

El paisatge periurbà a la Mediterrània occidental
durant la protohistòria i l'antiguitat

Le paysage périurbain en Méditerranée occidentale
pendant la Protohistoire et l'Antiquité

El paisatge periurbà a la Mediterrània occidental durant la protohistòria i l'antiguitat

Actes del Col·loqui internacional
Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Tarragona, 6-8 maig del 2009

Le paysage périurbain en Méditerranée occidentale pendant la Protohistoire et l'Antiquité

Actes du Colloque international
Institut Catalan d'Archéologie Classique
Tarragone, 6-8 mai 2009

Editades per / Éditées par

Maria Carme Belarte (ICREA/ICAC)
Rosa Plana Mallart (Université Paul-Valéry Montpellier 3)

Abstracts in English

DOCUMENTA 26

INSTITUT CATALÀ D'ARQUEOLOGIA CLÀSSICA
Tarragona, 2012

El **Paisatge** periurbà a la Mediterrània occidental durant la protohistòria i l'antiguitat : actes del col·loqui internacional, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 6-8 maig del 2009 = Le paysage périurbain en Méditerranée occidentale pendant la Protohistoire et l'Antiquité : actes du colloque international, Institut Catalan d'Archéologie Classique, Tarragone, 6-8 mai 2009. – (Documenta ; 26)
Bibliografia. – Textos en català, francès i castellà i resums en anglès
ISBN 9788493903398
I. Belarte Franco, Maria Carme, ed. II. Plana Mallart, Rosa, ed. III. Institut Català d'Arqueologia Clàssica IV. Títol: Paysage périurbain en Méditerranée occidentale pendant la Protohistoire et l'Antiquité V. Col·lecció: Documenta (Institut Català d'Arqueologia Clàssica) ; 26
1. Barris perifèrics – Mediterrània Occidental – Història – Fins al 1500 – Congressos 2. Urbanisme – Mediterrània Occidental – Història – Fins al 1500 – Congressos 3. Arqueologia del paisatge – Mediterrània Occidental – Congressos 4. Ciutats antigues – Mediterrània Occidental – Història – Fins al 1500 – Congressos
904(262.1)(061.3)

Aquesta obra recull les aportacions al col·loqui internacional «El paisatge periurbà durant la protohistòria i l'antiguitat a la Mediterrània occidental», celebrat a l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC), a Tarragona, del 6 al 8 de maig del 2009. El van organitzar Maria Carme Belarte Franco (ICREA-ICAC) i Rosa Plana Mallart (Universitat Paul-Valéry Montpellier 3). A més d'elles, van integrar el comitè científic Roland Étienne (Universitat de París I-Sorbona), Aurora Martín (Museu d'Arqueologia de Catalunya), Isabel Rodà (ICAC), Pierre Rouillard (CNRS, Maison René Ginouvès, Nanterre) i Joan Sanmartí (Universitat de Barcelona). Hi van donar suport les institucions següents: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC), Universitat Paul-Valéry Montpellier 3 (UMR 5140 ASM), Casa de Velázquez, Ministeri d'Educació i Ciència (HAR2008-02329/HIST), Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret, Maison René Ginouvès (CNRS, Nanterre) i Universitat Rovira i Virgili (Tarragona).

La publicació d'aquest llibre ha estat possible gràcies al suport del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret.

Comitè editorial

Juan Manuel Abascal (Universitat d'Alacant), José María Álvarez Martínez (Museo Nacional de Arte Romano, Mèrida), Carmen Aranegui (Universitat de València), Achim Arbeiter (Universitat Georg-August de Göttingen, Alemanya), Jean-Charles Balty (Universitat de París-Sorbona [París IV], França), Francesco D'Andria (Universitat del Salento, Itàlia), Pierre Gros (Universitat de Provença, França), Ella Hermon (Université Laval, Quebec, Canadà), Rosa Plana Mallart (Universitat Paul-Valéry Montpellier 3, França), Lucrezia Ungaro (Sovrintendenza Capitolina, Direzione Musei, Itàlia) i Susan Walker (Ashmolean Museum, Oxford, Regne Unit).

© d'aquesta edició, Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC)

Plaça d'en Rovellat, s/n, 43003 Tarragona

Telèfon 977 24 91 33 – fax 977 22 44 01

info@icac.net – www.icac.net

Durant els nou primers mesos de publicació, qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només es pot fer tenint l'autorització dels seus titulars, amb les excepcions previstes per la llei. Adreceu-vos a CEDRO (Centre Espanyol de Drets Reprogràfics, <www.cedro.org>) si heu de fotocopiar o escanejar fragments d'aquesta obra.

A partir del desè mes de publicació, aquest llibre està subjecte –llevat que s'indiqui el contrari en el text, en les fotografies o en altres il·lustracions– a una llicència Reconeixement-No comercial-Sense obra derivada 3.0 de Creative Commons (el text complet de la qual es pot consultar a <<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>>). Així doncs, s'autoritza el públic en general a reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i les entitats que la publiquen i no se'n faci un ús comercial, ni lucratiu, ni cap obra derivada.

© del text, els autors

© de les fotografies i il·lustracions, els autors, llevat que s'indiqui el contrari

Primera edició: desembre del 2012

Coordinació editorial: Publicacions de l'ICAC

Disseny de la col·lecció: Dièdric

Coberta: Gerard Juan Gili

Fotografia de la coberta: Vista aèria del vessant occidental del Puig de Sant Andreu d'Ullastret (Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret, cedida per Aerimatge).

Maquetació: Imatge 9

Correcció: Imatge 9 (català i castellà), Alain Blomart (francès) i Paul Turner (anglès)

Impressió: Indústries Gràfiques Gabriel Gibert

Dipòsit Legal: T-1112-2012

ISBN: 978-84-939033-9-8

LLISTA D'AUTORS / LISTE D'AUTEURS

Andrés María ADROHER, Universidad de Granada, Centro de Estudios de Arqueología Bastetana
aadroher@ceab.es

Xavier AQUILUÉ, Centre Iberia Graeca
xaquilue@gencat.cat

David ASENSIO, ROCS-Món Iber
davidasensiovilario@gmail.com

Ghislain BAGAN, UMR 5140 ASM
ghisbagan@yahoo.fr

Valérie BEL, Inrap, UMR 5140 ASM
valerie.bel@inrap.fr

Maria Carme BELARTE, ICREA / Institut Català d'Arqueologia Clàssica
cbelarte@icac.cat

Jean-Yves BREUIL, Inrap, UMR 5140 ASM
jean-yves.breuil@inrap.fr

Alejandro CABALLERO, Centro de Estudios de Arqueología Bastetana
acaballero@ceab.es

Pere CASTANYER, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries
pcastanyer@gencat.cat

Marc CELIÉ, Inrap
marc.celie@inrap.fr

Georges FABRE, Université de Pau
geofabre@aol.com

Dominique GARCIA, Université d'Aix-Marseille
garcia@msh.univ-aix.fr

Emili JUNYENT, Universitat de Lleida
ejunyent@historia.udl.cat

Xavier LAFON, Université d'Aix-Marseille, IRAA USR 3155
xlafon@wanadoo.fr

Josep Maria MACIAS, Institut Català d'Arqueologia Clàssica
jmmacias@icac.cat

Aurora MARTÍN, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret / Girona
auroramartin2407@gmail.com

Consuelo MATA, Universitat de València
consuelo.mata@uv.es

Carles MIRALLES, Universitat de Barcelona
cmiralles@ub.edu

Manuel MOLINOS, Centro Andaluz de Arqueología Ibérica, Universidad de Jaén
mmolinos@ujaen.es

Martial MONTEIL, Université de Nantes, UMR 6566 CReAAH
monteilm@clubinternet.fr

Andrea MORENO, Universitat de València
andrea.moreno@uv.es

Patrick PION, Université Paris 10, UMR 7055 CNRS, Maison René Ginouvès
patrick.pion@mae.u-paris10.fr

Rosa PLANA MALLART, Université Paul-Valéry Montpellier 3, UMR 5140 ASM
rosa.plana@univ-montp3.fr

Hervé POMARÈDES, Inrap, UMR 5140 ASM
herve.pomaredes@inrap.fr

Jordi PRINCIPAL, Museu d'Arqueologia de Catalunya
jprincipal@gencat.cat

Anna Maria PUIG, Ajuntament de Roses (2008-2011)
amp.griessenberger@wanadoo.es

David QUIXAL, Universitat de València
david.quixal@uv.es

Joan RAMON, Consell Insular d'Eivissa
joanramontorres@gmail.com

Pierre ROUILLARD, Maison René Ginouvès, Université Paris 10
pierre.rouillard@mae.u-paris10.fr

Arturo RUIZ, Centro Andaluz de Arqueología Ibérica, Universidad de Jaén
arruiz@ujaen.es

Roger SALA, SOT Prospecció Arqueològica
roger_sala_bar@yahoo.es

Feliciano SALA, Universitat d'Alacant
feliciano.sala@ua.es

Marta SANTOS, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries
msantosr@gencat.cat

Pierre SÉJALON, Inrap, UMR 5140 CNRS
pierre.sejalon@inrap.fr

José Luis SERRANO, Centro Andaluz de Arqueología Ibérica, Universidad de Jaén
jolusepe@hotmail.es

Joaquim TREMOLEDA, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries
jtremoleda@gencat.cat

Henri TRÉZINY, CNRS, Centre Camille Jullian, UMR 7299, Université d'Aix-Marseille
henri.treziny@orange.fr

Laurent VIDAL, Inrap
laurent.vidal@inrap.fr

Dolors ZAMORA, Secció Arqueològica del Museu de Mataró
dzmjgr@yahoo.es

Introducció / Introduction. <i>Maria Carme Belarte i Rosa Plana Mallart</i>	9
I. El paisatge periurbà: definició i estudis de cas a la Mediterrània i Europa continental (món grec, món celta, món romà) / Le paysage périurbain : définition et études de cas en Méditerranée et dans l'Europe continentale (monde grec, monde celte, monde romain)	
Percepció de l'espai periurbà en l'imaginari i la realitat dels grecs. <i>Carles Miralles</i> . . .	15
Les sources écrites concernant le <i>suburbium</i> des villes de l'Occident romain. <i>Georges Fabre</i>	21
Les espaces périurbains dans les villes grecques d'Occident. <i>Henri Tréziny</i>	33
Sortir des <i>oppida</i> : éléments pour une approche des espaces périurbains dans le monde celte continental. <i>Patrick Pion</i>	47
Construire au-delà des remparts : un programme concerté à Orange, colonie de citoyens romains en Narbonnaise ? <i>Xavier Lafon</i>	57
Los <i>suburbia</i> en el Mediterráneo de la Hispania Citerior, o los termómetros de la salud del Imperio. <i>Josep Maria Macias</i>	67
II. El paisatge periurbà a la Mediterrània Occidental (litoral ibèric i gal: els grans <i>oppida</i> i les colònies gregues / Le paysage périurbain en Méditerranée Occidentale (littoral ibérique et gaulois) : les grands <i>oppida</i> et les colonies grecques	
La problemàtica de l'entorn periurbà de Rhode. <i>Anna Maria Puig</i>	83
El paisatge periurbà d'Empòrion. <i>Pere Castanyer, Marta Santos, Joaquim Tremoleda i Xavier Aquilué</i>	99
El paisatge periurbà de l' <i>oppidum</i> d'Ullastret: una nova imatge de la morfologia i del funcionament d'una ciutat ibèrica. <i>Rosa Plana Mallart i Aurora Martín</i>	123
L'espai periurbà de l' <i>oppidum</i> laietà de Burriac. De l'Ibèric ple a la romanització. <i>Dolors Zamora</i>	149
L'espai suburbà de la ciutat ilergeta del Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell). <i>Jordi Principal, David Asensio i Roger Sala</i>	165
Estrategias de ocupación y explotación del entorno periurbano de Kelin. <i>Consuelo Mata, Andrea Moreno y David Quixal</i>	183
Los espacios periurbanos en el área ibérica contestana: las novedades y algunas reflexiones históricas. <i>Feliciano Sala</i>	199
El paisaje periurbano de los <i>oppida</i> iberos del Alto Guadalquivir. <i>Arturo Ruiz, Manuel Molinos y José Luis Serrano</i>	215
Santuarios y necrópolis fuera de las murallas: el espacio periurbano de los <i>oppida</i> bastetanos. <i>Andrés María Adroher y Alejandro Caballero</i>	231
L'évolution urbaine et périurbaine de la ville punique d'Ibiza. <i>Joan Ramon</i>	245
Espace bâti ou espace occupé ? Le cas des agglomérations protohistoriques du Languedoc et du Roussillon. <i>Ghislain Bagan</i>	259
Le paysage périurbain à Nîmes (Gard, France) de la Protohistoire au Haut-Empire (VI ^e av. n. è. – II ^e de n. è.). <i>Hervé Pomarède, Valérie Bel, Jean-Yves Breuil, Marc Celié, Martial Monteil, Pierre Séjalon et Laurent Vidal</i>	287

L'espace périurbain de Marseille. <i>Henri Tréziny</i>	319
Au pied du mur. Genèse et gestion de l'espace périurbain en Celtique méditerranéenne (VIII ^e – II ^e s. avant J.-C.). <i>Dominique Garcia</i>	331
Conclusions	
Périurbain et périurbains. <i>Pierre Rouillard</i>	341
Reflexionar la rogalia. <i>Emili Junyent</i>	343

L'espai periurbà constitueix el punt d'enllaç entre la ciutat i l'espai rural. Sota la influència directa de la ciutat, l'estudi del sector periurbà aporta noves informacions que permeten acotar tota la complexitat de l'estructura i del sistema de funcionament de les aglomeracions de la Protohistòria recent i de l'Antiguitat. Ara bé, si els *suburbia* de Roma han estat l'objecte d'un cert nombre d'estudis, aquesta qüestió ha estat poc tractada amb relació als *oppida* de l'edat del ferro, a les ciutats gregues i a les ciutats romanes provincials.

Els treballs duts a terme sobre grans establiments protohistòrics (Nîmes, al sud de la Gàl·lia, o Ullastret i Burriac, al nord-est de la península Ibèrica) han mostrat l'existència d'una ocupació molt densa de l'espai periurbà, fet que condueix a replantejar la imatge de la ciutat ibèrica o gal·la circumscrita estrictament a l'espai fortificat. En efecte, la morfologia urbana era molt més complexa, com ho testimonien igualment alguns grans jaciments del nord d'Europa. Aquesta temàtica, que continua sent en gran part una novetat en el marc dels estudis sobre la protohistòria recent de l'Europa occidental, és susceptible de modificar la concepció sobre els establiments de l'edat del ferro, ja que implica que l'*oppidum* podria ser, en realitat, tan sols una part de l'aglomeració.

Pel que fa al món grec, si bé l'interès per la ciutat és perceptible en la recerca desenvolupada durant aquests darrers decennis, els estudis efectuats han estat centrats majoritàriament en qüestions vinculades a l'urbanisme. Recentment, la celebració d'un cicle de seminaris a la Maison René Ginouvès (CNRS-Nanterre), dirigits per Roland Étienne (Universitat de París I-Sorbona), va permetre abordar la qüestió del «periurbà» en el món grec, amb algunes obertures sobre el món romà. Altres investigadors s'interessen també per la morfologia de les ciutats del món colonial grec, fet que implica tenir en compte progressivament el que hi ha intramurs i extramurs. Malgrat que els resultats de la recerca esbossats fins ara han aportat noves perspectives per a l'estudi de les ciutats gregues, el volum de treballs realitzats encara és reduït. Així mateix, els *suburbia* de les ciutats romanes són encara poc coneguts, en particular en els casos d'Hispania i de la Gàl·lia.

Per aquesta raó, i amb l'objectiu de contribuir al desenvolupament d'aquest eix de recerca, el col·loqui *El paisatge periurbà durant la Protohistòria i l'Antiguitat a la Mediterrània occidental* va reunir a Tarragona (Institut Català d'Arqueologia Clàssica, del 6 al 8 de maig de 2009) un nombre important d'investigadors interessats en el tema. Els estudis de cas que s'hi van presentar, centrats en la major part en la Mediterrània

occidental, van permetre avançar en el coneixement d'aquest espai situat en els marges urbans. En conseqüència, les actes d'aquesta trobada poden constituir una fita important per aprofundir en la recerca sobre aquest tema.

És evident que l'estudi del que és «periurbà» està estretament lligat amb el del que és «urbà». L'emergència de la ciutat així com la seva definició i característiques intrínseques han suscitat i susciten encara molts debats, tant en el context de la Protohistòria recent com en el de l'Antiguitat clàssica. Per raons evidents, no es tracta d'elaborar aquí un estat de la qüestió sobre el tema, però cal remarcar que, entre els criteris escollits per seleccionar els jaciments per presentar, s'ha donat prioritat a les grans aglomeracions, així com al fet de posseir una documentació suficient per permetre abordar-hi l'estudi del paisatge periurbà.

Atesa la novetat del tema escollit, en primer lloc va ser necessari abordar la definició de l'espai periurbà, en especial a través de l'estudi de les fonts escrites gregues i romanes. A títol comparatiu, també es va tenir en compte l'aproximació al tema des del punt de vista de la geografia actual (comunicació d'Oriol Nel·lo, no inclosa en les actes del col·loqui). Alguns estudis de casos referits a la Mediterrània i l'Europa continental permeteren, seguidament, abordar la qüestió de l'espai periurbà a l'exterior de l'àrea d'estudi escollida pel col·loqui. Finalment, es va analitzar el paisatge periurbà en el context de la Mediterrània occidental i, en particular, del litoral ibèric i gal durant l'època preromana, tenint en compte tant els grans *oppida* indígenes com els establiments colonials grecs.

L'organització del col·loqui es va estructurar, doncs, en dues sessions:

1. El paisatge periurbà: definició i estudis de cas a la Mediterrània i a l'Europa continental (món grec, món celta, món romà).

2. El paisatge periurbà a la Mediterrània occidental (litoral ibèric i gal): els grans *oppida* i les colònies gregues.

El col·loqui va ser possible gràcies al suport de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica de Tarragona, i volem expressar el nostre agraïment més sincer a la seva directora, Isabel Rodà. L'organització de la trobada va gaudir igualment de la generositat de la Casa de Velázquez, i també volem donar les gràcies a Jean-Pierre Étienne, director, i a Daniel Baloup, director d'estudis per a les èpoques antiga i medieval, pel seu suport. Així mateix, l'èxit d'aquest acte va ser possible gràcies al suport financer del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret, que va contribuir

tant a la celebració del col·loqui com a la publicació de les actes, gràcies als esforços d'Aurora Martín. El Ministeri d'Educació i Ciència hi va contribuir també a través d'una ajuda dins el programa Accions Complementàries, que va permetre assumir una part de les despeses del col·loqui. La Maison René Ginouvès (CNRS, Nanterre), la Universitat Paul-Valéry Montpellier 3 / UMR 5140 i la Universitat Rovira i Virgili

de Tarragona van ser igualment partícips d'aquest esdeveniment. Finalment, volem agrair la disponibilitat i suport de Pilar Camañes, Meritxell Monrós, Meritxell Oliach i Maria Jesús Ortega, que van contribuir al bon funcionament del col·loqui.

Maria Carme Belarte
Rosa Plana Mallart

L'espace périurbain constitue le trait d'union entre la ville et l'espace rural. Sous l'influence directe de la ville, l'étude du secteur périurbain apporte des informations nouvelles qui permettent de cerner toute la complexité de la structure et du système de fonctionnement des agglomérations de la Protohistoire récente et de l'Antiquité. Si les *suburbia* de Rome ont été l'objet d'un certain nombre d'études, la question a été peu traitée à propos des *oppida* de l'âge du Fer, des villes grecques et des villes romaines provinciales.

Les études menées sur certains grands établissements protohistoriques (Nîmes dans le sud de la Gaule ou Ullastret et Burriac dans le nord-est de la Péninsule Ibérique) ont montré l'existence d'une occupation très dense de l'espace périurbain, ce qui conduit à remettre en question l'image d'une ville ibérique ou gauloise circonscrite au seul espace fortifié. La morphologie urbaine était bien plus complexe, comme le témoignent également certains grands sites du nord de l'Europe. Cette thématique, qui demeure en grande partie nouvelle dans le cadre des études portant sur la Protohistoire récente de l'Europe occidentale, est en mesure de modifier l'approche des établissements de l'âge du Fer, car elle implique que l'*oppidum* pourrait n'être, en réalité, qu'une partie de l'agglomération.

Quant au monde grec, si l'intérêt pour la ville est perceptible dans la recherche développée ces dernières décennies, les études effectuées ont été axées en priorité sur les questions liées à l'urbanisme. Récemment, la réalisation d'un cycle de séminaires à la Maison René Ginouvès (CNRS-Nanterre), animés par Roland Étienne (Université de Paris I-Sorbonne), a permis d'aborder la question du « périurbain » dans le monde grec, avec quelques ouvertures aussi sur le monde romain. D'autres chercheurs s'intéressent également à la morphologie des villes des mondes grecs, ce qui entraîne la prise en considération progressive des éléments *intra* et *extra muros*. Si les pistes de recherche qui sont ébauchées apportent de nouvelles perspectives pour l'étude des villes grecques, il n'en demeure pas moins que les travaux sont encore réduits. Les *suburbia* des villes romaines sont également peu connus, notamment en ce qui concerne l'Hispanie et la Gaule.

C'est pourquoi, et dans l'objectif de contribuer au développement de cet axe de recherche, la réalisation du colloque *Le paysage périurbain pendant la Protohistoire et l'Antiquité en Méditerranée Occidentale* a favorisé la réunion à Tarragone (Institut catalan d'Archéologie classique, ICAC, 6-8 mai 2009) d'un certain nombre de chercheurs intéressés par le sujet.

Les études de cas qui ont été présentées, centrées en majorité sur la Méditerranée Occidentale, ont permis d'avancer dans la connaissance de cet espace des marges urbaines. Par conséquent, les actes de la rencontre qui sont proposés peuvent constituer un jalon en vue de l'approfondissement de la recherche.

Il est évident que la question du « périurbain » est étroitement liée à la question de l'« urbain ». L'émergence de la ville, sa définition et les caractéristiques qui lui sont associées ont suscité et suscitent encore beaucoup de débats, aussi bien dans le contexte de la Protohistoire récente que de l'Antiquité classique. Pour des raisons évidentes, il ne s'agira pas d'élaborer ici un état de la question sur le sujet, mais il faut signaler que, parmi les critères retenus dans le choix de sites à présenter, il y avait la prise en compte préférentielle des grandes agglomérations, tout comme la possession d'une documentation suffisante permettant d'aborder l'étude du paysage périurbain.

En raison de la nouveauté du thème retenu, il s'est agi, dans un premier temps, de procéder à la définition de l'espace périurbain par le biais notamment de l'étude des sources écrites grecques et romaines. À titre de comparaison, l'approche du sujet par la géographie actuelle a été également intégrée (communication d'Oriol Nel-lo, non recensée dans les actes du colloque). Quelques études de cas concernant la Méditerranée et l'Europe continentale ont permis, par la suite, d'aborder la question du périurbain à l'extérieur de l'aire d'étude privilégiée par le colloque. Dans un deuxième temps, il s'est agi d'analyser le paysage périurbain dans le cadre précis de la Méditerranée Occidentale et, en particulier, du littoral ibérique et gaulois pendant l'époque préromaine, en prenant en compte aussi bien les grands *oppida* indigènes que les établissements coloniaux grecs.

L'organisation du colloque a donc été structurée en deux sessions :

1. Le paysage périurbain : définition et études de cas en Méditerranée et dans l'Europe continentale (monde grec, monde celtique, monde romain).
2. Le paysage périurbain en Méditerranée Occidentale (littoral ibérique et gaulois) : les grands *oppida* et les colonies grecques.

Le colloque a été possible grâce à l'accueil et au soutien financier de l'Institut catalan d'Archéologie classique de Tarragone, et nous tenons à remercier chaleureusement sa directrice, Isabel Rodà. L'organisation de la rencontre a également bénéficié de la générosité de la Casa de Velázquez, Jean-Pierre Étienne, directeur, et Daniel Baloup, directeur des études pour les époques ancienne et médiévale, sont également

vivement remerciés pour leur soutien. Le succès de la manifestation a été également possible grâce à la participation financière du Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret, qui a contribué aussi bien à la tenue du colloque qu'à la publication des actes, nos remerciements vont aussi à Aurora Martin. Le Ministerio de Educación y Ciencia a également apporté une aide financière conséquente, qui a permis la prise en charge d'une partie des frais du colloque. La Maison René Ginouvès (CNRS, Nanterre), l'Université Paul-

Valéry Montpellier 3 / UMR 5140 ASM et l'Université Rovira i Virgili de Tarragone ont été également partenaires de cette manifestation. Finalement, on voudrait remercier la disponibilité et support de Pilar Camañes, Meritxell Monrós, Meritxell Oliach et Maria Jesús Ortega, qui ont contribué au bon fonctionnement du colloque.

Maria Carme Belarte
Rosa Plana Mallart

**I. EL PAISATGE PERIURBÀ: DEFINICIÓ I ESTUDIS DE CAS
A LA MEDITERRÀNIA I EUROPA CONTINENTAL
(MÓN GREC, MÓN CELTA, MÓN ROMÀ)**

**LE PAYSAGE PÉRIURBAIN : DÉFINITION ET ÉTUDES DE CAS
EN MÉDITERRANÉE ET DANS L'EUROPE CONTINENTALE
(MONDE GREC, MONDE CELTE, MONDE ROMAIN)**

PERCEPCIÓ DE L'ESPAI PERIURBÀ EN L'IMAGINARI I LA REALITAT DELS GRECS

Carles Miralles
Universitat de Barcelona

Resum

La polis defineix un espai i una idea (habitar-hi; participar en la cosa pública, en la política). Hi ha una separació entre els que viuen a dins i els que viuen al voltant, o entre el dins i el fora (metecs a Atenes; periecs a Esparta). A les envistes de la ciutat, per cada accés, camí o porta que hi mena, hi devia haver llocs que assenyalaven el dins i el fora, llocs sagrats, poblats de déus, que versemblantment articulaven un espai sagrat que envoltava i protegia la ciutat, on es decidia el dins i el fora. Una mena de cinturó sagrat, una ronda de fites amb divinitats vinculades a la terra, que envolten la ciutat i d'alguna manera l'anticipen fora. Molts topònims de l'espai periurbà deriven del nom d'un heroi. I les tombes dels herois són fonamentals per a la defensa, per a la protecció de la ciutat. Els herois formen diversament part d'aquest sistema de ronda sagrada que envolta la ciutat, fora muralles, amb divinitats de la mena de les Erínies o Hermes, vinculades a la terra i a la fosca, a la mort.

Paraules clau: Polis, espai periurbà, Atenes, Esparta, literatura grega.

Abstract

The *polis* defines a space and an idea (to live there; to participate in politics). There is a separation between those who live within and those who live in the surrounding area, a separation between inside and outside (*metics* in Athens, *perioeci* in Sparta). Within sight of the city, at every entrance, road or gate that led into it, there would have been places that indicated inside and outside, holy places, populated by gods, which plausibly articulated a sacred area surrounding and protecting the city, where it was decided what was inside and outside. It would have been a kind of holy belt, a ring of boundary markers with divinities linked to the land that surrounded the city and in some way anticipated it from the outside. Many of the place names on the urban outskirts derive from the name of a hero. And the tombs of the heroes are of central importance for the defence and protection of the city. The heroes diversely form part of this extramural holy ring system that surrounded the city with divinities such as the Erinyes or Hermes, who were linked to the earth and darkness, to death.

Keywords: Polis, periurban area, Athens, Sparta, Greek literature.

Hi ha *dins* i hi ha *fora*; hi ha *interior* i *exterior*, *intern* i *extern*. Fan referència a uns límits, tots aquests mots; a qui som i a on som: primer a mi, al que hi ha dins meu i fora de mi, des del més pròxim fins al que toca fora o surt de mi, des del més proper fins al més llunyà; després al lloc on sóc, a la casa, a la ciutat, al territori.

Naturalment, es tracta de fets objectius, de coses, relativament a mi, a la meua casa, a la meua ciutat, al meu territori. Però coses meves, com la veu, necessiten sortir de mi per ser, i en certa manera també necessita altres coses, la meua veu, com ara algú altre que l'escolti, alguna raó que la mogui; coses que ja no són dins o que no hi són del tot o igualment. No sempre hi ha, nítids, dins i fora; entre el més proper i el més llunyà hi ha tot de possibilitats, tot d'espais. El dins i el fora depenen a voltes de la cosa de què es tracti —una cadira o un vestit; el cap o la veu— i sempre del repòs o del moviment; i també, doncs, dels límits que considerem —jo, la casa, la ciutat, el territori—. No sempre ser dins o fora, algú o alguna cosa, és evident, natural; sovint és cultural i no exempt d'ambigüitat. Per dir-ho en termes sintàctics, sovint depèn del context, i sovint demana interpretació, observació i atenció al matís.

La *polis* era, per als grecs, un espai i una idea. La ciutat en si mateixa, el seu espai, podia representar o significar la idea —la idea, per exemple, que Atenes es feia de si mateixa i volia que les altres ciutats en tinguessin—. Tot i així, l'espai podia ser considerat en sentit estricte, la ciutat i prou, o en sentit ampli, la ciutat i el seu territori; malgrat això, la idea que de la ciutat es feia cada ciutadà podia presentar diferències de diversa consideració relativament a la idea que se'n fes un altre ciutadà. És a dir, el *dins* i el *fora*, tant des del punt de vista de l'espai com des de la idea d'Atenes, podia i pot experimentar variacions significatives. Els dos factors de la variació són *habitar*, *viure*, d'una banda, i *participar en la cosa pública*, *en la política*, de l'altra.

Per exemple, a Atenes hi havia *metecs*, una gent que hi vivien però no participaven de la cosa pública: no eren ciutadans. Hi feien oficis humils, de venedors de pa o d'oli, de llauradors, de fusters, de terrissaires (Tod 1948, 100), però n'hi havia igualment de rics, com ara Lísias, el cèlebre orador. Podien lluitar en defensa de la ciutat, al costat dels ciutadans, i influir en la vida pública, i sovint arribaven a rebre la ciutadania. Les regles d'inscripció entre els ciutadans, la frontera entre els metecs i ells, va oscil·lar, com diu Nicole Loraux, tot al llarg de la història atenesa, «entre l'exclusivisme et l'ouverture» (Loraux 1993, 57). Voldria dir que la ciutat ara exclou adés s'obre, val a dir, inclou. Potser a la dedicació d'aquests metecs a la indústria i al comerç corresponia una ubicació entre dins i fora, en el territori més proper a la ciutat, rodejant-la o en el port i en el camí cap al port. Però, de fet, aquest entre dins i

fora també correspondria al ciutadà atenes, en termes diguem-ne urbanístics, perquè els atenesos van viure des d'aquest punt de vista més fora que dins, a pagès arreu de l'Àtica; la distinció entre els refinats habitants de la ciutat i els més naturals, o grollers, del camp, això és un fet relativament tardà, de finals del classicisme i d'època hel·lenística. A la ciutat més antiga, el continuu urbà-rural era el mateix per a metecs i ciutadans atenesos. La dicotomia entre els uns i els altres s'ha d'anar a buscar més aviat en allò que feien, en el treball o ocupació, o en la propietat de les terres.

Un altre exemple: a Esparta hi havia *periecs*. Eren ciutadans de segona, diguem-ne, perquè no eren semblants, equiparables o equivalents —en el sentit que n'eren, entre ells, els *ὄμοιοι*—, però vivien en comunitats relativament autònomes, a Lacònia i Messènia, i podien accedir a la propietat de les terres. Es dedicaven principalment al conreu de les terres.

Metecs vol dir 'que viuen amb'; periecs, 'que viuen al voltant'. Les diferències són de subjecció política, a voltes es difuminen i a voltes s'acusen, fins i tot radicalment. Impliquen també una visió diferent del *dins* i el *fora*? A Atenes hi ha una idea de sinecisme que implica ('viure junts, en comú') una altra concepció de l'espai, urbà i polític, en el sentit que postula un centre, un lloc on els diferents nuclis —casals, caserius, altres nuclis urbans— hagin confluït. Es tracta d'una confluència política, però no sense efectes urbanístics. A Lacedemònia, en canvi, no hi ha sinecisme en el mateix sentit. Al començament de la seva *Història* (I, 10, 2), Tucídides planteja que la força de les *πόλεις* no sempre és possible deduir-la del centre urbà, i en dóna Esparta com a exemple: si quedés despoblada, diu, de les restes dels edificis fóra ben possible desconfiar de la força real dels espartans, perquè aquests viuen encara «per caserius, a la manera com Grècia era antigament habitada», i la polis no resulta, doncs, d'un sinecisme.

La ciutat d'Atenes visualitza per als altres grecs, com a mínim des de l'època dels tirans, el poder polític com a centre d'un territori, l'Àtica, i d'una confederació —el que Tucídides anomena *ἀρχή* i nosaltres habitualment *imperi*—. Però el centre real, per desdoble dels temples, dels edificis públics i privats que fixen la ciutat en el territori, són els ciutadans; és a dir, el centre és polític, a Atenes. No en pot quedar dubte si llegim els *Perses* d'Èsquil, una tragèdia en què la ciutat dels atenesos es glorifica a si mateixa, en la ficció dramàtica, des de Susa —no la ciutat sinó el palau del rei dels perses. Tot i haver destruït l'Atenes de pedra, els perses han estat vençuts per la ciutat dels ciutadans, salvats dins les naus¹ —la ciutat són els ciutadans, no l'emplaçament i els edificis—. Els perses han destruït la ciutat, en termes urbanístics, però els atenesos han derrotat els perses, en termes polítics i militars. No en

1. Temístocles havia fet que els atenesos abandonessin la ciutat i el territori de l'Àtica a Xerxes i es refugiessin a Trecén, Egina i Salamina (cf. Heròdot, VIII, 40 ss.).

pot quedar dubte si llegim l'espai de l'Àtica, històricament, des de finals del segle VI aC (Lévêque i Vidal-Naquet 1964).

Aleshores, els metecs no es confonen amb els ciutadans però viuen amb ells, en els diversos llocs de l'Àtica, en el continuu ciutat-camp, dins d'una polis que comprèn des dels aristòcrates fins als treballadors lliures, des dels pobres fins als rics. La ciutat dels espartans, en canvi, tot i no tenir un centre comparable, és limitada, en sentit polític, als iguals o semblants entre ells; els altres, lliures i tot, viuen al voltant d'ells. Així, els metecs no són atenesos però viuen amb ells, més *dins* que *fora*, mentre que els periecs, que tampoc no són espartans, viuen al voltant d'ells, més *fora* que *dins*. Naturalment, aquesta situació és variable segons les circumstàncies –sobretot segons les necessitats bèl·liques, segons la contribució de metecs i periecs a l'exèrcit–, i, naturalment, no correspon del tot a l'espai físic, al territori.

Metecs i periecs han estat convocats aquí per il·lustrar la no-coincidència entre espai polític i espai físic o urbà i l'oscil·lació entre el *dins* i el *fora*; hi han estat convocats perquè en els noms que tenen hi ha –οἶκος, l'arrel d'‘habitar’, de ‘viure en’–. Però per il·lustrar aquesta mateixa no coincidència haurien pogut ser convocats també els esclaus, els sotmesos, de més d'una mena, arreu del món grec, des dels hilotas espartans, que encara quedarien situats més fora que els periecs però tampoc no exclosos del dins, en termes polítics. Tots plegats il·lustrarien, al capdavant, que *dins* hi ha *dins* i *fora*.

El *dins* que només és *dins* correspon als semblants entre ells o als ciutadans que detenen el poder en condicions d'igualtat. Però aquesta situació no té diàfanament un correlat espacial. I també hi ha un *fora* que és *fora*. Perquè el límit més decisiu, la frontera, l'establien els grecs de cada polis respecte dels grecs de les polis veïnes, en termes de territori polític. De la mateixa manera com, dins del territori de cada polis, hi havia fronteres establertes en funció de la propietat, en termes de propietats rurals o urbanes, i la propietat fixava, doncs, uns límits, clarament un *dins* i un *fora*, així cada ciutat tenia fixats uns límits pel que fa al seu territori, a la χώρα. En aquest context, el *dins* i el *fora* poden articular-se entorn dels conceptes d'estranger i d'hoste, d'amic i d'enemic, de meu i d'estrany o aliè.

L'estranger és de fora, no és de dins. Pot, però, trobar-se dins i continuar-hi essent un estranger, si ningú no el coneix, o bé ser-hi reconegut com a hoste; sense ser estranger no es pot ser hoste, però no tots els estrangers són hostes. Entre herois, en els poemes homèrics, el reconeixement de l'hoste implica fins el cessament d'hostilitats, l'intercanvi de dons, àdhuc si l'hoste forma part dels combatents enemics. Però originàriament el que implica és l'acolliment a casa, *dins*,

de qui és reconegut hoste, que és un estranger, de *fora*. Tot plegat, ho il·lustra *Illiada* VI, 120-236 a propòsit de Diomedes i Glaucos.

Ara, un mateix mot, ξένος, designa l'estranger i l'hoste. De fet, què designa en cada cas només resulta clar pel context. Per exemple, perquè l'hoste és amic i l'estranger no. És amic o, més encara, és acollit amicalment: qui l'acull se'n mostra amic.² L'estranger és reconegut com a hoste en funció de la reciprocitat de l'amistat. Coherentment amb aquest fet, φίλος, el mot que vol dir amic, també és un adjectiu possessiu; és a dir, si l'estranger pot ser reconegut com a meu o nostre, pot entrar a situar-se en el dins que em o ens correspon: serà un hoste. I el cas és que el reconeixement pot no dependre solament d'un heroi o un ciutadà; pot ser tota la ciutat a reconèixer en l'estranger un hoste. I aquí el territori, el nucli urbà, poden tenir un paper, un sentit més precís.

La tragèdia ha jugat amb l'ambigüitat del mot ξένος. En el *Filoctetes* de Sòfocles, per exemple, en el diàleg entre l'heroi que dona títol al drama i el jove Neoptòlem, fill d'Aquil·les, el contrast entre la situació que coneixen els espectadors i la que Filoctetes imagina provoca que el mot oscil·li perversament entre hoste i amic o només estranger i qui sap si també enemic. I potser no és sense relació amb això el fet que l'acció tingui lloc en una illa deserta, en un espai apartat, separat del polític, de la convivència civil, de l'urbà.

Són sovint les divinitats que marquen com a relativament interior l'espai entorn del nucli urbà. L'espai del periurbà que avui ens aplega és especialment important a les tragèdies de suplicants. Quan les filles de Dànaos que fugen dels fills d'Egipte arriben a Argos, entre la platja i la ciutat té lloc l'acció de les *Suplicants* d'Èsquil; específicament en un turó (πάγος) que pertany als déus: ἀγωνίων θεῶν, els diu Dànaos (v. 189). Els escolis glossen l'adjectiu ἀγωνίων en termes de la disposició, en un espai rodó, circular, dels altars o estàtues dels déus –que, en funció doncs de l'espai, no fan angle entre ells–, però els moderns solen entendre que la referència és als déus aplegats allí o en assemblea. La manera com el poeta fa que les Danaïdes es captuguin, és a dir, prenent com a suplicants possessió d'aquell indret, pot induir a pensar que, lligant amb la súplica aquells déus, lliguen o determinen d'alguna manera l'assemblea o aplec de ciutadans. Per tant, com si aquells déus encara fora de la ciutat, en un espai sagrat, en prefiguessin el dins polític, l'àgora o l'assemblea, el lloc de les decisions, també presidit pels déus de la terra (v. 482; cf. 501): el lloc dins de la ciutat, doncs, on Pelasg aplegarà els ciutadans per convèncer-los, ell i Dànaos, d'acceptar (vs. 517-519) la súplica els senyals de la qual ja lliguen les estàtues del turó dels déus.

2. E. Benveniste (1969, 341 i seg.) mostra «la liaison entre *philos* et *xénos*, entre *phileîn* i *xenízein*» a partir d'exemples dels poemes homèrics.

Aquest turó és una fita, pertany a la mena dels llocs de l'acollença i del rebuig, de la ciutadania i de l'estrangeria alhora, marcats per l'oxímoron: Pelasg, en anomenar ἄστοξένων les Danaïdes (v. 356), il·lustra aquesta situació de dins-fora, de ciutadanes-estrangeres (hostes), que les caracteritza tant com caracteritza també l'espai on han compromès els déus amb la súplica; de fora arribarà després l'herald dels fills d'Egipte que pretindrà endur-se les donzelles a la força, per la violència; de dins, en canvi, la votació unànime d'acollir-les i el rei que les defensarà de l'agressió i impedirà que la violència prevalgui.

És el lloc de la decisió, no solament en casos de suplicants sinó en altres de purificació. Per això, en un turó d'aquesta mena, com l'Areòpag a Atenes, va ser jutjat i absolt Orestes: a l'Areòpag, diu Pausània (I, 28, 6), ofereixen sacrificis tant estrangers com vilatans: els de fora i els de dins, perquè és un dels llocs on se superposen, coincideixen i se separen el dins i el fora. En el cas d'Orestes, aquesta separació, tal com l'*Orestea* il·lustra, la marquen les Erínies convertides en Eumènides: de cara a dins benèvols i protectores, elles que protegeixen la terra i són terribles de cara a fora. Així les presenta igualment Sòfocles des del bell començ de l'*Èdip a Colonos*: protectores de la ciutat, acollidores del vell cec que se n'ha manifestat amic, amb l'aval de l'oracle d'Apol·lo, i rebutjadores de l'excés, de la superbia dels forasters tebens que s'han adverat enemics, gent hostil i violenta. Aquest lloc de Colonos, abans d'arribar a Atenes però des d'on es veu ja la muralla (v. 14), sembla evident a Antígona que és «sagrat»: «hi ha», explica al seu pare cec, «abundosos llorers, oliveres, vinya» i, com les tofes dels arbres, «dins, pertot, abundantíssims rossinyols que hi reflen» (vs. 16-18); el seu caràcter sagrat l'avalen les deesses que en són senyores, filles de la Terra i l'Ombra (v. 40).

A les envistes de la ciutat, per cada accés, camí o porta que hi mení, hi devia haver llocs d'aquesta mena, que assenyalaven el dins i el fora, llocs sagrats, poblats per déus. Aquests llocs versemblantment articulaven un espai sagrat que rodejava i protegia la ciutat, on es decidia el dins i el fora. Una mena de cinturó sagrat, una ronda de fites amb divinitats vinculades a la terra, que envolten la ciutat i d'alguna manera l'anticipen fora.

Tornant un moment a l'Areòpag, Pausània (IV, 25, 1-2) explica el cas d'uns quants lacedemonis que formaven part de l'exèrcit que assetjava Atenes i estaven ja dins de la ciutat; ells dins, doncs, durant la nit l'exèrcit assetjant, que rodejava les muralles, es retira; en adonar-se'n, els espartans que estaven dins d'Atenes corren a refugiar-se a l'Areòpag, cosa que els converteix en suplicants i persuadís els atenesos de deixar-los anar lliures. La reverència deguda al lloc és tal que pot salvar fins l'enemic que s'hi refugia suplicant.

Les pedres poden marcar, assenyalant aquests llocs de la decisió; així, el mateix Pausània (I, 28, 4) indica que a l'Areòpag els acusadors s'asseien sobre una pedra i els acusats sobre una altra. I, si Pausània posa també les Erínies-Eumènides en relació amb l'Areòpag, també una pedra, sense polir, marca l'indret sagrat de les Erínies-Eumènides, a l'*Èdip a Colonos* (v. 19). Les pedres són l'expressió més habitual d'aquestes fites en els llocs de decisió del dins i del fora. En plena època històrica, hi ha tot de substrats religiosos, com deia Gernet (1976, 369), en una certa noció de la pedra, simbòlicament carregada de sentits: universals i específicament grecs, com demostren els ὄποι: «borne-limite, borne hypothécaire, signe de propriété, marque de consécration»; els quals tenen com a garant el mateix Zeus, com el seu epítet ὄπιος i el lloc de Plató *Lleis* 842e i seg. basta a posar en evidència. Zeus ὄπιος diu Plató que garanteix la immobilitat dels límits, tant entre conciutadans com entre un ciutadà i un estranger.

Diferents semblen els ἐρματα, també unes pedres, que solen fer de fonament o de centre. Però en el nom que tenen (com en el dels pilots de pedres que potser s'aixequen en llocs alterosos, de control, per exemple el citat a *Odissea* XVI, 471)³ hi ha amagat Hermes. I Hermes és el déu del pas, del llindar, del trànsit. El lèxic d'Hesiqui li aplica l'epítet ἐπιτέρμιος, i és doncs senyor dels límits: «tanto de los que se encuentran en la geografía de la polis griega y su estructura territorial como los que se encuentran en la topografía mítica, moral o social» (Díez de Velasco 1995, 36). I Hermes és també psicopomp, guia les ψυχὰς dels morts en el trànsit. Se situa entre vida i mort i entre cada home i els altres com fa de fita en l'espai, de frontera (Kahn 1979).

El territori de la *polis* anava de les fronteres amb les polis veïnes al nucli urbà. Des de les pastures i el bosc, llocs de caça, salvatges, fins als conreus i l'horta. L'oposició entre la muntanya i la ciutat és palesa en algunes tragèdies, com les *Bacants* d'Eurípides, i és un déu muntà i cruel, Dionís, qui treu les dones de casa i de la ciutat; en altres tragèdies, com l'*Èdip rei* de Sòfocles, la cruel, salvatge veritat arriba a la ciutat i a la casa des de les pastures, des de la frontera: ve també de la muntanya. Els camins que porten a les fronteres, en sortir de la ciutat, són poblats de tombes. El viatge dels morts de la ciutat vetlla el camí dels vius, dels ciutadans, i les inscripcions sovint parlen, metafòricament o no tant, del camí de la vida.

Molts topònims de l'espai periurbà deriven del nom d'un heroi. I les tombes dels herois són fonamentals per a la defensa, per a la protecció de la ciutat. Els herois formen diversament part d'aquest sistema de ronda sagrada que envolta la ciutat, amb les divinitats de la mena de les Erínies o Hermes, vinculades a la terra i a la fosca, a la mort. El lloc on arriba Èdip

3. V. el comentari d'A. Hoekstra a Hoekstra 1984, 295-296.

exiliat, Colonos, és el nom d'un heroi, i Èdip mateix deixarà en aquell indret una tomba que serà per a Atenes garantia de seguretat.

La toponímia, els herois que revela i les contalles relatives, dibuixa un espai entre el dins i el fora, recorregut per la fosca, per l'obscuritat i la mort —un espai però quasi urbà, en contacte amb l'horta i no lluny dels conreus; no extrem i muntà—, que és el fonament de la vida, del manteniment i de la protecció de tots. Per això en aquest espai hi sol haver també déus i herois guaridors. També la salut i la malaltia fan de límit, de frontera, entre vida i mort.

Els herois constitueixen, arreu de Grècia, una característica significativa de la religió, del culte. En les darreres dècades, en gran part sobre el treball dels arqueòlegs, es va veure en el culte heroic un dels senyals de la represa de civilització entre els anomenats segles obscurs i l'època arcaica, un dels exponents del sistema de novetats que representa també la polis (Miralles 1984, 18 i seg.). La reaparició d'activitat d'ofrena en velles tombes micèniques es va posar en relació amb el culte heroic. Potser es va exagerar en alguns punts pel que fa a l'evidència arqueològica —o la constatació del fet general va arribar a ofegar la diversitat dels casos, la complexitat d'altres fets igualment constatables—, però és indiscutible que el culte dels herois, entre el record de velles contalles i els ritus, és solidari de l'ordre, de la civilització i la cultura grega arcaica. Així, l'ordit dels cultes a l'àgora i pels camins i les rondes, entre la toponímia i els mites de cada indret, dibuixa l'espai dels herois diversament benèfics, sempre protectors. També, dèiem, des del punt de vista de la salut.

De vegades un exèrcit ataca, assetja una ciutat. D'aquí el fet que els llocs de culte heroic, tombes o altars, es trobin sovint «aux portes des murailles, position stratégique par excellence» (Bérard 1982, 99).⁴ Altres vegades la ciutat és atacada per una pesta, o la malaltia continuadament amenaça els ciutadans. A Atenes, alguns llocs al voltant de l'acròpolis suggereixen una mena d'escut, de salvaguarda davant la malaltia. Per la banda occidental, hi havia el santuari d'un heroi Ami-

nos, de nom parlant —que «allunya» la malaltia—, associat amb Asclepi, déu de guarició i medicina, i amb Higiea, deessa de la salut, que li és epònima; en una inscripció trobada *in situ* apareix un heroi Dexíon, que és l'epítet del poeta Sòfocles heroïtzat (Jouanna 2007, 77 i seg.); aquest epítet fa referència al fet que Sòfocles havia «acollit» el culte d'Asclepi: havia rebut a casa seva aquest déu, introduint-ne el culte a la ciutat. El lloc de culte principal del nou déu es trobava una mica més endavant cap al sud, rodejant l'acròpolis. Els encarregats del culte de l'heroi Aminos s'encarregaren també del culte de l'heroi Dexíon. Un conjunt, un ordit de presències salvadores, entre déus i herois, de la terrassa meridional de l'acròpolis cap a la falda occidental de la muntanya, a l'entorn de la ciutat.

Bibliografia

- BENVENISTE, E. 1969: *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, vol. I, París.
- BÉRARD, C. 1982: «Récupérer la mort du prince», a: Gnoli, G.; Vernant, J.-P. (dir.), *La mort, les morts dans les sociétés anciennes*, Cambridge-París.
- DÍEZ DE VELASCO, F. 1995: *Los caminos de la muerte*, Madrid.
- GERNET, L. 1976: *Anthropologie de la Grèce ancienne* («*Heroi hypothécaires*» [1955]).
- HOEKSTRA, A. (cur.) 1984: *Omero. Odissea* (trad. de G. A. Privitera, Lorenzo Valla), vol. IV, Milà.
- JOUANNA, J. 2007: *Sophocle*, París.
- KAHN, L. 1979: «Hermès, la frontière et l'identité», *Ktéma* 4, 201-211.
- LÉVÊQUE, P.; VIDAL-NAQUET, P. 1964: *Clisthène l'Athénien*, Besançon (París [1983]).
- LORAUX, N. 1993: *L'invention d'Athènes*, París.
- MIRALLES, C. 1984: «La ciutat grega», a: Miralles, C. et al., *Les ciutats catalanes en el marc de la Mediterrània*, Barcelona.
- TOD, N. 1948: *A selection of Greek historical inscriptions*, II.

4. És sovint la tomba del rei fundador, esdevingut heroi defensor, a protegir la porta (ibídem, 94).

LES SOURCES ÉCRITES CONCERNANT LE *SUBURBIUM* DES VILLES DE L'OCCIDENT ROMAIN¹

Georges Fabre
Université de Pau

Résumé

Quel est l'apport des sources écrites (littéraires, juridiques, épigraphiques) à la connaissance du *suburbium* des villes de l'Occident romain, le cas hors norme de Rome et de sa périphérie n'étant pas envisagé ici ? Ces sources montrent qu'au-delà des déterminations juridiques, les fonctions de cet «entre-deux», reliant *oppidum/urbs* et *rus*, sont multiples : il s'agit d'un lieu de résidence en particulier aristocratique, d'un lieu de passage et d'échanges, d'un lieu de production agricole et artisanale, d'un lieu accueillant des activités sportives et culturelles impliquant d'importantes concentrations de public, enfin d'un lieu d'accueil des morts et d'implantation de bâtiments et d'espaces à vocation religieuse. Mais l'intérêt de ces sources ne doit pas être surestimé, dans la mesure où elles ne peuvent rendre compte de la dynamique urbaine traduite notamment par les déplacements de nécropoles ; par ailleurs, elles proposent une vision concentrique de l'occupation du territoire suburbain, alors que les enquêtes menées par les archéologues montrent que celle-ci s'inscrivait plutôt en étoile, en rapport notamment avec le réseau des voies. Pour ce territoire, qui peut sembler sans personnalité vraiment définie, l'apport de l'archéologie demeure donc essentiel, mais il convient cependant de ne pas négliger ce que ces documents écrits peuvent, par leur valeur normative comme par leur évocation de certains cas précis à des moments historiques donnés, apporter à la connaissance de notre thème.

Mots clé: Sources textuelles, *suburbium*, condition juridique, fonctions, organisation.

Abstract

Apart from the atypical case of Rome, what is the contribution of the written (literary, legal and epigraphic) sources to our knowledge of the *suburbium* of the towns of the Roman West? These sources show that beyond the legal determinations, the functions of this «in between» *oppidum/urbs* and *rus* were multiple: it was a place of residence, particularly aristocratic, a place of transit and trade, a place of agricultural and artisanal production, a place for holding sporting and cultural activities involving large numbers of people, and finally a place for receiving the dead and for constructing buildings and spaces of a religious nature. However, the usefulness of these sources should not be overestimated, particularly when they cannot account for the urban dynamic notably demonstrated by the changes in location of necropolises. In addition, they offer a concentric view of suburban territorial occupation, whereas research carried out by archaeologists shows that it was more star-shaped and linked in particular to the network of roads. For this territory, which may appear to have no truly defined personality, the contribution of archaeology thus remains essential. However, we should not overlook what these written documents can contribute to the knowledge of our subject, thanks to both their prescriptive value and their evocation of certain specific cases in given historical periods.

Keywords: Textual sources, *suburbium*, legal status, functions, organisation.

1. Je tiens à remercier I. Rodà, Directrice de l'Institut catalan d'Archéologie classique (Tarragone), qui, en mon absence, a bien voulu présenter publiquement cette contribution.

Le *suburbium* a été l'objet, au cours des dernières décennies, d'un certain nombre d'études qui ont porté sur sa définition spatiale, sur ses fonctions, ainsi que sur le vocabulaire – en dehors du terme lui-même – se rapportant à la périphérie des villes du monde romain occidental. La bibliographie récente sur ces sujets est considérable, dans la mesure où, en particulier, les découvertes archéologiques ne cessent d'enrichir notre approche de ce type d'espaces extra-urbains.²

Le point commun à la majorité de ces travaux, c'est qu'en raison de la nature des sources écrites et de la richesse des découvertes incessantes réalisées à la périphérie – au sens le plus large du mot – de la Rome antique, c'est le « *suburbium* » de cette dernière qui a surtout retenu l'attention des chercheurs. Or, en raison de l'extension que les archéologues lui attribuent et en raison de la vision très « dilatée » que certains auteurs antiques en ont eue,³ il n'est pas question de le prendre en compte ici : aucune ville de l'Occident romain ne peut, dans ce domaine, se situer à la même échelle que l'*Urbs*, sans compter qu'à l'époque impériale, la présence considérable des résidences et domaines impériaux ou appartenant à l'aristocratie sénatoriale n'a pas d'équivalent ailleurs (Adams 2008).

Cette limitation délibérée de notre propos nous prive sans doute du rappel de données importantes mais qui, du fait de l'emprise territoriale et symbolique démesurée de la capitale de l'empire, auraient dû être plus ou moins artificiellement plaquées sur la réalité de villes plus modestes des provinces occidentales.

Ajoutons que, dans le cas de Rome comme dans celui des autres villes, une même difficulté de vocabulaire se pose, que nous n'avons pas la prétention de régler, à savoir l'application à la situation antique des environs urbains d'un vocabulaire moderne – faubourgs, banlieues – sans doute inadapté. Il nous semble donc que la notion de « périurbain », parce que plus neutre, est moins décalée par rapport à ce que nos sources semblent nous indiquer.

Les sources proprement littéraires

C'est à leur propos que la différence avec ce qu'elles apportent à la connaissance de la réalité romaine est la plus nette, dans la mesure où, quand elles concernent les autres villes, elles manquent de références précises (localisations, distances) et ne comportent aucun écho

de ces expériences vécues dans les alentours de Rome que toute une série d'auteurs, depuis Cicéron et Horace jusqu'à Symmaque, nous relate.

Quelques renseignements sont à tirer des œuvres à caractère historique, notamment lorsqu'elles ont une intention militaire et traitent des préparatifs et des opérations qui sont liés au siège de villes et ont bien évidemment les espaces *extra muros* comme théâtre principal.

César évoque, à propos du siège d'Utique⁴, le théâtre installé *ante oppidum* et dont les substructions importantes constituent une gêne pour les assaillants. Il signale par ailleurs un vaste mouvement de convois et de paysans qui se dirigent vers la ville⁵, ce qui traduit bien le rôle de zone intermédiaire entre campagne et ville que le *suburbium* jouait.

Dans le récit de la Guerre d'Espagne, à propos du siège d'*Ursao*,⁶ l'auteur semble suggérer que la zone boisée la plus proche de la ville et peut-être aussi les carrières se situaient à une distance de 6000 pas de la ville. Et il précise que Pompée avait enlevé, dans la zone située *circum oppidum*, tous les matériaux utiles et les avait engrangés dans la place. Le passage n'est cependant pas clair, dans la mesure où, d'une part l'approvisionnement en matériaux destinés à l'édification de tours de siège aurait été réalisé à 6000 pas et où, d'autre part, il est dit un peu plus loin que ce même approvisionnement se faisait depuis Munda, distante on le sait de presque 30 kilomètres.

Tacite nous livre incidemment, à propos du siège de Plaisance en 69 après J.-C., une indication intéressante : après avoir signalé que des *propugnacula* furent édifiés en avant de la muraille,⁷ il met en exergue la destruction de l'amphithéâtre en bois, « situé hors les murs », édifice d'une particulière beauté et sans rival en Italie.⁸ Soulignant l'attachement sentimental des habitants à ce monument, source de fierté en même temps que lieu de rassemblement, il mentionne que sa perte aurait constitué « le plus grand des malheurs supportés ».

Lors des opérations menées devant Crémone, toujours en 69, il est question des bois et d'un sanctuaire probable des *Castores*, situé à 12 milles de la ville.⁹ L'auteur mentionne par ailleurs que le paysage, sans doute un peu plus près de la ville, s'ordonne de part et d'autre de la *via Postumia* en une campagne ouverte traversée par un fossé et une zone plantée d'arbres.¹⁰ Plus près de la ville, semble-t-il, les soldats du parti flavien ont récupéré divers outils agricoles (entrepasés dans des cabanes ?)¹¹. Antonius, le chef flavien fait

2. En particulier en ce qui concerne les nécropoles.

3. On pense à Cicéron, *Verr.*, II, 2, 27 à propos de la Sicile : *sic populo Romano iucunda suburbanitas est huiusce provinciae*.

4. *B. C.*, II, XXV, 1.

5. *B. C.*, II, XXV, 2.

6. *B. H.*, XLI.

7. *Hist.*, II, XIX, 5.

8. *Hist.*, II, XXI, 1-2.

9. *Hist.*, II, XXIV, 4.

10. *Hist.*, III, XXI, 3.

11. *Hist.*, III, XXVIII, 4.

mettre le feu aux *amoenissima extra urbem aedificia*,¹² sans doute à des résidences suburbaines appartenant à l'aristocratie locale. Tacite nous précise¹³ encore que des constructions sont proches des murs de la ville et que certains toits dominent ces derniers qui ont pourtant été rehaussés en vue de résister aux assaillants.¹⁴ Enfin, les édifices sacrés ne sont pas épargnés par le feu, à l'exception du temple de Mefitis qui se trouvait *ante moenia*.¹⁵

Si l'on essaie d'ordonner ces notations insérées dans un récit militaire passablement embrouillé, on a l'impression de suivre le mouvement des troupes d'Antonius depuis la périphérie boisée jusqu'à la muraille de la ville : se succèdent des bois et des champs cultivés, des arbres plantés, des demeures suburbaines luxueuses, des sanctuaires et, enfin, tout contre l'enceinte, des bâtiments – sans doute à usage d'habitation – construits en hauteur.

Décrivant les opérations devant Vérone, menées dans le cadre de ces opérations italiennes de 69, Tacite, après avoir signalé la mise en place d'éléments de défense en avant de la fortification,¹⁶ signale l'existence de *horti*, où Saturninus a pris ses quartiers, ainsi que celle d'une installation balnéaire,¹⁷ faisant certainement partie de la résidence liée à ces jardins. Nous supposons, en fonction du contexte, que ces éléments étaient installés dans les environs mêmes de la ville, mais nous ne pouvons préciser davantage du fait du caractère laconique de ces informations.

Peu de renseignements sont à retirer des œuvres d'autres historiens, si ce n'est par exemple une notation très générale de Tite-Live, mentionnant des plantations d'arbres et des jardins ;¹⁸ ou encore une rapide allusion faite par Ammien Marcellin aux *suburbanis* de Lutèce.¹⁹

Pour finir sur une note hispanique, relevons un passage de la *Vita Hadriani*²⁰ dans lequel il est question d'une tentative d'attentat menée par un esclave, alors que l'empereur se promenait, près de Tarragone dans un jardin de plaisance.

Si l'on regarde du côté des épistoliers, peu de choses sont à retenir de la correspondance de Pline le Jeune, à l'exception de la description qu'il donne de la

villa de son ami Caninius Rufus, installée dans le *suburbium* de Côme, et des agréments qu'elle procure.²¹ Ses *villae* du bord du lac de Côme dont il exprime sa nostalgie et dont il vante les attraits ont toute chance d'appartenir au *suburbium* de la ville qui commande au moins la rive sud du *Lacus Larius*.²² Mais, ni sa villa de Toscane, ni surtout celle des *Laurentes*, intégrée dans l'aire d'attraction de Rome, ne peuvent être rattachées à notre enquête.

Bien plus tard, Sidoine Apollinaire évoque avec moquerie le prix excessif de la moindre propriété de la périphérie de sa ville d'*Augustonemetum* ; mais il est vrai qu'il écrit à une époque où le cœur des villes gauloises offrait moins d'attrait que par le passé.²³

En ce qui concerne les *poètes*, il est surprenant, à première vue, de ne rien trouver de précis par exemple chez Virgile ou Martial, à propos du paysage périurbain de Mantoue ou de *Bilbilis*.

Quelques notations sont à retenir chez Apulée. L'une pourrait se rapporter à une scène familière dans un environnement proche d'une ville, celui d'une zone maraîchère : l'auteur évoque en effet le transport quotidien de légumes récoltés dans un jardin – sans doute modeste –, chargés sur un âne et livrés à des revendeurs de la ville voisine.²⁴ Le maître de l'animal loge dans une *casula*, sans doute installée sur son pauvre lopin.²⁵

Dans un registre opposé, Apulée²⁶ fait mention d'une *suburbana villa*, située près de la ville d'*Oea* et où sont célébrées les noces de deux riches aristocrates locaux qui veulent échapper aux demandes de sportule des habitants de la cité. Même si nous sommes en présence d'un texte de fiction, il est fort probable que la tranquillité recherchée par le couple pouvait avoir correspondu à une réalité plus largement ressentie.

Ces deux évocations concernent les deux termes extrêmes d'une complexité caractéristique des espaces suburbains, dans lesquels des catégories sociales très opposées avaient leur place.

Signalons l'évocation par Ausone – dans une lettre-poème adressée à son cher Paulin – de sa demeure bordelaise du *pagus Novarus* entourée des terres lui appartenant : *totque mea in Novaro sibi*

12. *Hist.*, III, XXX, 2.

13. *Hist.*, III, XXX, 3.

14. *Hist.*, II, XIX, 5.

15. *Hist.*, III, XXXIII, 7.

16. *Hist.*, III, X, 1.

17. *Hist.*, III, XI, 4-5.

18. XXXIII, 17.

19. *Hist.*, XX, 12.

20. SHA, *Vita Hadriani*, XII, 5.

21. *Ep.*, I, 3, 1.

22. *Ep.*, II, 8 et, surtout IX, 7.

23. *Ep.*, VII, 2, 7.

24. *Métam.*, IX, 32, 1.

25. *Métam.*, IX, 32, 3.

26. *Apol.*, 87, 10 et 88, 1-2.

proxima praedia pago.²⁷ Or, la localisation du toponyme médiéval « Novars » a permis de situer cette résidence liée à l'exploitation de vignes, de bois, de prés et de terres cultivées²⁸ au nord-ouest de la ville à moins d'un kilomètre de l'enceinte tardive (Étienne 1995, 451-453, 455).

Les œuvres à caractère technique

En raison de la maigreur de ces renseignements, nous sommes conduits à interroger des œuvres à caractère plus ou moins technique, dont la portée est le plus souvent générale.

Vitruve, par exemple, dans un passage bien connu,²⁹ indique que nombre de sanctuaires et d'aménagements publics doivent être localisés *extra urbem* ou *extra muros*. C'est le cas des temples dédiés à Mars, qui doivent être proches du *campus*, terrain d'exercice par excellence. C'est le cas aussi des *fana* voués à Vénus, à Vulcain ou à Cérès. Il en découle que la zone située plus ou moins immédiatement hors les murs a, en partie, une vocation sacrée ; les lieux de culte officiels qu'elle abrite sont évidemment placés sous le contrôle des autorités de la ville et suscitent – on peut le penser –, à l'occasion des cérémonies officielles, un certain concours de notables voire de foules.

Les lexicographes, malgré certaines ambiguïtés ou contradictions, nous fournissent des aperçus parfois précieux.

Ainsi, Festus, dans sa deuxième définition des *vici*, fait mention d'un type d'édifices (*genus aedificiorum*) *quae continentia sunt his oppidis*.³⁰ L'expression a été comprise par Grenier, ou plus récemment par Tarpin, comme désignant des constructions qui se trouveraient dans les *oppida*, à l'intérieur même de la ville délimitée. Cette interprétation peut paraître discutable, dans la mesure où la troisième définition des *vici* concerne précisément *id genus aedificiorum [...] quae in oppido privi [...]* On ne voit pas quelle nécessité aurait poussé l'auteur à consacrer deux notices différentes et successives à des structures bâties localisées dans le même espace urbain. En réalité, si l'on se réfère – nous le verrons – à d'autres occurrences concernant les *continentia aedificia* (Agusta-Boularot 1998, 44-45 ; Arnaud, 1998, 71-72), ceux-ci représentent des espaces bâtis prolongeant la ville au-delà des murs, et constituent des ensembles « séparés par des voies, regroupés dans des *regiones* et portant des noms différents ».

Servius nous précise, à propos de ces quartiers suburbains, que l'on y trouve des *magalia* :³¹ *sunt circumiecta civitati suburbana aedificia magalia*. Cette formulation est reprise presque mot pour mot par Isidore de Séville, qui lui donne, cependant, une portée plus large, puisque il omet le terme de *magalia* : *suburbana sunt circumiecta civitatis aedificia, quasi sub urbe*.³² Il reprend ainsi l'idée que ces bâtiments périphériques, habités ou non, sont situés au contact même de la ville proprement dite.

Les deux auteurs s'accordent sur la nature des *magalia* ou *magaia*.³³ Ils en situent l'origine en Afrique ; ces constructions de forme allongée avec des flancs courbes, sont qualifiées de *casae* par Festus et auraient un rapport avec des activités pastorales (ou agricoles).³⁴ Même si nous sommes en présence d'une réalité proprement africaine, c'est bien d'une des activités économiques du *suburbium* qu'il s'agit. Malheureusement nous ne sommes pas en mesure de savoir si ces édifices ont un rapport avec une activité d'élevage permanente ou saisonnière pratiquée *sub urbe*, ou s'ils sont à relier avec des concentrations d'animaux, par exemple au moment des *nundinae*.

Par ailleurs, Servius³⁵ cite un discours de Cornelius accusant Alfenus Varus d'avoir partagé les terres de Mantoue au détriment des citoyens de la ville. Alors qu'il avait reçu la mission de laisser « trois mille pas à partir de la muraille et dans toutes les directions », il n'en aurait laissé que huit cents. Comment faut-il interpréter ces trois mille pas ? Représentaient-ils la partie la plus utile du *suburbium*, celle qui, par la présence d'édifices publics (religieux ou non), par son habitat et ses activités économiques, était le plus liée à la vie de la ville même ? On remarquera que cette mesure correspond à un trajet piétonnier d'une durée d'une heure à une heure et demie, que certains auteurs modernes suggèrent de considérer comme marquant l'épaisseur de cet espace périurbain (par exemple Arnaud 1988, 64). Et faut-il supposer qu'Alfenus Varus aurait « épargné » une zone de huit cents pas, non seulement parce qu'elle était la plus proche de la ville et sans doute la plus peuplée, mais aussi parce qu'elle devait comporter un certain nombre de lieux protégés, tels des sanctuaires ou des nécropoles ?

Il est à remarquer que l'un des biographes de Virgile, l'auteur de la *Vita Probiana*, évoquant l'origine paternelle et le lieu de naissance du poète, indique : *rustico vico Andico, qui abest a Mantua milia passuum III*

27. *Ep.*, XXIII, 95.

28. *Ep.*, 90-94

29. I, VII, 1.

30. P. 502, 508 Lindsay.

31. *Enéide*, I, 421.

32. *Étymologie*, XV, 2, 16 « *De aedificiis publicis* ».

33. Servius, *loc. cit.* : Isidore, *Étymologie*, XV, 12, 4.

34. *Casae Poenorum pastorales*.

35. *Bucoliques*, IX, 10.

(Hardie 1966, 26).³⁶ Il faudrait donc penser que le *vicus* en question, situé à la limite du *suburbium* et de l'espace proprement rural, et donc le bien paternel du poète n'ont pas échappé aux expropriations sans doute excessives décidées par Alfenus Varus.

Enfin, d'une manière plus anecdotique, Isidore évoque les *suburbanae uvae* vendues comme fruits dans les villes.³⁷ Mais nous verrons qu'il se contentait de faire écho à des indications fournies beaucoup plus anciennement par les agronomes romains.

Ces derniers nous permettent de mieux connaître les activités agricoles des zones suburbaines.

Ainsi, Caton l'Ancien disserte de *fundo suburbano*, expression qui s'applique à un terrain agricole, dont il n'estime pas la superficie souhaitable mais qu'il conseille au plus haut point (*maxime*) de vouer aux cultures arbustives, à savoir la vigne, l'olivier mais aussi toute sorte d'arbres fruitiers tels les poiriers ou les pommiers.³⁸ Ces productions sont destinées à approvisionner le marché urbain, et il est probable que la production de raisin de table et celle d'olives de consommation tiennent une place importante.

Caton, évoquant la plantation des figuiers,³⁹ élargit la liste des produits qui peuvent être récoltés, en citant les légumes, les fleurs à couronnes, les noix, les noisettes etc. Il insiste sur la complantation et le soin à apporter à ce type de cultures si le terrain situé dans le *suburbium* constitue le seul bien du propriétaire. L'image qui se dégage de ces passages est celle d'une micro-agriculture soignée, intensive, forte consommatrice d'eau, dépendant, pour ses débouchés, essentiellement d'un marché urbain de proximité, alimenté quotidiennement en saison de production.

Varron, pour sa part, reprend presque mot pour mot les conseils de son prédécesseur en matière de productions – notamment florales – issues des *horti* ; il en souligne la dépendance totale par rapport au marché urbain : *multa quae urbs recipit*.⁴⁰ La question que l'on peut se poser est de savoir si l'*urbs* qui est mentionnée doit être comprise comme la ville en général, au moins italienne, ou s'il s'agit de la seule Rome.⁴¹

C'est la même interrogation qui surgit lorsque Columelle évoque un *suburbanum praedium commodis-*

simum :⁴² les *negotia fori* que cette localisation favoriserait concernent-ils la seule capitale ou toute autre cité ?

Notons que l'auteur, dans un autre registre, reprend les indications catoniennes à propos de la localisation (*suburbanus ager*) d'une vigne destinée à la production du raisin de table. Cependant, il nous donne une précision intéressante en ce qui concerne la commercialisation sans stockage de ce dernier, grâce à la vente directe à des marchands – sans doute de détail⁴³ –, qui devaient, à leur tour, assurer l'approvisionnement des particuliers.

Nous citerons en dernier lieu Plinius l'Ancien qui a évoqué, à plusieurs reprises, des réalités propres au *suburbium* de Rome.⁴⁴ L'auteur attire l'attention sur le bénéfice important des arbres fruitiers qui produisent *circa suburbana* et dont il dit que « chaque pied rapporte plus qu'un fonds de nos ancêtres ». ⁴⁵ Cette dernière formule est peut-être excessive, mais elle est renforcée par l'indication, inspirée par Caton, que les jardins irrigués sont d'un rapport qui ne le cède qu'à celui de la vigne.⁴⁶ Notons que c'est sans doute à proximité immédiate de la ville que les asperges de Ravenne étaient produites.⁴⁷

L'ensemble de ces données concernent donc une agriculture minutieuse et de proximité, car elle était vouée en priorité à la satisfaction du marché urbain. Mais un doute demeure quant à la valeur générale de ces préceptes ou à leur limitation aux environs immédiats de la capitale de l'empire.

Pour en terminer avec ces auteurs techniques, nous pouvons relever quelques passages, assurément de portée générale, que nous recueillons auprès de deux *agrimensores*.

Agennius Urbicus, dans ses *Controverses*, insiste assez précisément sur le rôle funéraire des *suburbia*. Dans un premier passage,⁴⁸ il nous apprend que des espaces publics appropriés, des *culinae*, étaient réservés à l'accueil des restes des indigents. Il s'agissait sans doute de fosses collectives. Le terme lui-même ferait allusion à des lieux souillés aussi par des déchets et montre bien leur caractère misérable et méprisable.⁴⁹ Il rappelle aussi la présence de mausolées à proximité

36. La biographie attribuée à Donat parle de la naissance de Virgile *in pago qui Andes dicitur et abest a Mantua non procul* (Hardie 1966, 6-7).

37. *Origines*, XVII, 5, 15.

38. *RR*, IX, 1.

39. *RR*, X, 2 : *sub urbe hortum omne genus*.

40. *RR*, I, 16, 3.

41. *RR*, II, 3, 10 ou III, 2, 6 qui semblent concerner l'*Urbs*.

42. *RR*, I, 1, 19.

43. *RR*, III, 2, 1, repris par Isidore *Orig.* 17, 5.

44. *NH*, XIV, 50 ; XVI, 242 qui évoque un *lucus* installé sur une colline suburbaine de Tusculum, ville elle-même inscrite dans le *suburbium* de Rome ; XIX, 47 ou XII, 12.

45. *NH*, XVII, 8.

46. *NH*, XVIII, 29, citant Caton, *RR*, I, 7.

47. *NH*, XIX, 147.

48. Behrends *et al.* 2005, 253.

49. Behrends *et al.* 2005, 137 n. 1. Sur la réalité d'une telle proximité entre dépôts de déchets et espaces funéraires, voir par exemple Blaizot 2009, 287-288.

des voies publiques et donc visibles.⁵⁰ Cette dimension funéraire est complétée,⁵¹ selon l'auteur, par la présence d'aires de supplice.

Par ailleurs, il mentionne les empiètements que les particuliers effectuent sur les *loci religiosi*⁵² afin d'agrandir leurs jardins, sans que nous puissions savoir s'il s'agissait de jardins funéraires ou de jardins à vocation productive.⁵³ Il précise que ces usurpations interviennent *longae oblivionis causa*⁵⁴ et se produisent le plus souvent *in loco urbis aut suburbanis locis*.⁵⁵

Il ressort de toutes ces informations que non seulement le caractère religieux (et funéraire) d'une partie de ces espaces suburbains était affirmé, mais aussi qu'une pression pouvait s'exercer sur les terrains proches des villes, d'où d'éventuelles contestations que la bonne tenue des *tabularia* pouvait permettre aux autorités locales de régler.

Enfin, un autre passage des *Controverses*⁵⁶ jette une lueur sur les relations ville-campagne dans le cadre du *suburbium*. Il indique en effet que « sont lieux publics les endroits laissés dans les pâturages pour tous les pègrins qui viennent à la ville ». On pourrait voir là la confirmation qu'il existait, à proximité des villes, des sortes de *campi pecuarii* ou de *fora pecuaria*, c'est-à-dire des enclos où, à l'occasion notamment des *nundinae*, les gens de la campagne pouvaient faire stationner soit les troupeaux qu'ils amenaient à la vente, soit aussi leurs équipages : ceci recouperait une information que fournit une inscription d'Aix-les-Bains que nous commenterons plus loin.

Sur ce thème des *Controverses*, signalons un passage de l'œuvre de Iulius Frontinus qui rappelle les deux conditions, urbaine et agreste, dont relèvent les sols, distinction que de nombreux passages du Digeste, des Codes ou des œuvres des *Gromatici* rappellent fréquemment.⁵⁷ Or, notre auteur précise que, parmi les biens appartenant à la cité, « ce qui aura été donné ou destiné à des bâtiments publics » relève de la première condition. Nous avons déjà relevé que de tels bâtiments (amphithéâtres, théâtres, temples, *fana*) existaient hors les murs. Comment la condition urbaine s'imposait-elle dans ces cas ? Faut-il penser que dans le *suburbium*, et au-delà de la limite du premier mille

sur laquelle nous reviendrons, les deux types de conditions étaient en vigueur ?

Les sources juridiques

Elles confirment bien cette distinction de droit entre propriété urbaine et propriété rurale et indiquent que les *praedia suburbana* relèvent de la seconde catégorie. Plusieurs passages du Code de Justinien, relatifs à l'interdiction d'aliéner faite aux mineurs d'âge ou aux *adulescentes*, vont dans ce sens.⁵⁸ L'un des passages présente d'ailleurs l'intérêt d'affirmer que ce n'est pas leur situation dans l'espace, mais leur condition juridique qui distingue les propriétés suburbaines et urbaines : *praedium rusticum vel suburbanum quod ab urbanis non loco, sed qualitate decernitur*.⁵⁹

Notons que plusieurs juristes ont précisé que les *continentia aedificia*, dont il a déjà été question plus haut, font partie de la ville. Alfenus Varus, le premier, indique que Rome englobe l'espace *intra muros* mais aussi les constructions immédiatement situées hors les murs.⁶⁰ Ceci est confirmé par Labeo, cité par Paul,⁶¹ à propos d'un legs se rapportant au *suburbium* de la capitale mais qui a une portée plus générale, puisqu'il concerne les villes enceintes,⁶² à propos desquelles se pose la question de savoir si les *continentia* en font partie intégrante en termes de droit. Labeo conclut positivement puisqu'il inclut *villae, agri, horti (urbi iuncti)*. Pour lui, cette intégration n'est pas douteuse *si illa sit urbico usui destinata, sicut urbana ministeria dicimus*.

Une discussion d'une nature très proche est évoquée par Scaevola à propos de la ville de Gadès. À la question de savoir si une *suburbana possessio* pouvait entrer dans l'ensemble des biens que l'auteur d'un fidéicommiss possédait *in patria Gadibus*, la réponse fut positive et la famille des *Maevii* put bénéficier de cette disposition.⁶³

Un point important abordé par plusieurs auteurs est celui de la limite du premier mille et de sa portée, notamment en ce qui concerne les prérogatives des magistrats élus, mais aussi au sujet de l'accès à la

50. Lachmann 1848, 88, l. 15-16.

51. Thulin, p. 47 = Behrends *et al.* 254.

52. Behrends *et al.* 255.

53. Ces *loci* peuvent correspondre à des espaces funéraires mais aussi à des espaces purement religieux mis en place par des personnes privées.

54. Behrends *et al.* 271.

55. Behrends *et al.* 272.

56. Lachmann 1848, 86, l. 6-7.

57. *De Controv.* 7, 1-8.

58. *C. J.*, V, 71, 4 ; V, 72, 3 ; V, 73, 3 ; *Dig.*, 27, 9, 1 et 2.

59. *C. J.*, V, 71, 16.

60. *Dig.*, 16, 87.

61. *Dig.*, 33.9.4. Voir aussi Ulpian (*Dig.*, 50.16.139) et Terentius Clemens (*Dig.*, 50.16.147).

62. *Et quidem urbes fere omnes muro tenus finiri.*

63. *Dig.*, 32.41.6.

citoyenneté ou du prélèvement de la *vicesima hereditatum* (Agusta-Boularot 1998, 51-53 ; Arnaud 1998, 68-69). C'est le cas en priorité de Rome qui est envisagé par exemple par Gaius⁶⁴ ou par Aemilius Macer.⁶⁵ Mais la référence à ces mêmes mille pas dans la *lex Ursonensis* laisse supposer qu'elle s'appliquait aussi ailleurs que dans la capitale. Il faut remarquer que pour Macer, les mille pas devaient être comptés à partir des *continentia aedificia*, formulation quelque peu imprécise, mais qui pouvait permettre aux autorités locales de bénéficier d'une certaine souplesse quant à l'application de ce principe.

Les allusions sont nombreuses aux problèmes de l'approvisionnement en eau des secteurs extra-urbains. Ainsi, à propos des aqueducs, un texte – certes tardif (il s'agit d'une constitution de Zénon) et dont la portée générale n'est, à vrai dire, pas totalement assurée – mentionne les installations du *suburbium* pouvant bénéficier de l'eau publique ; on y cite en effet *suburbanum vel praedium vel balneum, vel aquae mola, vel hortus ad cuius usum aqua fuerit derivata*,⁶⁶ c'est-à-dire quelques-uns des éléments caractéristiques de ce secteur, notamment dans le domaine économique et dans celui de l'agrément.

Les sources épigraphiques

Les lois épigraphiques

Elles nous offrent des perspectives un peu plus précises, puisqu'elles sont liées à des villes – notamment hispaniques –, même si elles se rattachent à des lois générales.

Elles abordent par exemple les exigences pesant sur les magistrats ou sur les décurions en matière de domicile. Si la *lex Tarentina*⁶⁷ prévoit que les décurions devront posséder, dans la ville même (*oppidum*) ou dans les limites du municipe, une maison couverte par au moins 1500 tuiles, la *lex Ursonensis* est plus contraignante⁶⁸ ou, en tout cas, plus précise puisque, selon elle, tout décurion, augure ou pontife devra posséder dans les cinq ans (à partir de son élection), dans la ville (*oppidum*) ou à moins d'un mille de celle-ci, un domicile pouvant servir de garantie. Cette disposition tend à donner à cette zone

étroite un caractère distingué et l'intégrer parfaitement dans la définition juridique de l'unité urbaine. Il s'agissait sans doute de faire en sorte que la participation aux activités publiques ne soit pas gênée par l'éloignement. On pourrait trouver là un écho de l'avantage que – comme nous l'avons vu – Columelle attribuait à une résidence dans le *suburbium* pour des individus concernés par la conduite des affaires publiques.

Une deuxième série de prescriptions porte sur la mise à découvert (*detegere*), la mise à bas en vue de récupérer des matériaux (*destruire*), et la destruction totale (*disturbare, demoliri*) de bâtiments. À ce sujet, la *lex Irnitana*⁶⁹ et la *lex Malacitana*⁷⁰ reprennent à peu près les termes de la *lex Ursonensis*⁷¹ et de la *lex Tarentina*.⁷² Les deux lois les plus anciennes ne prennent en considération que les démolitions survenues dans l'*oppidum* lui-même et non autorisées par le sénat local ou par les duovirs. Les deux lois les plus récentes incluent les *oppido continentia aedificia* : cette expression exclut qu'il s'agisse uniquement de bâtiments publics.⁷³ Cette intégration des constructions implantées dans la proche couronne urbaine fait écho – si elle n'en suit pas directement les dispositions – aux *S.C. Hosidianum* et *Volusianum*, qui datent du milieu du premier siècle et ont pour but notamment de limiter les spéculations immobilières à Rome. Ces deux lois répondaient sans doute à un développement urbain qui rendait nécessaire une appréhension plus globale du tissu urbain, et à une unification de principe des zones bâties et continues. Au souci d'éviter des pratiques spéculatives à propos des terrains les plus recherchés pouvait s'ajouter celui de la *pulchritudo*, de la belle apparence que le spectacle de champs de ruines pouvaient contredire.

Un troisième domaine, qui concerne certains interdits en matière funéraire, établit une distinction très nette entre l'*oppidum* proprement dit et sa périphérie. C'est tout d'abord l'interdiction de faire pénétrer tout cadavre humain dans les limites de la ville proprement dite.⁷⁴ C'est donc hors les murs que la combustion des corps et leur insertion dans des tombes doivent être réalisées ; la *lex Ursonensis* interdit même d'édifier « un nouvel *ustrinum* à moins de cinq cents pas de l'*oppidum* ». ⁷⁵ Quelles que soient les raisons qui ont conduit à définir cette distance, raisons religieuses ou raisons

64. *Institutes*, IV, 104 et 105.

65. *Dig.*, 50.16.154. Pour lui, les mille pas doivent être comptés *a continentis aedificiis*.

66. *C. J.*, XI, 43, 10, 3.

67. *FIRA*, n° 27, 12, l. 26-32.

68. Rubrique XCI.

69. Paragraphe 62.

70. Rubrique LXII.

71. Rubrique LXXV.

72. L. 32-34.

73. Comme l'entend, sans argument, l'auteur de la traduction de la loi dans *AE*, 1986, 333.

74. Rubrique LXXIII.

75. Rubrique LXXIV ; voir le commentaire de D'Ors 1953, 198-199.

de sécurité,⁷⁶ on doit conclure que la zone située au plus près des limites propres de la ville *stricto sensu* est assimilée à cette dernière (Béal 2002, 8-9).

C'est aussi pour des raisons de sécurité que les activités des tuiliers ont été exclues par la même loi. Le texte n'est pas d'une clarté absolue, et son interprétation donne toujours lieu à des controverses. Il semble, cependant, que les installations destinées à la fabrication de tuiles et les *tegularia*, c'est-à-dire les aires de stockage de plus de trois cents tuiles, aient été concernées.⁷⁷

À travers ces prescriptions et interdits, toute l'ambiguïté de ces zones périphériques est une fois encore soulignée : lieux de consommation et d'ensevelissement des morts, lieux d'activités industrielles encombrantes générant des déplacements de main-d'œuvre et des transports de quantités plus ou moins importantes d'argile crue ou transformée. Rappelons que de nombreuses activités artisanales étaient cependant accueillies au cœur des villes, y compris celles qui pouvaient avoir un rapport avec le feu (boulangeries) ou produire d'autres types de nuisances (ainsi le traitement des peaux ou des tissus).

Les autres documents épigraphiques

À leur sujet, nous ne suivrons que quelques pistes. D'une part, leur lien avec un certain nombre de monuments ou de structures reconnues peut être redondant.⁷⁸ D'autre part, comme la majorité de cette documentation est constituée de textes funéraires brefs et stéréotypés, elle apporte peu à l'enrichissement de notre propos. Et ce d'autant plus que les découvertes d'épigraphes n'ont pas toujours été effectuées *in situ*, car elles ont fait l'objet de transports ou remplois fréquents.

Nous voudrions cependant évoquer un document tarragonais⁷⁹ (D'Ors 1953, 409-418) qui a un rapport direct avec notre thème et qui illustre toutes les imprécisions que ce genre de texte peut comporter. Il s'agit d'une fondation décidée par un mari afin d'assurer la perpétuation de la mémoire de son épouse défunte, et concernant quatre affranchis auxquels est concédée, en échange de l'entretien du monument funéraire, la *possessio* des *hortos cohaerentes sive suburbanum*. Un première

source de frustration naît du fait que l'inscription a été déplacée, même si l'appellation *suburbanum* ne laisse aucun doute sur le fait qu'elle provient des environs proches de la ville. Par ailleurs, que doit-on comprendre à propos de ces jardins qui étaient liés au monument funéraire ? Plus que l'utilisation du pluriel, le contexte indique – contrairement à ce que l'on a pu penser en opérant un rapprochement avec le texte de la *Vita Hadriani* déjà cité – qu'il ne s'agit pas de simples jardins à caractère funéraire, mais de jardins cultivés : leur superficie ne nous est pas indiquée mais leur bénéfice était destiné à couvrir les frais d'entretien de la sépulture.⁸⁰ Ici encore, espace et pratiques funéraires d'une part, activités économiques d'autre part se côtoient.

Un autre texte, provenant de Pouzzoles, nous confirme cette vocation du *suburbium* à servir d'espace lié à la mort et aux morts.⁸¹ Il s'agit d'un ensemble de dispositions liées à une adjudication et portant en particulier sur la punition et l'exécution d'esclaves : à leur propos, on mentionne des fourches patibulaires et des croix, des fouetteurs et des bourreaux. Le texte d'Agiennus Urbicus que nous avons signalé plus haut se trouve donc largement précisé.

D'autres inscriptions, échappant au domaine funéraire, peuvent apporter d'utiles précisions à propos par exemple de bâtiments publics. Un texte provenant d'*Urbs Salvia*⁸² donne sinon la localisation précise, du moins la distance à laquelle le *campus*, non identifié sur le terrain, a été installé par rapport aux murs de la ville : cette distance, calculée sans doute sur le tracé de la *via ad campum* aurait été de 570 pas au minimum ou de 599 au maximum. Cette précision relative, qui a permis de supposer que le *campus* était proche de l'amphithéâtre reconnu, tranche avec les difficultés de localisation des autres *campi* de cette même région du Picenum (Delplace 1993, 299-301, 209).

Certains *campi* sont associés à des bassins,⁸³ et la question de l'utilisation de l'eau par les particuliers et de son contrôle par les autorités locales⁸⁴ revêtait une importance indiscutable. En effet, les protections concernant les aqueducs publics (interdictions de jeter des ordures, de labourer, de semer, de construire autour d'eux) devaient jouer,⁸⁵ et les jardins maraîchers, les bains ouverts au public⁸⁶ et les résidences diverses

76. Si la seule crainte du feu avait joué, on ne comprendrait pas pourquoi un même interdit n'aurait pas pesé sur toutes les installations artisanales telles les boulangeries, les ateliers de potiers, etc.

77. Le point dans Béal 2002, 8-9, dont nous adoptons le point de vue.

78. Les nécropoles tarragonaises ou barcelonaises sont, sur ce point, tout à fait représentatives.

79. *CIL*, II, 4332 = *ILS*, 8271 = *RIT*, 368.

80. On trouve un bon parallèle dans une inscription piémontaise (*CIL*, V, 7454 = *ILS* 8342) où le revenu des jardins (*ex horum hortorum red(d)itu*) doit être affecté aux soins de la tombe (*curatores*) et à la célébration de l'anniversaire du mort (*natale meo et per rosam in perpetuo*).

81. *AE*, 1971, 88, II, 8-10.

82. *CIL*, IX ; 5541 et le commentaire de Delplace 1993, 299-301, cf 209.

83. *CIL*, IX, 4786.

84. Loi d'*Urso*, rubriques XCVIII-C.

85. Selon les indications de la *vieille Lex Quinctia* rapportées par Frontin.

86. Un notable offre aux habitants d'une agglomération secondaire de la cité de Vienne *balineum, campum, porticus, aquas iusque earum aquarum tubo ducendarum* (*CIL*, XII, 2493 et 2494 = *ILN Vienne*, 721 et 722).

(*aedificia* collectifs ou demeures luxueuses liées à des *villae*) devaient être de grands consommateurs d'eau. Certains documents attirent notre attention sur certains types d'installations consommatrices. Ainsi, à Bologne, près de l'amphithéâtre,⁸⁷ une installation thermale située sur un domaine privé, mais ouverte au public, permet de se baigner *more urbico*,⁸⁸ indication du raffinement le plus poussé et référence à un modèle social et « culturel » que la localisation hors les murs aurait pu rendre imperceptible.

Une inscription de Vérone⁸⁹ mentionne les conditions de l'utilisation d'un puits en liaison avec un *suburbanum Rutilianum* malheureusement non localisé : le texte précise les servitudes qui sont à respecter en matière de passage des piétons (*iter*), des animaux (*actus*) et de droit de prélèvement de l'eau (*haustus*), rappelant certaines indications fournies par exemple par Siculus Flaccus.⁹⁰ Il s'agit bien de servitudes rustiques, et encore une fois, nous observons que le *suburbium* échappe en partie à l'emprise du droit urbain.

Un autre aspect, lié à l'approvisionnement des villes et que nous avons déjà évoqué grâce à Agienius Urbicus, est celui du stationnement de troupeaux dans le *suburbium*. Une inscription d'Aix-les-Bains,⁹¹ agglomération secondaire de la cité de Vienne, ouvre des perspectives intéressantes sur plusieurs activités liées à la présence, en marge du *vicus*, d'un *campus pecuarius*, un parc à bétail. Des dispositions sont prises par les autorités locales pour en exclure les véhicules, sauf à l'occasion des *nundinae*, si l'on est hôte de l'une des deux auberges (*diaetae*) ou si l'on veut accéder au (ou à un) bois sacré (*lucus*). Les contrevenants doivent s'acquitter d'une amende en nature, à savoir une quantité de fumier (que le caractère incomplet du texte ne permet pas de préciser) qui devra être déposé dans un dépotoir (*sterculinum*), dont le statut est peut-être public. Certes, nous sommes en présence de dispositions concernant une agglomération rurale (Leveau *et al.* 2005-2006, 99-100).⁹² Mais le texte nous rappelle que la gestion des déchets de la ville et de la périphérie – produits par les hommes comme par les animaux – devait doublement concerner le *suburbium*, à la fois réceptacle et lieu de production de ces déchets.

Un dernier point que la documentation épigraphique permet d'aborder est celui des organisations

collectives concernant les environs proches des villes.

Ainsi, à Véies, deux inscriptions honorifiques sont dédiées l'une par les *municipes municipi Augusti Veientis intramurani* à leur patron – un consulaire –,⁹³ l'autre par les *municipes extramurani* à un chevalier.⁹⁴ Cette double démarche traduit l'ambiguïté de la situation des citoyens qui habitent hors les murs : ils sont les membres d'une même communauté civique, celle des *municipes*, et dans le même temps, ils ne participent pas au premier hommage ; leur propre hommage reflète une certaine infériorité, accentuée par le fait qu'ils sont associés aux *augustales*, comme si eux-mêmes constituaient une deuxième catégories de citoyens.

Cette même dualité ressort de la lecture d'une inscription de *Sicca Veneria*, en Afrique proconsulaire, qui fait écho au testament d'un procureur de M. Aurèle et L. Verus :⁹⁵ celui-ci lègue une somme *municipibus Cirithensibus Siccensibus carissimis*, à charge pour ses *municipes carissimi* d'entretenir, sur le produit de la somme un certain nombre de garçons et filles. Le texte ajoute : *legi autem debebunt municipes item incolae dum taxat incolae qui intra continentia coloniae nostrae aedificia morabuntur*. Cette seconde indication porte l'inclusion des *continentia aedificia* dans la perception de la ville qu'avait le donateur. Mais en même temps, les deux entités, celle des *municipes carissimi* et celle des *municipes* – tout court –, associés aux *incolae* et dont il faut comprendre que eux-aussi résidaient hors les murs, sont identifiées de manière distincte.

Plus ambiguë, mais traduisant une forme d'attachement assez remarquable, est la mention, sur une épitaphe africaine,⁹⁶ d'un personnage qui se qualifie d'*amator reg(ionis) suburbanus sui Azimaciani*, désignant comme *suburbium* non pas le territoire suburbain, mais la propriété qu'il possédait hors la ville.

Un document hispanique, malheureusement incomplet,⁹⁷ mentionne à l'occasion d'une *mutatio oppidi*,⁹⁸ les *municipes et incolae pagi Trans[l]ucani et pagi Suburbani*, ce dernier étant lié sans doute au *municipe* de Curiga (Tarpin 2002, 408). Encore une fois, *municipes* et *incolae* sont associés, ce qui reflète la réalité socialement et juridiquement ouverte de ces espaces.

Une inscription milanaise,⁹⁹ elle aussi tronquée, semble associer une femme *cum subur[banis] suis*

87. *CIL*, XI, 721 ; *ILS* 5721 : *in praediis C. Legiani Veri balineum more urbico lavatur omnia commoda praestantur*.

88. L'expression se retrouve, toujours à propos de bains dans un texte de *Ficulea* (*CIL*, XIV, 4015 = *ILS*, 5720).

89. *CIL*, V, 3849 = *ILS*, 8356.

90. *De condicionibus*, 233.

91. *CIL*, XII, 2462 = *ILN*, V, 3, 667.

92. Des aménagements du même type, des *fora pecuaria*, ont été signalés à Aquilée, Atina, Valerio.

93. *CIL*, XI, 3797.

94. *CIL*, XI, 3798.

95. *CIL*, VIII, 1641 = *ILS*, 6818.

96. *CIL*, VIII, 7741 = *ILS*, 8428 (près de Constantine).

97. *CIL*, II, 1041 = *ILS*, 6921.

98. Cf. le précédent de *Sabora* (*CIL*, II, 1423 = *ILS*, 6092).

99. *CIL*, V, 5886 = *AE* 1995, 646.

Mediolanens[ibus] : là encore, le sentiment d'appartenir à une collectivité particulière, en marge de la ville – conçue au sens restreint –, est affirmé, sans que nous puissions dire si nous sommes en présence d'une organisation, d'une forme de collège.

Avant de clore cet aspect du dossier, nous ne devons évidemment pas oublier les nombreuses mentions, à Pompéi, du *Pagus suburbanus* – appelé aussi *Pagus suburbanus Augustanus Felix* – : il était forcément proche de la ville remparée et doté de tous les organes (*magistri* notamment) lui permettant d'exister en tant que collectivité associée à la vie publique de la colonie.

En guise de conclusion

Au terme de ce panorama forcément incomplet en ce qui concerne les sources épigraphiques, il nous semble que les données écrites concernant les zones périurbaines des cités occidentales conduisent à réaffirmer les fonctions parfois entremêlées de ces espaces qui étaient traversés par les voies conduisant aux villes ou en provenant :

- il s'agit d'espaces à vocation militaire, puisque c'est là que les *propugnacula*, les fossés et levées avancés au-delà des murs sont installés ; et c'est là que, lors des sièges, les destructions sont particulièrement sensibles ;

- la vocation résidentielle, surtout au plus près des murs, est bien affirmée ; elle s'exprime sous des formes contrastées : cabanes/abris de jardins, constructions de fortune, immeubles à étage, résidences d'agrément ;

- il est à peine nécessaire de rappeler l'importance et la variété des activités économiques ; le *suburbium* accueille en effet des installations artisanales ou presque industrielles comme les tuileries ; il constitue une zone d'accueil de troupeaux à l'occasion des *nundinae*, activités qui devaient produire toutes sortes de nuisances ; c'est aussi une zone marquée par des activités de type agricole et notamment le maraîchage et l'arboriculture ; elle est aussi un secteur de transit pour tous les produits, notamment ceux provenant des secteurs proprement ruraux, destinés à l'alimentation des villes ; et la présence d'auberges peut bien être reliée à la nécessité d'héberger en particulier les commerçants de toutes origines ;

- n'oublions pas la dimension socioculturelle, marquée par la présence de grands aménagements ou d'édifices publics – tels que les *campi*, les théâtres, les amphithéâtres –, et aussi par l'existence d'installations de bains privées mais ouvertes à tous : le *suburbium* est, au même titre que le cœur de la ville, un lieu d'expression de la générosité des notables.

- terminons par le rôle religieux (Péchoux 2010), marqué par la présence de temples, de *fana*, de bois sacrés, et par la vocation funéraire qui se traduisait par

des formes très contrastées d'ensevelissement, depuis des fosses communes jusqu'à des tombes distinguées.

Le *suburbium*, parce qu'il est un espace sans cesse animé et fréquenté, n'échappait pas au contrôle des autorités urbaines. Il y échappait d'autant moins qu'il constituait un espace voué à toute sorte de contestations et de délits, qui étaient liés à la protection des espaces publics, aux désordres dus à l'organisation de certains spectacles, à la distribution des eaux à partir des conduites publiques, aux droits de passage, à l'empiètement sur des *loci religiosi* (y compris funéraires) tombés à l'abandon.

Mais les sources que nous avons utilisées, outre le fait qu'elles sont souvent imprécises, laissent sans réponse un certain nombre de questions. Par exemple :

- aucune donnée ne nous informe réellement sur les dynamiques propres à ce type d'espace : par exemple, rien n'est dit sur les déplacements des nécropoles ou sur la progression de l'habitat due à l'accroissement de la population (Blaizot 2009, *passim*) ;

- si nous imaginons que les nécropoles – et avant tout les monuments les plus prestigieux – suivaient en priorité le tracé des principales voies, seule l'archéologie peut nous préciser la nature et l'emplacement exact de ces zones funéraires ;

- de même, en ce qui concerne les *continentia aedificia*, nous n'avons aucun moyen, à l'aide de nos seules sources écrites, de les localiser ou de les caractériser ;

- en ce qui concerne les activités économiques, si une certaine zonation des activités a pu être entrevue – que l'on ne pourrait qu'avec prudence rapprocher des principes définis par J.-H. von Thünen (Carandini 1985, 66-67 ; Volpe 2000, 186-187) –, un double phénomène que nous pressentons ne peut être appréhendé à la lecture de nos textes : une partie des terres entourant certaines villes pouvaient être cultivées depuis ces villes mêmes (De Ligt 1993, 115 ; Garmy *et al.* 2005, 107), alors que d'autres pouvaient l'être à partir de *villae* qui n'étaient pas forcément installées dans le *suburbium* lui-même ; et ce processus double pouvait être compliqué par le fait que la main d'œuvre artisanale et surtout agricole la plus pauvre pouvait habiter des abris de fortunes à proximité des lieux de travail ;

- enfin, nos textes parlent d'un territoire situé *sub*, au pied des murs de la ville, ou autour de celle-ci, *circum*, suggérant une occupation plus ou moins continue « en cercle », alors que les enquêtes archéologiques montrent qu'il s'agit d'une occupation plus ou moins dense, loin d'être uniforme, et plutôt en étoile.

Reste la question de savoir quel pouvait être le statut réel de ces secteurs : *rus* (« campagne ») avancé, simple dépendance urbaine¹⁰⁰ ou territoire sans personnalité ?

Octobre 2010

100. Voir les remarques de Cloppet 1998.

Bibliographie

- ADAMS, G. F. 2009 : *Rome and the Social Role of the Elite Villas in its Suburbs*, BAR International Series 1760, Oxford.
- AGUSTA-BOULAROT, S. 1998 : « Banlieue et faubourgs de Rome : approche linguistique et définition spatiale », dans : Bedon, R., Suburbia. *Les faubourgs en Gaule romaine et dans les régions voisines*, Caesarodunum XXXII, Limoges, 35-62.
- ARNAUD, P. 1998 : « Vers une définition géodynamique des suburbia : Éléments pour une zonation des zones péri-urbaines », dans : BEDON R., Suburbia. *Les faubourgs en Gaule romaine et dans les régions voisines*, Caesarodunum XXXII, Limoges, 63-81.
- BEAL, J.-C. 2002 : « L'artisanat et la ville : relecture de quelques textes », dans : Béal, J.-C. ; Goyon, J.-C. (dir.), *Les artisans dans la ville antique*, Lyon.
- BEDON, R. 1998 (dir.) : Suburbia. *Les faubourgs en Gaule romaine et dans les régions voisines*, Caesarodunum XXXII, Limoges.
- BEHREND, O. ; CLAVEL-LÉVÊQUE, M. et al. 1998 : *Frontin. L'œuvre gromatique*, Corpus Agrimenso- rum Romanorum IV, Luxembourg.
- 2005 : *Agennius Urbicus. Controverses sur les terres*, Corpus Agrimenso- rum Romanorum VI, Paris.
- BLAIZOT, F. (dir.) 2009 : « Pratiques et espaces funé- raires dans le centre et le sud-est de la Gaule durant l'Antiquité », *Gallia* 66-1, Paris.
- CARANDINI, A. 1985 : « Hortensia. Orti e frutti intorno a Roma », dans : *Misurare la terra, 5. Centuriazione e coloni nel mondo Romano. Città, agricoltura, com- mercio : materiali da Roma e dal suburbio*, Rome.
- CHAMPLIN, E. 1982 : « The suburbium of Rome », *AJAH* 7, 97-117.
- CLOPPET, Chr. 1998 : « Un rapport ville-campagne en Gaule romaine : l'arrivée et la place des routes dans les agglomérations du Haut-Empire (Lyon- naise, Germanie Supérieure) », dans : Bedon, R., Suburbia. *Les faubourgs en Gaule romaine et dans les régions voisines*, Caesarodunum XXXII, Limoges, 217-245.
- DELPLACE, Chr. 1993 : *La romanisation du Picenum*, CEFR 177, Rome.
- D'ORS, A. 1953 : *Epigrafia jurídica de la España roma- na*, Madrid.
- DE LIGT, L. 1993 : *Fairs and Markets in the Roman Empire*, Amsterdam.
- ERDKAMP, P. P. M. 2001 : « Beyond the limits of the "consumer city". A model of the Urban and Rural Economy of the Roman World », *Historia*, 332- 356.
- ÉTIENNE, R. 1986 : *Ausone ou les ambitions d'un no- table aquitain*, Bordeaux.
- 1995 : *En passant par l'Aquitaine*, Bordeaux.
- GARMY, P. ; KADDOURI, L. ; ROZENBLAT, K. ; SCHNEI- DER, L. 2005 : « Structures spatiales du peuplement antique dans la cité de Luteva », dans : *Territoires et paysages de l'Âge du Fer au Moyen Âge*. Mélanges offerts à Ph. Leveau, Bordeaux.
- HARDIE, C. 1966 : *Vitae Vergilianae antiquae. Vita Donati. Vita Servii. Vita probiana. Vita Focae. S. Hieronymi excerpta*, Oxford.
- LACHMANN, K. 1848 : *Die Schriften der römischen Feldmesser*, Berlin.
- LEVEAU, Ph. ; RÉMY, B. ; CANAL, A. ; SEGARD, M. 2005-2006 : « Aix-les-Bains vicus thermal et bourg rural », *RAN* 38-39, 85-103.
- PÉCHOUX, L. 2010 : *Les sanctuaires de périphérie ur- baine en Gaule romaine*, Montagnac.
- RÉMY, B. (dir.) 2005 : *Inscriptions Latines de Narbon- naise*, V, 3, Vienne, XLIVe supplément à *Gallia*, Paris.
- TARPIN, M. 2002 : *Vici et pagi dans l'Occident Romain*, CEFR 299, Rome.
- THULIN, C. 1913 : *Corpus Agrimenso- rum*, Leipzig.
- VOLPE, R. 2000 : « Il suburbio », dans : Giardina, A. (dir.), *Roma antica*, Rome.

L'ESPACE PÉRIURBAIN DANS LES VILLES GRECQUES D'OCCIDENT

Henri Tréziny
CNRS, Centre Camille Jullian UMR 7299
Université d'Aix-Marseille

Résumé

L'espace périurbain des villes grecques se développe pour l'essentiel à l'extérieur des murailles (espace suburbain), mais, si l'on s'intéresse plutôt aux aspects fonctionnels, il comprend aussi quelquefois un espace intra-muros, que nous proposons d'appeler « para-urbain ». Les activités périurbaines (zones artisanales, lieux de culte périphériques) peuvent donc se situer soit à l'extérieur, soit à l'intérieur des murailles. Seules les nécropoles sont systématiquement à l'extérieur des remparts, avec l'exception notable de Tarente. On étudie particulièrement la question des *proasteia* (espaces suburbains ou faubourgs ?) et le statut particulier des zones portuaires, notamment à travers l'exemple de Locres Epizéphyriennes.

Mots clé

Four de potier, sanctuaire périurbain, nécropole, port.

Abstract

The periurban areas of Greek towns developed largely extramurally (the suburban area), but if we look more at the functional aspects, they can sometimes also include intramural areas that we propose calling « para-urban ». Periurban activities (artisanal zones, outlying areas of worship) may have been located either outside or inside the walls. Only necropolises were systematically placed outside the ramparts, with the notable exception of Tarente. We particularly studied the question of the *proasteia* (suburbs or extramural areas?) and the special status of port zones, especially using the example of Locres Epizéphyriennes.

Keywords

Potter's kiln, periurban shrine, necropolis, port.

1. Définitions

Les cités grecques fondées en Italie du Sud et en Sicile entre la fin du VIIIe et le VIe s. av. J.-C. (fig. 1) sont généralement établies sur de très vastes espaces, de 50 à 100 hectares ou davantage (450 ha environ pour Crotone) qui semblent très tôt délimités par une fortification. On n'entrera pas ici dans le débat sur la date des premières enceintes urbaines, mais on admet aujourd'hui que la fortification n'est pas un phénomène tardif mais un phénomène ancien qui remonte quelquefois aux premières décennies de la cité coloniale.¹

La distinction marquée par le rempart entre un espace urbain (intra-muros) et un espace extra-urbain (extra-muros) est donc fondamentale. Le plus souvent (il y a bien sûr des exceptions sur lesquelles on reviendra), cette limite est fixe : l'espace intra-muros est suffisamment vaste pour absorber la croissance de la ville et on n'aura pas à aborder en général la question des faubourgs (là encore sauf cas particuliers).

A l'extérieur du rempart, on a coutume en Italie (depuis notamment le congrès de Tarente de 1967) de distinguer un espace suburbain, proche des remparts, et un espace extra-urbain qui se confond plus ou moins avec la *chora*, le territoire de la cité.²

A l'intérieur du rempart, on admet généralement que l'espace intra-muros n'est pas intégralement occupé par l'habitat. G. Nenci a mis l'accent sur l'*area di rispetto*, espace vide dont l'existence n'est guère discutée : il se demande seulement s'il est destiné à abriter (comme à Athènes) les paysans de la *chora* en cas de menace militaire, ou s'il participe d'un programme de développement à long terme de la cité, pour l'accueil des nouveaux colons (*epoikoi*). Certaines études plus poussées ont même essayé de quantifier cet espace, mais les données archéologiques paraissent bien insuffisantes.³

A vrai dire, aucune cité coloniale n'est suffisamment bien connue pour que l'on puisse affirmer que ces espaces existent, et les nouvelles techniques de

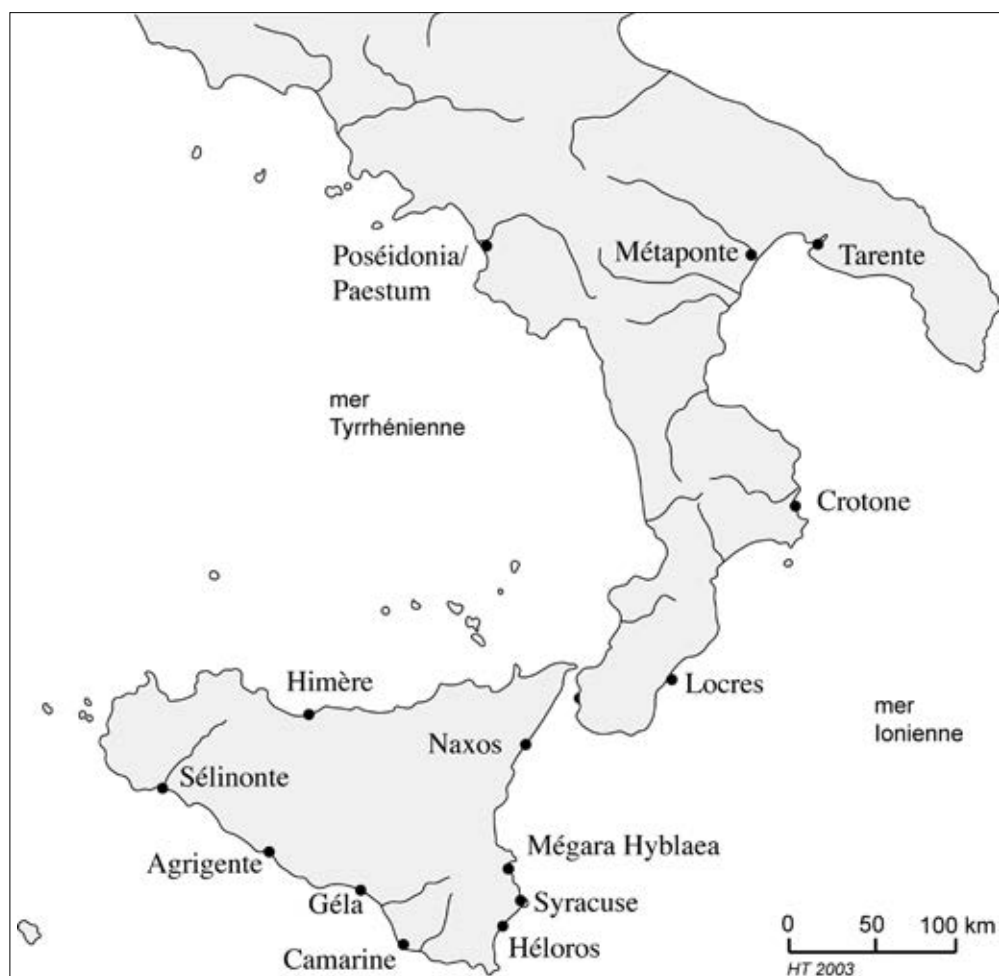

FIGURE 1. Carte des sites mentionnés en Italie méridionale et en Sicile.

1. Sur les premières enceintes archaïques, Tréziny 2006 avec bibliographie. Pour un bilan général sur l'urbanisme colonial, on renverra aujourd'hui à Mertens 2006.

2. Vallet 1967 distingue entre sanctuaire urbain, sanctuaire suburbain, sanctuaire extra-urbain.

3. Nenci 1979 ; Nenci 1982 ; Muggia 1997 et le compte-rendu très critique de E. Greco, *AIONArchStAnt*, 4, 1997, 214-218.

prospection géophysique sur des sites comme Méta-
ponte en Grande-Grèce (Mertens 2006, 160, fig. 277),
ou Sélinonte en Sicile (Mertens 2006, 175, fig. 304),
suggèrent qu'au moins à la fin de la période de vie
de ces cités, l'espace intra-muros était amplement loti
et construit. Seules peut-être les marges, à proximité
du rempart, constituaient vraiment des espaces de ré-
serve. Des résultats comparables semblent s'annoncer
à partir des premières expériences de prospections me-
nées à Mégara Hyblaea, où les fouilles menées ces der-
nières années montrent que la ville archaïque, au Sud
et à l'Ouest, allait vraiment jusqu'au rempart, sans que
l'on puisse vraiment définir à ce jour des zones vides,
à l'exception de l'agora et des grands sanctuaires. Bien
entendu, ces observations portent chaque fois sur la
phase finale de l'extension urbaine (début du ve s. à
Mégara Hyblaea, fin du vi^e s. à Sélinonte, époque hel-
lénistique à Méta-
ponte) et ne préjugent pas des phases
les plus anciennes.

Ces réserves faites, il est très probable que certaines
cités très étendues et occupant des sites parfois escar-
pés comme Vélie ou Crotone n'étaient pas entière-
ment bâties, et qu'il existait sans doute dans la plupart
des cités des espaces intra-muros non construits, qui
ont pu être affectés aux mêmes fonctions que l'espace
suburbain extra-muros. Je proposerai de l'appeler
« para-urbain » pour le distinguer de l'espace subur-
bain. Selon cette définition (fig. 2), le périurbain se-
rait, en tout cas dans les villes coloniales, un espace
périphérique à l'habitat, qui se situerait le plus souvent
extra-muros (c'est l'espace suburbain) mais aussi quel-
quefois intra-muros (l'espace para-urbain).

2. Espaces agricoles

A l'intérieur des remparts, on a parfois supposé
qu'il existait dans l'habitat des « jardins » intégrés à
l'habitat, des lots non affectés à une habitation et qui
pouvaient être utilisés pour des cultures. Ces *gepeda*
seraient en fait des lots urbains (*oikopeda*) affectés à
d'autres fonctions que la construction d'une maison.
Si c'est le cas, mais nous n'y croyons guère, cela devait
être exceptionnel et provisoire, en attendant que le lot
soit effectivement construit.⁴

Des espaces agricoles plus étendus pouvaient exis-
ter dans les cités les plus vastes, par exemple pour des
troupeaux, mais ils ne sont pas documentés à ce jour.

Extra-muros, l'espace agricole est évidemment loti
selon des principes que nous connaissons mal. Les
lots sont attribués individuellement à des citoyens,

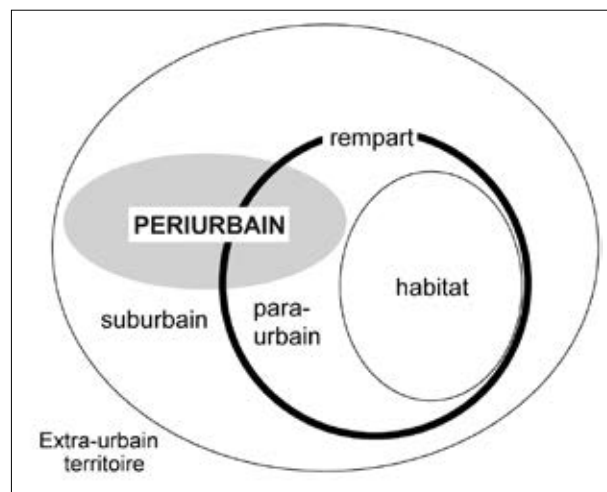

FIGURE 2. Schéma de l'espace périurbain dans les colonies grecques d'Occident.

mais certains restent sans doute propriété de la cité,
ou de groupes de citoyens, ou des sanctuaires. Faute
de textes, ces questions sont difficiles à résoudre en
Occident. Les exceptions sont rares : tables d'Héraclée
en Grande Grèce, tables d'Halaesa en Sicile, mais on
a du mal à faire le lien entre sources écrites et données
topographiques.⁵ Les traces de parcellaire rural subur-
bain sont rares, par exemple à Marseille peut-être dès
le vi^e s. Dans quelques cas, les grands axes du parcel-
laire rural sont alignés sur le parcellaire urbain (Méta-
ponte dès l'époque archaïque, Camarine au moins au
ve s.).⁶ (fig. 3).

On a proposé que l'espace agricole le plus proche
de la ville ait été aussi le plus prisé, occupé par les
colons les plus anciens, tandis que les nouveaux arri-
vants devaient se contenter de terres plus éloignées,
mais notre documentation ne permet évidemment pas
de le vérifier (Greco 2000, 183).

3. Espaces funéraires

Ils sont par définition suburbains ou extra-urbains.
Il n'y a en principe pas de sépultures intra-muros dans
le monde colonial d'Occident. Lorsqu'une nécro-
pole est intégrée dans la fortification à la suite d'une
extension de l'habitat (par exemple celle du Giardi-
no Spagna à Syracuse), elle est désaffectée.⁷ La seule
nécropole urbaine connue (nous dirons ici « para-ur-
baine ») est celle de Tarente à partir du ve s., pour des
raisons topographiques : la fortification est repous-

4. Cf. les propositions de Nenci (*supra*, note 3) et nos critiques dans *Mégara* 5, 533-534. Pour nous, le *gepedon* urbain est une vue de l'esprit, le mot désignant un terrain rural.

5. Sur l'utilisation des tables pour le restitution des paysages, cf. Guy 1998 et Coarelli 1998 (Héraclée), Prestianni Giallombardo 2002-2003 (Halaesa).

6. Sur Marseille, cf. *infra*, dans ce volume ; Méta-
ponte : Carter 2000 ; Camarine : Di Stefano 2000.

7. Bilan sur les nécropoles de Syracuse : D. Zirone, *Bibliografia topografica della colonizzazione greca in Italia e nelle Isole*, t. 19, 2005, 188-199.

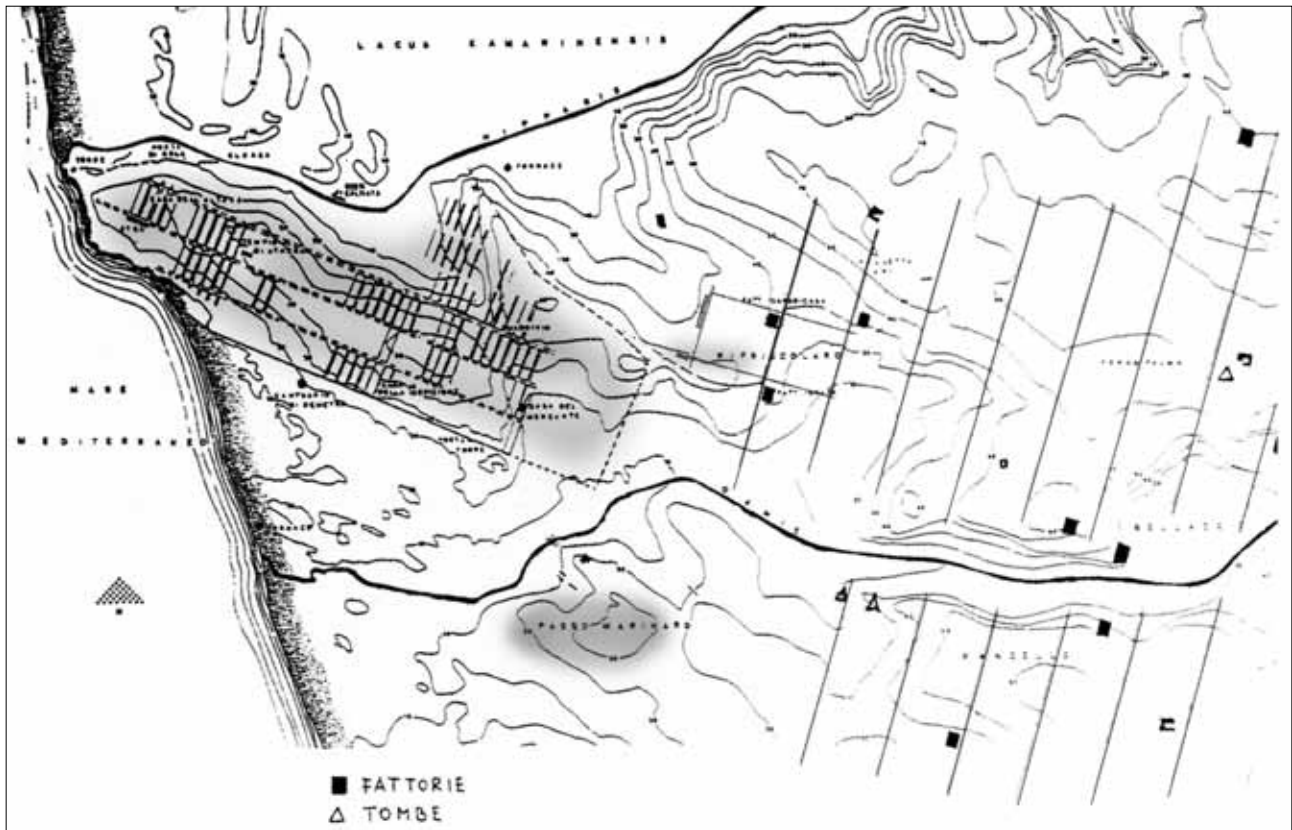

FIGURE 3. Camarine (d'après Di Stefano 2000, fig. 28) : en grisé, espace urbain, nécropole archaïque du Rifriscolaro et nécropole classique de Passo Marinaro ; fermes et divisions agraires du ve s.

sée jusqu'à la limite du plateau calcaire, en bordure d'une zone marécageuse.⁸ La nécropole archaïque qui occupe l'angle Nord-Est de l'agora de Sélinonte est peut-être celle d'un premier habitat moins étendu, et elle est liée à deux tombes très particulières, monumentalisées sur l'agora, dans lesquelles on croit voir un culte du (des) héros-fondateur(s) (Mertens 2008). On ne peut exclure l'existence ici ou là de sépultures isolées à l'intérieur de l'espace urbain, par exemple dans la dépression centrale de Mégara Hyblaea ; mais il s'agit d'une fouille inédite, difficilement contrôlable (*Mégara* 5, p. 558), et qui ne suffit pas à contredire la règle générale.

Les nécropoles les plus anciennes sont même généralement assez loin de la ville et des remparts. C'est le cas de la nécropole du Fusco à Syracuse, très loin de l'île d'Ortygie (fig. 7), ou de la nécropole méridionale de Mégara Hyblaea (fig. 4).⁹ Avec le temps, les tombes se rapprochent de la ville et occupent tout l'espace suburbain, constituant une « couronne de tombes », par exemple à Syracuse : Viale Orsi, Giardino Spagna, Ospedale Civile. Elles sont plus souvent limitées aux abords des principaux axes de circulation comme à Mégara Hyblaea, le long des routes Sud et Nord-

Ouest. Les tombes commencent « a pochi passi delle mura », mais ce sont souvent des tombes « tardives », ici de la fin de l'époque archaïque, même si, à proximité des portes, on peut trouver aussi des tombes plus anciennes. Entre les nécropoles Sud et Ouest, l'angle Sud-Ouest reste « vide », c'est-à-dire sans doute dévolu aux activités agricoles.

Il est possible que, dans les premiers temps de la cité, chaque famille ou groupe familial ait enterré ses morts dans un terrain de sa propriété, mais nous ne savons rien des nécropoles les plus anciennes. On a probablement très vite utilisé des terrains communs dédiés à cet usage. Le développement topographique de la nécropole se faisait le plus souvent dans un espace qui devait dans un premier temps être cultivé ; il était donc loti et il serait intéressant de savoir comment on passe de l'espace agricole à l'espace funéraire. Dans la nécropole méridionale de Mégara, en bordure de la route de Syracuse, semblent se succéder des terrains avec sépultures relativement serrées et d'autres apparemment dépourvus de tombes. Bien qu'on en connaisse mal les contours, il est tentant d'imaginer qu'il s'agit de grands lots dont certains sont affectés à l'usage de nécropoles tandis que d'autres conservent

8. Sur la topographie de Tarente et l'espace funéraire, cf. Lippolis 2001 et Graepler 2001.

9. Cébeillac 1975, Gras 1975.

leur fonction agricole. A l'intérieur même de ces grands terrains, des groupements familiaux sur des lots beaucoup plus petits semblent exister, au moins en bordure des voies et à partir de la fin du VIe s. Ces groupements ne sont pas signalés par des murs, mais par l'organisation des sarcophages et quelquefois par des stèles dressées qui semblent signaler des groupes de tombes plutôt que des tombes individuelles.

A Poséïdonia, E. Greco (1982) a proposé que les espaces funéraires soient situés comme la ville elle-même sur des terrains peu propices à la culture. L'organisation de l'espace suburbain serait donc liée à la nature des terrains. De fait, à Poséïdonia, les nécropoles se trouvent, comme les carrières, sur un plateau travertineux. Et on connaît plusieurs exemples de récupérations par les nécropoles d'anciennes carrières

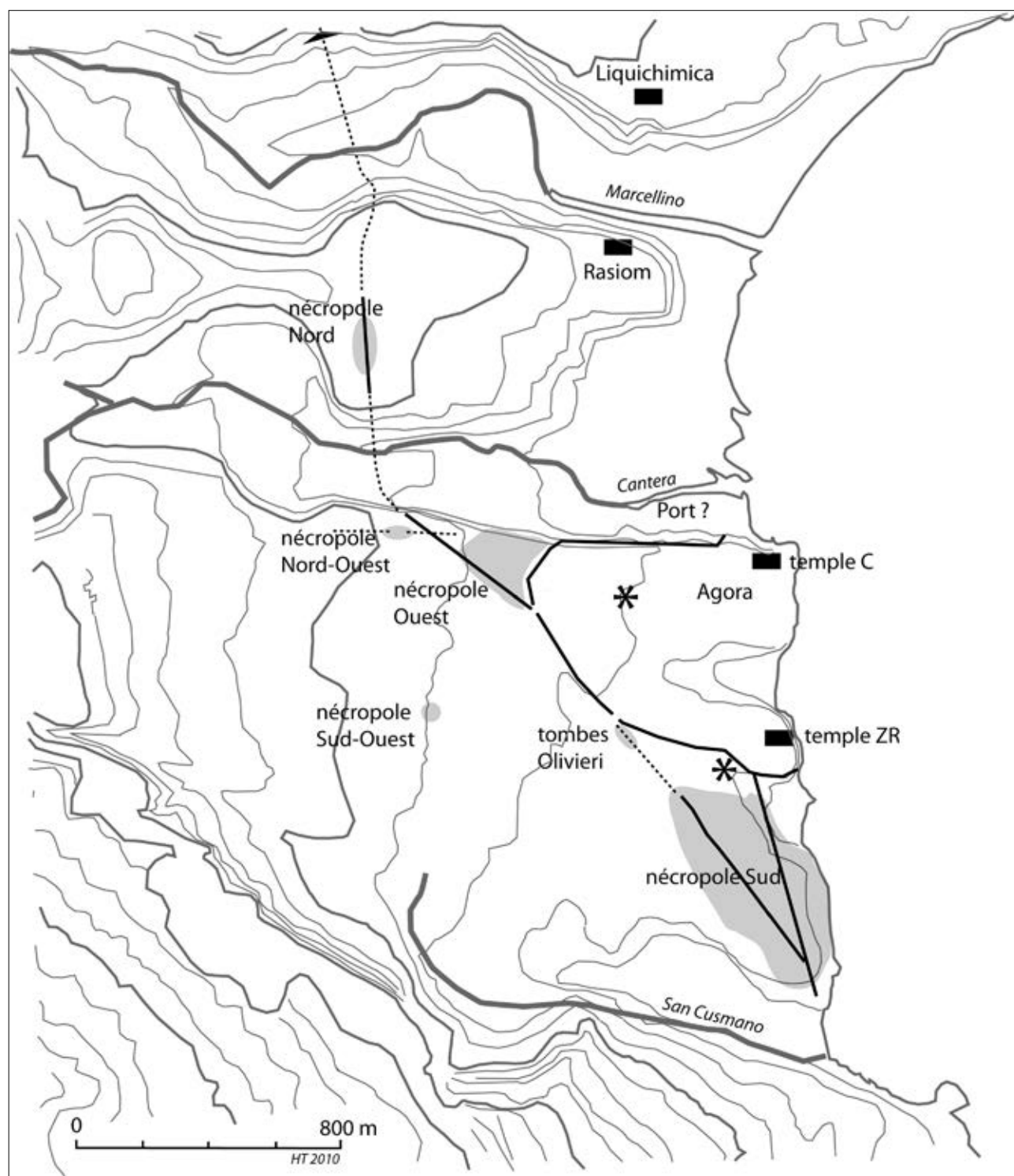

FIGURE 4. Mégara Hyblaea à l'époque archaïque. En grisé, nécropoles ; rectangles noirs, sanctuaires côtiers ; astérisques : principaux secteurs artisanaux (Tréziny 2010).

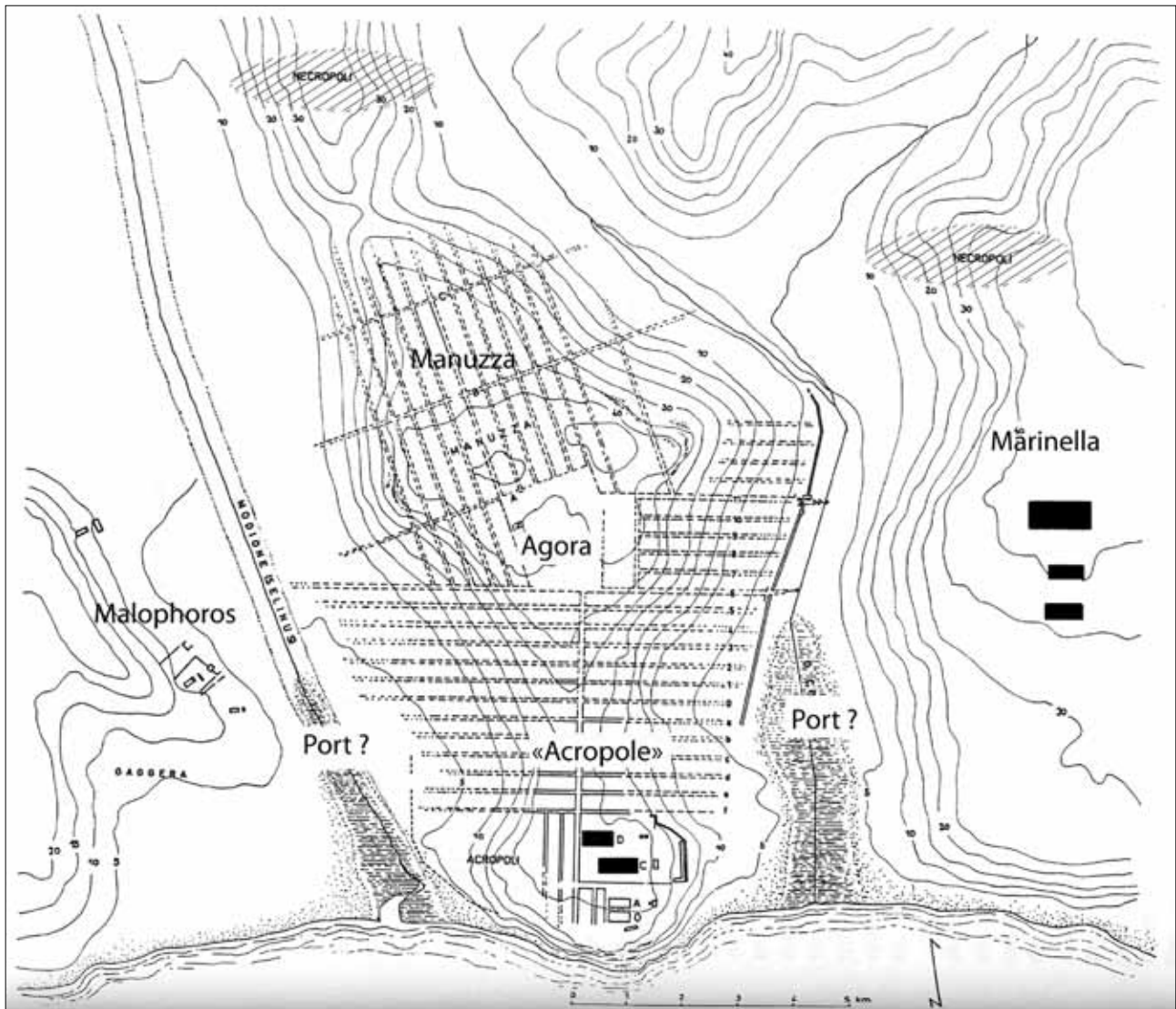

FIGURE 5. Sélinonte (d'après Mertens).

de pierre (Syracuse, Marseille). Mais il semble que, dans la plupart des cas, on n'hésite pas à utiliser des terres agricoles et donc à repousser plus loin de la ville l'espace agricole (Mégara, Camarine, Tarente).

Les nécropoles situées à une plus grande distance de la ville (Tempa del Prete à Paestum, Saint-Mauront à Marseille) posent un autre problème : s'agit-il de nécropoles « urbaines » (c'est-à-dire destinées aux morts de la ville) éloignées (et pourquoi ?) ou de nécropoles « suburbaines » (destinées à d'autres agglomérations) ? A Poséïdonia, E. Greco (1982) y voit la sépulture de groupes périphériques, peut-être métèques, exclus de la cité, question que l'on retrouvera *infra* à propos du quartier Cardillo d'Himère ou de la zone portuaire de Locres.

4. Lieux de culte

En Sicile, les sanctuaires de Déméter et Corè sont généralement suburbains, à l'extérieur des murailles, quelquefois en relation avec les nécropoles (Orlandini 1968-1969). Le mieux connu est celui de Déméter Malophoros à Sélinonte, à l'ouest du fleuve Modione, à mi-chemin entre la zone portuaire et les premières nécropoles. Ce culte, qui existe aussi à Mégare le long de la route qui mène au port de Nisée, devait se trouver également à Mégara Hyblaea, probablement au nord du fleuve Cantera, dans une position topographique comparable.¹⁰ Citons également le *Koréion* d'Héloros (Voza 1980, 347, fig. 89 et plan 5), le sanctuaire de Perséphone et le Thesmophorion de Locres Epizéphyriennes.

10. On suppose en effet que le port se trouvait à l'embouchure du Cantera. Un petit temple retrouvé plus au Nord, sur la colline dominant l'embouchure du Mulinello, a parfois été interprété (mais sans preuve) comme celui de la Malophoros (Gentili 1954).

A Géla, dont la topographie générale est encore mal connue à cause de la superposition de la ville moderne, on a parfois considéré comme « suburbains » toute une série de sanctuaires ou dépôts votifs contenant des statuettes féminines, des protomés, des lampes. On en a fait des lieux de culte chthoniens suburbains, lieux de rencontre entre Grecs et indigènes. Mais des travaux récents suggèrent que la ville (comme Himère ou Locres) ne se limitait pas à l'acropole et s'étendait beaucoup plus au Nord dans la plaine, si bien que nombre de ces lieux de culte (via Fiume, Carrubazza, voire Predio Sola, au pied Nord de l'acropole) pourraient être en réalité intra-muros. Seuls les sanctuaires qui se trouvaient au-delà du fleuve Géla (le thesmophorion de Bitalemi à l'Est, la Madonna dell'Alemana au Nord) seraient réellement suburbains.¹¹

A Syracuse, nous savons par Diodore (XI, 26) que Gélon construisit après la bataille d'Himère (480) un temple de Déméter et Corè, qu'il situe (XIV, 70) extra-muros dans le *proastéion* de l'Achradine, où Himilcon le saccage en 396. La zone est ensuite intégrée dans la ville, et le temple de Déméter sans doute transféré au nord de la Néapolis, au-dessus du théâtre, où Cicéron (*Verr.*, 4, 53, 119) semble le situer (Voza 1980, 677-686).

Cependant, tous les sanctuaires chthoniens ne sont pas extra-muros, comme en témoigne celui d'Agrigente, malgré tout périphérique par rapport à l'habitat (para-urbain), ou le sanctuaire urbain de Déméter à Héloros, au moins à l'époque hellénistique.¹²

Parmi les cas particuliers, il faut noter Agrigente, dont tous les temples majeurs se trouvent à la périphérie de la cité, sur le sommet des collines (temple d'Athéna sur l'acropole, de Zeus Atabyrios sur la Rupe Atenea (?), mais surtout le long de la colline des temples au sud, depuis « Héra Lacinia » jusqu'aux divinités chthoniennes en passant par les temples dits de la Concorde ou d'Héraklès et par l'Olympiéon. Tous ces sanctuaires « para-urbains » étaient intra-muros, mais devaient être vus de l'extérieur et particulièrement de la mer. Un autre cas particulier est celui de Sélinonte où, à côté des grands sanctuaires urbains situés dans l'acropole et des sanctuaires chthoniens déjà évoqués, la colline de la Marinella est occupée par trois sanctuaires majeurs, les temples E, F et G. Il existe bien ailleurs de grands sanctuaires extra-urbains, mais ils sont en général beaucoup plus éloignés

(Olympiéon de Syracuse), voire très éloignés et considérés comme des sanctuaires de frontière (temples d'Héra des Tavole Palatine à Métaponte, du cap Colonne à Crotone, du Silaris à Poséidonia).

Toutes proportions gardées, on en rapprochera la situation de Mégara Hyblaea, qui possède intra-muros deux temples sur le bord de mer, le temple ZR du plateau Sud et le temple C sous le phare Cantera (position comparable à celle d'Agrigente), mais aussi, au Nord de la ville, le petit temple de la RASIOM et celui de la Liquichimica.¹³ Toutes ces constructions datent sans doute de la deuxième moitié du VIe s. Les deux dernières encadrent l'embouchure du fleuve Marcellino : on y verra peut-être des marqueurs de la côte mégarienne, des amers pour le navigateur qui trouvait dans ces embouchures un abri relativement sûr.

5. Espaces artisanaux

Les fours de potiers ou installations métallurgiques peuvent théoriquement se trouver aussi bien à l'intérieur de l'habitat qu'à l'extérieur.¹⁴ A Mégara Hyblaea, nous avons suggéré naguère que les installations isolées pouvaient être intégrées à l'habitat tandis que les groupes de fours (les « céramiques ») étaient plutôt à l'extérieur. Un réexamen récent des structures 14,3 (atelier métallurgique ?) et 64,3 (four de potier ?) du quartier de l'agora permet de mettre en doute leur interprétation artisanale, tandis que le four du sondage 26 de 1950, indubitablement un four de potier, n'est peut-être isolé que parce que le sondage est isolé.¹⁵ Une prospection géophysique devrait permettre de le préciser, mais des découvertes récentes à Locres, dans le quartier du casino Macrì, montrent qu'il n'est pas exclu de trouver un quartier de potiers en plein centre de l'habitat archaïque.¹⁶

Toutefois ces installations sont plus souvent regroupées à la périphérie de la ville, en général à l'extérieur des murailles, sans doute pour éviter des nuisances (fumées, odeurs, risques d'incendie), peut-être aussi pour être à proximité des carrières d'argile et des ressources en eau. C'est le cas des fours archaïques et classiques de Naxos aux VIe-Ve s. (Pelagatti 1972, 213-215) – dans un secteur précédemment utilisé comme nécropole (fig. 6) – mais aussi du quartier de coroplastes archaïque de Mégara Hyblaea vers la fin du VIe s. (*Mégara* 5, 170-190), et peut-être du quartier

11. Sur la topographie de Géla, on peut renvoyer en général à Panvini 1996, avec bibliographie complète ; pour l'occupation de la ville basse, Spagnolo 1991.

12. Voza 1980, 551-553 ; la situation centrale du sanctuaire de Déméter à Héloros se retrouve à Morgantina, au Sud de l'*agora* ; selon une hypothèse récente (Copani 2010), Héloros serait à l'origine un site indigène : ceci expliquerait-il cela ?

13. Sur le temple ZR, *Mégara* 5, 57-84 ; sur le temple C, *Mégara* 5, 373-380 et Guzzardi *et al.* 2009. Les temples de la RASIOM et de la Liquichimica tirent leurs noms des usines qui les ont malheureusement recouverts. Sur le premier, Gentili 1954 ; le second n'est connu que par la découverte de fragments de terres cuites architectoniques.

14. Voir quelques exemples regroupés par Cuomo di Caprio 1992 et Lippolis 1996.

15. *Mégara* 5, 481-485 ; Gras, Tréziny 2009, 89-90.

16. Meirano, sous presse ; je remercie Valeria Meirano pour m'avoir autorisé à faire état d'un texte en cours de publication.

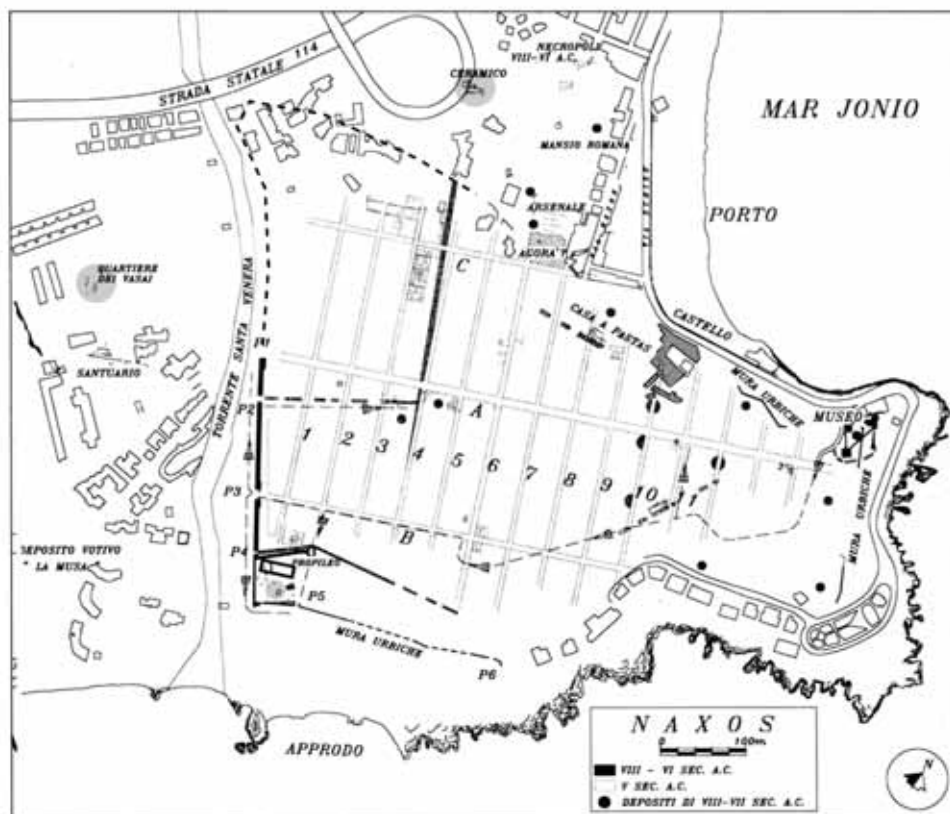

FIGURE 6. Naxos (d'après Pelagatti 1998). En gris, principales installations artisanales ; le tracé de la muraille au nord-ouest (en tirets) a été ajouté.

des Stombi à Sybaris,¹⁷ et des fours de Géla, entre l'acropole et la mer (NSA 1956, 277-281). Mais la céramique peut aussi se trouver à l'intérieur des remparts, dans l'espace « para-urbain », comme on le voit bien sûr à Tarente, mais aussi à Métaponte (Dell'Aglia 2001) ou à Sélinonte.¹⁸

A Locres Epizéphyriennes, en Calabre, on connaît de longue date des fours de portiers installés dans le secteur de Centocamere, en position « para-urbaine » (Meirano sous presse). Ces installations, qui remontent au ^v^e s., sont surtout développées à l'époque hellénistique. Elles sont intégrées au réseau urbain, mais selon deux principes distincts : tantôt, les fours sont juxtaposés à des habitations, tantôt ils occupent toute la largeur de l'îlot, constituant un véritable quartier industriel. D'autres se trouvent plus classiquement extra-muros, au pied des remparts.

Signalons le cas particulier de structures artisanales suburbaines liées à un sanctuaire. Il s'agit alors le plus souvent de structures temporaires, lors de la construction ou de la reconstruction d'un bâtiment ou d'une toiture, et c'est le sanctuaire qui est suburbain, plus que les fours eux-mêmes.¹⁹

On mentionnera rapidement la question des carrières, de pierre ou d'argile, qui se trouvent plutôt à l'extérieur de la ville, mais à brève distance, donc dans l'espace périurbain. Elle dépend bien sûr des conditions géologiques. L'un des meilleurs exemples de carrière périurbaine est constitué par les latomies de Syracuse, sur la bordure méridionale des Epipoles (fig. 7), mais le cas de Marseille est également intéressant (*infra*, p. 315-326).

6. Les faubourgs

Dans l'historiographie de la fin du ^{xix}^e s., on faisait souvent appel à la notion de faubourg, banale dans l'évolution des villes à l'époque. A Mégara Hyblaea, F. S. Cavallai parle ainsi du faubourg de Giannalena, au Sud de la ville,²⁰ et plus tard, à propos de la découverte au Nord de Mégara Hyblaea d'un petit temple et d'un secteur de la nécropole archaïque, Gentili parlera du faubourg de Stiella.²¹ En réalité, la recherche archéologique moderne identifie rarement de véritables habitats suburbains. Himère est un cas

17. NSA 1970, supp. III, 228-230 ; NSA 1972, Supp., 30-33 ; Guzzo 1973 (la topographie de Sybaris archaïque est encore très mal connue).

18. Fours identifiés par prospection géomagnétique ; recherches en cours de M. Bentz. Pour des fours dans l'habitat, Fourmont 1992.

19. Fours de la *stoa* en U de Locres Centocamere, du sanctuaire suburbain de Scala Portazza à Lentini (Frasca 2009, 77-81), du grand sanctuaire dit « d'Aphrodite » à Naxos.

20. Cavallari 1892, col. 743-746 : « I sobborghi della città ».

21. Gentili 1956, 383 ; Stiella (ou Styella) est le nom d'un phrourion de la Mégaride, transmis par Etienne de Byzance, *Ethn.*, s. v. *Styella*.

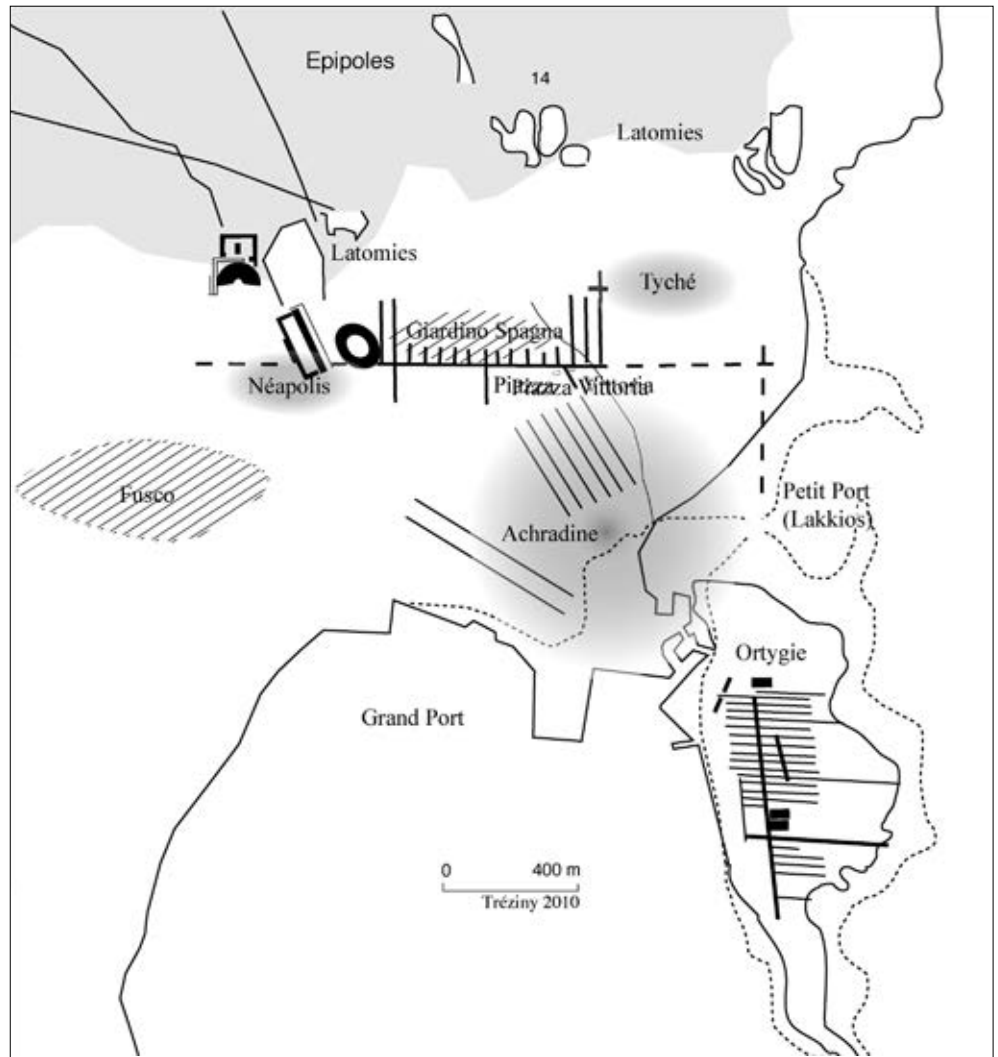

FIGURE 7. Syracuse.
En hachures, nécropoles ;
en tirets fins, trait de côte,
selon Voza.

particulier, puisqu'un quartier extra-muros (quartier Cardillo) se développe au-delà du fleuve Himéras non loin de la nécropole de Pestavecchia, sans doute le long de la route côtière vers Cefalù, à l'intérieur d'un carroyage qui reprend l'orientation de la ville basse et sans doute des modules comparables. C'est un cas presque unique de faubourg qui ne semble pas avoir une vocation franchement artisanale, mais plutôt de secteur marchand, peut-être réservé à des populations marginales (Allegro *et al.*, 1993-1994).

En général, l'espace fortifié étant souvent beaucoup plus grand que l'espace habité, on ne ressentait guère le besoin de construire à l'extérieur des remparts, sauf dans le cas de villes à croissance très rapide, comme Marseille (dont il sera question ailleurs dans ce volume) ou comme Syracuse, qui mérite que l'on s'y arrête.²²

On sait que la ville de Syracuse était constituée à l'époque romaine (Strabon, vi, 2, 4) de cinq quartiers ou « villes » (*pentapolis*) : Ortygie et l'Achradine, occupées dès l'époque archaïque, Tyché et Néapolis, puis les Epipoles. Syracuse a une histoire singulière, puisque la destruction au début du ve s. par Gélon de plusieurs villes de Sicile Orientale entraîne des déplacements forcés de population et sans doute la construction de nouveaux quartiers pour abriter ces nouveaux colons (cf. Mertens 2006, 310-313). En 466 (Diodore, xi, 67, 8) Thrasybule s'empare de « la partie de la ville appelée Achradine » et de l'île « qui était fortifiée » (*ochyran ousan*). Il faut entendre par là que l'île d'Ortygie était bien défendue, mieux que le reste, mais cela ne signifie évidemment pas que l'Achradine ne disposait pas de sa propre fortification.²³ Les Syracusains occupent alors « la partie de la ville appelée Tyché » et

22. Sur la topographie de Syracuse, on peut se reporter aujourd'hui à D. Zirone, « Storia della ricerca archeologica », s. v. *Siracusa*, dans *Bibliografia topografica della colonizzazione greca...*, 19, 2005, 145-204 ; spécialement 164-170 (Achradine) ; 177-181 (Tyché), avec bibliographie complète. Les travaux récents pour le renouvellement du réseau d'assainissement ont apporté de nouvelles informations, encore inédites (dir. L. Guzzardi).

23. En tout cas, en 405, Denys met le feu à la porte de l'Achradine pour entrer dans la ville (Diodore, xiii, 113, 1).

Thrasybule installe ses troupes (pour la bataille) *en proasteiois* devant l'Achradine, donc sans doute dans un espace vide entre l'Achradine et Tychè (Diodore, xvi, 68,1). *Proasteia* ici ne désigne pas des faubourgs bâtis mais simplement l'espace en avant des remparts, l'espace suburbain. Soixante-dix ans plus tard, en 396, le général carthaginois Himilcon s'empare du *proasteion* de l'Achradine et pille le sanctuaire de Déméter et Corè (Diodore, xiv, 63, 1). Le sanctuaire (déjà évoqué *supra*) se trouvait donc dans un *proasteion*, qui est sans doute un quartier suburbain habité : s'il s'agissait d'un simple espace inhabité au pied des remparts, on

ne dirait probablement pas qu'Himilcon s'en est emparé. En dépit de sa confusion, due en grande partie à la faiblesse des publications de fouille, ce dossier est exemplaire de l'évolution d'un espace suburbain dans des villes en expansion comme Syracuse ou Marseille.

7. L'espace portuaire, cas particulier d'espace périurbain

Les villes grecques coloniales sont généralement construites en bordure de mer et possèdent donc un

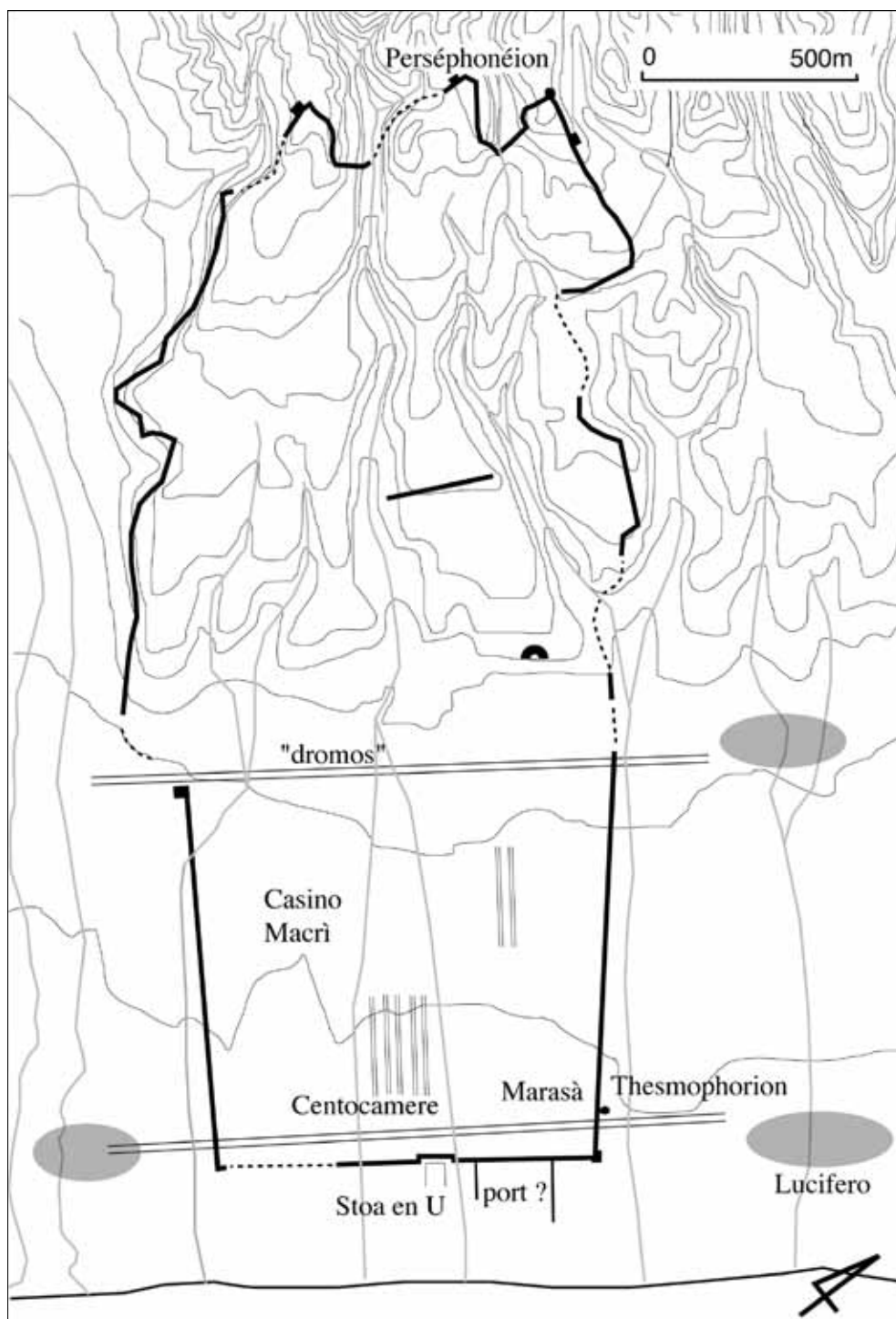

FIGURE 8. Locres Epizéphyriennes. En grisé, nécropoles.

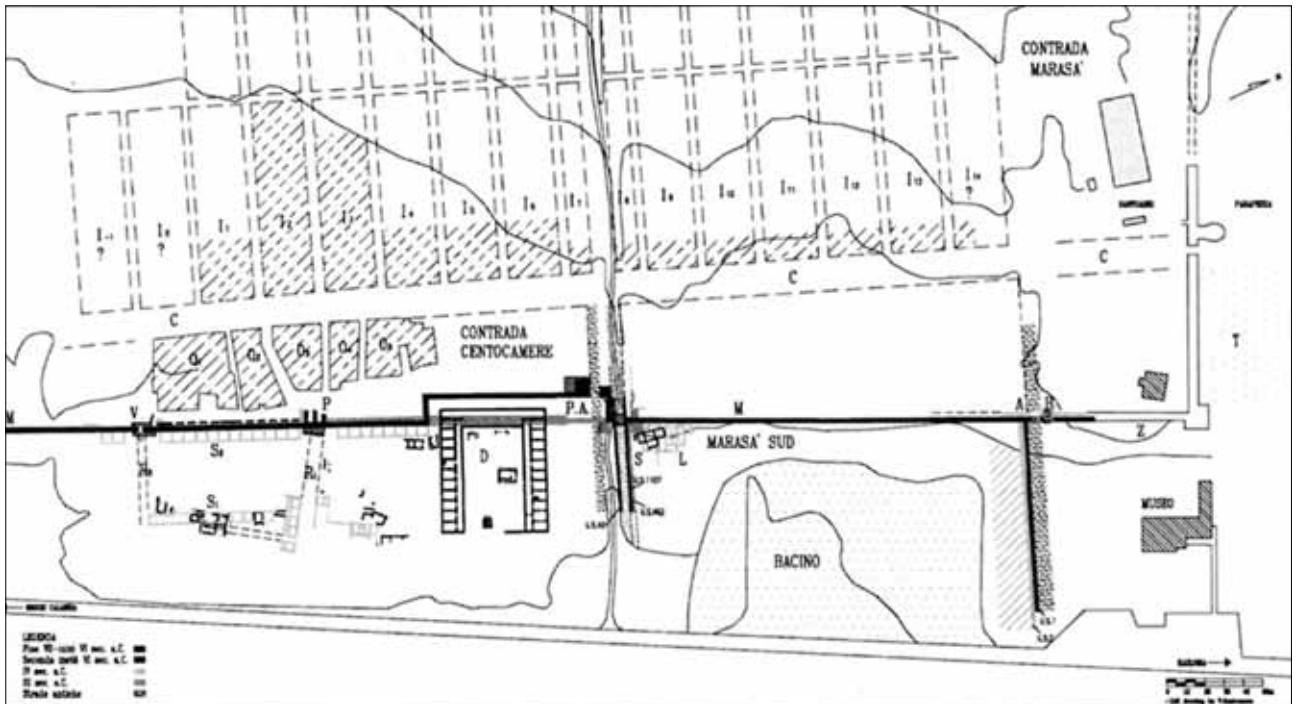

FIGURE 9. Le port de Locres (Barra Bagnasco 2000).

espace portuaire, le plus souvent d'autant plus mal connu qu'il a subi au cours des siècles des modifications drastiques : modifications du niveau de la mer, déplacement du lit des fleuves dans le cas des ports d'embouchures, qui devaient être assez fréquents, pillage de la pierre de taille, qui était emportée par bateau. C'est sans doute Locres Epizéphyriennes (fig. 8 et 9) qui nous propose aujourd'hui en Occident la meilleure illustration d'un espace portuaire.

La côte calabraise, au niveau de Locres, est plate et sableuse, et ne dispose pas de fleuve important. Les navires devaient donc être tirés sur le sable. Les fouilles récentes ont mis au jour deux murs en pierre de taille datant de la fin du VIe s., perpendiculaires à la muraille et entourant ce que l'on suppose être un bassin artificiel fermé (Barra Bagnasco 1999 ; 2000). Bien que la fouille n'ait pu être étendue au bassin lui-même, l'interprétation de M. Barra paraît très séduisante. Mais le bassin ne serait qu'un des éléments de la zone côtière. L'habitat date dans sa forme actuelle de la deuxième moitié du VIe s., mais a dû succéder à un habitat plus ancien dont on commence à trouver des traces ;²⁴ il semble séparé du port par une fortification datant également du VIe s., mais qui a pu avoir un premier état du VIIe s.²⁵ A l'extérieur de ce rempart, l'édifice le plus important est la « *stoa* en U », ensemble de pièces sur trois ailes ouvertes sur une cour, qui contenait plusieurs centaines de fosses votives. Le monu-

ment a sans doute au moins deux états, dont le plus ancien pourrait remonter à la fin du vi^e s. Sa fonction reste énigmatique : il s'agissait peut-être d'une sorte de grand *hestiatorion*, dont le lien avec la prostitution sacrée est une simple hypothèse. Un petit sanctuaire dédié à Aphrodite se trouvait au Nord-Est, entre la *stoa* et le bassin fermé, et d'autres lieux de culte suburbains occupent l'angle nord-est de la muraille : Zeus *saettans* et Déméter Thesmophoros sont les plus notables. La fortification qui sépare cet ensemble de l'habitat fait curieusement un redan au niveau de la *stoa* en U, ce qui semble signifier que sa construction est postérieure à celle de la *stoa* et pose le problème du premier état de la muraille, évoqué plus haut. Mais cela rend surtout la fortification pratiquement indéfendable. Du reste, la multiplication des portes, leur largeur, surtout celle que l'on appelle le « propylon dorique », font du rempart un mur de péribole plutôt qu'une véritable fortification. Au ive s., on construit à l'extérieur de nouveaux bâtiments ; la *casa dei Leoni*, dans laquelle on a voulu voir un sanctuaire d'Adonis, et l'*agora* marchande, dont la planimétrie rappelle celle de la *stoa* en U. M. Barra Bagnasco voit dans cette *agora* un espace commercial suburbain, peut-être réservé à des populations qui ne pouvaient entrer dans la cité, ou seulement dans des conditions particulières. Ce statut spécifique de la zone portuaire, de l'*emporion*,²⁶ permettrait peut-être de rendre compte

24. Fouilles du casino Macrì : Sabbione, *Taranto 2001*, 486 ; Sabbione 2004.

25. «La più antica delimitazione della cinta urbana», Sabbione, *Taranto* 1995, 677-678. Sur les remparts de Locres en général, Barra Bagnasco 1996.

26. Sur le statut des emporia par rapport à la cité, voir la documentation rassemblée par Velissaropoulos 1980.

de la duplication du culte d'Aphrodite, s'il est vrai que le temple de Marasà était aussi consacré à cette divinité. Au IIIe s., la fortification est reconstruite sur un tracé plus fonctionnel, ce qui semble entraîner l'abandon des structures suburbaines.

8. Espace d'exclusion, espace d'expansion

L'espace périurbain est donc à la fois un espace d'exclusion de la cité grecque coloniale, et une réserve d'expansion de la ville. Espace d'exclusion, il rassemble des fonctions qui ne sont généralement pas admises dans l'espace urbain, comme les nécropoles et les sanctuaires chthoniens (dans l'espace suburbain), ou que l'on tend à exclure pour des raisons pratiques comme les zones artisanales (dans l'espace suburbain ou para-urbain). C'est aussi le lieu où se regroupent peut-être des populations qui n'avaient pas un accès normal à l'intérieur de la cité, par exemple dans les zones portuaires. Mais c'est aussi un espace d'expansion pour la cité, par la constitution (dans quelques cas) de faubourgs ou de « villes nouvelles », pour employer les mots de Paolo Orsi, souvent au détriment des anciennes fonctions du suburbain, comme les nécropoles archaïques de Syracuse. Le cas de Syracuse est évidemment particulier, puisque la cité dut absorber en peu de temps, au début du Ve s., les populations déportées des villes conquises. Mais il n'est peut-être pas unique. A Léontinoi, il y avait, selon Diodore de Sicile (xvi, 72, 2), une *neapolis* fortifiée, que nous ne savons pas situer (Frasca 2009, 61). Et le quartier de *Phokaiiai* mentionné par Thucydide (v, 4, 3) sur le même site pourrait être un souvenir (assez improbable) de la participation de Phocéens à la fondation de la ville : il pourrait aussi être, pour d'autres, un souvenir de l'arrivée de Phocéens en Occident après la chute de Phocée vers 545, un autre aspect de l'installation de nouveaux venus dans l'espace périurbain.²⁷

Bibliographie

- ALLEGRO, N. *et al.* 1993-1994 : « Himera 1989-1993. Ricerche dell'Istituto di Archeologia nell'area della città », *Kokalos* 39-40, 1119-1133.
- BARRA BAGNASCO, M. 1996 : « Fortificazioni e città a Locri Epizefiri, alla luce delle più recenti scoperte », *MDAI(R)*, 103, 237-273.
- 1999 : « Strutture esterne alle mura di Locri Epizefiri. Il problema del porto », dans Barra Bagnasco, M. ; Conti, M. C. (éd.), *Studi di Archeologia Classica dedicati a Giorgio Gullini per i Quarant'anni di Insegnamento*, Turin 1999, 1-18.
- BARRA BAGNASCO, M. 2000 : « Spazi interni ed esterni alle mura nella zona costiera di Locri Epizefiri : un esempio di pianificazione », *Orizzonti*, 1, 11-33.
- CARTER, J. C. 2000 : « La chora di Metaponto. Risultati degli ultimi 25 anni di ricerca archeologica », *Problemi della chora coloniale dall'Occidente al Mar Nero*, *Atti del 40° convegno di studi sulla Magna Grecia*, Taranto 2000, Tarente 2001, 772-792.
- CAVALLARI, F. S. 1892 : « La Topografia », dans *Megara Hyblaea. Storia - Topografia - Necropoli e Anathe-mata*, *Mon Ant*, 1, 1889 (1892), col. 914-950.
- CÉBEILLAC GERVAISONI, M. 1975 : « Les nécropoles de Mégara Hyblaea », *Kokalos* XXI, 3-36.
- 1976-1977 : « Une étude systématique sur les nécropoles de Mégara Hyblaea : l'exemple d'une partie de la nécropole méridionale », *Kokalos* XXII-XXIII, 3-36.
- COARELLI, F. 1998 : « Problemi e ipotesi sulle tavole di Eraclea », *Siritide e Metapontino. Storie di due territori coloniali*, *Atti dell'incontro di studio, Policoro, 31 Ottobre – 2 Novembre 1991*, Cahiers du Centre Jean Bérard 20, Naples-Paestum, 281-290.
- COPANI, F. 2010 : « Greci ed indigeni ad Eoro », *Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noire. Actes des séminaires 2006-2008 dans le cadre du programme européen Ramses*, rassemblés et édités par H. Tréziny. Editions Errance - Centre Camille Jullian, Paris, Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 3, 689-693.
- CUOMO DI CAPRIO, N. 1992 : « Les ateliers de potiers en Grande Grèce : quelques aspects techniques », dans Blondé, Fr. ; Perreault, J.-Y. (éd.), *Les ateliers de potiers dans le monde grec aux époques géométrique, archaïque et classique, actes de la table ronde d'Athènes, 1987*, *BCH suppl.* 23, 57-68.
- D'ANDRIA, F. 1975 : « Scavi nella zona del Kera-meikos », dans Adamesteanu, D. *et al.*, *Metaponto I = NSA*, Suppl. (1980), 355-452.
- DELL'AGLIO, A. 2001 : « La forma della città : aree e strutture di produzione artigianale », *Taranto e il Mediterraneo. Atti del 41° convegno di studi Sulla Magna Grecia*, Taranto 2001, Tarente, 2002, 171-193.
- DI STEFANO, G. 2000 : « La chora di Camarina », *Problemi della chora coloniale dall'Occidente al Mar Nero*, *Atti del 40° convegno di studi sulla Magna Grecia*, Taranto 2000, Tarente 2001, 690-705.
- FOURMONT, M. 1992 : « Les ateliers de Sélinonte (Sicile) », dans Blondé, Fr. ; Perreault, J.-Y. (éd.), *Les ateliers de potiers dans le monde grec aux époques géométrique, archaïque et classique, actes de la table ronde d'Athènes, 1987*, *BCH suppl.* 23, 57-68.
- FRASCA, M. 2009 : *Leontinoi*, Rome.
- GENTILI, G. V. 1954 : « Melilli (Siracusa). Resti di tempio dell'antica Stela e tomba ellenistica nella RASIOM », *NSA*, 390-402.

27. Frasca 2009, 60, avec références. L'hypothèse est intéressante, mais notons que le texte est mal établi, et qu'une origine locale du toponyme ne saurait être exclue.

- GRAEPLER, D. 2001 : « Le necropoli e la cultura funeraria », dans *Taranto e il Mediterraneo. Atti del 41° convegno di studi Sulla Magna Grecia, Taranto 2001*, Tarente, 2002, 195-218.
- GRAS, M. 1975 : « Nécropole et histoire. Quelques réflexions à propos de Mégara Hyblaea », *Kokalos* XXI, 37-53.
- GRAS, M., TRÉZINY, H. 2009 : « L'artisanat à Mégara Hyblaea », dans J.-P. Brun (éd.), *Artisanats antiques d'Italie et de Gaule. Mélanges offerts à Maria Francesca Buonaio*, Centre Jean Bérard 32, Naples, 87-98.
- GRECO, E. 1982 : « Non morire in città. Annotazioni sulla necropoli del Tuffatore di Poseidonia », *AION(archeol)*, 4, 51-56.
- 2000 : « Abitare in campagna », *Problemi della chora coloniale dall'Occidente al Mar Nero, Atti del 40° convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto 2000*, Tarente, 2001, 171-201.
- GUY, M. 1998 : « La topographie des territoires décrits dans les tables d'Héraclée », *Siritide e Metapontino. Storie di due territori coloniali, Atti dell'incontro di studio, Policoro, 31 Ottobre - 2 Novembre 1991, Naples-Paestum 1998*, Cahiers du Centre Jean Bérard 20, 261-280.
- GUZZARDI, L., GERMANÀ, G., MONDO, A. 2009 : « Rinvenimenti nel Santuario sul porto di Megara Hyblaea », dans Fortunelli, S. ; Masseria, C., *Ceramica attica da santuari della Grecia, della Ionia e dell'Italia (Atti Convegno Internazionale Perugia 14-17 marzo 2007)*, Venosa, 693-702.
- GUZZO P. G. 1973 : « Scavi a Sibari », *PP* XXVIII, 278-314.
- LIPPOLIS, E. 1996 : « I Greci in Occidente. Arte e artigianato in Magna Grecia », *Catalogue de l'exposition de Tarente*, Naples.
- 2002 : « Taranto : forma e sviluppo della topografia urbana », *Taranto e il Mediterraneo. Atti del 41° convegno di studi Sulla Magna Grecia, Taranto 2001*, Tarente, 119-170.
- Mégara 1* : VALLET, G. ; VILLARD, Fr. ; AUBERSON, P., *Mégara Hyblaea 1. Le quartier de l'Agora archaïque*, Rome, 1976.
- Mégara 5* : GRAS, M., TRÉZINY, H., BROISE, H., *Mégara Hyblaea 5. La ville archaïque*, Rome, 2004.
- MEIRANO, V. : « Productions et espaces artisanaux à Locres Epizéphyriennes », dans Sanidas, G. ; Esposito, A. (éd.), *Archéologie des espaces économiques: la concentration spatiale des activités et la question des quartiers spécialisés*, actes du Colloque International de Lille, 2009. [Sous presse]
- MERTENS, D. 2006 : *Città e monumenti dei Greci d'Occidente*, Rome.
- 2008 : « L'“heroon” sull'agora di Selinunte. Nota preliminare », dans Bartoloni, G. ; Benedettini, G. (éd.), *Sepolti tra i vivi / Buried among the living. Evidenza ed interpretazione di contesti funerari in abitato. Atti del convegno internazionale, Roma, 26-29 Aprile 2006 = Scienze dell'antichità. Storia Archeologia Antropologia*, 14/1 (2007-2008), 474-487.
- MUGGIA, A. 1997 : *L'area di rispetto nelle colonie magno-greche e siceliote*, Palermo.
- NENCI, G. 1979 : « Spazio civico, spazio religioso e spazio catastale nella polis », *ASNP*, 459-477.
- 1982 : « Il 'Pelargico' e la 'zona di rispetto' nelle città greche arcaiche », *Aparchai. Nuove ricerche e studi Sulla Magna Grecia e la Sicilia antica in onore di Paolo Enrico Arias*, I, Pise 1982, 35-43.
- ORLANDINI, P. 1968-1969 : « Diffusione del culto di Demetra e Kore in Sicilia », *Kokalos* XIV-XV, 334-338.
- PANVINI, R. 1996 : *Gelas. Storia e archeologia dell'antica Gela*, Turin.
- PELAGATTI, P., 1972 : « Naxos II. Ricerche topografiche e scavi 1965-1970. Relazione preliminare », *Boll. d'Arte* 57, 211-220.
- 1998 : « Dalle perlustrazioni di Paolo Orsi e Antonio Salinas alle ricerche recenti », dans Lentini, M. C. (éd.), *Naxos a quarant'anni dall'inizio degli scavi*, Naxos, 39-70.
- PRESTIANNI GIALLOMBARDO, A. M. 2002-2003 : « Ambiente e paesaggio nella Sicilia ellenistico-romana. I percorsi dell'acqua nel territorio di Halaesa Archonidea », *Minima Epigraphica et Papyrologica*, 7-8, 229-248.
- SABBIONE, CL., 2004 : « Découvertes récentes à Locres Epizéphyriennes », *CRAI* 2004/1, 383-397.
- Storia Sicilia* : GABBA, E., VALLET, G., *La Sicilia Antica = Storia di Napoli e della Sicilia*, vol. I, 1 à 3, et II, 1-2, Naples, 1980.
- TRÉZINY, H. 2006 : « Les fortifications archaïques dans le monde grec colonial d'Occident », *Quinte giornate internazionali di studi sull'area elima e la Sicilia Occidentale nel contesto mediterraneo. Guerra e pace in Sicilia e nel mediterraneo antico (VIII-III sec. a. C.) : arti, prassi e teoria della pace e della guerra, Erice 12-15 ottobre 2003*, Pise, 255-266.
- VALLET, G. 1967 : « La cité et son territoire dans les colonies grecques d'Occident », *La città e il suo territorio, Atti del 7° convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto 1967*, Naples, 1968, 67-142.
- VELISSAROPOULOS, J. 1980 : *Les naucrènes grecs*, Genève - Paris.
- VOZA, G. 1980 : articles variés dans Gabba, E. ; Vallet, G. (éd.), *Storia della Sicilia*, vol. I, 3.

SORTIR DES *OPPIDA* : ÉLÉMENTS POUR UNE APPROCHE DES ESPACES PÉRIURBAINS DANS LE MONDE CELTE CONTINENTAL

Patrick Pion
Département d'ethnologie et de préhistoire
Université de Paris 10

Résumé

En ce qui concerne l'urbanisation du monde barbare au cours de l'âge du Fer, deux modèles concurrents coexistent désormais. À celui – issu de la géographie fonctionnaliste – qui voit l'urbain émerger comme solution rationnelle au problème du contrôle de l'espace, à travers une organisation pyramidale centripète d'agglomérations aux fonctions hiérarchisées, s'oppose un autre, qui repose à l'inverse sur un principe d'hétérarchie. Ce dernier voit l'urbain comme l'émergence d'un espace communautaire multipolaire reposant sur un réseau d'agglomérations peu hiérarchisées aux fonctions complémentaires, où la dimension politique (sacrée) prime sur les critères économiques. La différenciation fonctionnelle et symbolique de l'espace qui caractérise classiquement la ville joue alors moins au niveau de l'agglomération qu'à celui d'un territoire. Ce que l'on peut entendre par « périurbain » est évidemment très différent selon les cas.

Mots clé: Âges du Fer, résidences princières, *oppida*, périurbain, modèles.

Abstract

There are now two competing models in terms of the urbanisation of the Barbarian world during the Iron Age. One, arising from functionalist geography, emerges as a rational solution to the problem of controlling space through a pyramidal, centripetal organisation of hierarchised conglomerations. The other is based on the opposite principle of heterarchy and sees the urban phenomenon as the emergence of a multipolar communal space based on a network of conglomerations with little or no hierarchy in terms of complementary functions, where the political (sacred) dimension took precedence over economic criteria. In this model, the functional and symbolic differentiation of the space that classically characterised the town not only corresponds to the town, but to the territory. What we can understand by «periurban» is therefore very different in each case.

Keywords: Iron Ages, princely residences, *oppida*, periurban, models.

Si l'on accepte de s'affranchir – ne serait-ce que provisoirement – du modèle urbanistique de la ville grecque ou romaine, et que l'on adopte une définition large de la ville, empruntée à la géographie fonctionnaliste et à celle des réseaux (Derycke, Huriot, Pumain 1996 ; Bertho 2005), l'existence de villes dans le monde celte est avérée avant la conquête romaine. C'est le cas en particulier de la fondation, au IIe siècle et au début du Ier siècle,¹ des vastes sites fortifiés appelés *oppida*, en référence au récit césarien de la guerre des Gaules. Certains, explorés de façon un tant soit peu extensive, concentrent en effet, de manière permanente, une population importante et des activités artisanales diversifiées, et sont le siège de fonctions économiques, politiques et religieuses centrales à l'échelle d'un vaste territoire : en témoignent des ateliers monétaires, des sanctuaires et des espaces publics aménagés qui étaient destinés à de grands rassemblements. Un consensus large s'est donc établi parmi les protohistoriens pour voir dans la « civilisation des *oppida* » de Déchelette l'émergence d'une urbanisation du monde barbare selon des modalités qui lui seraient propres, en dépit de la difficulté à en caractériser l'urbanisme ; cette difficulté s'explique par la fugacité des architectures de terre et de bois et par la modestie des surfaces explorées, découvertes bien souvent au gré des opportunités de fouilles de sauvetage (Collis 1984 ; Buchsenschutz 2000 ; Fichtl 2005a).

Toutefois, même si César qualifie certains *oppida* d'*urbes*, aborder la question des espaces périurbains

protohistoriques d'Europe tempérée tient de la gageure, pour de multiples raisons qui tiennent à l'histoire de la recherche et à ses développements récents.

Face à l'ampleur démesurée de la tâche consistant à explorer de tels sites, les archéologues ont d'abord concentré leurs efforts sur les remparts – tracés, portes, architecture – puis sur l'espace interne des enceintes, au détriment des alentours. Quand ils sont sortis des *oppida*, c'est le plus souvent avec la focale large des approches environnementales, à une échelle qui laisse dans l'ombre ces espaces périphériques immédiats. Enfin, quand l'environnement proche n'est pas totalement urbanisé et que des programmes de prospection systématique au sol ou aérienne ont eu lieu – notamment autour des sites de hauteur –, ils ont souvent buté sur les difficultés d'accès ou de lisibilité, du fait du couvert végétal dense qui occupe aujourd'hui les pentes abandonnées par l'agriculture, et des phénomènes de colluvionnement ancien masquant leur pied. Ce n'est en fait que très récemment, avec l'application de plus en plus fréquente mais coûteuse des techniques de scanner aéroporté (Lidar, etc.) combinée à des SIG, que l'on a pu accéder à des informations spatialement cohérentes qui dressent le cadre d'explorations de terrain systématiques sur les modes d'occupation et d'utilisation de ces espaces. Mais ces recherches sont en cours ou à venir. Pour l'heure donc, ces secteurs à la périphérie des *oppida*, sur lesquels la recherche a malgré elle joué à saute-mouton, restent le

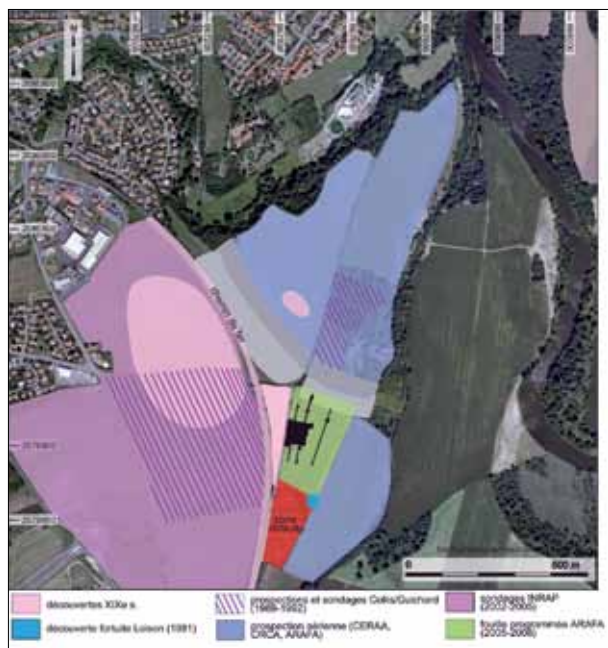

FIGURE 1a et 1b. L'oppidum de Gondole (Le Cendre, Auvergne). L'un des rares *oppida* européens dont on commence à connaître les espaces à l'extérieur du rempart, grâce au croisement des méthodes et sources d'informations. Source : Yann Deberge *et al.*, « L'oppidum arverne de Gondole (Le Cendre, Puy-de-Dôme). Topographie de l'occupation protohistorique (LT.D2) et fouille du quartier artisanal : un premier bilan », *Revue archéologique du Centre de la France* 48, 2009, 33-130, figures 5 et 75.

1. Toutes les dates sont avant Jésus-Christ.

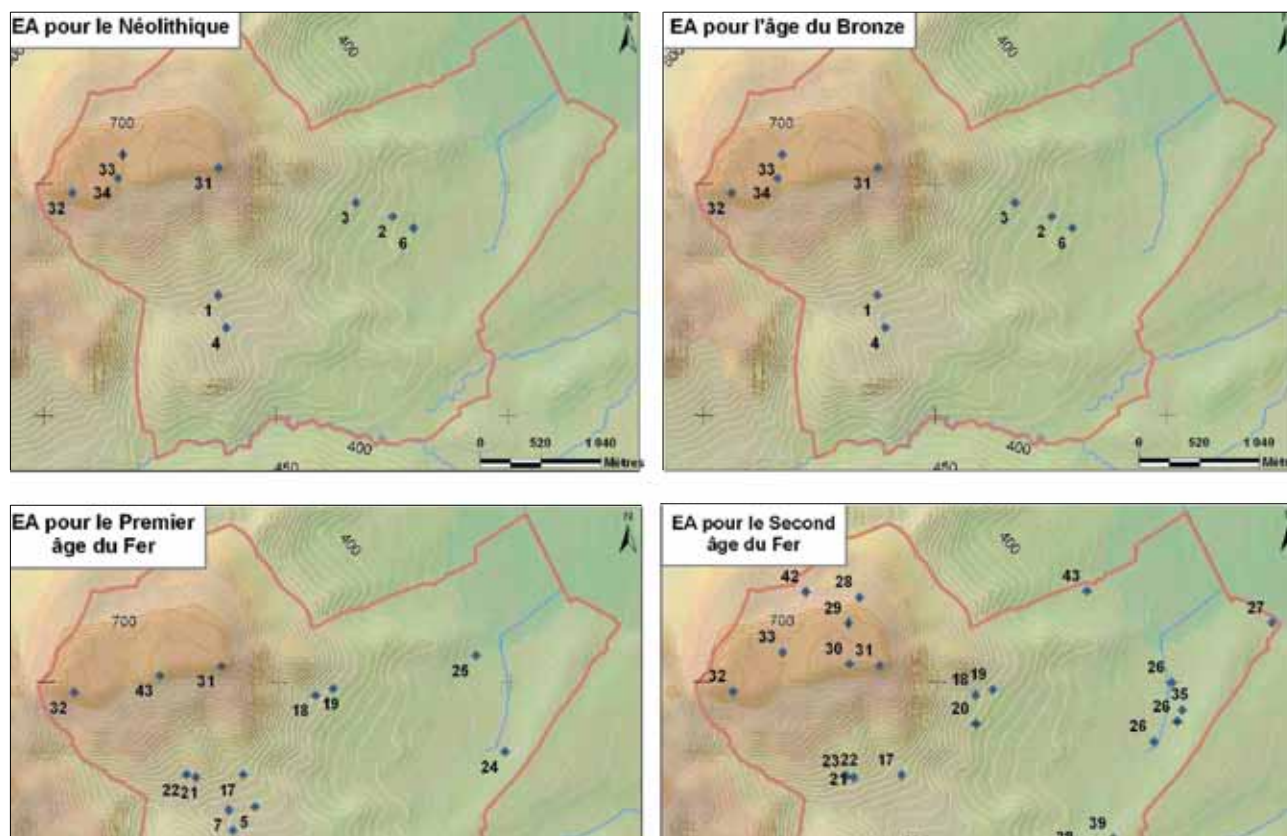

FIGURE 2. L'environnement archéologique immédiat de l'oppidum de Gergovie (Auvergne) sur la commune de La Roche Blanche, du Néolithique à la fin du second âge du Fer. Les observations (découvertes et observations fortuites, sondages de vérification, diagnostics, à l'exclusion de toute fouille d'envergure) sont ponctuelles et dispersées de façon aléatoire. Pour le second âge du Fer, de nombreux points correspondent à des objets ou structures en rapport direct avec les fortifications césariennes (18, 35, 36, 38, 39, 40, 41) ; deux points localisés au pied de la pente correspondent toutefois à des habitats possédant des foyers et/ou des niveaux d'occupation datés de La Tène finale, mais ces derniers demeurent mal caractérisés sur le plan de leur statut. Source : Valérie Taillandier, 2008, *La Roche Blanche (Puy-de-Dôme) : révision des données de la base Patriarche*, mémoire de Master Pro « archéomatique », université François Rabelais de Tours et PCR « Sites fortifiés et occupations de hauteur en Auvergne du Bronze final à la conquête romaine ».

parent pauvre des études urbaines : à de rares exceptions près – qu'illustre de façon emblématique l'enquête menée autour de l'*oppidum* de Gondole (fig. 1a et 1b) –, leur documentation relève encore pour l'essentiel du domaine du plus ou moins fortuit (fig. 2).

Le renouvellement important des données de terrain au cours de ces dernières années, insufflé par l'aboutissement de grands programmes et le développement décisif de l'archéologie préventive, est, quant à lui, venu nuancer le tableau trop simple que des données trop rares laissaient esquisser, et même bouleverser des faits que l'on tenait pour acquis (Kaenel 2006 ; Pion 2010).

En matière de chronologie, la découverte d'agglomérations couvrant plusieurs dizaines d'hectares à l'extérieur des remparts de la résidence princière de la Heuneburg, sur les pentes en terrasses de celle d'Ipf ou encore à Bourges, et l'identification d'agglomérations artisanales ouvertes « autonomes » et localisées en des lieux stratégiques pour les échanges, comme Bragny-sur-Saône ou Lyon-Vaize, révèlent, dès la fin du VIe et au Ve siècles, des formes d'agglomérations insoup-

çonnées jusqu'à peu, antérieures au phénomène des *oppida* (Biel, Krausse, 2003 ; Krausse, Steffen 2008). Éphémère – deux ou trois générations – et sans postérité, semble-t-il, même si parfois des *oppida* s'implanteront trois siècles plus tard sur les mêmes lieux, le phénomène prend place dans un contexte sociétal bien différent et relève d'une dynamique tout autre. En outre, ces sites posent, directement, la question des fonctions et du statut des espaces situés en périphérie immédiate des fortifications.

Par ailleurs, le progrès des connaissances sur les *oppida* mêmes conduit à revenir sur des postulats qui permettaient d'intégrer de nombreux sites sous-documentés dans une analyse globale du phénomène et qui ont parfois mené à considérer peu ou prou toutes les enceintes au-delà de quelques hectares, datées de La Tène finale, comme des villes ou des embryons de villes. Il empêche désormais de généraliser à tous ces sites les observations cumulées de quelques gisements mieux explorés :

– tous n'abritent pas un habitat aggloméré permanent, ni ne combinent nécessairement des activités

économiques, sociales, politiques et religieuses à vocation centrale (par exemple, le Mont Vully en Suisse) ;

- le rempart – même s'il était un « *murus Gallicus* » et avait des fonctions évidentes de limites symboliques – ne qualifie pas spécifiquement des centres urbains réels ou potentiels, car on connaît maintenant de telles architectures pour isoler des habitats à caractère privé, comme Meunet-Planche (Berry) (Buchenschutz, Krausz, Ralston, 2010) ;

- la surface même de ces sites – qui est le critère principal utilisé pour les hiérarchiser, déduire des territoires et des réseaux, et ériger les plus vastes en sites centraux « urbanisés » selon la loi rank-size et la théorie des places centrales) – doit être considérée avec circonspection et en tout cas corrélée à des configurations spatiales significatives : on connaît des enceintes de superficie gigantesque sans trace d'occupation importante (par exemple, le Heidengraben de Grabenstetten – Wurtemberg – avec 1600 ha enclos mais seulement 145 présentant des traces d'occupation), et en revanche, des sites fortifiés de superficie très modeste qui présentent une organisation planifiée et plurifonctionnelle digne d'une « ville » ;

- enfin, la généralisation des techniques de prospection aéroportées révèle que les enceintes à dispositifs complexes – emboîtements plus ou moins concentriques, « cellules bourgeonnantes » ou partitions internes – sont plus fréquentes qu'on ne le croyait ; mais on ne dispose encore que très rarement d'informations concernant la chronologie relative et la fonction des divers éléments.

Bref, les *oppida* sont autant polymorphes que le terme est polysémique (Tarpin 2000) ; et s'il existe bien une ville celtique originale, quelques uns seulement parmi les 150 répertoriés méritent à l'heure actuelle le qualificatif de « villes »...

Il est donc manifestement trop tôt pour proposer des généralisations.

1. Des espaces « périurbains » autour des « résidences princières » du Hallstatt final (VIe-Ve s.) ?

À la lumière des prospections et des fouilles récentes, plusieurs sites considérés comme « résidences princières » – tels que Vix ou Ipf – présentent des dispositifs complexes et des occupations denses et structurées dans les remparts et en dehors, sur les pentes aménagées en terrasses ou même en plaine. Mais ces agglomérations riches de promesses sont en cours d'étude et de publication. Nous nous limiterons donc ici à la comparaison de deux sites emblématiques et relativement bien documentés : la Heuneburg et Bourges.

Localisée en Wurtemberg près des sources du Danube, le site de la Heuneburg est l'archétype de la « résidence princière », puisque c'est en référence à celui-ci que W. Kimmig a défini principalement cette notion. Il occupe le sommet d'une butte-témoin couronnée

par un rempart de contour qui enclot 3 hectares. Différentes phases d'occupation/destruction renvoient à différents modes d'organisation de l'espace interne, entre sa fondation vers 610 et son abandon au Ve siècle. De même, le rempart présente plusieurs états, dont le plus connu est le rempart grec en briques d'adobe, agrémenté de 17 tours maçonnées en redan. On sait depuis peu que, dès la phase de fondation, entre 610 et 570, une agglomération importante s'étend sur 35 hectares de plateau au pied de la fortification, au nord-ouest et au sud-ouest. Elle est constituée d'enclos juxtaposés comportant une grande variété de bâtiments, qui sont interprétés comme des unités agricoles, peu différentes de celles qui constituent ailleurs l'habitat dispersé ; la citadelle elle-même révèle un habitat peu différent, organisé de façon lâche et de faible densité, constitué de bâtiments divers enserrés dans des enclos et des palissades. Ils sont interprétés, eux aussi, comme des fermes.

La phase suivante, celle du rempart grec datée entre 570 et 540, voit un changement radical de l'organisation interne de la citadelle : on observe un habitat planifié d'une cinquantaine de petits bâtiments dans des enclos orientés selon deux axes de circulation orthogonaux, où sont attestées diverses activités artisanales, parmi lesquelles la métallurgie du bronze. Le flanc nord-est du rempart est renforcé par un fossé en contrebas. L'habitat extérieur présente, lui aussi, des témoignages d'activités artisanales et métallurgiques. La consommation de viande, qui est un bon indice de différenciation sociale, est identique dans l'enceinte et en dehors. Ce n'est donc, semble-t-il, ni la fonction (résidentielle/artisanales) ni le rang social qui différencie les résidents de la forteresse de ceux de l'extérieur. Il faut noter toutefois que cette phase voit, à 400 m au nord du site de hauteur, la construction d'une habitation en bois exceptionnelle par la superficie et la qualité architecturale. Trois fois reconstruite selon des plans différents, son dernier état en est un édifice de cinq pièces qui couvre 300 m² et possède un plan qui semble d'inspiration étrusque ; le travail du bronze y est également attesté. La qualité de l'édifice conduit les fouilleurs à le considérer comme un palais. Vers 540, le « palais » et la forteresse sont détruits, le rempart est reconstruit en bois et l'intérieur de l'enceinte voit l'érection d'un édifice monumental (en remplacement de l'ancien palais extérieur détruit ?), tandis que les ruines de ce dernier sont scellées par un imposant *tumulus* accompagné de trois autres plus petits. C'est la première manifestation funéraire dans la périphérie immédiate de la citadelle.

Les auteurs opposent une ville haute (ou acropole) et une ville basse, les espaces périurbains se trouvant dans ce cas rejetés au-delà de la fortification et des quartiers bas. Les travaux actuels montrent maintenant une extension plus ou moins serrée de l'agglomération externe sur des centaines d'hectares : les études en cours sur la chronologie, la fonction et la délimitation de ces espaces réservent sans doute encore

bien des surprises. D'autant que l'enceinte fouillée n'est que la « petite Heuneburg », dominée à peu de distance par une autre fortification plus vaste mais mal datée : la « Grande Heuneburg » (Kurz 2008 ; Biel, Heiligmann, Krausse 2009).

En plein Berry, sur les confins occidentaux de la zone des résidences princières, le site de Bourges (l'Avaricum de la conquête césarienne, capitale des Bituriges) est moins lisible du fait de l'urbanisation intense de cette métropole régionale depuis l'Antiquité. Le pôle urbain hallstattien a, lui, été identifié récemment sur le promontoire que couronne la ville médiévale – succédant à la ville gauloise et romaine – et présente, semble-t-il, un cas de figure un peu différent (Milcent 2007 ; Augier, Buchsenschutz, Ralston 2007). De l'occupation hallstattienne, on connaissait surtout les riches *tumuli* disséminés à quelques kilomètres de la ville actuelle, mais les sondages qui ont été repris dans cette dernière, outre qu'ils livrent des importations méditerranéennes en quantité non négligeable (céramique attique, amphores massaliotes, vaisselle et mobilier en bronze), révèlent des constructions en bois et en terre crue ainsi que des enduits, des peintures murales et des sols aménagés. Ces structures semblent s'organiser sur une dizaine d'hectares. Même si l'on ne peut en préciser le plan, on s'accorde désormais sur l'existence, aux VIe et Ve siècles, d'une agglomération qui comptait un habitat dense à caractère aristocratique dominant la confluence marécageuse de l'Yèvre et de l'Auron. La présence d'une fortification barrant ou ceinturant l'éperon demeure hypothétique. Au Ve s., des installations artisanales consacrées au travail de la corne, à la fabrication de parures métalliques et de bracelets en schiste sont caractérisées par des structures légères. Peut-être saisonnières, celles-ci se dispersent par grappes sur les plateaux environnants jusqu'à plus de 2 km du cœur de l'agglomération. À la différence de la Heuneburg, les rejets domestiques de ces « faubourgs artisanaux » livrent en quantité notable de la céramique attique et des amphores massaliotes, mobiliers que l'on considère habituellement réservés aux élites aristocratiques. Enfin, le recoupement des découvertes anciennes a conduit à identifier une zone de dépôts répétés à caractère rituel dans les marais dominés par l'agglomération : des inhumations réalisées selon des pratiques sépulcrales singulières « où le sacré pourrait le disputer au funéraire » (Milcent 2007, 265) sont localisées sur sa périphérie, tandis que des tombes privilégiées sous *tumulus* jalonnent les axes de circulation conduisant à l'agglomération. Si certains auteurs ne qualifient pas le site de ville mais de « complexe princier » (Augier, Buchsenschutz, Ralston 2007), d'autres n'hésitent pas à l'identifier comme centre proto-urbain, « agglomération centrée mais non concentrée » (Milcent 2007, 265).

Dans ces deux cas, bien que les agglomérations présentent des morphologies assez différentes, la notion d'espace périurbain se dilue dans l'absence de délimitation matérielle claire de l'*urbs*.

Faute d'informations plus précises et nombreuses sur les fonctions matérielles et symboliques ou l'usage des lieux, il nous semble donc préférable, au moins provisoirement, de proscrire l'expression d'« espaces périurbains » à propos des « résidences princières » et des agglomérations du premier âge du Fer.

2. Autour des grands oppida (IIe-Ier s.) : une variété déconcertante

2.1. Un « périurbain » avec ou sans périurbanisation

On se bornera ici à quelques exemples illustrant la variété des situations.

L'*oppidum* de Zavist (république tchèque), qui est un site perché dominant la Voltava, présente un système de fortification complexe de type « bourgeonnant » enserrant deux hauteurs séparées par un vallon (Drda, Ribova 1997). Il connaît une occupation longue couvrant les trois derniers siècles avant notre ère. Dans un premier état (LT.C), seule l'éminence principale, qui couvre environ 40 hectares, est ceinturée par un rempart doublé par un second sur son flanc est. Puis, deux extensions importantes au nord et au sud, en appui sur cette « acropole » originelle, augmentent sa superficie à plus de 170 hectares au Ier siècle. Les sondages montrent un habitat dense, et une activité métallurgique localisée, notamment près des portes. Le plateau à l'extérieur des enceintes semble également occupé. C'est là un des rares cas bien attestés de croissance urbaine par annexion progressive des espaces hors les murs. Mais la compartimentation finale recouvre également une différenciation fonctionnelle. Un phénomène d'extension comparable est probable pour d'autres sites à système complexe et occupation longue, qui sont localisés principalement en Europe orientale. Mais il ne saurait, en l'état actuel, être généralisé à tous les sites à enceintes multiples, si vastes soient-ils. Bibracte (Mont-Beuvray, Morvan), avec ses deux lignes de remparts de contour emboîtées, montre, par exemple, un phénomène inverse de rétraction : l'ère enclose passe de 200 ha et 7 km de défense lors de la fondation du site, à la fin du IIe s., à 135 ha et 5 km dès le début du Ier s. ; et lors du transfert de capitale des Éduens, la fondation d'Augustodunum (Autun) reprendra plus tard le même module (Guichard 2007). Entre ces deux situations extrêmes d'extension ou de rétraction, on suppose l'existence d'*oppida*, dont les limites données par le rempart dès sa fondation ne sont pas modifiées ni outrepassées ensuite par l'habitat et les installations qu'il abrite, en dépit de positions topographiques en fond de plaine alluviale favorables à une extension. Ainsi, pour Villeneuve-St-Germain (Aisne), méandre barré de 70 ha occupé entre 80 et 30 environ, divers sondages préventifs ponctuels dans un rayon d'1 km à l'extérieur du rempart et des fossés n'ont jamais livré de vestiges contemporains de l'occupation de l'*oppidum*. Quant à

Variscourt / Condé-sur-Suippe (Aisne), qui est un *oppidum* de méandre de 140 ha fondé vers 110 et abandonné vers 90, la reconnaissance préventive effectuée sur plus d'une dizaine d'hectares juste à l'avant de la porte occidentale – en bordure de la Suippe qui baigne le pied du rempart – a révélé des vestiges de toutes époques ; en revanche, aucun vestige n'est contemporain de l'occupation, là où l'on attendait notamment une nécropole. Pas même de traces de parcellaires fossoyées – et cela est intéressant ! –, comme on en connaît en nombre autour des établissements ruraux des environs (Robert 2008). Dans ces deux cas, l'importance des surfaces encloses et les résultats des prospections aériennes laissent présager de larges espaces demeurés vierges à l'intérieur même de l'enceinte, à l'instar de l'*oppidum* de Manching (en Bavière, 380 ha) : ce choix de « voir grand » n'est pas sans rappeler diverses fondations coloniales grecques.

Enfin, on ne peut clore cette rubrique sans évoquer à nouveau le cas de Gondole (Auvergne), site proche de Gergovie sur lequel nous reviendrons plus bas. L'*oppidum* est un éperon barré dominant un méandre de l'Allier, d'une superficie de 33 ha, daté du second tiers du 1er s. Quelques sondages ainsi que la photographie aérienne montrent une occupation dense et planifiée de l'intérieur, sous forme d'enclos lotis de forme rectangulaire bordant une large voie de circulation qui aboutit à la porte principale de l'*oppidum*. Diverses activités, dont la métallurgie, sont attestées dans les sondages. À l'extérieur du rempart, en bordure de la voie, s'étend sur plusieurs hectares un vaste quartier à vocation artisanale, daté du milieu et de la seconde moitié du 1er s. : là encore, on trouve la petite métallurgie du bronze et du fer, et la poterie. L'ensemble est rigoureusement planifié, et cette planification s'appuie sur la voirie, selon les mêmes modules et orientations que l'intérieur de l'*oppidum* (Deberge *et al.* 2009). Ce serait dans l'absolu l'illustration idéale d'un faubourg artisanal ... si l'érection du rempart était datée. Le tracé et l'orientation de ce dernier sont clairement discordants du réseau parcellaire et suggèrent en fait que le rempart est peut-être postérieur à l'installation de l'agglomération, à l'origine ouverte.

2.2. Quelques éléments de comparaison directe avec le monde classique : remparts et portes, nécropoles, sanctuaires extérieurs, etc.

Si des fonctions défensives sont indéniables dans un certain nombre de cas – ainsi qu'en témoignent par exemple les sièges d'Avaricum, de Gergovie ou d'Alésia par César –, l'un des apports fondamentaux des travaux de ces vingt dernières années est d'avoir montré clairement le caractère symbolique – voire sacré – de la limite marquée par les remparts (Ralston 2007 ;

Fichtl 2010). Leur caractère ostentatoire est manifeste dans la monumentalisation des portes et dans le soin apporté aux parements en pierre, qui masquent la structure de terre et de bois ; et cela parfois contre toute logique militaire, comme c'est le cas des faux orthostates constitués de pierres posées de champ, bien peu capables de résister à un assaut et aux machines de guerre. Leur importance symbolique est soulignée par les trophées et les crânes cloués aux linteaux de ces portes – pratiques qui évoquent directement celles que l'on connaît dans de grands sanctuaires comme Gournay/Aronde – ; par des dépôts animaux ou humains, et par l'investissement rituel associé à l'architecture même, comme l'indiquent notamment les dépôts métalliques des fortifications orientales, auxquels correspondent en Europe de l'ouest les tonnes de fer des fiches caractérisant les *muri Gallici* (Buchsenschutz, Ralston 2007).

Si des restes humains se rencontrent régulièrement dans les contextes détritiques de l'habitat, on ne connaît, en revanche, aucune sépulture ou nécropole à l'intérieur de l'espace délimité par les enceintes, qui serait contemporaine de son occupation. Les quelques cas documentés – le Titelberg (Luxembourg), avec les incinérations de la nécropole de Lamadelaine et de la porte orientale (Metzler-Zens *et al.* 1999) ; Bibracte, avec celles de la nécropole à enclos du Col du Rebut (Guichard 2007) ; et peut-être des tombes à l'extérieur de la porte de l'*oppidum* du Fossé des Pandours à Saverne – montrent que les espaces funéraires sont rejetés à l'extérieur des portes, parfois assez loin le long des voies d'accès principales. Le petit nombre de tombes regroupées dans ces espaces indique sans ambiguïté qu'il s'agit d'une population sélectionnée ; et non de vastes nécropoles urbaines, dont on ne connaît aucun exemple en relation directe avec un *oppidum* à l'heure actuelle, excepté peut-être celle des Martres-de-Veyre (Puy-de-Dôme) que l'on est tenté d'associer à l'*oppidum* de Corent.² Bien que dans les cas cités les dépôts funéraires accompagnant les défunts ne soient pas fastueux, la place des monuments qui accueillent le visiteur en bordure de voie avant son entrée dans la ville indique néanmoins une volonté de mettre en valeur et d'entretenir la mémoire de personnages importants, d'édiles de la cité éventuellement accompagnés de leur famille (?).

On ne peut pas ne pas évoquer les fameuses tombes multiples en grandes fosses plus ou moins alignées de Gondole, qui associent humains et chevaux, découvertes récemment à quelques centaines de mètres en avant du rempart. Il s'agirait évidemment d'un cas de figure tout différent des précédents, mais ces tombes ne sont pas précisément datées et leur contemporanéité avec l'*oppidum* n'est pas démontrée. De plus, elles ne constituent pas à proprement parler une nécropole et

2. Cette dernière est une découverte ancienne, connue essentiellement pour l'état de conservation exceptionnel de ses tombes romaines aux mobiliers organiques. Elle se situe toutefois assez loin du site, à environ 2 km en contrebas, et son importance aux époques qui nous intéressent reste à démontrer.

participent probablement d'une mise en scène funéraire hors norme liée à un événement qui reste à déterminer.

Quant à l'existence de sanctuaires extérieurs, la question reste largement pendante, d'autant que l'éloignement entre les sites peut être important : à titre comparatif, on se souviendra, par exemple, que quelque trente kilomètres séparaient Athènes d'Eleusis. À l'extérieur de l'enceinte de Bibracte, les prospections en cours autour des sources de l'Yonne au Haut-Folins ont révélé trois *fana* romains et montrent des aménagements en terrasses sur 14 hectares ainsi qu'une fréquentation laténienne qui pourrait avoir un caractère religieux. Un sanctuaire romain est attesté par la photographie aérienne au pied de Corent, et pas moins d'une dizaine de *fana* installés en plaine ou sur des éminences balisent le bassin de Clermont-Ferrand : il ne serait pas étonnant que certains d'entre eux aient vu leur activité débiter dès la période gauloise. On pourrait ainsi multiplier les cas possibles mais invérifiés... Il y a, dans ce domaine notamment, une recherche à développer : un des problèmes – et non le moindre – est celui du choix des échelles spatiales à prendre en compte pour cette exploration. Mais le problème se pose également à propos de la nature et de l'étendue de l'*urbs* gauloise.

2.3. Le périurbain au cœur de l'*urbs* ?

Des recherches intensives se poursuivent depuis de longues années sur l'occupation du bassin de Clermont-Ferrand à l'âge du Fer, et livrent une information spatialisée de premier plan pour aborder la question de l'urbain. Au cœur du territoire des Arvernes, la Limagne des Buttes était occupée par des dépressions marécageuses qui furent drainées, assainies et mises en culture dès le IIIe siècle. Dans la plaine du bassin de Clermont-Ferrand, on connaît de nombreux établissements ruraux, et sur le pourtour, pas moins de quatre agglomérations distantes de 3 à 4 km, visibles depuis l'une ou l'autre : Aulnat, vaste habitat de plaine groupé et ouvert, qui couvre plus d'une centaine d'hectares, présente l'essentiel des fonctions économiques et politiques centrales qui seront celles dévolues aux *oppida* (importations méditerranéennes en quantité, émissions monétaires, artisanat spécialisé du fer, du bronze, du corail, de l'os...), et peut-être même déjà des fonctions religieuses ; Gondole, éperon barré dominant la rive gauche de l'Allier, déjà largement évoqué, abrite une activité artisanale intense ; Corent – site de hauteur célèbre désormais pour son sanctuaire « fédéral », autour duquel s'étend un habitat dense et riche – est le siège d'un atelier monétaire et on y pratiquait divers artisanats de haute technicité ; Gergovie, site de hauteur assiégé par César, est censé assumer, à des degrés divers, les mêmes fonctions centrales que Corent. À partir de la distribution statistique de divers mobiliers, nous avons montré que, schématiquement, les occupations principales d'Aulnat, Corent et Ger-

govie se succédèrent entre le IIIe s. et la fin du Ier s. ; ces agglomérations avaient donc une vie courte et se déplaçaient autour du bassin (Guichard *et al.* 1993). La reprise du dossier par M. Poux, à la lumière des fouilles récentes, conduit à une vision beaucoup plus nuancée, qui inclut de larges plages de recouvrement entre les occupations de Corent, Gondole et Gergovie et donc une coexistence des trois sites dans le second tiers du Ier s. : ils seraient ainsi complémentaires plutôt que concurrents. « *Au modèle instable qui caractérisait la Cité arverne dans les décennies précédant la Conquête, (cette coexistence) substitue un schéma multipolaire, fondé sur la cohabitation de plusieurs entités au sein d'un même bassin géographique* » (Poux, 2005, 170). En appréhendant les faciès en termes de pics d'occupation plutôt que de période, l'auteur propose « *une translation progressive des centres de gravité, qui substitue au schéma de sites abandonnés successivement l'affirmation de certains pôles de l'habitat à l'intérieur d'un même ensemble urbain* » (Poux, *ibid.*). Dans ce schéma d'urbanisme qu'il appelle ville-paysage, l'unité de lieu – l'*oppidum* – et sa limite – le rempart – s'effacent devant une *urbs* vaste, qui s'appuie sur des sites en réseaux, sans limite clairement matérialisée (fig. 3). Il est vrai que ce schéma, intellectuellement séduisant, se développe dans des circonstances politiques particulières qui interfèrent sans doute directement dans sa constitution. Mais, s'il s'avérait qu'il puisse s'appliquer ailleurs, ce que les protohistoriens entendent comme périurbain – en centrant leur regard sur l'*oppidum* et son rempart, plus ou moins considéré comme l'équivalent du *pomerium* romain (Fichtl 2005b) – deviendrait le tissu conjonctif de l'*urbs*, sorte d' « agro-ville » ; le « rural » en constituerait en quelque sorte le cœur.

3. En guise de conclusion

Face à la diversité des cas de figure présentés, selon les périodes mais aussi selon les sites au sein d'une même période, chacun aura compris les difficultés que rencontre le protohistorien de l'Europe tempérée pour caractériser les fonctions des espaces périurbains antérieurs ou contemporains à la conquête romaine.

On proposera que cette difficulté tient peut-être moins à l'état des connaissances sur ces espaces – aussi lacunaires soient les données ! – qu'à la difficulté à cerner l'urbain lui-même, le terme recouvrant des réalités fort différentes selon les cas. La solution qui voudrait imposer une définition rigide et normative de la ville pour éviter les errements d'une taxinomie jugée trop laxiste, n'est certainement pas la plus féconde. On connaît déjà les apories auxquelles a conduit une pensée dualiste selon laquelle, ainsi qu'une porte est ouverte ou fermée, une agglomération est urbaine ou non. Les écoles auxquelles on se réfère sont là de peu d'importance, puisque cette démarche mène dans tous les cas à masquer la pluralité des modes de

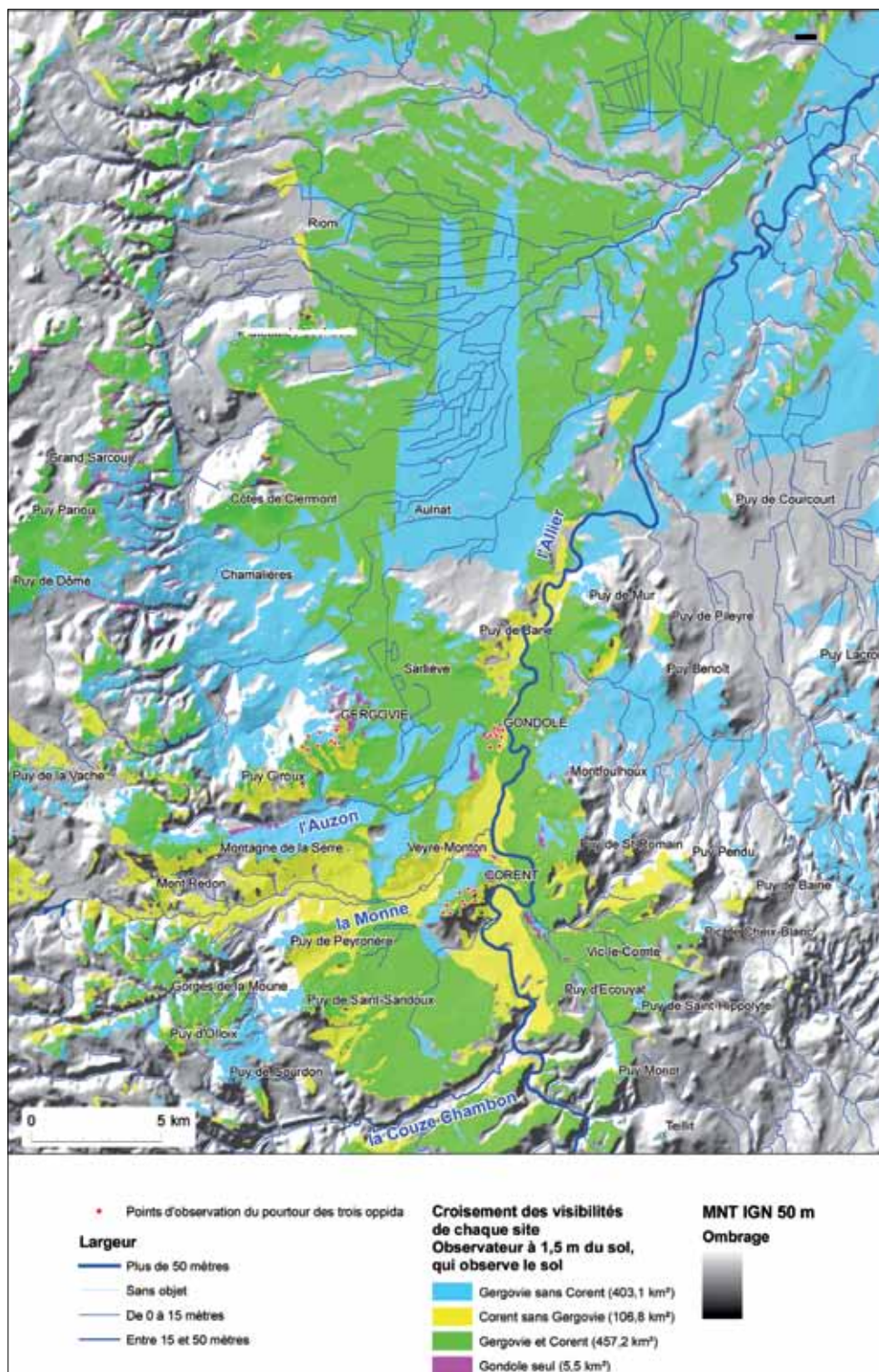

FIGURE 3. Un indice possible de la complémentarité fonctionnelle des *oppida* du bassin de Limagne : analyse de la visibilité cumulée des *oppida* de Corent, Gergovie et Gondole (Auvergne).

On note la complémentarité stratégique du contrôle visuel du bassin fertile de la Limagne de Clermont et du cours amont de l'Allier par les *oppida* de Corent et Gergovie ; l'implantation de Gondole (à fleur d'eau sur l'Allier navigable et contrôlé visuellement par les deux sites) répond manifestement à d'autres motivations. Source : Séverin Ménard, 2008, *Contribution à l'étude de l'articulation chronologique et fonctionnelle des oppida clermontois par l'analyse spatiale des visibilitées*, travail de DEA du département d'ethnologie et préhistoire, Université de Paris 10 ; PCR « Sites fortifiés et occupations de hauteurs en Auvergne du Bronze final à la conquête romaine ».

centralité et de regroupement possibles, ainsi que la diversité des échelles temporelles et spatiales auxquels ils opèrent. Or, ce pourrait bien être là le trait le plus caractéristique de l'urbanisation de cette période. Celle-ci peut alors apparaître comme une période d'expérimentations qui puise l'inspiration tant dans les traditions indigènes que dans une interprétation autochtone des formes d'urbanisme des cités méditerranéennes, avec lesquelles des contacts directs étaient noués de longue date.

Au risque de la simplification, on retiendra que, s'agissant de l'urbanisation du monde barbare, deux grands modèles concurrents coexistent aujourd'hui :

— l'un, issu de la géographie fonctionnaliste, repose sur des postulats d'ordre physique et économique au sens large (contraintes de la distance, jouant pour les biens comme pour l'information). L'urbain émergerait alors comme une solution rationnelle au problème du contrôle de l'espace, à travers une organisation pyramidale centripète d'agglomérations hiérarchi-

sées, qui présentent des fonctions centrales identiques mais à des degrés et selon une intensité variables. La représentation idéale de l'espace ainsi généré est l'image fractale bien connue emboîtant des hexagones à l'infini, où, par le jeu des centres en cascade, aucun point de l'espace n'est hors contrôle du centre principal. C'est un espace sans qualité, amorphe au sens où tous les points sont potentiellement équivalents et ne se différencient les uns des autres que par leur distance respective aux centres ;

– l'autre modèle se base, au contraire, sur un principe d'hétérarchie et voit l'urbain comme l'émergence d'un espace communautaire multipolaire qui reposait sur un réseau d'agglomérations non ou peu hiérarchisées dont les fonctions seraient complémentaires. L'espace différencié, généré de cette manière, n'est pas un pavage mais une mosaïque. Dans ce modèle, la dimension politique, par le biais du sacré qui fonde l'identité communautaire, prime sur les critères économiques ; et la différenciation fonctionnelle et symbolique de l'espace, qui caractérise classiquement la ville (Huot 1988), ne joue plus – ou plus seulement – au niveau de l'agglomération, mais au niveau du territoire.

Il est probable que, selon les moments, et peut-être aussi selon les régions et les circonstances, l'urbanisation protohistorique ait oscillé entre ces deux grandes tendances.

Les corrélats spatiaux de l'une et l'autre étant différents, l'étude des espaces à la périphérie des agglomérations – que l'on qualifie ou non ces dernières de villes – pourrait jouer un rôle déterminant dans la caractérisation des processus d'urbanisation en Europe barbare avant la conquête romaine.

Note

Depuis la rédaction de cet article, un colloque et une importante contribution sur les questions de proto-urbanisation du monde barbare ont vu le jour : Sievers, S. ; Schönfelder, M. (éds.) 2012 : *Die Frage der Protourbanisation in der Eisenzeit. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte*, band 16, Römisch-Germanische Kommission, Frankfurt. Cette référence à la pointe de l'actualité est désormais incontournable, notamment pour la présentation en français des sites allemands mentionnés dans le texte.

Bibliographie

- AUGIER, L. ; BUCHSENSCHUTZ, O. ; RALSTON, I. 2007 : *Un complexe princier de l'âge du Fer. L'habitat du promontoire de Bourges (Cher) (VIe-IVe s. av. J.-C.)*, Bituriga-Archéologie de la Cité, Bourges.
- BARRAL, Ph. ; DAUBIGNEY, A. ; DUNNING, C. ; KÄNEL, G. ; ROULIÈRES-LAMBERT, M. J. 2007 : *L'âge du Fer dans l'arc jurassien et ses marges. Dépôts, lieux sacrés et territorialité à l'âge du Fer*, Actes du XXIXe Colloque International de l'AFEAF (Bienne, 5-8 mai 2005), Annales Littéraires de l'Université de Franche-Comté, Presses Universitaires, Besançon.
- BERTHO, A. 2005 : « Penser la ville monde », *Socio-Anthropologie* 16, Ville-Monde, mis en ligne le 21 novembre 2006.
- BIEL, J. ; HEILIGMANN, J. ; KRAUSSE, D. 2009 : *Landesarchäologie, Festschrift für Dieter Planck zum 65. Geburtstag*, Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 100, Stuttgart.
- BIEL, J. ; KRAUSSE, D. 2003 : *Frühkeltische Fürstensitze, älteste Städte und Herrschaftszentren nördlich der Alpen?*, Internationaler Workshop zur keltischen Archäologie in Eberdingen-Hochdorf, Archäologische Informationen aus Baden-Württemberg, Heft 51.
- BUCHSENSCHUTZ, O. 2000 : « Les oppida celtiques – un phénomène original d'urbanisation » dans : Guichard, V. ; Sievers, S. ; Urban, O. H. (dir.), *Eisenzeitliche Urbanisationsprozesse*, actes du Colloque de Glux-en-Glenne, *Bibracte* 4, Centre Archéologique Européen du Mont Beuvray, 61-64.
- BUCHSENSCHUTZ, O. ; RALSTON, I. 2007 : « Dépôts et fortifications à l'âge du Fer », dans : Barral, Ph. ; Daubigney, A. ; Dunning, C. ; Känel, G. ; Roulières-Lambert, M. J. (dir.), *L'âge du Fer dans l'arc jurassien et ses marges. Dépôts, lieux sacrés et territorialité à l'âge du Fer*, Actes du XXIXe Colloque International de l'AFEAF (Bienne, 5-8 mai 2005), Annales Littéraires de l'Université de Franche-Comté, Presses Universitaires, Besançon, 757-776.
- BUCHSENSCHUTZ, O. ; KRAUSZ, S. ; RALSTON, I. 2010 : « Architecture et chronologie des remparts celtiques du Berry et du Limousin », dans : Fichtl, St. (dir.), *Murus Celticus. Architecture et fonctions des remparts de l'âge du Fer*, *Bibracte* 19, 297-314.
- COLLIS, J. 1984 : *Oppida. Earliest Towns North of the Alps*, Sheffield.
- DEBERGE, Y. ; CABAZUELO, U. ; CABANIS, M. ; FOURCRAS, S. ; GARCIA, M. ; GRUEL, K. ; LOUGHTON, M. ; BLONDEI, F. ; CAILLAT, P. 2009 : « L'oppidum arverne de Gondole (Le Cendre, Puy-de-Dôme). Topographie de l'occupation protohistorique (LT. D2) et fouille du quartier artisanal : un premier bilan », *Revue Archéologique du Centre de la France* 48, 33-130.
- DERYCKE, P.-H. ; HURIOT, J.-M. ; PUMAIN, D. 1996 : *Penser la ville. Théories et modèles*, collection Anthropos, Economica, Paris.
- DRDA, P. ; RYBOVA, A. 1997 : *Keltska oppida v centry-Boiohamaema, Památky Archeologické* 88, 65-123.
- FICHTL, S. 2005a : *La ville celtique*, Paris.
- 2005b : « Murus et pomerium : réflexions sur la fonction des remparts protohistoriques », *Revue archéologique du Centre de la France* 45, 55-72.
- (dir.) 2010 : *Murus Celticus. Architecture et fonctions des remparts de l'âge du Fer*, *Bibracte* 19.

- GUICHARD, V. 2007 : « Chronique des recherches sur le Mont Beuvray, 2003-2005 », *Revue Archéologique de l'Est de la France* 56, 127-152.
- GUICHARD, V. ; SIEVERS, S. ; URBAN, O. H. (dir.) 2000 : *Eisenzeitliche Urbanisationsprozesse*, actes du Colloque de Glux-en-Glenne, *Bibracte* 4, Centre Archéologique Européen du Mont Beuvray.
- GUICHARD, V. et al. 1993 : « A propos de la circulation monétaire en Gaule chevelue aux IIe et Ier s. av. J.-C. », *Revue Archéologique du Centre de la France* 32, 25-55.
- HASELGROVE, C. (dir.) 2006 : *Celtes et Gaulois, l'archéologie face à l'histoire*, 4 : *Les mutations de la fin de l'âge du Fer*, *Bibracte* 12/4, Glux-en-Glenne.
- HUOT, J.-L. (éd.) 1988 : *La ville neuve : une idée de l'Antiquité ?*, Paris.
- KAENEL, G. 2006 : « Agglomérations et oppida de la fin de l'âge du Fer. Une vision synthétique », dans : Haselgrove, C. (dir.), *Celtes et Gaulois, l'archéologie face à l'histoire*, 4 : *Les mutations de la fin de l'âge du Fer*, *Bibracte* 12/4, Glux-en-Glenne, 17-39.
- KRAUSSE, D. ; STEFFEN, C. (éd.) 2008 : *Frühe Zentralisierungs- und Urbanisierungsprozesse*, Kolloquium des DFG-Schwerpunktprogramms 1171 in Blaubeuren, *Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg*, Band 101, Stuttgart.
- KURZ, S. 2008 : *Untersuchungen zur Entstehung der Heuneburg in der späten Hallstattzeit*, *Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg*, Band 105, Stuttgart.
- METZLER-ZENS, N. et J. ; MÉNIEL, P. 1999 : *Lamadaine, une nécropole de l'oppidum du Titelberg*, Dossiers d'Archéologie du Musée National d'Histoire et d'Art VI, Luxembourg.
- MILCENT, P.-Y. 2007 : *Bourges-Avaricum, un centre proto-urbain celtique du Ve siècle av. J.-C. Les fouilles du quartier Saint-Martin des Champs et les découvertes des Etablissements militaires*, Bituriga-Archéologie de la Cité, Bourges.
- PION, P. 2010 : « *Oppida* et urbanisation en Gaule du nord avant la Conquête : des faits aux modèles et des modèles à l'Histoire », dans : Ouzoulias, P. ; Tranoy, L., (dir.), *Comment les Gaules devinrent romaines*, Paris, 35-46.
- POUX, M. 2005 : *Convergence et confrontation. Processus d'urbanisation et conquête romaine en territoire arverne*, mémoire d'habilitation à diriger des recherches, Université d'Aix-en-Provence.
- RALSTON, I. 2007 : *Celtic Fortifications*, Tempus 2006-2007, Gloucester.
- ROBERT, B., 2008 : *Condé-sur-Suippe (Aisne), Le Champ Mouton*, rapport de diagnostic. Inrap/SRA Picardie, Amiens, dactylographié.
- TARPIN, M. 2000 : « *Urbs* et *oppidum* : le concept urbain dans l'antiquité romaine », dans : Guichard, V. ; Sievers, S. ; Urban, O. H. (dir.), *Eisenzeitliche Urbanisationsprozesse*, actes du Colloque de Glux-en-Glenne, *Bibracte* 4, Centre Archéologique Européen du Mont Beuvray, 27-30.

CONSTRUIRE AU-DELÀ DES REMPARTS : UN PROGRAMME CONCERTÉ À ORANGE, COLONIE DE CITOYENS ROMAINS EN NARBONNAISE ?

Xavier Lafon
Université d'Aix-Marseille, IRAA USR 3155

Résumé

La construction d'un rempart constitue pour les villes romaines du début de l'Empire la marque d'un privilège incontestable et concerne donc, en Gaule, surtout les colonies de citoyens romains. Ces remparts ont été le plus souvent examinés dans le but de faire la part entre ce qui relevait de l'ostentatoire et ce qui correspondait à des objectifs militaires. Mais ils constituent au premier chef un élément clé du plan d'urbanisme, une véritable limite entre la partie close et, éventuellement, la partie ouverte de l'agglomération. A travers l'exemple d'Orange, on essaie de saisir comment la partie externe de cette ville, dont l'archéologie constate l'existence, a été réalisée. Au développement spontané qui, dans certains cas, ne peut être mis en doute (surface remparée insuffisante pour absorber le développement de l'agglomération) s'ajoute peut-être ici une autre conception de la ville conçue dès le départ ou du moins très rapidement comme une ville « double » dont seule une partie est destinée à être remparée. La Rome césarienne et augustéenne fournit vraisemblablement un modèle pratique sinon théorique de ce schéma, même si la notion de *pomerium* doit être vue de façon différente entre la capitale et la colonie.

Mots clé: Rempart, Orange, organisation urbaine, occupation *extra muros*.

Abstract

The construction of defensive walls for the towns of the early Roman empire was a sign of incontestable privilege and they are therefore essentially related to the first colonies of Roman citizens in Gaul. These walls have often been discussed from the point of view of distinguishing ostentation from military objectives. However, above all they were a key element in the town planning, a true boundary between the enclosed part and the possibly open part of the town. Using the example of Orange, we try to understand how the extramural area of the town attested by archaeology was built. To the spontaneous development that in some cases cannot be doubted (a walled area insufficient to absorb the expansion of the town) we can perhaps add another concept of a town conceived from the outset or at least soon after as a « twin », of which only part was destined to be walled. The Rome of Caesar and Augustus provides a plausible and practical, if not theoretical, model of this pattern, even though the notion of *pomerium* must be viewed differently in the capital and the *colonia*.

Keywords: Walls, Orange, urban organisation, *extra muros* occupation.

La possession d'une enceinte figure parmi les attributs les plus recherchés des communautés « urbaines » à différentes périodes de l'histoire, mais plus particulièrement dans l'Occident romain au début de l'Empire. Ces dernières années, les discussions ont largement porté sur la valeur qu'il convenait d'attribuer à ces murailles, entre fonction strictement défensive, dans une optique militaire, et valeur symbolique, notamment dans le cadre de la compétition qui oppose les villes entre elles.¹

Dans cette optique, la catégorie de colonies de citoyens romains, placée au sommet de la hiérarchie des statuts, présente logiquement le plus fort taux d'enceinte puisqu'en Gaule, seule Lyon semble faire exception (Desbat 1987). De fait, toutes les colonies

de CR de Narbonnaise en sont dotées, liste à laquelle il convient d'ajouter des colonies latines (Aix-en-Provence, Saint-Paul-Trois-Châteaux, etc.) ou des agglomérations dont le statut est discuté (Murviel-Montpellier et Laudun pour ne prendre que deux exemples dans la cité des Volques Arécomiques).

En revanche, cette enceinte fait presque intégralement défaut au 1er siècle après J.-C. dans les trois Gaules, à l'exception notable d'Autun. Cette répartition géographique des enceintes urbaines, indépendante de la situation militaire réelle, a beaucoup fait pencher la balance en faveur d'une interprétation politique.² Celle-ci était également nourrie par la volonté de *virtus* dont témoignent, de façon générale, les préoccupations augustéennes en Italie même, où les notables – même s'ils se préoccupent de moins en moins d'une activité militaire réelle – souhaitent se faire représenter très souvent vêtus d'une cuirasse...³

Toutefois, sans remettre en question ces données idéologiques, il faut bien admettre que ces considérations tendent à réduire le rôle joué par ces enceintes dans la conception générale de ces agglomérations. Même fragiles sur le plan de la poliorcétique,⁴ ces murailles créent une séparation majeure entre la partie remparée et les « faubourgs » (Gros 1996, 51). De ce point de vue, plusieurs aspects peuvent être abordés : j'utiliserai en priorité le cas d'Orange pour tenter de présenter l'ensemble de ces implications, parfois contradictoires,⁵ qui ne peuvent se comprendre sans une référence au développement que la ville de Rome elle-même connaît à la même époque.

1. Orange : une ville « double » ?

Il ne s'agit pas ici de comparer Orange et Arles, qualifiée de « ville double », *Duplex Arelas*, par un auteur de l'Antiquité tardive, Ausone (Heijman 2004, 1), mais de s'interroger sur l'organisation générale de l'agglomération telle qu'elle commence à être mieux connue, et plus encore, sur sa genèse. Le premier aspect à prendre en considération concerne la chronologie relative de l'enceinte et de la « fondation » coloniale proprement dite : celle-ci se traduit, en premier lieu, dans le cas des colonies de CR, par l'attribution d'un territoire à un groupe de vétérans démobilisés. En revanche, la mainmise de Rome sur ces terres peut être très antérieure à la création de la colonie. De ce fait,

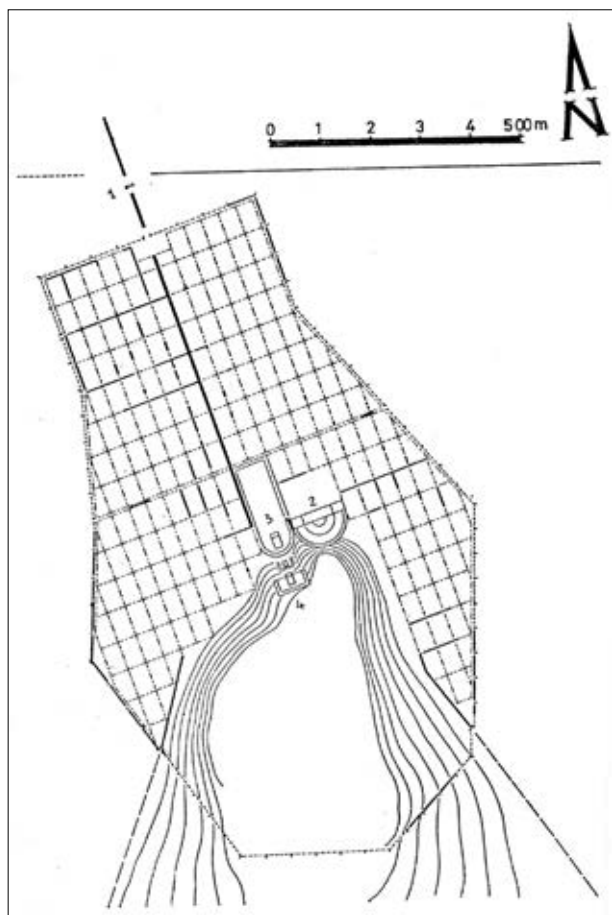

FIGURE 1. Plan d'Orange par Robert Amy (dans Piganiol 1962).

1. Cf., par exemple, le colloque de Nîmes, organisé en 1985 : *Les enceintes augustéennes dans l'Occident romain (France, Italie, Espagne, Afrique du Nord)*, École Antique de Nîmes, numéro spécial 1987.

2. Depuis le travail classique de Paul-Albert Février, « Enceintes et colonies », *Revue d'Études Ligures*, 1969, 277-286.

3. L'exemple des statues des notables de Pompéi ou d'Herculanum comme Marcus Holconius Rufus, qui fut un temps tribun militaire mais, avant tout, plusieurs fois magistrat municipal.

4. Il suffit de rappeler que la courtine de l'enceinte de Nîmes, la mieux connue (Varène 1992), fait en moyenne 1,8 m - 2,1 m de large, à comparer aux 30 ou 40 mètres de la muraille servienne avec son fossé et son *agger*...

5. Ces réflexions sont largement issues d'une réflexion conduite avec Jean-Marc Mignon dans le cadre de la préparation du volume de la CAG consacré à cette ville et à son territoire, et dirigé par Anaïs Roumegous (Roumegous 2009).

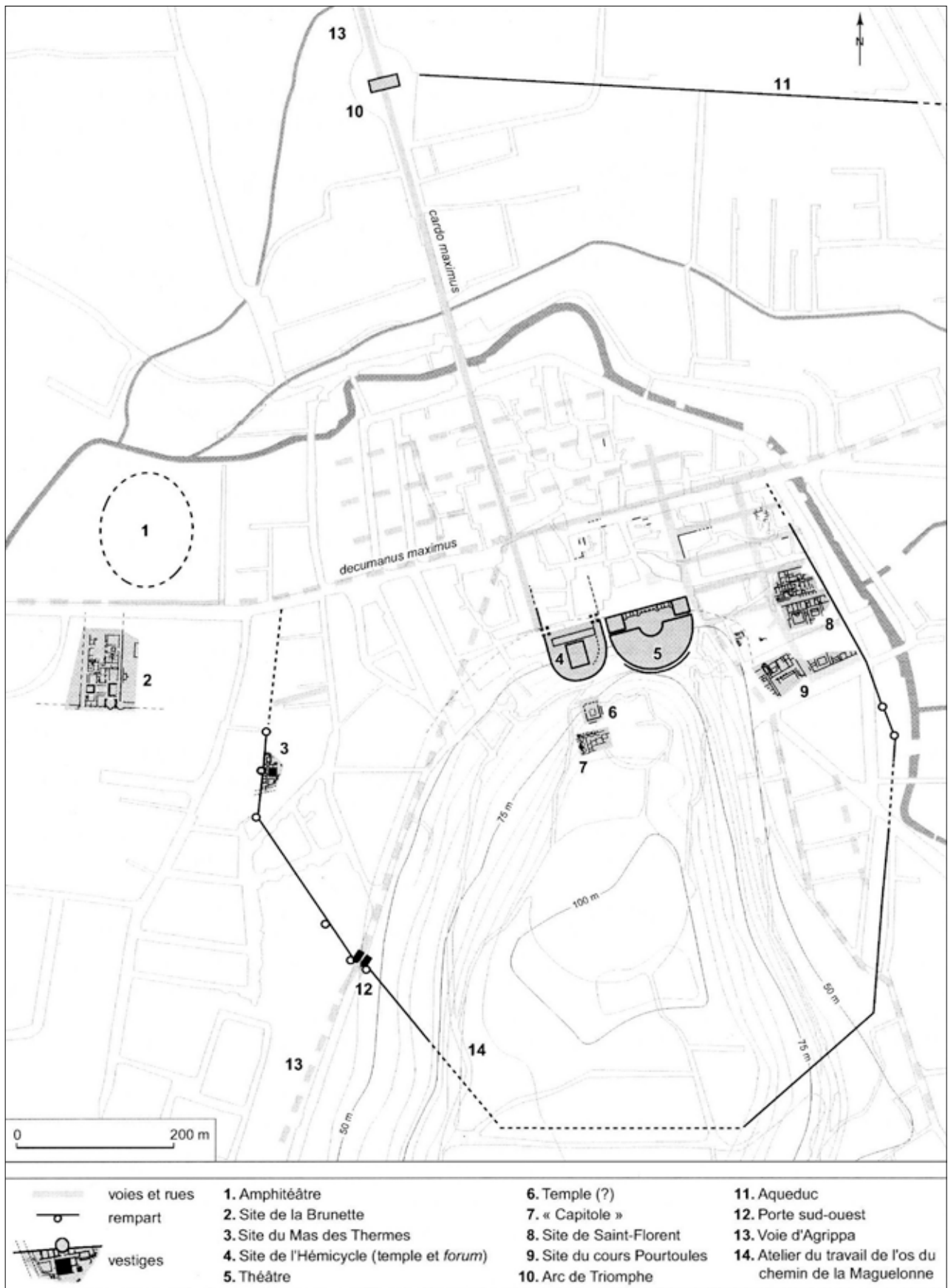

FIGURE 2. Plan d'Orange par Jean-Marc Mignon (dans Ph. Prévost, *Gallia* 2008).

les rapports entre les deux phénomènes, l'attribution des terres aux colons et la création physique de leur agglomération sont complexes. Comme chacun sait, on dispose pour Orange, à côté des données archéologiques, de documents uniques, qui enregistrent dans le marbre des opérations de centuriation.

Depuis la publication majeure de Pigagniol, les études et les interprétations n'ont pas cessé sur l'ampleur du phénomène, notamment à travers l'examen du « Cadastre B » – qui englobe dans son périmètre la ville d'Orange elle-même –, mais aussi sur la chronologie absolue de l'opération initiale, dont les « documents cadastraux » gravés sous le règne de Vespasien ne constituent qu'une remise en ordre. Tout le monde admet l'antériorité absolue de la centuriation rurale par rapport au schéma urbain et donc par rapport à la « fondation » de la ville. On est même tenté de déconnecter la centuriation conçue comme le partage des terres et la réorganisation du paysage de l'arrivée des colons eux-mêmes. Mais en définitive, même si la finalité première est plus large que la fondation coloniale et l'écart chronologique de courte durée, la chronologie relative demeure incontestable : le partage du territoire de façon géométrique précède la construction de la ville et de son rempart.

Il reste deux remarques à faire sur le schéma régulier que l'on associe à la centuriation rurale et à l'organisation de la ville romaine pour définir ces partages territoriaux : la première concerne, à Orange, la très

grande cohérence du découpage des îlots *intra muros*, même si l'on n'accepte plus aujourd'hui le carroyage systématique de R. Amy (fig. 1), qui a été présenté dans le volume déjà cité de Pigagniol : la partie méridionale (fig. 2) témoigne, d'après les découvertes archéologiques de ces vingt dernières années, d'une adaptation bien plus fine aux contraintes du relief. Cette très grande cohérence est, de fait, matérialisée par un axe majeur, presque central, qui passe par l'arc de triomphe pour rejoindre le monument placé au-dessus de l'hémicycle qui borde à l'ouest le théâtre. Or – et c'est la deuxième remarque –, ce schéma urbain obéit, comme cela a été noté depuis longtemps, à une orientation différente de celle adoptée pour la centuriation des campagnes, qui a été relevée à travers les traces laissées par le Cadastre B dans la campagne orangeoise (fig. 3).

Ce phénomène est d'autant plus intéressant que la ville de Saint-Paul-Trois-Châteaux, *Augusta Tricastinorum*, incluse dans les limites mêmes de ce cadastre B, a un rempart qui s'inscrit presque parfaitement dans le maillage de la centuriation. On interprète cette caractéristique essentiellement comme la preuve d'une fondation de Saint-Paul postérieure à la mise en place de la centuriation B. La ville d'Orange est également inscrite dans ces mêmes limites, mais ses concepteurs n'ont pas cru nécessaire (ou possible) de l'intégrer matériellement dans le découpage systématique du territoire, qui donne cependant sa raison d'être au

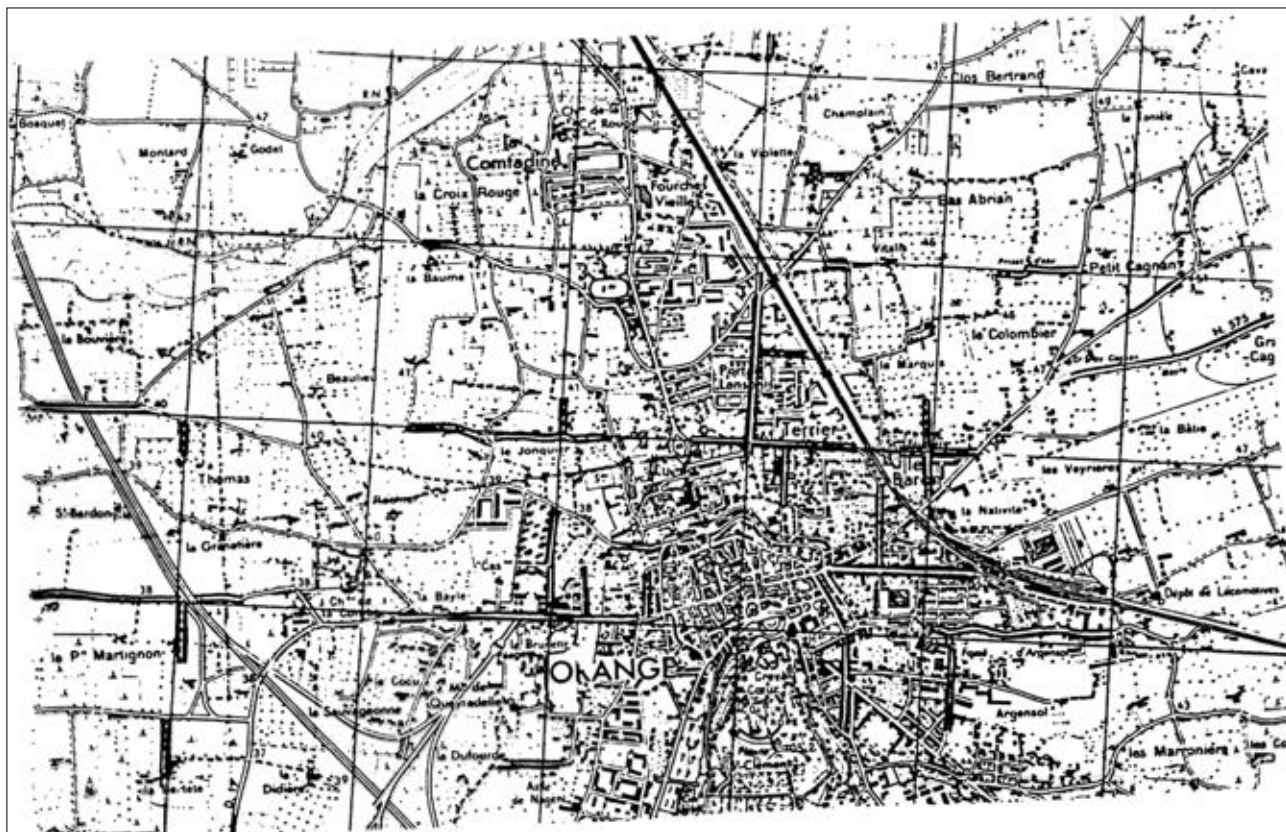

FIGURE 3. Écarts entre l'orientation du cadastre rural et celle de la ville par Robert Amy (dans Pigagniol 1962).

« chef lieu de cité ». Ils ont donc choisi pour la ville une autre orientation, dictée vraisemblablement par le relief – c'est-à-dire la colline Saint-Eutrope qui limite au sud la ville romaine –, mais en rupture avec le maillage imposé aux campagnes proches.

Cette solution est somme toute banale si l'on considère que les urbanistes traçaient leur schéma pour tenir compte au mieux des contraintes topographiques locales et non, comme on l'a cru longtemps, pour se conformer à des principes religieux rigides. Ces contraintes sont différentes de celles que devaient affronter les arpenteurs chargés d'une région beaucoup plus grande, située entre Montélimar au nord et Orange au sud, où l'axe rhodanien joue un rôle déterminant. Toutefois, dans le cas d'Orange, cette différence objective entre les deux orientations adoptées pour la campagne et pour l'agglomération s'accompagne d'un traitement différent des faubourgs selon que l'on considère, d'une part, ce qui est au nord et, d'autre part, ce qui est à l'ouest et à l'est de la zone remparée. Le sort réservé à ces zones de contact est donc fondamental pour le propos de ces journées d'études.

Dans le deuxième cas, on possède plusieurs éléments archéologiques : le tracé de l'aqueduc au nord-est, matérialisé par le « mur » dit de Guillaume le Taciturne, et l'orientation des rues et des bâtiments comme l'amphithéâtre à l'ouest ; ces éléments montrent que, dès le rempart franchi, l'orientation dominante sur laquelle s'organisent la voirie et le bâti était donnée par le découpage rural.

En revanche, au nord, la situation est très différente comme en témoigne, entre autres, la position de l'arc : cet élément constitutif de l'organisation urbaine, situé sur le *cardo* proprement urbain ou plus exactement sur son « prolongement », si l'on ne souhaite pas encore prendre parti sur la nature urbaine ou non du secteur. La limite nord du rempart demeure encore aujourd'hui inconnue mais on s'accorde désormais pour la situer approximativement à la hauteur de l'enceinte médiévale, c'est-à-dire en bordure du cours actuel de la Meyne, même si celle-ci se divise en plusieurs bras parallèles dans ce secteur : ces variations correspondent à des aménagements postérieurs à l'Antiquité qui ont dû largement contribuer à faire disparaître les restes de ce rempart. On a donc inclus volontairement dans le « système urbain » un secteur non remparé qui concerne une part non négligeable de l'agglomération, surtout si l'on tient compte des difficultés à occuper le sommet de la colline Saint-Eutrope, qui en constitue – comme on l'a vu – la partie méridionale.

Faut-il aller plus loin dans l'interprétation et voir notamment dans ce choix une dissociation entre la notion de *pomerium* et celle d'enceinte ? Traditionnellement on admet (quand la ville dispose d'un rempart construit) que le *pomerium* s'étend uniformément sur 100 pieds, soit environ 30 mètres, au-delà de l'enceinte comme peuvent le montrer les nécropoles de Pompéi. Dans le cas d'Orange, si on ne considère que

le secteur nord, il s'agit d'une bande de terrain large de 300 mètres au moins, organisée comme le reste de la ville, mais elle ne peut entrer dans la même catégorie de ceinture non bâtie qui double à l'extérieur le rempart. Une découverte récente de grands bassins – dont l'usage est encore indéterminé mais sur lesquels nous reviendrons – a eu lieu en bordure occidentale de la voie principale et montre une forme d'habitat qui est certes différente de celle d'un centre ville mais qui respecte strictement l'orientation générale ; toutefois, seule une petite surface de ce secteur est aujourd'hui connue. Tout cela n'exclut pas des formes d'occupation plus classiques, qui restent encore largement à découvrir, de part et d'autre de l'axe central et notamment au-delà des bassins, même si la partie centrale obéit à une autre logique. À Orange, malgré ces incertitudes, les urbanistes romains avaient donc clairement envisagé et programmé, du côté nord, un développement de l'agglomération au-delà des remparts et selon le même schéma d'organisation qu'à l'intérieur ; et cela alors que les contraintes de la centuriation devaient également peser sur ce secteur. Cela suffit-il pour parler de zone incluse dans le *pomerium* ? Quelques indices vont dans ce sens.

2. Le modèle du Champ de Mars

Le modèle de cette organisation double – qui tend, entre autres, à dissocier rempart et *pomerium* – pourrait suivre l'exemple du Champ de Mars à Rome (fig. 4), cœur de la ville augustéenne, si l'on se fie au long développement que lui consacre Strabon dans sa description de la Ville (V, 3, 7-8) : celle-ci est beaucoup plus détaillée pour les autres monuments, comme le forum, qu'il décrit. Il faut cependant rappeler – même si, là encore, nous aurons à revenir sur la question – qu'à l'époque augustéenne, cette zone est demeurée clairement hors *pomerium*. On peut ajouter qu'il s'agit également d'une zone facilement inondable mais qui constitue encore à l'époque d'Auguste une réserve foncière indispensable au développement de l'agglomération romaine, pour peu que des travaux d'aménagements – pris en charge par de nouveaux services techniques – soient opérationnels. De ce point de vue, on ne peut nier un parallélisme avec la situation orangeoise : les recherches menées par Cécile Alline (Alline 2005 et 2009) sur les risques hydrauliques ont confirmé que la création de la colonie d'Orange s'est accompagnée de travaux hydrauliques non négligeables, dont l'élément le plus spectaculaire a été le détournement du cours de la Meyne. À l'époque protohistorique, celle-ci passait au pied de la colline Saint-Eutrope ; désormais, elle épouse le tracé du rempart sur son flanc oriental, ce qui est sûr et très vraisemblablement aussi – comme on l'a vu – sur son flanc septentrional. La partie « ouverte » située au nord du rempart, et aussi l'arc, mais de façon plus approximative (cf. ci-dessous), ont donc pu être conçus en même temps que

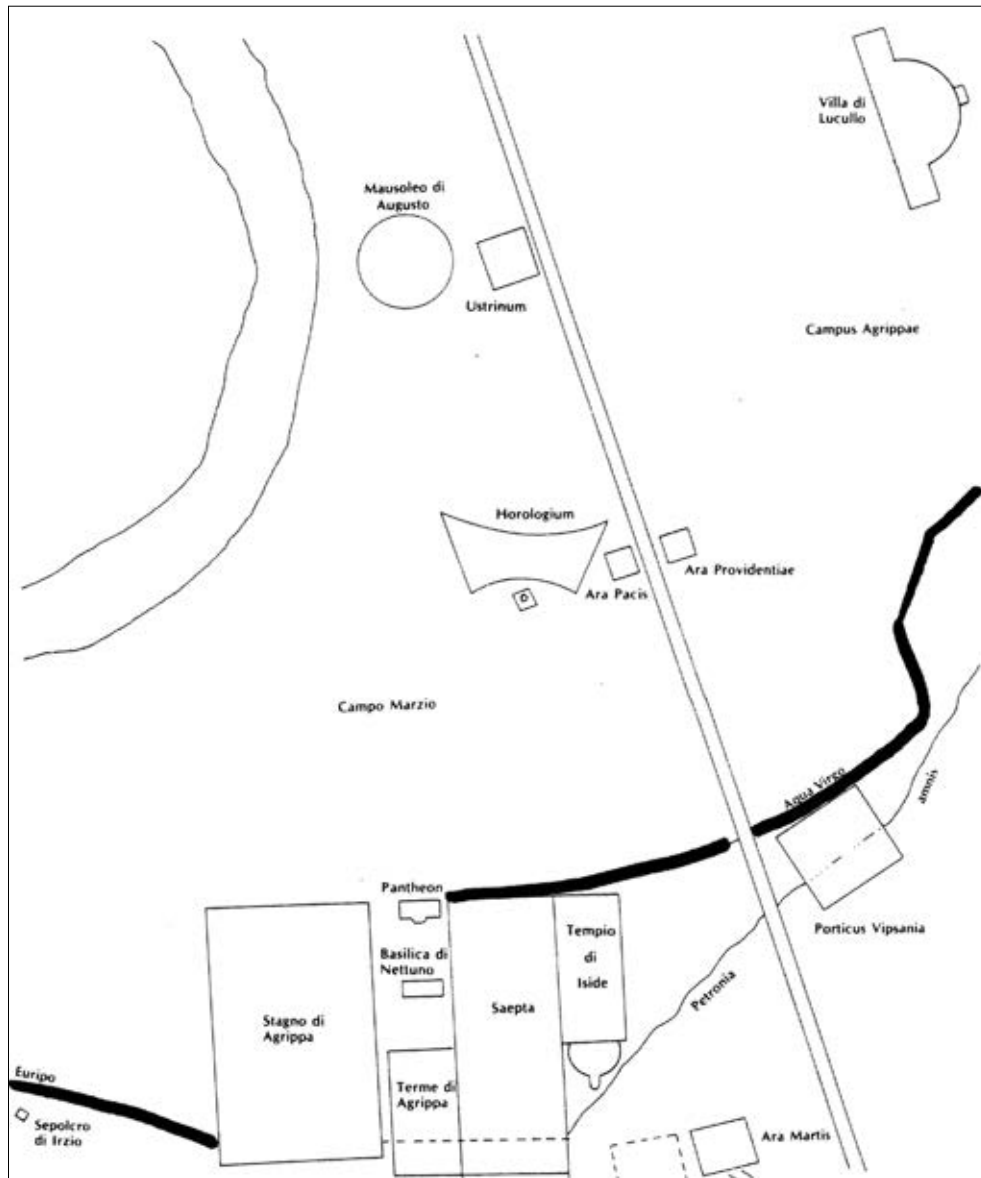

FIGURE 4. Le Champ de Mars de Rome à l'époque augustéenne, par Frederik Rakob (dans *L'Urbs...*, Collection EFR 98, 1985, 690).

le plan général de l'agglomération. À ce propos, les projets de détournement du cours du Tibre – qui sont attribués à César (Le Gall 1953, 113-116) et visaient à agrandir le Champ de Mars et à le sécuriser contre le danger des inondations – trouvent à Orange un écho qui n'est peut-être pas entièrement dû au hasard. Enfin, les grands bassins précédemment évoqués pourraient entrer dans un dispositif connu également sur le Champ de Mars mais un peu plus tardifs. Il s'agit, à Orange, d'une série de « bassins canaux » découverts récemment et d'usage encore indéterminé pour les fouilleurs (pur ornement, artisanat ?) (Roumegous 2009, 185-187). Larges de 7,5 m, ils dessinent un rectangle de plus de 100 m de long du nord au sud, avec une branche perpendiculaire est-ouest de longueur indéterminée ; au centre, l'espace apparaît très déprimé et pourrait également avoir servi de bassin, formant un vaste ensemble aquatique. Ce complexe peut, selon moi, être rapproché du *Lacus Caprae* : il s'agit de cet étang plus ou moins malsain situé au

centre du Champ de Mars, qu'Agrippa transforma en bassin de natation, vraisemblablement en rapport avec les premiers « thermes impériaux » qu'il construisit à proximité, en prévoyant une évacuation par le nouvel *Euripus* (Coarelli 1977). Si l'emplacement de ce *lacus* est depuis longtemps établi, son organisation et son plan restent indéterminés, mais on ne peut exclure une forme géométrique simple (rectangulaire), alliée à des équipements plus complexes, comme des canaux latéraux. Un des aspects essentiels de ces travaux sur le Champ de Mars, destinés à faire disparaître l'aspect marécageux, est la construction de l'*Aqua Virgo*, cet aqueduc qui alimente encore aujourd'hui la Fontaine de Trévi et qui permettait un apport d'eau important. Le tracé plutôt curieux de l'aqueduc orangeois, très oblique par rapport au centre urbain proprement dit, pourrait trouver un début d'explication dans cette fonction, qui consiste à suppléer un approvisionnement naturel en eau insuffisant en quantité (et vraisemblablement en régularité).

J'ai bien conscience que tous ces rapprochements, dont la réalisation à Rome s'est étalée sur plusieurs décennies, ne sont peut-être que le fait du hasard ou d'une surinterprétation personnelle et ne peuvent donc être considérés comme des preuves. On ne doit pas pour autant totalement les négliger, surtout si l'on a en mémoire la volonté affichée dans le monde colonial romain de constituer, selon la formule d'Aulu Gelle, de nombreuses « petites Rome ». De même, on doit insister sur l'importance qui est accordée depuis César aux aménagements hydrauliques de grande ampleur, symbolisés par les Naumachies : avant celle d'Auguste, interprétée comme le souci de commémorer Actium, César dote au moins provisoirement la ville de Rome d'un équipement de ce type (Suétone, *Vie de César* XLIV). On ne peut pas nier que la maîtrise de l'eau, sous toutes ses formes, a fait de gros progrès dans le monde romain depuis l'époque de Marius, notamment dans la deuxième moitié du Ier siècle (Rousse 2007).

3. Dans le *pomerium* ou en dehors ? La mise en scène de la ville

Une différence majeure distingue toutefois la situation d'Orange et celle de Rome à l'époque augustéenne : à Rome, le Champ de Mars est clairement hors *pomerium*, si l'on en croit la littérature traditionnelle ; à Orange, j'aurais tendance à penser que cette zone intermédiaire fait bien partie du *pomerium*, mais il faut bien reconnaître que l'argument principal dont on dispose est le recul (apparent) des nécropoles en direction du nord, au-delà de la ligne de séparation théorique formée par l'arc.

Cette opposition est peut-être moins importante qu'il n'y paraît à première vue, si l'on tient compte de l'ambiguïté dont Auguste fait part dans ce domaine à Rome, étant partagé entre la volonté de respecter strictement le *mos majorum* et la nécessaire adaptation de Rome à son nouveau rôle de capitale dynastique. En particulier à Rome, les sépultures sur le Champ de Mars demandent, semble-t-il, depuis la fin de la République, une intervention officielle qui les réserve en principe aux militaires sauveurs de la Ville, comme Sylla ou César (Von Hesberg 1994, 10 et 13-14) ; il s'agit là de la reprise d'une tradition remontant à l'époque de la royauté. En conséquence, la situation du tombeau dynastique des Julio-claudiens est loin d'être univoque. D'une part, il apparaît officiellement comme hors *pomerium* ; d'autre part, on peut également l'assimiler à un *héroon*, seul cas de tombeau situé précisément *intramuros* et réservé au fondateur de la ville dans les cités grecques. En même temps, dans le cas de la Rome augustéenne, la zone qui l'entoure immédiatement, selon Strabon, peut être comparée, en raison des activités physiques qui s'y déroulent, au gymnase qui accompagne l'établissement du palais royal dans les capitales des royaumes hellénistiques.

Laisser à Rome cette zone hors *pomerium* permettait d'en faire un terrain d'innovations urbanistiques majeures, selon la formule de F. Coarelli, sans pour autant porter atteinte trop brutalement à la tradition romaine : en effet, selon la loi des Douze Tables, tous les tombeaux étaient situés nécessairement hors *pomerium*.

À Orange, d'après les informations disponibles et celles concernant la zone d'enclos funéraires – dont certains sont véritablement monumentaux, comme à Fourches Vieilles (Roumegous 2009, 177-179) –, la nécropole septentrionale commence bien au-delà de l'arc, qui, par ailleurs, ne marque pas tout à fait la limite nord du carroyage proprement urbain : il est donc possible de considérer globalement cette partie *extra muros*, unitaire du point de vue de son orientation, comme appartenant au *pomerium*, au moins depuis le rempart jusqu'à l'arc.

La position de cet arc mérite d'être analysée et précisée dans ce contexte. Rappelons que, chronologiquement, cet arc est relativement tardif par rapport à la création de la colonie, même s'il succède peut-être à un monument plus ancien (Roumegous 2009, 183) : on ne peut faire de l'arc le témoin de la conception initiale de l'agglomération, pas plus qu'il ne constitue une véritable limite. En revanche, son rôle dans la mise en scène de l'agglomération est évident : cette mise en scène se conclut par le monument sommital, traditionnellement nommé « capitolé », qui couronne le grand hémicycle voisin du théâtre avec un « diaphragme », constitué par le rempart et la porte, qui devait prendre place en son centre. Si l'on reprend la comparaison avec Rome et le Champ de Mars, une analogie qui vient à l'esprit avec le *cardo* est la *Via Flaminia*, ou la *Via Lata* ou, mieux encore pour en montrer son caractère exceptionnel, la *Via Recta*. Si, à Rome, cette grande artère est privée d'arc honorifique, elle n'en possède pas moins des monuments insignes qui jalonnent son parcours jusqu'au passage du rempart, en particulier *l'Ara Pacis* et *l'Ara Providentiae*, un peu plus tardif mais encore augustéen, qui est en quelque sorte son jumeau (Scheid, Broise 1980, 232-236). Selon Suétone, César prévoyait de fermer la perspective en construisant sur les flancs du Capitole un théâtre capable de concurrencer celui de Pompée.

Cette disposition d'un arc, situé pour ainsi dire en avant de la ville remparée, n'est pas réservée, en Narbonnaise, au seul cas d'Orange, et cette répétition constitue un indice pour parler d'un phénomène qui ne doit rien au hasard. Glanum, par exemple, présente une situation qui n'est pas sans point commun, malgré des différences tout aussi manifestes. Le rempart, dont on conserve de l'époque romaine principalement sinon uniquement le segment qui barre le vallon Saint Clair, est « orienté » curieusement, comme cela a été relevé depuis longtemps : le cœur de l'agglomération, à commencer par le forum, est situé, en effet, en dehors de l'enceinte, dans une partie de l'agglomération également marquée au nord par un arc, dont

on attribue la position à sa situation sur la « ligne » du *pomerium*. Cette ligne reprend peut-être le tracé d'un rempart tardo-hellénistique désormais arasé, mais cette dernière hypothèse n'est appuyée sur aucun élément archéologique. Cet arc constitue la véritable entrée dans la ville, avec, en toile de fond, la portion de rempart conservé, même si la topographie locale le rendait, semble-t-il, moins visible de l'extérieur. Ajoutons que nous ne connaissons pratiquement rien des constructions qui prenaient place entre l'arc et la partie fouillée. On ne peut exclure une zone peu occupée en densité, du moins à l'origine. En revanche, l'ancienneté de l'occupation empêchait un schéma régulier des rues comme à Orange.

Dans un registre un peu semblable, on peut se poser la question de la signification du « faubourg » de Saint-Romain-en-Gal par rapport à la ville remparée de Vienne, elle aussi couronnée par le grand sanctuaire qui domine le théâtre. Ce quartier est largement occupé en son centre par des monuments publics, où Alain Bouet (1998, 100) a précisément voulu reconnaître un *campus* orienté vers le grand centre monumental de la rive gauche. Dans ce même article, des comparaisons étroites sont établies avec un monument orangeois situé à l'ouest du rempart : la « *domus* » de la Brunette, interprétée également comme un *campus* orienté vers le « capitol ». Cette interprétation n'emporte pas la conviction unanime des chercheurs, et on peut lui préférer un dédoublement de la colonie beaucoup plus articulé et pensé au nord plutôt qu'à l'ouest. Toutefois, on ne peut qu'être frappé presque immédiatement, quelle que soit l'hypothèse retenue, par l'impossibilité physique de la zone, qui était initialement prévue pour répondre aux besoins d'agrandissement de la ville, à la fois dans le rempart et en dehors : en effet, la première phase de ces monuments occidentaux correspond à la chronologie attribuée à l'arc proprement dit, à savoir les deux premières décennies du Ier siècle apr. J.-C. L'orientation différente de ce quartier ouest par rapport au schéma général, intra-muros et septentrional, rend difficile (mais pas totalement impossible !) d'imaginer un plan d'ensemble conçu dès la fondation coloniale (fixée traditionnellement à 36 av. J.-C.), qui englobe également ce quartier occidental. Il est donc plus vraisemblable de considérer que l'organisation de cette zone ouest ait été conçue dans un second temps, même s'il est proche dans l'absolu, selon un schéma différent, même si elle s'ordonne en définitive sur une orientation plus ancienne.

On s'est depuis longtemps étonné du contraste existant entre la surface remparée de ces colonies de citoyens romains de Narbonnaise (comparée par exemple avec celle de Nîmes) et le statut privilégié qui était le leur dans le contexte provincial. On pouvait certes invoquer une tradition, celle des surfaces minimales attribuées aux premières colonies de cette catégorie lors de leur apparition en Italie (Lafon 2004, 10). Des raisons financières peuvent également avoir contribué à réduire les travaux de fortification au mi-

nimum vital, de façon à ne prendre en considération qu'une partie de l'agglomération prévue. L'hypothèse que j'ai tenté d'esquisser n'exclut pas la précédente, mais oriente vers une autre piste : celle d'une agglomération conçue dès le départ comme double, un centre remparé, une périphérie pouvant être incluse dans le même schéma de découpage et d'aménagements hydrauliques mais néanmoins clairement distincte par la masse physique du rempart.

Le plus important est que l'ensemble constitue bien une seule ville, clairement distincte des campagnes environnantes, comme le manifestent la présence de l'arc et sa signification unanimement reconnue d'*urbanitas*. De ce point de vue, Rome a pu fournir un modèle théorique, mais aussi très concret, de cette conception double qui comprend un *pomerium* nettement distingué de la zone entourée par des remparts, mais formant un ensemble unique. À Rome, cette unité transparaît également dans la division en « régions » qui englobe sans distinction aussi bien des zones remparées que des zones ouvertes. À Orange, on relèvera que les inscriptions destinées à réaffirmer les droits de propriété de la colonie, comme les cadastres, peuvent concerner aussi bien la zone interne située « entre les tours » que la zone externe (Piganiol 1962, 345 ; Lafon 2009, 79). Mais on ne saurait oublier la nécessité d'une prise en compte très précise de la chronologie : ce modèle de ville, proposé pour Orange et peut-être d'autres colonies de Narbonnaise, correspond à une période très riche mais finalement assez courte de l'urbanisme romain, celle qui couvre la deuxième moitié du Ier siècle avant J.-C. et la fin de l'époque augustéenne.

Bibliographie

- ALLINE, C. 2005 : *Les villes antiques du Rhône et le risque fluvial ; gestion des inondations dans les villes romaines. L'exemple de la basse vallée du Rhône*, thèse de doctorat, Université de Provence.
- 2009 : « Le paysage fluvial dans l'Antiquité : contraintes et aménagements du site d'Orange », dans : Roumegous, A., *Orange et sa région*, Carte Archéologique de la Gaule 84/3, Paris, 41-49.
- BOUET, A. 1998 : « Complexes sportifs et centres monumentaux en Occident romain : les exemples d'Orange et de Vienne », *Revue Archéologique* 1998-1, 33-105.
- COARELLI, F. 1977 : « Il campo marzio occidentale. Storia e topografia », *MEFRA* 98-2, 807-873.
- GROS, P. 1996 : *L'Architecture romaine. 1-Les monuments publics*, Paris.
- LE GALL, J. 1953 : *Le Tibre, fleuve de Rome dans l'Antiquité*, Paris.
- HEIJMANS, M. 2004 : *Arles durant l'Antiquité tardive, de la Duplex Arelas à l'Urbs Genesii*, Collection de l'École française de Rome 324, Rome.
- LAFON, X. 2004 : « La colonisation romaine aux IVe et IIIe siècles av. J.-C. : une nouvelle conception de

- la ville ? », dans : Agusta-Boularot, S. ; Lafon, X. (éd.), *Des Ibères aux Vénètes*, Collection de l'École Française de Rome 328, Rome, 7-17.
- 2009 : « Le cadre historique, fondation, parure monumentale », dans : Roumegous, A., *Orange et sa région*, Carte Archéologique de la Gaule 84/3, Paris, 76-81.
- MIGNON, J.-M. 2009 : « L'urbanisme », dans : Roumegous, A., *Orange et sa région*, Carte Archéologique de la Gaule 84/3, Paris, 104-116.
- PIGAGNIOL, A. 1962 : « Les documents cadastraux de la colonie d'Orange », *Gallia*, Supplément 26, Paris.
- ROUMEGOUS, A. 2009 : *Orange et sa région*, Carte Archéologique de la Gaule 84/3, Paris.
- ROUSSE, C. 2007 : « De la pratique à l'aménagement : la mise en valeur du milieu fluvial et lagunaire en Italie du nord à l'époque romaine (Ier siècle avant J.-C. - IVe siècle après J.-C.) », thèse de doctorat, Université de Provence.
- SCHEID, J. ; BROISE, H. 1980 : « Deux nouveaux fragments des Actes des frères arvales de l'année 38 ap. J.-C. », *MEFRA* 92, 1980-1, 215-248.
- VARENE, P. 1992 : « L'enceinte gallo romaine de Nîmes. Les murs et les tours », *Gallia*, Supplément 53, Paris.
- VON HESBERG, H. 1994 : *Monumenta. I sepolcri romani e la loro architettura*, Biblioteca di Archeologia 22, Milan.

LOS SUBURBIA EN EL MEDITERRÁNEO DE LA HISPANIA CITERIOR, O LOS TERMÓMETROS DE LA SALUD DEL IMPERIO

Josep Maria Macias
Instituto Catalán de Arqueología Clásica

Resumen

Reflexión sobre los suburbios costeros de las principales ciudades de la provincia Hispania Citerior en base a criterios de dinamismo económico, concebidos como la causa principal de la aparición de las áreas periurbanas. Los procesos expansivos o regresivos se interrelacionan con la vitalidad de las actividades portuarias, determinantes en el crecimiento periurbano, o en la génesis de núcleos alejados de las ciudades ubicadas a escasa distancia de la costa. Este documento intenta aportar los rasgos comunes propios de la uniformidad urbanística del período altoimperial, y que desaparecieron en la antigüedad tardía como consecuencia de los procesos específicos de cada núcleo urbano, condicionado por la viabilidad de su modelo económico y su rol geoestratégico. De este modo, el análisis de las zonas suburbanas se manifiesta como el principal índice de prosperidad económica y urbanística. No en vano, estas mantuvieron su funcionalidad en época tardía, mientras la ciudad altoimperial fue desestructurándose.

Palabras clave: Hispania Citerior, suburbios, puertos, termas portuarias, almacenes, necrópolis.

Abstract

A reflection on the coastal suburbs of the main town in the province of Hispania Citerior, based on criteria of economic dynamism conceived as the principal cause of the rise of periurban areas. The processes of expansion or regression are linked to the vitality of port activities, which were decisive in periurban growth or the birth of population centres distanced from towns located near the coast. The aim of this paper is to highlight the common traits of urban uniformity in the early imperial period, which disappeared as a consequence of the specific processes of each urban nucleus and were conditioned by the viability of their economic model and geostrategic role. In this way, the analysis of suburban zones is shown to be the main indicator of economic and urban prosperity. It was for good reason that they continued to function in the late period, while the late imperial cities were being dismantled.

Keywords: Hispania Citerior, suburbs, ports, port baths, warehouses, necropolis.

1. Introducción

Actualmente asistimos a un creciente interés por los suburbios de las ciudades de época clásica. Se trata de un fenómeno reciente que podemos interpretar como una consecuencia lógica de la evolución de los estudios sobre la ciudad antigua en base a los últimos procesos de expansión urbanística en las ciudades actuales. La proliferación de excavaciones arqueológicas en la periferia de nuestras ciudades contemporáneas, debido a la saturación de los centros urbanos y a la búsqueda de nuevo suelo constructivo en los alrededores, ha facilitado la obtención de numerosos y sorprendentes datos que han permitido superar un estadio de la investigación caracterizado por un análisis de la ciudad romana en base a su arquitectura pública, que tradicionalmente había acaparado la atención de numerosos investigadores postergando la dedicación a la arquitectura privada y a los ámbitos productivos. Fruto de este contexto, y con todas las salvedades posibles inherentes a las ciudades actuales superpuestas a núcleos romanos, los ensanches urbanos recientes han afectado a las antiguas periferias de época romana incorporando en nuestro espectro científico el «hecho suburbial» como un activo histórico que puede «competir» en interés y en monumentalidad con las áreas intramuros. Este proceso, de génesis prácticamente arqueológica, ha puesto de manifiesto una realidad urbanística funcionalmente compleja y con una alta variabilidad cronológica, cuya percepción más inmediata supera con creces la información que nos pueden proporcionar la documentación textual o estereotipos como Pompeya o Roma (*cf.* en adelante con la reflexión pionera de Fernández Vega 1984).

La nueva realidad muestra la formación del suburbio, más allá de la tradicional utilización funeraria, como el resultado de un cúmulo de procesos de diversa índole en que los análisis individualizados son todavía incipientes, pero suficientes para mostrar que en los extramuros convergían diversas actividades residenciales, productivas, lúdicas y todo ello a través de la pertinente vertebración viaria. La descripción diacrónica y separada de cada ejemplo urbano es de por sí una tarea intensa que, en muchos casos, puede ser incluso realizada de una forma más detallada dado que el nivel de conservación de determinadas áreas extramuros puede ser, por el mero hecho de haber subyacido en

la periferia agrícola de nuestras ciudades contemporáneas, más óptimo que en las áreas intramuros donde ha existido una continuidad histórica. De este modo el nivel de preservación compensa el hecho de que a menudo la arquitectura suburbial se había ejecutado con materiales más endebles.

Abordar la arqueología de los suburbios a nivel descriptivo o relacionándola con las fuentes históricas y buscando la interrelación con su territorio colindante es un propósito ya experimentado por el Centre de Recherche André Piganiol en el año 1997 (Bedon 1998) y, recientemente para el ámbito hispánico, por la Universidad de Córdoba¹ (Vaquerizo 2010).

2. Ámbito de reflexión

Nuestro propósito es realizar un examen comparativo de una serie de núcleos urbanos que hemos seleccionado en base a su adscripción a la *prouincia Hispania Citerior*, posteriormente fragmentada por la reforma del emperador Diocleciano, y a su condición de ciudad costera. Entre ellas existen las lógicas diferencias debido a su proceso formativo —ciudad *ex novo* o núcleo prerromano romanizado—, pero ya durante el alto imperio su desarrollo urbano, demográfico y económico fue parejo a partir de la eclosión del período Augusteo, en base a las consecuencias de la homogeneización jurídica y los avances derivados de la denominada *pax augusta*. Su posición costera es relevante porque genera rasgos comunes derivados de la presencia de un puerto que predetermina la disposición urbana e incide en la aparición y concentración de determinadas actividades económicas y de intercambio. Asimismo, la mayoría de los núcleos analizados se caracterizan por un emplazamiento elevado dominando un enclave portuario de modo que, más allá de la diferenciación que permiten establecer los perímetros amurallados² —en caso de conocerse—, el perfil orográfico es básico para establecer la delimitación de los suburbios. Así, es frecuente ver asociadas a las elevaciones donde se formaron estas ciudades cursos de ríos, arroyos de régimen mediterráneo y, evidentemente, la línea de costa. De este modo dichos accidentes geográficos pueden ayudar en la tarea de diferenciar los sectores periurbanos respecto a sus *territoria* colindantes. Por eso los ejemplos que exponemos coinciden mayo-

1. Córdoba, y posiblemente Tarragona, son de los mejores casos hispánicos que ejemplifican la nueva percepción del hecho suburbial en base a una expansión urbanística contemporánea que ha propiciado numerosos hallazgos (Cercadilla, las termas portuarias o la gran basílica cristiana con atrio de Tarragona, etc.) que, a la vez, han puesto a prueba los modelos de gestión urbana (*cf.* Ciurana y Macías 2010, Vaquerizo y Murillo 2010).

2. Aún así puede darse la circunstancia de que el lienzo amurallado fuese parcialmente desmontado en función de necesidades específicas y siempre en un contexto histórico de máxima sensación de seguridad. Esto es lo que se constata en las pequeñas ciudades de Baetulo (Guittart 1976, 136) y de Aeso (Payà *et al.* 1994). Pero también en la ciudad romana de Ampurias que, poco después de su fundación eliminó su cierre meridional para la construcción de extensa *domus* y la conexión urbanística con la Neápolis. Un caso similar pudo producirse en el tramo inferior de las murallas republicanas de Tarraco. Aquí los procesos de monumentalización de la fachada marítima (teatro más termas públicas) pudieron acarrear el desmonte de parte de la muralla (Macías 2004). Todo ello nos sirve para indicar que el concepto *suburbium* es más notorio en la investigación científica que en la misma realidad histórica.

ritariamente en recurrir al entorno geográfico como el único método válido para identificar la extensión de los *suburbia* (cfr. Agusta-Boularot 1998).

Esta es la solución adoptada para el caso de Tarraco (Ciurana y Macías 2010), la capital provincial que alcanzó unas 80-90 hectáreas de extensión, 55-60 de las cuales *intramoenia*. La zona suburbial se dividió entre unas 10-15 ha de cariz residencial y productivo más unas 8-10 ha que constituían el sector portuario *sensu stricto*. Aquí la delimitación de la periferia se determina a partir del conocimiento del perímetro amurallado y de los elementos geográficos de su entorno, de modo que se ha establecido una superficie aproximada de unas 190 ha para una periferia en que se desarrollaron las diversas ocupaciones suburbiales vertebradas en base a la orografía, la proximidad de los recursos hídricos y la conectividad con su *territorium*. Es un claro ejemplo que muestra la insuficiencia del área intramuros tardorrepublicana para albergar un desarrollo urbanístico y económico acrecentado a partir de la capitalidad provincial y, por otro lado, también refleja cierta especialización geográfica y esponjamiento urbanístico a medida que nos alejamos de la ciudad.

Caso distinto es la Barcino augustea, donde desconocemos la extensión suburbial por la ausencia de claros límites geográficos próximos y por su variabilidad funcional a través de su evolución histórica. Es de común acuerdo que la ciudad imperial de 10 hectáreas fue un centro de gestión, y de entretenimiento, de un territorio desatendido prácticamente hasta la época augustea. El desarrollo económico de su territorio en base al monocultivo vinícola puede argumentar la existencia de una aristocracia terrateniente que se aglutinó urbanísticamente en pequeñas ciudades. Este podría ser el caso de Barcino y, en menor medida, Baetulo e Iluro. En el primer caso, las características del núcleo urbano abonan esta interpretación. Así, las reducidas dimensiones de la ciudad contrastan con los numerosos conjuntos termales, la extensión hipotética del foro y la enorme superficie de sus *insulae*. Todo ello confiere una imagen urbana idílica que, ya en el mismo s. I d. C. necesitó de más suelo urbano. De este modo, y adosándose al paramento exterior de la muralla augustea, las inmediaciones fueron ocupadas por instalaciones comerciales que, posteriormente fueron derruidas durante el engrosamiento de la muralla durante el siglo IV d. C. (últimas aportaciones bibliográficas en Beltrán de Heredia 2010a-b). Estas mismas necesidades de suelo urbano también propiciaron que a partir del siglo II el *intervallum* de la muralla fuera privatizado convirtiéndose en un espacio intraurbano de actividades industriales un tanto molestas. Aun así, no se produjo una clara urbanización en extensión de la periferia y, más allá de estructuras productivas asociadas al suministro o envasado de productos agrícolas, las escasas construcciones identificadas corresponden a ricas *domus* suburbanas. Es una ciudad refortificada durante el siglo IV que mantuvo también cierto dinamismo en relación a su arquitectura y decoración

FIGURA 1. Mapa parcial de Hispania indicando los núcleos urbanos mencionados en el texto.

doméstica. En general, la ciudad no fue más allá de su perímetro amurallado de época augustea y solo la transformación ritual de las prácticas funerarias permitió incidir notablemente en su fisonomía suburbial. Será durante la época tardoantigua cuando la ocupación periurbana se incrementa a partir de dicha utilización funeraria más la aparición de centros de culto *ex novo* o superpuestos a *domus* precedentes. Todo ello lleva a definir, grosso modo, una extensión de 120 hectáreas que refleja las nuevas dinámicas expansivas de una ciudad de influencia creciente en la transición al medioevo (Beltrán de Heredia 2010b, 390).

Barcino, por su realidad intrínseca, es el modelo contrario a otras fundaciones urbanas altoimperiales y de reducidas dimensiones. Estas también desarrollaron áreas periurbanas reducidas pero durante la antigüedad tardía sufrieron procesos de ruralización intramuros de acuerdo a su particular evolución demográfica y económica. Es el caso de las vecinas Iluro y Baetulo, que progresivamente adquirieron un rol secundario respecto a Barcino. Iluro es una pequeña urbe de 8 hectáreas de extensión que se ha interpretado como comunidad de libertos relacionada con una aristocracia barcinonense. No presenta claras evidencias de urbanismo suburbial ni de una estructuración portuaria (Revilla y Cela 2006). Baetulo es otra comunidad urbana de escasas dimensiones, unas 11 hectáreas, situada sobre una pequeña elevación y delimitada por dos barrancos de régimen mediterráneo.

Su máximo apogeo se emplaza en el período augusteo y, de momento, tampoco se caracteriza por el hallazgo de excesivas evidencias suburbanas a excepción de su ángulo sudoccidental y los recientes ámbitos residenciales e industriales documentados en la periferia occidental (Antequera *et al.* 2010).

Otro modelo de desarrollo podemos apreciarlo en núcleos como Ampurias o Lucentum abandonados precozmente por el descenso de su valor geoestratégico, pero sin que ello representase el cese de actividad humana en sus respectivos enclaves geográficos. Sea por continuismo, reutilización de los recursos naturales o por sus condiciones portuarias, la nueva realidad es una redimensión demográfica testimoniada a partir de una ocupación territorial discontinua que perdura durante la antigüedad tardía. Podemos apreciar este fenómeno a partir de la atracción funeraria de las edificaciones religiosas dispersas en el entorno de la antigua ciudad romana de Ampurias, o bien, en el caso de Lucentum, a partir de la dispersión de los hallazgos funerarios en la zona de la Albufereta o incluso por la formación del posterior núcleo portuario de Benalúa.

Ampurias también refleja, a partir del siglo iv, un proceso de encastillamiento donde la población culmina un fenómeno regresivo de siglos anteriores y abandona la ciudad romana y la neápolis para instalarse en el actual núcleo de Sant Martí d'Empúries (AA.VV. 1999). Lucentum experimenta un desarrollo urbano truncado en el último tercio del siglo i d. C. y su abandono definitivo se produce durante la etapa severiana sin que ello represente el cese de actividades humanas, las cuales se desarrollaron en la periferia, área de la Albufereta, constituyendo el posible embrión de la actual ciudad de Alicante. Consta la existencia de un barrio portuario, embarcadero e industria de salazones, pero las dinámicas constructivas contemporáneas asociadas al turismo residencial impiden una valoración de conjunto. En ambos casos coincide el hecho que parte de las antiguas ciudades fueron reutilizadas para usos funerarios. La neápolis constituyó posiblemente el área funeraria más importante de la ciudad, aunque también se detectan más núcleos dispersos asociados a centros de culto o asentamientos de tipología dispersa (Nolla *et al.* 2005), mientras que en Lucentum se detectan diversas áreas funerarias en el entorno de la Albufereta, más una extensa *maqbara* islámica en la antigua ciudad (Olcina 2009).

Otras ciudades se caracterizan por su emplazamiento prelitoral disponiendo de un enclave portuario a escasa distancia. Es el caso de Ilici (L'Alcúdia) y su Portus Ilicitanus (Santa Pola); la ciudad de Sucro (Alzira?) y el Portus Sucronensis (Cullera), y de Saguntum y el Grau Vell. Otro modelo distinto podemos apli-

carlo en ciudades prelitorales con un puerto fluvial: Valentia o Dertosa. En estas últimas se establece una zona portuaria fluvial, donde su urbanismo debe ser la continuidad física entre la ortogonalidad de la ciudad y el río. Así se puede establecer para la ciudad de Valencia, como también en la lejana Caesar Augusta, la presencia de estructuras portuarias y de almacenaje próximas al curso fluvial (Burriel *et al.* 2003). En el caso de Tortosa (Dertosa), la ausencia de datos es hoy un grave hándicap, pero las fuentes históricas, la historiografía local y los hallazgos materiales dan por hecho la presencia de un sector portuario relevante (Járrega 2006). Un caso semejante es el *municipium* flavio de Allo (La Vila Joiosa, Alicante), desarrollado a partir de un puerto natural y donde recientemente se han documentado unas termas públicas y estructuras portuarias más una serie de evidencias que se sitúan entre los siglos vi a. C. y vi d. C. (Espinosa *et al.* 2007).

En aquellos casos de separación física considerable entre la ciudad y la zona portuaria, la segunda adquiere una dinámica propia en función de su especialización económica. De aquí los almacenes portuarios o la factoría de salazones de Santa Pola³ o de la zona portuaria de Lucentum (Olcina 2009), y también las dinámicas urbanísticas del Grau Vell, muy anteriores a la propia romanización, y donde se documentan infraestructuras de almacenaje (Aranegui 2004). Los resultados actuales muestran, cuando existe un distanciamiento geográfico y una bipolarización económica entre dos núcleos, como las estructuras de almacenaje no se repiten en el núcleo urbano principal. Por otro lado, los estudios ceramológicos reflejan cómo la perdurabilidad de los núcleos portuarios separados continuaron, más allá de la disgregación institucional del Imperio, con sus dinámicas necesarias de abastecimiento. Ejemplo de ello pueden ser los contextos conocidos en Benalúa, Cullera o Ilici (García *et al.* 2006, Márquez 1999, Rosselló 2007). Asimismo, los conjuntos tardíos documentados en Tarraco ponen de manifiesto la perdurabilidad de las relaciones comerciales hasta la desaparición de la ciudad clásica (Macías y Remolà 2000). Ante esta desproporción de las fuentes de información, podemos imaginar que nos hallamos frente a una insuficiencia del nivel de documentación arqueológica o, sencillamente, que durante la antigüedad tardía las actividades de intercambio pudieron haberse producido sin necesidad de un *emporium* urbanísticamente definido. De este modo, los espacios o recintos portuarios debieron realizarse de forma simplificada en la misma costa o en estructuras polivalentes de hábitat costero. Todo ello nos rememora la etapa colonial o, desde otra óptica, el período alto medieval e incide en que el concepto

3. Más allá de su relación directa con la ciudad, estos núcleos portuarios se convierten en espacios de capitalidad económica propia. Un buen ejemplo pudo constituirlo el *portus ilicitanus*, acceso natural al valle del Vinalopó y cuya realidad urbana creciente ha sido interpretada como una de las causas de la decadencia precoz del vecino puerto de Lucentum (Molina 2004). Asimismo, el núcleo portuario de Benalúa, próximo a Lucentum, pudo haber jugado un papel relevante como punto de abastecimiento del hábitat disperso presente en la Albufereta.

de «puerto» obedece más a las condiciones geográficas que a la existencia de estructuras antrópicas levantadas específicamente para este uso. El desarrollo urbanístico de las ciudades altoimperiales propició, a partir de su actividad económica y su volumen demográfico, la aparición de una arquitectura portuaria pero el nuevo modelo urbano tardoantiguo, y la disminución de los flujos comerciales entre los puertos y el interior peninsular, no hizo necesario su mantenimiento de forma generalizada. Es un nuevo concepto de ciudad, «impuesto» por la desaparición progresiva de las élites locales y que también se manifiesta en la degradación de los servicios urbanos fundamentales: suministro de agua, sistema de eliminación de residuos, mantenimiento de las vías, etc.

3. Elementos de reflexión

A pesar de la diversidad de casos urbanos y del desarrollo de la práctica arqueológica, todavía existe, fruto de los particulares modelos de gestión patrimonial y de los condicionantes geográficos e históricos de cada ciudad, un conocimiento arqueológico desigual en la costa de la Hispania Citerior. Sin embargo, podemos establecer, allí donde es posible, pautas comunes que a la vez abren elementos de reflexión para el futuro.

Un hecho que queremos destacar es la correspondencia de las orientaciones urbanísticas entre la ciudad y los alrededores más próximos al perímetro amurallado. Ello genera dudas difíciles de resolver en torno a la identificación del alcance geográfico de influencia del planteamiento urbanístico que se asocia a la fundación de la ciudad. Este fenómeno no se desarrolló necesariamente dentro de un único proceso histórico y determina inevitablemente una zona de contacto o de transición con la aplicación de los catastros agrícolas del *ager* correspondiente. Además, otro factor distorsionador viene determinado por la obligada adaptación a los accidentes geográficos. Los indicios conocidos muestran una ocupación desarrollada al pie de la muralla que se efectúa en fechas cronológicamente cercanas a la fundación de la ciudad y que tiene tendencia a ocupar la zona portuaria comprendida entre el cierre defensivo y la línea de muelle. La propia densidad de estructuras y su funcionalidad –ámbitos productivos, de almacenaje e incluso estructuras termales–, desestiman la identificación de *domus* extramuros y ante ello debemos suponer una ciudad en expansión desarrollada de forma ordenada sin que, necesariamente, esto tenga relación con la disposición del catastro agrícola. Así, la arqueología urbana demuestra como algunos ensanches extramuros extrapolan los ejes urbanos internos, tal y como se ha constatado en la parte oriental del *portus tarraconis*, posteriormente monumentaliza-

da mediante el conjunto lúdico del teatro, o las escasas evidencias que conocemos para ciudades como Baetulo⁴ o Barcino.

Las evidencias tarraconenses inciden en el traslado de los ejes intramuros en la disposición arquitectónica de las estructuras portuarias ubicadas entre los dos promontorios que delimitaban la bahía portuaria. Así lo constatamos en las estancias anteriores a la construcción del teatro, en un eje urbano que perpetúa la modulación de las *insulae* y también en los almacenes de mediados del siglo I d. C. En cambio, los ensanches urbanos y portuarios trazados a partir de la etapa augustea, que se alejan de la primitiva ciudad republicana, determinan nuevas orientaciones viarias que se adaptan al trayecto de los principales viales periurbanos, a la vez coherentes con la orografía natural, el curso del río y la línea de costa (Macías 2004, fig. 151; Macías *et al.* 2007; Macías y Remolà 2010; Ciurana y Macías 2010). Todo ello influyó en el urbanismo periurbano y, más tarde, en la ocupación funeraria tardoantigua. El caso barcinonense se plantea aún más complejo debido al aumento de hallazgos y sus consecuentes planimetrías arqueológicas específicas, pero sin poder contar todavía con la definición y el consenso unánime de una planimetría global de referencia para la realización de cualquier reflexión global. Se documentan de este modo estructuras periurbanas adosadas a la muralla republicana, o también alejadas de ella, que parecen mantener el ordenamiento intramuros (véase Casas y Martínez 2006, fig. 3; Beltrán de Heredia 2010a, 36), mientras que otras actuaciones evidencian ámbitos con una disposición geográfica diferenciada (Aguelo *et al.* 2005, fig. 20). Todo ello refleja la dificultad de identificar qué parámetros urbanísticos influyeron en la disposición de los ámbitos documentados en las excavaciones arqueológicas actuales a la vez que, para el período altoimperial, se constata un área periurbana especializada donde son numerosos los ámbitos productivos asociados al envasado y exportación de la producción vinícola excedente (Carreras 2009a).

Otro fenómeno urbanístico detectado es la reducción del perímetro urbano a partir de una refacción o de una nueva fase amurallada acaecida en consonancia con el contexto de refortificación de las ciudades hispanas tardías. En el caso de Tarraco no fue necesario reparar una muralla de 12 m de altura levantada en el contexto de la etapa tardorrepublicana; también se optó por consolidar estructuras precedentes, como en Barcino o Gerunda, pero en otras la subdivisión interior implicó un nuevo concepto: la suburbanización de antiguas áreas *intra moenia*. Es por ello que podemos identificar extensas necrópolis intramuros en relación al perímetro original de las ciudades, pero no respecto al nuevo contexto urbano tardoantiguo.

4. La zona arqueológica de Illa Fradera (más alejada), y también las diversas estructuras extramuros que se conocen en las inmediaciones de la periferia badalonense insisten en esta realidad que se halla en fase de definición (Padrós y Comas 2004, Antequera *et al.* 2010).

Este proceso se detecta ampliamente en Carthago Nova y, muy posiblemente, en la ciudad de Ilici. Ambos casos deben tenerse en cuenta para la interpretación de su correspondiente topografía funeraria relacionándola con las conocidas prescripciones jurídicas sobre la obligatoriedad de enterrar o incinerar fuera de las ciudades (*cf.* Ramallo *et al.* 2010; Lorenzo 2006, 86 ss.). En el caso de Ilici se produjo una adaptación a la orografía preexistente reutilizando, incluso, estructuras de terrazas de unas extensas termas públicas durante la fase tardía. Allí la documentación histórica muestra un área funeraria asociada a los accesos periurbanos y con una larga reutilización, que puede remontarse al alto imperio; más otras dos —una bajoimperial⁵ y otra visigoda— que deben reflejar su condición de áreas funerarias privilegiadas y próximas a recintos religiosos. Carthago Nova se presenta como una ciudad próxima a las 40 hectáreas de extensión que englobó cinco cerros mediante una muralla de la segunda mitad del siglo I a. C. Su particular orografía ocasionó un reducido espacio suburbial portuario que pasa desapercibido por las dinámicas urbanísticas contemporáneas, pero cuya actividad económica fue vital en la continuidad histórica de la ciudad. Su capacidad de atracción fue determinante en la concentración urbana producida en el siglo III y en dirección al puerto. Una nueva muralla define una ciudad de 15 ha convirtiendo el resto en una zona suburbial donde más adelante se desarrolló una amplia necrópolis tardoantigua (Ramallo *et al.* 2010, fig. 14).

3.1. La actividad económica

Entre todos los aspectos que incidieron en el desarrollo del urbanismo portuario, la prosperidad económica es el factor capital indiscutible en la dinamización urbana y demográfica de cada uno de los núcleos respectivos. Por eso la periferia es donde mejor se aprecia la interrelación entre las estructuras viarias y las portuarias estableciendo espacios de producción, alejados del núcleo por sus molestias intrínsecas, o de almacenamiento debido a la función de intercambio entre *urbs-territorium* o *urbs-portus*. En función de este contexto, la vitalidad de los puertos puede interpretarse como un reflejo del desarrollo económico del territorio de la ciudad y, otra vez, los estudios cerámicos muestran una realidad que va más allá de los indicios que aportan los restos arquitectónicos de dichas áreas portuarias. Así, los catálogos anfóricos constituyen el mejor indicio, al mismo tiempo que

son coherentes con los datos que aportan las escasas fuentes históricas conservadas sobre el vino hispánico. Sirvan de ejemplo los datos sobre las zonas de la Laetania, Sagunto o Denia que reflejan una intensa actividad exportadora, a la vez que deben considerarse argumentación suficiente para la propia formación y perduración de sus urbes costeras (Antequera *et al.* 2010, Carreras 2009a-b, Gisbert 2009). Esta actividad económica pudo convertir en un hecho característico la especialización de los *suburbia* en función del principal monocultivo de la comarca geográfica correspondiente. Eso lo podemos deducir a partir de la localización de centros artesanales de producción de ánforas, preferentemente Pascual 1 o Dressel 2-4, para el envasado de la producción excedentaria y su distribución portuaria (*cf.* Carreras 2009b). Los recientes hallazgos en los reducidos *territoria* de Baetulo y Barcino ponen de manifiesto la presencia de actividades artesanales a gran escala, no excesivamente molestas, pero que requerían de extensas áreas de trabajo. También su ubicación próxima a la ciudad parte de las ventajas que ello permite en un contexto geográfico como la antigua Laetania. Se trata de una comarca natural reducida donde se da una proximidad entre las materias primas, los cursos de agua y también del centro de embarque o consumo facilitando, en el marco de las oligarquías de estas pequeñas ciudades, un mejor control y seguimiento de su funcionamiento. En las ciudades de la Laetania desconocemos las estructuras de almacenamiento, pero no ocurre lo mismo en otras zonas periurbanas y portuarias de Portus Ilicitanus, Grau Vell, Dianium (Espinosa *et al.* 2003), y probablemente en Ampurias (Nieto *et al.* 2005).

Sobre este aspecto, la realidad tarraconense constituye el mejor ejemplo hasta la actualidad (Ciurana y Macías 2010, Macías y Remolà 2010). Aquí el rol político e histórico de la ciudad, junto a su peso demográfico y económico, ha sido constatado mediante las numerosas intervenciones arqueológicas llevadas a cabo en los últimos 25 años, permitiendo el reconocimiento de sus áreas periurbanas y, en concreto, de su *portus Tarraconis*. En este caso concreto, no disponemos de evidencias periurbanas que determinen una realidad artesanal⁶ con fines a la exportación, pero ello se debe a una mayor superficie de su *territorium*, así como unas características diferenciadas del entorno geológico de la propia ciudad. Es tal la documentación arqueológica disponible que incluso podemos considerar la arquitectura de almacenaje como una vía de reconocimiento del crecimiento económico del

5. Esta plantea dudas debido a su cronología y al desconocimiento del perímetro urbano real de la ciudad y, como reflexiona S. Gutiérrez (2004, 104), «¿podemos estar seguros de que el cementerio bajoimperial estaba realmente *intra muros* o se trataba de un cementerio suburbial, igualmente típico del urbanismo tardío?»

6. Como se supone a partir de la documentación histórica que nos recuerda, mediante Marcial, el reconocimiento de los vinos de Tarraco (*Epigr.* XIII, 18; VII, 56, 3), o a partir de la propia documentación arqueológica (Járrega 2009). En otro orden de cosas, Plinio elogia los tejidos de lino blanqueados por las aguas del río Tulcis (*N. H.* XIX, 10). Estos activos económicos, junto a las propias necesidades de consumo de una ciudad que alcanzó las 90 hectáreas de superficie, tuvieron que ser fundamentales en el desarrollo urbano del puerto más allá del primitivo equipamiento republicano levantado por las necesidades militares.

ager Tarraconensis, así como de su evolución cultural y tecnológica a partir de las soluciones arquitectónicas específicas. La ciudad y su *ager* reflejan el tránsito de un sistema generalizado de almacenaje durante la etapa prerromana (silos excavados en el suelo), a la construcción de ámbitos arquitectónicos específicos para el uso *—horrea—* que se hallaban ubicados en la nueva área portuaria. Fue un hecho de tal magnitud que propició un extenso desarrollo urbanístico que pudo abrazar el 10% del total de la ciudad durante el siglo II d. C. Por otro lado, no podemos concebir el puerto tarraconense como un sector urbano únicamente destinado a la actividad económica, aunque sí en lo fundamental, ya que contamos con un recinto teatral y dos conjuntos termales públicos, más otros reducidos que se mantuvieron en uso durante la etapa visigoda.

La arqueología urbana ha detectado la disposición ordenada de extensas naves que muestran la urbanización de este sector sobre antiguos humedales mediante una estratigrafía constructiva que pretendía aislar el conjunto de una capa freática muy próxima, debido a que la zona portuaria se halla en la confluencia de la cuenca hídrica de la desembocadura del río Francolí, la línea de costa y un vastísimo lago subterráneo. Uno de los hallazgos que más ilustra esta realidad es la cimentación de las estructuras de almacenamiento posteriormente reutilizada en la construcción de unas termas públicas portuarias del siglo III (Macías 2004). Es una gran obra de *opus caementicium* que resalta por la construcción sincronizada de los cimientos más los servicios de aprovisionamiento de agua y de drenaje de las crecidas del nivel freático. El edificio occidental destaca por la presencia de un largo muro construido unitariamente con una serie de contrafuertes, una técnica que recuerda los cierres perimetrales de los graneros militares. Y el oriental presenta una serie de celdas abiertas a un patio interior de dimensiones indeterminadas, y que puede obedecer a un modelo estructural cerrado como los *horrea* de Hortensius o Artemis en Ostia, el de Saint-Romain-en-Gal, el de Sirmiun y, más cercano, el de Valentia. Más cerca del río Francolí, las extensas excavaciones constatan una amplia red periurbana integrada por *viae*, *portica* y *horrea* definiendo equipamientos en batería dispuestos a lo largo de la línea de costa. Son estrechas naves levantadas en *opus caementicium* y con pilares de refuerzo y soporte encastados en las paredes que presentan evidencias que indican posibles pavimentaciones sobreelevadas de madera a fin de huir de la humedad del subsuelo. Planteamientos urbanísticos similares y asociados a vías portuarias son frecuentes en Portus, Myra, Pompeia, Marsella, Leptis Magna, etc. (Macías y Remolà 2010).

Tan interesante como la evidencia arquitectónica es el proceso de desaparición progresivo de este emporio económico, cuya evolución no refleja una ruptura comercial, pues las evidencias comerciales en Tarraco se mantuvieron hasta inicios del siglo VIII, sino una redimensión del volumen de las mercancías y la adopción de nuevas pautas de almacenaje *—piel o madera—* que, arqueológicamente, pasan desapercibidas. Asimismo cabe plantearse si la eliminación progresiva del sistema de residuos urbanos *—relleno de las cloacae de la ciudad a partir del siglo III—* pudo tener un reflejo en la ausencia del mantenimiento de la rada portuaria. Por otro lado, cabe suponer que la progresiva desaparición de los espacios de almacenaje tuvo también relación en la transformación de los procesos de estiba recuperándose, quizás, procesos más simplificados. Sea cual fuera la realidad, lo cierto es que la Tarraco portuaria que se define a partir del siglo IV representa un nuevo espacio suburbial donde los recintos residenciales ocupan las antiguas estructuras portuarias altoimperiales y los presuntos recintos de almacenaje disminuyen en extensión y solidez arquitectónica. A la vez se produce la aparición de reducidos complejos termales e, incluso, mausoleos funerarios insertados en una irregular retícula suburbana. Es una transformación urbanística que se ha relacionado con diversos procesos históricos y que también se asocia a una crisis de la vitalidad de la aristocracia romana, tal y como indica el abandono del teatro de la ciudad a finales del siglo II d. C. y un mayor intervencionismo del imperio en las actividades evergéticas (restauración de las termas públicas, del anfiteatro, etc., Macías 2010). Ello se refleja en una nueva cultura epigráfica, reutilización de soportes epigráficos y nuevos promotores, y, en relación a las fuentes históricas, la regresión urbanística ha sido vinculada a una crisis de las élites tarraconenses que apoyaron a la causa perdida de Clodio Albino frente a Septimio Severo.⁷

La ciudad tardía hizo absolutamente prescindible una extensa área portuaria y la reorganización urbana del siglo IV, posterior a los estragos que causó la *razzia* franca del siglo III, finiquitó la homogeneidad arquitectónica y funcional de la zona portuaria altoimperial. Es un nuevo urbanismo tardoantiguo desarrollado en el suburbio a partir de la atracción económica del puerto y de la red periurbana pero también, en el plano espiritual, por la atracción del emergente centro cristiano en torno a las tumbas de los mártires de la ciudad. Así no extraña la identificación de espacios termales, recintos funerarios y ámbitos domésticos en un área que, a tenor de los restos arquitectónicos y ceramológicos, constituyó el principal foco urbano de la

7. El gobernador de la Hispania Citerior L. Novius Rufus aparece en la lista de los condenados por Septimio Severo tras su triunfo (*Historia Augusta*, Sev. 13, 7). La *Historia Augusta* menciona también la ejecución del senador Fabius Paulinus, con ascendencia familiar conocida en Tarraco en época de Adriano, y quien había sido *dux* de Septimio Severo *—Claudius Candidus—* fue el nuevo gobernador de la Hispania Citerior dando pie a un modelo administrativo militarizado con miembros de la *VII Gemina* (Alföldy 1991; Pons 1994, 237 ss.). Otro aspecto relacionado es la posible crisis del modelo productivo a partir del siglo III (*cf.* Járrega 2008).

ciudad visigoda. En cambio, el área intramuros sufrió un importante proceso de desurbanización a excepción del recinto superior, coincidente con la antigua sede del *Concilium Prouvinciae Hispaniae Citerioris*, y donde se ubicaron progresivamente los centros del poder en base al conocido proceso de encastillamiento.

3.2. La ciudad funcional

Prioritariamente podemos considerar el suburbio como un espacio propicio para la gestión de los residuos urbanos así como el desarrollo de aquellas actividades más molestas desde el punto de vista de la convivencia urbana. El primer aspecto es evidente. De este modo, detectamos a los pies o próximos a la muralla grandes basureros depositados en extensos rebajes o zanjas (Tarraco, Barcino o Carthago Nova), así como amplias cloacas que desaguan directamente al mar o bien en fosos situados en la periferia (*cf.* Tarrats 2000; Egea 2004; Macías 2004; Beltrán de Heredia 2010a, 35). Este es el modelo de ciudad altoimperial, sustentado por una oligarquía urbana autosuficiente en el mantenimiento de los servicios fundamentales: eliminación de residuos, canalización de agua, etc. En cambio, el nuevo modelo de ciudad tardoantigua define una nueva realidad constreñida a un limitado «posibilismo económico» donde el modelo de eliminación de residuos se caracterizó por la proximidad respecto a los núcleos de hábitat, sin diferenciación alguna respecto a la ubicación intra o extramuros de estas actividades molestas. De este modo, la eliminación de residuos urbanos se caracteriza por la proliferación de fosas y extensos rebajes como único método de eliminación (*cf.* Gurt 2001).

En relación a las actividades artesanales no podemos definir con precisión si realmente hubo una diferenciación clara y constante en función de su ubicación. Asimismo, las prescripciones jurídicas en relación al carácter nocivo o inseguro de determinadas prácticas industriales deben matizarse a tenor de la información arqueológica. Un ejemplo de ello es la dificultad de extrapolar a otras ciudades hispánicas los datos que emergen de la *lex ursonensis*, en relación a la prohibición de instalar *figlinae* o *tegularium* en el interior del perímetro defensivo (Tsiolis 1997). Cabe imaginar una disposición urbanística variable y adaptable a las características específicas de cada urbe donde intervinieron los rasgos intrínsecos de la actividad industrial, pero también la propia distribución interna y, de forma más imprecisa arqueológicamente, su contexto histórico. En función de estas circunstancias quizás podamos diferenciar entre aquellas actividades realmente molestas —fábricas de salazones, *fullonicae* o *tinctoriae*— en relación a otras de impacto menor como los hornos (cerámicos o de pan) o las industrias de

vino y aceite. El desarrollo urbanístico altoimperial pudo favorecer el desplazamiento de las actividades molestas hacia la periferia o una reubicación entorno a *macella* (Rodríguez *et al.* 1999); aunque también debemos tener en cuenta el factor proximidad y, por consiguiente, su relación con los principales viales de la ciudad o con el foro urbano.

Quizás este último aspecto fue el más influyente, ya que, aunque en el caso tarraconense⁸ hallamos dos posibles evidencias de *fullonica* y *tinctoria* en posición extramuros, lo cierto es que frecuentan ejemplos en posición intramuros. En Barcino se detectan estructuras similares durante el siglo II y en posición intramuros (Beltrán de Heredia 2000). Además, en una posición próxima aparecen a partir del s. III centros de elaboración vinícola y oleícola que, conjuntamente, definen un barrio productivo situado junto al antiguo *intervallum* y cercano a la puerta que enlazaba con el *cardo maximus*. Esta posición estratégica intramuros la hallamos posiblemente en otro ejemplo emeritense (Palma 2001), y también se constata en relación a talleres cerámicos. Ello nos explicaría la presencia en Tarraco de un pequeño taller cerámico próximo al posible *decumanus maximus* y al *forum coloniae*, así como otra extensa *figlina* documentada bajo el circo flavio y contigua a una de las ramificaciones principales de la *via Augusta* (Macías *et al.* 2007, fichas 238 y 475). Otro ejemplo de pequeño taller lo hallamos en la vecina Ampurias (Mar y Ruiz de Arbulo 1993, 411-412). Una situación similar se detecta en Carthago Nova en el sentido de que la ubicación de las áreas artesanales parece tener más relación con la proximidad de los principales ejes urbanos que con su teórica posición suburbial. Así se constatan una serie de centros metalúrgicos o cerámicos que relativizan en parte su posición en relación a la muralla durante el período altoimperial, pero también se pone de manifiesto que los centros cerámicos frecuentan el área intramuros y los metalúrgicos los suburbios (Ramallo *et al.* 2010, 226).

No obstante, el caso cartaginés indica, para el período tardoantiguo, una posible reclusión de las actividades industriales molestas en la zona intramuros (Ramallo *et al.* 2010, 245). Algo parecido ocurre con las instalaciones vinícolas características del noreste peninsular y que hallamos en posición intramuros cada vez con mayor frecuencia. Observamos una tendencia a las cronologías tardías (Tarraco, Barcino, Iesso), como muestra de una progresiva desestructuración de las relaciones de abastecimiento entre la ciudad y su territorio. En cambio, otras estructuras productivas también son presentes en las fases iniciales de la ciudad de Baetulo. Este es el caso de las dos instalaciones integradas urbanísticamente en sus *domus* respectivas e incluso con claras conexiones a los principales via-

8. Datos aún no publicados y cuya posición se halla, quizás, más en consonancia con la orografía de la elevación costera, con la proximidad de recursos hídricos y con la facilidad de evacuación de las aguas sobrantes.

les intramuros (Beltrán de Heredia y Comas 2009). Alternativamente, la posición extramuros es más frecuente en lo que respecta a las fábricas de salazones estrictamente implantadas en áreas portuarias: Portus Sucronis (Rosselló 2005), Portus Ilicitanus (Molina 2005) y Rhode (Nolla y Nieto 1981). La posición de las industrias de salazones puede argumentarse en parte por las molestias implícitas de los procesos de fermentación, pero evidentemente obedecieron a una mayor facilidad operativa en relación a la obtención de materias primas y a su posterior comercialización.

3.3. La función lúdica

Asimismo, el suburbio puede interpretarse como un espacio lúdico, dado que la disponibilidad de suelo urbano es uno de los factores que justifica la presencia extramuros⁹ de extensos conjuntos termales o de los propios edificios de espectáculos como los teatros, anfiteatros o circos. Se trata de modelos arquitectónicos desarrollados en Hispania tras la finalización de los procesos de consolidación urbana de los siglos I a. C. - I d. C., por lo que su emplazamiento en la periferia fue obligado. Su posición extramuros no debió plantear ningún problema durante el alto imperio por la sensación de plenitud militar alcanzada, pero la inestabilidad intrínseca de la antigüedad tardía alteró los planteamientos iniciales dado que estos conjuntos, de clara incidencia social cotidiana, pasaban a hallarse fuera de unas murallas que ya dejaron de tener un valor exclusivamente simbólico.

En relación a los baños, la constatación de termas públicas *intra* y *extra moenia* asociadas a las áreas portuarias es otra constante debido su servicio ambivalente, fuera para los habitantes de cada ciudad fuera para los arribados vía marítima. Así, es importante constatar la presencia de unas extensas termas públicas en Tarraco, junto al teatro y próximas a la teórica *porta marina* y al *kardo maximus* de comunicación entre el puerto y el interior del perímetro amurallado (Macías 2004 y 2011). En el caso barcinonense, hallamos diversos conjuntos termales próximos a la puerta Decumanus Oriental o Puerta de Mar (Miró y Puig 2000). Otros ejemplos de esta realidad lo constituyen las termas del Hort de les Monges en Baetulo (Guittart 1976), las termas de las murallas de Lucentum (Olcina 2009) o las termas de Can Xammar en Iluro (Revilla y Cela 2006).

Es una nueva realidad lúdica, fundamental a partir del siglo II d. C., que ve acrecentada su incidencia progresivamente. Si durante la época altoimperial las termas conformaron la oferta lúdica y social de la ciudad como núcleo de servicio, durante el bajo imperio y quizás en la etapa visigoda estas constituyen un factor importante de calidad de vida en un contexto de progresivo abandono de los servicios públicos de suministro de agua y de eliminación de residuos. Solo de este modo podemos entender el importante esfuerzo público en el mantenimiento de los baños, en especial aquellos que pueden conceptuarse como equipamientos portuarios. Esto justifica la substitución de las actividades evergéticas locales por parte del Imperio, tal y como nos indican las reformas ejecutadas en las termas imperiales de Tarraco por un *praeses prouvinciae*.¹⁰ Un hecho significativo es el mismo *castellum* de Barcino, establecido a partir de una ampliación del perímetro amurallado del siglo V y protegiendo un edificio aún no identificado con claridad pero que presenta elementos que, en una de sus fases, pudo tener relación con ámbitos termales (Hernández-Gasch 2006). Más allá de la correcta identificación de este sector, es interesante constatar la transición de un sector suburbano a intraurbano poniendo de manifiesto un interés específico que justificó un sobrecoste constructivo.¹¹

Finalmente, el conocimiento de la zona portuaria de Tarraco nos muestra la presencia de conjuntos termales, privados o públicos, durante la etapa visigoda. Se trata de un modelo bien definido en base a baños simétricos de reducidas dimensiones que nos reflejan una actividad que, por su situación, estaría condicionada por la proximidad del subsuelo hídrico, ya que en este período no funcionaban los acueductos trazados en siglos anteriores (Macías 2011). No obstante, y aunque sea de una forma forzada, no podemos dejar de relacionar la presencia de estos ámbitos lúdicos con las escasas referencias literarias conservadas.¹²

3.4. La ciudad funeraria

Cada caso específico estuvo sujeto además a la reglamentación jurídica en relación a la prohibición de prácticas funerarias dentro de la ciudad. Consecuentemente, las vías periurbanas constituyeron la escenografía urbana de las clases pudientes a través de su arquitectura funeraria vertebrada en mausoleos alrededor de sus vías. La expansión del cristianismo, que,

9. Aunque debe tenerse en cuenta la variabilidad de cada caso. Así contamos con circos intramuros en Tarraco y Valentia o extramuros como el de Sagunto, más los teatros intramuros de Badalona o Sagunto, mientras que en Tarraco se halla en el exterior aprovechando, como en el anfiteatro, la orografía de la elevación costera.

10. Nos referimos a unas extensas termas que, como las de Olisipo, fueron sufragadas por una élite local y posteriormente restauradas por *praeses prouvinciae*. Situaciones análogas se repiten en ciudades costeras norteafricanas –Sabratha y Satafis– (Macías 2004, 156 ss.).

11. Este es un fenómeno constatado, por ejemplo, en algunas ciudades italianas donde la ampliación mural pretendió la inclusión de sus respectivos anfiteatros (Liverani 2010, 54).

12. Así, la correspondencia entre Consencio y San Agustín nos recuerda el episodio del mayordomo del conde, quien ingirió una comida opípara en el *suburbanum* de Tarraco que le ocasionó la muerte y fue tal su agonía que no pudo trasladarse a la *ciuitatem* hasta que estuvo definitivamente inmóvil (Ep. 11, 13, 3; Amengual 1987, 108).

aunque permitido públicamente desde Constantino, no ocupó los espacios de poder intramuros hasta fechas posteriores, cambió intensamente el panorama suburbano por la mayor presencia física del rito de la inhumación y por las transformaciones topográficas y sociales derivadas del culto martirial.

La práctica viaria justifica la continuidad de los espacios funerarios tardoantiguos en torno a las vías, pero no podemos clarificar con precisión la adscripción religiosa de los difuntos, ya que los indicios materiales no indican necesariamente el tipo de culto por hallarnos en una época de transición y, a la vez, de adaptación sincrética de ritos ancestrales por parte del cristianismo. Un ejemplo de esta dificultad son los restos de Can Peixau en Badalona (Antequera *et al.* 2010), donde el arco cronológico se extiende desde la época augustea hasta la antigüedad tardía, mostrando una evolución del ritos funerarios coherente con su contexto histórico. Lo mismo puede intuirse para la zona funeraria oriental de Tarraco o para la zona barcinonense de la actual calle Anselm Clavé (Ciurana y Macías 2010; Beltrán de Heredia 2010b, 366).

Otro fenómeno funerario fue la jerarquización social en función de la proximidad a recintos religiosos de prestigio. La concentración de mausoleos, sarcófagos o laudas musivarias responde a una zonificación y estratigrafía social debida a la proximidad con edificios de culto martirial, en especial durante los siglos iv y v. Así se constata en la necrópolis paleocristiana de Tarraco excavada por Serra Vilaró y formada alrededor de los mártires locales. Es la única área funeraria de Tarraco con superposición y afectación de tumbas y con claras manifestaciones de arte funerario cristiano. Otras áreas cementeriales de la ciudad adolecen de elementos materiales de relevancia y ocupan extensas zonas de forma perfectamente ordenada y sin afectaciones entre las fosas (Gurt y Macías 2002). Una situación parecida se intuye en el suburbio oriental de Barcino (Beltrán de Heredia 2010b). Aquí los datos nos llegan, en clara relación con los ejes viarios, de una forma más fragmentaria y sin una asociación directa a centros de culto. Pero la diferenciación existe a partir de la documentación de áreas de inhumación de diferente composición. Entre varias áreas destacan la zona de Santa Caterina con una alta concentración de mausoleos funerarios o el entorno de Santa Maria del Mar con una alta concentración funeraria. Estos casos también indican una relación de proximidad con iglesias medievales que, a la vez, son el testimonio, documental o de una tradición oral, de cultos cronológicamente más antiguos.

4. Consideraciones finales

Si aceptamos la acepción *suburbium* como un vocablo que define exclusivamente la posición de un

área en relación a un perímetro amurallado, debemos considerar que su aplicación queda restringida a aquellas ciudades que mantuvieron las murallas como referentes de tipo visual y funcional. Tras estas páginas concluimos que es obvio que no podemos establecer pautas rígidas en los *planteamientos suburbanísticos* de cada ciudad, pero también se constatan rasgos comunes que se imponen a las intrínsecas particularidades geográficas e históricas. Tras este análisis, podemos establecer que el contexto cronológico es el más relevante en tanto que los procesos de formación urbanística, propios de la etapa tardorrepública, o de descomposición urbana de la antigüedad tardía confieren a cada ciudad una mayor variabilidad. En cambio, el suburbio altoimperial de las ciudades costeras de la *prouincia Hispania Citerior* se entiende como una unidad urbana determinada por el rol económico y comercial de cada ciudad, punto de conexión e intercambio entre su territorio y el ámbito comercial mediterráneo.

La viabilidad económica de cada centro portuario es prioritaria y, en este sentido, la arqueología suburbial es fundamental para determinar la salud económica de cada centro urbano. De este modo, las transformaciones de la antigüedad tardía y el redimensionamiento o desaparición de las ciudades son las nuevas realidades que alteran la uniformidad del hecho suburbano. Podemos contraponer procesos de disgregación como Ampurias o Lucentum a situaciones de continuismo. Pero incluso en aquellos casos de continuidad cabe, o cabrá, diferenciar entre aquellos que mantuvieron una cierta densidad arquitectónica respecto a otros que fueron objeto de un importante *esponjamiento urbanístico* como resultado de un proceso de ruralización, tal y como se ha expuesto anteriormente (Gutiérrez 1993, Gurt y Hidalgo 2005).

Por ejemplo, Barcino se muestra como una realidad urbana continua, pero otros núcleos estuvieron sujetos a procesos de ruralización interna que la arqueología aún está identificando. Incluso la propia capital de la Tarraconense sufrió progresivamente una aguda partición en que, a tenor de los resultados actuales, la vitalidad urbanística es mayor en su zona portuaria que en la zona alta de la ciudad. Si en el caso cartaginés la ciudad se arrimó aún más al puerto, en el tarraconense este fenómeno se combinó con el del encastillamiento dentro de las antiguas estructuras que albergaron el *Concilium Prouvinciae*. Cabe imaginar que a medida que nos adentramos en la antigüedad tardía disminuye la función englobadora de las murallas. Ello pudo ser ocasionado por un proceso de invisibilidad de sus estructuras –expolio, derrumbamiento o simple cubrimiento–, pero la misma compartimentación de la ciudad con la aparición de numerosas subdivisiones interiores matiza una diferenciación tan estricta como tradicionalmente entrevemos a partir del uso del término *suburbanum*.

Tarragona, febrero de 2010

Agradecimientos

Este documento se enmarca en las actividades del proyecto *Interacción y articulación «Urbs-Territorium» en el conventus Tarraconensis. Análisis intrínseco y comparado de tres zonas significativas* (HAR2009-10752), así como en las actividades que realiza el Group for Archaeological Research (UAB-ICAC Núm. Generalitat 2009SGR1163).

Bibliografía

- AA.VV. 1999: *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996)*, Monografies Empuritanes 9, Girona.
- AGUELO, J.; HUERTAS, J.; PUIG, F. 2005: «Santa Caterina de Barcelona: assaig d'ocupació i evolució», *Quarhis* 1, 11-43.
- AGUSTA-BOULAROT, S. 1998: «Banlieue et faubourgs de Rome: approche linguistique et définition spatiale», en: Bedon, R. (ed.), *Suburbia. Les faubourgs en Gaule romaine et dans les régions voisines*, Limoges, 35-62.
- ALFÖLDY, G. 1991: «Tarraco», *Forum: temes d'història i d'arqueologia tarragonines* 8 [reed. de la RE, Suppl. XV, Munich 1978], Tarragona.
- AMENGUAL, J. 1987: *Correspondència amb Sant Agustí*, vol. I, sèrie Escriptors Cristians 244, Barcelona, Fundació Bernat Metge.
- ANTEQUERA, F. et al. 2010: «El suburbium occidental de Baetulo», en: Vaquerizo, D. (ed.), *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica*, Monografías de Arqueología Cordobesa 18, Córdoba, 173-210.
- ARANEGUI, C. 2004: *Opulentissima Saguntum*, Alicante, 83-97.
- BEDON, R. (ed.) 1998: *Suburbia. Les faubourgs en Gaule romaine et dans les régions voisines*, Caesardunum XXXII, Limoges.
- BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2000: «Los restos arqueológicos de una *Fullonica* y de una *Tinctoria* en la Colonia Romana de Barcino (Barcelona)», *Complutum* 11, 253-259.
- 2010a: «Barcino, de colonia augustea a sede regia en época visigoda. Las transformaciones urbanas a la luz de las nuevas aportaciones de la arqueología», en: *Arqueología, Patrimonio y desarrollo urbano. Problemática y soluciones*, Girona, 31-49.
- 2010b: «La cristianización del suburbium de Barcino», en: Vaquerizo, D. (ed.), *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica*, Monografías de Arqueología Cordobesa 18, 309-334.
- BELTRÁN DE HEREDIA, J.; COMAS, D. 2009: «Instal·lacions vinícoles vinculades a Domus: els exemples de Barcino i Baetulo», en: Prevosti, M.; Martín, A. (eds.), *El vi Tarraconense i laietà: ahir i avui*, Documenta 7, 151-165.
- BURRIEL, J.; RIBERA, A.; SERRANO, M.ª L. 2003: «Un área portuaria romana al norte de Valentia», en: Pascual, G.; Pérez Ballester, J. (eds.), *Puertos fluviales antiguos: ciudad, desarrollo e infraestructuras* (2001), Valencia, 127-141.
- CARRERAS, C. 2009a: «Preliminars: l'estudi del territori de la colònia i les primeres terrisseries», en: Carreras, C.; Guitart, J. (ed.), *Barcino I. Marques i terrisseries d'àmfores al pla de Barcelona*, Barcelona, 11-20.
- 2009b: «Del Muxal al Xanten: noves visions del comerç romà de vi de la Tarraconense», en: Prevosti, M.; Martín, A. (eds.), *El vi Tarraconense i laietà: ahir i avui*, Documenta 7, 151-165.
- CASAS, J.; MARTÍNEZ, V. 2006: «El taller ceràmic d'època romana del carrer Princesa de Barcelona. Estudi arqueològic de les restes i estudi arqueomètric del material ceràmic», *Quarhis* 2, 36-59.
- CIURANA, J.; MACIAS, J. M. 2010: «La ciudad extensa: usos y paisajes suburbanos de Tarraco», en: Vaquerizo, D. (ed.), *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica*, Monografías de Arqueología Cordobesa 18, 309-334.
- EGEA, A. 2004: «Ingeniería Hidráulica en Carthago Nova: las cloacas y la red de saneamiento», *Mastia* 3, 71-94.
- ESPINOSA, A.; CASTILLO, R.; SÁEZ, F. 2007: «Un model valencià d'evolució portuària: la Vila Joiosa», en: Pérez, J.; Pascual, G., *Comercio, redistribución y fondeaderos. La navegación a vela en el Mediterráneo, V Jornadas Internacionales de Arqueología Subacuática*, Valencia, 313-324.
- ESPINOSA, A., SÁEZ, F.; CASTILLO, R. 2003: «Puertos y navegación», *Canelobre* 48, 161-181.
- FERNÁNDEZ VEGA, P. A. 1984: «Las áreas periurbanas de las ciudades altoimperiales romanas. Usos del suelo y zona residenciales», *Hispania Antigua* XVIII, 141-158.
- GARCÍA, J.; LARA, G.; LÓPEZ, E. J. 2006: «Un vertedero de los siglos VI-VII d. C.: nuevas perspectivas sobre la ocupación tardía de Benalúa (Alicante)», *Mastia* 5, 171-186.
- GISBERT, J. A. 2009: «Vi tarraconense al País Valencià. Una mirada des dels forns d'àmfores. Arqueologia de les vil·les i derelictes de la costa de *Dianium* (Dénia)», en: M. Prevosti; A. Martín (eds.), *El vi Tarraconense i laietà: ahir i avui*, Documenta 7, Tarragona, 125-150.
- GUITART, J. 1976: *Baetulo. Topografia arqueològica, urbanismo e historia*, Monografías Badalonenses 1, Badalona.
- GURT, J. M. 2001: «Transformaciones en el tejido de las ciudades hispanas durante la Antigüedad Tardía: dinámicas urbanas», *Zephyrus: Revista de Prehistoria y Arqueología* 53-54, 443-471.
- GURT, J. M.; MACIAS, J. M. 2002: «La ciudad y el territorium de Tarraco: el mundo funerario», en: Vaquerizo, D. (ed.), *Espacios y usos funerarios en el Occidente Romano*, Córdoba, 87-112.
- GURT, J. M.; HIDALGO, R. 2005: «L'urbanisme a la ciutat Hispana al llarg de l'Antiguitat Tardana», en: Gurt, J. M.; Ribera, A. (coord.), *VI Reunió*

- d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (2003), Barcelona, 73-93.
- GUTIÉRREZ LLORET, S. 1993: «De la civitas a la madina: destrucción y formación de la ciudad en el sureste de Al-Andalus. El debate arqueológico», en: *IV Congrès d'Arqueologia Medieval Espanyola*, Alicante, 13-35.
- 2004: «Ilici en la Antigüedad Tardía. La ciudad evanescente», en: *Iberia, Hispania, Spania. Una mirada desde Ilici*, Alicante, 95-110.
- HERNÁNDEZ-GASCH, J. 2006: «The Castellum of Barcino: from its Early Roman empire origins as a monumental public place to the Late Antiquity fortress», *Quarhis* 2, 74-91.
- JÁRREGA, R. 2006: «La problemàtica històrica i arqueològica de Dertosa: estat actual dels coneixements i hipòtesis de treball», *Butlletí Arqueològic* 28, 137-198.
- 2008: «La crisi del segle III a l'àrea compresa entre Tarraco i Saguntum. Aproximació a partir de les dades arqueològiques», en: *El món rural d'època romana-3. El camp al segle III. De Septimi Sever a la Tetrarquia*, Girona, 105-139.
- 2009: «La producció vinícola i els tallers d'àmfores a l'ager Tarraconensis i l'ager dertosanus», en: Prevosti, M.; Martín, A. (eds.), *El vi Tarraconense i la laietà: ahir i avui*, Documenta 7, 99-123.
- LIVERANI, P. 2010: «L'anfiteatro extraurbano e le mura nelle città dell'Italia centro-settentrionale», en: Vaquerizo, D. (ed.), *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica*, Monografías de Arqueología Cordobesa 18, 53-66.
- LORENZO DE SAN ROMÁN, R. 2006: *L'Alcúdia d'Elx a l'Antiguitat Tardana. Anàlisi historiogràfica i arqueològica de l'Ilici dels segles V-VIII*, Alicante.
- MACIAS SOLÉ, J. M. 2004: «L'àrea portuària de Tàrraco: noves aportacions i estat de la qüestió», en: Macias, J. M. (ed.), *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco*, Documenta 2, Tarragona, 161-171.
- 2010: «La Tarragona de Frutuós: una visió retrospectiva», en: Gavalda, J. M.; Muñoz, A.; Puig, A. (eds.), *Pau, Frutuós i el Cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII)*, Tarragona, 217-238.
- 2011: «L'arquitectura termal a Tarraco i el seu territorium: reflexions sense resposta», en: *Tarraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana*, actes del Congrés Internacional en Homenatge a T. Hauschild (2009), Butlletí Arqueològic 32, Tarragona, 541-567.
- MACIAS, J. M. et al. 2007: *Planimetria arqueològica de Tàrraco*, Atles d'Arqueologia Urbana de Catalunya 2, Treballs d'Arqueologia Urbana 1, Documenta 5, Tarragona.
- MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 2000: «Tarraco visigoda: caracterización del material cerámico del siglo VII», en: *V Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (Cartagena 1998), Barcelona, 485-498.
- 2010: «Portus Tarraconensis (Hispania Citerior)», en: Keay, S.; Boetto, G., «Portus, Ostia and the ports of the Roman Mediterranean. Contributions from archaeology and history», en: Dalla Riva, M. (cur.), *Meetings between cultures in the Ancient Mediterranean. Proceedings of the 17th International Congress of Classical Archaeology* (Roma 2008), Bolletino di Arqueologia. [En línia]
- MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J. 1993: *Ampurias romana. Historia, Arquitectura y Arqueología*, Sabadell.
- MÁRQUEZ, J. C. 1999: *El comercio romano en el Portus Ilicitanus. El abastecimiento exterior de productos alimentarios (siglos I a. C. - V d. C.)*, Alicante.
- MIRÓ, C.; PUIG, F. 2000: «Edificios termales públicos y privados en Barcino», en: Fernández Ochoa, C.; García Entero, V. (ed.), *Termas romanas en el occidente del Imperio*, II Coloquio Internacional de Arqueología, 1999, Gijón, 171-178.
- MOLINA, J. 2004: «Comercio y relaciones portuarias en el territorio de Ilici», en: *Iberia, Hispania, Spania. Una mirada desde Ilici*, Alicante, 189-196.
- 2005: «La cetaria de Picola y la evolución del portus Ilicitanus (Santa Pola, Alicante)», en: Molina, J.; Sánchez Fernández, M.ª J. (eds.), 2005: *III Congreso Internacional de Estudios Históricos. El Mediterráneo: la cultura del mar y la sal*, Elche, 95-112.
- NIETO, X. et al. 2005: «La fachada marítima de Ampurias: Estudios geofísicos y datos arqueológicos», *Empúries* 54, 71-102.
- NOLLA, J. M.; CASAS, J.; SANTAMARIA, P. 2005: In suo fundo. *La necrópoli oriental de la vil·la romana del Collet de Sant Antoni i els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*, Girona.
- NOLLA, J. M.; NIETO, F. J. 1981: «Una factoria de salaó de peix a Roses», *Fonaments* 3, 187-200.
- OLCINA, M. (ed.) 2009: *Lucentum (Tossal de Manises, Alicante). Arqueologia e historia*, Alicante.
- PADRÓS, P.; COMAS, M. 2004: «Intervencions arqueològiques durant el període 1990-2000 a la ciutat romana de Baetulo (Badalona, Barcelonès) i el seu territori», *Tribuna d'Arqueologia 2000-2001*, Barcelona, 189-205.
- PALMA GARCÍA, F. 2001: «Estructuras domésticas con posible instalación industrial. Intervención arqueológica en el solar nº 59 de la C/ Calvario», *Mérida. Excavaciones arqueológicas* 5, 121-140.
- PAYÀ, X.; PUIG, F.; REYES, T. 1994: «Primeres datacions dels nivells fundacionals d'Aeso», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 4, 151-172.
- PONS I SALA, J. 1994: *Territori i societat romana a Catalunya. Dels inicis al Baix Imperi*, Estudis i Documents 49, Barcelona.
- RAMALLO, S. F.; MURCIA, A. J.; VIZCAÍNO, J. 2010: «Carthago Nova y su espacio suburbano. Dinámicas de ocupación en la periferia de la Urbs», en: Vaquerizo, D. (ed.), *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica*, Monografías de Arqueología Cordobesa 18, 211-254.
- REVILLA, V.; CELA, X. 2006: «La transformació material e ideològica de una ciutat de Hispania: Iluro

- (Mataró) entre los siglos I y VII d. C.», *Archivo Español de Arqueología* 79, 89-114.
- REYNOLDS, P. 1993: *Settlement and Pottery in the Vinalopó Valley (Alicante, Spain) A. D. 400-700*, BAR Int. Series 588.
- RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M. 2007: «Contextos cerámicos de mediados del siglo V en Valentia y en Cullera», en: Bonifay, M.; Tréglia, J.-C., *LRCW2. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean*, BAR Int. Series 1662 (II), 189-198.
- RODRÍGUEZ, J. F.; MANGAS, J.; OREJAS, A.; GONZÁLEZ, C. 1999: *El trabajo en la Hispania Romana*, Madrid.
- ROSELLÓ, M. 2005: «Un establiment de producció de saladures dels ss. V-VI dC en Cullera (València)», *Qulayra* 1, 33-54.
- 2007: «Cerámicas en el *Portum Sucrone* (Cullera, Valencia). Indicadores del tráfico comercial durante la Antigüedad tardía (siglos V-VII d. C.)», en: Pérez, J.; Pascual, G., *Comercio, redistribución y fondeaderos. La navegación a vela en el Mediterráneo, V Jornadas Internacionales de Arqueología Subacuática*, Valencia, 305-312.
- TARRATS, F. 2000: «Tarraco, topografía urbana y arqueológica de los vertederos», en: Dupré, X.; Remolà, J. A. (eds.), *Sordes Urbis. La eliminación de los residuos en la ciudad romana* (Roma 1996), Monografías de la Escuela Española de Arqueología en Roma, 129-137.
- TSIOLIS, V. G. 1997: «Las restricciones de la producción tegularia en la *lex ursonensis*», *Studia Historia. Historia Antigua* 15, 119-136.
- VAQUERIZO, D. 2010: *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica. Topografía, usos, función*, Monografías de Arqueología Cordobesa 18. Córdoba.
- VAQUERIZO, D.; MURILLO, J. F. 2010: «Ciudad y suburbia en Corduba. Una visión diacrónica (siglos II a. C.-VII d. C.)», en: Vaquerizo, D., *Las áreas suburbanas en la Ciudad histórica*, Monografías de Arqueología Cordobesa 18, 455-522.

II. EL PAISATGE PERIURBÀ A LA MEDITERRÀNIA OCCIDENTAL
(LITORAL IBÈRIC I GAL):
ELS GRANS *OPPIDA* I LES COLÒNIES GREGUES

LE PAYSAGE PÉRIURBAIN EN MÉDITERRANÉE OCCIDENTALE
(LITTORAL IBÉRIQUE ET GAULOIS) :
LES GRANDS *OPPIDA* ET LES COLONIES GRECQUES

LA PROBLEMÀTICA DE L'ENTORN PERIURBÀ DE RHODE

Anna Maria Puig

Tècnica arqueòloga-conservadora de l'Ajuntament de Roses (2008-2011)

Resum

El coneixement del territori fora dels límits estrictes del nucli urbà de la colònia de Rhode encara està poc desenvolupat. El primer establiment, que s'ubica sobre el turó de Santa Maria –absorbit per la fortificació moderna de la Ciutadella de Roses– i ran de mar, ocupa un perímetre més o menys definit, que abasta cronològicament el període que va des del segon quart del segle IV aC fins al 195 aC. Correspon al nucli de la fundació massaliota, que a partir de final del segle IV - inici del III aC s'estén a llevant de la ciutat, on es funda un barri artesanal i portuari que concentra la producció i la comercialització dels tallers ceràmics. El seu emplaçament, encara que molt proper a la ciutat, es podria considerar una ocupació de tipus periurbà, separada pel curs d'una riera. Poca cosa sabem, però, del territori a tramuntana i ponent, atesa l'escassa recerca arqueològica. A nord sembla que s'hi estendrien les terres fèrtils, susceptibles d'un ús agrícola o ramader. A l'oest, en una zona de maresmes, travessada pel camí d'Empúries, només es coneix la font d'extracció d'argiles pels tallers i un altre possible residu d'ocupació, identificat gràcies a la presència de materials. És possible que en aquesta zona es puguin localitzar les àrees de culte i les necròpolis.

Paraules clau: Rhode, espai periurbà, activitat artesanal, espai de culte, necròpolis.

Abstract

Our knowledge of the territory outside the strict limits of the urban nucleus of the *colonia* of Rhode is still sparse. The first settlement, on Santa Maria Hill (later absorbed by the modern fortification of the Citadel of Roses) and close to the sea, occupied a more or less defined perimeter between the second quarter of the 4th century and 195 BC. It corresponds to the Massaliot settlement that grew up to the east of the town from the late 4th/early 3rd century; this was an artisanal and port quarter with a concentration of pottery production and trade. Its location, close to the town, can be considered as a periurban-type occupation, only separated by the course of a torrent. However, we know very little of the territory to the north and east, given the sparse archaeological research that has been carried out on it. To the north there was fertile land that could be used for crop growing or stockbreeding. To the west, in an area of marshland crossed by the road to Empúries, we only know of the site where the potters extracted clay, as well as the remains of another possible area of occupation, identified thanks to finds. It is possible that this area was used for worship and as a burial site.

Keywords: Rhode, periurban area, artisanal activity, worship area, burial site.

L'extensió, l'ocupació i els possibles usos de l'entorn periurbà de la colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà) són poc coneguts. Les llacunes en el coneixement d'aquest espai són enormes. En primer terme, hem de lamentar la notable alteració que ha patit aquest paisatge al llarg dels segles, tant per motius geològics com antròpics. Però, també, hem de considerar els escassos treballs arqueològics, els quals, a més, malgrat els prop de 30 anys de recerca intermitent, només han donat resultats negatius. No obstant això, cal dir que manquen prospeccions sistemàtiques en tota aquesta àrea, les quals esperem que puguin ajudar a resoldre algunes de les hipòtesis que plantejem.

Davant la manca de troballes arqueològiques determinants, els paral·lels amb altres colònies massaliotes ens han estat molt útils a l'hora de fer una aproximació a l'ocupació de l'espai periurbà dins dels límits de la *chôra* hel·lenística. Certes pautes comunes ens han permès suposar la situació de les necròpolis, potser també d'algun santuari colonial, en l'àrea humida, no habitable, prop del mar, davant de la ciutat i prop de la xarxa viària. Massalia, Emporion i Agde són ciutats amb les quals podem establir paral·lelismes, considerant el particular paisatge de Roses i certs interessants elements fossilitzats en vilars, centres de culte i camins altmedievals, alguns dels quals coneguts ja en època romana.

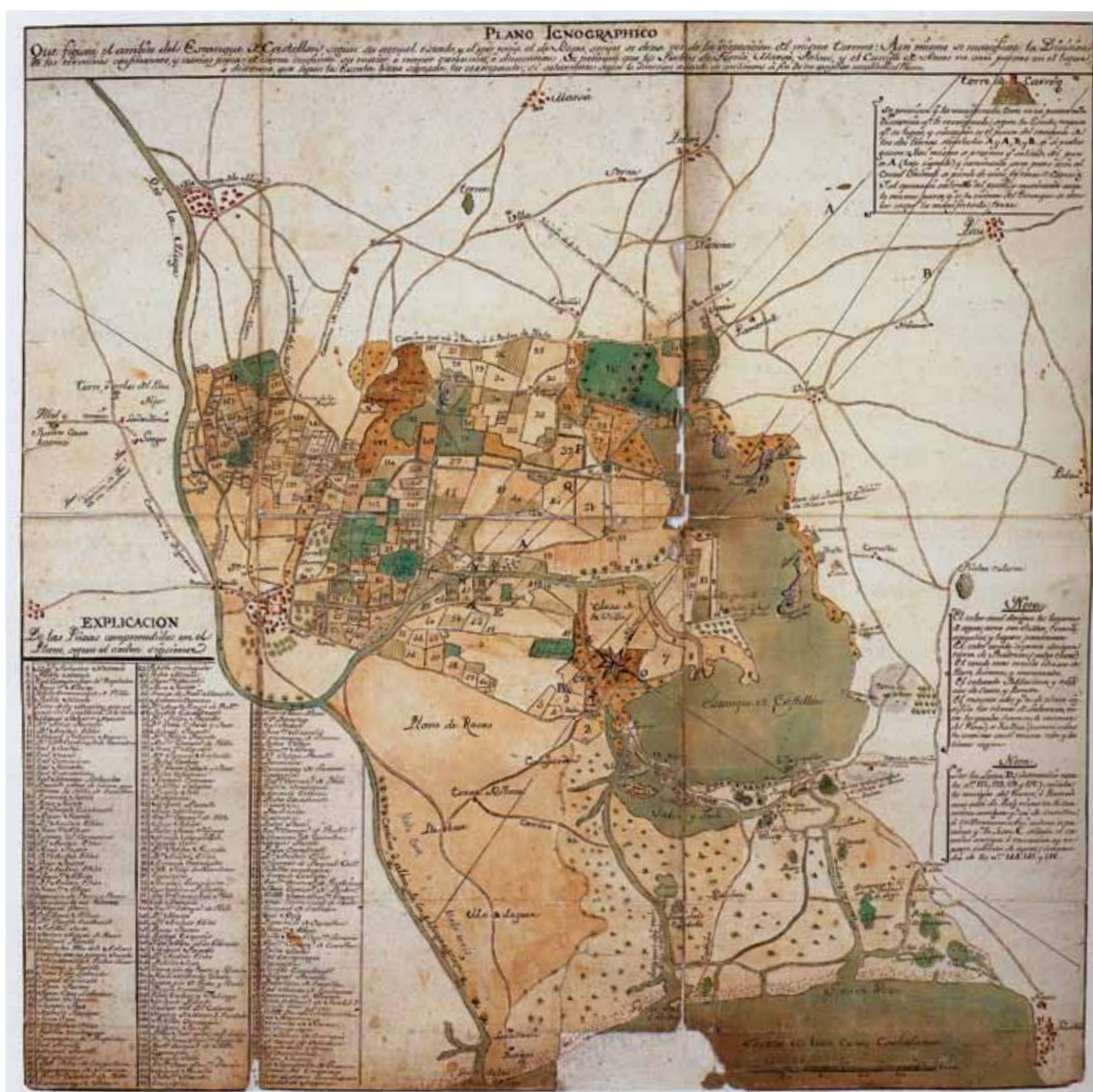

FIGURA 1. Representació de l'estany de Castelló a mitjan segle XVIII, que es conserva a l'Arxiu Capítular de Girona.

Rhode és encara un jaciment amb molts fronts de recerca oberts, del qual avui només en coneixem relativament bé l'evolució històrica i urbana, i els seus tallers ceràmics. Precisament, pel que fa als tallers, l'única explotació de la qual tenim constància en l'àrea periurbana és la de la terrera d'on s'extreia l'argila. Sens dubte, cal pensar en altres tipus d'explotacions, així com en algun tipus de cadastració de l'espai agrícola útil, que devia estendre's al nord i nord-est de la ciutat.

En relació amb l'evolució urbana, avui estem en condicions de discutir si el barri hel·lenístic, construït a partir de la fi del segle IV aC - inici del III aC, a l'est de l'antic nucli d'hàbitat -conegut amb el nom de turó de Santa Maria-, es pot considerar ocupació periurbana. La troballa del recinte emmurallat i el coneixement sobre quina era la configuració geogràfica original del lloc, marcada pel pas d'una riera i la proximitat del mar i el port, són els principals elements que cal tenir en compte. També la definició com a barri artesanal i comercial, amb un traçat urbà independent, preconcebut i ordenat, intervé en la discussió.

1. L'entorn que acull la fundació

Abans d'entrar en matèria, cal que fem una aproximació al paisatge que acull la fundació de Rhode, atès que sense conèixer l'entorn no és factible comprendre ni valorar les possibilitats d'ocupació i explotació que aquest espai ofereix. La colònia, que avui sabem fundada a partir del primer quart del segle IV aC, es troba emplaçada a l'extrem nord de la badia de Roses, just després de finalitzar la costa abrupta del cap de Creus, en el límit de la platja, a recés de la serra de Rodes, i a unes 8 milles de distància per mar de la ciutat d'Emporion, a l'altre extrem de la badia.

En aquest moment del segle IV aC, el territori era en bona part ocupat per aiguamolls, entre els quals en destacava un de major superfície, l'estany de Castelló, l'*stagnum Tonon* de les fonts antigues i medievals. Aquest tipus de terreny salobre i erm, poc útil per a l'agricultura, arribava fins ben a prop del turó de Santa Maria, un punt elevat en l'entorn, damunt del qual tenim constància de les primeres restes constructives associades a l'establiment massaliota. Encara avui ens podem fer una idea d'aquest paisatge, atès que es conserva en la part més propera al front de mar, entre les actuals poblacions de Roses i Castelló d'Empúries i, per descomptat, en els recuperats Aiguamolls de l'Empordà.

La dessecació forçada d'aquests terrenys, permanentment inundats, procés que s'accelera sobretot a partir de final del segle XVIII, és precisament una de les principals causes d'alteració del paisatge antic i de comprensió de l'entorn original de la colònia. La necessitat de guanyar terrenys per a conreus i pastures va portar a reduir considerablement la llacuna fins a deixar-la totalment cega. Alguns plànols dels segles XVIII i

XIX permeten fer-nos una idea de la seva extensió i de quin havia de ser l'espai útil per ser ocupat i explotat (fig. 1).

Sobre això, també hem de tenir en compte l'evolució de la línia de costa. A partir de l'anàlisi de les formes i els sediments que els processos geològics han anat deixant, se sap que en època de la fundació de Rhode el litoral era notablement diferent a l'actual (Roqué 2006, 31-35). El turó de Santa Maria de Roses, en el qual, com hem dit, s'emplaça el primer nucli urbà, era un petit illot situat en la línia d'una costa lleugerament escarpada, que hi quedava connectat pels sediments dels deltes dels rius que desembocaven a cada costat del turó, els que avui reben els noms de riera de la Trencada i rec Fondo, a ponent i llevant, respectivament (fig. 2). Aquests sistemes fluviodeltaics ja havien començat a avançar i guanyar terreny al mar, i segurament, havien provocat el desenvolupament de barres litorals i la formació de maresmes que, de manera progressiva, farien avançar la línia de costa (fig. 3). Sabem, gràcies a les intervencions arqueològiques realitzades en el jaciment, que en època hel·lenística el terra ferm es trobava pràcticament uns 200 m més cap a l'interior que ara (Puig i Martín 2006, 38). En definitiva, un altre element que cal tenir en compte a l'hora de discriminar quins espais pogueren ser susceptibles de ser ocupats.

La primera intervenció antròpica que més fortament va incidir en el canvi de configuració del lloc fou l'associada a les obres de fortificació de la Ciutadella, una gran defensa, de prop de 19 ha de superfície, que

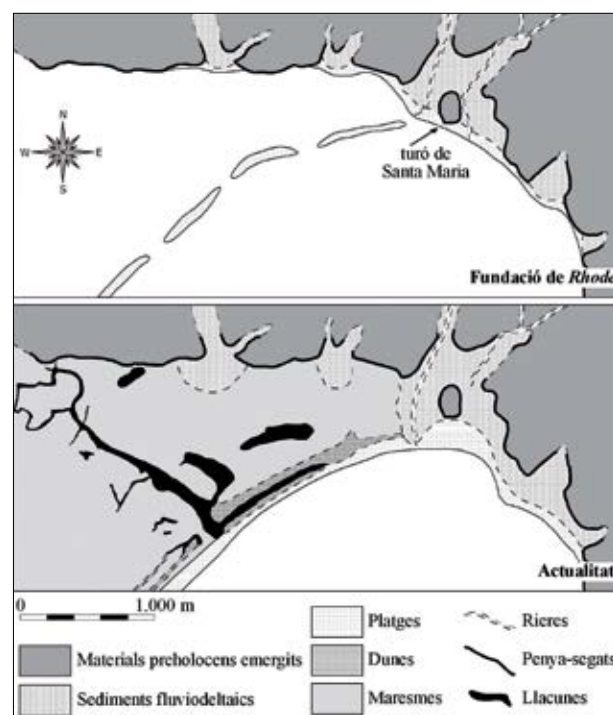

FIGURA 2. Restitució del litoral de Rhode en el moment de la fundació, comparada amb la línia de costa actual. Dibuix: Carles Roqué.

es començà a construir a partir de mitjan segle XVI i que restà en funcionament fins al principi del segle XIX. Cal recordar que les restes de Rhode es troben just en el subsòl d'aquest extens recinte emmurallat, per sota, també, d'altres ocupacions, com ara el nucli tardoromà, datat entre el segle II i el VII dC, i la vila medieval, datada entre els segles X i XVI, si bé només aquesta superposició d'ocupacions en el mateix lloc ja ens permet comprendre l'estat precari en què ens arriben els nivells arqueològics de la colònia. La magnitud dels treballs necessaris per arranjar l'espai per a la fortificació moderna foren la raó principal de la seva destrucció. Sabem que l'obra de la Ciutadella va suposar la desviació de rieres, l'aplanament del terreny, la tala de boscos i importants moviments de terres, que desfiguraren de manera molt important el paisatge antic.

La fortificació s'havia construït com a reforç de les velles muralles de la vila medieval, que resultaven obsoletes per defensar una plaça que es considerava de

molt alt valor estratègic, enmig de les pretensions de les corones espanyola i francesa en temps de Carles I. Els problemes de convivència i els derivats de la defensa de la plaça van provocar el despoblament civil progressiu i la construcció de cases en un raval, fora muralles, cap a llevant, que fou l'embrió de l'actual vila de Roses. Aquesta primera urbanització, que es va intentar regular al llarg del segle XVIII, també alterà les antigues ocupacions que s'estenien cap aquest sector.

El canvi més sobtat vingué de la mà del creixement urbà, especialment l'associat al fenomen turístic de final dels anys cinquanta als setanta del segle passat. Aquesta expansió urbana, altament agressiva amb el territori, comportà la creació de nombrosos nuclis erràtics cap a l'oest i nord-oest de la Ciutadella i altres que formaren un continu urbà en direcció a les falques muntanyoses properes al nord i nord-est, estenent-se per espais que fins aleshores eren camps de conreus o

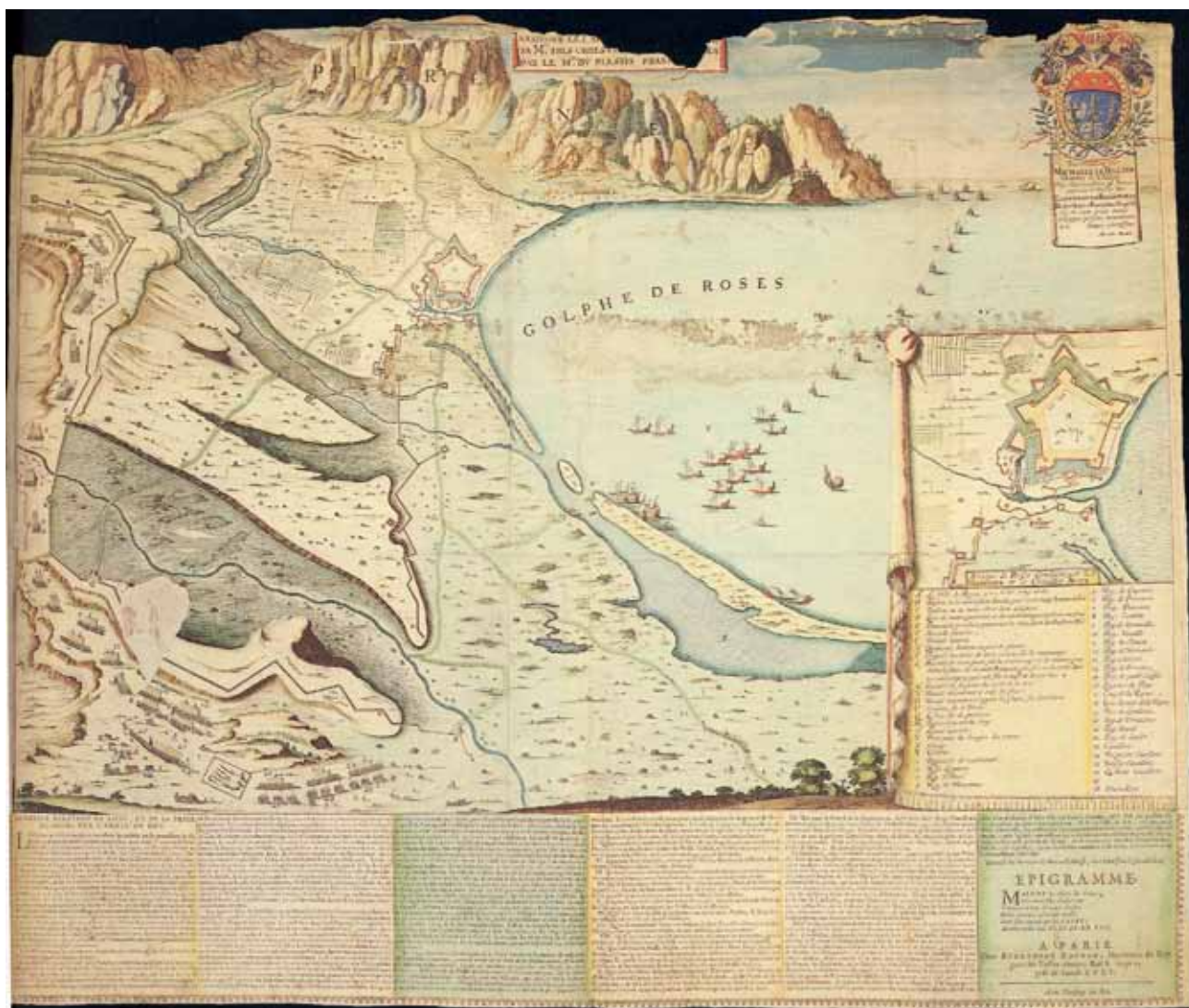

FIGURA 3. Gravat francès de l'any 1645 on s'aprecia el perfil de la costa escarpada, l'àrea de maresmes, el residu de les barres de sorres i el curs dels rius que, amb les seves aportacions, ompliren aquests espais. Plànol: Ministère de la Défense, SHAT, Archives du Génie (Castells *et al.* 1994, 385).

FIGURA 4. Vista general de Roses abans del boom turístic. Foto: V. Fagnoli.

sòls rústics, sota els quals podrien haver quedat, més o menys preservades, restes arqueològiques d'interès. Per fer-nos-en una idea, Rosa M. Fraguell avalua el creixement del sòl urbà de 122,8 ha l'any 1961 fins a 655,6 ha el 1984, és a dir, un augment del 433,7 ha. Amb paraules de l'autora: «passa de ser un petit poble de base primària a una ciutat turística residencial i en què el sòl de rústega esdevé sòl urbà, amb un creixement tan ràpid i espectacular que no ha estat capaç d'assimilar» (Fraguell 1993, 227) (fig. 4).

Partint del que acabem d'exposar, som conscients que la recerca sobre el territori periurbà de la colònia de Rhode està molt limitada. En primer terme, s'ha de concentrar a les proximitats del turó de Santa Maria, l'illot format durant el període preholocè al qual ens hem referit, que en el moment de la fundació era una elevació de només uns 6 m s. n. m. En segon lloc, cal que busquem aquesta ocupació sobre el sòl que a l'època era útil, és a dir, hem de restar la franja d'almenys 200 m de costa que avui tenim de més, així com l'antiga extensió d'aiguamolls i platges de riera,¹ pràcticament desaparegudes (fig. 3 i 5). Finalment, cal tenir en compte, com s'ha demostrat en els treballs arqueològics, que els habitants de Rhode mai no ocuparen els marges propers a les platges de graves i còdols, ni de la riera de la Trencada ni del rec Fondo, sinó que es limitaren a construir sobre el subsòl ferm i elevat.

Això es constata tant en el segle IV aC, amb el primer nucli sobre el turó de Santa Maria, com més tard, amb la construcció del barri hel·lenístic, que es fa sobre el pendent suau del turó que se situa a llevant, i que es coneix amb el nom del turó de l'Escorxador, a una cota entorn dels 3 m s. n. m.

En definitiva, el periurbà de Rhode s'hauria de limitar a la franja de costa elevada del litoral (fig. 6) i al rerepaís que s'estén cap al nord, fins a la falda de les muntanyes properes.

2. Definició del nucli urbà

No podem delimitar el periurbà sense concretar abans el nucli urbà. Fins als resultats de les darreres campanyes al jaciment de la Ciutadella (Puig 1998a, 1998b; Puig *et al.* 2000, 2002), no es disposava d'arguments suficients per plantejar quina en podia ser l'extensió i els límits. La troballa de la muralla, el reconeixement de l'antic traçat del rec Fondo i l'estudi de la paleotopografia del lloc (Puig 2006b, 35-38) han estat decisius per afirmar-ne la localització en els límits del turó de Santa Maria (fig. 7).

Pel que fa al tram de muralla descoberta, malgrat que sigui una construcció tardana, que datem dins del darrer quart del segle III aC –en el context de la fi de

1. El territori immediat a l'illot era ben irrigat per diverses rieres, tant cap a l'oest com cap a l'est.

FIGURA 5. Gravat francès de l'any 1795 on es pot veure la xarxa fluvial que drenava el paisatge de l'entorn de Roses. Plànol: Ministère de la Défense, SHAT, Archives du Génie (Castells *et al.* 1994, 425).

la Segona Guerra Púnica—, es tracta d'una estructura clarament delimitadora de la base oest del turó. Per ara, però, no hem localitzat restes de cap perímetre emmurallat anterior, contemporani a la ciutat del segle iv aC.

Fins avui² només s'han descobert 42 m de llargada d'aquest recinte: el primer tram, començant pel sud, amida 6 m de llargada fins a arribar a una possible porta; a partir d'aquí queda interromput i continua en un altre tram de 28 m, amb una orientació sensiblement més tancada cap a l'oest, respecte a l'anterior; al final gira en angle recte cap a l'oest, en un altre tram de 8 m més. La porta descoberta fa 2,80 m d'amplada i està protegida per un àmbit quadrangular, que amida 5,70 m per 4,90 m de costat, amb una superfície interior de 30 m², adossat a la muralla, que fa pensar en una possible torre de defensa (fig. 8). La construcció té una amplada general d'1,30 m, feta amb blocs irregulars de granit, amb les cares desbastades, completats amb pedres menors per omplir els buits, tot

reunint amb argila i pedres petites. No sabem com era en alçada; si aquesta obra de pedra només corresponia al sòcol de la muralla o bé tota s'havia construït amb aquest material.

Tampoc no sabem com continuava ni cap al sud ni cap al nord. Al nord, seguint en línia recta al tram més llarg i a 50 m de distància, s'han detectat restes de pedres remogudes per l'obra d'un magatzem de pólvora annex al portal de Terra de la Ciutadella, les quals bé podrien ser de la muralla. Cap al sud, suposem que, seguint el perfil del turó i el curs del rec Fondo, s'anava tancant en direcció a l'oest fins a trobar la façana de mar. Menys dades tenim del traçat a ponent del turó; no obstant això, és fàcil suposar que resseguia la seva base i el curs de la riera que el delimita la Trencada per aquest costat.

En definitiva, parlem d'una concentració urbana que s'estendria per la superfície d'un turó, aparentment de forma circular o sensiblement ovalada en sentit nord sud, d'almenys 130-140 m d'amplada i

2. Les excavacions del *Projet de interventions archéologiques au site de la Ciutadella de Roses (2008-2016)*: cap al centenari de la descoberta —promogut per l'Ajuntament de Roses, avalat pel Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona i redactat per qui signa aquest article— se centren també en la zona de la muralla. Esperem que propers treballs ens permetin conèixer-ne millor la traça.

FIGURA 6. Restitució, sobre ortofotomapa, del perfil de costa elevada que formava la paleofaçana litoral en el temps de la fundació de Rhode.

unes 1,6 ha. Dins d'aquest perímetre s'han localitzat les restes constructives del segle iv aC, tant en el cim del turó –sota els fonaments de l'església del monestir romànic, parròquia de la vila medieval– com en els vessants sud i est. Queda encara molt espai per excavar, el qual, a més, està molt afectat per les restes de la ciutat tardoromana i per la vila medieval. Podem calcular que al llarg de tots aquests anys s'han descobert només uns 900 m² del total de la superfície, la qual cosa equival a un escàs 7%.

Volem observar la similitud entre la topografia de la colònia de Rhode i la de les colònies massaliotes del sud de França d'Agathe i Olbia, cronològicament properes en el temps, especialment la primera, fundada entre el final del segle v i el principi del iv aC, mentre que Olbia és una mica més recent, entorn del 325 aC. Totes són colònies marítimes, que s'emplacen sobre uns turons poc elevats respecte al nivell del mar, envoltades per muralles fetes amb blocs grans, simplement desbastats, i amb un urbanisme regular (Bats 2004, 51-52). Agathe reproduceix, al mateix temps, un seguit de coincidències, com ara la situació prop d'un espai de llacunes, a l'entrada d'un rerepaís ric en fonts naturals i prop d'un cap geogràfic, que marca el límit entre el golf de Narbona i el golf Galatique (García

1995, 146). D'aquestes colònies se'n coneix bastant bé la superfície, així com la planta i la trama urbana, dades que, per ara, a Roses són desconegudes.

3. El barri artesanal i comercial extramurs

A uns 70 m cap a l'oest del turó, al marge oposat del rec Fondo, a tocar de la seva desembocadura, ran de la platja i del port i sobre la base del turó de l'Escorxador, s'hi disposa un barri extramurs, conegut amb el nom de barri hel·lenístic. Aquesta posició topogràfica, malgrat no trobar-se gaire lluny del nucli primigeni, és el principal argument per considerar-ne la construcció en àrea periurbana. El rec Fondo, tot i que no el podem considerar un obstacle insalvable,³ separa dos espais clarament diferenciats; sens dubte, la riera divideix (fig. 9).

La implantació del barri es produeix en el moment de màxima expansió de la ciutat, la qual es tradueix en altres elements, repetidament publicats, com són l'encunyació de les dracmes (Campo 2006, 575-583) i la producció i la comercialització dels tallers ceràmics de vernís negre (Puig 2006a). També és el moment que la zona que podríem dir de l'acròpoli experimenta una

3. Excepte en èpoques de fortes pluges, aquestes rieres, i més encara en el tram de la desembocadura, són fàcils de traspasar.

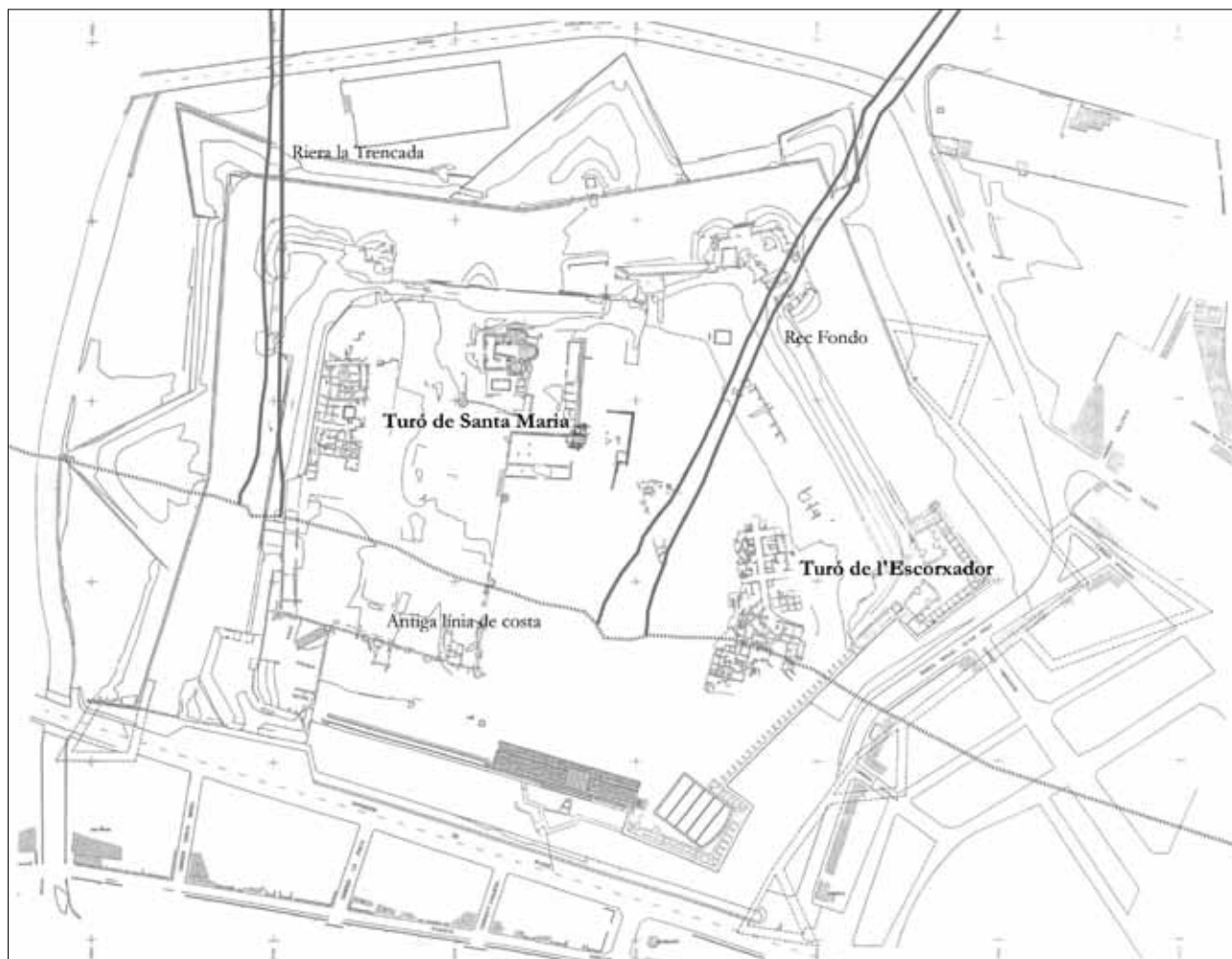

FIGURA 7. Ubicació dels principals elements geogràfics modificats per la construcció de la Ciutadella.

notable reforma urbana. Pel que fa als tallers ceràmics, és precisament el barri el que allotja, des del mateix moment de construcció, la que hem de considerar una de les principals activitats econòmiques de la ciutat. Però el barri no solament cobreix les expectatives d'expansió econòmica, sinó que també acull el creixement demogràfic que experimenta la població a partir de final del segle iv aC.

Es tracta d'un barri construït de nova planta, de manera planificada, urbanísticament ordenat, que s'orienta en funció del traçat de la riera que el delimita pel costat oest, la qual es troba a uns 20 m de distància. La urbanització s'organitza sobre un pla ortogonal, compartimentat en illes rectangulars, separades per carrers que amiden entre 3,80 m i 4 m d'amplada. D'aquests s'ha descobert un possible carrer principal o *plateia*, traçat en sentit longitudinal nord-sud, i dos de transversals, perpendiculars a aquest, en sentit est-oest.

Partint de la superfície descoberta i la parcel·lació observada, només tenim indicatiu de 6 illes. Les seves dimensions, pel que fa a l'amplada, són diferents, segons si es troben a l'est o a l'oest de la *plateia*. Les del costat est són les més grans i amiden 20 m de llarg

per 17,40 m d'amplada, la qual cosa equival a una superfície de 348 m²; les del costat oest són més estretes, de 20 m de llarg per 13,70 m d'amplada, és a dir, 274 m². Al mateix temps hem constatat com cadascuna de les illes se subdivideix en lots o parcel·les, també de manera diferenciada segons cada sector. Les illes del costat est estan compartimentades en 2 parcel·les, de 16,40 m per 5,80 m d'espai interior hàbil, és a dir, 95 m²; mentre que les illes del costat oest ho estan en 3 parcel·les: dues de laterals de 12,70 m per 6 m (76 m²) i una de central de 12,70 m per 5 m (63,5 m²). Pel que fa les cases, en alguns casos ocupen una parcel·la sencera, com ara a la núm. 3, mentre que altres només la meitat d'una parcel·la, com ara a les núm. 2, 7 i 9 (fig. 10).

Les dimensions de les illes grans, pel que fa a superfície, són similars a les que conformen la trama urbana de la colònia d'Olbia, molt propera, en el temps, a la planificació del barri. Amiden 34,50 m per 11 m, que equival a 379,50 m² (Bats 2004, 53). La comparativa, però, no la podem continuar amb plans ortogonals d'altres fundacions massaliotes de la zona del sud de França (Tréziny 2004, 65-77). A part de la manca de dades per a certes colònies, com ara Agathe,

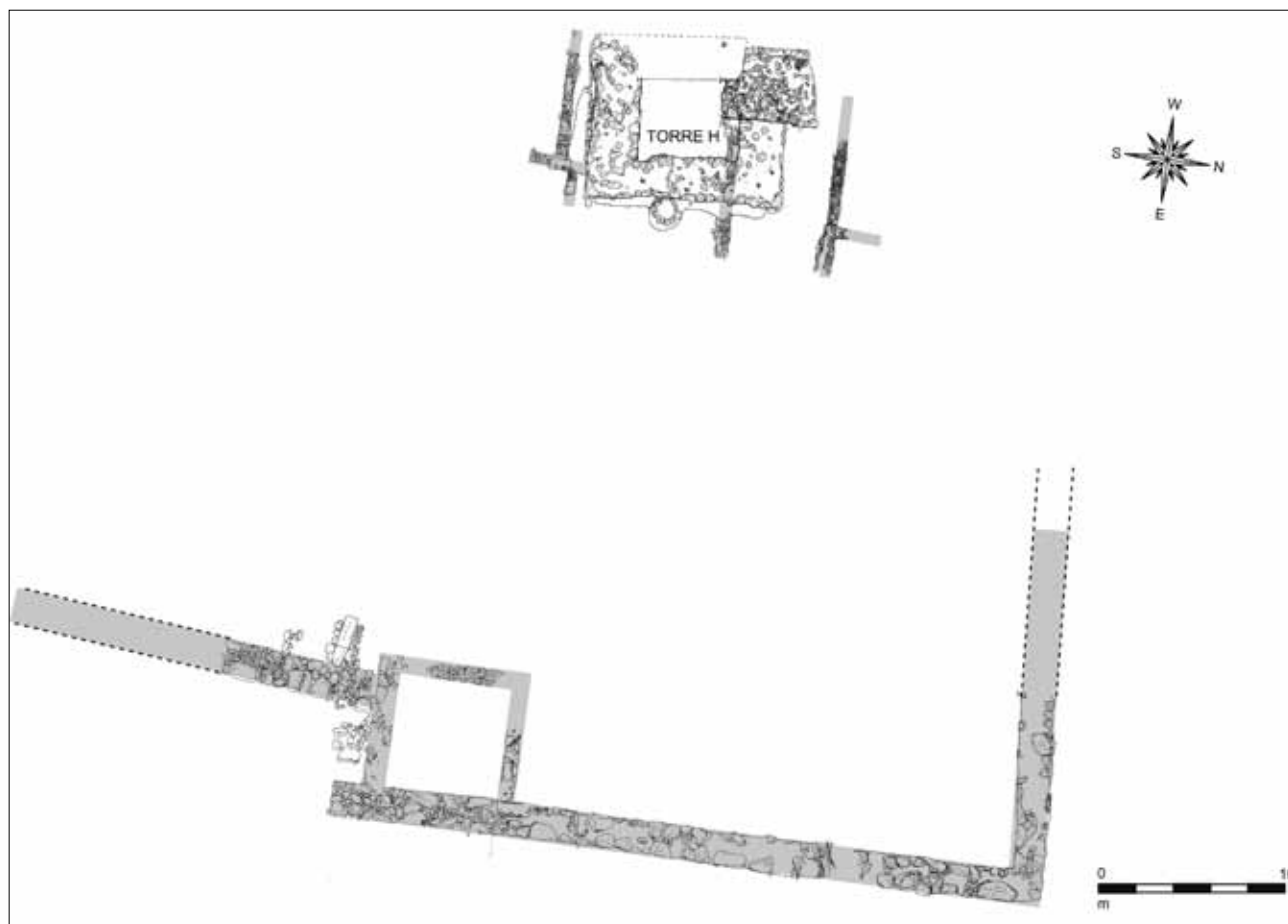

FIGURA 8. Planta de la muralla que delimita el turó de Santa Maria a l'est i murs de l'hàbitat del s. iv aC descoberts sota una de les torres de la muralla medieval.

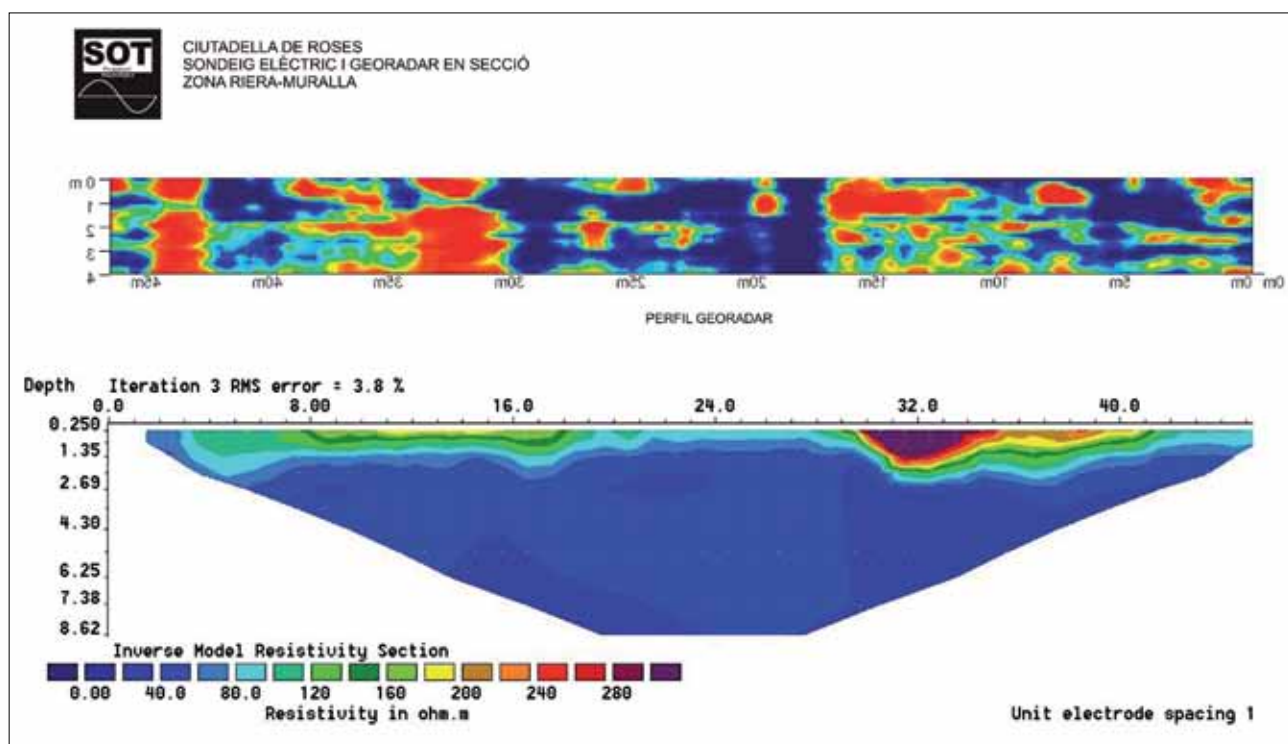

FIGURA 9. Secció resultant de les prospeccions fetes l'any 2007 al pati d'armes de la Ciutadella, mitjançant sondeig elèctric i georadar, en la qual s'entreveu el curs del rec Fondo, lliure de construccions, i murs en els marges, amb més densitat. Dibuix: SOT, prospeccions arqueològiques.

veiem com en altres, més ben estudiades, les superfícies no coincideixen ni en mides ni en proporcions. De fet, no sembla desprendre-se'n una pauta exacta. Lamentablement, tampoc no podem fer paral·lelismes amb la ciutat d'Emporion, l'urbanisme grec de la qual és poc conegut.

No sabem quina era l'extensió total del barri, atès que encara resta bona part per excavar. No obstant això, topem amb diversos handicaps, els quals ens fan

pensar que resultarà molt difícil poder-la determinar amb exactitud. Es tracta, com és habitual en tot el jaciment, d'una zona alterada per construccions posteriors; al damunt hi trobem restes des del segle II dC fins al VI dC i, a partir d'aquest moment, d'una extensa necròpolis. Però, sobretot, cal considerar que a mitjan segle XVI es construí al damunt la muralla de la Ciutadella i, ja dins del segle XVII, els edificis dels quarters d'infanteria i l'hospital militar. No descartem, però,

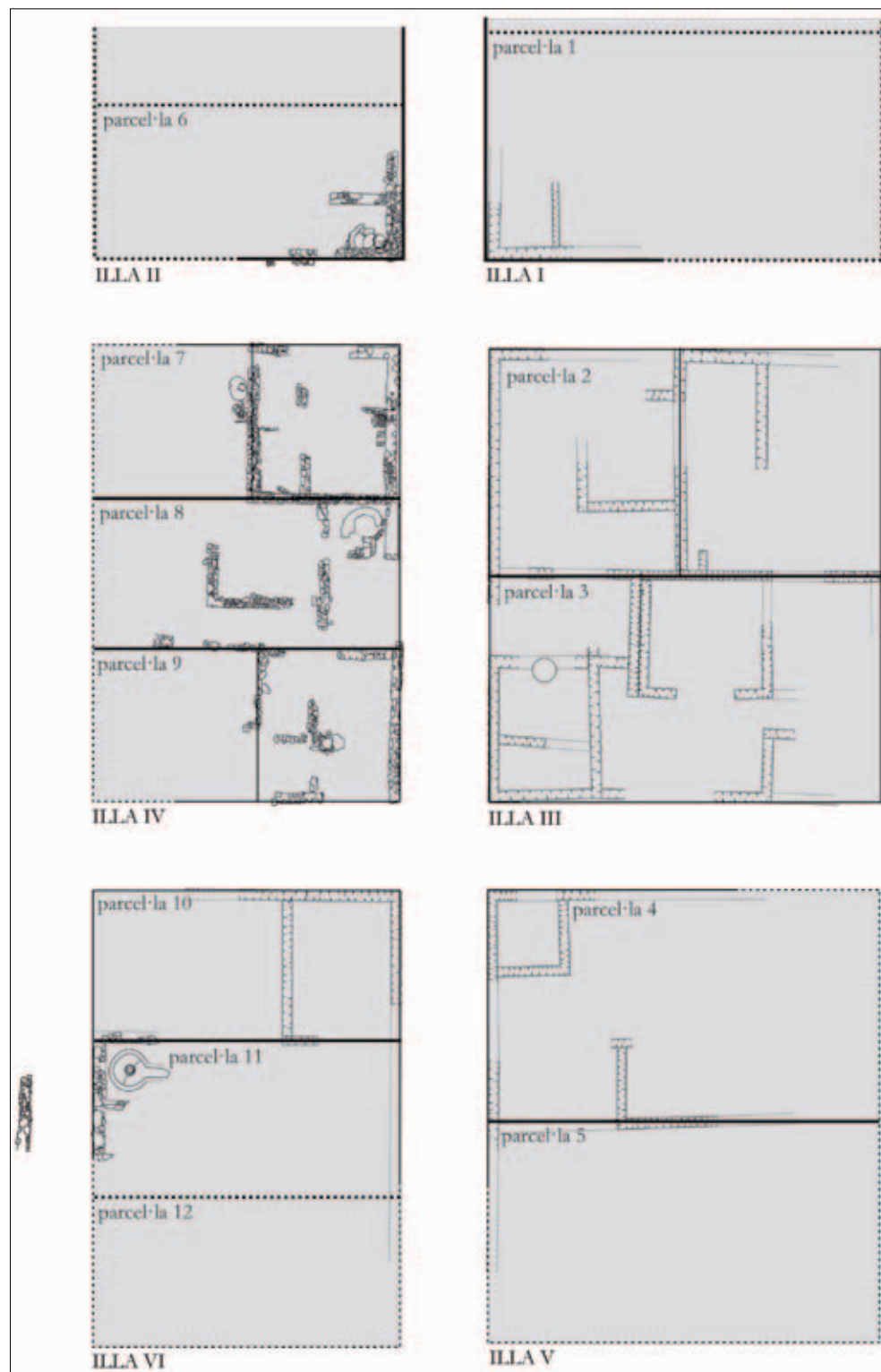

FIGURA 10. Trama urbana i dimensions de les illes del barri hel·lenístic.

que tant en direcció al nord⁴ com a l'oest apareguin altres illes de cases; no, en canvi, cap el sud, on es troba el moll del port, ni cap a l'oest,⁵ atesa la proximitat de la platja de riera (fig. 11).

El caràcter artesanal d'aquest barri es determina, sobretot, per la presència dels esmentats tallers ceràmics. Les excavacions que s'hi han realitzat només han localitzat 2 forns, tot i que no descartem que en puguin aparèixer d'altres. Ambdós són del mateix tipus. Es tracta d'uns forns de tiratge vertical, de planta circular i secció hemisfèrica, d'un diàmetre central exterior d'1,80 m i amb un *prae-furnium* destacat. La cambra de combustió estava separada de la de cocció per una graella, que no s'ha conservat, aguantada sobre un pilar central i les parets laterals. Es tracta d'unes construccions relativament sòlides, fetes amb peces a mida, de les quals s'han recuperat alguns exemplars.

Aquesta activitat es beneficiava de la seva posició prop del port, que hem situat al sud i sud-oest del barri, entre la desembocadura del rec Fondo i el front de mar. Al llarg d'aquesta façana s'ha localitzat un llarg mur, del qual es coneix només un tram de 23 m de llargada, construït amb blocs granítics –de forma similar a la muralla del turó–, que hem identificat amb un possible de moll de càrrega (Puig 1998a, 2006a; Puig i Martín 2006, 169-176). La manca de treballs arqueològics no ens permet saber com continuaria aquest moll cap a l'est i cap a l'oest. En uns recents sondejos, fets a uns 40 m a l'est del darrer tram de mur conegut, s'han trobat indicis d'una estructura, molt destruïda per l'obra de la muralla de llevant de la Ciutadella, que sembla que en podria ser la continuació. Seguint aquest traçat, i a uns 120 m en direcció al mar, l'any 2005 es va localitzar un nivell de sorres barrejades amb llims i graves –uns 4 m per sota de la cota actual del carrer i per sota d'una necròpoli del segle XV–, entre les quals es va recuperar un important lot ceràmic, principalment d'àmfores, que es van datar entorn del segle III aC avançat, les quals creiem que corresponien al fons marí del fondejador del port hel·lenístic (Puig 2006d).

La producció principal i de major difusió d'aquests tallers són els vasos de vernís negre, dels quals hem identificat un total de 52 formes. Entre les formes majoritàries, que corresponen a serveis de taula, trobem les copes ROSES 12 i 11, els plats ROSES 80 i 81, el petit crater ROSES 40, les copes ROSES 14, 13 i 10A, l'*skyphos* ROSES 35 i la *kylix* ROSES 30. La resta, el 50% de les formes identificades, són minoritàries, algunes de les quals es coneixen només per un únic individu (Puig 2006a; 2006c, 303-471).

La segona de les produccions dels tallers, pel que fa al volum, són les pastes clares. S'ha identificat un total de 34 formes diferents, un terç de les quals coincideix amb les que també es fabriquen en vernís negre. Les de producció majoritària són les gerres per contenir líquids CL-ROS 50, 43 i 55; els olpes CL-ROS 58 i les copes d'una sola nansa CL-ROS 21 i 23. Hi ha altres formes minoritàries, algunes de les quals coneixem per un únic individu, com també passa amb els vernissos negres (Puig 2006a; 2006c, 473-500).

Els tallers van fabricar altres productes secundaris, sembla que per cobrir les necessitats locals o del territori més immediat. D'una banda tenim les ceràmiques de cuina, entre les quals trobem les típiques formes de les *caccabai*, les *lopades* i les *chytrai*. També ceràmica grisa, amb un repertori formal molt proper al dels vernissos negres i amb algunes formes similars a les de grisa de la costa catalana (Puig 2006a; 2006c, 501-511).

Però no són solament els forns ceràmics els que caracteritzen el caràcter artesanal del barri, sinó també els forns metal·lúrgics. La localització de tots aquests en les illes de la meitat oest del barri, les més properes a la riera, fa pensar que aquesta activitat es concentrava en aquest sector, mentre que les illes de la meitat est, on, segons els antics diaris d'excavació, es va trobar la major part dels molins, llars de foc i àmfores clavades en el sòl, podien tenir un ús més domèstic.

4. L'ocupació a ponent del nucli urbà

Si bé el barri i el port ens permeten fer-nos una idea del tipus d'ocupació a l'est del nucli urbà, les dades pel que fa a l'àrea que s'estén cap al nord i l'oest són pràcticament nul·les. En tot aquest perímetre, en un màxim d'uns 600 metres entorn de la ciutat, s'han fet diverses prospeccions arqueològiques, des de mitjan dels anys vuitanta, amb resultats negatius per a l'època que ens interessa. De fet, algunes coincideixen amb l'espai d'antigues maresmes, davant del terra ferm, per la qual cosa no és estranya la manca de troballes.

L'excepció és la notícia de la troballa de restes a la zona del Mas Mates, en la qual, segons l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya, es troba un jaciment desconegut d'època romana. Avui, gràcies a una recent donació de materials al Museu de la Ciutadella de Roses, sabem que en època de la urbanització d'aquesta zona, als anys setanta del segle passat, es van recuperar ceràmiques diverses, que abasten el mateix marc cronològic de l'ocupació al recinte de

4. Un sondeig fet al desembre de 2011, amb motiu de la gravació del programa emès per TV3 *Sota terra*, fou possible demostrar l'existència d'almenys dues illes més de cases en aquesta direcció.

5. Amb la voluntat de veure l'extensió del barri cap a l'oest, cap a la zona de la riera, l'any 2007 es va prospectar una àrea de 900 m² amb diferents tècniques. La intenció principal era determinar el límit del barri i observar la possibilitat que pogués aparèixer alguna mena d'estructura de tancament. Malgrat l'aparició d'alguns punts de més densitat, els resultats van aparèixer emmascarats per un conjunt d'estructures que molt probablement corresponen a l'ocupació tardoromana.

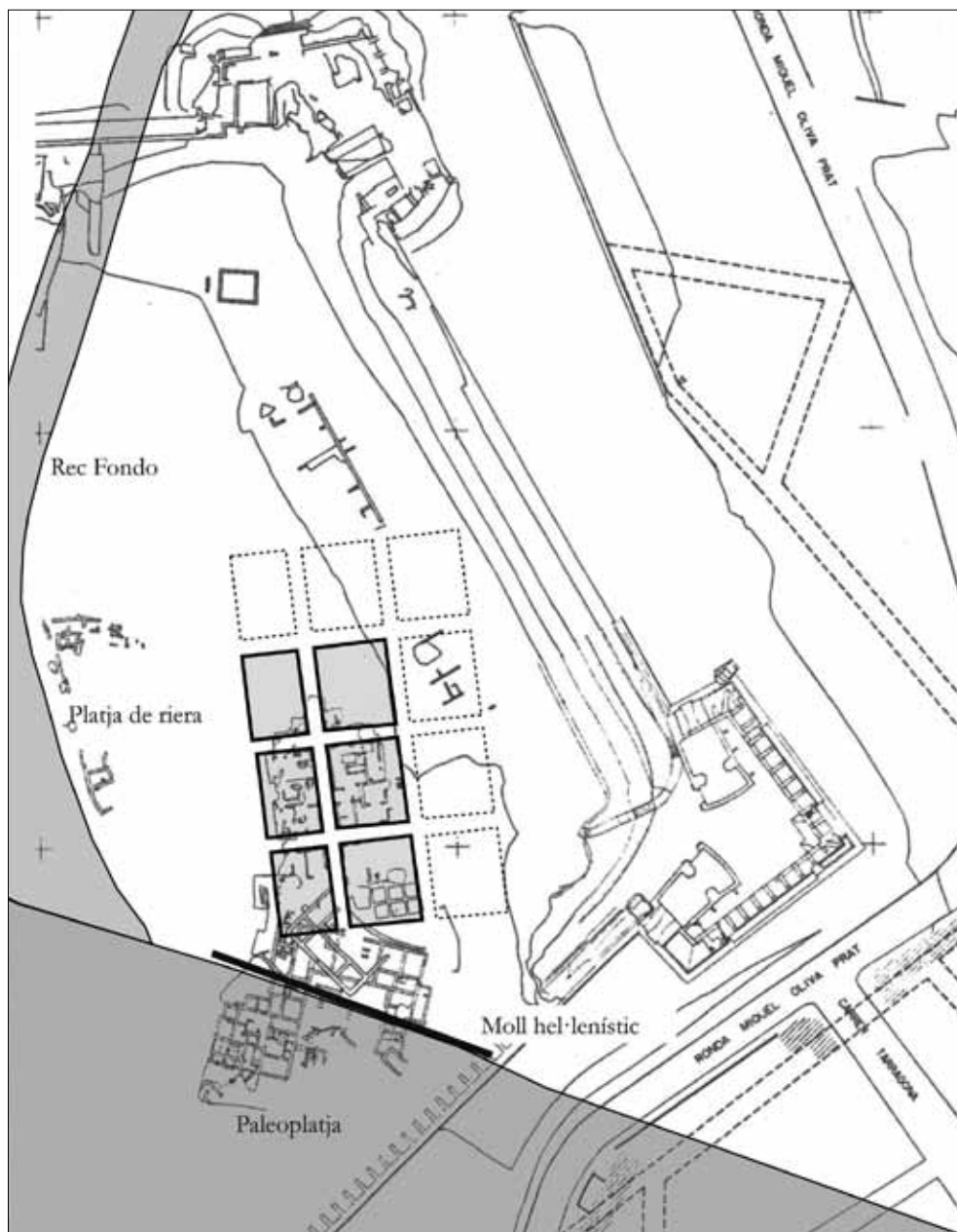

FIGURA II. Restitució hipotètica de l'extensió del barri hel·lenístic, entre el rec Fondo i la platja.

la Ciutadella, des d'època hel·lenística fins a tardo-romana. No se sap, però, ni el lloc exacte de la recollida de materials ni si van aparèixer relacionats amb estructures. La urbanització del Mas Mates queda, aproximadament, a uns 500 m al nord-oest del nucli del turó de Santa Maria, sobre el terra ferm, just en el seu límit, sobre un lloc elevat, entre dues rieres, la Trencada a l'est i el rec d'en Mates a l'oest. Podríem pensar en una altra ocupació periurbana de Rhode? Lamentablement ens hem de limitar a la informació que tenim.

Un altre tipus d'ús, en aquest cas d'explotació, a ponent del nucli urbà, és la terrera per extracció d'argiles, utilitzada per fer la ceràmica dels tallers de Roses, a la qual ja ens hem referit. Partint de les anàlisis de pastes i l'estudi geològic de l'entorn, se suposa que es trobava al lloc que es coneix amb el nom de puig

d'en Patxich, a uns 2,5 km de distància a l'oest de la ciutat, un altre turó, també, ran del terra ferm. Es tracta d'unes argiles calcàries, que es troben en capes intercalades en sediments del Neogen, que afloren en aquesta àrea a ponent de la Ciutadella.

És interessant destacar que a tocar el puig d'en Patxich, pel costat nord, es pot resseguir encara avui el que es coneix com a camí ral de Roses a Peralada. Aquest antic camí segueix la línia de la costa elevada, ran dels turons que formen la paleofaçana marítima, i es dirigeix cap al nord-oest, seguint el perímetre de l'estany de Castelló. El ramal que es desviava i passava pel sud de l'Estany, per l'àrea d'aiguamolls, fins arribar a Castelló, es degué traçar més tard i només devia ser practicable en èpoques més seques. L'encreuament es trobava, si ens fixem en la planimetria dels segles XVIII i XIX, a la zona de Santa Margarida, a la qual ens re-

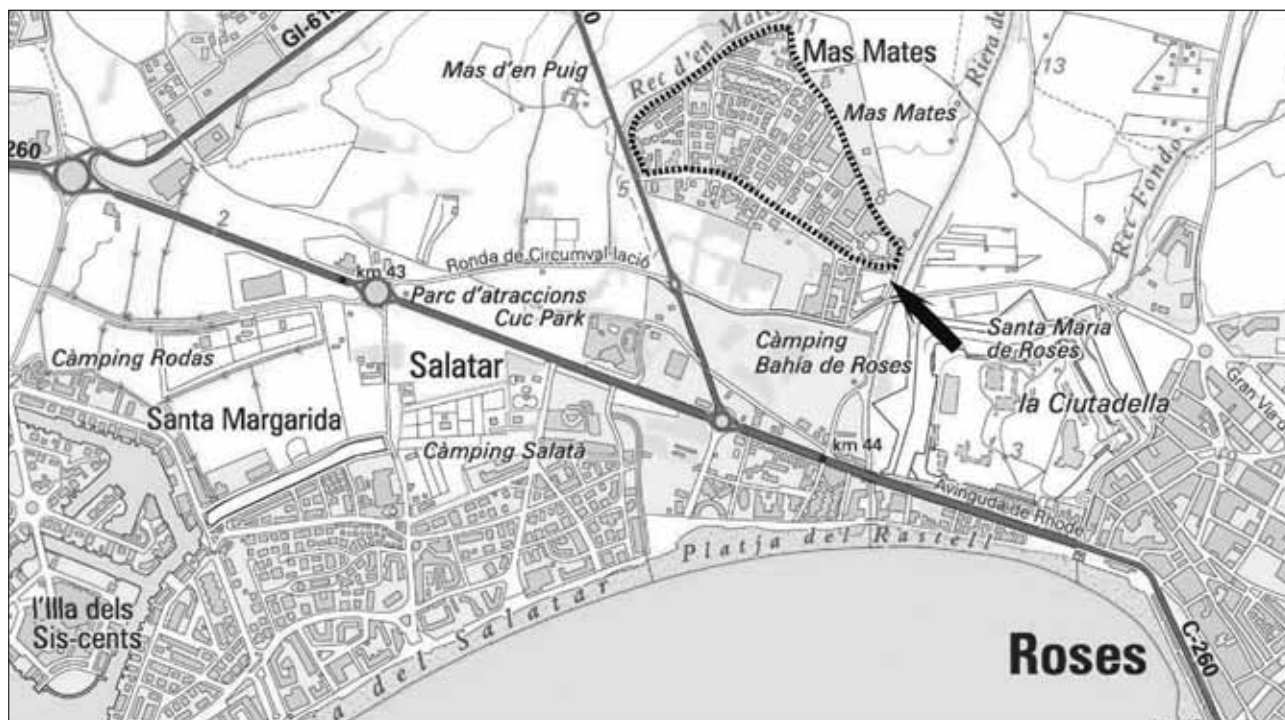

FIGURA 12. Emplaçament de la urbanització Mas Mates, el turó més proper al de Santa Maria que ha proporcionat material ceràmic d'època hel·lenística.

ferirem més endavant. Un altre ramal es desviava cap al nord i resseguia tota la falda muntanyosa de la serra de Rodes, passant per les actuals poblacions de Palau, Pau i Vilajuïga, un camí que rep el nom de camí de la Muntanya, en alguns plànols, i que sembla que anava a trobar el traçat de l'antiga via Heraclea, que travessava l'Albera pel coll de les Eres o el coll de Banyuls, segons els autors, i continuava per la costa del sud de França. Per completar la xarxa viària, ens queda comentar el camí que es coneix amb el nom de camí de Cadaqués, el qual sortia pel costat de llevant de la població i s'endinsava per les valls de la serra de Rodes, resseguint la costa fins a trobar, molt probablement, el traçat de la via Heraclea.⁶

És molt difícil, sense proves arqueològiques, conèixer l'antiguitat d'aquests camins, els quals encara es poden resseguir en molts trams. Alguns els trobem a la documentació dels segles IX i X, la qual cosa podria demostrar-ne l'ús continuat. El més interessant de tots, al nostre entendre, és el camí ral o camí Vell de Roses, que menava a Peralada. Hem de recordar l'existència d'un *oppidum* ibèric en aquesta població, amb el qual la població grega de Rhode hi degué establir una estreta relació (Puig 2008, 26-27).

Respecte d'aquesta xarxa viària, queda analitzar un aspecte que ens sembla molt interessant, en el qual no podem entrar a fons, atès que requereix una recerca específica i ben dirigida. Hem observat com el camí

ral i el camí de la Muntanya, que surten pel costat de ponent de la Ciutadella, segueixen un traçat pràcticament paral·lel, amb una orientació NO/SE. Uns camins menors els connecten entre ells, seguint l'orientació d'una xarxa parcel·lada que s'orienta sobre uns eixos NE/SO. Relativament emmascarada per les urbanitzacions, encara avui s'intueix una cadastració regular d'aquest terreny agrícola que s'estén a l'oest i nord-oest de Roses (fig. 13).

Seria molt interessant prospectar en els marges d'aquests camins, a ponent de la Ciutadella, ja que creiem que es podrien obtenir resultats sobre la localització de les necròpolis. No tenim cap indicatiu d'on podria situar-se la zona de cementiri de la colònia. Si prenem per referència altres ciutats gregues, podem pensar amb una situació estàndard, davant i fora dels límits de la ciutat, dins el perímetre de la *chôra*, en un lloc enturonat, al llarg i no gaire lluny de les vies de comunicació, prop del mar i en espais poc interessants per a ser habitats, com resumeix Guy Bertucchi (Bertucchi 1992, 134-135). Podríem establir paral·lelismes amb Massalia, però també amb Agathe (García 1995, 147) o la mateixa Emporion. L'entorn de Rhode pel costat de ponent respon perfectament a aquesta situació tradicional.

Seria possible ubicar en aquest entorn un santuari colonial periurbà? Agathe ofereix testimonis de santuari de frontera, en els límits dels estanys i les terres

6. En el marge d'aquest camí, sota l'actual vila de Roses, s'han localitzat unes necròpolis tardoromanes, datades entorn dels segles IV-V dC, a uns 500 m a l'est de la població de l'època que hi havia a l'interior de la Ciutadella.

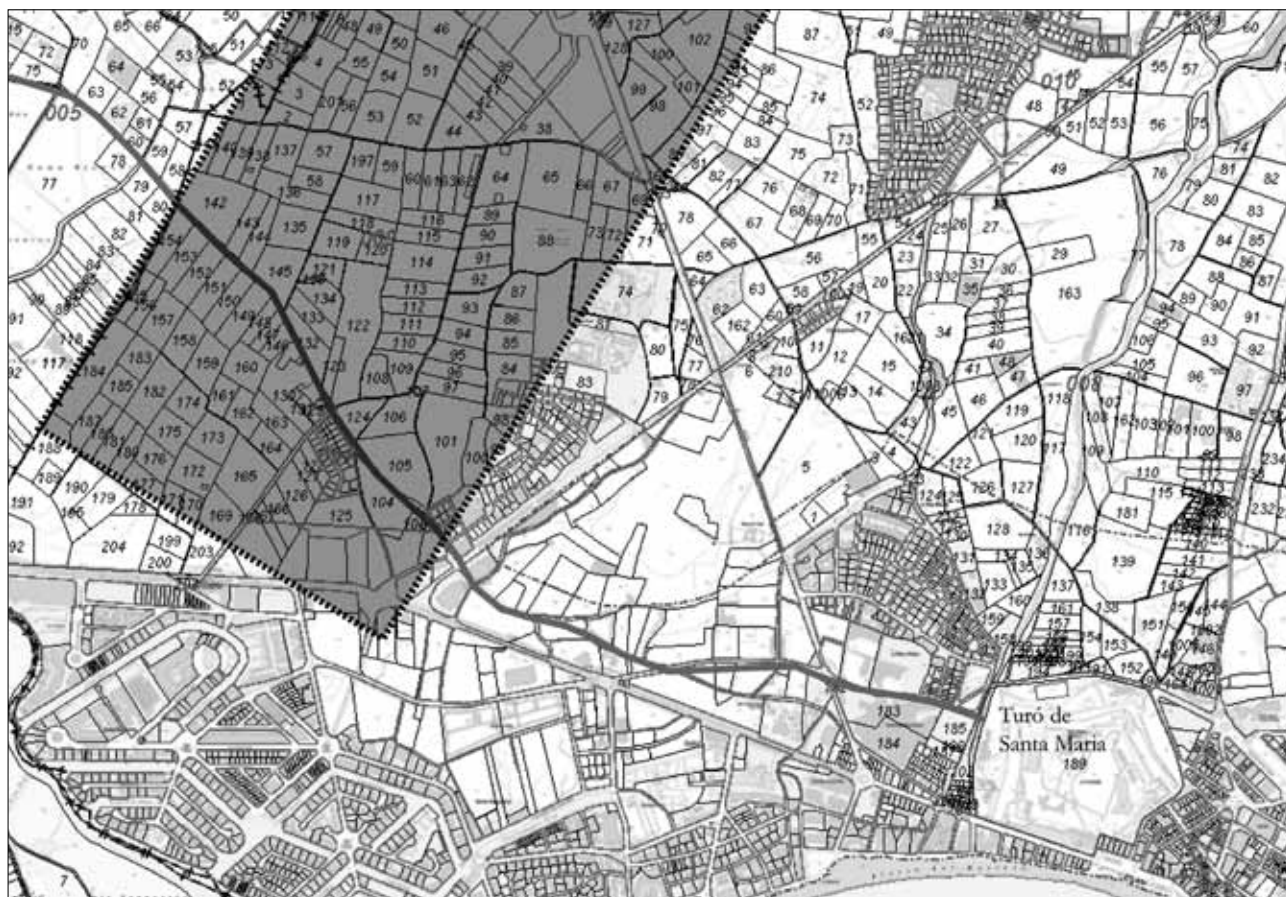

FIGURA 13. Plànol cadastral on s'observa una parcel·lació a ponent de l'àrea de la Ciutadella, prop del camí ral, que mereixeria un estudi acurat.

agrícoles, prop de la desembocadura del riu Hérault, ben visible des de la costa, un típic emplaçament conegut per altres santuaris colonials. Segons García, «ce monument devait fortement marquer de paysage côtier, signaler l'embouchure principale du fleuve, voire aider à la navigation, et symboliser la présence grecque en marquant l'entrée de l'espace colonial massaliote, espace politique, religieux, commercial et agricole» (García 1995, 149). Aquest emplaçament no difereix gaire del que podria ser la zona de ponent de Roses, prop de la desembocadura del riu Grau —que és la de sortida de les aigües de l'estany de Castelló cap al mar—, en els límits de la que podria ser la *chôra* de Rhode.

Una de les zones que ens semblen interessants per prospectar, tant pel que fa a les necròpolis com al santuari, és la que abans hem comentat de Santa Margarida, lloc en què es té coneixement de l'existència d'una antiga església, ja documentada en el segle x, dedicada a aquesta santa —segurament Margarida d'Antioquia, màrtir del segle III dC—, i que a partir del segle XIII es converteix en monestir de

monges benetes.⁷ Al voltant de l'església, entre el final del segle x i el principi de l'XI, es devia desenvolupar un petit vil·lar, el *vilare Sanguinario*, el qual, molt probablement, ocupava un vell solar, atès que per la zona s'han recuperat alguns materials romans en superfície.

Partint dels plànols que es conserven dels segles XVII i XVIII, encara podem apreciar l'emplaçament de l'església i el monestir ben a prop del riu Grau, en els límits de l'estany de Castelló i d'un altre petit estany, que apareix en els documents del segle x amb el nom d'estany Sanguinario. Hem de situar aquesta ocupació a una cota entorn dels 2,5 m s. n. m. i, aproximadament, a 1,7 km del turó de Santa Maria (fig. 14 i 15). Ben a prop, més al nord, destaca un altre turó, amb una cota màxima de 39 m s. n. m., sobre el qual es construeix el castell medieval de la Garriga, un altre punt molt interessant on ha aparegut ceràmica romana.

L'emplaçament, amb una certa tradició de culte i amb presència de materials antics en superfície, ens sembla el més idoni per iniciar la prospecció a l'àrea

7. El *monasterium dominare sancte Margarite*, també conegut amb el nom de convent de Santa Margarida del Prat de Roses o de la Garriga, fou abandonat en el segle XV —s'uneix al de Sant Daniel de Girona— i enderrocat a causa dels setges militars que va patir la Ciutadella entre el final del segle XVIII i el principi del segle XIX.

periurbana de Rhode. Sabem que fins ara només hem plantejat hipòtesis i que són molt escasses les dades relatives a l'ocupació d'aquesta àrea entorn del nucli urbà. Els paral·lels que podem establir amb altres colònies massaliotes també ens impulsen a emprendre la

recerca per aquest espai, que està just a límit de l'àrea agrícola, ran de la costa antiga, prop d'un riu i vora l'estany de Castelló.

No podríem trobar-nos a l'entrada de l'espai colonial de la *chôra* de Rhode?

FIGURA 14. Detall d'un gravat de l'any 1719 en el qual s'indica la situació de Santa Margarida i la Garriga. Plànol: Archivo General de Simancas.

FIGURA 15. Aquarel·la del principi del segle XIX, que, a primer terme, dibuixa, sobre un lloc enturonat, l'ocupació de la Garriga i Santa Margarida a l'època, a l'entrada de Roses. Col·lecció particular.

Bibliografia

- BATS, M. 2004: «Les colonies massaliètes de Gaule méridionale: sources et modèles d'un urbanisme militaire aux IVe-IIIe siècle avant J.-C.», a: *Des Ibères aux Vénètes*, Collection de l'École Française de Rome 328, 51-64.
- BERTUCCHI, G. 1992: «Nécropoles et terrasses funéraires à l'époque grecque. Bilan sommaire des recherches», a: *Marseille Grecque et la Gaule*, Collection Études Massaliètes 3, 123-137.
- CAMPO, M. 2006: «La moneda a Rhode: producció i circulació», a: Puig, A. M.; Martín, A., *La colònia grega de Rhode*, Sèrie Monogràfica 23, Girona, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, 575-583.
- CASTELLS, R.; CATLLAR, B.; RIERA, J. 1994: *Ciutats de Girona. Catàleg de plànols de les Ciutats de Girona des del segle XVII al XX*, Girona, COAC, Diputació de Girona.
- FRAGUÉLL, R. M. 1993: *Turisme residencial i territori: la segona residència a les comarques gironines*, tesi doctoral de la Universitat de Girona, <<http://www.tesisenxarxa.net/TDX-0626109-125804/>>. [Consulta: 30 de març de 2010]
- GARCÍA, D. 1995: «Le territoire d'Adge grecque et l'occupation du sol en Languedoc central durant l'Âge du Fer», a: *Sur le pas des Grecs en Occident, Hommages à André Nickels*, Collection Études Massaliètes 4, París, 137-167.
- PUIG, A. M. 1998a: «La localització topogràfica de l'antic port de Rhode (Alt Empordà)», a: *XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Comerç i vies de comunicació (1000 aC - 700 dC)*, 115-123.
- 1998b: «Aproximació cronològica a la muralla de Rhode. Una defensa en el límit est del nucli de Santa Maria», *Empúries* 51, Barcelona, Museu d'Arqueologia de Catalunya, 139-164.
- 2006a: *Rhode. Caracterització del jaciment i dels seus tallers ceràmics*, tesi doctoral de la Universitat de Girona, <<http://www.tesisenxarxa.net/TDX-0625107-143754/>>.
- 2006b: «La paleotopografia del jaciment a partir dels estudis arqueològics», a: Puig, A. M.; Martín, A., *La colònia grega de Rhode*, Sèrie Monogràfica 23, Girona, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, 35-38.
- 2006c: «El taller ceràmic de Roses i les seves produccions», a: Puig, A. M.; Martín, A., *La colònia grega de Rhode*, Sèrie Monogràfica 23, Girona, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, 295-549.
- 2006d: «Seguiment arqueològic de les obres al solar de l'avinguda de Rhode 81-83 - Hotel Marina, Roses (Alt Empordà)», a: *VIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Roses, 457-460.
- 2008: «La influència de Rhode en el territori indígena», *Auriga* 53, IV Fòrum Auriga, Barcelona, 26-27.
- 2010: «Rhodé (c. 375 – 195 av. J.-C.)», *Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine* (BiAMA) 3, Aix-en-Provence, 59-68.
- PUIG, A. M.; MARTÍN, A. 2001: «Rhode i l'organització del territori de l'Alt Empordà», a: *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània Occidental*, Actes de la Taula Rodona d'Ullastret (maig 2000), Monografies d'Ullastret 2, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret, 53-68.
- 2006: *La colònia grega de Rhode*. Sèrie Monogràfica 23, Girona, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona.
- PUIG, A. M. et al. 2000: «Resultats de la primera campanya d'excavacions a l'església de Santa Maria a la Ciutadella de Roses (Alt Empordà)», a: *V Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Olot, 172-176.
- 2002: «Segona campanya d'excavacions a l'església de Santa Maria de la Ciutadella de Roses (Alt Empordà)», a: *Sisenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines*, Sant Joan de les Abadesses, 301-306.
- ROQUÉ, C. 2006: «Evolució paleogeogràfica de l'entorn de la Ciutadella de Roses durant l'Holocè», a: Puig, A. M.; Martín, A., *La colònia grega de Rhode*, Sèrie Monogràfica 23, Girona, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, 31-32.
- TRÉZINY, H. 2004: «Urbanisme grec, urbanisme indígene dans le Midi de la Gaule», a: *Des Ibères aux Vénètes*, Collection de l'École Française de Rome 328, 65-77.

EL PAISATGE PERIURBÀ D'EMPÒRION

Pere Castanyer

Marta Santos

Joaquim Tremoleda

Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries

Xavier Aquilué

Centre Iberia Graeca

Resum

Les particulars característiques de la topografia i del paleopaisatge emporità, juntament amb l'extraordinària continuïtat cronològica de l'ocupació d'Empúries, amb una multiplicitat d'establiments que coexistiren o se succeïren en el temps, són factors clau per abordar l'estudi sobre la formació i evolució del paisatge periurbà d'Empòrion. A partir de la delimitació d'aquests nuclis urbans, des del moment anterior a la fundació focea i fins al segle II aC, pretenem establir els principals usos del seu espai periurbà, com ara l'espai d'ús religiós i cultural, l'ús funerari, l'ús artesanal o industrial o, finalment també, l'espai portuari.

Paraules clau: Empòrion, poblament, espai periurbà, espai cultural, necròpolis, activitat artesanal i industrial, port.

Abstract

The particular characteristics of the topography and palaeolandscape of Emporion, together with the extraordinary chronological continuity of the occupation of Empúries, with a multiplicity of settlements that coexisted or succeeded each other over time, are key factors for approaching the study of how the periurban landscape of Emporion was formed and evolved. Based on the delimitation of these urban nuclei from the period prior to the Phocaean settlement to the 2nd century BC, we aim to establish the principal uses of its periurban area, such as the areas used for religion and worship, burials, crafts and industry and finally also the port area.

Keywords: Emporion, population, periurban area, worship area, necropolis, artisanal and industrial activity, port.

Introducció: excavacions i recerques a l'entorn emporità

Malgrat la dilatada tradició de recerca arqueològica a Empúries que, des del 1908, ja disposa de més de cent anys d'història, el coneixement que tenim sobre l'ocupació i l'estructuració de l'espai immediat als antics nuclis urbans emporitans és, en molts aspectes i qüestions, encara avui força limitat. Les justificacions d'aquest desconeixement són, probablement, també molt diverses i, com a mínim en part, són conseqüència de la pròpia evolució conceptual i metodològica que ha sofert la ciència arqueològica al llarg de tots aquests anys.

Per començar, cal acceptar que la descoberta i l'excavació dels diferents nuclis urbans ha focalitzat de manera preferent l'activitat arqueològica realitzada a Empúries i que, per contra, l'estudi de l'entorn més proper als límits d'aquests nuclis no es va començar a abordar de manera puntual fins a mitjan segle xx. Així, els primers treballs sistemàtics a l'espai periurbà són els centrats en l'excavació i documentació de les diferents àrees funeràries que en el transcurs dels segles envoltaren les antigues ciutats grega i romana. Malgrat estar motivades, en gran part, per la voluntat d'aturar l'espoli que tradicionalment havien patit les necròpolis, aquestes intervencions i la seva posterior publicació monogràfica (Almagro 1953, 1955) van esdevenir, de fet, un punt de partida obligat per reconstruir alguns aspectes sobre la configuració de l'entorn emporità.

Pel que fa a altres recerques realitzades en aquest territori més immediat, podríem esmentar les intervencions realitzades entorn de mitjan segle xx a les esglésies medievals de Santa Margarida, Santa Magdalena i Sant Vicenç (Almagro i Palol 1962), situades al marge occidental dels turons d'Empúries i de les Corts. Recentment, s'han reprès els treballs en col·laboració amb la Universitat de Girona, i s'ha centrat l'interès en els antecedents d'època tardoantiga (Aquilué *et al.* 2004, 274-279; Tremoleda *et al.* en premsa). Igualment, destacarem les excavacions efectuades entre 1978 i 1984 a l'àrea de l'aparcament actual, que posaren al descobert una altra zona d'enterraments a tocar del límit meridional de l'antic nucli grec, així com la superposició d'estructures posteriors, entre les quals les que, en el segle i aC, es relacionen amb una funció artesanal o industrial d'aquest espai suburbà (Sanmartí *et al.* 1983-1984). D'altra banda, les excavacions en extensió efectuades en determinats punts del perímetre de la ciutat grega han permès trobar restes d'altres instal·lacions situades fora muralles o, com en el cas dels treballs recents a la banda nord del museu, l'accés a l'antiga zona portuària (Aquilué *et al.* 2010b, 119-127).

A banda de les intervencions i recerques esmentades, la major part de les actuacions portades a terme a l'entorn immediat d'Empúries han estat conseqüència dels controls arqueològics motivats per obres i projectes urbanístics, especialment intensos en les èpoques

més recents. Novament, la majoria de les evidències documentades es refereixen a l'ús funerari dels espais propers als antics límits urbans. En destacarem, així, els enterraments d'època romana i tardoromana excavats al costat de la carretera que mena al nucli de Sant Martí d'Empúries (Llinàs *et al.* 1997), així com les noves tombes, d'incineració i d'inhumació, excavades a l'anomenada necròpolis Granada, al vessant sud-est del turó emporità, datades sobretot entre els segles i aC i i dC (Aquilué *et al.* 2004, 287-293; Castanyer 2003) i, més recentment, els enterraments, tant d'època grega (s. v-III aC) com d'època imperial romana (s. II dC), posats al descobert tot just l'any 2010 amb motiu de la construcció del nou centre de recepció de visitants. La troballa de restes arqueològiques relacionades amb altres usos no funeraris ha estat, en canvi, bastant més ocasional, como és el cas de les estructures d'època romana i posterior trobades en el límit meridional del turó (Aquilué *et al.* 2002b, 172-174; 2008a, 206, fig. 17) o la sèrie de sitges i restes de construccions també tardoantigues trobades en el marge més occidental (Llinàs *et al.* 1997), no gaire lluny de l'església de Santa Margarida, sota la qual s'intueix un gran complex d'estructures d'aquell moment històric.

Si estenem la nostra mirada una mica més enllà dels espais immediats a la ciutat, hem de referir-nos a les excavacions realitzades els anys 1999 i 2000 al turó de Vilanera, situat al sud-oest del terme municipal de l'Escala i a uns 3 km d'Empúries. Aquests treballs permeteren documentar dues zones diferents de necròpolis d'incineració corresponents a les poblacions que ocupaven aquest territori durant el bronze final i la primera edat del ferro, juntament amb altres restes diverses de cronologia més recent (Agustí *et al.* 2004).

D'acord amb els marges cronològics proposats en el col·loqui, ens centrarem en aquest treball en les dades que les intervencions esmentades han aportat per al coneixement del paisatge periurbà de l'antiga Empòrion, amb anterioritat a la creació de la ciutat romana, sense oblidar tampoc els precedents indígenes en l'ocupació d'aquest territori. Cal partir, però, de la consideració, ni que sigui molt breument, de les particulars característiques de la topografia i del paleopaisatge emporitans. L'estudi de la formació i evolució d'aquest paisatge, en tant que realitat dinàmica i canviant en el transcurs dels segles, és òbviament un recurs imprescindible per poder comprendre les dinàmiques de poblament de cadascuna de les etapes històriques, així com també els diversos usos de l'espai periurbà. La transformació radical que ha sofert aquest entorn (fig. 1) en relació amb l'època antiga, a causa de factors naturals o antròpics, dificulta la comprensió i la interpretació de les dades arqueològiques i obliga a recórrer a les conclusions dels projectes multidisciplinaris aplicats al territori d'Empúries en els darrers decennis, a partir de les dades d'estudis geomorfològics, sondejos litològics i palinològics, o bé prospeccions geofísiques (Marqués i Julià 1983; Blech *et al.*

FIGURA 1. Vista aèria general d'Empúries amb la situació dels tres nuclis urbans que formaren part de la ciutat antiga. Foto: S. Font. Arxiu MAC.

1998; Marzoli 2005; Burjachs *et al.* 2005; Parra *et al.* 2005; Blech i Marzoli 2005; Rambaud 2005; Nieto *et al.* 2005), així com altres estudis paleoambientals fonamentats en dades carpològiques o antracològiques (Buxó 2001; Piqué 2002).

Així, per a la reconstrucció de l'entorn geogràfic més proper al nucli grec d'Empòrion caldrà tenir present alguns factors com ara l'existència al voltant del promontori emporità d'altres turons i petites elevacions (fig. 2), a redós dels quals s'hi estenien unes àmplies zones baixes ocupades en part per aiguamolls i per cursos fluvials canviants, el Ter al sud i el Fluvià al nord, generadors també de terrenys al·luvials aptes per al conreu agrícola. Tot i que els límits i l'extensió de les zones de maresma entorn d'Empúries i el traçat dels antics cursos fluvials són difícils de precisar, hi ha evidències d'una important àrea de llacunes entorn de l'estany de Bellcaire o Sobrestany, que probablement s'alimentava gràcies a l'antic curs del Ter. Un dels braços d'aquest riu, després de travessar l'anomenat corredor d'Albons i de vorejar els turons de Vilanera i les Corts, desembocava just al sud d'Empúries, tot pervivint el seu record encara en el topònim Ter Vell. La documentació d'època medieval fa pensar que fou

durant el segle XIII o a començaments del segle XIV que aquest braç nord del curs inferior del Ter quedà definitivament inutilitzat.

Per la banda nord-est del turó emporità hi trobaríem l'espai ocupat per la fondalada litoral que formava l'antic port natural, avui totalment colgada per sediments, i que estava limitada al nord per l'afiorament calcari de Sant Martí d'Empúries. En el conegut pasatge transmès per Estrabó, aquest promontori litoral es descriu com un illot, lloc del primer enclavament focu que els emporitans anomenarien més tard la *Palaia Polis* (Str. III, 4, 8). Tanmateix, la geomorfologia d'aquest sector sembla indicar que es tractava en realitat d'una petita península de tan sols unes 2 ha de superfície, unida a la costa per una estreta barrera rocosa (Blech i Marzoli 2005, 50-51; Marzoli 2005, 82; Nieto *et al.* 2005, 87). A l'altra banda del turó de Sant Martí es trobaven les zones de maresma que envoltaven la paleodesembocadura del riu Fluvià, que a l'actualitat desaigua al mar uns 5 km més al nord, a Sant Pere Pescador. Aquest entorn fluvial i de maresma podia servir també per fondejar les embarcacions de poc calat, igualment com el grau format, més al sud, per l'antic braç del riu Ter que desaiguava entre

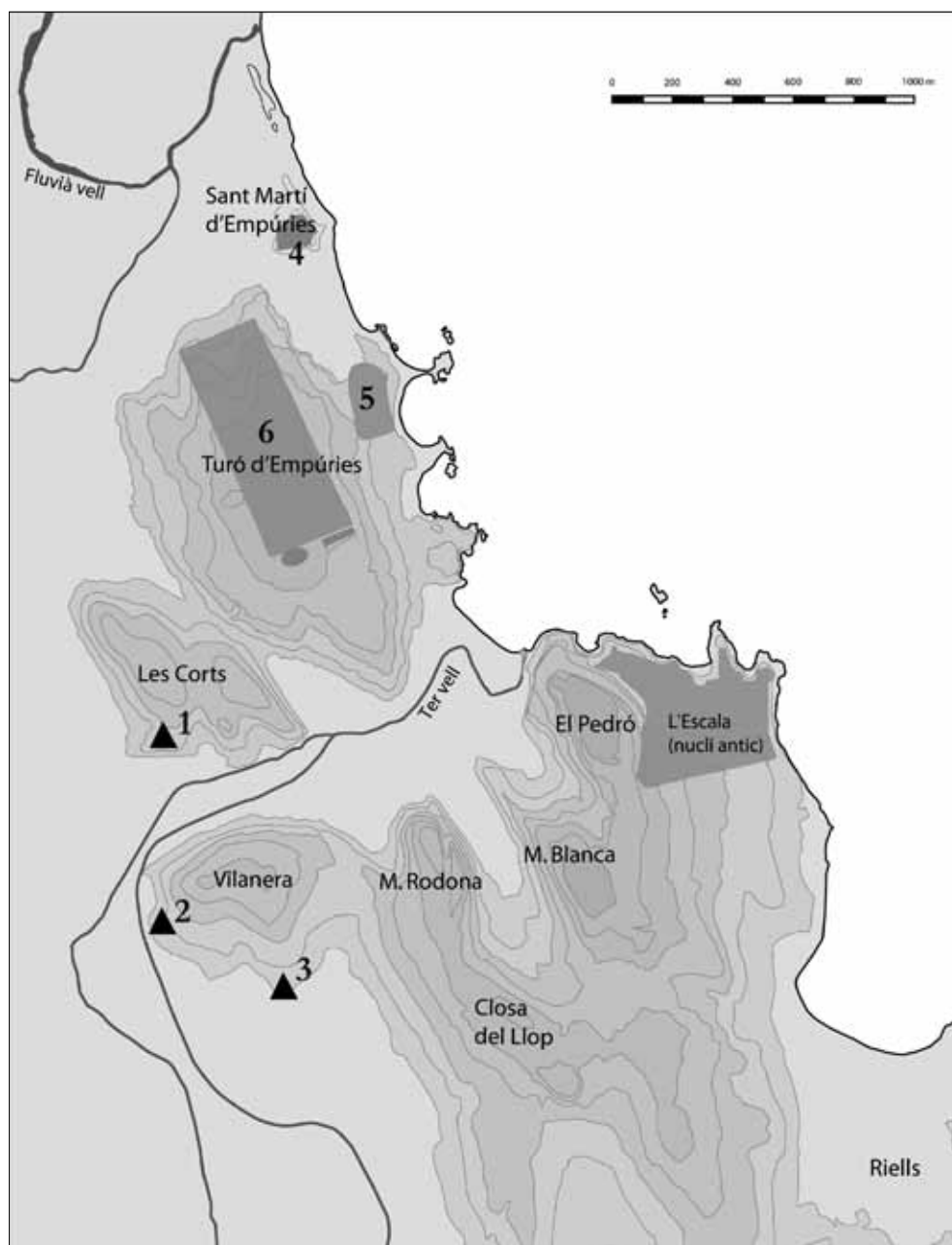

FIGURA 2. Situació dels nuclis urbans i d'altres jaciments de l'entorn d'Empúries en la topografia actual de la zona. 1. Necròpoli i possible hàbitat de Parrallí; 2-3. Sectors de necròpolis del turó de Vilanera; 4. Sant Martí d'Empúries; 5. Neàpolis; 6. Ciutat romana.

el turó d'Empúries i les elevacions on s'estén el nucli modern de l'Escala.

2. La definició dels nuclis urbans i de l'espai periurbà: les dades de l'arqueologia

L'extraordinària continuïtat cronològica de l'ocupació d'Empúries, amb una multiplicitat de nuclis que coexistiren o se succeïren en el temps, contribueix a dificultar la definició i l'estudi dels respectius espais periurbans. Ens referirem, doncs, en primer lloc a la delimitació, respecte a l'espai circumdant, dels llocs d'habitació i les àrees urbanes al llarg de les diferents etapes cronològiques de l'establiment emporità, a partir de les dades que ha proporcionat la recerca arqueològica.

2.1. La definició del poblament autòcton anterior a la instal·lació focea

A l'àmbit emporità, si deixem de banda les més antigues evidències de freqüentació estacional que remunten al neolític, és realment durant l'etapa del bronze final, a partir dels segles inicials del primer mil·lenni aC, quan comencen a definir-se les pautes que caracteritzaran el poblament d'aquesta zona, paral·lelament al seu desenvolupament agrícola. Tanmateix, els nuclis d'hàbitat d'aquest període, localitzats en les petites elevacions pròximes a la costa i a les antigues lleres fluvials, encara es mostren poc estables i amb una permanència limitada en el temps. L'evolució posterior d'aquestes comunitats indígenes durant la primera edat del ferro, entre els segles VII i VI aC, comportaria l'estabilització i una clara progressió de l'hàbitat i de

l'aprofitament dels recursos de l'entorn, així com l'impuls a les pròpies xarxes d'intercanvi. Aquests factors, en definitiva, juntament amb els avantatges estratègics de la seva ubicació geogràfica —en un litoral amb possibilitats portuàries i connectat amb el territori interior a través dels dos cursos fluvials—, afavoriran els contactes mediterranis a través del comerç i la navegació.

Pel que fa al coneixement d'aquest poblament autòcton anterior a la instal·lació focea, als jaciments coneguts de fa temps, com la necròpolis i el possible hàbitat del bronze final del paratge de Parrallí (fig. 2.1), al turó de les Corts (Almagro 1955, 337-356; Pons 1984, 37 i 90-92), hi podem afegir el de Sant Martí d'Empúries, ben documentat arran de les darreres excavacions realitzades en diversos indrets de la vila actual (fig. 2.4). Per sobre de les evidències que corresponen a la primera ocupació d'aquest promontori litoral en el bronze final II/IIIa (Esteba i Pons 1999, 89-101; Santos 2007), les estructures d'hàbitat trobades pertanyen sobretot al vilatge posterior de la primera edat del ferro establert en aquest mateix lloc (Castanyer *et al.* 1999b, 105-114; Aquilué *et al.* 2002a, 2010a). D'altra banda, les anàlisis de les restes vegetals i animals confirmen la presència d'una vegetació de ribera desenvolupada al costat dels rius i aiguamolls, amb una activitat agrícola centrada entorn de la producció de cereals, sobretot d'ordi (Buxó 2001, 68-70), complementada amb una activitat pesquera que incideix tant en el litoral marí més proper com en les aigües salobres o dolces de més a l'interior.

Ara per ara, fora del poblat de cabanes documentat al promontori de Sant Martí, no disposem de cap més evidència a la zona propera de la topografia emporitana atribuïble a aquesta etapa anterior a l'establiment de l'*emporion* foceu-massaliota. Això no obstant, trobem unes pautes d'ocupació similars, més a l'interior, en jaciments com el de Mas Gusó (Belcaire d'Empordà) (Casas i Soler 2004, 25-39). Les excavacions realitzades a Vilanera, que se situa també en aquest entorn pròxim a l'antiga llera del riu Ter, van demostrar a bastament l'ús funerari d'aquella zona (fig. 2.2, 2.3) durant un període llarg de temps, entre el bronze final i la primera edat del ferro (Agustí *et al.* 2004; Aquilué *et al.* 2008b, en premsa). De moment, però, manquen evidències fermes de la presència, en el mateix turó, de llocs d'habitació atribuïbles a aquests períodes. Malgrat tot, cal pensar que, molt probablement, el poblament indígena d'aquesta zona situada una mica a redós del litoral era relativament consistent, amb un caràcter més o menys aglomerat o bé dispers.

2.2. Els sectors urbans d'Empòrion en els segles VI i V aC

La seqüència arqueològica documentada a Sant Martí d'Empúries permet aproximar-nos a l'evolució posterior del nucli portuari durant el segle VI aC, que és especialment rellevant perquè és aleshores, a partir de l'inici del segon quart d'aquella centúria, quan

s'instal·la en aquest promontori el primer enclavament emporic identificat com l'origen de la *Palaià Polis* que esmenta el text d'Estrabó. Les estructures d'aquesta nova etapa posades al descobert a les excavacions corresponen a espais d'habitació i instal·lacions d'ús artesanal i, tot i les limitacions de la superfície descoberta, ofereixen una primera imatge sobre l'organització interior de l'establiment i les característiques peculiars de les seves construccions (Castanyer *et al.* 1999a, 221-227; Aquilué *et al.* 2002a, 2010a). Per sobre dels primers nivells arcaics, l'estratigrafia excavada a Sant Martí d'Empúries mostra la continuïtat d'aquest nucli originari a partir de les darreries del segle VI i al llarg del segle V aC, paral·lelament al desenvolupament del que esdevindrà el principal sector urbà d'Empòrion, a l'altra banda de l'antic port.

La particular morfologia del turó emporita, amb l'obertura al nord-est d'una badia natural que es trobava delimitada i protegida pel promontori de Sant Martí al nord, fou sens dubte un factor decisiu a l'hora de triar la zona situada al sud d'aquest indret per implantar-hi el nucli urbà que avui coneixem com a Neàpolis (fig. 2.5), ubicat a «terra ferma», tal com ens transmet Estrabó: ἐν τῇ ἡπειρῳ (Str. III, 4, 8).

L'evolució d'aquest nucli presenta encara nombroses llacunes, tot i la intensa activitat arqueològica realitzada d'ençà l'any 1908, i el seu coneixement és, sobretot pel que fa a les etapes inicials, molt parcial. De fet, els materials presents en els nivells més profunds semblen provar que la seva ocupació arrenca, com a mínim, a partir de mitjan o tercer quart del segle VI aC i, per tant, poc temps més tard de la primera instal·lació a la *Palaià Polis*. Una altra qüestió és la interpretació d'aquesta primera freqüentació del litoral al sud del port natural, que fins ara s'ha pogut documentar, bàsicament, a través de sondeigs estratigràfics puntuals. Potser podríem imaginar una primera utilització d'aquesta zona com a espai periurbà en relació amb el més antic nucli d'hàbitat, concentrat al promontori de Sant Martí i segurament aviat també a la franja més propera al límit sud del port. Malauradament, les dades disponibles encara no permeten definir convenientment la fisonomia d'aquesta ocupació primerenca del vessant costaner del turó emporita i les funcions que pogué acomplir, com ara la hipotètica ubicació d'espais sacres o santuaris, instal·lacions de tipus artesanal o bé relacionades directament amb l'activitat marítima i comercial. El desenvolupament de la nova implantació urbana, amb l'expansió dels espais d'habitació i el traçat de les vies urbanes, però, sembla que es va produir efectivament a partir dels darrers decennis del segle VI aC i els inicis del segle V aC. Amb ella, el vell *emporion* originari es transformarà en una petita polis colonial, abocada a la seva funció primordial de port d'escala i de comerç.

Pel que fa a la delimitació de l'espai periurbà al voltant de la ciutat, cal remarcar, en primer lloc, que el nou nucli d'hàbitat que s'anà conformant en aquest lloc a partir de l'etapa tardoarcaica tenia una vincula-

FIGURA 3. Planta de la Neàpolis d'Empòrion amb l'estructura urbana d'època hel·lenístic-romana (plànol de base: Mar i Ruiz de Arbulo 1993), que incorpora també la planta de les instal·lacions actuals del museu i les restes trobades recentment a l'extrem nord-oest del nucli. 1. Sector de l'anomenada Torre Talaia; 2. Podi sobrelevat interpretat com un *temenos* periurbà; 3. Muralla construïda en la primera meitat del segle IV aC; 4. Límit meridional de la ciutat a partir del segle II aC, amb la construcció del nou recinte defensiu; 5. Restes que defineixen l'angle nord-oest del recinte.

ció completa al mar, ja que hi entrava en contacte no solament pel nord mitjançant la fondalada portuària, sinó que també la platja litoral definia el seu límit per la banda oriental. Malauradament, l'entorn immediat al nucli urbà, per la banda nord, va quedar cobert pels sediments arenosos que colgaren l'antic port i, per la banda de llevant, va resultar emmascarat i tallat per la superposició de les dunes litorals i la construcció de la carretera per part del Servei Hidrològic i Forestal a l'inici del segle XX.

D'altra banda, cal tenir en compte que el relleu natural d'aquest vessant oriental del turó d'Empúries formava un pendent més marcat del que es pot intuir a partir de les restes actualment visibles a la Neàpolis, la majoria de les quals responen a la important reestructuració urbana que es va produir més tard en època tardohel·lenística i romana (fig. 3). Així, les excavacions actualment en curs al sector de l'estoa hel·lenística de la Neàpolis (Aquilué *et al.* 2010b, 127-141) estan mostrant com el primer establiment s'estengué, com a mínim en aquell lloc, sobre un terreny en declivi, fet que implicà una disposició en terrasses de les estructures. A l'extrem nord del nucli, la part més alta formava el petit penya-segat que limitava amb el port, però el desnivell sembla més marcat

d'oest a est, tot definint el vessant del turó. A la banda de ponent, la topografia natural estava dominada per l'aflorament rocós conegut tradicionalment amb el nom de Torre Talaia (fig. 3.1). Alguns sondeigs efectuats en aquesta «petita acrópolis» en proven l'ocupació ja durant l'etapa arcaica i, de fet, s'ha proposat la ubicació en aquesta zona dels recintes sacres més antics de la ciutat (Dupré 2005, 107-108), inicialment situats fora del recinte habitat, una hipòtesi atractiva tot i l'escassetat d'evidències certes que puguin corroborar-la ara per ara.

Més tard, entorn de mitjan segle V aC, es van crear nous espais sacres al sud-oest (fig. 3.2), més enllà de l'aflorament rocós esmentat abans i, per tant, novament en una ubicació periurbana (Sanmartí 1992, 31-32). Més tard ens referirem a aquestes construccions, que suposen l'arrencament de l'evolució arquitectònica de la principal zona de santuaris d'Empòrion (Sanmartí *et al.* 1988, 1990 i 1991; Mar i Ruiz de Arbulo 1993, 171-183). Amb les dades disponibles resulta difícil situar amb precisió els límits del recinte grec en aquesta primera etapa, però en tot cas cal ressaltar l'absència de nivells datables amb anterioritat a la data esmentada en aquest sector meridional de la Neàpolis.

2.3. L'evolució dels límits urbans entre els segles IV i II aC

El creixement urbà i la construcció del nou recinte defensiu, en la primera meitat del segle IV aC, va suposar la integració d'aquell espai cultural suburbà dins dels límits de la ciutat, llavors desplaçat vers el sud (fig. 3.3). El pany de muralla aixecat en aquesta banda, reforçat amb potents torres i bastions i amb un fossat a davant, va servir, a més, per definir i protegir el nou accés a la ciutat des del sud. Posteriorment, a les darreries del segle III aC, la construcció d'un antemural o *proteichisma* va permetre reforçar aquestes defenses en el context històric de l'enfrontament bèl·lic entre Roma i Cartago, en el qual s'insereix la primera arribada de les tropes romanes al port aliat d'Empòrion (Sanmartí *et al.* 1988, 1991, 1996; Marcet i Sanmartí 1989).

Més al sud, els enterraments documentats a la zona de l'actual aparcament, tant en les excavacions fetes anteriorment (Sanmartí *et al.* 1983-1984) com en les portades a terme tot just aquest mateix any (amb motiu de la construcció del nou centre de recepció de visitants d'Empúries), testimonien com les àrees funeràries arribaven aleshores fins a curta distància de les defenses de la ciutat.

Finalment, amb posterioritat a l'inici de la presència romana a Empòrion, les muralles aixecades entorn de mitjan segle II aC, desplaçades a penes 25 m respecte a la construcció precedent, van marcar els límits definitius de la ciutat grega per la banda sud (fig. 3.4), a la vegada que es reconstruïa també la banda occidental del perímetre defensiu. En conjunt, el creixement en extensió que experimentà la ciutat en quatre segles d'història va ser bastant limitat, i assolí al voltant de les 3 ha de superfície urbana en el cas de la Neàpolis. La construcció de les noves muralles s'insereix, d'altra banda, en un procés de profunda renovació urbanística del nucli grec, possibilitada per una conjuntura econòmica especialment favorable gràcies a la forta reactivació de l'activitat comercial.

Per aquesta darrera etapa, entre el segle III aC i els inicis de l'època imperial, disposem d'algunes dades sobre l'ús de l'espai periurbà més proper a les muralles que, com veurem, semblen indicar un desplaçament dels usos funeraris a favor de diverses instal·lacions artesanals i industrials.

2.4. Les noves dades sobre l'extrem nord-oest del nucli de la Neàpolis

Pel que fa a la part nord-occidental de la Neàpolis, la superposició del monestir que els monjos servites establiren a l'inici del segle XVII –sobre les restes del qual s'aixequen les edificacions contemporànies del Museu– impedeix veure la continuació del recinte defensiu de la ciutat grega i la possible presència d'un altre accés des de l'exterior. Tot i això, algunes restes d'aquesta muralla van ser posades al descobert en an-

tics sondejos d'Emili Gandia realitzats a l'espai del claustre del monestir modern. L'accés esmentat abans, si existís, hauria menat a la part central del nucli urbà, dominada després de les reformes del segle II aC per l'àmplia plaça de l'àgora i l'edifici monumental de l'estoa.

Més al nord de l'edifici del Museu, les excavacions portades a terme els anys 2007 i 2008 amb motiu de la construcció del nou edifici de magatzems arqueològics (Aquilué *et al.* 2008a, 192-194; 2010b, 119-127) han permès descobrir una complexa seqüència estratigràfica i estructural, que abasta un període comprès entre el segle VI aC i l'abandonament del convent servita l'any 1838, com a conseqüència de la llei de desamortització. Probablement, una de les sorpreses més rellevants d'aquesta excavació fou la descoberta dels successius límits de muralles o murs que definien l'angle nord-occidental del nucli grec i que, per primera vegada, permetien tenir una visió real de la seva connexió amb l'antiga zona portuària (fig. 3.5 i 4).

La definició d'aquest extrem de la ciutat cal remuntar-la ja a l'etapa tardoarcaica, amb la construcció d'uns murs disposats en L, els quals van ser folrats posteriorment per nous paraments, d'uns 80 cm de gruix i fets amb blocs de pedra calcària de dimensions mitjaneres units en sec i amb la cara exterior perfectament carejada, que serviren per reforçar aquest angle del recinte. Tal com s'exposa més endavant, aquests murs van definir un espai al costat de ponent de la rampa d'accés al nucli des de l'antiga platja del port, espai que, en funció de les troballes recuperades a l'excavació, es pot interpretar com un àmbit cultural que hauria estat estretament vinculat a l'activitat de la zona portuària.

FIGURA 4. Imatge aèria de les restes trobades a les excavacions realitzades els anys 2007-2008 a l'angle nord-oest de la Neàpolis, amb la muralla i la gran torre d'angle que protegia el recinte i amb l'extrem de la paleoplatja de l'antic port natural.

Foto: S. Font. Arxiu MAC.

Pel que fa a l'evolució posterior d'aquest sector, ara per ara no podem comprovar si les importants obres defensives endegades per la ciutat en la primera meitat del segle IV aC afectaren també aquest angle del recinte urbà, tal com seria lògic imaginar. En tot cas, aquest límit va resultar definitivament reforçat amb un potent llenç defensiu i amb un gran bastió de planta quadrangular (fig. 4), aixecats o reconstruïts durant les importants obres urbanes del segle II aC, tal com semblen indicar alguns materials procedents de la trinxera del mur exterior de la torre. La imponent muralla, una vegada més, s'adossava per l'exterior als vells límits del nucli grec i conformava així un total de tres murs de tancament successius. El seu gruix és d'aproximadament 1,5 m amb el parament extern fet amb grans blocs de pedra calcària (fig. 5). La part més ben conservada correspon al llenç de muralla de la banda oest, amb un total de més de 2 m d'alçat, mentre que la façana nord es trobava molt més arrasada, amb nombrosos blocs caiguts sobre el nivell de l'antiga platja. Aquests panys nord i oest quedaven units per la gran torre que marcava l'angle de la ciutat, de 8 × 10 m de costat, de parament poligonal i amb un reble de pedres i terra a l'interior.

El reforç definitiu d'aquest angle de la ciutat es pot contextualitzar, doncs, en el marc de les importants obres urbanes endegades en el segle II aC, com ara les muralles del sector meridional de la ciutat grega o la reforma del sector dels temples i de la part central de la ciutat, amb la configuració del conjunt àgora-estoa. En el panorama de restes defensives de la Neàpolis emporitana, el paral·lel més proper el tenim en les mateixes torres que flanquegen l'entrada meridional de la ciutat o bé en el bastió que completava la muralla del segle IV aC, localitzat l'any 1992 sota el passeig de les dunes que voreja el jaciment per la banda de llevant (Sanmartí *et al.* 1996).

FIGURA 5. Detall del parament exterior del llenç occidental de la muralla, en la unió amb la gran torre que formava l'angle nord-oest del recinte. Foto: MAC-Empúries.

2.5. La qüestió del nucli indígena al costat d'Empòrion

La voluntat de delimitar l'espai periurbà ens obliga a tractar, ni que sigui de manera molt succinta, la qüestió de l'existència i la ubicació d'una aglomeració indígena al costat del nucli colonial d'Empòrion, que ha estat des de sempre un problema recurrent en l'arqueologia i en la historiografia emporitana. L'origen d'aquest enigma històric es fonamenta sobretot en les referències d'algunes fonts clàssiques, concretament els esments explícits d'Estrabó (III, 4, 8) i de Titus Livi (xxxiv, 9) a un nucli indígena a tocar d'Empòrion. L'interès per localitzar aquest nucli ha estat, doncs, constant al llarg de la història de les excavacions d'Empúries i ha donat lloc a diferents hipòtesis sobre el possible emplaçament. Tradicionalment, i així ho havien defensat Botet i Sisó, Puig i Cadafalch, M. Almagro i N. Lamboglia, s'havia dit que les seves restes es trobaven a sota de la ciutat romana d'Empúries, sovint identificada amb l'apel·latiu de «recinte iberoromà». Aquesta afirmació es va voler fonamentar amb la troballa d'algunes restes arqueològiques que, a priori, es consideraren anteriors a l'ocupació romana, com ara alguns murs trobats en l'excavació del peristil de la domus romana núm. 1, diverses sitges a l'àrea del fòrum o l'existència d'una torre i part d'un llenç defensiu dessota el tram meridional de la muralla de la ciutat romana. No obstant això, els treballs posteriors i la revisió dels contextos ceràmics trobats a la part alta del turó permeteren rebutjar aquella primera hipòtesi (Sanmartí 1978; Fòrum 1984; Mar i Ruiz de Arbulo 1993, 186 i seg.).

Així, pel que fa a tota aquesta zona que s'estenia a la banda de ponent del nucli urbà de la Neàpolis, cal dir que, malgrat les especials condicions que oferia l'altiplà del turó emporità, com ara una gran superfície plana i amb una visió dominant de l'entorn, aquest espai periurbà no serà ocupat plenament fins a l'etapa romana, com a mínim a la zona fins ara explorada arqueològicament. Efectivament, les excavacions portades a terme en els dos terços meridionals de la ciutat romana, a banda de les evidències d'una instal·lació militar que remuntaria al segle II aC, no han permès documentar altres restes anteriors a la fundació urbana de nova planta que arrenca dels inicis del segle I aC.

Als anys setanta del segle passat, tot considerant les possibilitats de la topografia emporitana, es buscaren nous emplaçaments per a aquest assentament indígena. En realitat quedaven poques zones susceptibles d'ubicar-lo si descartem les àrees i els turons més immediats que havien estat utilitzats com a cementiris. La zona de l'actual aparcament públic, extensa i llavors desconeguda, reunia prou condicions per merèixer unes campanyes d'investigació (Sanmartí *et al.* 1984). Les excavacions d'aquest sector van finalitzar l'any 1984 i la seva seqüència estratigràfica demostrà que no hi havia indicis per continuar defensant la proposta de situar el suposat nucli indígena immediatament al sud

del recinte grec. Els nivells més antics, a sobre de la roca de base, corresponen a una necròpoli dels segles IV i III aC, a la qual abans hem fet al·lusió, sobre la qual se sobreposen restes constructives de cronologia baixrepublicana que, pel que fa a la segona fase, ja del segle I aC, correspon a una instal·lació artesanal en què es realitzaven processos metal·lúrgics.

Quant a les fonts, el principal problema que plantegen és que fan referència a diferents circumstàncies i moments històrics (Almagro 1951; Pena 1985, 1988; Mar i Ruiz de Arbulo 1993, 192-194; Moret 1995). Tant Estrabó com Livi, que escriuen en el pas del segle I aC al segle I dC, utilitzen informacions anteriors que semblen reflectir èpoques ben diverses. El text del geògraf grec descriu, molt probablement, una situació estable entre els emporitans i uns pobladors ibèrics establerts a redós del nucli colonial, que sembla correspondre clarament a una etapa anterior a l'arribada de les tropes romanes. Segons aquest autor (*Str.* III, 4, 8), a partir d'un determinat moment, aquests indígenes passaren a integrar-se dins del mateix recinte defensiu compartit amb els grecs, però amb un mur divisor i entre ells, procés d'integració o sinecisme que culminaria amb la creació d'un marc jurídic comú format per «lleis bàrbares i gregues». Partint d'aquesta informació transmesa per Estrabó, s'ha plantejat la interpretació de determinades construccions domèstiques documentades a la zona meridional de la Neàpolis en el marc del projecte de reinterpretació d'aquest sector portat a terme entre 1985 i els inicis dels anys noranta. Les restes esmentades s'atribuïren a un suposat hàbitat indígena que versemblantment s'havia generat, durant el segle V aC, fora del límit del nucli grec i als peus del santuari periurbà. Constructivament, però, les habitacions són idèntiques a les trobades a l'interior de la Neàpolis, amb murs aixecats sobre sòcols de pedres al damunt dels quals hi anava l'alçat de tàpia o de tovots, i amb paviments de fang o argila premsada; també es recuperaren restes de petites sitges o forns per torrar cereals, construïts sobre una base de pedres planes i delimitades per argila. Més tard, aquestes construccions resultaren arrasades per la construcció del nou recinte defensiu aixecat en la primera meitat del segle IV, fet que, segons aquesta interpretació, marca el moment d'integració d'aquest barri indígeta anterior dins dels límits del nucli urbà (Sanmartí *et al.* 1986, Sanmartí 1992, 31-32).

Per la seva banda, al text de Livi (xxxiv, 9) s'hi entreveuen almenys dos moments històrics: un de més antic, contemporani a l'arribada de l'exèrcit comandat per M. P. Cató l'any 195 aC per sufocar la revolta indígeta, i un altre de posterior i coetani a l'autor. En descriure la ciutat de principis del segle II aC, recollint dades que semblen procedir del relat de Cató (Martínez Gázquez 1992), l'historiador romà esmenta l'existència de dos nuclis separats per una muralla (*duo oppida erant muro diuisa*). Malgrat que no cita el nom de l'establiment dels *hispani*, en fa una breu al·lusió a la seva situació, més separada de la costa, i a les se-

ves grans dimensions, certament poc versemblants. A aquest primer moment històric hi hem d'atribuir també la situació de desconfiança existent entre els grecs i els indígenes que s'esmenta específicament en aquest text. En canvi, a una data força posterior correspon la referència a la instal·lació de colons romans per part de Cèsar i també la recurrent al·lusió a la unió dels tres grups de pobladors que habitaven a la ciutat —grecs, romans i *hispani*— que s'ha de relacionar amb la creació del *municipium emporitanorum* d'època d'August.

Malgrat els problemes d'interpretació d'aquestes descripcions de les fonts escrites, tot semblava assenyalar, doncs, la presència d'un nucli indígena més o menys organitzat i d'una certa entitat, situat a les rodalies de la ciutat grega, que s'havia desenvolupat amb anterioritat a l'arribada dels romans. Aquest assentament sovint s'ha volgut anomenar amb el topònim d'Undika o Indika, que es desprèn del gentilici utilitzat en les emissions locals de monedes de bronze o bé de la referència tardana d'Esteve de Bizanci. El problema de la seva existència i de la seva localització, però, continuà sense tenir una resposta fonamentada arqueològicament. Com hem dit abans, les dades fornides per les excavacions a la ciutat romana neguen la seva presència a la part més alta del gran promontori emporità. Tanmateix, cal reconèixer que desconexem totalment la seqüència d'ocupació de tot el terç septentrional d'aquest turó, que limitava a l'est amb la fondalada portuària i, al nord, amb les terres baixes entorn de l'antiga desembocadura del Fluvià i, per tant, en una situació estratègica certament avantatjosa. En relació amb una hipotètica ocupació indígena d'aquest sector, cal recordar, tal com ja s'ha fet en altres ocasions, la situació del cementiri paleoibèric conegut com «necròpoli de la Muralla NE», que és contemporani a la primera etapa de l'establiment grec (Almagro 1955, 357-399; Barberà 1990; Graells 2010, 101-107). La presència d'aquesta àrea funerària indígena en els marges del turó i a curta distància del límit del port podria veure's com un índex de l'antiguitat en l'ocupació de la zona. I hauria perdurat, potser, en els segles successius, de manera que explicaria l'existència més tard d'un mur divisor i que compartimentava inicialment l'espai interior de la ciutat romana creada a l'inici del segle I aC, que reflectiria així la diversitat jurídica i ètnica dels seus pobladors (Mar i Ruiz de Arbulo 1993, 193, 243 i seg.). Malgrat tot, aquesta possibilitat resta encara completament en el camp de les hipòtesis que només les intervencions arqueològiques futures permetran contrastar.

3. Els usos de l'espai periurbà d'Empòrion

Malgrat les seves limitacions, les evidències recuperades entorn del nucli grec ens mostren una lògica diversitat d'usos de l'espai periurbà en el període que aquí ens ocupa, uns usos estretament vinculats amb la vida i les activitats desenvolupades a la pròpia ciu-

tat. Relacionarem breument a continuació les diverses dades conegudes que il·lustren sobre aquesta multiplicitat de funcions de l'àrea més o menys propera als límits urbans.

3.1. L'ús religiós i cultural

La presència d'espais amb una funció religiosa i cultural formant part del paisatge periurbà és un fet absolutament habitual, i en especial en un context colonial grec. Sovint la seva situació respon a la sacralització d'un determinat indret o bé d'un element significatiu d'aquest paisatge, com és el cas d'una surgència d'aigua o un curs fluvial. En els establiments amb una funció específicament empòrica, com és el nostre cas, almenys en els segles inicials de l'enclavament emporità, la presència de santuaris exteriors a l'espai de l'hàbitat compleix a més una funció essencial com a lloc d'interrelació dels participants en l'activitat comercial, que actuaven com a escenaris neutrals que afavorien l'estabilitat i la seguretat dels intercanvis, sota la tutela de la divinitat, i també com a àmbits actius de contacte i d'interacció econòmica, social i cultural amb la població autòctona del voltant (Domínguez Monedero 2001; Ruiz de Arbulo 2002-2003).

Abans hem esmentat la possibilitat que els espais culturals més antics del sector de la Neàpolis, situats potser a la zona més enlairada, haguessin tingut en un inici una posició periurbana, tot i que manca encara una adequada contrastació arqueològica d'aquesta hipòtesi (Dupré 2005). Les evidències són bastant més fermes en el cas de l'àrea sacra originada més tard, entorn de mitjan segle v aC, al sud de l'aflorament calcari sobre el qual s'assenta l'anomenada Torre Talaia. Novament es tractava d'un espai ubicat fora dels límits del nucli en aquella etapa, els quals, malgrat les

dificultats per definir-los amb precisió a partir de les dades disponibles, sabem que es trobaven més al nord, lligant la zona de la «petita acrópoli» amb el litoral.

La construcció que ha permès la identificació d'aquest santuari suburbà va ser posada al descobert per les excavacions endegades en aquell sector per part de la Junta de Museus a l'inici del segle xx (Puig 1913) i, anys més tard, reexcavada i interpretada en el marc del projecte d'intervencions arqueològiques al sector meridional de la Neàpolis portat a terme entre els anys 1985 i 1990 (Sanmartí *et al.* 1990, 1991). Es tracta de les restes d'uns murs sòlidament aixecats amb blocs de pedra calcària que defineixen l'angle d'una construcció que folrava una elevació rocosa natural situada a l'extrem sud-oest del nucli (fig. 6). Hom creu que podria correspondre al límit oriental d'un podi o plataforma sobreelevada, d'uns 19 m d'amplada (fig. 3.2). Els materials arqueològics associats a aquesta obra permeten situar la seva construcció amb posterioritat a mitjan segle v aC.

No conservem traces segures de les construccions o elements que podien coronar originàriament aquest *temenos* en posició preeminent respecte al terreny que s'estenia vers l'est. És possible, però, que l'altar doble sobre base graonada que veiem avui en posició gairebé centrada sobre l'espai del podi respongui, de fet, a la transformació i monumentalització posterior d'un altar sacrificial originari. A l'espai situat a davant del podi, en direcció a llevant, les excavacions van permetre documentar restes de construccions domèstiques que, tal com ja s'ha dit anteriorment, s'han interpretat com la prova de l'existència d'un barri extramurs format a l'exterior del nucli colonial (Sanmartí *et al.* 1986). Per tant, el nou recinte cultural, com a santuari periurbà, havia acomplert també les funcions d'espai integrador i lloc de contacte dels grecs emporitans amb el seu entorn indígena immediat, i fomentava així una relació que la divinitat, simbòlicament, protegia i avalava (Sanmartí 1992, 31-32).

A més de les evidències constructives del podi, hem de destacar la troballa de diversos elements arquitectònics dispersos que pertanyen a la coberta pètria d'un edifici realment monumental, un temple que versemblantment es localitzaria en aquest mateix sector sud-occidental del nucli, tot i les incerteses a l'hora de fixar-ne la ubicació exacta. Es tracta de diversos fragments de teulada i una sèrie d'antefixes, fets en ambdós casos amb pedra sedimentària provinent de la zona del Llenguadoc. Les antefixes, treballades en relleu, formaven un magnífic *anthemion* de palmetes i flors de lotus estilitzades, i s'acompanyen d'alguns fragments de l'acroteri que coronava la part superior del frontó (Sanmartí *et al.* 1991, 104, fig. 3-7; Dupré 2005, 115-118).

Les restes del podi descrit abans, així com el temple al qual cal atribuir aquests elements decoratius, constitueixen els elements inicials en la seqüència evolutiva de la important zona sacra que, en els segles successius, es desenvoluparà en aquest sector de la ciutat gre-

FIGURA 6. Parament reconstruït del podi sobreelevat que va ser creat en el segle v aC i que s'interpreta com una àrea sacra, localitzada a l'àrea periurbana d'Empòrion. A sobre, l'altar doble i altres restes que corresponen a fases més recents del santuari emporità. Foto: MAC-Empúries.

ga. Les diverses restes d'altars i d'edificis de culte van ser posades al descobert durant l'etapa inicial de les excavacions emporitanes (Puig 1913; Mar i Ruiz de Arbulo 1993, 171-183) i han estat reestudiats també en el marc del projecte de reinterpretació d'aquest sector (Sanmartí *et al.* 1990 i 1991). A partir de les reformes urbanes de la primera meitat del segle IV aC, amb la construcció de la fortificació i del nou accés a la ciutat, aquesta zona cultural quedà integrada dins dels límits del recinte urbà, tot perdent així el seu anterior caràcter periurbà. Per tant, no insistirem aquí en l'evolució ulterior i en les diferents interpretacions que s'hi han plantejat i que han generat una nodrida bibliografia.

Tot i així, esmentarem breument la reestructuració arquitectònica portada a terme en el segle II aC i que forma part del procés de completa renovació del nucli urbà en època tardohel·lenística. La construcció de les noves muralles bastides en aquell moment es va acompanyar d'una organització en terrasses de tot el sector meridional de la ciutat. En el context d'aquestes reformes, la part situada a l'oest del nou corredor d'entrada a la ciutat va ser finalment objecte d'una important sobrelevació, que va cobrir les restes de les construccions preexistents. Aquesta terrassa superior va continuar concentrant els edificis religiosos, ara sota la forma de petits edicles o templets que serviren per acollir els nous cultes introduïts a la ciutat, juntament amb el temple de tipus itàlic erigit més endavant, cap a mitjan segle I aC, dins de la plaça porticada que formava la terrassa més baixa d'aquest sector.

Tot i tractar-se també d'un àmbit integrat dins del recinte urbà, ens referirem també aquí a l'espai amb possible funcionalitat cultural situat a l'extrem nord-oest del nucli grec (fig. 3.5), atesa la seva vinculació probable amb les activitats que tenien lloc a la zona exterior situada immediatament al nord i que correspon a l'antiga zona portuària (Aquilué *et al.* 2010b, 119-127). Les evidències d'aquest possible santuari (fig. 7) s'han documentat en les excavacions recents a la banda nord de l'actual museu, prèviament a la construcció del nou magatzem arqueològic. Cal recordar que, deixant de banda algunes preexistències anteriors, la definició d'aquest angle de la ciutat es produeix per primera vegada amb la construcció d'un mur en angle, el qual va servir també per contenir un potent farcit d'anivellació. Els materials arqueològics aportats per aquest rebliment permeten situar la cronologia de la construcció en el pas del segle VI al segle V aC i, per tant, en l'etapa inicial de la implantació urbana de la Neàpolis.

L'espai, definit pels murs esmentats i, a l'est, pel límit amb la rampa de baixada a la platja del port, era de forma aproximadament rectangular en planta. Ignorem, però, la seva delimitació per la banda sud, que va resultar escapçada per la construcció contemporània de la cisterna del museu. Les característiques arquitectòniques semblen extremadament simples, almenys inicialment, amb un espai a l'oest cobert amb una senzilla porxada sostinguda per pilars de

fusta amb la base encaixada en el sòl i falcada amb petites pedres, davant de la qual s'estenia una zona a l'aire lliure. La interpretació com un espai d'ús cultural d'aquest recinte annex a l'entrada al nucli urbà des del port es fonamenta en la documentació durant l'excavació de nombrosos dipòsits *in situ* de caràcter votiu formats per una agrupació variable de vasos, generalment gerretes monoansades (*olpai*) de ceràmica grega d'occident. Igualment s'ha d'esmentar una concentració significativa d'altres materials que haurien servit igualment com a ofrenes votives en el context dels rituals que hi podien tenir lloc, com ara terracotes i, especialment, restes de *keranoi* ceràmics, formats per una base anular connectada amb una sèrie de petits vasos aplicats a damunt que solen reproduir la forma de petites hídries o gerretes per a l'aigua. Aquest tipus de peces, ben documentades en altres santuaris grecs sovint sota la tutela de divinitats femenines com ara Demèter, Hera, Afrodita o Atena (Bignasca 2000, 79-82, 164-165), segurament tenien una funció precisa en les pràctiques de libació que es podrien haver realitzat en aquesta senzilla àrea sacra. A l'espera de poder aprofundir en l'estudi dels resultats de l'excavació, no es pot plantejar de moment cap hipòtesi entorn de la dedicació d'aquest possible espai d'activitats rituals i de culte, però en tot cas sembla clara la relació directa amb l'àrea de l'antic port i amb les activitats lligades a la navegació i al comerç que tenien aquell lloc com a escenari d'ençà la pròpia gènesi de l'establiment grec.

D'altra banda, cal relacionar també amb la funció d'aquesta zona la presència d'una estructura quadrangular formada amb pedres i destinada a fer-hi foc, com una mena d'altar-fogar que, a partir de la seqüència estratigràfica associada, va ser objecte d'un ús i un manteniment que es va perllongar bastant en el temps (fig. 7). Efectivament, l'ús d'aquesta zona com a possible santuari sembla haver continuat en una etapa següent, durant el segle V aC, quan els murs que delimitaven aquest angle de la ciutat es van reforçar amb uns paraments adossats a l'exterior i quan es va sobrelevar i modificar l'espai interior, tot mantenint l'accés en rampa vers la platja portuària. Les restes d'aquesta fase més recent consisteixen en parets o sòcols de pedres unides amb argila i nivells de paviment associats amb llars de foc. La presència, també freqüent, d'objectes de tipus ritual i d'ofrenes votives en els estrats associats a aquesta segona etapa sembla indicar la persistència en la funció cultural d'aquest espai del nucli emporità.

Aquestes estructures es conservaven, malauradament, molt afectades per les remocions modernes d'aquesta zona situada sota les edificacions associades al convent servita i on, a més, a l'inici dels anys seixanta del segle XX, s'havia bastit un gran dipòsit d'aigua contemporàniament a les obres de construcció del museu sobre l'antic edifici enrunat de l'església del monestir. Aquests rebaixos van fer desaparèixer tota la seqüència estratigràfica posterior que s'hauria generat en aquest extrem del nucli de la Neàpolis. Únicament els llenços de la muralla i del bastió d'angle, així com les restes

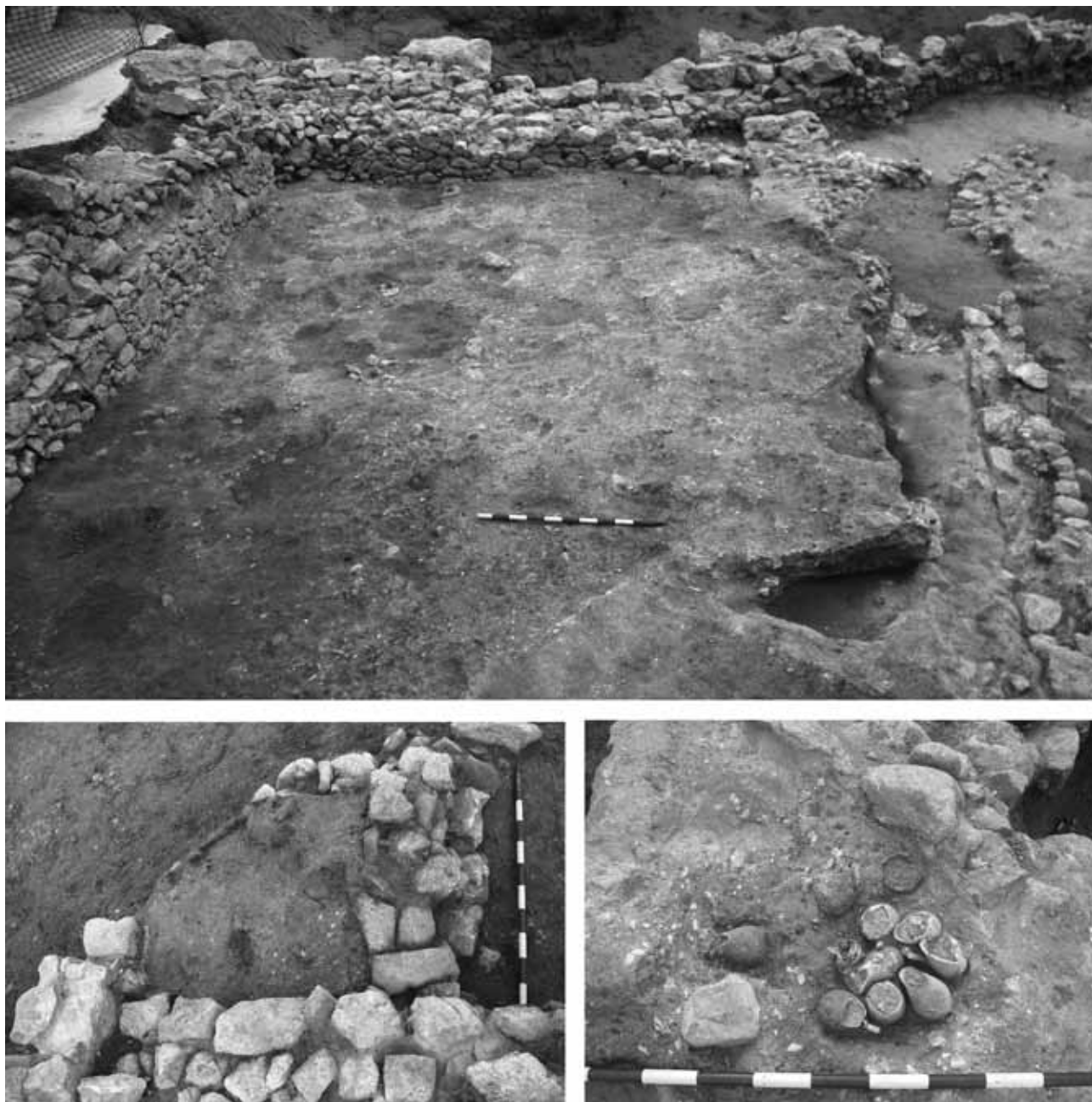

FIGURA 7. Imatges del possible espai cultural situat al costat de l'accés a la platja portuària. A sota, l'estructura del fogar/altar i un dels dipòsits d'ofrenes trobats *in situ* en aquest sector. Fotos: MAC-Empúries.

d'un carrer posterior en direcció al nord amb trams de graons i diversos replans enllosats, es relacionen amb la reorganització d'aquesta zona en el segle II aC, en el context de les reformes urbanes tardohel·lenístiques. Tanmateix, no tenim cap dada per conèixer la funció que en aquesta etapa més recent tenia l'espai immediatament adjacent a l'entrada des de l'antic port.

3.2. L'ús funerari

La major part de la informació arqueològica relativa a l'ocupació del territori més proper als límits urbans d'Empòrion fa referència específicament a les

àrees destinades a usos funeraris, tant per part dels pobladors d'origen focu instal·lats d'ençà del segle VI aC en aquest indret com per part de les comunitats d'origen autòcton que habitaven la zona des de molt abans.

Les evidències funeràries més antigues que coneixem se situen, cronològicament, entre les darreres etapes de l'edat del bronze i la transició a l'edat del ferro. Es tracta d'espais de necròpolis que posen de manifest la introducció del ritual de la incineració i que es localitzen a la part baixa dels vessants d'alguns dels turons que, juntament amb les antigues lleres fluvials del Ter i del Fluvià i les àrees d'aiguamolls, caracteritzaven la paleotopografia d'aquest territori.

La primera d'aquestes necròpolis es localitza a l'oest del promontori de les Corts, al paratge de Parrallí (fig. 2.1), però les seves estructures funeràries, malauradament, es trobaren molt malmeses a causa dels rebaixos de terres i dels treballs agrícoles. Va ser identificada sobretot a través dels materials arqueològics —fragments d'urnes i d'altres vasos de ceràmica a mà que formaven part dels dipòsits funeraris—, recollits enmig de concentracions de terres cendroses (Almagro 1955, 335-356). El reestudi dels materials per part d'E. Pons va permetre adscriure l'ús d'aquesta necròpoli i els indicis d'un possible hàbitat localitzat també en aquest lloc a la transició del bronze final a la primera edat del ferro, en una fase assimilable al complex mailhacià de l'altra banda dels Pirineus (Pons 1984, 90-92).

Les excavacions realitzades al turó veí de Vilanera són més recents (Agustí *et al.* 2004). Al seu vessant oest (fig. 2.2) s'hi descobriren una vintena de tombes d'incineració d'aquest període formades per una simple urna, generalment de mida reduïda, encaixada en un clot practicat a terra, que sovint aprofita les pròpies depressions del subsòl natural. Algunes tombes de característiques similars, amb un únic vas que servia d'urna i es cobria amb una petita llosa de pedra, localitzades a la part meridional del mateix turó (fig. 2.3), sembla que corresponen a un moment una mica més antic, potser contemporani a la primera ocupació del promontori litoral de Sant Martí durant el bronze final II/IIIa (Aquilué *et al.* en premsa).

La utilització d'aquest segon espai funerari de Vilanera serà encara més intensa durant els inicis de l'edat del ferro, a partir del segle VII aC i fins al pas al segle VI aC, contemporàniament, per tant, a l'hàbitat indígena d'aquest període a Sant Martí d'Empúries i anterior en el temps a la primera instal·lació dels comerciants focuus. Malgrat que d'aquesta necròpoli d'incineració, situada a la part baixa del vessant oest de Vilanera, en coneixem només una part, la composició més complexa dels conjunts funeraris o la presència d'algunes grans estructures tumulàries sembla reflectir una major estructuració social en relació amb les etapes precedents (Agustí *et al.* 2004; Aquilué *et al.* en premsa). En general, però, la gran majoria de les tombes consistien en simples fosses de planta arrodonida, que exteriorment apareixien indicades amb un túmul o cobertura de pedres i sovint amb una llosa clavada verticalment a la manera d'una estela. Les urnes i els dipòsits funeraris, formats per altres vasos que devien contenir ofrenes, objectes metàl·lics d'ús personal i d'abillament, fets de bronze o de ferro, i, més rarament, alguna peça d'armament, s'inscriuen en la cultura material indígena d'aquest període. Destaca, però, la presència en algunes de les tombes d'objectes importats, vehiculats a través dels contactes, directes o indirectes, d'aquestes societats indígenes del ferro inicial amb les xarxes del comerç fenici (Aquilué *et al.* 2008).

Poc temps després de la primera instal·lació dels mercaders focuus a la *Palaià Polis*, la continuïtat en

la tradició del ritual de la cremació en l'àmbit indígena la constatem en un grup poc nombrós de tombes excavades a prop del marge oest de la badia portuària emporitana. Es tracta de l'anomenada Necròpoli de la Muralla NE, per la seva situació als peus i continuant per sota del llenç occidental de la muralla que envoltarà el terç nord de la ciutat romana (Almagro 1955, 357-399; Barberà 1990; Graells 2010, 101-106; Aquilué *et al.* en premsa). En aquesta àrea funerària indígena, utilitzada en el segle VI aC i molt limitadament explorada, les tombes d'incineració conviuen amb algunes inhumacions infantils.

Tanmateix, la creació de l'enclavament colonial focu a Sant Martí d'Empúries i la seva evolució posterior, amb el desenvolupament del nou nucli a terra ferma de la Neàpolis, motivà la definició i configuració de noves àrees d'enterrament al voltant de l'espai habitat (fig. 8), on els grecs emporitans reproduïren els seus propis rituals i costums relacionats amb la mort (Castanyer i Monturiol 2009).

En aquestes àrees d'enterrament al sud i a l'oest del nucli grec es constata, de fet, una diversitat pel que fa a les pràctiques funeràries (Almagro 1953; Gailledrat 1995; López Borgoñó 1998). D'una banda, es fa evident un ús majoritari i generalitzat del ritual de la inhumació, lligat a la tradició focu de la població grega instal·lada a Empòrion: el tipus de tomba més freqüent són les inhumacions en fossa, amb un acompanyament funerari generalment molt simple (alguns contenidors d'ungüents i olis perfumats fets en pasta de vidre, alabastre o terrissa, ofrenes de recipients ceràmics, objectes d'abillament personal o de valor simbòlic i protector) i amb una senyalització exterior mitjançant un petit túmul de pedres i terra. Es tracta sovint d'enterraments orientats, amb el cap del difunt disposat a l'est, tot i que no sempre és un fet constant. D'altra banda, la presència de tombes d'incineració, menys freqüents, se sol atribuir a la utilització compartida d'aquests espais funeraris per part de la població d'ètnia autòctona que habitava al voltant o a l'interior del nucli colonial, tot mantenint la seva tradició ja ancestral del ritual de la cremació. A diferència de les necròpolis més antigues, però, es tracta ara majoritàriament d'incineracions primàries en què les cendres i les restes òssies cremades s'enterren en el mateix lloc on s'havia efectuat la cremació, acompanyades també d'un senzill aixovar funerari. Menys habituals són les incineracions secundàries amb urnes, que sovint consisteixen en vasos de ceràmica de tradició indígena. Hi podem afegir, en tercer lloc, les nombroses inhumacions dins d'àmfores, que corresponen a infants molt petits d'un o altre origen, generalment nadons o individus perinatals.

Malgrat el coneixement parcial de les necròpolis gregues emporitanes, a causa, en gran part, de l'intens espoli que patiren durant molts anys, podem apuntar algunes consideracions generals sobre l'ús funerari de l'espai periurbà al voltant del nucli grec (fig. 8). L'àrea cementirial més antiga que coneixem, l'ús de la

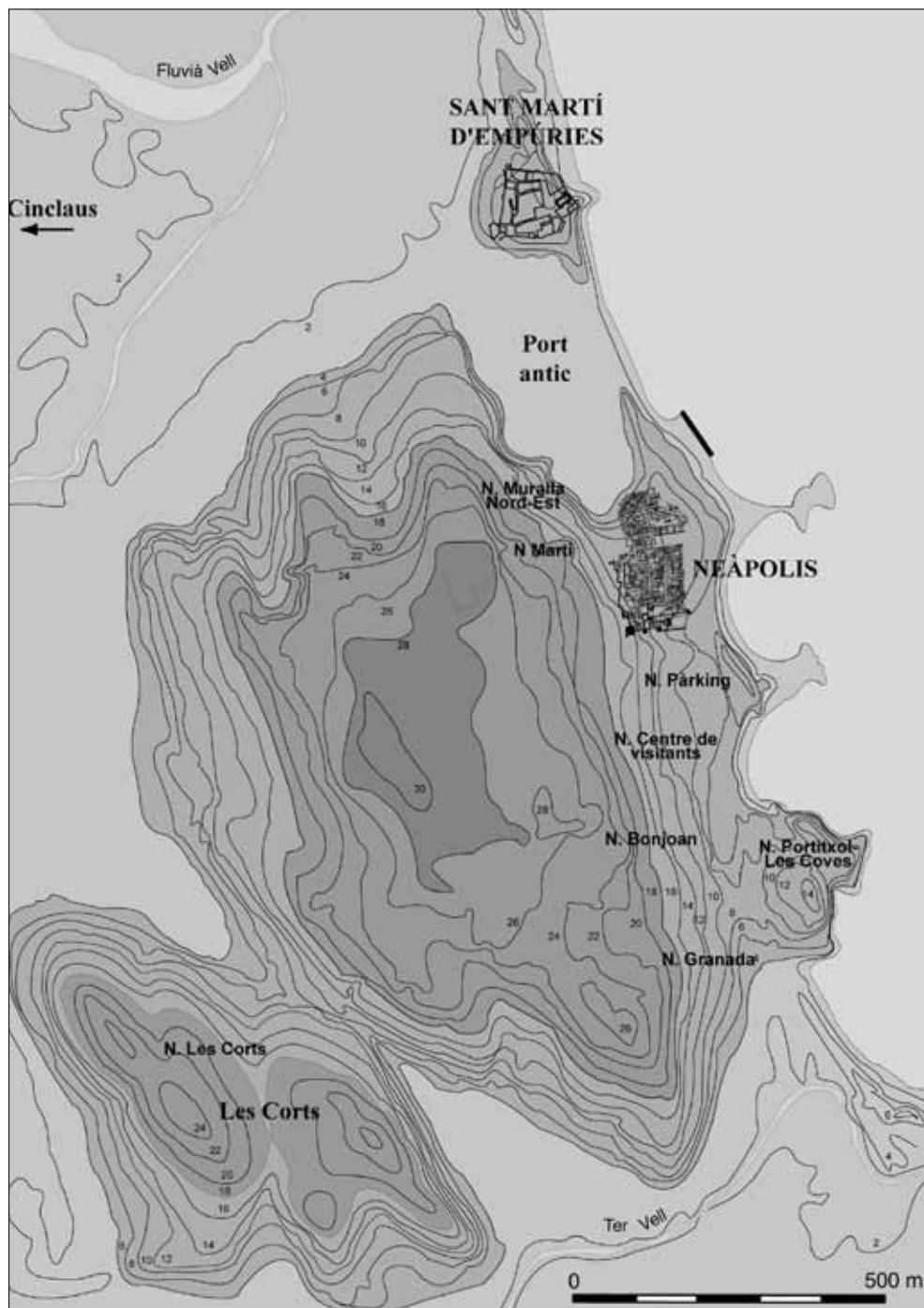

FIGURA 8. Situació de les diverses àrees funeràries documentades al voltant d'Empòrion que van ser utilitzades entre els segles VI i II aC.

qual arrenca ja del segle VI aC, se situa en un indret relativament allunyat respecte al primer enclavament focu, en un petit turó a tocar de la costa que forma el paratge conegut com el Portitxol i les Coves, al sud-est de la Neàpolis (Almagro 1953, 17-20). La localització i descoberta parcial d'aquest cementiri, del qual coneixem l'existència de diverses inhumacions en fosses i algunes possibles tombes d'incineració, s'emmarca en els treballs de fixació de les dunes litorals realitzats a l'inici del segle XX.

Malgrat que hi ha notícies, poc contrastades, de troballes de tombes molt més al sud, a l'altra banda de l'antic estuari del Ter Vell, la major concentració

dels espais cementirials relacionats amb el nucli grec d'Empòrion es desenvoluparà en espais més propers als límits de la ciutat, segurament a banda i banda dels camins que menaven als accessos del recinte. Llevat d'alguns treballs més recents, es tracta de necròpolis conegudes d'ençà dels anys cinquanta del segle passat, individualitzades amb els noms dels propietaris de les parcel·les dels terrenys i que, en realitat, conformen un mateix gran arc d'ús funerari que es va anar estenent al llarg del vessant oriental del turó d'Empúries (Almagro 1953).

Seguint el fil cronològic, esmentarem les tombes d'inhumació datades entre les darreries del segle VI i la

primera meitat del segle v aC, localitzades a les finques Granada, Bonjoan i Martí, situades al sud i també a l'oest del nucli urbà principal de la ciutat grega, que en aquesta etapa havia ja iniciat el seu desenvolupament urbanístic. Entre els segles v i III aC, hom constata una intensificació de l'ús funerari dels espais més propers al perímetre urbà, tal com demostren la majoria de les tombes del cementiri Martí, a la banda oest de la ciutat (Almagro 1953, 29-127), i també els enterraments i les incineracions trobades a les intervencions arqueològiques a l'àrea de l'aparcament, immediatament al sud de la ciutat (Sanmartí *et al.* 1983-84, 116-124). Molt recentment s'hi han afegit també les tombes gregues, encara inèdites, que s'han documentat a les excavacions prèvies a la construcció del nou centre de recepció de visitants (fig. 9), i que ocupen l'espai intermedi entre els enterraments esmentats abans i els situats més al sud, a les finques Bonjoan, Granada i Mateu.

Amb posterioritat al segle III aC, però, les noves circumstàncies històriques i els canvis en la topografia urbana –amb la construcció d'algunes edificacions suburbanes i de determinades instal·lacions artesanals adossades o properes a les muralles– van implicar la interrupció de l'ús funerari d'aquella franja més pròxima al recinte de la ciutat grega i novament un desplaçament dels espais cementirials més cap al sud.

Malgrat que l'arribada dels romans va comportar una reorganització del paisatge funerari emporità, l'etapa precedent a la fundació de la nova ciutat romana a l'inici del segle I aC presenta encara nombrosos interrogants. Durant aquesta etapa es reutilitzen antigues àrees d'enterrament vinculades a la ciutat grega, com ara la que correspon a les necròpolis anomenades Bonjoan i Mateu/Granada, al sud-est del turó d'Empúries (Almagro 1953). Les excavacions realitzades fa uns anys amb motiu d'obres de construcció a la finca Granada van permetre documentar novament la coexistència de tombes d'inhumació en fossa i d'incineracions contingudes en urnes. Les dades d'aquesta necròpoli confirmen, a més, la continuïtat en l'ús funerari d'aquesta zona fins als inicis de l'època imperial romana, amb un progressiu augment del ritu incinerador (Aquilué *et al.* 2004, 287-293; Castanyer i Monturiol 2009, 40-42).

D'altra banda, contemporàniament a l'etapa de fort dinamisme i de transformació urbana que havia conegut el nucli d'Empòrion durant el segle II aC, s'hi havia afegit aleshores una nova zona de necròpolis, bastant més allunyada, situada al vessant nord-est del turó de les Corts (Almagro 1953, 251-390). Tant pel seu emplaçament com també pel ritual d'enterrament, amb un domini pràcticament exclusiu de les incineracions, i igualment pel tipus de monuments i de materials d'acompanyament, el cementiri de les Corts representa una ruptura clara en relació amb el panorama funerari anterior (Pena 1988, 21-23; Vollmer i López 1993, 373). De moment, la hipòtesi més plausible que justifiqui aquestes particularitats és la que

FIGURA 9. Restes d'una de les tombes d'inhumació gregues excavades l'any 2010 al sud de l'actual zona d'aparcament del conjunt arqueològic. Primera meitat del segle v aC. Foto: MAC-Empúries.

vincula aquest cementiri a la presència d'un contingent militar instal·lat a la part alta del turó d'Empúries durant el segle II aC, qui sap si de tropes auxiliars amb una notable presència d'indígenes.

3.3. L'aprofitament de l'entorn

Les restes arqueològiques relacionades amb l'ús productiu del territori periurbà d'Empòrion són pràcticament inexistents. Tanmateix, les dades paleoambientals, a partir d'estudis carpològics o antracològics, confirmen un procés progressiu d'antropització del rerepaís emporità i un increment de l'explotació agrícola, fonamentada en els cultius cerealístics i, en especial, de l'ordi (Buxó 2001, 72-76; Piqué 2002). L'aprofitament de les terres cultivables més properes devia haver estat gestionat directament des del mateix nucli urbà i aquest podria ser el cas també de l'explotació d'horts, cultius arboris o vinyes. Més enllà de l'entorn més immediat, hi ha diversos indicis de l'existència de petites instal·lacions rurals, segurament de dimensions reduïdes, com podria ser el cas de l'ocupació preromana del jaciment de Mas Gusó (Casas i Soler 2004) o de les notícies de possibles estructures d'habitació i d'algunes sitges d'emmagatzematge en les elevacions més properes de Vilanera i de Muntanya Rodona o, més a l'interior, en les terres situades a l'oest del nucli grec (Plana 2004, 254-256).

D'altra banda, esmentarem aquí també altres formes d'explotació dels recursos de l'entorn, com és el cas de l'aprofitament de la pedra calcària que forma el subsòl natural del turó emporità i de la resta de promontoris situats al seu voltant (Bessac 1993; Gutiérrez 2009, 22-24). Aquestes calcàries cretàiques de procedència local, fàcilment a l'abast en els diversos afloraments rocosos existents en la topografia del lloc, van constituir des de sempre la matèria petrià més àmpliament utilitzada en les construccions emporitanes. Els senyals d'extraccions de blocs de pedra els trobem en la perifèria mateix del nucli o també en diferents punts de la costa (Sanmartí 1994, 1995). En el cas de les situades en el marge del promontori de Sant Martí o en la franja litoral davant de la Neàpolis, és més que probable la seva explotació antiga, per exemple, per a les obres d'ampliació de la infraestructura portuària (Nieto *et al.* 2005, 78-79, 81). Finalment, s'han identificat a les rodalies d'Empúries altres espais de pedrera explotats en períodes recents però que en ocasions podrien haver estat aprofitats ja en època tardoantiga o medieval, o, fins i tot, en una etapa anterior (Gutiérrez 2009, 26-38, 72-73).

L'excavació tot just portada a terme l'any 2010 al sud de la zona actual d'aparcament, prèviament a l'inici de la construcció del nou edifici de recepció dels visitants d'Empúries, ha permès documentar, en una zona suburbana que, com s'ha dit abans, havia tingut

prèviament un ús funerari, una sèrie de grans forats practicats en el subsòl. Aquests mostraven una forma irregular o vagament circular, en ocasions amb gairebé 4 m de diàmetre per 2 m de profunditat. L'explicació d'aquests treballs ha de raure novament en l'aprofitament de la roca natural calcària i segurament també de les vetes de calcita contingudes a les margues del subsòl que podien haver estat usades per a la fabricació de morters de calç. Posteriorment, aquests grans esvorancs es van omplir amb terra d'escombrera que proporciona una datació homogènia de segle I aC. Aquesta activitat extractiva segurament ha de relacionar-se amb les instal·lacions artesanals d'aquesta mateixa cronologia documentades a la zona propera de l'aparcament del conjunt arqueològic, que s'esmentaran tot seguit, en un context de gran activitat constructiva i de preparació de materials que podria coincidir amb la creació planificada de la ciutat romana a la part alta del turó.

3.4. L'ús artesanal i industrial

La recerca arqueològica desenvolupada a Empúries ha permès recuperar dades relacionades amb diversos tipus d'activitats artesanals realitzades a l'interior de l'enclavament grec. És el cas, entre d'altres, dels petits forns ceràmics trobats dins del nucli més antic de la *Palaià Polis* (Aquilué *et al.* 2002a, 309-311), o bé les diverses evidències de treballs metal·lúrgics documentades dins del recinte de la Neàpolis (Mar i Ruiz de Arbulo 1993, 356, 387; Castanyer *et al.* 2008, 285-287) o, ja en un context temporal bastant més recent, la factoria de salaons, que estava en funcionament quan el vell establiment grec havia esdevingut ja un simple barri portuari respecte a la nova ciutat romana.

És molt possible, però, que des de molt aviat algunes de les instal·lacions relacionades amb aquestes i altres activitats artesanals fossin desplaçades fora dels límits de la zona habitada. Tanmateix, les estructures que coneixem pertanyen sobretot a l'etapa hel·lenística o ja romana baixrepublicana, i es localitzen tant a la banda sud com a la banda oest del nucli de la Neàpolis, en una situació adjacent o no gaire allunyada respecte de les muralles de la ciutat.

En primer lloc, esmentarem els dos forns ceràmics documentats a l'oest de la ciutat: un es va adossar directament a l'angle format pels paraments de la muralla i d'una torre situada tot just al sud de les instal·lacions actuals del museu (fig. 10); l'altre forn, de dimensions més grans i situat un xic més al sud, es troba també a l'espai adjacent a la muralla, però per la banda interior del recinte. Es tracta de dos forns amb l'estructura construïda amb argila, que defineix una cambra de combustió, amb un *prae-furnium* per a l'entrada de l'aire calent, un element de sustentació de la graella i un laboratori, que havia estat cobert per una cúpula, que no s'ha conservat. L'estructura és, però, lleugerament diferent en cada cas: en el segon forn esmentat, la cambra de combustió està dividida en dos

FIGURA 10. Detall de les restes del forn ceràmic adossat al parament exterior de la muralla occidental de la ciutat grega. Foto: MAC-Empúries.

per la presència d'un mur continu, que separava dues filades d'arcs de suport a la graella; en l'altre forn, en canvi, la cambra és única i els arcs reposen directament sobre els murs laterals.

Aquests forns ceràmics havien estat ja excavats durant els treballs controlats per Emili Gandia els anys 1916 i 1917, segons es documenta en els diaris d'excavació d'aquestes campanyes. La reexcavació d'aquesta zona que es va realitzar l'any 1990 va permetre recuperar una mostra de materials de la seva producció, formada per ceràmiques destinades a funcions culinàries que podem datar a la fi del segle III aC, amb una tipologia pròpia de la vaixella hel·lenística i que consistia especialment en *lopades* i olles. Tanmateix, el funcionament d'aquests tallers ceràmics situats en el marge occidental del recinte urbà segurament va cobrir un període cronològic més ampli.

En relació amb les tasques de fabricació de ceràmica, juntament amb les diverses i successives produccions locals de vaixella que s'intueixen a partir dels materials recuperats a les excavacions, podem esmentar l'existència d'una indústria de rajoleria que fabricava teules planes segellades amb la marca DEM, en grafia grega. Això ha fet pensar en una possible indústria ciutadana, de la qual no s'han localitzat les restes. Molt recentment, al sud de la ciutat grega, les excavacions prèvies a la construcció del centre de recepció de visitants han permès documentar un petit forn circular, d'època tardorepublicana, en el qual s'ha pogut recuperar una cuïta malmesa de pesos de teler (*pondera*) d'argila.

Per a aquesta fase històrica recent en l'evolució d'Empòrion, la instal·lació amb funcions artesanals o «industrials» més important localitzada fins ara es troba a la zona de l'aparcament del conjunt arqueològic, a uns 60 m de la porta meridional de la ciutat grega. Les excavacions en aquest sector, tal com s'ha dit abans, es

van endegar l'any 1978 amb l'objectiu de comprovar la possible existència d'un hàbitat indígena en la zona, hipòtesi que les dades arqueològiques finalment van permetre rebutjar (Sanmartí *et al.* 1983-1984). Per sobre de les restes d'una necròpoli utilitzada entre els segles IV i III aC, les estructures descobertes al sector 3 d'aquesta intervenció, fins a l'any 1984, corresponien a la superposició de diverses fases d'ocupació d'aquell espai periurbà molt proper al límit del recinte habitat (fig. 11).

La seqüència s'inicia, a partir de les darreries del segle III aC i durant el segle II aC, amb les restes d'una construcció de funcionalitat incerta situada a la part nord de la zona excavada (Sanmartí *et al.* 1983-1984, 125-129). Igualment, a aquesta primera fase caldria atribuir-hi el conjunt d'estances pavimentades amb *opus signinum* situades més al sud i que inicialment s'havien datat en el període posterior. La revisió recent de les relacions estructurals d'aquest sector sembla mostrar, efectivament, que ens trobem davant d'una primera construcció de funcionalitat segurament residencial, ara per ara difícil d'interpretar i coneguda només parcialment. S'ha pogut comprovar, a més, que una de les estances d'aquest interessant edifici suburbà té el paviment decorat amb tesselles, les quals formen també les lletres gregues d'una nova invocació al geni protector o *Agathos Daimon*, ja conegut en una altra inscripció sobre paviment de la Neàpolis (Mar i Ruiz de Arbulo 1993, 374).

Posteriorment, a partir de finals del segle II i sobretot durant la primera meitat del segle I aC, s'estableix en aquella zona una instal·lació relacionada amb treballs de transformació metal·lúrgica, possiblement entre altres tasques o activitats artesanals. Pertanyen a aquesta àrea productiva diversos àmbits amb estructures de combustió (restes clares de dos forns i altres de més dubtoses o mal conservades),

FIGURA II. Estructures posades al descobert a la zona de l'aparcament d'Empúries entre 1978 i 1984.
Foto: MAC-Empúries.

algunes canalitzacions i conductes, i també un pou per a l'extracció de l'aigua del subsòl (Burès 1998, 270-271).¹ Aquestes restes se situen al nord de les estances ja esmentades, les quals van ser aleshores modificades i reutilitzades, potser, com a espais de treball.

La funció d'aquesta instal·lació s'havia atribuït inicialment al tractament i processament del mineral de galena per obtenir plom i plata, per copel·lació (Sanmartí *et al.* 1983-1984, 129; Mar i Ruiz de Arbulo 1993, 412-413). Tanmateix, la revisió de les estructures i els estudis analítics de les restes de processos metal·lúrgics conservats entre els materials de l'excavació han fet replantejar i posar en dubte aquesta interpretació.² No obstant això, la presència nombrosa de restes de plom metàl·lic procedents dels nivells relacionats amb l'ús o l'abandonament d'aquestes instal·lacions, sota la forma de fragments de plaques i altres retalls o també regalims i altres restes de fosa, són una prova segura dels treballs metal·lúrgics que es realitzaven en aquest complex suburbà, potser en combinació amb altres possibles activitats més puntuals relacionades amb els processos de reducció i fosa del ferro o el bronze. També s'ha esmentat la troballa d'una petita barreta o lingotet de plata (Mar i Ruiz de Arbulo 1993, 412), que no ha estat possible localitzar i que, més aviat, caldria relacionar amb treballs de manufactura d'objectes metàl·lics.

Les evidències conservades demostren, sobretot, la fosa i la manipulació d'un volum prou significatiu de plom, que hauria arribat al port emporità ja en forma metàl·lica. L'entitat que sembla haver assolit aquesta activitat, si tenim en compte les característiques de la instal·lació, permet imaginar la possible obtenció de materials, com ara planxes o elements de canonada, demandats per les importants obres de construcció endegades a la ciutat en aquella època, en el vell nucli grec i, sobretot, a dalt del turó on s'havia creat la nova ciutat romana. L'anàlisi per isòtops de plom de mostres extretes dels materials abans esmentats han mostrat, d'altra banda, la diversitat en les fonts d'aprovisionament del metall (Castanyer *et al.* 2008, 282-285), amb procedències probables de les mineralitzacions de plom del sud-est peninsular i del sud de França.

En relació amb l'existència d'altres instal·lacions suburbanes en aquesta zona situada al sud de la Neàpolis emporitàna, però ja en una cronologia més recent, esmentarem també algunes estructures dataades en els inicis de l'època imperial que els treballs

d'excavació més recents han documentat al sud-oest de la zona actual d'aparcament. Aquestes estructures delimiten àmbits de finalitat imprecisa situats a tocar del camí que menava des del sud a la Neàpolis, ara esdevinguda un simple barri portuari. Al costat, s'han trobat també dipòsits per a reserva de líquids, revestits amb *opus signinum*; un d'aquests dipòsits mostra una gran capacitat i apareix dotat d'una escala construïda d'obra per baixar a l'interior.

3.5. L'espai portuari

Per acabar, ens referirem a l'espai portuari, que constitueix una part essencial de l'entorn periurbà de l'antiga Empòrion, no solament per raons topogràfiques, sinó també per la directa vinculació de l'activitat econòmica primordial del nucli grec amb la navegació i el comerç.

De fet, l'existència d'una petita badia natural entre el promontori de la *Palaià Polis* i el nucli urbà que avui coneixem com Neàpolis (fig. 12) va ser, sens dubte, un dels factors més determinants en la creació i el desenvolupament de l'establiment colonial. La identificació i localització d'aquest espai portuari remunta pràcticament a les etapes inicials de la recerca emporitàna i és deguda, en gran part, a la conservació d'un gran mur a la platja que actualment s'estén entre Sant Martí i la ciutat grega, omnipresent i visible d'ençà de temps immemorials i conegut popularment com l'Espigó o el moll Grec (Sanmartí 1995, 165-171; Nieto *et al.* 2005, 90-93).

En l'actualitat, resulta extremadament difícil imaginar com era la topografia antiga d'aquest sector portuari a causa del procés d'alteració o desaparició dels elements que antigament la conformaven. El colgament de la fondalada del port o la creació i consolidació de les dunes litorals que han desfigurat el relleu de la façana marítima de la ciutat són, possiblement, els exemples més evidents d'aquest procés.

Malgrat que les referències bibliogràfiques relatives a la qüestió portuària han estat, des de sempre, recurrents a la majoria de publicacions que tracten sobre l'establiment grec, hem d'advertir que són, però, poques les que ho han desenvolupat amb dades fermes. Dels anys vuitanta en endavant, el progressiu interès per la reconstrucció i l'evolució del paleopaisatge d'Empúries a partir de disciplines diverses, com la geologia, la geomorfologia, la hidrologia, la palinologia o la geofísica, ha proporcionat un volum considerable

1. Recentment la seqüència d'aquest sector i, en especial, les estructures de la instal·lació artesanal i les restes metal·lúrgiques associades han estat reestudiades i analitzades en el marc d'un projecte de recerca sobre l'explotació i la comercialització de la plata i el plom a Empòrion i el seu entorn (subprojectes HUM2004-04861-C03-03 i HUM2007-65725-C03-03, subvencionats pel Ministeri de Ciència i Innovació). En aquest estudi hi ha participat també Núria Morell, que ha realitzat la seva tesi doctoral sobre la metal·lúrgia del plom en època preromana al NE peninsular, i s'ha comptat també amb la col·laboració dels arqueòlegs Paula Santamaria i Rafael Dehesa.

2. No s'ha pogut documentar cap resta segura de mineral o d'escòria entre els materials d'aquesta excavació suburbana que provi realment la realització de treballs de reducció de galena, ni tampoc d'altres processos de benefici de la plata. Les úniques restes de mineral de galena i de copel·les amb litargiri documentades a Empúries procedeixen d'excavacions fetes a l'interior del nucli grec, en nivells de cronologia més antiga (Castanyer *et al.* 2008, 286; Morell informe inèdit).

FIGURA 12. Vista aèria des de l'oest de la fondalada de l'antic port natural, situada entre els dos nuclis de la ciutat grega d'Empòrion i que, una vegada colgada amb sediments sorrencs, es troba darrere de l'actual línia de costa. Foto: S. Font. Arxiu MAC.

de dades que permeten definir ara amb més precisió com era aquest litoral en època antiga. Així, els darrers estudis realitzats a la zona del port natural (Marzoli 2005, 79-87; Blech i Marzoli 2005, 50, fig. 4-7; Nieto *et al.* 2005, 82-89, fig. 11-19) han permès reconstruir la paleocosta i el perfil de la fondalada.

Les dades semblen indicar l'existència d'una franja de poca profunditat al nord, a davant del promontori de Sant Martí, i també al llarg de tot el límit occidental, fet que podia portar a la formació en aquestes dues zones d'uns espais de paleoplatja que feien possible treure en sec les embarcacions de mida no gaire gran; aquesta paleoplatja es feia especialment ampla al sud-oest, davant precisament de l'angle nord-oest del nucli de la Neàpolis (Nieto *et al.* 2005, 86, fig. 15,4). Sembla, a més, que el calat d'aquest port només assolía una certa entitat més a l'est, arribant fins al penya-segat que es troba al límit nord de la Neàpolis —descobert ja en els treballs d'excavació realitzats per Emili Gandia l'any 1921—, i que probablement feia possible l'aproximació dels vaixells. Tot i aquestes condicions favorables que la badia ofería per a l'aprofitament portuari, no s'ha d'oblidar el fet que, per la seva ubicació, resultava un espai excessivament obert respecte als vents i temporals de llevant o de tramuntana.

Aquests avenços en el coneixement de l'àrea del port mitjançant els estudis geofísics i els sondejos geològics ens permeten ara poder contextualitzar i contrastar les dades arqueològiques obtingudes en la

recent intervenció al sector nord-oest de la Neàpolis, a la qual ja hem fet al·lusió abans (Aquilué *et al.* 2008a, 192-194; 2010b, 119-127). En aquesta excavació, a més de les estructures construïdes que serviren per formar l'angle del recinte urbà, s'han pogut documentar també diversos aspectes de la topografia antiga, com ara el perfil rocós del subsòl emporità en aquest indret o les cotes reals de la paleoplatja que s'estenia a davant. Per primera vegada, a més, ha estat possible conèixer la comunicació de la zona habitada amb l'àrea del port, una connexió que la morfologia litoral obligava a situar únicament en aquest punt i que es va definir ja des de la gènesi del nucli creat a «terra ferma».

Inicialment, l'accés a la ciutat des de la platja portuària es realitzava mitjançant una mena de camí en rampa pavimentat amb còdols que aprofita en part el pendent natural de la roca, de sud a nord, puntualment retallada als laterals (fig. 13). Topogràficament, l'accés se situa en el punt més baix i suau del relleu i, per tant, més favorable per comunicar la platja amb l'interior de la ciutat, assentada damunt d'un promontori que quedava considerablement més aixecat en relació amb l'àrea del port. Els afloraments rocósos que trobem més a l'est i que formaven un penya-segat de relleu abrupte en el límit nord del nucli de la Neàpolis feien inviable qualsevol altre emplaçament d'aquest pas.

L'excavació de l'extrem nord d'aquella rampa d'accés, que es trobava cobert per una potent capa de sorres

FIGURA 13. Detall del camí en rampa que donava accés a la ciutat des de la platja portuària. Al fons s'hi sobreposen estructures que corresponen a fases més recents de delimitació d'aquesta zona del nucli. Foto: MAC-Empúries.

de més de 3 m d'alçada, ha deixat a la vista els afloraments irregulars de la roca i també el nivell original de la paleoplatja, que, estratigràficament, es caracteritzava per la presència d'un nivell de còdols i sorres, sobre el qual aparegueren, caiguts, nombrosos blocs de pedra calcària procedents de l'enderroc o espoli del recinte defensiu que protegia aquest extrem del nucli. Les dades obtingudes en l'excavació confirmen, per tant, les hipòtesis formulades a través dels diversos perfils geofísics i també dels sondejos de perforació mecànica, segons els quals s'intuïa ja l'existència d'aquesta paleocosta que permetria atansar i treure els vaixells just a tocar el límit nord-oest de l'antiga ciutat.

El camí en rampa esmentat apareix ja definit durant l'ocupació arcaica d'aquest extrem del nucli, en la qual, com hem vist abans, es creà una probable àrea cultural vinculada a aquest accés. Posteriorment, durant el segle V aC, aquesta comunicació sembla mantenir-se amb característiques similars, tot i la sobrelevació del sector i el reforç dels límits del recinte; així, a l'est del sector excavat es pogué documentar un tram del carrer nord-sud que menava al port en aquesta etapa cronològica i que, segurament, acabava també en marcat declivi per connectar amb la platja portuària.

Tanmateix, l'evolució constructiva posterior del sector degué implicar modificacions bastant més importants. Així, la construcció de la muralla i del potent bastió en el segle II aC va comportar també una elevació de l'espai interior i una modificació de l'antic carrer, orientat de nord a sud. Aquesta via urbana va estar formada, a partir d'aquest moment, per replans enllosats que alternaven amb altres trams esglaonats fets amb blocs de pedra sorrenca, i que estaven delimitats a l'oest per un mur, al peu del qual discorria una canalització feta amb àmfores.

La transformació d'aquest carrer, juntament amb el fet que la construcció del nou tram nord de la muralla havia inutilitzat definitivament la vella rampa d'accés, suggereixen que durant aquesta etapa l'accés a

la platja del port va quedar reduït a una petita poterna i que, per tant, la importància d'aquest eix comunicador s'havia reduït també considerablement. Aquesta interpretació pot relacionar-se amb les importants reformes que, en el context de la profunda renovació urbana produïda en el segle II aC, afectaren també la infraestructura portuària d'Empòrion.

Efectivament, les valuoses dades obtingudes a les excavacions subaquàtiques realitzades davant la franja litoral de la Neàpolis (Nieto i Raurich 1998; Nieto *et al.* 2005) han portat a plantejar la hipotètica configuració d'un altre port «exterior», construït o arranjat segurament en el context de la intensificació del comerç marítim que va fer possible la completa renovació urbana en el segle II aC. Les noves circumstàncies i requeriments del tràfic naval devien exigir també la millora i ampliació de les infraestructures portuàries emporitanes.

Aquest port devia haver aprofitat la topografia natural de la costa per construir-lo i es trobava situat entre l'anomenat Espigó, la façana marítima de la ciutat i els afloraments de roques litorals conegudes com les Muscleres Grosses, ocupant una zona de la costa que oferia un calat suficient per fondejar vaixells. Les diverses campanyes realitzades d'aquesta intervenció subaquàtica van permetre documentar en aquesta zona un conjunt molt nombrós de blocs de pedra que podien haver format el dic de delimitació d'aquest l'espai portuari, connectant amb l'extrem de les defenses de la ciutat, i també altres possibles construccions aixecades damunt dels afloraments rocosos esmentats abans.

La construcció de l'Espigó o moll Grec —un potent mur de gairebé 80 m de longitud, 5,3 m d'amplada i 4,8 m d'alçada, amb paraments de blocs calcaris que folren un nucli fet amb fàbrica d'*opus caementicium* (fig. 14)— segurament cal vincular-la amb aquesta transformació de les instal·lacions portuàries. La situació d'aquest mur sobre un aflorament rocós i l'escassa variació del nivell del mar respecte a l'antiguitat impedeixen que aquesta estructura acomplís veritablement una funció nàutica, relacionada amb l'atansament de

FIGURA 14. El gran mur situat damunt les roques a la platja d'Empúries, conegut tradicionalment com l'Espigó o el moll Grec d'Empúries. Foto: MAC-Empúries.

les naus o el tancament d'una dàrsena portuària, sinó que més aviat havia servit per protegir les instal·lacions portuàries i les construccions situades al nivell de la platja (Sanmartí 1995, 165-171; Nieto *et al.* 2005, 90-93).

Finalment, com una extensió ja més allunyada d'aquest espai portuari periurbà, la intensificació del tràfic marítim amb la immersió del port emporità en els circuits del comerç romà, a més d'exigir les reformes i construccions esmentades, va obligar a recórrer a altres llocs adients del litoral proper per fondejar els vaixells, tal com indiquen les evidències recuperades en el paratge de Riells – la Clota, al sud del nucli modern de l'Escala (Nieto i Nolla 1985).

Bibliografia

- AGUSTÍ, B. *et al.* 2004: «Excavacions arqueològiques a Vilanera (l'Escala, Alt Empordà)», *Tribuna d'Arqueologia 2000-2001*, Barcelona, 99-114.
- ALMAGRO, M. 1951: *Las fuentes escritas referentes a Ampurias*, Monografías Ampuritanas I, Barcelona.
- 1953: *Las necrópolis de Ampurias, I. Introducción y necrópolis griegas*, Monografías Ampuritanas III, Barcelona.
- 1955: *Las necrópolis de Ampurias, II. Necrópolis romanas y necrópolis indígenas*, Monografías Ampuritanas III, Barcelona.
- ALMAGRO, M.; PALOL, P. de 1962: «Los restos arqueológicos paleocristianos y alto-medievales de Ampurias», *Revista de Gerona* 20, Girona, 27-41.
- AQUILUÉ, X. *et al.* 2002a: «Nuevos datos acerca del hábitat arcaico de la Palaiapolis de Emporion», a: Luce, J.-M. (coord.), *Habitat et Urbanisme dans le monde grec de la fin des palais mycéniens à la prise de Milet (494 av. J.-C.)*, Pallas 58, Tolosa, 301-327.
- 2002b: «Intervencions arqueològiques a Empúries (l'Escala, Alt Empordà) als anys 2000 i 2001», a: *Sisenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines* (Sant Joan de les Abadesses 2002), 167-174.
- 2004: «Intervencions arqueològiques a Empúries (l'Escala, Alt Empordà) als anys 2002 i 2003», a: *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona* (la Bisbal d'Empordà 2004), 265-295.
- 2006: «Intervencions arqueològiques a Empúries (l'Escala, Alt Empordà) als anys 2004 i 2005», a: *Vuitenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona* (Roses 2006), 249-267.
- 2008a: «Intervencions arqueològiques a Empúries (l'Escala, Alt Empordà) als anys 2006 i 2007», a: *Novenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona* (l'Escala-Empúries 2008), 185-200.
- 2008b: «Noves evidències del comerç fenici amb les comunitats indígenes de l'entorn d'Empúries», a: *Contactes. Indígenes i fenicis a la Mediterrània occidental entre els segles VIII i VI a. n. e.*, Alcanar, 171-190.
- 2010a: «Grecs et indigènes aux origines de l'enclave phocéenne d'Emporion», a: Tréziny, H. (ed.), *Grecs et indigènes de la Catalogne à la Mer Noire*, Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 3, Ais de Provença, 65-78.
- 2010b: «Resultats de les darreres intervencions arqueològiques a la Neàpolis de la ciutat grega d'Emporion (Empúries, l'Escala, Alt Empordà)», *Tribuna d'Arqueologia 2008-2009*, Barcelona, 117-143.
- «El paisatge funerari en el territori d'Empúries, entre el bronze final i la primera edat del ferro», a: *Les necrópolis d'incineració entre l'Ebre i el Tíber (s. IX-VI aC). Metodologia, pràctiques funeràries i societat*. [En premsa]
- BARBERÀ, J. 1990: «La necrópolis de la muralla N.E. de Ampurias en el proceso de iberización», *Verdolay* 2, 201-206.
- BESSAC, J.-C. 1993: «Pierres taillées à Ampurias: technologie, typologie, chronologie», *Documents d'Archéologie Méridionale* 16, 294-315.
- BIGNASCA, A. M. 2000: *I kernoi circolari in Oriente e in Occidente. Strumenti di culto e immagini cosmiche*, Orbis Biblicus et Orientalis 19, Freiburg-Göttingen.
- BLECH, M.; MARZOLI, D. 2005: «Cambios en el paisaje costero del Empordà. Las investigaciones interdisciplinarias llevadas a cabo por el Instituto Arqueológico Alemán, Madrid», *Empúries* 54, 45-58.
- BLECH, M. *et al.* 1998: «Interdisziplinäre Prospektionen im Ampurdán. Vorbericht der Kampagne September 1996», *Madriider Mitteilungen* 39, 99-119.
- BURÉS, L. 1998: *Les estructures hidràuliques a la ciutat antiga: l'exemple d'Empúries*, Monografies Emporitanes 10, Barcelona.
- BURJACHS, F. *et al.* 2005: «El territori d'Empòrion i les seves dades paleoambientals», *Empúries* 54, 25-32.
- BUXÓ, R. 2001: *L'origen i l'expansió de l'agricultura a l'Empordà, del Neolític a la Romanització*, Girona.
- CASAS, J.; SOLER, V. 2004: *Intervenciones arqueológicas en Mas Gusó (Gerona). Del asentamiento precolonial a la villa romana*, BAR Int. Series 1215, Oxford.
- CASTANYER, P. (coord.) 2003: *10 anys d'arqueologia a l'entorn d'Empúries (1993-2002)*, catàleg de l'exposició, Girona.
- CASTANYER, P.; MONTURIOL, J. (coord.) 2009: *El món funerari a l'antiga Empúries*, catàleg de l'exposició, Girona.
- CASTANYER, P.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, J. 1999a: «L'assentament d'època arcaica: Fase III», a: Aquilué, X. (dir.), *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, Monografies Emporitanes 9, Girona, 217-330.
- CASTANYER, P. *et al.* 1999b: «L'assentament indígena de la primera edat del ferro», a: Aquilué, X. (dir.), *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, Monografies Emporitanes 9, Girona, 103-215.

- 2008: «Elaboración y comercio de plata y plomo en la Emporion griega y en los hábitats ibéricos de su entorno», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 18, 270-291.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO, A. 2001: «La religión en el emporion», *Gerion* 19, 221-257.
- DUPRÉ, X. 2005: «Terracotas arquitectónicas prerromanas en Emporion», *Empúries* 54, 103-123.
- ESTEBA, Q.; PONS, E. 1999: «El primer hàbitat a Sant Martí: Fase I», a: Aquilué, X. (dir.), *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, Monografies Emporitanes 9, Girona, 89-101.
- [Fòrum] 1984: AQUILUÉ, X. et al.: *El Fòrum romà d'Empúries (excavacions de l'any 1982). Una aproximació arqueològica al procés històric de la romanització al nord-est de la península Ibèrica*, Monografies Emporitanes VI, Barcelona.
- GAILLEDRA, E. 1995: «Grecs et Ibères dans la nécropole d'Ampurias (VIe-IIe siècles av. J.-C.)», *Mélanges de la Casa de Velázquez* 31.1, 31-54.
- GRAELLS, R. 2010: «Las tumbas con importaciones y la recepción del Mediterráneo en el nordeste de la península Ibérica (ss. VII-VI a. C.)», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, Sèrie Extra 1, Lleida.
- GUTIÉRREZ GARCÍA-MORENO, A. 2009: *Roman Quarries in the Northeast of Hispania (Modern Catalonia)*, Documenta 10, Tarragona: ICAC.
- LLINÀS, J. et al. 1997: *L'excavació de la carretera de Sant Martí: un sector de l'entorn d'Empúries des de la baixa república fins a l'antiguitat tardana*, Estudis Arqueològics 3, Girona.
- LÓPEZ BORGÓÑOZ, A. 1998: «Distribución espacial y cronológica de las necrópolis emporitanas», a: *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior. Homenatge a Josep Estrada i Garriga*, Barcelona, 275-298.
- MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J. 1993: *Ampurias romana. Historia, Arquitectura y Arqueología*, Sabadell.
- MARCET, R.; SANMARTÍ, E. 1989: *Empúries*, Barcelona.
- MARQUÉS, M. A.; JULIÀ, R. 1983: «Características geomorfológicas y evolución del medio litoral de la zona de Empúries (Girona)», *Cuadernos do Laboratorio Xeológico de Laxe* 5, 155-167.
- MARTÍNEZ GÁZQUEZ, J. 1992: *La Campaña de Catón en Hispania*, Aurea Secula, Barcelona, Universitat de Barcelona (2a ed.).
- MARZOLI, D. 2005: *Die Besiedlungs- und Landschaftsgeschichte im Empordà von der Endbronzezeit bis zum Beginn des Romanisierung*, Iberia Archaeologica 5, Mainz.
- MORET, P. 1995: «Tite-Live et la topographie d'Emporion», *Mélanges de la Casa de Velázquez* 31.1, 55-75.
- NIETO, X.; NOLLA, J. M. 1985: «El yacimiento arqueológico submarino de Riells - la Clota y su relación con Ampurias», *Cypsela* 5, 143-162.
- NIETO, X.; RAURICH, X. 1998: «La infraestructura portuaria ampuritana», a: *III Jornadas de Arqueología Subacuática*, València, 56-76.
- NIETO, X. et al. 2005: «La fachada marítima de Ampurias: estudios geofísicos y datos arqueológicos», *Empúries* 54, 71-100.
- PARRA, I. et al. 2005: «Análisis palinológico y radiométrico del sondeo Sobrestany. Nueve milenios de historia natural e impactos humanos sobre la vegetación del Alt Empordà», *Empúries* 54, 33-44.
- PENA, M. J. 1985: «Le problème de la supposée ville indigène à côté d'Emporion. Nouvelles hypothèses», *Dialogues d'Histoire Ancienne* 11, 69-83.
- 1988: «Hipòtesis noves sobre Empúries a partir de l'anàlisi de les fonts literàries», *Fonaments* 7, 11-45.
- PIQUÉ, R. 2002: «Paisatge i explotació forestal durant el I mil·lenni a. n. e. a la plana empordanesa», *Cypsela* 14, 211-228.
- PLANA, R. 2002: «Grecs et peuples indigènes dans l'extrême nord-est de la Péninsule Ibérique: communautés agraires et économie rurale», a: *Les hommes et la terre dans la Méditerranée Gréco-romaine*, Palas 64, Tolosa, 243-265.
- PONS, E. 1984: *L'Empordà de l'edat del Bronze a la del Ferro 1100-600 aC*, Sèrie Monogràfica 4, Girona, Centre d'Investigacions Arqueològiques.
- PUIG I CADAFAALCH, J. 1913: «Els temples d'Empúries», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* IV (1911-1912), Barcelona, 303-322.
- RAMBAUD F. 2005: «Reconstrucción de la línea de costa en el territorio de Ampurias», *Empúries* 54, Girona, 59-70.
- RUIZ DE ARBULO, J. 2002-2003: «Santuarios y fortalezas. Cuestiones de indigenismo, helenización y romanización en torno a Emporion y Rhode», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid* 28-29, 161-202.
- SANMARTÍ GREGO, E. 1978: *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode I-II*, Monografies Emporitanes IV, Barcelona.
- 1992: «Massalia et Emporion, une origine commune, deux destins différents», a: Bats, M. et al. (ed.), *Marseille grecque et la Gaule*, Études Massaliètes 3, Aix-en-Provence, 27-41.
- 1994: «Una primera aproximació al coneixement de les pedreres de l'antiga Empúries (l'Escala, Alt Empordà)», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* xxxiii, 139-155.
- 1995: «Recent discoveries at the harbour of the Greek city of Emporion (l'Escala, Catalonia, Spain) and its surrounding area (quarries and iron workshops)», a: Cunliffe, B.; Keay, S. (ed.), *Social complexity and the development of towns in Iberia from the Copper Age to the second century AD*, Proceedings of the British Academy 86, Oxford, 157-174.
- SANMARTÍ-GREGO, E. et al. 1986: «Las estructuras griegas de los siglos v y iv a. de J. C. halladas en el sector sur de la Neápolis de Ampurias (Campaña de excavaciones del año 1986)», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 12, 141-184.
- 1996: «Nota sobre el bastió oriental de la muralla grega d'Empúries», *Fonaments* 9, Barcelona, 243-250.

- SANMARTÍ-GREGO, E.; CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J. 1988: «La secuencia histórico-topográfica de las murallas del sector meridional de Emporion», *Madridrer Mitteilungen* 29, 191-200.
- 1990: «Emporion: un ejemplo de monumentalización precoz en la Hispania republicana. Los santuarios helenísticos del sector meridional», a: Zanker, P.; Trillmich, W. (dir.), *Stadtbild und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit* (Madrid 1987), Munic, 117-144.
- 1991: «Nuevos datos sobre la historia y la topografía de las murallas de Emporion», *Madridrer Mitteilungen* 33, 102-112.
- SANMARTÍ-GREGO, E.; NOLLA, J. M.; AQUILUÉ, X. 1983-1984: «Les excavacions de l'àrea del parking al sud de la Neàpolis d'Empúries (informe preliminar)», *Empúries* 45-46, 110-153.
- SANTOS, M. 2007: «Un depósito metálico en el poblado del Bronce Final de Sant Martí d'Empúries», a: *El hallazgo leonés de Valdevimbre y los depósitos del Bronce Final atlántico en la Península Ibérica*, Lleó, Museo de León, 298-312.
- TREMOLEDA, J. et al.: «Les necròpolis tardoantigues i altmedievals d'Empúries (l'Escala, Alt Empordà)», a: *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (ss. VI-XII). Problemes de cronologia*, MAC, Monografies d'Olèrdola 3. [En premsa]
- VOLLMER, A.; LÓPEZ BORGNOZ, A. 1995: «Nueva aproximación a la necrópolis romana de incineración de Les Corts (Ampurias)», a: *Actas del XXIII Congreso Nacional de Arqueología*, Elx, 129-140.

EL PAISATGE PERIURBÀ DE L'OPPIDUM D'ULLASTRET: UNA NOVA IMATGE DE LA MORFOLOGIA I DEL FUNCIONAMENT D'UNA CIUTAT IBÈRICA

Rosa Plana Mallart

UMR 5140 Archéologie des Sociétés Méditerranéennes, Université Paul-Valéry Montpellier 3

Aurora Martín

Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret

Resum

Un dels objectius principals del projecte de recerca francocatalà que es porta a terme des de l'any 1997 a Ullastret és l'estudi del paisatge periurbà vinculat a l'hàbitat aglomerat i fortificat. Les campanyes de prospecció i d'excavació portades a terme en els terrenys perifèrics, complementades amb l'estudi dels resultats de les excavacions antigues fora muralles, han permès analitzar l'estructura i l'evolució de la implantació periurbana. L'estudi conjunt de l'ocupació *intra* i *extra muros* permet copsar millor les grans línies de la formació i de l'evolució de l'*oppidum* d'Ullastret, i també la seva intervenció en l'entorn immediat. A més, aquest enfocament aporta una visió més àmplia i completa de la topografia i la morfologia d'una ciutat ibèrica que té una estructura particular pel fet d'englobar dos nuclis d'hàbitat veïns, el Puig de Sant Andreu i l'Illa d'en Reixac. Aquest centre de poblament va estar en funcionament des del darrer quart del segle VII fins a l'inici del segle II aC. Les diferents fases d'ocupació han estat agrupades en el present treball en tres grans períodes, que materialitzen la formació, l'expansió i el gran desenvolupament de la comunitat. Aquesta visió evolutiva, alhora en el temps i en l'espai, contribueix a conèixer el procés d'urbanització i d'afirmació d'una gran ciutat indígena que es desenvolupà a molt poca distància de les dues úniques colònies gregues conegudes a la península Ibèrica.

Paraules clau: Ullastret, època ibèrica, estructura urbana, ocupació periurbana, procés d'urbanització.

Abstract

One of the main objectives of the Franco-Catalan research project ongoing at Ullastret since 1997 is the study of the periurban landscape linked to the agglomerated and fortified habitat. The archaeological survey and excavation campaigns carried out on peripheral land, complemented by the study of the results of earlier extramural excavations, have allowed us to analyse the structure and evolution of the periurban occupation. The joint study of the *intra* and *extra muros* occupation gives us a better grasp of the major lines along which the *oppidum* of Ullastret was formed and evolved, as well as its impact on the immediate surroundings. Moreover, this approach gives us a wider and more comprehensive view of the topography and morphology of an Iberian town that has a particular structure due to the fact that it includes two neighbouring areas of habitat, Puig de Sant Andreu and L'Illa d'en Reixac. This population centre was occupied from the last quarter of the 7th century to the beginning of the 2nd century BCE. For the purposes of this study, the different occupational phases have been grouped into three major periods, in which the formation, expansion and major development of the community were materialised. This evolutive view, simultaneous in time and space, contributes to our knowledge of the urbanisation and affirmation process of a large indigenous town that developed just a short distance from the only two Greek colonies known on the Iberian Peninsula.

Keywords: Ullastret, Iberian period, urban structure, periurban occupation, urbanisation process.

Introducció

Els límits de les aglomeracions ibèriques, igual que els de les ciutats gregues i romanes, estaven marcats per fortificacions que, a la zona de la costa catalana, delimitaven recintes de fins a 10 hectàrees de superfície, com és el cas d'Ullastret a l'extrem nord-est del litoral (fig. 1). Dins l'espai fortificat, una xarxa de carrers de traçat més o menys regular, adaptada sovint a la topografia, dividia l'espai i definia blocs d'habitació de mides diferents on s'instal·laven cases, espais de producció i d'emmagatzematge, i fins i tot en algun cas edificis públics. Aquest espai envoltat per la muralla, situat en general en posició elevada, dominava el territori circumdant. Els estudis efectuats sobre la tipologia del poblament han permès distingir diversos tipus d'hàbitat agrupat, sovint fortificat, i d'hàbitat dispers, seguint una gradació que palesa la forta jerarquia del sistema d'ocupació ibèric i la importància d'un petit

nombre de grans *oppida* que són considerats com a ciutats (Asensio *et al.* 1998, Plana i Martín 2002).

Aquestes grans aglomeracions, en part poc conegudes, sembla que presenten els components majors de la ciutat clàssica, tot i que hi ha encara una certa ambigüitat entre les nocions de «públic» i «privat» amb motiu de les especificitats del poder aristocràtic, el qual acostuma a integrar les accions socials, polítiques i religioses en un àmbit privat. Aquesta situació és perceptible a l'*oppidum* d'Ullastret, on s'han descobert residències aristocràtiques que, com ho demostra la més recentment excavada, des de mitjan segle IV aC podien estar dotades d'una sala de grans dimensions utilitzada per a la representació, i d'una altra estança que probablement havia estat un santuari domèstic (Martín *et al.* 2004). Tot i això, la construcció en aquest mateix *oppidum* d'edificis sacres independents en el segle III aC, potser fins i tot abans (Casas *et al.* 2005), indica l'aparició de santuaris comunitaris, si-

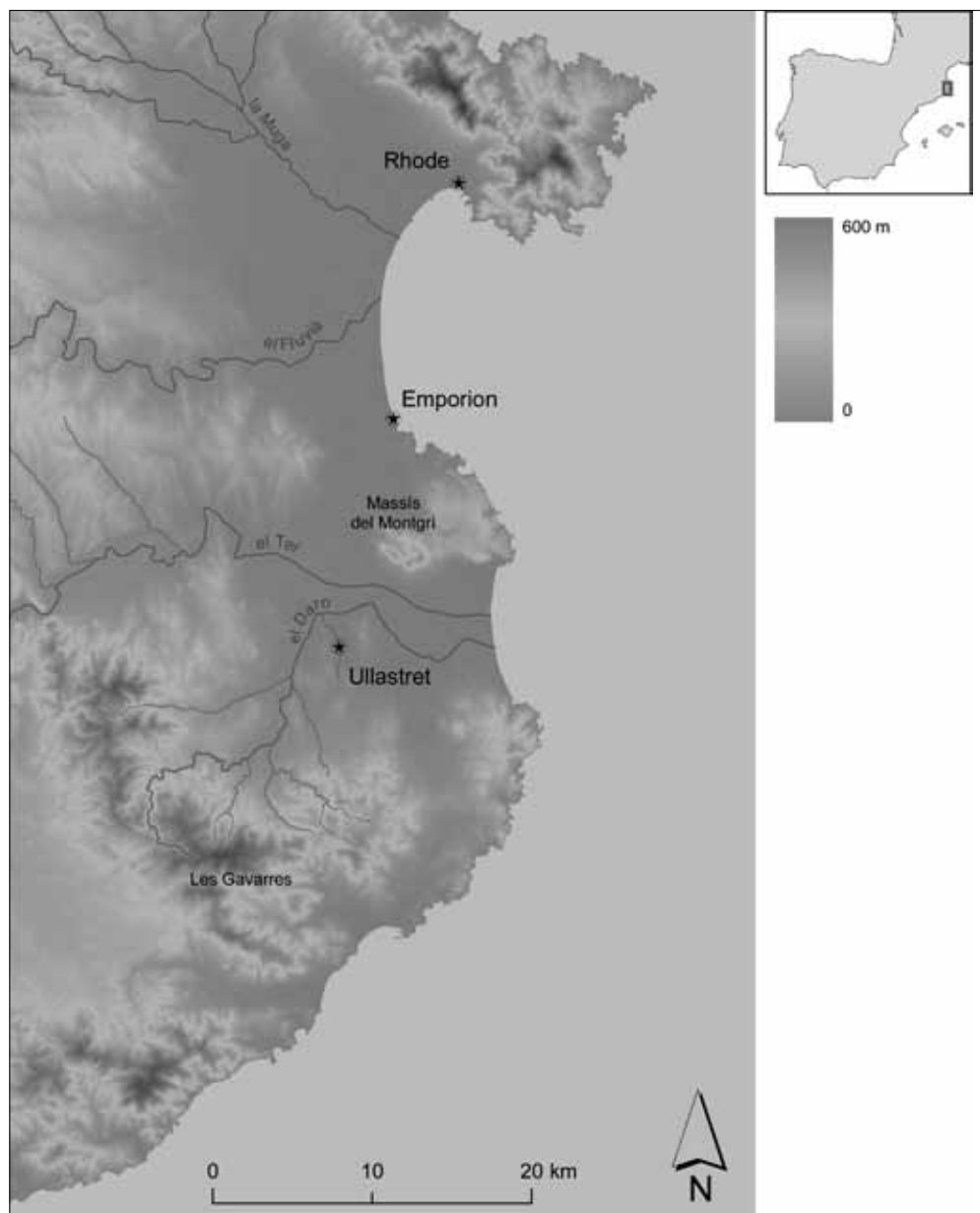

FIGURA 1. Localització d'Ullastret a l'extrem nord-est de la península Ibèrica. Cartografia: Hervé Bohbot.

tuats a la part més alta del turó, que defineixen una zona sacra de caràcter públic. Aquesta configuració, a més del desenvolupament social i polític d'aquesta comunitat, documenta la consolidació d'una estructura urbana molt elaborada, influenciada sens dubte per la proximitat a la colònia grega d'Empúries, on des de molt aviat hi va haver una separació clara de les funcions pública i residencial a l'interior de la trama urbana, com és usual a les ciutats gregues (Sanmartí 1990, Dupré 2005).

El fenomen d'urbanització s'acompanya de l'apropiació d'un territori que podia assolir diversos centenars de km², el qual era ocupat per establiments de talla mitjana i petita que actuaven com a punts intermedis de control entre l'aglomeració central i els diferents sectors del territori depenent i que assolien funcions variades lligades a l'explotació rural, a la vigilància o a activitats econòmiques especialitzades. Aquesta estructura territorial caracteritza les tres zones de la costa catalana organitzades entorn dels grans *oppida* d'Ullastret, de Burriac i de Tarragona (Martín i Plana 2001, 2003; Zamora *et al.* 2001; Asensio *et al.* 2001). Joan Sanmartí (2001, 2002, 2004) considera que l'evolució de les societats indígenes, a finals del segle v i principis del segle iv aC, hauria afavorit la formació d'estructures polítiques complexes, pròpies dels estats arcaics, com ho palesa l'existència de tres grans *oppida* que poden tenir una correspondència amb els centres d'*Indika*, *Ilturo* i *Tarakon/Kese* citats a les fonts literàries i numismàtiques. Aquestes aglomeracions sembla que estiguin associades als diferents pobles i territoris indígenes coneguts d'aquesta zona litoral: indigets, laietans i cossetans. Aquest sistema de poblament i d'organització territorial, basat en l'esquema ciutat i territori depenent, dominaria també en altres zones de la península Ibèrica, com ara al País Valencià o a la vall de l'Ebre (Abad i Sala 2007, Bonet i Vives 2005, Burillo 2005, Ruiz i Sanmartí 2003). L'existència de ciutats dins del món ibèric és, doncs, acceptada per la majoria d'investigadors, factor que porta a tractar la qüestió de les formes urbanes desenvolupades.

Els grans *oppida* o capitals de territoris polítics han estat analitzats tradicionalment tenint en compte únicament el recinte fortificat i l'espai *intra muros*, fet que suposa aïllar l'aglomeració fortificada del seu entorn immediat i, per tant, limitar l'estudi de la ciutat ibèrica. Malgrat que la recerca desenvolupada aquests darrers anys ha incidit considerablement en l'estudi de l'espai rural, pocs treballs arriben fins a les portes dels nuclis fortificats, aspecte que contribueix d'alguna manera a perpetuar la dicotomia existent entre «estudis urbans» i «estudis rurals». El suburbi, entès com a espai periurbà, ha estat sovint ignorat, tot i representar una de les escales d'estudi bàsiques de la ciutat antiga, com ho documenta la importància del *proastéion* de les ciutats gregues o del *suburbium* de les ciutats romanes, espais que gaudeixen d'una categoria

precisa. L'exemple de les ciutats romanes, amb la separació característica *urbs/suburbium/ager*, representa un cas emblemàtic de la identitat jurídica de tres sectors diferenciats a l'interior de la *civitas*.

Des d'aquesta perspectiva, un dels objectius principals del projecte de recerca que es porta a terme des de l'any 1997 a Ullastret, col·laboració del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret amb la Universitat de Pau (França) en un primer moment, i des del 2009 amb la Universitat Paul-Valéry Montpellier 3 (França), és l'estudi del paisatge periurbà vinculat a l'hàbitat aglomerat i fortificat. Aquest objectiu explica la realització, del 1997 al 2006, de campanyes de prospecció sistemàtica de sòl i de prospecció aèria a baixa altitud en un ampli sector de l'entorn de l'aglomeració (Plana i Martín 2001, Plana i Crampe 2004). Aquestes actuacions han estat complementades, a partir de l'any 2002, amb campanyes d'excavació en diferents punts de la perifèria propera al recinte fortificat del Puig de Sant Andreu, l'*oppidum* pròpiament dit (Plana *et al.* 2005, Martín *et al.* 2008). Les dades obtingudes, completades amb l'estudi dels resultats de les excavacions portades a terme per Miquel Oliva entre els anys 1947 i 1974 a la zona *extra muros* de l'*oppidum* (Plana 2006), han permès analitzar l'estructura i l'evolució de la implantació periurbana (fig. 2).

L'estudi conjunt de l'ocupació *intra* i *extra muros* permet copsar millor les grans línies de la formació i de l'evolució de l'*oppidum* d'Ullastret, així com la seva intervenció en l'entorn immediat. A més, aquest enfocament aporta una visió més amplia i més completa de la topografia i de la morfologia d'una ciutat ibèrica que té una estructura particular pel fet d'englobar dos nuclis d'hàbitat veïns, el Puig de Sant Andreu i l'Illa d'en Reixac. Aquest centre de poblament va estar en funcionament des del darrer quart del segle vii aC fins a l'inici del segle ii aC, un llarg període de temps que ha estat subdividit en set fases d'ocupació a partir de les dades aportades per les excavacions dels dos establiments (Martín *et al.* 1999, Martín 2005).¹ Aquestes fases han estat agrupades en aquest treball en tres grans períodes que materialitzen la formació, l'expansió i el gran desenvolupament de la comunitat. Aquesta visió evolutiva en el temps i en l'espai a la vegada contribueix a conèixer el procés d'urbanització i d'afirmació d'una gran ciutat indígena que es desenvolupa a molt poca distància de les dues úniques colònies gregues conegudes a la península Ibèrica.

1. La formació de l'ocupació: una implantació bipolar a la vora de l'estany d'Ullastret (fases 1-2-3, de finals del segle vii a mitjan segle v aC)

L'ocupació ibèrica d'Ullastret es va desenvolupar sobre dos poblats de l'inici de l'edat del ferro, situats

1. Fase 1: 625-550, fase 2: 550-525, fase 3: 525-450, fase 4: 450-380, fase 5: 380-325, fase 6: 325-220, fase 7: 220-abandonament.

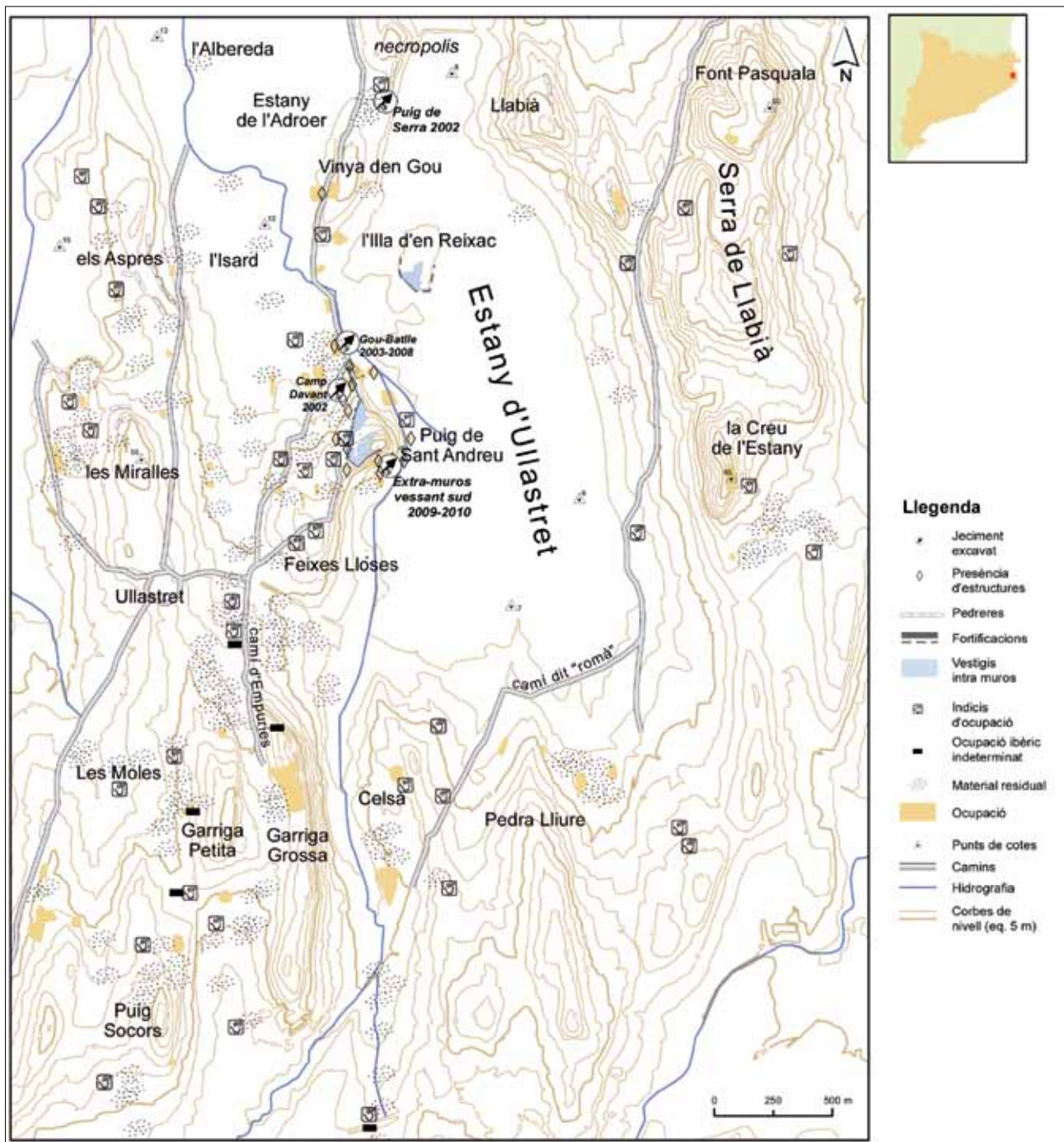

FIGURA 2. L'ocupació dels segles IV i III aC a la perifèria de l'*oppidum* d'Ullastret. Localització dels jaciments descoberts en prospecció (1997-2006) i dels jaciments excavats (2002-2010). Cartografia: Hervé Bohbot.

al Puig de Sant Andreu i a l'Illa d'en Reixac, respectivament, que es daten a partir del darrer quart del segle VII aC. L'hàbitat d'aquest moment està constituït per cabanes de planta circular o ovalada, semienfonsades, construïdes amb materials peribles, sobre les quals s'instal·la la primera ocupació ibèrica. El poblat que es troba situat sota l'Illa d'en Reixac en aquest moment era el més gran, amb una superfície d'almenys 6.000 m² (Martín 1998), mentre que l'hàbitat del Puig de Sant Andreu tenia una extensió propera als 2.000 m² (Pons 1984, Martín 2000). Ambdós jaciments es van

instal·lar vora l'antic estany d'Ullastret, i dibuixaven una implantació bipolar distant tan sols uns 500 metres (fig. 3). Una via de comunicació probablement molt antiga vorejava l'estany per la banda oest i posava en contacte l'hàbitat d'Ullastret amb la zona d'Empúries, situada al nord i a una quinzena de km de distància, on es va fundar a principis del segle VI aC l'establiment grec d'*Emporion*. Aquesta proximitat entre grecs i indígenes va afavorir la introducció d'influències mediterrànies i la difusió cada vegada més important de productes d'importació.

La particularitat de l'ocupació d'Ullastret, doncs, és l'existència de dos poblats veïns que presenten una evolució paral·lela. Aquesta doble implantació, que documenta la importància del poblament del sector, mostra també la voluntat manifesta de mantenir dos nuclis d'hàbitat possiblement complementaris, tot i que no se sap si podia haver-hi criteris socials o econòmics a la base d'aquest binomi. Ambdós nuclis se situen a la banda oest de l'estany d'Ullastret, el qual limitava al nord amb la plana al·luvial del Ter. El jaciment de Puig de Sant Andreu ocupa un turó de forma triangular que assoleix 53 m d'altitud a la banda meridional, mentre que el de l'Illa d'en Reixac s'implanta sobre una petita elevació de 13 m vora la riba de l'estany. Per bé que la línia de costa estava situada més a l'interior que en l'actualitat, el jaciment d'Ullastret no gaudia d'una obertura directa al mar (Brill *et al.* 2010). Aquesta forma de implantació, vora un estany i a una certa distància del litoral, tot i que prop de cursos fluvials que facilitaven l'accés a la costa, caracteritza altres jaciments de la zona, com ara Mas Gusó (Casas i Soler 2004), Vilanera (Aquilué *et al.* 2008) o Peralada (Martín i Plana 2001).

A mitjan segle vi aC apareixen a Ullastret les primeres formes d'hàbitat ibèriques, que són contemporànies o una mica posteriors a l'establiment de la Neàpolis emporitana. Les primeres cases, de les quals no se'n coneix cap de completa, tenen habitacions de planta rectangular, gairebé quadrada, amb una superfície d'uns 20 m² i bastides amb materials durs, amb pavimentació molt acurada i llars construïdes, que recorden les solucions constructives de la colònia emporitana (Martín 2005, Martín *et al.* 2010). El poblament del Puig de Sant Andreu no va estar inicialment fortificat, les restes conegudes es troben a la zona del sud-oest de l'*oppidum* (Martín 1990, Pons 1984), i darrerament també se n'han trobat en dos sondejos realitzats sota l'edifici anomenat zona 14 (Codina, Martín i de Prado 2008). La defensa probablement es realitzava mitjançant els murs posteriors de les cases, que van ser tallats per la fossa de fonamentació de la primera muralla. En aquest moment es produeix la utilització de forma massiva, i per primera vegada, de la ceràmica ibèrica a torn pintada, que tecnològicament i formalment té l'origen en les produccions del sud-est peninsular.

Al tercer quart i finals del segle vi aC, la construcció de la primera muralla del jaciment del Puig de Sant Andreu assenyalava l'aparició d'una jerarquia dins de l'ocupació, atès que l'establiment fortificat, emplaçat dalt del turó, s'afirma com a nucli central de la zona, és a dir, com a espai de poder. Es tracta de la primera gran aglomeració fortificada de la costa catalana, ja que no es coneix cap altre jaciment de talla equivalent i tan ben fortificat a la resta del litoral durant aquesta època. La muralla és de tipus barrera i tancava

FIGURA 3. Vista aèria dels principals jaciments d'Ullastret: Puig de Sant Andreu, Illa d'en Reixac, Puig de Serra i camí d'Empúries. Foto: François Didierjean.

tan sols els costats de ponent i sud-oest de l'hàbitat, que en aquesta fase devia tenir unes 3 ha de superfície (Martín 2000). La muralla tenia set torres troncocòniques bastides al costat occidental² i una vuitena torre situada a la part alta de l'*oppidum* (Martín 2005). La seva construcció va comportar una reurbanització de tot el costat de ponent del jaciment. També d'aquesta fase podria datar la construcció d'un gran mur de tancament de la part oriental de l'establiment de l'Illa d'en Reixac (López 1999). Aquest desenvolupament precoç de l'ocupació s'explica probablement en gran manera per les relacions amb els grecs emporitans i per la consolidació d'una activitat d'intercanvi que va incentivar l'evolució social, econòmica i cultural d'aquesta comunitat.

Aquest assentament explota molt ràpidament els recursos de l'entorn immediat, en primer lloc per obtenir la pedra necessària per a la construcció de l'hàbitat (Martín i Plana en premsa). Es coneixen dues pedreres d'exploració antiga, l'una emplaçada en el turó veí de Puig de Serra, situat a 1,5 km de distància,

2. Una d'aquestes torres es trobava a l'emplaçament de la torre quadrada I de la muralla de l'ibèric ple.

FIGURA 4. Pedrera del Puig de Serra. Foto: François Didierjean.

i l'altra en el vessant septentrional del turó de Puig de Sant Andreu, a un centenar de metres de l'establiment fortificat. Aquests dos espais d'extracció van ser explotats de forma intensiva des de mitjan segle vi aC, època d'adopció de l'arquitectura en dur en ambdós poblats. Es tracta de pedreres a cel obert en fossa, freqüents a la Mediterrània occidental, amb un sistema d'extracció basat en la talla vertical del substrat (Bessac *et al.* 1999).

El Puig de Serra, al nord de les aglomeracions ibèriques, acull una de les pedreres més importants explotades en època preromana, com ho documenten els vestigis de talla visibles principalment en el vessant nord-est (fig. 4). Els estudis geològics efectuats confirmen la utilització massiva d'aquesta pedrera i s'ha comprovat que hi ha una correlació estreta entre les sèries estratigràfiques detectades a la pedrera i els traçats constructius descoberts dins de les aglomeracions (Garcia-Vallès 1999). Una excavació portada a terme prop del vessant septentrional del turó va descobrir, als anys vuitanta del segle passat, les restes de tres cabanes, alguna amb llar, que estaven construïdes sobre terrasses de roca tallada (Martín i Genís 1993). La datació dins de la segona meitat del segle vi aC indica que la pedrera ja era explotada en aquest moment, i podien tractar-se de cabanes d'ocupació temporal vinculades als treballs d'extracció de pedra.

Una excavació posterior, realitzada l'any 2002 prop del vessant nord-est, va descobrir altres fronts de talla, amb graons que materialitzaven en negatiu els llocs d'extracció de blocs i amb una superfície horitzontal a la base que va poder ser utilitzada com a nivell de circulació. La troballa, a poca distància, d'un forat de pal excavat a la roca permet intuir la presència de coberts relacionats amb els treballs de la pedrera (Plana *et al.* 2002).

Les excavacions portades a terme als anys setanta van documentar igualment una activitat massiva d'extracció de pedra en el vessant nord del Puig de Sant Andreu (Oliva 1969-1970, 1970-1972). Els vestigis de talla són visibles en els afloraments de la roca que hi ha al nord i a l'est de la torre septentrional que tanca la fortificació del segle iv aC, així com en tot el vessant immediat, als peus del qual passa el camí d'Empúries. L'excavació va descobrir fronts i terrasses de roca de la pedrera, nombroses restes de talla i fins i tot un tascó de ferro clavat a la roca i un bloc a mig extreure. Aquests elements documenten l'envergadura de l'explotació, que va ocasionar el retall complet del vessant nord del promontori (fig. 5). Aquesta activitat deu datar del període de construcció del primer establiment fortificat, ja que es constata una reutilització de l'antiga pedrera a partir del segle v aC. Aquesta zona d'extracció de pedra es prolongava en direcció a la part central del turó, atesa la presència de superfícies de roca tallada al fons de les habitacions construïdes en aquest sector en una fase més recent. Altres vestigis de pedrera se situen en el vessant baix del turó, en particular en un petit monticle que sobresurt a la banda oest del camí d'Empúries, el qual sembla va quedar aïllat en el moment d'obertura del camí, que va ser excavat a la roca (fig. 6). Al marge esquerre del camí, a la vora del Puig de Sant Andreu i en direcció al Puig de Serra, altres fronts de roca tallada documenten la gran extensió de la pedrera.

Les primeres evidències en l'entorn immediat dels poblats estan doncs relacionades amb un treball d'extracció de pedra, que era necessària en gran quantitat per la construcció de l'hàbitat. Cal suposar també sens dubte un aprofitament agrícola de les terres de les rodalies, activitat econòmica a la base de la riquesa de la comunitat. Els estudis palinològics efectuats prop de l'estany d'Ullastret mostren un predomini dels pòl·lens d'arbres, amb un clima molt humit durant el segle vii aC, fet que suposa una antropització molt feble (Burjachs *et al.* 1999: 34-35). La situació canvia precisament a partir del segle vi aC, tal com ho documenta l'augment del taxó *cerealia*, la disminució general de la coberta forestal i la presència cada vegada més nombrosa de microcarbons. Aquest increment de la pressió humana sobre el medi coincideix amb un clima més suau, el qual va afavorir l'extensió de l'agricultura i el desenvolupament progressiu de la vegetació mediterrània (Burjachs *et al.* 2005: 29).

2. Una expansió a partir de mitjan segle v aC (fase 4)

A la segona meitat del segle v aC es produeix una reurbanització dels dos poblats. En el jaciment de l'Illa d'en Reixac, les excavacions portades a terme als anys vuitanta del segle passat permeten assegurar que l'organització de l'espai urbà que es defineix en aquest moment perviu en bona manera en les fases successives d'ocupació del lloc, fins a l'abandonament, i mostra una trama urbana de tendència ortogonal adaptada al relleu suau del turó (fig. 7). Això implica la traça lleugerament corba d'alguns dels seus carrers, amb la presència d'espais-plaça de forma triangular en els encreuaments (Llorens i Mataró 1999). Els espais domèstics d'aquesta fase a l'Illa són cases de planta rectangular, allargada, amb superfícies útils d'uns 18 a 25 o 26 m², que molt sovint tenen avantsala. De tota manera, també es coneixen alguns espais domèstics complexos, amb més d'una estança o amb pati.

Al Puig de Sant Andreu els nivells d'ocupació d'aquest període són mal coneguts en general. Les excavacions modernes en extensió realitzades a la zona adjacent a la muralla entre la torre circular 2 i la torre quadrada I han permès documentar una illa de cases, la zona 9, que apareix per sota d'un dels grans edificis construïts entre la muralla oest i el carrer 2/13 de la fase següent (fig. 8). Està format per un conjunt de quatre cases, una de les quals adossada a la muralla, i les altres tres constituïdes per estances allargades precedides per avantsales porticades, que obren a un espai a cel obert, pati o eix de circulació, enllosat, que té un desguàs a la part central que canalitzava l'aigua de pluja cap al carrer (Gracia, Garcia i Munilla 2000), i que s'interpreten com un conjunt d'unitats funcionals pertanyents a un grup familiar complex. A la casa adossada a la mura-

FIGURA 5. Pedrera del vessant nord del Puig de Sant Andreu. Foto: MAC-Ullastret.

lla es van recuperar vint-i-cinc vasos de ceràmica àtica de figures negres tardanes, de figures roges i de vernís negre, entre els quals es poden esmentar un crater de columnes i dues *kylix* del pintor de Marlay o una *lekaneis* del pintor del Bany. L'acumulació de béns de prestigi en aquesta part de l'*oppidum* sembla indicar la seva ocupació, ja en la fase 4, per les elits de la comunitat, tal com passarà en la fase següent (Martín *et al.* 2010).

Les excavacions recents han posat al descobert dos grans blocs paral·lelepípedics de pedra sorrenca decorats amb franges d'oves, que van ser reaprofitats com a materials de construcció d'un mur adjacent al carrer 2/13 construït a la fase següent. La monumentalitat d'aquests blocs indica el seu ús en algun edifici excepcional de la fase 4 com a molt tard, de la mateixa manera que s'han de considerar els grans basaments de columna, d'influència clàssica, integrats com a materials constructius en altres punts del jaciment de cronologia dintre la fase 5. Aquests elements posen

FIGURA 6. Extensió de la pedrera situada al vessant nord del Puig de Sant Andreu. Foto: François Didierjean.

de relleu l'existència d'una arquitectura monumental probablement ja en el s. v aC, fet que, paral·lelament a la presència de cases complexes, indica el nivell d'urbanització i d'organització política que havia assolit l'aglomeració del Puig de Sant Andreu. Aquest desenvolupament extraordinari, així com les influències gregues en matèria d'arquitectura, permeten intuir la naturalesa dels vincles existents entre Empúries i Ullastret i el paper assumit per aquest darrer centre com a interfície entre el món grec i el món indígena, factor que va afavorir-ne la ràpida consolidació com a metròpoli regional en el litoral nord-est.

En aquesta fase s'origina l'ocupació del Puig de Serra com a necròpoli. Aquest turó és un lloc estratègic, atès que domina la plana que s'estén al nord del conjunt d'Ullastret, i per la seva banda de ponent hi passa el camí d'Empúries. Malgrat l'establiment de la necròpoli, la pedrera va continuar en ús, almenys a la banda de llevant del turó fins a l'abandonament dels hàbitats majors (Plana *et al.* 2002). La necròpoli del Puig de Serra és una de les dues úniques de l'Ibèric ple que es coneixen a Catalunya, i l'única descoberta fins ara en el conjunt ibèric d'Ullastret. Se'n coneix una superfície de 570 m², en la qual s'han excavat 87

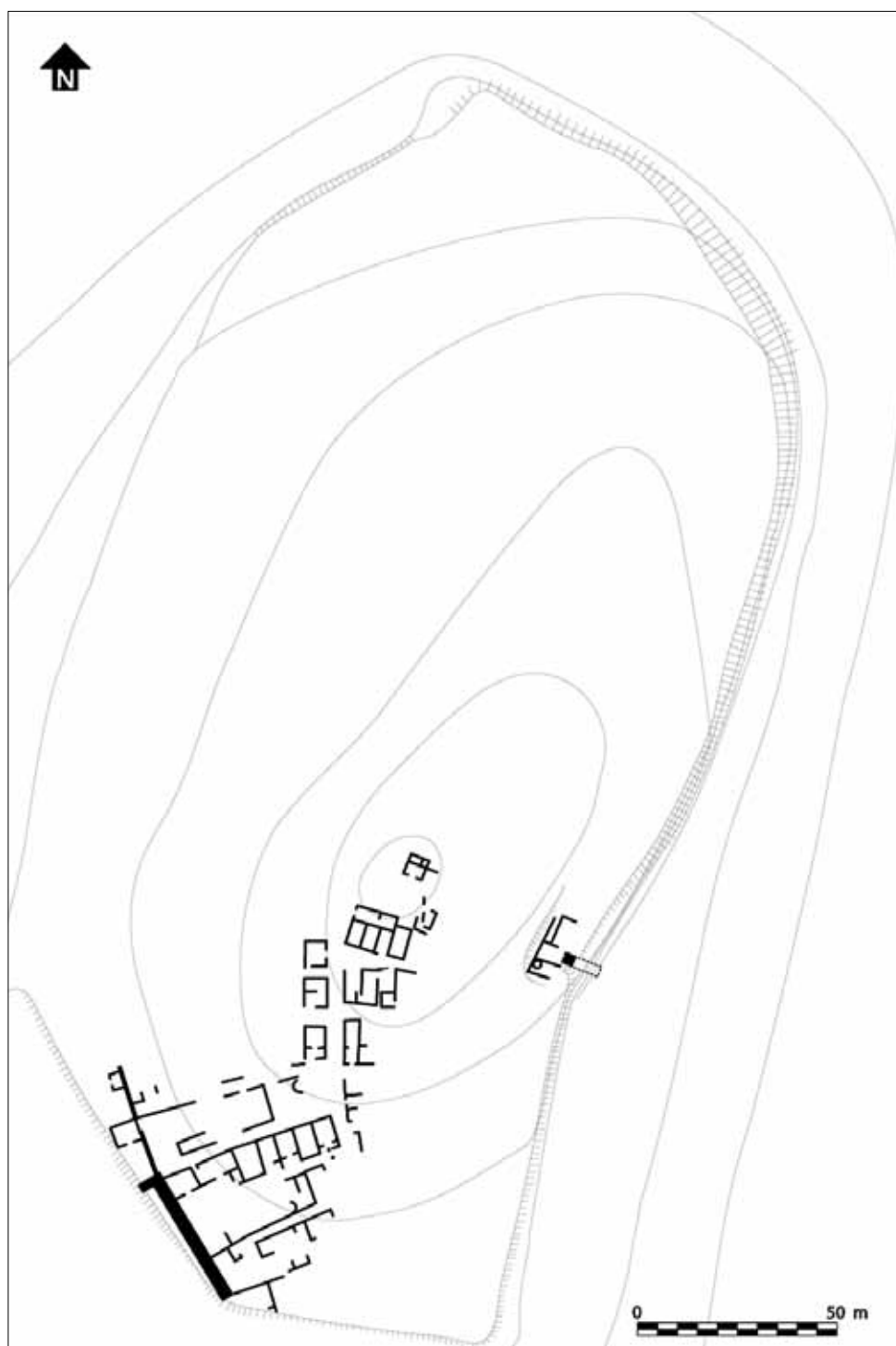

FIGURA 7. Planta del jaciment de l'Illa d'en Reixac. Cartografia: MAC-Ullastret.

enterraments, en general força malmesos, ja que han estat afectats tant per la repetida extracció de terres soferta pel lloc al llarg del temps³ com per la manca d'estructures importants de protecció dels enterraments. Amb tot, la cronologia d'ús de la necròpoli, que abraça uns 125 anys, des de la meitat del segle v fins al tercer quart del segle iv aC, s'estableix tant pels materials que s'han recuperat formant part d'enterraments ben identificats com pel nombrós material contextual recuperat en els nivells de terres que els cobrien. Això permet suposar que, almenys a la part del turó que ocupen aquests enterraments, no n'hi havia hagut de més recents que haguessin estat destruïts.

El ritual d'enterrament emprat és el de la incineració, i els enterraments són molt senzills (fig. 9). Gairebé la totalitat van ésser excavats al sòl, afectaren en diversos graus la roca natural i aprofitaren en alguns

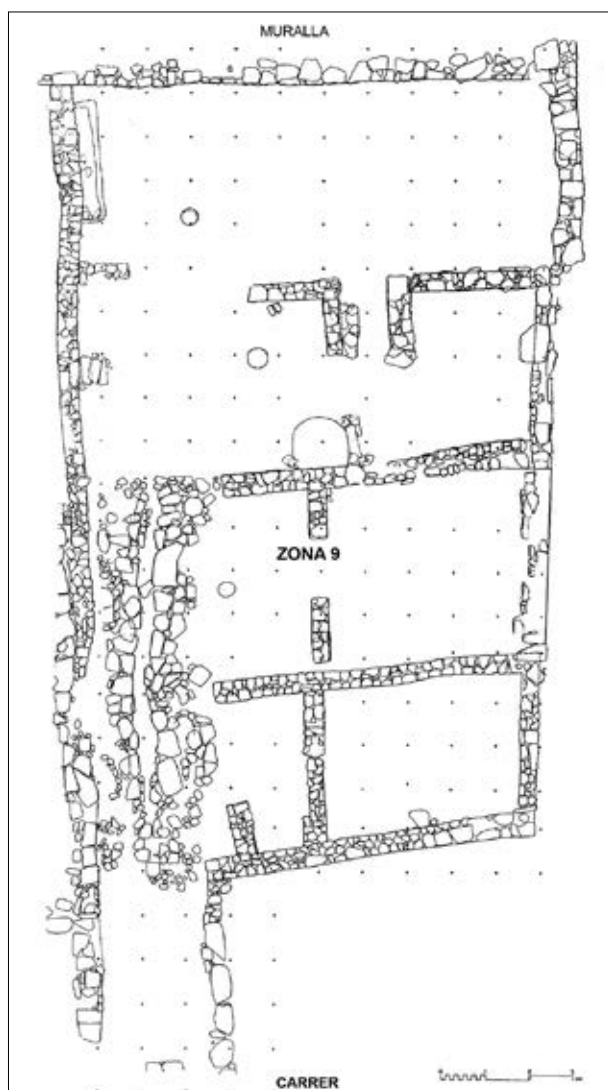

FIGURA 8. Planta de la zona 9 del Puig de Sant Andreu, segle v aC (extret de: Gràcia, García i Munilla 2000, 66).

FIGURA 9. Tomba 6 de la necròpoli del Puig de Serra. Foto: MAC-Ullastret.

casos les diàclasis per encaixar l'urna cinerària. Només s'ha descobert un enterrament construït tallant una cavitat de forma aproximadament rectangular, que es va revestir amb morter abans d'efectuar el dipòsit funerari (Martín 2008). Un altre dels enterraments sembla que ha tingut una protecció de blocs de pedra (Martín i Genís 1993). Malgrat el nivell d'arrasament del jaciment, a la banda septentrional de la necròpoli, en l'únic punt en què s'hi ha pogut establir un límit clar, es va poder determinar un espai quadrangular, delimitat per dues bandes per una petita rasa tallada a la roca, a les cantonades de la qual hi havia ofrenes d'animals. De les quinze urnes cineràries identificades amb seguretat, deu són vasos àtics, quatre són urnes de ceràmica feta a mà, i només una és una gerra de ceràmica ibèrica a torn. En el costat nord-oest d'aquest conjunt, que s'ha interpretat com a zona d'enterrament d'un grup familiar, es van descobrir les restes d'un banquet funerari (Martín i Genís 1993).

La utilització prioritària de vasos àtics com a urnes cineràries és un fet habitual a la necròpoli del Puig de Serra. En efecte, en els quaranta enterraments en què ha estat possible documentar amb seguretat el recipient que va contenir els ossos cremats, el 37,5% són vasos àtics, el 32,5% són a mà, el 22,5% són gerres de ceràmica a torn ibèrica. En un cas (2,5%), els ossos es van trobar coberts amb un gran fragment de paret

3. Especialment durant els treballs de dessecament de l'estany d'Ullastret.

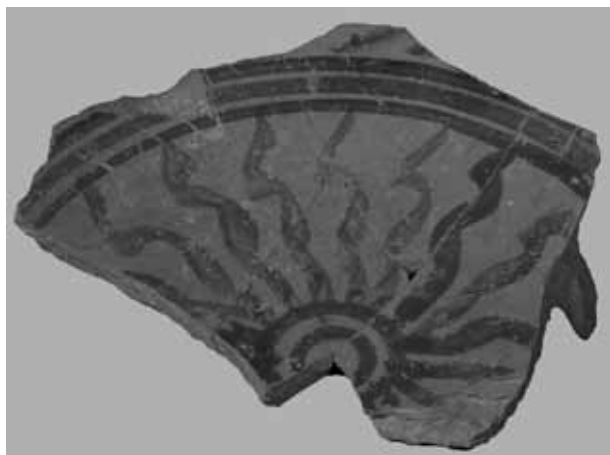

FIGURA 10. Plat de ceràmica de pasta clara pintada d'Ullastret.
Foto: MAC-Ullastret.

de gerra ibèrica a torn i en dos més (5%) eren fragments de fang sec amb empremtes d'haver recobert la cara interna d'un cistell i d'un objecte fet amb un encanyissat fi. Els vasos àtics es van utilitzar en bona manera també com a elements d'aixovar. Aquesta utilització important de vaixel·la àtica en els dipòsits funeraris s'ha de contemplar com un aspecte més de l'atresorament de béns de prestigi per part de les elits de la comunitat, que d'altra banda no es veu reflectida en una presència significativa d'altres materials d'importació.

L'emplaçament de la necròpoli marca probablement el límit nord de la zona periurbana relacionada directament amb l'hàbitat fortificat, pel fet d'estar situada en un lloc on hi ha un canvi de paisatge i perquè devia constituir un punt de referència per a la comunitat. A l'interior de l'àrea definida, els vestigis coneguts documenten per aquest període una instal·lació preferent en els terrenys situats immediatament fora muralles. Tal com s'ha dit abans, les excavacions antigues portades a terme en el vessant septentrional del Puig de Sant Andreu van documentar una reutilització de la pedrera inicial a partir del segle v aC, la qual sembla estar relacionada amb pràctiques artesanals. Els treballs realitzats van posar al descobert grans concentracions de fragments ceràmics de produccions locals concretes en espais determinats: ceràmica de pasta clara pintada de tradició colonial sobre els abancaments de la pedrera a l'extrem nord del turó i ceràmica ibèrica de pintura blanca en els del vessant nord-est (Oliva 1969-1970, 1970-1972). Les excavacions van documentar també la presència de nivells molt densos de terres cremades que contenien suports refractaris, utilitzats habitualment a l'interior dels forns ceràmics per sostenir els vasos, i fins i tot una gran fossa, de 2 o 3 m de llargada, reomplerta exclusivament amb fragments de ceràmica de pasta clara. Aquestes troballes suggereixen una activitat lligada a la producció ceràmica, tot i que és difícil saber, per les llacunes de la documentació disponible, si els

vestigis descoberts assenyalen únicament una utilització del lloc com a escombrera o bé si hi havia estructures arrasades de caire artesanal. Sigui com sigui, és plausible suposar la presència d'un taller ceràmic en aquest sector, vinculat a la fabricació de les ceràmiques de producció local. La ceràmica de pasta clara pintada de tradició colonial va ser produïda a Ullastret entre els anys 450 i 380 aC (Martín *et al.* 1999: 321) (fig. 10). Aquest perfil artesanal es retroba més al sud, en direcció a la part central del turó, ja que les excavacions antigues van descobrir també aquí, en un nivell anterior a la inclusió d'aquests terrenys dins del recinte fortificat, bossades de terres cremades que contenien cendres, fragments de ceràmica de pasta clara i suports refractaris de forn. La novetat és la presència conjunta de nombrosos fragments d'àmfora ibèrica de tipus antic, de producció igualment local. En total, les restes vinculades a aquesta activitat artesanal de producció ceràmica abracen una extensió d'uns 600 m² de superfície (fig. 11).

Altres troballes fetes en aquest mateix sector suggereixen la presència, prop de les restes anteriors, de magatzems utilitzats per guardar-hi vasos ceràmics (Martín, Plana i Caravaca 2000: 250). En efecte, la descoberta d'una gran quantitat de ceràmiques de producció local i de ceràmiques àtiques prop del vessant nord-est del turó, en uns percentatges molt superiors als que són usals en els espais d'hàbitat, permet proposar l'existència d'estances emprades com a magatzems. A més, la presència recurrent de les mateixes formes ceràmiques sembla que avala aquesta interpretació. Aquests magatzems podien estar ubicats dins o a poca distància del complex artesanal ceràmic *extra muros*. Altres vestigis indiquen una activitat paral·lela vinculada a la metal·lúrgia, tot i que de menys importància. Aquestes restes, localitzades prop del vessant nord-oest del turó, estan representades per escòries, presents en gran nombre, i per fragments constructius que poden pertànyer a un forn destruït. Aquests materials van aparèixer igualment en els nivells anteriors a la urbanització del sector, que es data a la primera meitat del segle iv aC.

La implantació fora muralles en aquests terrenys emplaçats al nord de l'aglomeració era encara més extensa, com ho demostren els indicis de freqüentació descoberts en diversos indrets i, sobretot, la troballa d'un gran nombre de sitges (Oliva 1968-1969). Aquestes estructures, una quarantena en total, dibuixen una concentració disposada en sentit nord-sud prop del vessant nord-oest (fig. 11). Tot i que la cronologia d'utilització de les sitges és mal coneguda, les dades estratigràfiques i els materials recuperats suggereixen que la gran majoria va poder funcionar als voltants del segle v aC i principis del segle iv aC. Les sitges s'ubiquen a poca distància les unes de les altres, repartides en una àrea que es juxtaposa per la banda oest al sector artesanal.

Aquesta ocupació perifèrica es prolonga en el vessant baix del turó, a la banda oest del camí d'Empúries

i en el sector del Camp d'en Gou – Gorg d'en Batlle, on es va descobrir una cabana construïda probablement a finals del segle v i freqüentada al llarg dels segles iv i iii aC (Oliva 1965-1973, 1971). La represa de l'excavació del lloc durant els anys 2003-2008 ha aportat noves dades sobre aquesta ocupació, ja que s'ha constatat que la primera fase està representada sobretot per sitges (Martín *et al.* 2008). Una presentava un reompliment format per pedres, tovots parcialment cremats, *pondera*, vasos ceràmics i les restes de dos èquids, amb algunes parts en connexió anatòmica. El material ceràmic ha permès datar aquest farcit dins de la primera meitat del segle iv aC, cronologia que es retroba en altres sitges del sector, la qual cosa permet considerar un vincle amb les estructures similars localitzades dalt del turó, on hi ha també reompliments d'aquesta època (Casas *et al.* 2002). Per tant, sembla que es tracta d'un mateix conjunt de sitges que s'estenia per tot el vessant nord-oest, *extra muros* i en direcció al Daró i al Puig de Serra, a l'oest de l'establiment de l'Illa d'en Reixac (fig. 12).

Els vestigis coneguts a la resta dels terrenys de l'entorn immediat del primer recinte fortificat del Puig de Sant Andreu són molt reduïts. Tot i això, cal destacar la troballa d'algunes sitges i de nivells d'ocupació associats a fragments de ceràmica àtica de figures negres en el vessant baixoriental del turó, en el sector de Closa Batallera. Malauradament, les dades conservades de les excavacions antigues són molt parcials (Oliva 1971). En el vessant meridional del turó, i a l'exterior de la muralla del segle iv aC, les excavacions antigues van descobrir també una llar construïda sobre el substrat i diverses concentracions de material ceràmic que daten del segle v aC. Ara bé, el desconeixement del límit sud de la fortificació primitiva impedeix saber si aquests vestigis estaven realment situats fora muralles. Al sud-oest i a 250 m de distància de l'aglomeració, els treballs de prospecció duts a terme aquests darrers anys han permès identificar tres concentracions veïnes amb un material de superfície molt abundant que data principalment dels segles iv i iii aC, però on s'han trobat també alguns fragments ceràmics del segle v aC, fet que suggereix que aquesta ocupació periurbana podia ser antiga (Plana i Martín 2001, 163-164).

Els estudis de paleoambient mostren que el paisatge de l'entorn de les aglomeracions d'Ullastret era cada vegada més obert, com a conseqüència de l'extensió de l'agricultura. Els estudis carpològics confirmen aquest desenvolupament agrícola, perceptible per l'augment dels percentatges de cereals en el registre arqueològic, i el predomini de l'ordi durant totes les fases d'ocupació, seguit del blat i del mill (Buxó 2001: 72-76). La intensificació de l'agricultura és també visible en l'evolució de la vegetació sinantròpica, és a dir, les males herbes associades als conreus de cereals. La presència així mateix de pastures en els terrenys perifèrics documenta la consolidació d'una economia de caràcter agropastoral durant el segle v aC, la qual es va desenvolupar considerablement en els segles següents.

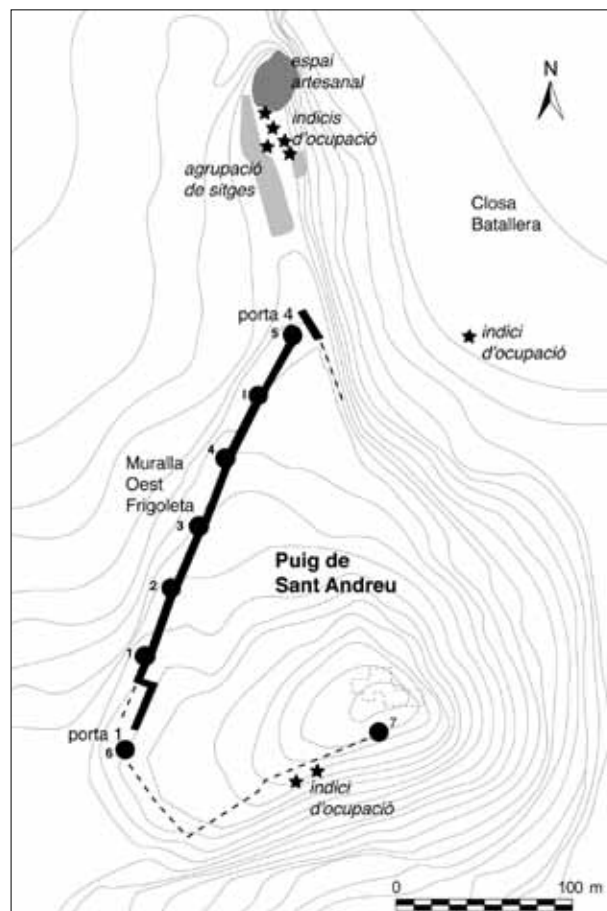

FIGURA 11. Ocupació *extra muros* al nord del primer recinte fortificat del Puig de Sant Andreu. Cartografia: Rosa Plana.

Les agrupacions de sitges descobertes en l'espai *extra muros* assenyalen la funció assumida per l'aglomeració en la gestió dels recursos agrícoles de l'entorn, en particular els cereals. L'explotació es feia molt probablement des dels nuclis d'hàbitat agrupat, atès que, malgrat les campanyes de prospecció sistemàtica portades a terme aquests darrers anys, no ha estat possible descobrir vestigis d'un hàbitat dispers de caràcter rural que es pot datar en el període que va del segle vi aC a principis del segle iv aC. Al contrari, els testimonis que documenten una ocupació perifèrica antiga es concentren, tal com s'ha dit, entorn del centre fortificat del Puig de Sant Andreu, i en especial en els terrenys emplaçats a la banda nord, vora l'establiment de l'Illa d'en Reixac, fet que posa de manifest el paper central i gairebé exclusiu que té en aquest moment l'hàbitat aglomerat.

Els cereals emmagatzemats a les sitges estaven probablement destinats al comerç i la seva localització a l'entorn del camí d'Empúries podria indicar la destinació d'aquesta producció. La prosperitat de l'*oppidum* és evident durant aquest període, igual que la de la colònia grega, ja que és a partir d'aquest moment que es constata una activitat comercial d'una certa envergadura (Sanmartí 1992). Aquesta dinàmica econòmica va contribuir a accelerar l'evolució social

i política i l'afirmació gradual de les elits indígenes, com ho evidencien els vestigis de cases complexes i els elements vinculats a una arquitectura monumental descoberts a l'interior de l'aglomeració del Puig de Sant Andreu. Aquest context favorable explica l'eclosió d'Ullastret durant la primera meitat del segle IV aC, moment de gran creixement de les aglomeracions, de construcció de noves fortificacions i de desenvolupament urbanístic.

Entre el final del segle V i el s. IV aC, Ullastret consolida, doncs, la seva posició de capital indígena de la zona septentrional de la costa catalana. En el territori es documenta a partir d'aquest moment una important organització del comerç de cereals, que es detecta en l'existència de camps de sitges, alguns dels quals entorn d'establiments fortificats de talla mitjana i petita, com és el cas, per exemple, de l'establiment de Sant Julià de Ramis, que controla l'accés a la vall baixa del Ter, o dels centres del litoral situats a l'est i al sud-est d'Ullastret, els quals estan associats a petits embarcadors i on s'han trobat grans sitges (Martín i Plana 2003). Al nord del riu Ter, en el rerepaís de les colònies gregues, el poblament s'organitza també prioritàriament en funció de l'explotació agrícola i de la conservació dels cereals, amb tota una sèrie d'establi-

ments de caràcter agrupat o dispers destinats a gestionar la producció agrícola i a facilitar probablement la seva ulterior comercialització, que sembla que era controlada bàsicament per Empúries (Plana 2004).

3. El gran desenvolupament de l'*oppidum* en els segles IV i III aC (fases 5-6-7)

El creixement de l'*oppidum* d'Ullastret és, doncs, continuat i les seves dimensions depassen molt aviat no solament les dels altres centres indígenes de la zona, sinó també les de la colònia grega d'*Emporion*, la qual resta de dimensions reduïdes al llarg del temps. L'ocupació, de caràcter sempre bipolar, assoleix durant la primera meitat del segle IV aC més de 15 ha de superfície si es té en compte la talla conjunta dels dos recintes fortificats. En el cas del Puig de Sant Andreu, la construcció d'una nova fortificació va multiplicar per tres la superfície de l'aglomeració, mentre que a l'Illa d'en Reixac, la fortificació bastida a mitjans del segle IV aC podia englobar unes 5 o 6 ha. El tipus d'establiment que es configura és únic a la costa catalana, tant per les dimensions com per l'estructura de l'ocupació. A més, cal considerar també la qualitat de l'arquitectura i de les tècniques de construcció emprades, pel que fa a la fortificació i també a l'hàbitat interior (Martín *et al.* 2004, Prado 2009).

L'ampliació del recinte fortificat de l'*oppidum* del Puig de Sant Andreu, realitzada entre els anys 380 i 350 aC, utilitza la muralla vella com a fonamentació en el costat oest del jaciment, i tanca també la zona septentrional del turó, anomenada «istme» per M. Oli-va, fins llavors ocupada per un barri extramurs, així com tot el vessant de llevant i el sud-est del turó (fig. 13). Amb aquesta ampliació, el perímetre de l'aglomeració arriba a tenir uns 1.200-1.300 m de longitud, i el lloc sembla haver assolit la màxima extensió fortificada. El creixement del jaciment va comportar la construcció de dues noves portes principals, la 6 a la part baixa del vessant meridional i la 7 a l'extrem nord-est, que s'afegeixen a les dues entrades principals del primer recinte fortificat, les portes 1 i 4. Les torres que es construeixen en aquesta fase són de planta quadrada o rectangular.

La remodelació de la muralla va comportar una reorganització urbana que, amb modificacions puntuals, és la que va estar en ús fins al final de la vida del lloc. La inclusió dins l'espai urbà de tot el vessant de llevant del turó, que té un fort pendent, va comportar la creació de barris esglaonats en terrasses en aquesta part de l'hàbitat, així com la integració dintre de l'*oppidum* de l'àrea ocupada en el període anterior pel barri artesanal existent al nord del turó. Els carrers principals de l'aglomeració tenen una amplada més gran, com és el cas del carrer que, paral·lel al traçat de la muralla occidental, comunica les portes 1 i 4 del recinte. Altres carrers menors, perpendiculars als anteriors, contribueixen a definir les illes de cases, tot i que el coneixement

FIGURA 12. Localització de les sitges descobertes *extra muros* del primer recinte fortificat del Puig de Sant Andreu. Foto: Ferran Codina.

parcial de les diferents fases urbanístiques impedeix de moment precisar-ne la metrologia i l'evolució. L'urbanisme és de tendència regular, per bé que adaptat a les condicions topogràfiques del turó, i els carrers són paral·lels o perpendiculars al traçat de la muralla.

Vers els anys 350-340 aC, a la banda de ponent de l'*oppidum*, i adossades a la muralla, es van bastir diverses cases de gran superfície i planta complexa, organitzades al voltant de grans patis, que s'han d'interpretar com a residències dels grups familiars pertanyents a les elits de la comunitat (fig. 13). Se n'ha descobert en l'espai entre l'angle sud-oest i la torre quadrada 1. L'excavació que s'ha realitzat en els darrers anys a la zona 14, situada entre les torres 3 i 4 (Martín *et al.* 2004; Codina, Martín i Prado 2008), en la qual s'han identificat dues unitats funcionals pertanyents probablement a un mateix grup familiar, mostra com la seva construcció i les posteriors refaccions que va sofrir aquest conjunt edilici, van comportar el dipòsit de nombrosíssimes ofrenes fundacionals de fauna, ovicaprins bàsicament (Codina *et al.* 2009). També, al pati interior i al carrer adjacent a la façana de la zona 14 s'hi han descobert nombroses restes de cranis i mandíbules humans, així com d'espases de La Tène, que evidencien el ritual de l'exposició de caps tallats junt amb les espases en els espais oberts interiors i exteriors de la casa. La construcció d'aquest conjunt va comportar la privatització d'espai públic, ja que per ampliar-lo es va tancar el carrer d'accés a la torre 3, i també l'obertura d'una porta a la muralla que dona accés exclusivament a l'edifici. A la zona 14 se n'han descobert, junt amb un gran espai de representació del grup familiar (sector 1), altres que documenten activitats de caràcter domèstic i artesanal, d'emmagatzematge i transformació d'aliments a escala suprafamiliar, o metal·lúrgics. La troballa d'una escala mostra també que la construcció va disposar, almenys en una part, d'un pis superior. També a la fase 6 es pot atribuir la construcció d'un edifici que s'ha interpretat com a temple i que seria el primer espai religiós de caràcter públic d'Ullastret.

En el jaciment de l'Illa d'en Reixac es construeix en aquesta fase una muralla que es data vers l'any 350 aC. Només se n'ha excavat un tram d'uns 30 m, que tanca l'hàbitat per la banda meridional, i que tècnicament presenta una gran similitud amb la muralla d'aquest període del Puig de Sant Andreu. Adossat a aquest tram de muralla hi ha un gran edifici que comparteix les característiques dels que s'han descrit del Puig de Sant Andreu, que s'ha anomenat zona 15 (Martín, Mataró i Caravaca 1997) i en la seva proximitat sembla que n'hi ha altres. També a la zona 15 s'hi han documentat ofrenes fundacionals, tot i que en aquest cas les espècies animals que les conformen són diverses: ovicaprins, suïds o bovins. En el mateix edifici s'hi han descobert també restes cranials humanes associades a espases de La Tène.

La major part dels enterraments de la necròpolis del Puig de Serra pertanyen a aquest període, i els

que es daten més moderns són del moment final, del mateix o de ben bé l'inici de la fase 6. Aquesta darrera fase, que es desenvolupa entre el 325 aC i el desembarcament romà a Empúries, és el darrer moment important en l'evolució de l'hàbitat, i és quan la ciutat assoleix la forma definitiva. A la muralla del Puig de Sant Andreu es produeixen diverses remodelacions, que afecten l'estructura de la mateixa al nord de la porta 1, de la pròpia porta i de la torre 6, i es construeixen una sèrie d'estructures avançades que han estat objecte de diverses interpretacions, però que no poden ser explicades de forma satisfactòria per ara (Moret 1996, 378; De Prado 2009). A finals de la fase 5 o molt a principis d'aquesta es va construir la torre quadrada I sobre una antiga torre de planta circular. A més, hi ha altres actuacions importants de caràcter comunitari, que indiquen l'existència d'una forta estructuració social i política. A la part alta del turó del Puig de Sant Andreu es crea un gran espai sacre, on es construeixen, en moments propers de la segona meitat del segle III aC, dos temples de tipus *in antis*, de model mediterrani, associats als quals es troba també una cisterna. Tal com s'ha dit anteriorment, l'elevació d'aquests temples i la delimitació d'una zona sacra independent tradueix a la vegada la consolidació d'una religió pública i una especialització funcional que comporta una millor estructuració urbana. En aquest sentit, cal notar que cap altre establiment ibèric de la costa catalana no presenta un espai sacre específic dins de la trama urbana, ni temples d'aquesta factura arquitectònica, aspecte que indica novament la importància de les influències mediterrànies i, en particular, gregues.

La construcció de cisternes de tipus hel·lenístic, que havien substituït o completat els dipòsits per a emmagatzematge d'aigua anteriors, havia estat un valuós element per a l'abastament d'aigua potable a la població. A més de la ja esmentada descoberta a l'espai sacre, se n'han trobat dues més, situades en una zona en què hi ha dos dipòsits tallats a la roca que han estat interpretats també com a espais d'emmagatzematge d'aigua (Prado 2008).

El segle IV aC correspon, doncs, al període d'afirmació de l'aspecte urbà de l'*oppidum*, com ho documenten l'ampliació del recinte fortificat i la monumentalització de la muralla. Tot i que la trama urbana dels segles VI i V aC és poc coneguda, les evidències arqueològiques indiquen que els seus grans trets es defineixen quan es creen les portes 1 i 4, i els carrers d'accés a les torres. En el segle IV aC, l'hàbitat sembla caracteritzar-se per una major regularitat en l'organització dels barris i de les cases. Es tracta, a més, del període de desenvolupament de les grans residències aristocràtiques i dels equipaments comunitaris. Totes aquestes novetats intervenen en un context de gran prosperitat, conseqüència del desenvolupament de l'agricultura i del comerç que s'evidencia des de ple segle V aC. Aquest context favorable, vinculat sens dubte a un creixement demogràfic, explica que

es produeixi una intervenció de gran envergadura a la zona periurbana, documentada per les dades arqueològiques obtingudes a partir dels treballs d'excavació i de prospecció (fig. 2). En efecte, els indicis descoberts a l'exterior de l'aglomeració fortificada del Puig de Sant Andreu mostren que l'ocupació es va estendre per tot el vessant baix del turó, tot i que la incidència de la implantació fora muralles fou desigual en els diferents sectors. L'expansió de l'ocupació és especial-

ment densa a les bandes septentrional i meridional, fet que suggereix l'existència en aquests llocs de barris exteriors d'una certa importància.

Les excavacions dutes a terme aquests darrers anys tant al nord com al sud de l'*oppidum* han documentat la realització de treballs destinats a anivellar el pendent mitjançant la construcció de terrasses molt potents que habilitaven espais útils per a la circulació i l'ocupació. La conseqüència és l'existència d'un paisatge

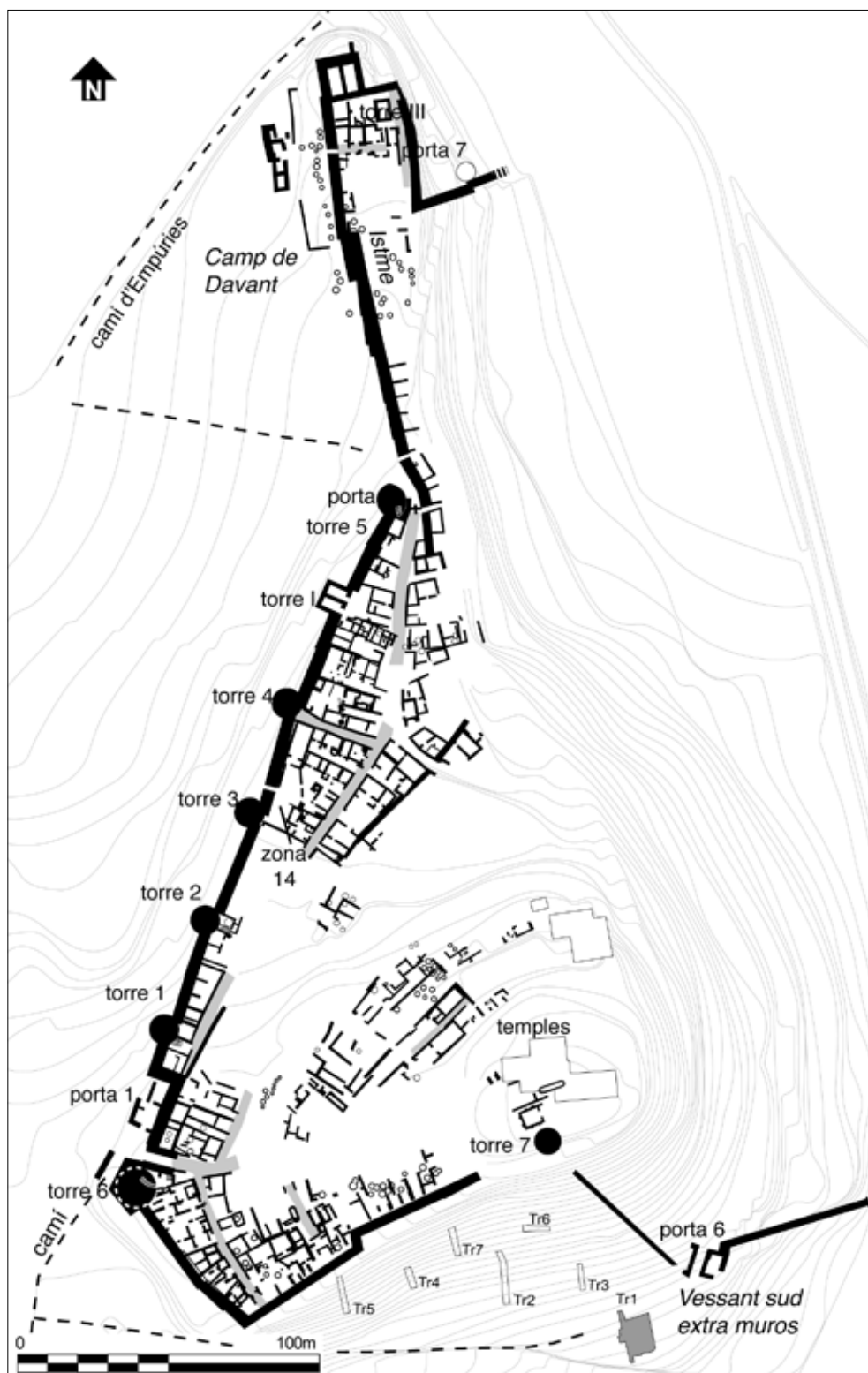

FIGURA 13. Planta de l'*oppidum* del Puig de Sant Andreu, segles IV i III aC. Cartografia: MAC-Ullastret.

completament modificat, antròpic, amb un conjunt de terrasses que s'estenien més enllà de la muralla, en direcció del pla, i que molt probablement van contribuir a reforçar les defenses en dificultar l'accés directe a la muralla. És el cas de les dues terrasses bastides en el segle IV aC en el vessant nord-oest, a l'exterior de la zona anomenada «istme», descobertes durant les campanyes d'excavació antigues (Oliva 1968-1969, 1971). L'any 2002 es va continuar l'excavació d'aquest sector, dit «Camp de Davant», i els resultats obtinguts han permès analitzar l'organització d'aquesta zona *extra muros* (Martín, Plana i Codina 2002). En primer lloc, es constata que la topografia antiga era molt diferent de l'actual, ja que si la roca aflora molt ràpidament a la banda est, a la vora de la torre III que tanca la fortificació pel costat nord, el substrat va aparèixer a una certa profunditat a la banda oest, existint un desnivell de diversos metres i un pendent molt marcat en alguns indrets. Aquesta topografia accidentada explica l'amplitud dels treballs de terrassament efectuats, els quals van comportar la construcció de murs bastits en gran aparell i d'amplada important (1,75 m en el cas de la terrassa inferior) i una aportació considerable de terres. Es coneixen les dues primeres terrasses construïdes en el vessant superior, directament a l'exterior de la muralla, una a 26 m i l'altra a 23 m d'altitud. Ambdues tenen 10 m d'amplada i la llargada de la terrassa superior és de 56 m, mentre que la inferior és coneguda únicament en una longitud d'entre 22 i 23 m. Molt probablement, el terreny continuava terrassat fins al vessant baix, per on passa el camí d'Empúries (fig. 14).

Aquesta configuració caracteritza igualment el vessant meridional del turó, en el qual les excavacions actuals han descobert un mur d'1,25 m d'amplada que defineix una terrassa orientada est-oest bastida en l'espai exterior proper a la porta 6 del recinte fortificat.⁴ Malgrat que l'excavació encara és en curs, els vestigis localitzats assenyalen l'existència d'una altra terrassa inferior i almenys d'una altra de superior en aquest sector. De tota manera, les rases obertes l'any 1971 en tot aquest vessant meridional, entre la muralla i el camí de l'estany, i els sondejos efectuats l'any 1965 en el sector del «Camp d'en Moma», al sud del camí, van mostrar ja l'existència d'una ocupació fora muralles, representada per trams de murs, sitges i algun vestigi de llar, que dibuixa una implantació esglaonada que s'estén per una gran part del vessant (Oliva 1965-1973, 1971). Aquesta implantació va necessitar, sens dubte, el terrassament previ del terreny i la seva cronologia se situa entre els segles IV i III aC, coincidint amb el període de màxima ocupació de l'interior de l'*oppidum* (fig. 15).

Per tant, les dades actualment disponibles indiquen una intervenció important a la zona periurbana immediata emplaçada al nord i al sud de l'aglomera-

ció. Aquests indrets estaven ben comunicats, tant amb l'interior de l'*oppidum* com amb l'espai exterior, aquest darrer estructurat sobretot pel camí d'Empúries, el qual sembla dividir-se en dos ramals a proximitat del Puig de Sant Andreu (fig. 2). En efecte, els trams coneguts del camí, tot i que la cronologia no es pot precisar ateses les reutilitzacions posteriors, permeten intuir un recorregut principal que, des del sud, voreja a una certa distància l'establiment fortificat, a excepció de la banda septentrional, on el camí passaria als peus de la torre III per continuar en direcció nord, passant a l'oest de l'Illa d'en Reixac i del Puig de Serra. D'aquest traçat, a l'alçada del Puig Torrecuques, situat al sud-oest del Puig de Sant Andreu, sembla sortir una altra via que conduiria directament a la porta 1 de l'*oppidum*, l'entrada principal. A uns 75 m de distància de la porta, i a 35 m d'altitud, s'ha descobert un tram de camí, en aparença ibèric, que, seguint una orientació nord-sud, es dirigeix en línia recta vers aquesta entrada (fig. 13). Aquesta evidència suggereix que l'accés a l'*oppidum* es feia aquí tot venint del sud, amb un pas final delimitat a l'est per la torre 6 i a l'oest per un avantmur. Aquest tram de camí, visible actualment gràcies a una esllavissada del terreny, està en gran part tallat a la roca, tot i que en alguns llocs hi ha restes de calçada construïda amb pedres petites. A la banda oest, el camí té una vorera feta amb pedres irregulars, mentre que a l'est la roca del marge hauria estat retallada (Plana i Martín 2001, 162-163). Aquest tram es conserva en una longitud de 7,35 m i l'amplada del camí és de 2,55 a 2,60 m. Aquesta amplada es retroba en altres trams coneguts del camí d'Empúries, però també en certs carrers de l'*oppidum*, en especial en els eixos menors de la trama urbana, com ara els carrers B i D. Aquesta similitud suggereix una voluntat d'organitzar de forma homogènia l'espai urbà i periurbà.

És possiblement d'aquest camí que condueix a la porta 1 que surt un ramal que arriba fins a la porta 6 del vessant meridional (fig. 13). Igualment, deu ser del tram del camí d'Empúries que voreja la part septentrional de la fortificació que surt el camí d'accés a la porta 4, per bé que se n'ignora el sistema de protecció, tot i que M. Oliva menciona l'existència, aquí també, d'un avantmur. El segment de muralla entre les portes 1 i 4 devia estar protegit naturalment pel pendent del terreny, més abrupte que en l'actualitat, atès que no es coneixen restes de terrassament. En tot cas, no sembla plausible que existís un camí de comunicació entre aquestes portes, factor que pot explicar que l'ocupació fora muralles sigui en aparença poc important en aquesta banda occidental. En efecte, els vestigis coneguts es limiten a la descoberta de dos espais de pedrera, un en el vessant proper a la torre 1 (Oliva 1971) i l'altre a una vintena de metres de distància a

4. L'excavació d'aquesta zona fora muralles del vessant sud del turó es va iniciar l'any 2009, fruit de la col·laboració entre el Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret i l'Université Paul-Valéry Montpellier 3. Les informacions aportades aquí són encara inèdites.

FIGURA 14. Les terrasses i l'ocupació *extra muros* del Camp de Davant.
Foto: François Didierjean.

l'oest de la secció F-G de la muralla, on s'haurien trobat fragments de ceràmica àtica de figures roges (Oliva 1957-1959). En el primer lloc s'haurien descobert també, a una certa profunditat, restes de murs, que van ser estudiats de manera molt superficial, sense haver-hi gairebé referències en el diari d'excavació. En el vessant mitjà, a l'alçada de la porta 4, s'hi havien localitzat també murs que podien pertànyer a habitacions *extra muros*, però no es conserva una descripció precisa d'aquestes estructures. També hi ha notícies de la presència, a l'exterior de la torre I, d'un forn ceràmic, el qual devia haver estat destruït abans de l'inici de les excavacions del Puig de Sant Andreu (Oliva 1947).

Les zones periurbanes septentrional i meridional, tot i que desigualment conegudes, han lliurat tota una sèrie de vestigis que permeten copsar les particularitats, l'extensió i l'estructura de l'ocupació exterior. La implantació sembla que és més important a la banda nord, ja que les restes conegudes abracen una àmplia zona del vessant baix del turó del Puig de Sant Andreu, i es prolonguen fins al curs vell del Daró, vorejant el camí d'Empúries (fig. 2). En primer lloc, les terrasses habilitades en el sector de «Camp de Davant», descrites precedentment, estaven destinades a facilitar la instal·lació en el vessant (fig. 14). La terrassa inferior era ocupada, en el segle III aC, per un edifici que comprenia dues o tres habitacions. Tot i que les notícies conservades de l'excavació són massa parcials per interpretar correctament la funcionalitat de l'edifici, cal notar la referència a la troballa de molts fragments de *dolium* ibèric i d'àmfora, d'un molí, de material ceràmic d'ús domèstic i de fauna (Oliva 1969-1970). Aquest material, així com la presència probable de llars, suggereix que podia tractar-se d'una casa relacionada amb l'exploració o l'emmagatzematge de productes agrícoles. Els nivells anteriors a aquest edifici, que es daten dins

del segle IV aC, estaven més aviat relacionats amb aportacions de terres destinades a anivellar el pendent, les quals provenen en gran part d'un indret on es desenvolupava una activitat metal·lúrgica, que pot correspondre a la terrassa superior o bé a la zona propera *intra muros*, que van lliurar restes relacionades amb aquesta pràctica artesanal (Martín, Plana i Codina 2002). A la terrassa superior, on obre la poterna 3, s'hi va descobrir un gran nombre d'escòries de ferro associades a una estructura, adossada a la muralla, que sembla que es pot identificar com un forn metal·lúrgic.

Aquest perfil artesanal es troba novament en el vessant baix immediat, on hi ha notícies de la descoberta i destrucció posterior d'un forn ceràmic a principis del segle passat (fig. 14). El forn estava situat a la banda est del camí d'Empúries, adossat al promontori rocós al cim del qual hi ha la torre III (Martín, Plana i Caravaca 2000). Un sondeig obert l'any 1972 en aquest lloc va descobrir un nivell format de cendres i carbons que contenia un material ceràmic molt abundant (ceràmica comuna i àmfora ibèrica, ceràmica de la costa catalana, ceràmica a mà), així com fragments recremats i escòries de ceràmica (Oliva 1965-1973). Aquests elements, junt amb la descoberta del forn, permeten suposar la presència aquí d'un taller ceràmic en funcionament en els segles IV-III aC.

Al nord i al voltant del camí d'Empúries, altres sondejos oberts a principis dels anys 1970 van descobrir restes que confirmen l'extensió per aquesta banda de la implantació fora muralles (Oliva 1965-1973). Tot i això, l'exigüitat dels treballs portats a terme explica que sols es tingués notícia d'elements aïllats, sense cap mena de connexió. Més tard, la prospecció sistemàtica d'aquests terrenys ha permès ampliar la informació i constatar la importància d'aquesta instal·lació periurbana emplaçada en els terrenys que separen les

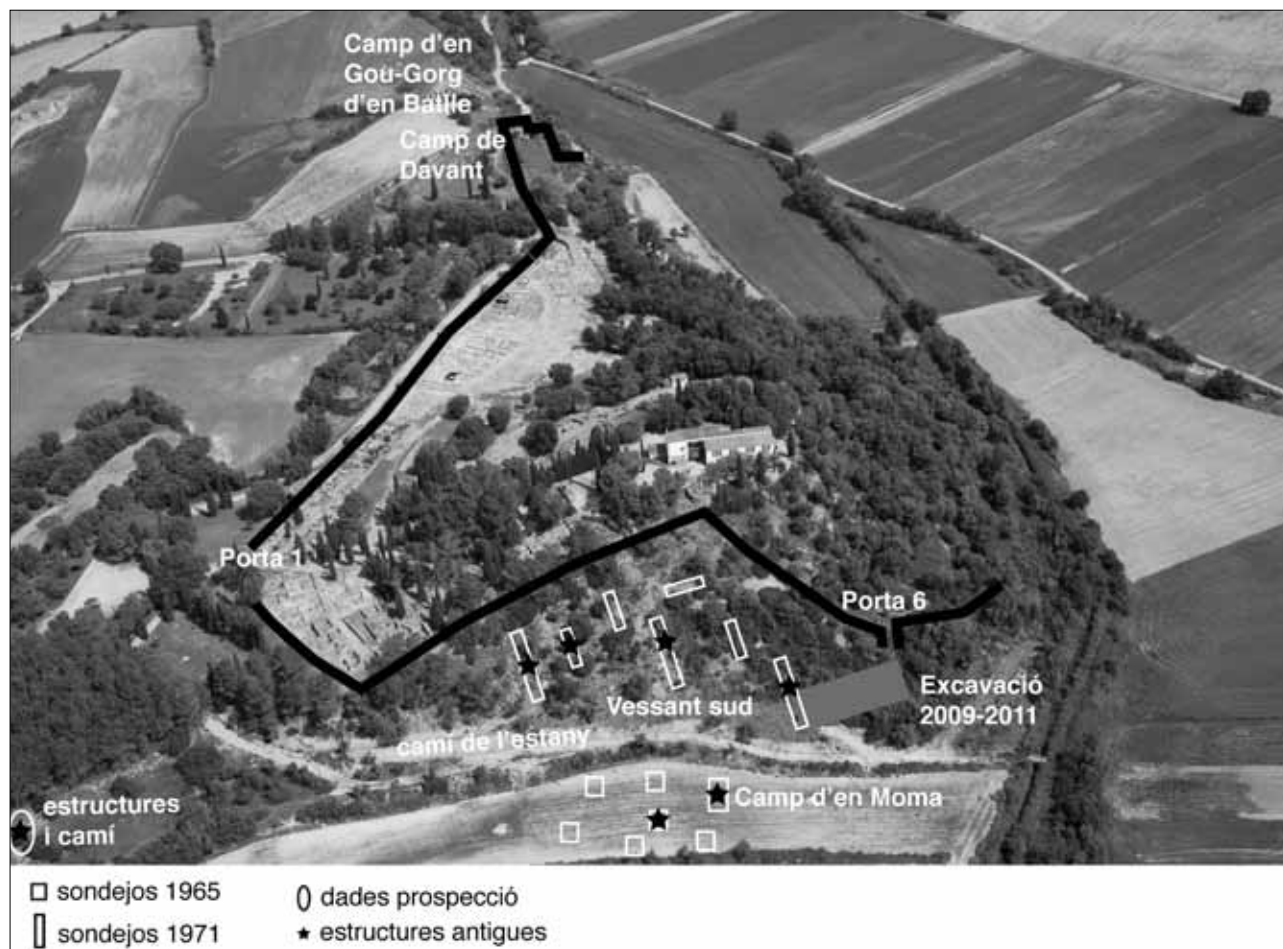

FIGURA 15. Les estructures descobertes en el vessant meridional, *extra muros* de l'oppidum del Puig de Sant Andreu. Foto: François Didierjean.

aglomeracions fortificades del Puig de Sant Andreu i de l'Illa d'en Reixac (fig. 16). Aquesta ocupació sembla organitzar-se al voltant del camí d'Empúries, en especial a la banda oest, on s'ha detectat tota una sèrie de concentracions de material ceràmic, amb una cronologia dels segles IV i III aC, situades a poca distància les unes de les altres i formant una mena de gran barriada exterior (Plana i Martín 2001). Aquest nucli d'ocupació s'estén pel vessant baix del turó fins a arribar al curs vell del Daró, potser fins i tot més al nord si es tenen en compte altres vestigis coneguts que són de menor entitat i que afecten una dispersió més important.

M. Oliva havia realitzat diversos sondejos al «Camp d'en Gou - Gorg d'en Batlle» (Gou-Batlle), una parcel·la situada a 100 m de distància al nord de la fortificació del Puig de Sant Andreu i a uns 300 m del poblat de l'Illa d'en Reixac, en el vessant baix i a 10-18 m d'altitud. Segons un dibuix conservat en el diari d'excavació, els treballs realitzats van descobrir cinc murs que delimiten parcialment quatre estances veïnes. Tot i això, la manca de referències topogràfiques precises impedeix localitzar correctament aquestes estructures sobre el terreny. La intervenció, que va consistir únicament a seguir els murs, sense excavar l'interior de les habitacions, va proporcionar material

ceràmic dels segles IV i III aC i un cert nombre d'escòries metàl·liques. L'interès d'aquestes restes emplaçades en la barriada periurbana nord explica que l'indret fos escollit per portar-hi a terme una nova excavació del 2003 al 2008 (Martín *et al.* 2008; Codina, Martín i Plana 2010). En total, s'ha analitzat una superfície de 4.675 m² (85 m nord-sud i 55 m est-oest), que ha estat dividida en cinc zones a partir dels elements descoberts (fig. 17). Les zones 1, 2 i 3, situades a la part central del jaciment, corresponen a un espai ocupat per habitacions. A l'oest d'aquestes, la zona 4 comprèn tota una sèrie de fosses, rases i sitges i, a la banda nord, la zona 5 presenta també fosses i sitges repartides en una gran àrea. En aquesta darrera zona, així com a la banda oriental del jaciment, s'han detectat també vestigis d'activitat en espais oberts. Els resultats mostren que l'ocupació més antiga està materialitzada per sitges i fosses obliterades en diferents moments del segle IV aC. A finals d'aquest segle es construeix tota una sèrie d'habitacions que voregen un possible eix de circulació, les quals perviuen fins a l'abandonament del jaciment, i s'obren probablement les grans rases que limiten a l'oest les estructures construïdes. A l'inici del darrer quart del segle III aC es documenta una ampliació pel costat sud de l'espai construït i també una sèrie de reformes en algunes de les habitacions

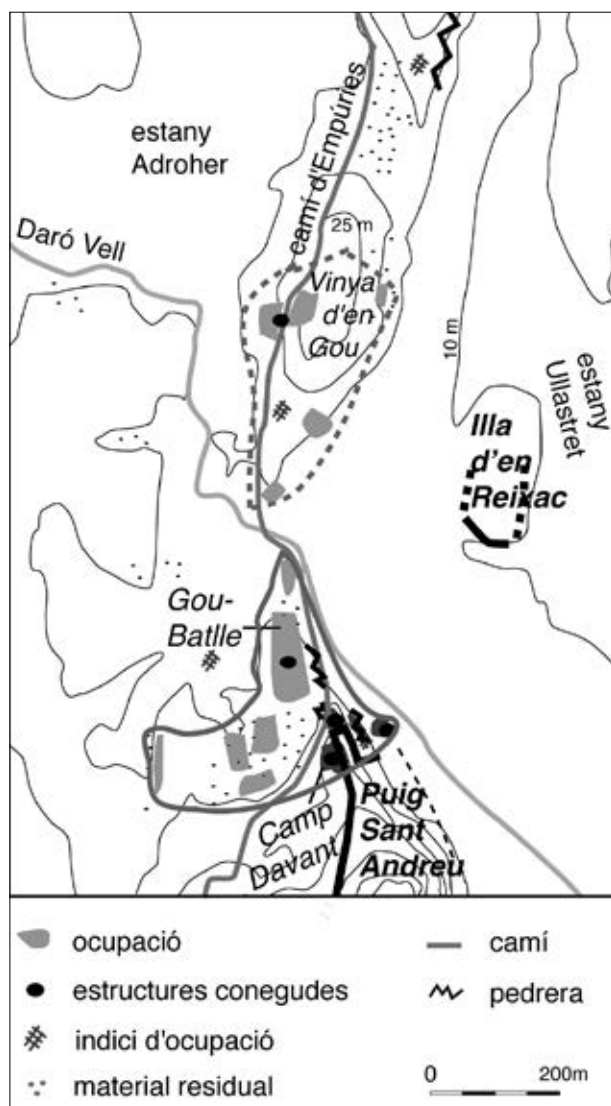

FIGURA 16. L'ocupació periurbana septentrional, segles IV i III aC. Cartografia: Rosa Plana.

anterior. En aquest moment s'inutilitzen les grans rases de la banda occidental, i el mateix sembla succeir amb part de les estructures situades al nord. L'abandonament de l'ocupació esdevé molt probablement a finals del segle III aC, per bé que la destrucció dels nivells superiors a causa dels treballs agrícoles dificulta precisar el moment final d'alguns sectors.

Les estructures descobertes defineixen, en conseqüència, una implantació complexa, formada en primer lloc per un conjunt d'almenys sis habitacions alineades en sentit sud-est/nord-oest, seguint el traçat del probable eix de circulació, que ocupen un espai de 364 m². Al seu entorn hi ha espais oberts o patis amb sòls que denoten una intensa activitat exterior, en particular al sud-oest, al nord i a l'est. Les habitacions, que semblen formar unitats diferents, estan limitades

a l'oest per una rasa de gran longitud i de traçat rectilini que té la mateixa orientació que les estructures construïdes i que va poder actuar com a fossat. Al sud-oest d'aquest fossat hi ha una altra rasa de certa talla i de forma irregular i, en l'espai intermedi entre les estances i el fossat, s'ha descobert un nombrós conjunt de petites fosses poc fondes de funció incerta i també algunes sitges. Altres estructures similars han estat localitzades al nord de les habitacions, on les fosses, de mides diferents, estan repartides en una vasta zona, la qual ha estat examinada sols parcialment a partir de l'obertura de trinxeres. Per tant, podien existir altres vestigis al voltant de l'àrea excavada, cobrint una extensió important de terreny, com és el cas dels murs descoberts per M. Oliva, que no han estat identificats en el curs dels treballs recents. L'objectiu d'excavar únicament «una finestra» d'aquesta ocupació periurbana septentrional explica que els treballs hagin estat centrats en una àrea específica,⁵ factor que comporta un cert desconeixement dels límits del jaciment estudiat i fins i tot el fet de no saber exactament si els vestigis trobats pertanyen a una sola o a diverses instal·lacions exteriors.

La interpretació del conjunt d'habitacions descobertes és difícil, per raó principalment de l'absència de llars, per bé que el material recuperat sigui característic dels espais domèstics i que s'hagin reconegut restes de sòl recremat amb carbons en alguns indrets. Cal mencionar també la troballa d'ofrenes animals sota els nivells d'ocupació de tres estances. Els altres vestigis localitzats corresponen a estructures negatives, com ara el fossat, la gran rasa sud-oest i l'elevat nombre de fosses, que podien estar relacionades amb processos de treball. La descoberta en diversos reompliments d'abundants restes provinents d'un espai metal·lúrgic i la troballa recurrent en la majoria de sectors d'escòries de ferro, presents en gran quantitat, suggereixen la presència propera d'un taller metal·lúrgic d'una certa entitat, i fins i tot que les estructures descobertes formessin part d'aquesta instal·lació artesanal. Les restes d'una activitat de reducció de ferro presents en alguns abocaments, així com els fragments de forn recuperats, sembla que avalen aquesta interpretació. En aquest cas, les habitacions podrien correspondre en gran majoria a estances de treball, associades a porxos i a patis exteriors. Pel que fa a les sitges, estan relacionades amb la conservació de cereals, tot i que n'hi ha d'anteriors a la construcció de les habitacions. La troballa també de fragments de *dolium* ibèric i de molí documenta igualment pràctiques relacionades amb la conservació i la transformació de productes agrícoles. A més de les ofrenes de caràcter ritual sota els nivells de sòl, el reompliment d'una de les fosses de la banda nord sembla tenir un caràcter cultural, fet que documenta el perfil variat de l'ocupa-

5. Actualment s'està excavant una «finestra» de l'ocupació periurbana meridional. Aquest sistema de treball, en pocs anys, aportarà informacions noves sobre l'ocupació fora muralles, tant pel que fa al caràcter i a l'estructura com a la periodització.

ció, que depassa la funció estrictament artesanal, tot i que seria preponderant.

Aquesta implantació periurbana posa en evidència el grau d'intervenció i la diversitat de l'ocupació existent en aquests terrenys emplaçats a poca distància de les dues aglomeracions fortificades, en un període marcat precisament pel gran desenvolupament d'aquestes aglomeracions. L'ocupació exterior era, en aquesta banda nord, molt extensa, ja que els resultats de la prospecció han mostrat l'existència d'altres concentracions de material d'igual densitat que a la zona de «Gou-Batlle». Aquesta barriada, que prolonga vers el nord l'ocupació que s'inicia just en l'espai *extra muros* amb les terrasses del «Camp de Davant», té com a eix vertebrador el camí d'Empúries i s'estén per una zona de 400 m de longitud nord-sud i de 50 a 150 m d'amplada est-oest. Tot i la presència d'espais buits entre els diferents punts d'ocupació descoberts, aquesta ocupació exterior sembla que ocupa més de 2 ha de superfície (fig. 16).

Les funcions reconegudes, en particular el forn ceràmic situat als peus del turó i els elements metal·lúrgics del jaciment «Gou-Batlle», suggereixen que una part de les estructures d'aquest barri podien tenir un caràcter artesanal. Aquesta funció sembla que ha marcat, des del principi, l'ocupació dels terrenys septentrionals. Ara bé, si en un primer moment les estructures artesanals sembla que estan situades a la part alta del turó, fora muralles del primer recinte fortificat, en un moment posterior, la inclusió d'aquesta zona dins de la fortificació va comportar el desplaçament més al nord dels espais de producció artesanal. És, doncs, a partir del segle IV aC que les estructures d'aquest tipus van instal·lar-se en el vessant baix del turó, a proximitat del camí i de les aglomeracions fortificades.

Al nord d'aquesta barriada de caire artesanal, a la banda meridional del Puig de Serra i en els terrenys situats al davant de l'establiment de l'Illa d'en Reixac, les restes localitzades en prospecció dibuixen petites concentracions de material datat en els segles IV i III aC (fig. 16). Per bé que es desconeix el caràcter precís d'aquesta instal·lació, podria tractar-se d'unitats rurals vinculades a l'explotació agrícola. De tota manera, la posició de certs jaciments a tocar del camí d'Empúries, en particular el de «Vinya d'en Gou», pot indicar també alguna altra funció, ara per ara desconeguda. Més al nord, i abans d'arribar a la plana al·luvial del Ter, la part alta del Puig de Serra està ocupada, tal com s'ha dit abans, per la pedrera i la necròpoli, que poden materialitzar els límits de l'espai periurbà sota gestió directa de l'*oppidum*.

Al sector meridional s'hi detecta també una ocupació important del vessant a l'exterior de la muralla i de la porta 6 (fig. 15). Entre els anys 1965 i 1971 es van obrir diversos sondejos en tot aquest vessant, des de la muralla fins a la terrassa inferior al camí de l'Estany, anomenada «Camp d'en Moma», i es van descobrir restes d'estructures que evidenciaven la important densitat de l'ocupació fora muralles (Oliva

1965-1973, 1971). Aquesta implantació, instal·lada en el pendent terrassat, és coneguda només de forma puntual, atesa l'exigüitat dels sondejos portats a terme. Tot i això, les dades conservades informen de la troballa, entre la muralla i el camí de l'Estany, de cinc trams de mur, alguns dels quals delimiten l'angle d'habitacions, d'una sitja i d'una llar. Aquests vestigis es van trobar dispersos en les set rases obertes en el vessant, fet que documenta l'amplitud d'aquesta ocupació exterior. Més al sud, en el «Camp d'en Moma», a 18 m d'altitud i a 70 m de distància de la porta 6 de l'*oppidum*, es van obrir també set sondejos de dimensions reduïdes, que van descobrir dos trams de mur que delimitaven l'angle d'una habitació i una sitja. El material arqueològic trobat en aquestes intervencions es data en els segles IV i III aC, cronologia que coincideix amb la formació i el desenvolupament del barri periurbà septentrional. Les restes documentades sembla que corresponen a espais d'habitació, fet que suggereix l'existència aquí d'una barriada exterior de caràcter residencial.

La prospecció recent del vessant meridional ha permès descobrir altres restes de murs que afloren en superfície i, a la part més baixa del turó, en un nivell inferior al «Camp d'en Moma» i a 14-15 m d'altitud, s'ha localitzat una concentració de material d'uns 1.000 m² de superfície que indica la continuïtat de l'ocupació exterior fins al vessant més baix. A aquestes evidències s'hi afegeix la descoberta, a la banda oest d'aquesta zona meridional, del tram de camí que es dirigeix vers la porta 1 de l'aglomeració i, a prop d'aquest i a uns 50 m de distància a l'oest de la rasa més occidental oberta al vessant, són visibles en un talús restes de murs que defineixen almenys dues estances veïnes. Més enllà, les prospeccions efectuades han descobert vestigis d'una ocupació ibèrica en el vessant nord del Puig Torrecuques, que poden correspondre a una ocupació de caràcter rural.

Aquest conjunt de restes documenta la importància del barri meridional, que s'estén per tot el vessant del turó. De tota manera, s'ignora si l'ocupació era compacta o dispersa, atès que les estructures conegudes són discontinües en l'espai i estan situades a una certa distància les unes de les altres. L'excavació en curs a l'exterior de la porta 6, tot i que encara reduïda, mostra, però, l'amplitud de les obres realitzades per condicionar el terreny i la importància de l'ocupació ibèrica, el caràcter de la qual és encara difícil de precisar. Aquesta intervenció arqueològica presenta un gran interès pel fet d'estar centrada en l'espai situat al davant de la porta 6, situació que pot permetre descobrir i estudiar l'eix viari que comunica l'interior amb l'exterior de l'*oppidum* i l'organització de l'espai *extra muros* (fig. 15).

El desconeixement del traçat precís de la muralla oriental del Puig de Sant Andreu dificulta l'estudi de les restes eventuais emplaçades fora muralles, per bé que les informacions proporcionades pels treballs recents de prospecció geofísica situen la fortificació

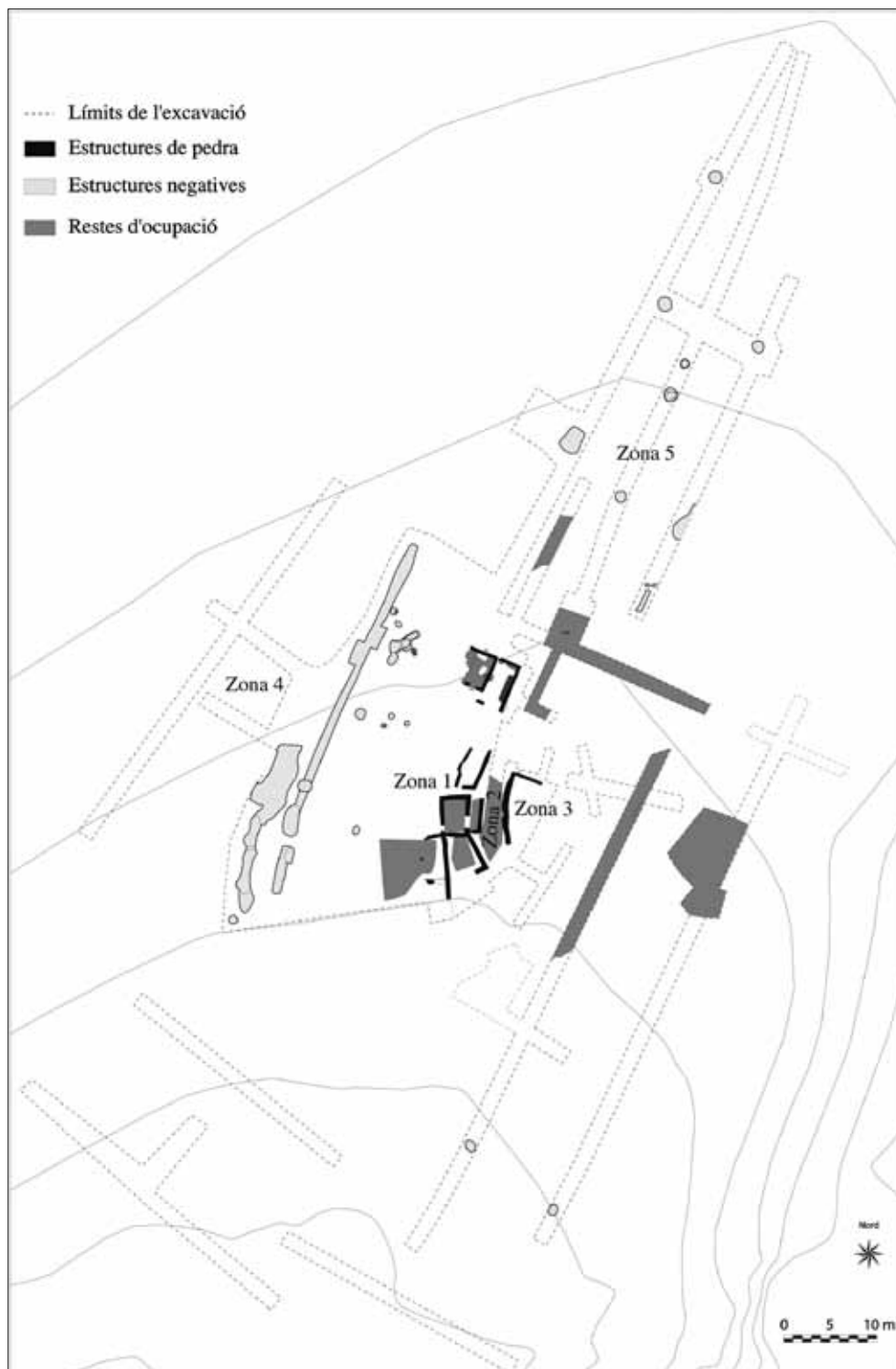

FIGURA 17. Planta del jaciment Gou-Barlle.
Cartografia: MAC-Ullastret.

a la part més baixa del vessant del turó,⁶ a poca distància de l'estany d'Ullastret, el qual en època ibèrica era menys extens que en l'època moderna. Els vestigis coneguts que podien estar ubicats *extra muros* es localitzen en particular a la banda nord-est, en el sector del «Camp d'en Bassó», on M. Oliva va descobrir l'any

1973 restes de murs. Les informacions conservades d'aquesta excavació són molt minses, ja que sols es coneix la troballa de material ceràmic dels segles IV i III aC. Aquestes estructures, atesa la seva situació, podien prolongar vers l'est la barriada periurbana septentrional, ja que es troben situades a poca distància del forn

6. La prospecció geofísica ha estat realitzada per l'equip del geòleg Cornelius Meyer, dins un projecte conjunt de l'Institut Arqueològic Alemany de Madrid i el Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret.

ceràmic descobert als peus de la torre III de la fortificació (fig. 16). En l'espai intermedi entre aquestes restes, les excavacions efectuades a l'exterior de la porta 7 i del tram de muralla que tanca la part nord-oriental del recinte fortificat van descobrir vestigis de pedrera i un material molt abundant que pot indicar la utilització del lloc com a escombrera (Oliva 1969-1970, 1973). Per tant, les dades conegudes, tot i ser reduïdes, permeten intuir una certa presència en el sector fora muralles. De tota manera, aquests vestigis de la banda nord-est mereixen un estudi més aprofundit, que ajudaria a comprendre l'organització dels terrenys que separen els dos establiments fortificats. En direcció al sud-est, les excavacions antigues van descobrir habitacions als sectors de «Closa Batallera» i «Hort de les Estrelles», emplaçats al vessant baix (Oliva 1971), però aquestes restes podien estar integrades dins del recinte si es confirma el traçat de la muralla detectat per la prospecció geofísica.

Els vestigis descoberts a l'exterior de la fortificació documenten l'existència d'una ocupació molt densa entorn de l'aglomeració del Puig de Sant Andreu i en els terrenys que separen aquest establiment del de l'Illa d'en Reixac. A excepció de les restes documentades a la perifèria nord del primer recinte fortificat del Puig de Sant Andreu, les informacions disponibles mostren que els barris exteriors es desenvoluparen a partir del segle IV aC, paral·lelament o poc temps després del gran creixement de l'*oppidum*. Aquesta concordança cronològica posa de manifest el vincle existent entre ambdós fenòmens, ja que la forta intervenció en l'espai periurbà seria conseqüència de la transformació de la comunitat i de la consolidació de la funció urbana de l'*oppidum*. Per tant, el desenvolupament de l'hàbitat *intra muros* es va acompanyar d'una certa «urbanització» de la zona perifèrica, amb la qual cosa es va aconseguir assentar fora muralles alguns equipaments i àrees d'habitació. En certa manera, aquesta estratègia va servir també per unificar els dos hàbitats fortificats, que devien estar envoltats per una ocupació exterior molt densa i de gran extensió. La implantació fora muralles se centra al voltant de l'*oppidum* i s'estén en direcció al Puig Torrecuques a la banda sud i en direcció a l'Illa d'en Reixac i al Puig de Serra a la banda nord. Aquesta àmplia zona estava organitzada pel camí d'Empúries i els seus ramals, al voltant dels quals s'implanten els vestigis coneguts.

A les rodalies d'Ullastret es constata en dos casos una ocupació clara de la part alta de turons, Garriga Grossa al sud i Creu de l'Estany a l'est, que tenen una altitud major que el Puig de Sant Andreu, entre 75 i 90 m. Això podria indicar que, a més d'una funció possiblement rural, aquests jaciments podien tenir algun tipus de relació amb la vigilància del territori. En el cas de l'ocupació de Creu de l'Estany, cal notar que des d'aquest turó es domina el mar, no visible des del Puig de Sant Andreu, i el jaciment de Garriga Grossa té un domini visual de tota la zona meridional. La seva localització és bastant regular, ja que ambdós llocs

se situen a una distància d'1,5 km de l'*oppidum*, la mateixa que té la necròpoli del Puig de Serra respecte al Puig de Sant Andreu. Altres implantacions d'altura detectades a la banda oest podien tenir una funció similar, però les dades disponibles són reduïdes (Plana i Martín 2001). Aquests jaciments, que dibuixen una mena de corona al voltant de l'*oppidum*, podien delimitar l'àrea periurbana gestionada directament per aquest.

És al voltant d'aquests jaciments d'altura que es desenvolupa, a partir del segle IV aC, un hàbitat dispers format per unitats de petites dimensions, probablement granges, emplaçades en el vessant baix de turons i en el pla immediat i que estaven vinculades a l'explotació agrícola. Aquesta implantació dispersa de caràcter rural, que es densifica durant el segle III aC, evidencia la colonització de l'espai agrícola per l'*oppidum*, però també l'aparició d'una ocupació permanent en el territori d'explotació. Si en un primer moment les terres agrícoles de l'entorn eren probablement explotades des de l'aglomeració fortificada, en aquest període es constata un canvi en el model d'explotació, en aparèixer unitats específiques de caire rural.

Aquest sistema d'organització permet intuir l'elevat grau de construcció del territori perifèric a partir del segle IV aC, coincidint amb el creixement i el desenvolupament de l'aglomeració del Puig de Sant Andreu i de l'establiment veí de l'Illa d'en Reixac, que formen una sola comunitat estructurada com a ciutat. És, però, l'establiment del Puig de Sant Andreu que actua com a *oppidum* veritable o, millor dit, com a centre de poder, on habiten de preferència les elits, tal com ho documenten les grans residències detectades a la banda de ponent, les quals estaven adossades a la fortificació. Aquesta posició, juntament amb la monumentalització de la muralla i dels accessos, posa en evidència el caràcter ostentós del recinte fortificat, que defineix un límit tangible amb l'espai exterior. És també dins del recinte i a la part més elevada, visible, per tant, des d'una distància important de territori, que es defineix una àrea sacra en el segle III aC, amb temples de factura mediterrània que no tenen paral·lel en el món ibèric català, però sí en el món colonial. L'afirmació territorial d'aquesta comunitat no es limita a l'àrea periurbana, sinó que afecta igualment una gran part de la zona del nord-est català, factor que posa novament de relleu l'envergadura del centre de poblament ibèric d'Ullastret (Martín i Plana 2003, Plana 2004).

L'estructuració i el funcionament definits en el segle IV aC es mantenen i es reforcen en el segle III aC, tot i que a finals d'aquest segle es produeix un procés de decadència constructiva que tradueix la fi de l'auge i de la prosperitat de l'*oppidum*. Aquesta situació és visible també *extra muros*, tal com ho documenta, per exemple, l'abandonament del jaciment «Gou-Batlle». A l'interior de l'*oppidum*, la recerca portada a terme aquests darrers anys ha permès observar modificacions puntuals realitzades en el conjunt edilici de la zona

14, entre els quals s'ha d'esmentar l'amortització de l'enllosat del pati, o el tapiat de part del porticat d'entrada a la gran sala adossada a la muralla, o la compartimentació d'aquesta amb materials peribles. En aquest sentit, s'ha d'assenyalar que les portes 1, 3 i 7 del recinte fortificat van ser tapiades en aquesta fase, fet que implica modificacions en l'accés a l'interior de l'aglomeració i en la circulació interna, i possiblement, també, un progressiu abandonament de l'hàbitat per part de la població. L'abandonament definitiu dels dos establiments fortificats esdevé a principis del segle II aC, acció que cal relacionar amb la conquesta romana i la repressió de la revolta indígena per part del cònsol Cató.

4. Conclusió

En el cas d'Ullastret, l'estudi de l'ocupació periurbana mostra que, des de molt aviat, van existir estructures emplaçades a la zona *extra muros*, que estaven relacionades amb l'explotació dels recursos de l'entorn, sigui la pedra necessària per construir l'hàbitat fortificat o la conservació dels productes agrícoles. Aquesta incidència en l'espai exterior afecta especialment els terrenys de la banda nord de la primera aglomeració fortificada del Puig de Sant Andreu, tant dalt del turó com en el vessant baix immediat, en el sector que separa els dos nuclis d'ocupació que formen, des de l'inici, la comunitat d'Ullastret. Aquesta doble implantació resulta difícil d'explicar, però és plausible que perpetués simplement una estructura consolidada a l'inici de l'edat del ferro i basada en la construcció de dos assentaments vora l'estany d'Ullastret, els quals no es van arribar a fusionar atesa la presència entremig d'uns terrenys inestables travessats pel curs vell del Daró, que desembocava a l'estany.

En el segle VI aC es produeix el primer gran desenvolupament d'aquest centre de poblament, motivat molt probablement a la vegada per l'increment de l'explotació agrícola i per la instal·lació a poca distància al nord d'una comunitat grega que, com el seu nom ho indica, tenia com a objectiu principal establir una activitat d'intercanvi amb les comunitats locals. Ambdós factors, que són complementaris, van provocar l'eclosió de l'*oppidum* del Puig de Sant Andreu a finals del segle VI aC i durant el segle V aC, que es consolida com a aglomeració principal amb motiu segurament de la seva situació en altura. La fortificació acurada d'aquest establiment i la descoberta d'elements que documenten l'adopció d'una arquitectura monumental, i també la presència ja en aquest moment d'una elit que habita *intra muros*, fan que Ullastret sigui en aquesta època un cas pràcticament únic a la costa catalana. Aquesta evolució particular, conseqüència en gran part dels contactes amb *Emporion*, tradueix el desenvolupament de l'estructura socioeconòmica indígena i l'adopció d'influències mediterrànies en l'organització de l'hàbitat. Aquest procés d'urbanització, que

comporta també la territorialització de la comunitat, culmina a la primera meitat del segle IV aC, moment de gran creixement dels establiments, de construcció de noves fortificacions i de desenvolupament urbanístic. Aquest context explica també la «urbanització» de l'àrea periurbana, que es caracteritza al llarg dels segles IV i III aC per una forta incidència de la intervenció urbana.

Els vestigis descoberts documenten una implantació molt densa *extra muros* del Puig de Sant Andreu, en un radi de 300 a 500 m al voltant de l'aglomeració fortificada (fig. 18). En aquest primer cercle d'intervenció periurbana, destaquen les restes situades al nord i al sud de l'*oppidum*, que formaven veritables barris exteriors. L'ocupació septentrional sembla que es prolonga en direcció al Puig de Serra, tot i que en aquest darrer sector el poblament té una menor densitat i una major dispersió. La localització d'aquesta barriada nord entre els dos establiments fortificats n'explica la important extensió, i contribueix a donar una certa unitat al conjunt de l'ocupació. Aquestes zones fora muralles acullen una implantació variada, que comprenia, segons les informacions disponibles, instal·lacions artesanals, estructures de transformació i d'emmagatzematge de la producció agrícola, àrees d'habitació i fins i tot vestigis culturals. Si la suma de la superfície fortificada de les dues aglomeracions dona una extensió d'aproximadament 15 ha, les restes exteriors ocupen almenys entre 3 i 4 ha de superfície, dimensions que mostren la importància d'aquesta ciutat ibèrica.

A aquest primer cercle de forta densitat de l'ocupació exterior se n'hi afegeix un altre que defineix una mena de corona d'influència que s'estenia fins a una distància d'1,5 km (fig. 18). Aquest segon cercle és intuït a partir de la ubicació, al nord, de la necròpoli de Puig de Serra i, a l'est i al sud, de dos jaciments d'altura (Creu de l'Estany i Garriga Grossa) que sembla que estan relacionats amb la vigilància del territori i que estan connectats visualment amb l'*oppidum*. Altres vestigis, com les pedreres i certs jaciments emplaçats a la banda oest, podien haver contribuït també a delimitar aquesta corona periurbana.

L'estructura d'ocupació restituïda a Ullastret modifica l'esquema d'organització dels *oppida* ibèrics, en configurar-se una imatge molt més complexa de l'hàbitat aglomerat. Malgrat que aquest jaciment té particularitats pròpies, amb motiu principalment de l'existència de dos establiments veïns i de la intensitat dels contactes amb els grecs emporitans, la morfologia urbana i, sobretot, la presència d'una ocupació molt densa fora muralles es constaten en altres establiments del litoral de mateixa categoria, per exemple a Burriac. Aquesta evidència mostra la necessitat d'analitzar les aglomeracions des d'una perspectiva àmplia, que depassi la fortificació i integri l'estudi de l'àrea periurbana, la qual, a diferents nivells, forma part de l'estructura urbana a la vegada que assenyalava la transició vers l'espai rural.

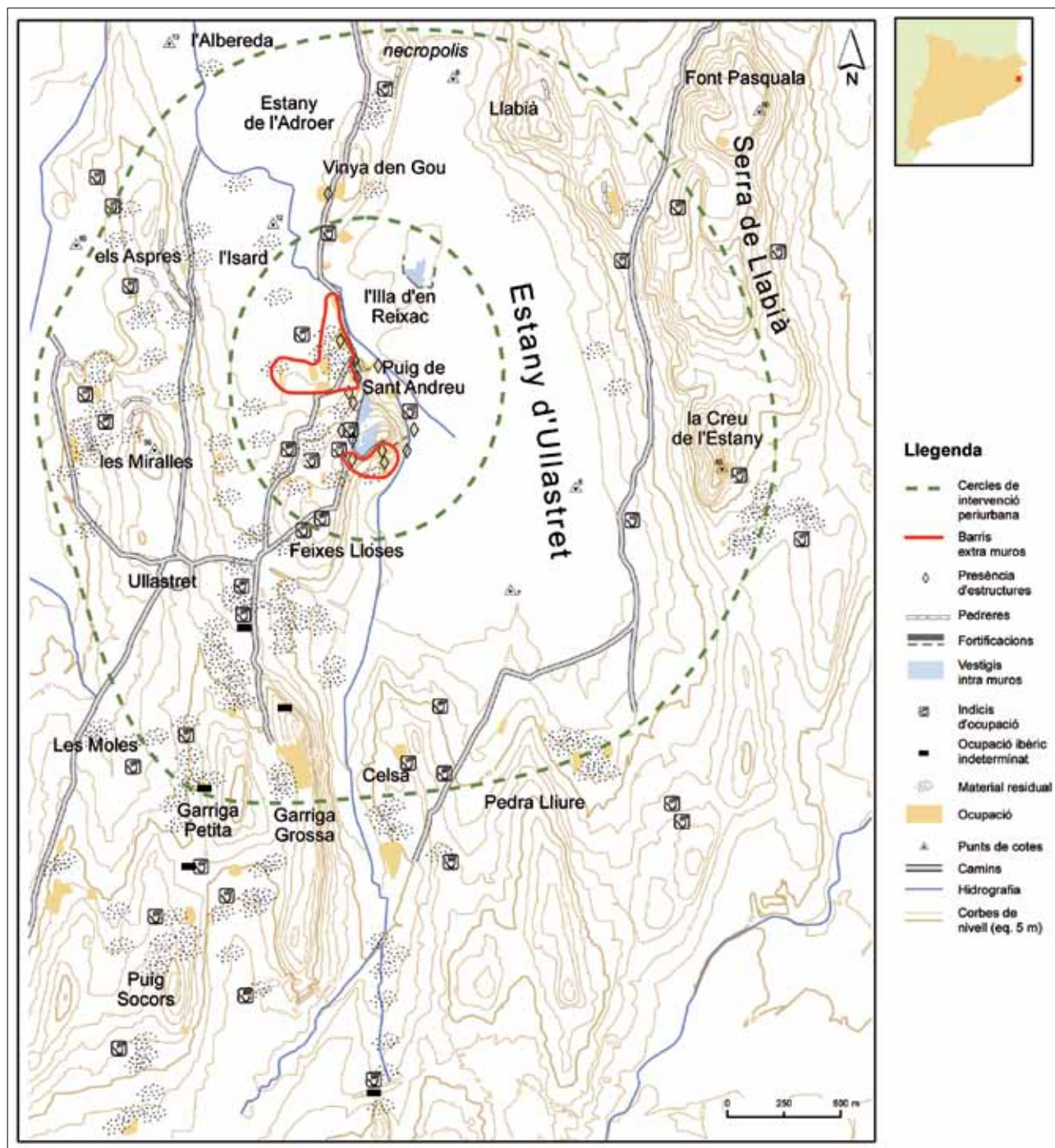

FIGURA 18. Els cercles d'organització de l'àrea periurbana d'Ullastret. Cartografia: Hervé Bohbot.

Bibliografia

- ABAD, L.; SALA, F. 2007: «En torno al urbanismo ibérico de la Contestania», *Lucentum* XXVI, Alacant, 59-82.
- AQUILUÉ, X. et al. 2008: «Noves evidències del comerç fenici amb les comunitats indígenes de l'entorn d'Empúries», a: Garcia, D.; Moreno, I.; Gracia, F., *Contactes. Indígenes i fenicis a la Mediterrània Occidental entre els segles VIII i VI a. n. e.*, Barcelona, 171-190.
- ASENSIO, D. et al. 1998: «Paisatges ibèrics. Tipus d'assentaments i formes d'ocupació del territori a la costa central de Catalunya durant el període ibèric ple», a: «Los Iberos, príncipes de Occidente. Las estructuras de poder en la sociedad ibérica», *Saguntum-PLAV*, Extra-1, València, 373-385.
- 2001: «Les formes d'organització social i econòmica a la Cossetània ibèrica: noves dades sobre l'evolució i tipologia dels assentaments entre els s. VII-I aC», a: Martín, A.; Plana, R., *Territori polític i territori rural durant l'Edat del Ferro a la Mediterrània occidental*, Monografies d'Ullastret 2, Girona, 253-271.

- BESSAC, J.-C. et al. 1999: *La construction en pierre*, París.
- BONET, H.; VIVES, J. 2005: «La organización territorial en el País Valenciano entre los siglos VI y I aC. Panorama actual y reflexiones para el debate», a: *Món ibèric als Països Catalans*, vol. I, Puigcerdà, 667-692.
- BRILL, D. et al. 2010: «Els oppida ibèrics d'Ullastret (Baix Empordà): interaccions entre l'evolució de l'assentament i l'entorn natural», *Cypsela* 18, 287-301.
- BURILLO MOZOTA, F. 2005: «La roue de l'Histoire: frontières et territoires monétaires dans le nord-est de la péninsule Ibérique et la vallée de l'Èbre avant 153 av. J.-C.», a: Boissinot, P.; Rouillard, P., *Lire les territoires des sociétés anciennes*, Mélanges de la Casa de Velázquez 35-2, Madrid, 75-106.
- BURJACHS, F. et al. 1999: «Evolución del paisaje vegetal en relación con el uso del territorio en la Edad del Hierro en el NE de la península Ibérica», a: Buxó, R.; Pons, E., *Els productes alimentaris d'origen vegetal a l'Edat del Ferro de l'Europa occidental: de la producció al consum*, Girona, 31-42.
- 2005: «El territori d'Emporion i les seves dades paleoambientals», *Empúries* 54, Girona, 25-32.
- BUXÓ, R. 2001: *L'origen i l'expansió de l'agricultura a l'Empordà, del Neolític a la Romanització*, Girona.
- CASAS, S. et al. 2002: «Noves aportacions al coneixement de l'ampliació nord de l'oppidum del Puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà) i estudi de la significació d'una inscripció sobre pedra trobada en aquesta zona», *Cypsela* 14, Girona, 237-250.
- 2005: «Els temples de l'oppidum d'Ullastret. Aportacions al seu coneixement», a: *Món ibèric als Països Catalans*, vol. II, Puigcerdà, 989-1001.
- CASAS, J.; SOLER, V. 2004: *Intervenciones arqueológicas en Mas Gusó (Gerona). Del asentamiento precolonial a la villa romana*, BAR International Series 1215, Oxford.
- CODINA, F.; MARTÍN, A.; PRADO, G. de 2008: «Excavació dels nivells fundacionals i precedents de la zona 14 a l'oppidum del Puig de Sant Andreu (Baix Empordà), anys 2006 i 2007», a: *Novenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, l'Escalade Empúries, 99-116.
- CODINA, F. et al. 2009: «Étude et interprétation des dépôts fauniques sous pavement identifiés au Puig de Sant Andreu (Ullastret, Catalogne)», a: *XXIXe Rencontres Internationales d'Archéologie et d'Histoire d'Antibes*, Antibes, 267-274.
- CODINA, F.; MARTÍN, A.; PLANA, R. 2010: *Memòria de la campanya d'excavació de 2008 al jaciment Camp d'en Gou / Gorg d'en Batlle, barri periurbà de l'oppidum del Puig de Sant Andreu*, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret. [Inèdit]
- DUPRÉ RAVENTÓS, X. 2005: «Terracotas arquitectónicas prerromanas en Emporion», *Empúries* 54, Barcelona, 103-123.
- GARCIA-VALLES, M. T. 1999: «El material lític : estudi petrogràfic», a: Martín, A. et al. *Excavacions arqueològiques a l'Illa d'en Reixac (1987-1992)*, Monografies d'Ullastret 1, Girona, 217-224.
- GRACIA, F.; GARCIA, D.; MUNILLA, G. 2000: «Puig de Sant Andreu (Ullastret, Girona). Zona Universitat de Barcelona. Intervencions 1997-1999», a: *V Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Olot, 60-67.
- LLORENS, J. M.; MATARÓ, M. 1999: «La trama urbana i les àrees de circulació», a: A. Martín et al., *Excavacions arqueològiques a l'Illa d'en Reixac (1987-1992)*, Monografies d'Ullastret 1, Girona, 35-38.
- LÓPEZ, J. 1999: «Les muralles (zones 2 i 10): característiques i evolució», a: Martín, A. et al., *Excavacions arqueològiques a l'Illa d'en Reixac (1987-1992)*, Monografies d'Ullastret 1, Girona, 21-34.
- MARTÍN ORTEGA, A. 1990: «El s. III aC a Ullastret (Baix Empordà). Excavació del Tall LL-1», a: *La romanització del Pirineu*, Puigcerdà, 35-41.
- 1998: «Les cabanes enfonsades de l'Illa d'en Reixac: el poblament de la primera edat del Ferro a Ullastret, Baix Empordà», *Cypsela* 12, Girona, 47- 61.
- 2000: «L'oppidum del Puig de Sant Andreu d'Ullastret. Aportació de les intervencions arqueològiques recents al coneixement dels sistemes defensius i de l'urbanisme», a: Buxó, R.; Pons, E., *L'hàbitat protohistòric a Catalunya, Rosselló i Lluçanès Occidental. Actualitat de l'arqueologia de l'edat del Ferro*, Sèrie Monogràfica del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona 19, Girona, 107-121.
- 2005: «Territori i hàbitat al nord-est català en època ibèrica», a: *Món ibèric als Països Catalans*, vol. I, Puigcerdà, 323-345.
- 2008: «Una tomba excepcional de la necròpolis del Puig de Serra (conjunt ibèric d'Ullastret), Serra de Daró, Baix Empordà», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XLIX, 251-268.
- MARTÍN, A. et al. 1999: *Excavacions arqueològiques a l'Illa d'en Reixac (1987-1992)*, Monografies d'Ullastret 1, Girona.
- 2004: «La zona 14 de l'oppidum del Puig de Sant Andreu d'Ullastret. Un conjunt arquitectònic dels segles IV i III aC», *Cypsela* 15, 265-284.
- 2010: «Le site ibérique d'Ullastret (Baix Empordà, Catalogne) et son rapport avec le monde colonial méditerranéen», a: Tréziny, H., *Greco et indigènes de la Catalogne à la mer Noire*, Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 3, Ais de Provença, 89-104.
- MARTÍN, A.; GENÍS, M. T. 1993: «Els jaciments ibèrics del Puig de Serra (Serra de Daró), segles VI-IV aC», *Estudis del Baix Empordà* 12, Sant Feliu de Guíxols, 5-48.
- MARTÍN, A.; MATARÓ, M.; CARAVACA, J. 1997: «Un edifici cultural de la segona meitat del s. III aC a l'Illa d'en Reixac (Ullastret, Baix Empordà)», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 18, 43-70.
- MARTÍN, A.; PLANA, R. 2001: «El nord-est català en època ibèrica i l'entitat territorial de l'oppidum d'Ullastret», a: Martín, A.; Plana, R., *Territori polític i*

- territori rural durant l'Edat del Ferro a la Mediterrània occidental*, Monografies d'Ullastret 2, Girona, 39-52.
- 2003: «L'Empordà au début de l'âge du Fer et à l'époque ibérique: structure et organisation du territoire», a: Bats, M. et al., *Peuples et territoires en Gaule méditerranéenne. Hommage à Guy Barrauol*, Supplément 35 de la *Revue Archéologique de Narbonnaise*, Montpellier, 265-280.
 - 2008: «El jaciment Camp d'en Gou - Gorg d'en Batlle, un barri periurbà de l'oppidum d'Ullastret (Baix-Empordà)», *Cypsela* 17, Girona, 161-183.
 - 2012: «Émergence et premier développement du pôle de peuplement ibérique d'Ullastret dans l'extrême nord-est de la Péninsule Ibérique: l'habitat aggloméré et son emprise précoce sur l'espace périphérique», a: Ropiot, V.; Puig, C.; Mazière, F. (dir.), *Les plaines littorales en Méditerranée nord-occidentale. Regards croisés d'histoire, d'archéologie et de géographie de la Protohistoire au Moyen Âge*, actes de la Table-Ronde de Capestang, Hérault (16-17 novembre 2007), *Archéologie du Paysage* 1, Montagnac, 63-75.
- MARTÍN, A.; PLANA, R.; CARAVACA, J. 2000: «Les activitats artesanals als poblats d'Ullastret (Baix Empordà, Girona), i en el seu territori», a: «Ibers, agricultors, artesans i comerciants», *Saguntum-PLAV*, Extra-3, València, 249-256.
- MARTÍN, A.; PLANA, R.; CODINA, F. 2002: *Informe d'excavació de la zona 50 (Puig de Sant Andreu, Ullastret)*, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret. [Inèdit]
- MORET, P. 1996: *Les fortifications ibériques. De la fin de l'Âge du Bronze à la conquête romaine*, Collection de la Casa de Velázquez 56, Madrid.
- OLIVA PRAT, M. 1947: *Diari d'excavació del Puig de Sant Andreu (Ullastret), any 1947*, vol. I, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret. [Inèdit]
- 1957-1959 : *Diari d'excavació del Puig de Sant Andreu (Ullastret), anys 1957-1959*, vol. IV, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret. [Inèdit]
 - 1965-1973: *Prospeccions i excavacions fora jaciment, 1965-1973*, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret. [Inèdit]
 - 1968-1969: *Diari d'excavació del Puig de Sant Andreu (Ullastret), anys 1968-1969*, vol. X, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret. [Inèdit]
 - 1969-1970: *Diari d'excavació del Puig de Sant Andreu (Ullastret), anys 1969-1970*, vol. XI, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret. [Inèdit]
 - 1970-1972: *Diari d'excavació del Puig de Sant Andreu (Ullastret), anys 1970-1972*, vol. XII, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret. [Inèdit]
 - 1971: «Campañas de excavaciones en Ullastret (Gerona), II-1, la «Illa d'en Reixac» y exploraciones a extramuros de la Ciudad», *Revista de Gerona* 54, Girona, 77-87.
- PLANA MALLART, R. 2004: «Grecs et peuples indigènes dans l'extrême nord-est de la Péninsule Ibérique: communautés agraires et économie rurale», a: Chandezon, C.; Hamdoune, C., *Les Hommes et la Terre dans la Méditerranée gréco-romaine*, Pallas 64, Tolosa, 423-265.
- 2006: *Le paysage périurbain des agglomérations de l'âge du Fer: l'exemple de la communauté ibérique d'Ullastret*, Dossier d'Habilitation à Diriger des Recherches, vol. 1, Université de Pau. [Inèdit]
- PLANA, R.; CRAMPE, B. 2004: «El poblament rural a l'entorn de l'oppidum d'Ullastret: l'habitat de tipus polinuclear», *Cypsela*, 15, Girona, 251-264.
- PLANA, R.; MARTÍN, A. 2001: «L'organització de l'espai rural entorn de l'oppidum d'Ullastret: formes i dinàmica del poblament», a: Martín, A.; Plana, R., *Territori polític i territori rural durant l'Edat del Ferro a la Mediterrània occidental*, Monografies d'Ullastret 2, Girona, 157-176.
- 2002: «Le territoire ibérique: structure du peuplement et organisation territoriale, quelques exemples», a: Garcia, D.; Verdin, F., *Territoires celtiques. Espaces ethniques et territoires des agglomérations protohistoriques d'Europe occidentale*, Paris, 18-29.
- PLANA, R. et al. 2002: *Memòria de la campanya d'excavació al Puig de Serra (Serra de Daró, Baix Empordà)*, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret. [Inèdit]
- 2005: «L'estudi del territori de l'oppidum d'Ullastret (1997-2003). Ocupació extra muros i paisatge rural», a *Món ibèric als Països Catalans*, vol. 1, Puigcerdà, 347-359.
- PONS BRUN, E. 1984: *L'Empordà de l'Edat del Bronze a l'Edat del Ferro*, Sèrie Monogràfica del Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona 4, Girona.
- PRADO, G. de 2008: «La gestió de l'aigua a l'oppidum del Puig de Sant Andreu (Ullastret)», *Cypsela* 17, Girona, 185-200.
- 2009: «Noves aportacions al coneixement de les portes i dels sistemes d'accés a l'oppidum ibèric del Puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà)», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 19, Lleida, 335-358.
- RUIZ, A.; SANMARTÍ, J. 2003: «Models comparats de poblament entre els ibers del nord i del sud», a: Guitart, J.; Palet, J. M.; Prevosti, M., *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, Barcelona, 39-57.
- SANMARTÍ GREGO, E. 1990: «Emporion, port grec à vocation ibérique», a: *La Magna Grecia e il lontano Occidente*, atti del XXIX Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto, 389-410.
- 1992: «Massalia et Emporion: une origine commune, deux destins différents», a: *Marseille grecque et la Gaule*, Études Massaliètes 3, Ais de Provença, 27-41.
- SANMARTÍ, J. 2001: «Territoris i escales d'integració política a la costa de Catalunya durant el període Ibèric Ple (segles IV i III aC)», a: Martín, A.; Plana, R., *Territori polític i territori rural durant l'Edat del Ferro a la Mediterrània occidental*, Monografies d'Ullastret 2, Girona, 23-38.
- 2002: «Les territoires politiques et la formation des états ibériques sur la côte de Catalogne (IVe-IIIe s.

- av. J-C)», a: Garcia, D.; Verdin, F., *Territoires celtiques. Espaces ethniques et territoires des agglomérations protohistoriques d'Europe occidentale*, París, 30-36.
- 2004: «From local groups to early states: the development of complexity in protohistoric Catalonia», *Pyrenae* 35-1, Barcelona, 7-41.
- ZAMORA, D. *et al.* 2001: «El poblament a la Laietània central i septentrional durant el període ibèric ple. Una proposta d'organització territorial», a: Martín, A.; Plana, R., *Territori polític i territori rural durant l'Edat del Ferro a la Mediterrània occidental*, Monografies d'Ullastret 2, Girona, 203-226.

L'ESPAI PERIURBÀ DE L'OPPIDUM LAIETÀ DE BURRIAC. DE L'IBÈRIC PLE A LA ROMANITZACIÓ

Dolors Zamora
Secció Arqueològica del Museu de Mataró

Resum

A l'àrea periurbana de l'*oppidum* de Burriac hi ha la concentració més gran i diversa de jaciments de tota la Laietània ibèrica: assentaments dispersos, camps de sitges, llocs de guaita i de control del territori, necròpolis i una àrea de culte. Aquest fet sembla que evidencia la concentració en aquest lloc d'un poder polític consolidat ja des de finals del segle VI aC amb una estratègia definida i ben planificada d'ocupació i d'organització del territori. Aquesta situació canviarà radicalment al començament del segle II aC. S'inicia llavors una intensa etapa de canvis imposats pels romans, encaminats a transformar el model econòmic indígena i afeblir el seu poder polític per implantar un nou model d'ocupació del territori. L'establiment d'un nou nucli urbà, el de Ca l'Arnau, que actuarà com a centre administratiu romà a prop de l'*oppidum*, l'abandonament de les necròpolis i dels grans camps de sitges i el canvi d'ubicació dels assentaments dispersos situats al voltant de Burriac sembla que ho indiquen. Cap a començaments del segle I aC es produeixen els primers símptomes que mostren el principi d'una etapa de declivi de Burriac i el seu entorn, que culminarà a mitjan segle I aC amb l'abandonament definitiu de l'*oppidum*.

Paraules clau: Laietània ibèrica, Burriac, espai periurbà, poblament dispers, camps de sitges, àrea de culte, necròpolis.

Abstract

In the periurban area of the *oppidum* of Burriac we find the largest and most diverse concentration of archaeological sites in the whole of Iberian Laietania: dispersed settlements, silo fields, look-out posts and places of territorial control, burial sites and a worship area. This would seem to be evidence of a concentration of a political power consolidated from the end of the 6th century BC with a defined strategy and a well planned territorial occupation and organisation. This situation would change radically at the beginning of the 2nd century BC. This was a period of intensive change imposed by the Romans aimed at transforming the indigenous economic model and weakening the political power in order to introduce a new model of territorial occupation. The establishment of a new urban nucleus, that of Ca l'Arnau, which would serve as Roman administrative centre near the *oppidum*, the abandonment of the necropolis and the large silo fields and the change in location of the scattered settlements around Burriac appear to suggest this. Towards the beginning of the 1st century BC we see the first symptoms indicating the beginning of a period of decline for Burriac and its surroundings, which would culminate in the middle of the same century with the definitive abandonment of the *oppidum*.

Keywords: Iberian Laietania, Burriac, periurban area, scattered settlement, silo fields, worship area, necropolis.

L'*oppidum* de Burriac està situat a la vall de Cabrera de Mar, ubicada a la zona central de la comarca del Maresme. Limita amb Vilassar de Mar per la banda de ponent, Mataró per la de llevant, Cabrils pel costat NO i Argentona al nord. El nucli urbà és just on la vall connecta amb la plana litoral, i la seva extensió és de 9,05 km². És a uns 29 km de Barcelona, a 4,5 km de Mataró, i dista uns 3 km del mar. La façana litoral de Cabrera de Mar té 2,3 km de llarg.

Aquesta vall s'estructura a partir de tres muntanyes principals: el Montcabrer (312 m), amb la seva prolongació fins al turó de l'Infern (317 m); Burriac (392 m), i el turó dels Oriols (322 m). Aquestes muntanyes delimiten una vall en forma de semicercle, tancada per la part nord i oberta vers la plana marítima, situada entre els 100 i 200 metres d'altitud. La capçalera de la vall és la muntanya de Burriac. Les tres formen part de la Serralada Litoral i tenen una base geològica granítica d'origen tectònic. El granit és una roca fàcilment erosionable, bàsicament per l'aigua que actua intensament sobre els feldespatos i desfà la roca, fet que origina un tipus de sòl arenós conegut com *sauló*. Són també de fort pendent, la qual cosa facilita l'erosió i el transport dels sediments cap a zones de cotes més baixes, on gradualment s'han anat dipositant.

La vall està erosionada a cada banda per sengles rieres, eixutes la major part de l'any, la de Sant Feliu a l'est i la de Cabrera a l'oest, que es troben a l'entrada del poble tot formant-ne una de sola que desguassa al mar. La part baixa del terme municipal correspon a la zona de «marina» o plana litoral.

1. Els jaciments

El nombre, les característiques, entitat i significació dels jaciments que es distribueixen a l'àrea periurbana de l'*oppidum* de Burriac no tenen paral·lel en cap altre indret de la Laietània. En una vall de no gaire extensió, s'hi troba la major concentració i varietat de jaciments d'època ibèrica de tot el territori laietà. S'han localitzat fins ara almenys 16 petits assentaments dispersos, tres camps de sitges, tres llocs de guaita i de control del territori —entre els quals destaca una imponent torre de defensa—, una cova santuari, dues necròpolis i una àrea d'enterrament.

1.1. Assentaments dispersos

Assentaments del Turó dels Dos Pins

Jaciment situat a la part baixa del vessant de migdia de l'anomenat Turó dels Dos Pins, una elevació de 220 m d'altura sobre el nivell del mar.

Es localitzà una petita agrupació d'hàbitats separats per una canalització central que cronològicament se situen entre la primera meitat del segle IV aC i el començament del segle II aC, període durant el qual es fan diferents reformes. A l'últim terç del segle III aC es construí una potent torre exempta que comporta la inutilització de la canalització central, dels hàbitats situats al costat de ponent i una nova reorganització i reagrupament d'aquests hàbitats al voltant del ja existent a la banda de llevant de la torre i la canalització. Durant el curt període que estigué en ús la torre, es detectà una l'última fase d'ocupació

FIGURA 1. Situació geogràfica de la vall de Cabrera de Mar.

en la qual només funciona un hàbitat, possiblement amb noves funcions relacionades amb l'existència de la torre (Zamora, Garcia Roselló 2005).

Altres assentaments localitzats al Turó dels Dos Pins

Fruit d'una sèrie de prospeccions efectuades en un radi d'uns 100 m al voltant del jaciment del Turó dels Dos Pins, es localitzaren restes de diversos murs d'època ibèrica que podien pertànyer a altres possibles hàbitats. No s'arribaren a excavar, però entre el poc material arqueològic recollit en superfície a prop d'aquestes estructures, no s'identificaren produccions ceràmiques

dels segles II-I aC, per la qual cosa intuïm que es podria tractar d'assentaments rurals, situats en una zona elevada, de cronologia semblant a la del jaciment del Turó dels Dos Pins.

Can Bartomeu

Jaciment que s'interpreta com les restes d'una petita explotació rural construïda cap al darrer quart del segle II aC, relacionada amb una activitat bàsicament agrícola que es devia desenvolupar en l'entorn més immediat. Aquest assentament podria haver estat relacionat amb algunes de les sitges del grup de

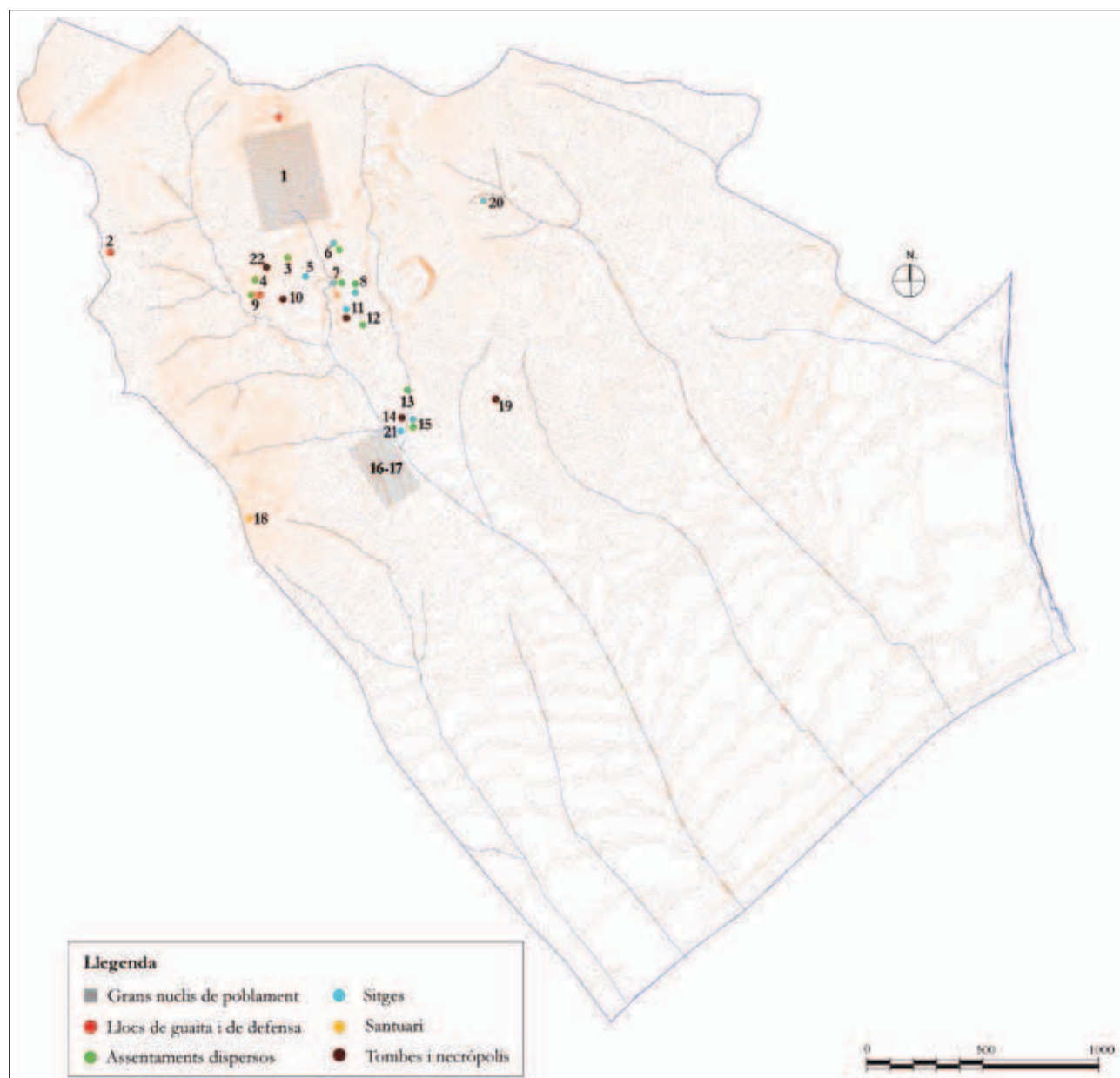

FIGURA 2. Els jaciments arqueològics de la vall de Cabrera de Mar: 1) *Oppidum* de Burriac; 2) Turó de l'Infern; 3) assentament de Can Borràs; 4) assentaments al nord del Turó dels Dos Pins; 5) sitja de Ca l'Angustó; 6) assentament de Ca l'Esteban i sitges de Can Grandia; 7) Can Segarra; 8) Can Bartomeu; 9) assentament i torre del Turó dels Dos Pins; 10/22) necròpolis del Turó dels Dos Pins; 11) sitges de Can Miralles – Can Modolell; 12) assentament de can Modolell; 13) l'Hostal; 14) necròpolis de Can Rodon; 15) Mas Català; 16) Ca l'Arnau – Can Mateu; 17) Can Benet; 18) cova santuari del Montcabrer; 19) Can Ros; 20) sitges del Turó dels Oriols; 21) sitges de Can Rodon. Cartografia: Ajuntament de Mataró.

FIGURA 3. Assentament núm. 2 del Turó dels Dos Pins. Foto: arxiu fotogràfic del Museu de Mataró.

Can Bartomeu, que es localitzaren i excavaren en les proximitats. L'amortització de tres d'aquestes sitges coincideix cronològicament amb el període de funcionament de l'assentament, que fou abandonat el segon quart del segle I aC (Pou 1992; Garcia Roselló, Zamora 1993; Zamora 2005).

Can Segarra

Jaciment situat a 300 m de l'*oppidum* de Burriac i a pocs metres del grup de sitges de Can Bartomeu. Originàriament degué tractar-se d'un edifici compartimentat, com a mínim, en dos espais d'ús domèstic (estances A i B), construït durant la segona meitat del segle III aC. Pel comportament ocupacional de cada un dels dos àmbits de l'edificació —paviments,

llars de foc—, deduïm que responen a dues estructures d'hàbitat diferents. Tanmateix, mentre que a l'estança B només hi hagué una ocupació que sembla que no passà el segle II aC, a l'estança A, durant el primer quart segle II aC, s'hi produí una sèrie de reformes que en perllongaren l'ús fins a un moment indeterminat posterior a l'últim terç del segle II aC.

Properes a l'assentament s'hi excavaren tres sitges, amortitzades a finals del segle II aC, la qual cosa molt possiblement pot significar que foren construïdes durant el període de la romanització i que, probablement, funcionaven com a graners contemporàniament. Com que no estan connectades físicament amb l'hàbitat, no hi ha prou indicis, a excepció del de la proximitat, per relacionar-les-hi (Pérez-Sala, Rovira 1995; Pérez-Sala, Cela 1995; Zamora 2005).

FIGURA 4. Torre del Turó dels Dos Pins. Foto: arxiu fotogràfic del Museu de Mataró.

FIGURA 5. Assentament de Can Bartomeu. Foto: arxiu fotogràfic del Museu de Mataró.

FIGURA 6. Assentament de Can Segarra. Foto: arxiu fotogràfic del Museu de Mataró.

Mas Català

Jaciment arqueològic localitzat en una zona amb un fort pendent. En un principi, s'interpretà com dos petits assentaments rurals de plana, construïts la segona meitat del segle II aC, amb una funció clarament relacionada amb l'activitat agropecuària. Mentre que l'habitatge núm. 2 estigué en ús durant un període curt de temps –l'abandonament se situa durant el darrer quart del segle II aC–, l'abandonament de l'habitatge núm. 1 es produí el segon quart del segle I aC. Prop de l'assentament s'hi localitzà un total de sis sitges, dues de les quals sembla que s'amortitzaren durant el període ibèric ple i tres més durant l'etapa de la romanització –una en el segle II aC i dues en el segle I aC– (Pérez-Sala, Garcia Roselló 2002). Les excavacions que s'estan portant a terme en el jaciment proper de Can Rodon –un assentament de tipus urbà d'època tardorepublicana– podrien posar en relació ambdós jaciments.

L'Hostal

La destrucció quasi total d'aquest jaciment, quan es va construir un edifici a l'indret, no en permet esbrinar amb exactitud l'extensió, entitat i funció de les estructures trobades. Per la seva singularitat, cal destacar-ne dues: un pou, amortitzat el primer terç del segle II aC, i un dipòsit, de 2 m d'amplada per 2,5 m de llargada i més de 3,5 m de fondària –de 17.500 l de capacitat–, amortitzat el tercer quart del segle II aC. També s'hi localitzaren les restes d'una sitja, amortitzada el darrer quart del segle II aC, i d'una edificació, construïda entorn de l'últim quart del segle II aC, de la qual només es conservava un tram d'un mur, una llar de foc i un nivell d'ús relacionat amb el fogar. En desconeixem la data de l'abandonament (Cela, Zamora, Revilla 2002).

Can Borràs

Està situat al peu del Turó dels Dos Pins. Les restes trobades semblen correspondre a un assentament rural

compartimentat, com a mínim, en dos àmbits. Sobra que el primer àmbit estigués parcialment excavat a la roca mentre que el segon sembla que estava bastit amb murs de pedra. A l'àmbit excavat a la roca s'hi associen tres paviments diferents, que demostren l'existència, almenys, de tres fases d'ocupació. No es pot precisar ni quan es construí ni quan es deixà d'habitar, només que funcionava en algun moment del segle III aC i que fou amortitzat a partir del final del segle III aC. De l'altre àmbit no en tenim cap seqüència cronològica (només se n'excavà una petita part).

Es desconeix la cronologia aproximada en què deixaren d'habitar-se els àmbits, ni tan sols si es va fer en el mateix moment (Vinyals 2000, Zamora 2005).

Ca l'Esteban

El jaciment està situat en un punt alt de la vall, molt a prop de l'oppidum de Burriac. S'hi trobaren restes de tres murs que devien formar part, com a mínim, de dues habitacions d'un assentament rural. La sitja trobada en una de les habitacions, la núm. 4 del grup Grandia, sembla que fou amortitzada i escapçada quan es retallà la roca per construir-hi un dels habitacles. Pel que es dedueix de la documentació

FIGURA 7. Assentament de Mas Català. Foto: arxiu fotogràfic del Museu de Mataró.

FIGURA 8. Assentament de Can Borràs. Foto: arxiu fotogràfic del Museu de Mataró.

conservada, s'aprofità part de la sitja arranada com a fogar d'un dels habitatges que s'hi bastí posteriorment.

Es relacionen amb aquest assentament les sitges núm. 1, 2 i 3 del grup Grandia. Sembla que aquestes foren amortitzades, juntament amb els hàbitats, a partir del segon quart del segle I aC (Garcia Roselló, Zamora 1993; Pujol, Garcia Roselló 1994; Zamora 2005).

Can Modolell

Jaciment que forma part del conjunt arqueològic romanomedieval de Can Modolell, està situat en un punt mitjà de la vall de Cabrera de Mar. Desconexim l'evolució i característiques d'aquest assentament, del qual només s'han trobat algunes parets i ceràmica de vernís negre procedent del taller de Calles –variant tardana–, cosa que faria arribar aquest jaciment almenys fins al segon quart del segle I aC (Garcia Roselló, Zamora 1993; Pujol, Garcia Roselló 1994; Zamora 2005).

1.2. Àrees de concentració de sitges

Grup de Can Miralles – Can Modolell

Situat a la part nord de la població de Cabrera de Mar. S'hi localitzà un total de catorze sitges, però se'n desconex l'abast total, perquè el jaciment es destruï en part per la construcció d'uns apartaments. Després de l'última revisió dels materials, podem agrupar-les segons la data d'amortització en tres períodes cronològics: l'últim quart del segle IV aC / començament del segle III aC (sitges núm. 26 i 27), últim quart del segle III aC (sitja núm. 35) i final del segle III aC / començament del segle II aC (sitges núm. 22, 30, 31, 33 i 38). La sitja núm. 24 té una cronologia àmplia del segle III aC. No s'ha pogut datar la resta de sitges (García, Pujol, Esteban 1981; Zamora *et al.* 1994; Zamora 2005).

Grup de Can Bartomeu

S'hi ha trobat un total de trenta sitges, l'amortització de vint-i-una de les quals s'ha pogut datar en un ampli període que abasta des del tercer quart del segle III aC fins a la segona meitat del segle I aC.

La major part de les sitges van ser amortitzades durant el segle III aC o bé a començaments del segle II aC, la qual cosa implica que estaven en funcionament durant el segle III aC, moment en què devia existir en aquest lloc un important camp de sitges per emmagatzemar-hi els excedents agraris controlats des de Burriac. A començaments del segle II aC, el camp de sitges deixa d'existir com a tal. Les sitges més modernes, el nombre de les quals és molt menor, probablement cal associar-les amb assentaments de caire agrícola situats a la vall a partir de la segona meitat del segle II aC (Garcia Roselló, Zamora 1993; Zamora 2005).

Grup de Can Grandia

Estan situades en un punt alt de la vall, molt a prop de l'*oppidum* de Burriac. Es coneix un total de dotze sitges, dues de les quals, a hores d'ara, resten per excavar. Vuit de les sitges estaven agrupades. No podem concretar una data d'amortització, ja que el material estava barrejat. De l'anàlisi de la documentació conservada i de l'estudi del material que s'ha pogut examinar, pot deduir-se que de les dotze sitges localitzades, almenys tres (les núm. 1, 2 i 3) devien formar part, com a mínim, de dues habitacions d'un assentament rural arranat en construir-se l'actual casa (vegeu assentament de Ca l'Esteban). Foren amortitzades juntament amb els hàbitats, possiblement en un moment a partir del segon quart del segle I aC. Les restants no sembla que estiguin relacionades amb cap hàbitat.

Separades de la resta, encara que a prop, se'n trobaren dues més. La núm. 7 es trobà a l'interior d'una propietat privada quan es va construir una piscina. La sitja es destruï i no es pogué recuperar el material arqueològic. La sitja núm. 8 es trobà en fer-se unes obres i rebaixar el camí que va del poble de Cabrera a la font Modolell. Pel material trobat, aquesta sitja tenia una cronologia d'amortització del final del segle III aC o començament del segle II aC (Martí 1978, Banús 1991, Zamora 2005).

Sitja de Ca l'Angusto

No se sap la ubicació exacta de la sitja, situada en una zona boscosa prop del jaciment del Turó dels Dos Pins. No ha estat possible accedir al material trobat a la sitja, per la qual cosa cal remetre's a l'article de Josep Viñals (Viñals 1998: 40-41). En aquest treball, no hi ha gaires dibuixos del material arqueològic, la qual cosa en dificulta la comprovació de l'estudi, especialment el d'importació, on es classifica ceràmica de cronologia molt variada i àmplia. Per aquesta raó, no és possible datar-la (Zamora 2005).

Sitja de Can Ros

A uns 80 m de les tombes de Can Ros s'hi trobà una sitja, l'amortització de la qual s'ha datat de l'últim quart del segle III aC. La sitja sembla que està aparentment aïllada, sense tenir cap mena de relació amb les tombes veïnes. No podem descartar, però, la possibilitat que al jaciment de Can Ros, que s'ha excavat molt parcialment, puguin localitzar-s'hi altres sitges, ja que la data d'amortització coincideix amb la dels altres grans grups de sitges trobats a la vall (Gallimí, Farell, Zamora 1994; Zamora 2005; Zamora 2008).

1.3. Llocs de guaita i de control del territori

Turó de l'Infern

Situat a la part alta de la vall, prop del Montcabrer, a 317 metres sobre el nivell del mar. Una prospecció realitzada a la zona ens ha proporcionat una gran quantitat de material en superfície: fragments ceràmics d'època ibèrica i sobretot restes de materials de construcció (Garcia Roselló, Zamora 1993; Zamora 2005).

Cim de la muntanya de Burriac

Aquest és el punt més alt de la vall de Cabrera de Mar (392 metres sobre el nivell del mar). Les excavacions efectuades han detectat que per sota de les estructures del castell medieval s'hi conservaven bossades de terres entre les esclotxes de la roca, que contenien únicament materials d'època ibèrica (abundant ceràmica ibèrica i alguns fragments ceràmics d'origen itàlic). L'anivellació del terreny en època ibèrica no s'entén si no és com a preparació de l'indret per construir-hi algun tipus d'estructura, que devia haver estat arranada quan s'edificà el castell medieval.

Les darreres excavacions han permès documentar les restes del que devia ser una cisterna del final del segle II aC o el principi del s. I aC, revestida d'*opus signinum* i un paviment de la mateixa tècnica (Caballé, Garcia Roselló 1989; Garcia Roselló, Zamora 1993; Adell 1994; Zamora 2005; Prevosti 2006).

Torre del Turó dels Dos Pins

Es tracta d'una imponent construcció exempta de planta rectangular de 12 x 5,9 m, situada al costat dels assentaments rurals del Turó dels Dos Pins. Les úniques restes estructurals que s'han conservat són part dels fonaments i les rases de fonamentació. S'han pogut identificar tres fases: la construcció de la torre, el darrer terç del segle III aC, la construcció d'un mur annexat a la torre cap al final del segle III aC o al començament del II aC, que tenia un metre d'amplada i del qual es conservava una llargada de dos metres, i el desmantellament o espoli de la torre a l'inici del segle II aC. No s'hi han documentat signes de destrucció violenta o d'incendi, ben al contrari, l'existència de ra-

ses d'espoli, que fins i tot afecten les trinxeres dels fonaments, poden indicar el reaprofitament dels carreus amb què estava construïda. La fi de la torre coincidí amb l'abandonament de les edificacions d'hàbitat properes que encara persistien (Garcia Roselló, Zamora 2005; Zamora 2007).

1.4. Àrea de culte

Cova santuari de les Encantades

La cova està situada a pocs metres per sota del cim de la muntanya del Montcabrer, de 312 m d'altura, que tanca la vall de Cabrera de Mar per ponent. Es localitzà un gran nombre de material arqueològic concentrat a l'esplanada situada al peu de la cova. Juntament amb ceràmiques que podem classificar com a vaixel·la comuna, tant de factura indígena com d'importació, es trobà material de tipus votiu o d'ús ritual (petits gerrets bitroncocònics, miniatures, terracotes i vasos plàstics).

Tot aquest material sembla indicar que l'indret s'utilitzà durant un ampli període cronològic, que abasta com a mínim des del segle IV aC fins a l'abandonament definitiu del poblament ibèric de la vall de Cabrera de Mar, a mitjan segle I aC, amb una perduració ocasional fins al final d'aquest segle (Coll, Cazorla 1998; Zamora 2005).

1.5. Àrees d'enterrament

Necròpolis de Can Rodon

S'han pogut identificar un total de 14 tombes. Eren de secció circular, excavades a la roca, amb un fons pla i dos forats per encabir-hi les dues àmfores. El ritus funerari és la incineració de tipus secundari. La cronologia del jaciment abasta un període ampli situat entre finals del segle IV aC i finals del segle III aC / començaments segle II aC (Rubio de la Serna 1988; Barberà 1970; Garcia Roselló, Zamora 1993; Garcia Roselló *et al.* 1998; Zamora 2005).

FIGURA 9. Cova santuari de les Encantades (Foto: arxiu fotogràfic del Museu de Mataró).

Necròpolis del Turó dels Dos Pins

Està situada a la part baixa del vessant de migdia del Turó dels Dos Pins. S'hi excavà un total de 94 tombes, amb una tipologia molt homogènia que es pot classificar en tres tipus diferents: de secció circular, fons pla amb dos forats de forma cònica per encabir-hi els fons de les àmfores (A-1); de secció quasi circular i fons pla sense cap forat per a les àmfores (A-2), i en forma de ronyó, amb el fons i les parets còncaus, sense forats per a àmfores (B-1). El ritu funerari és la incineració de tipus secundari. Pel material trobat a les tombes, la necròpolis s'ha de situar cronològicament entre mitjan segle III aC i el començament del II aC (Garcia Roselló 1993; Garcia Roselló, Zamora 1993; Garcia Roselló *et al.* 1998; Zamora 2005).

Àrea d'enterrament de Can Ros

S'hi ha trobat un total de cinc tombes, distribuïdes en una superfície d'uns 50 m². La majoria es pot assimilar al grup A-1. El ritu funerari i la forma de deposició del difunt és la mateixa que la de les dues necròpolis de la vall. La similitud del tipus de tombes, de l'armament i de l'aixovar funerari trobat fa pensar que aquestes tombes podrien situar-se també en un període cronològic que abasta entre finals del segle IV aC i finals del segle III o començaments del segle II aC.

Són molt poques les tombes trobades per poder assegurar que es tracta d'una nova necròpolis. Sembla segur, però, que com a mínim es tracta d'una àrea d'enterrament (Gallemí, Farell, Zamora 1994; Zamora 2005; Zamora 2008).

Tomba aïllada de Can Miralles – Can Modolell

Tomba que reaprofitava el forat d'una sitja –la núm. 24 del grup–, que fou buidada per acollir les despulles d'un guerrer, tal com ho indica el tipus de material bèl·lic localitzat, entre el qual destaca la troballa d'un casc de ferro de tipus centreeuropeu (Garcia Roselló, Pujol, Esteban 1981; Garcia Roselló, Zamora 1993; Zamora 2005). La datació és de començaments del segle II aC o potser del primer quart de la centúria.

2. Anàlisi de l'espai periurbà. Pautes d'assentament

Per analitzar les pautes d'assentament dels diferents jaciments en el territori, s'ha de començar per relacionar-los amb el medi natural que els emmarcà, el qual sembla que no ha sofert importants variacions des d'antic. La seva ubicació i distribució, adaptant-se al medi natural o modificant-lo, no tan sols degué obeir a un condicionament físic del marc geogràfic, sinó que, com s'observa, respongué a unes pautes concretes de selecció de l'espai, depenent, entre altres coses, de l'ús o funcionalitat de l'establiment.

A la comarca del Maresme, des d'antic, les rieres i torrents han estat sempre zones de pas o camins naturals que han comunicat la muntanya amb la plana litoral. En el cas de Cabrera de Mar, l'eix més important que actualment distribueix i ordena les comunicacions a la vall és el format pel torrent del Castell i la riera de Cabrera, a la qual desemboca. Un tram de la riera de Cabrera s'utilitza encara avui en dia com a accés al poble de Cabrera de Mar. Excepte el santuari del Montcabrer, tots els jaciments coneguts fins ara se situen a banda i banda d'aquest eix. El torrent del Castell, el qual neix al bell mig del poblat, passa just al costat mateix de la porta meridional de l'*oppidum*, travessa bona part de la vall i desemboca a la riera de Cabrera, i aquesta al mar. Molt a prop de la desembocadura de la riera de Cabrera hi ha documentada una zona d'ancoratge que funcionà en els segles II-I aC (Matamoros 1991). Cal deduir, doncs, que aquest fou el camí natural que connectava l'entrada de l'*oppidum* de Burriac amb el mar i l'eix a partir del qual s'ordenava la vall. Hi ha una pervivència, en part, d'un antic camí amb l'actual. Si es pren com a punt de partida la porta meridional de l'*oppidum* de Burriac, s'observa que en un radi de no més de 800 m hi ha situats tots els jaciments coneguts de la vall. L'accés d'aquests jaciments a l'eix principal, i d'aquest a l'entrada de l'*oppidum*, és ràpid i fàcil.

Els jaciments situats al mig de la vall tenen un camp visual molt reduït, és a dir, no veuen els territoris de més enllà de les muntanyes que emmarquen la vall. No hi ha un camp visual directe entre alguns d'ells, i tampoc entre alguns d'ells i l'*oppidum*. Tanmateix, des de qualsevol d'aquests jaciments es domina visualment alguns dels punts enlairats (per sobre dels 300 m) associats a una funció de control territorial. D'aquests punts se n'han documentat dos: el Turó de l'Infern i el cim de la muntanya de Burriac. Possiblement podia haver-n'hi dos més: el cim de la muntanya del Montcabrer i el del Turó dels Oriols. Des d'aquests quatre punts enlairats hi ha un domini visual perfecte i complet de tota la vall i de cada un dels jaciments.

Els assentaments dispersos estaven situats a banda i banda de l'eix principal que organitzava la vall. A la banda de ponent, en una zona de fort pendent i relativament agrupats entorn del Turó dels Dos Pins, s'hi han trobat fins ara nou assentaments de cronologia de l'ibèric ple. A la banda de llevant de l'eix, en zones més àmplies i de menys pendent, s'han localitzat i excavat fins ara dos assentaments de cronologia antiga i set més de cronologia més moderna, un dels quals, el de Can Segarra, és una pervivència, amb reformes, d'un hàbitat construït en el segle III aC.

A l'entorn més immediat dels assentaments antics no s'hi han localitzat agrupacions de sitges, mentre que la majoria dels assentaments més moderns se situen en zones on anteriorment n'hi havia hagut, i és freqüent el fet de trobar-los amortitzant-les (Ca l'Esteban, Can Bartomeu, Mas Català).

Estretament relacionats amb els assentaments dispersos, cal analitzar els anomenats camps de sitges. Fins al moment s'ha trobat un total de 30 sitges de l'ibèric ple, totes situades en cinc jaciments: grup de sitges de Can Miralles – Can Modolell, grup de sitges de Can Bartomeu, sitges Grandia, Mas Català i Can Ros. Totes aquestes sitges estan situades a la banda de llevant de l'eix que articula la vall, és a dir, en zones força planeres. Un bon nombre d'aquestes sitges té una cronologia d'amortització al llarg del segle III aC o bé de començaments del segle II aC, la qual cosa pot induir a pensar que moltes degueren funcionar com a graners contemporàniament, i sembla que podien formar part d'un gran camp de sitges, l'abast del qual per ara ens és desconegut. En aquest cas, l'única que queda apartada de la resta és la sitja trobada al jaciment de Can Ros. No descartem, però, que formés part d'un altre camp de sitges no trobat fins ara, ja que aparentment no té sentit la seva ubicació, aïllada de la resta.

A diferència de les anteriors, les sitges que tenen una cronologia d'amortització més moderna –del segle II aC fins a mitjans del segle I aC–, no sembla que s'agrupin en conjunts ben definits, sinó que es tracta en realitat de petites concentracions puntuals i, sovint, aïllades (algunes sitges de Can Bartomeu, sitges de Can Segarra, Ca l'Esteban i Mas Català). En tot cas, el nombre de sitges d'aquesta època és molt inferior al de cronologia més antiga. Cronològicament cal associar l'ús d'aquests graners amb la construcció dels assentaments més moderns (vers la meitat del segle II aC), la majoria dels quals incorporen a l'interior un element de reserva, sigui sitja o rebost. Sobta, però, que entre aquestes sitges se'n trobi una d'amortitzada cap el canvi d'era (la núm. 22 del grup de Can Bartomeu), ja que, almenys fins ara, se'ns fa difícil relacionar-la amb cap assentament.

Pel que fa a les àrees d'enterrament, s'observa que estaven situades a prop del camí que organitzava el territori (Can Ros és la més allunyada i dista uns 500 m), i en zones de pendent suau, per sota de 150 m sobre el nivell del mar.

Tot plegat fa la impressió que el model teòric d'ocupació del territori que es va plantejar l'any 1993 (García Roselló, Zamora 1993) és encara vigent, ja que les excavacions fetes amb posterioritat el refermen. Així, en l'etapa de l'ibèric ple, els nuclis rurals se situaven en zones d'un pronunciat pendent per tal de no ocupar les àrees més planeres, on essencialment hi havia els grups de sitges. En el període següent, el de la romanització, es produïren canvis substancials. Els nous nuclis rurals s'estenien per aquelles àrees del territori més planeres, i rebutjaven els llocs enlairats i de fort pendent. Aquestes àrees del territori ocupades pels nous assentaments, en part podien coincidir amb les que en l'etapa anterior estaven destinades al conreu i on eren els camps de sitges. Sembla, doncs, que hi hagué una menor preocupació per ocupar terres d'un major aprofitament agrícola, almenys pel que fa a l'extensió. Aquest fet, juntament amb l'amortit-

zació dels grans grups de sitges, caldrà relacionar-lo amb una concepció diferent del sistema d'explotació agrícola, que de ben segur degué obeir a unes noves necessitats i a una estratègia emmarcada plenament pel fenomen de la romanització, la importància de la qual ens la demostren les espectaculars restes romanes d'aquest període trobades a la vall (jaciments de Ca l'Arnau, Can Mateu, Can Benet i Can Rodon, que a partir d'ara denominarem, per simplificar, Ca l'Arnau).

3. Evolució cronològica del poblament

Un cop analitzats el territori i les pautes d'assentament, cal deduir una seqüència cronològica ordenada de l'evolució en el territori dels diferents jaciments de la vall de Cabrera de Mar al llarg dels segles IV-I aC.

3.1. El període ibèric ple

Cap a la primera meitat del segle IV aC, es documenta l'aparició dels primers assentaments dispersos situats al voltant de l'*oppidum* de Burriac. Es tracta dels assentaments del Turó dels Dos Pins, els quatre localitzats al mateix turó, entre els quals es troba l'assentament de Can Borràs, i els assentaments de Can Segarra. Aparentment estan aïllats, o bé formen petites agrupacions. Aquests assentaments estan situats en una zona de fort pendent que van fer necessaris treballs previs de preparació del terreny, que consistiren bàsicament a retallar la roca. En el cas dels habitatges del Turó dels Dos Pins, comprovem que estem davant d'unes estructures d'habitació on no s'ha trobat cap espai ben delimitat amb una clara funció d'emmagatzematge, ni forats fets al terra que puguin ser interpretats com a llocs per encabir-hi àmfores o altres recipients, ni sitges. Tanmateix, en el cas de Can Borràs, s'han localitzat forats per encabir-hi àmfores (Vinyals 2000; Zamora 2005).

El que sembla clar és que l'estructura d'aquests habitatges, amb llars de foc i paviments, així com les successives reformes que s'hi feren, evidencien que es tractava d'hàbitats amb una llarga ocupació i, per tant, de caire estable, i no temporal. Cronològicament, aquests assentaments abasten un període ampli de més de 150 anys, la qual cosa suggereix que a les immediacions de l'*oppidum* de Burriac existí durant l'etapa de l'ibèric ple un poblament dispers del qual en desconeixem el nombre i l'abast, així com les activitats bàsiques que s'hi realitzaven, tot i que cal suposar que estaven relacionades amb l'explotació del medi més proper. Un cas que hem de considerar diferent és l'assentament de Can Segarra, situat a les immediacions del camp de sitges de Can Bartomeu, i que pot ser una construcció relacionada amb elles.

A la vall de Cabrera de Mar, a les zones planes de mitjana altura és on se situen les grans àrees d'emmagatzematge d'excedents agrícoles. Fins ara s'han localitzat

dues grans agrupacions de sitges, situades molt a prop de l'*oppidum*: la de Can Miralles - Can Modolell i la de Can Bartomeu. D'aquest període són també dues sitges situades al jaciment del Mas Català, una de les sitges de Can Grandia i la de Can Ros. Per la seva situació i proximitat, entenem que, tret de la de Can Ros, les altres podien haver format part d'un sol gran camp de sitges. L'estudi d'aquestes sitges ha permès establir tres grans períodes d'amortització: últim quart del segle IV aC - primer quart del segle III aC, tercer quart del segle III aC i últim quart del segle III aC. En aquest darrer període és quan es produeix un major nombre d'amortització de sitges.

Pel que fa a les necròpolis, excepte la del Turó dels Dos Pins, que estava situada a prop d'uns assentaments dispersos, les altres dues estaven separades de les zones d'hàbitats rurals, si més no els coneguts fins ara. Cal suposar que en el moment de determinar on s'havien de situar les àrees de necròpolis, entre altres consideracions s'havien de tenir presents els condicionants geogràfics i orogràfics. En organitzar-se el territori de la vall a partir de l'*oppidum* de Burriac, possiblement es determinaren aquests espais funeraris, i es defugiren indrets ocupats o destinats a acollir-hi altres usos –hàbitat, conreu, emmagatzematge, etc–. Un altre aspecte que sembla suggerir l'anàlisi de l'espai on s'ubiquen les necròpolis és que sembla haver estat delimitat prèviament. A la necròpolis del Turó dels Dos Pins hi havia una alta concentració de tombes en una àrea molt reduïda durant un relativament llarg període d'utilització. Fins i tot, algunes tombes arriben a tallar-se les unes a les altres. És lògic pensar que una zona dedicada a un ús tan específic i transcendent havia d'estar clarament delimitada i, potser, senyalitzada.

Durant l'últim terç del segle III aC es construeix de la torre del Turó dels Dos Pins. S'havia atribuït a aquesta torre una funció de control i de defensa del territori (García Roselló, Zamora 1993; García Roselló, Martín, Cela 2001). Ambdós conceptes, però, no són equivalents. Així, hem d'entendre el primer bàsicament com una acció preventiva o de cautela per mantenir sota el domini dels grups socials dominants els grups de rang inferior, i evitar així conflictes interns dins de la comunitat i mantenir l'ordre establert per les jerarquies, mentre que el segon sempre va lligat a una acció externa, un perill que ve de fora i al qual cal fer front i rebutjar-lo (Quesada 2003). Per les característiques constructives d'aquesta torre, la ubicació i el període d'utilització, creiem que la funció defensiva és la més versemblant, per la qual cosa, per cronologia i per funcionalitat, l'hem d'emmarcar en el context de la Segona Guerra Púnica (Zamora, García Roselló 2005).

De fet, desconeixem si aquesta era l'única torre d'aquestes característiques que podia existir a la vall de Cabrera de Mar. Potser no era l'única i n'existien d'altres, fins ara no localitzades, que podien conformar una línia avançada de fortificació que consistia a

situar en indrets estratègics talaies d'aquesta mena, tal com s'ha documentat en altres àrees ibèriques més meridionals com a la zona nord del País Valencià (Gusi, Díaz, Oliver 1991) o a l'àrea dels edetans (Bonet, Mata 1991).

3.2 El període ibèric tardà

Tenim poques dades sobre l'evolució dels assentaments ibèrics durant la primera meitat del segle II aC. Tanmateix, les úniques evidències arqueològiques que hi ha sobre aquest moment, encara que poques, són prou representatives: l'espoli de la torre del Turó dels Dos Pins, així com l'abandonament definitiu de les cases del seu voltant i l'amortització de sis sitges més de les grans àrees d'acumulació d'excedents. Encara que no hi ha prou indicis, podem suposar que es van abandonar també els altres assentaments dispersos que havien existit durant el període anterior, com podria ser el cas de Can Borràs, l'assentament més antic del jaciment de Can Segarra i els localitzats al voltant del jaciment del Turó dels Dos Pins. També s'ha de destacar que en aquests moments ja no funcionaven les necròpolis fins ara conegudes de la vall. A part d'això, les úniques dades que tenim de la primera meitat del segle II aC són la reforma i segona ocupació de l'estança A de Can Segarra (l'únic assentament que sembla tenir certa continuïtat des del segle III aC) i la construcció del dipòsit localitzat al jaciment de l'Hostal, que ens documenta una activitat supradomèstica en les zones planes de la vall.

Tot i que no és un assentament ibèric, no podem deixar de parlar del jaciment de Ca l'Arnau. La descoberta l'any 1997 d'aquestes restes obligà a replantejar-se molts dels aspectes que s'estaven considerant sobre el procés de la romanització a la Laietània fins aleshores.

Es tracta d'un extens nucli de poblament del segle II aC del qual s'han excavat quatre sectors inconnexos: les *thermae*, situades a l'antiga propietat de Ca l'Arnau, un extens sector d'hàbitat situat a l'antiga propietat de Can Mateu; una *domus*, situada a l'antiga propietat de Can Benet, i una altra *domus* i dos carrers a la propietat de Can Rodon. Les estructures trobades sembla que defineixen unes edificacions que responen a una ocupació del terreny perfectament dissenyada, amb un planejament urbanístic previ a la construcció. Així ho demostren els treballs de regularització del terreny, l'orientació i distribució de les edificacions, l'ordenació de les edificacions entorn de vials de comunicació, l'existència d'espais d'ús comunitari i la distribució funcional del espai. El coneixement parcial i fragmentari que actualment es posseeix d'aquest jaciment aconsella ser prudent amb la interpretació. És obvi que es tracta d'una troballa excepcional, la valoració definitiva de la qual com a nucli de població de caràcter urbà –urbanisme, tipologia, fases, cronologia, funcionalitat, etc.– i interpretació històrica dependrà primer de l'estudi definitiu dels

FIGURA 10. Termes romanes
de Ca l'Arnau.
Foto: Albert Martín.

sectors excavats fins ara, però sobretot de l'excavació en extensió.¹

Durant la segona meitat del segle II aC comença la colonització agrícola de les zones planeres de la vall, amb l'establiment de nous nuclis rurals. A la vall de Cabrera, fins ara, s'han localitzat set d'aquests establiments: els dos del Mas Català (Pérez-Sala, Garcia Roselló 2002), el del camí de Can Segarra (Pérez-Sala, Cela 1995), el de Can Bartomeu (Pou 1992; Garcia Roselló, Zamora 1993), el de Can Modolell (Garcia Roselló, Zamora 1993; Pujol, Garcia Roselló 1994), el de Ca l'Esteban (Garcia Roselló, Zamora 1993; Pujol, Garcia Roselló 1994) i el de l'Hostal (Cela, Zamora, Revilla 2002). Són petites explotacions relacionades amb una activitat bàsicament agrícola, que es devia desenvolupar en l'entorn més immediat.

La majoria d'aquests assentaments són de mides reduïdes i d'estructura senzilla, tot i que ja utilitzen elements i materials d'una clara influència romana: sostres de *tegulae*, murs estucats, etc. Possiblement eren petites granges que, com a molt, tenien dues o tres dependències, de vegades només una, destinades a habitatge i a les diverses activitats rurals que s'hi desenvolupaven: coberts, magatzems, estables, etc. N'hi ha que podien haver estat relacionats amb algunes de les grans sitges situades al voltant (per exemple, els jaciments de Can Bartomeu, Can Segarra i del Mas Català). Un cas interessant és l'habitatge del Mas Català, el qual, tot i estar situat en una zona ben plana, tenia bona part de l'estructura excavada en la roca, semisoterrada, i el terra ple de forats per encabir-hi àmfores dretes, així com un compacte estucat de calç a les parets interiors, per la qual cosa ha estat interpretat com les restes d'un petit magatzem. Al seu voltant s'hi

documentà també l'existència de canalitzacions per desviar les aigües (Pérez-Sala, Garcia Roselló 2002).

A finals del segle II aC s'amortitza l'habitatge núm. 2 del Mas Català i cap a començaments del segle I aC algunes sitges del grup de Can Bartomeu, les núm. 23 i 30 (Zamora 2005), però no és fins al segon quart que es comencen a produir les amortitzacions dels assentaments tant dins com fora de Burriac. És en aquests moments quan s'abandonen quatre dels sis assentaments dispersos localitzats fins ara i que encara funcionaven: l'habitatge núm. 1 del Mas Català, Can Bartomeu, Ca l'Esteban i Can Modolell. Desconeixem la data precisa d'amortització de l'assentament de l'Hostal i Can Segarra, que, de tota manera, tingueren lloc durant la primera meitat del segle I aC. Podem pensar que segurament fos la mateixa que la de la resta d'assentaments, és a dir, el segon quart del segle I aC. A partir d'aquesta data només trobem restes puntuals d'ocupació, tal com evidencien l'amortització de la sitja núm. 24 del grup de Can Bartomeu en el tercer quart del segle I aC i de la sitja núm. 22 d'aquest mateix grup vers el canvi d'era (Zamora 2005).

4. Consideracions finals

L'estudi dels diferents jaciments localitzats fins ara a la vall de Cabrera de Mar ens permeten plantejar una sèrie d'hipòtesis sobre l'evolució de l'espai periurbà de l'*oppidum* de Burriac al llarg dels segles IV-I aC.

El període ibèric ple esdevingué una etapa crucial al llarg de la qual es desenvoluparen, es fixaren i es concretaren els trets que havien de caracteritzar l'estructura econòmica i social de la vall. L'*oppidum* de

1. Agraïm la informació que ens han proporcionat sobre aquest jaciment Albert Martín i Joaquim Garcia Roselló.

FIGURA II. Jaciment de Can Benet. Detall d'un mosaic d'una estança de la *domus*. Foto: Albert Martín.

Burriac es transformà urbanísticament fins a convertir-se en el nucli urbà més extens de la Laietània, fet que sembla evidenciar la concentració en aquest indret d'un poder consolidat i que es fa palès no solament en les característiques urbanístiques, sinó també en el singular i excepcional conjunt arqueològic de la vall de Cabrera de Mar.

Paral·lelament al desenvolupament de l'*oppidum*, es comença a generalitzar l'hàbitat rural. L'arqueologia ens documenta que durant el període ibèric ple es bastí una sèrie d'assentaments dispersos situats al voltant de l'*oppidum* de Burriac. L'estudi del jaciment del Turó dels Dos Pins ens mostra les característiques d'aquests hàbitats, interpretats inicialment com a dos assentaments rurals compartimentats en diferents àmbits. Tanmateix, la troballa de llars de foc en cada un dels àmbits localitzats, així com el fet de disposar cadascun d'accessos independents, ens suggereix que pot tractar-se d'unes unitats d'hàbitat diferenciades, agrupades amb una funcionalitat comuna, probablement de tipus agropecuari. Són habitatges amb una uniformitat edilícia evident i d'estructura modesta. Al jaciment del Turó dels Dos Pins hi coincideixen fins a tres d'aquests habitatges en un mateix període.

El tipus d'organització i de distribució d'aquests hàbitats és possible que pugui aplicar-se a altres que estan localitzats en zones molt properes al mateix Turó dels Dos Pins i que sembla que tenen una mateixa cronologia, si bé no es pot assegurar perquè la majoria no han estat excavats. En el cas de Can Borràs, desconeixem si es tracta d'una edificació compartimentada o bé de dos hàbitats diferents.

No obstant això, podria tractar-se d'agrupacions d'establiments rurals, situats a poca distància entre ells, que potser formaven part d'un mateix conjunt. Esdevindrien, doncs, un exemple clar d'hàbitats polinuclears que s'entenen en indrets molt concrets de la vall de Cabrera de Mar, com els que es troben als encontorns d'Ullastret, identificats per Rosa Plana i Béatrice Crampe (Plana, Crampe 2004).

El jaciment de Can Segarra, amb dues estructures d'hàbitat també diferenciades, podria ser un altre

exemple d'un altra petita agrupació amb una funcionalitat comuna, potser relacionada amb els camps de sitges propers.

L'estructura jeràrquica de la societat laietana, en especial la resident a la vall de Cabrera de Mar, sembla que té un reflex clar en les seves necròpolis. En total s'ha localitzat un nombre de 113 tombes a tota la vall, atribuïbles a un període de poc més de cent anys. Sobta, doncs, el nombre reduït de tombes localitzades. Si ens remeten a la cronologia general de les necròpolis i les relacionem amb el nombre de tombes, resulta un percentatge desmesuradament baix d'individus enterrats, per la qual cosa entenem que només podien representar un segment de la població resident a Burriac: les elits.

Un altre aspecte que hem de destacar és que també és en aquest període quan es detecta la utilització de la cova santuari de Montcabrer. No deixa de ser significatiu que l'únic centre de culte detectat a l'àrea laietana es trobi ubicat entorn de la vall de Cabrera de Mar i que perduri al llarg de tot l'etapa ibèrica.

A la vall de Cabrera de Mar, les zones planes de mitjana altura que podien haver estat dedicades a l'agricultura és on se situen les grans àrees d'emmagatzematge d'excedents agrícoles, tal com hem vist amb la troballa dels camps de sitges. Cal situar, doncs, en altres indrets de la Laietània les extenses zones de producció, tot i que devia haver-hi petites extensions dedicades al conreu. Els estris agrícoles trobats en les amortitzacions de les sitges de Can Bartomeu són una bona prova d'això.

La cronologia d'amortització d'un notable grup d'aquestes sitges coincideix amb un esdeveniment històric transcendental que protagonitzà l'últim quart del segle III aC: la Segona Guerra Púnica. No podem assegurar que aquestes amortitzacions es degueren a períodes d'inestabilitat causats per la guerra, però sí que podem pensar que la construcció de la torre del Turó dels Pins estava motivada i relacionada amb aquests fets convulsos, la qual cosa podria explicar-ne la data tan tardana, ja que, si no és per un fet d'aquestes característiques, és fa difícil d'explicar per què una construcció tan potent sobrevisqué tan poc temps. Hem de suposar que els seus constructors no dedicarem temps i esforç a construir una torre d'aquestes mides tan excepcionals llevat que hi estiguessin obligats per un fets especials que ho motivessin.

Tots els indicis semblen demostrar que a començaments del segle II aC s'inicia el declivi d'una etapa econòmica basada en l'acaparament, control i comerç d'una agricultura excedentària per part de l'aristocràcia, i es passa a un altre model sustentat per una agricultura de subsistència, que feia impossible l'acumulació privilegiada de la riquesa. És una estratègia encaminada a debilitar el poder polític, no a destruir-lo, mitjançant l'afebliment de les seves fonts econòmiques.

Es tracta d'una curta però intensa etapa de canvis substancials, imposats i encaminats a transformar un poder sobirà en un poder mantingut i condicionat per

una estratègia d'ocupació del territori orquestrada ja de bon començament pels romans. Aquests episodis marcaren l'inici d'un procés de llargues i transcendents transformacions –la romanització–, que, entre altres canvis, comportà la substitució del vell centre administratiu del territori –Burriac– per un de nou situat no gaire lluny –Ca l'Arnau–, seu de la nova administració romana (Garcia Roselló, Martín, Cela 2000). Els esdeveniments històrics convulsos de finals del segle III aC i inicis del segle II aC fan plausible la hipòtesi de l'existència d'un *praesidium* per controlar el centre de poder polític dels laietans, en un punt estratègic del territori, que a més és equidistant entre *Emporion* i *Tarraco*. Salvant prudents distàncies, es podria comparar la funcionalitat que en aquest territori degué exercir l'assentament primigeni de Ca l'Arnau amb altres de cronologia similar i funció semblant. Aquest seria el cas del *praesidium* d'*Emporiae* (Aquilué *et al.* 1984) o del possible assentament al qual pertanyen les estructures que des de ja fa alguns anys s'estan descobrint a la part baixa de l'actual ciutat de Tarragona (Adserias, Burés, Ramon 1994). En aquest sentit, cal no oblidar que les fonts ens informen que, ja des de l'inici de la guerra, els romans establiren *praesidia* en els territoris que consideraven estratègics (*Ab urb.* xxvi, 42). L'existència d'aquest hipotètic *praesidium* a la vall de Cabrera de Mar podria justificar l'emplaçament i el posterior desenvolupament, tant urbanístic com estratègic, del nucli urbà de Ca l'Arnau. Les necessitats de continuar mantenint un centre de control del territori possibilitaren la transformació, expansió i creixement d'un nou nucli de població.

Hem pogut constatar que hi ha molt poca documentació arqueològica durant la primera meitat del segle II aC, però durant la segona meitat assistim a una sèrie de canvis importants. En aquests moments es produeix un canvi d'ubicació dels assentaments rurals ibèrics. Els nous nuclis rurals s'estenien per les àrees del territori més planeres, i rebutjaven els llocs enlairats i de fort pendent. Aquestes àrees del territori ocupades pels nous assentaments, en part, podrien coincidir amb les que en l'etapa anterior estaven destinades al conreu i a contenir els camps de sitges. Sembla, doncs, que hi hagué una menor preocupació per ocupar terres d'un major aprofitament agrícola, almenys pel que fa a l'extensió. Les característiques d'aquests assentaments poden indicar l'existència també d'una ocupació de tipus polinuclear, sobretot si tenim en compte la situació molt propera d'almenys dos d'ells, l'Hostal i Mas Català. Malgrat que no es pot descartar aquesta possibilitat, no hi ha prou evidències que permetin assegurar-ho, atès el context en el qual estan situats. No hem d'oblidar que aquests dos assentaments són els més propers al jaciment romà de Ca l'Arnau i que ni tan sols sabem si la funcionalitat dels dos era la mateixa. Mentre Mas Català es pot relacionar amb l'activitat agrícola, de l'Hostal només coneixem l'existència d'una activitat de tipus artesanal durant la primera meitat del segle II aC i desconeixem la funci-

onalitat de l'edificació datada a l'últim quart del segle II aC, encara que se li pot suposar també una funció rural, però no sabem si complementària a la del Mas Català.

Aquest canvi d'ubicació segurament respongué a una nova estratègia de colonització agrícola sistemàtica del territori, protagonitzada essencialment per la població indígena. Hem de pensar que l'aristocràcia indígena tingué també un paper rellevant en aquests canvis, no tan sols acceptant-los, sinó acomodant-s'hi i impulsant-los, en un intent d'adequar-se als nous temps i treure'n profit. No s'entendria l'èxit i la rapidesa d'aquest procés sense la complicitat de les elits indígenes laietanes que habitaven Burriac.

Sovint s'ha relacionat l'existència d'aquests nous assentaments amb l'inici del cultiu de la vinya. Hi ha estudis que demostren que la producció del vi i el seu comerç foren un dels fenòmens econòmics més importants que tingueren lloc en aquestes contrades durant el segle I aC (Miró 1988, Revilla 1995). Malgrat que no està demostrat que l'aparició i ubicació d'aquests assentaments tingués res a veure amb la producció del vi, ja que no s'han trobat forns per a la fabricació de les àmfores, o els cups o dipòsits de fermentació, no hem d'oblidar que al mateix *oppidum* s'hi ha trobat un magatzem de *dolia* que no podem descartar que estigués destinat a l'emmagatzematge de vi. Malgrat que no hi ha una base prou sòlida que ens permeti proposar la hipòtesi del canvi general de l'agricultura cerealística per la vinicultura durant la segona meitat del segle II aC, no podem negar l'existència d'algunes evidències, tal com ja hem vist, que apunten cap a una evolució gradual en aquest sentit, dirigides sobretot des dels establiments romans. En aquest sentit, les excavacions que s'han anant realitzant a la vall de Cabrera de Mar els últims anys han proporcionat dades molt significatives, encara en estudi, que situen en aquest indret els indicis més antics que es coneixen a la Laietània d'establiments relacionats amb el conreu de la vinya i la producció d'envasos vinaris. Són els jaciments de Can Pau Ferrer (Martín 2000) i, de nou, el de Ca l'Arnau

FIGURA 12. Vista parcial del jaciment de Can Rodon, on es veuen l'encreuament de dos carrers i zones probablement residencials. Foto: Albert Martín.

(Martín 2002, 2004). Així, doncs, tot sembla indicar que els envasos més antics d'aquestes àmfores vinàries de fabricació local, però de tipologia itàlica, es produïren en terrisseries situades a la vall de Cabrera de Mar. És en aquest indret on s'han trobat els primers indicis de fabricació dels envasos que imitaven els tipus itàlics Dressel 1 en el primer quart del segle I aC.

Cap a començaments del segle I aC es produeixen els primers símptomes de canvis que suggereixen el començament d'una etapa de declivi de Burriac i el seu entorn. Tot i així, no tenim la impressió que en aquest primer quart del segle I aC la vall de Cabrera de Mar entrà en un procés de despoblament sobtat i ràpid, que es perllongà de forma ja residual fins a la desaparició de l'*oppidum* de Burriac com a nucli de població, el qual, d'una banda, es traslladarà a la nova ciutat d'*Iluro*, fundada entre el 80-70 aC (García Roselló *et al.* 2000), i, de l'altra, patirà una profunda transformació, en què es mantindran només restes puntuals d'ocupació l'abast de les quals desconeixem, que anys més tard conformaran les noves estructures rurals romanes de producció en el territori: les *villae*.

Bibliografia

- ADSERIAS, M.; BURÉS, L.; RAMÓN, E. 1994: «L'evolució del sector sud-occidental de Tarraco (segle II aC-V dC): Excavacions en un solar del carrer de Pere Martell», a: *XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica. La ciutat en el món romà*, vol. 2, Tarragona, 15-16.
- AQUILUÉ, J. *et al.* 1984: *El fòrum romà d'Empúries*, Barcelona.
- BANÚS, J. 1991: «Les sitges del poblat ibèric de Burriac (Cabrera de Mar, el Maresme: les sitges núm. 36 i 37. Noves aportacions sobre la fase final del poblat», *Laietania* 6, Mataró, 57-83.
- BARBERÀ, J., 1968: «La Necròpolis Ibèrica de Cabrera de Mar (Colección Rubio de la Serna)», *Ampurias* xxx, Barcelona, 97-150.
- 1969-1970: «La necròpolis ibèrica de Cabrera de Mar (Excavación 1968-1969)», *Ampurias* 31-32, Barcelona, 169-189.
- 1970: *La necròpolis de ibèrica de Cabrera de Mar*, Monografias XXXIV, Barcelona, Instituto de Prehistoria y Arqueología.
- BONAMUSA, J. 1970: «Excavacions de sitges ibèriques a Cabrera de Mar», *El Maresme*, Mataró, 13.
- BONET, H.; MATA, C. 1991: «Las fortificaciones ibéricas en la zona central del País Valenciano», a: *Fortificaciones. La problemática de l'ibèric ple (s. IV-III aC). Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia ibèrica (Manresa, 1990)*, Manresa, 11-35.
- CELA, X.; SUBIRATS, I. 1997: *Memòria de l'excavació arqueològica d'urgència realitzada a l'Hostal (Cabrera de Mar, el Maresme)*, Barcelona: Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. [Inèdit]
- CELA, X.; ZAMORA, D.; REVILLA, V. 2002: «El jaciment ibèric de l'Hostal (Cabrera de Mar, El Maresme)», *Laietania* 13, Mataró, 49-67.
- CLARIANA, J. F. 1998: «Presència de fragments amforals de fabricació massaliota a la vall de Cabrera de Mar (Maresme)», a: *Actes del II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines 14, Badalona, 265-267.
- COLL, R.; CAZORLA, F. 1998: «Una cueva-santuario ibèrica en el Maresme: "La cova de les Encantades" del Moncabrer (Cabrera de Mar, Barcelona)», a: *Actas del Congreso Internacional Los iberos, príncipes de Occidente. Estructuras de poder en la sociedad ibérica (Barcelona, 12, 13 y 14 de marzo de 1998)*, 275-282.
- COLL, R.; CAZORLA, F.; BAYÉS, F. 1994: «Un santuari ibèric de la Cova de les Encantades del Montcabrer (Cabrera de Mar, el Maresme). Estudi preliminar», *Laietania* 9, Mataró, 33-86.
- GARCIA ROSELLÓ, J. 1992: «La necròpolis ibèrica del Turó dels Dos Pins. (Cabrera de Mar, Barcelona)», a: *Actas del Congreso de Arqueología Ibérica. Las necrópolis (Madrid, 1-4 de noviembre de 1991)*, Serie Varia 1, 109-144.
- 1993a: *Turó dels Dos Pins. Necròpolis ibèrica*, Sabadell, AUSA.
- 1993b: «La necròpolis ibèrica del Turó dels Dos Pins. Cabrera de Mar, el Maresme», *Tribuna d'Arqueologia 1991-1992*, 39-51.
- GARCIA ROSELLÓ, J.; PUJOL, J.; ESTEBAN, R. 1981: «Les sitges del poblat ibèric de Burriac (II) (Cabrera de Mar)», *Laietania* 1, Mataró, 15-63.
- GARCIA ROSELLÓ, J.; ZAMORA, D. 1993. «La vall de Cabrera de Mar. Un model d'ocupació del territori a la Laietània ibèrica», *Laietania* 8, Mataró, 147-178.
- 2006: «Poblament i territori a la Laietània interior», *Notes* 21, Mollet del Vallès, 217-240.
- GARCIA ROSELLÓ, J.; ZAMORA MORENO, M. D.; PUJOL DEL HORNO, J. 1998: «Armament i societat a la Laietània ibèrica», a: *Actas del congreso Internacional. Los iberos, príncipes de Occidente (Barcelona, 12, 13 y 14 de marzo de 1998)*, Barcelona, 309-325.
- GARCIA ROSELLÓ, J.; MARTÍN, A.; CELA, X. 2000. «Nuevas aportaciones sobre la romanización en el territorio de Iluro (Hispania Tarraconensis)», *Empúries* 52, 29-54.
- GARCIA ROSELLÓ, J.; PUJOL, J.; CELA, X.; ZAMORA, D. 2000: «Burriac. Un centre d'intercanvi i de comerç a la Laietània ibèrica», a: «Ibers. Agricultors, artesans i comerciants», *Saguntum*, Extra-3, València, 357-367.
- GRUP COL·LABORADORS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC DE BARCELONA A CABRERA 1973: *Excavacions de*

- dos habitacions en el poblat ibèric de «Ilduro». Cabrera de Mar, juliol-novembre del 1973. [Inèdit]*
- GUSI, F.; DÍAZ, M. A.; OLIVER, A. 1991: «Modelos de fortificación ibérica en el norte del país valenciano», a: *Fortificaciones. La problemàtica de l'ibèric ple: segles IV-III aC. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica (Manresa, 1990)*, Manresa, 79-102.
- LLEONART, R. 1979: «Nota sobre unes excavacions furtives a Cabrera de Mar», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Mataró i el Maresme* 7, Mataró, 177-180.
- MATAMOROS, D. 1991: «Els ancoratges antics de Vilassar de Mar - Cabrera de Mar i Mataró (el Maresme)», *Laietania* 6, Mataró, 85-98.
- MARTÍ, C. 1978: «Les sitges del poblat ibèric de Burriac (I)», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Mataró i el Maresme* 5-6, Mataró, 125-134.
- MARTÍN, A. 2000a: *Memòria de l'excavació arqueològica a Can Pau Ferrer (Cabrera de Mar, el Maresme). Juny de 1997*, Barcelona, Servei d'Arqueologia de la DGPC de la Generalitat de Catalunya.
- 2000b: «Las termas republicanas de Cabrera de Mar (El Maresme, Barcelona)», a: *Coloquio Internacional Termas romanas en el occidente del Imperio, diciembre 1999*, Gijón, 157-162.
- 2002: «El conjunt arqueològic de Ca l'Arnau: un assentament republicà (Cabrera de Mar, el Maresme)», *Tribuna d'Arqueologia 1998-1999*, Barcelona, 211-228.
- 2004: *Memòria de la intervenció arqueològica de Ca l'Arnau i Can Mateu. Cabrera de Mar-Maresme. Agost 2004*, Barcelona: Servei d'Arqueologia de la DGPC de la Generalitat de Catalunya.
- MIRÓ, J. 1988: *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a. C.-I d. C.)*, BAR Int. Series 488. Oxford.
- MORET, P. 1996: *Les fortifications ibériques de la fin de l'Âge du Bronze à la conquête romaine, Collection de la Casa de Velázquez* 56, Madrid.
- OLESTI, O. 1995: *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I aC). Estudi d'Arqueomorfologia i Història*, Premi Iluro 1994, Mataró.
- 2000: «Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I aC: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral», *Empúries* 52, Barcelona, 55-86.
- PÉREZ-SALA, M.; CELA, X. 1995: *Memòria de l'excavació d'urgència realitzada en el camí de Can Segarra - Can Bartomeu (Cabrera de Mar, el Maresme)* (setembre 1995).
- PÉREZ-SALA, M.; GARCIA ROSELLÓ, J. 2002: «El jaciment arqueològic del mas català. Un assentament rural d'època ibèrica situat a la vall de Cabrera de Mar», *Laietania* 13, Mataró, 5-48.
- PÉREZ-SALA, M.; ROVIRA, J. M. 1995: *Memòria de l'excavació d'urgència realitzada en el camí de Can Segarra - Can Bartomeu (Cabrera de Mar, el Maresme)* (abril 1995).
- PLANA, R.; CRAMPE, B. 2004: «El poblament rural a l'entorn de l'oppidum d'Ullastret: l'hàbitat de tipus polinuclear», *Cypsela* 15, Girona, 251-264.
- POU, J. 1992: *Memòria de la intervenció d'urgència al camí de can Segarra - Can Bartomeu (Cabrera de Mar, el Maresme)* (desembre 1991 - gener 1992), Mataró. [Inèdit]
- PREVOSTI, M. 2006: «Tanagrina i restes romanes republicanes trobades en el cim de Burriac», *Pyrenae* 27, 301-310.
- PUJOL, J.; GARCIA, J. 1982-1983: «El grup de sitges de Can Miralles - Can Modolell (Cabrera de Mar, el Maresme)», *Laietania* 2-3, Mataró, 46-145.
- QUESADA, F. 2003: «La guerra en las comunidades ibéricas (c. 237 - c. 195 a. C.): un modelo interpretativo», a: *Defensa y Territorio en Hispania de los Escipiones a Augusto*, Casa de Velázquez, Universidad de León, 101-156.
- RAMON, J. 1995: *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental*. Col·lecció Instrumenta 2, Barcelona, Universitat de Barcelona.
- REVILLA, V. 1995: *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I a. C.-III d. C.)*, Cuadernos de Arqueología 8, Barcelona, Edicions L'Estaquiro.
- RIBAS, M. 1998: *Els orígens de Mataró*, Premi Iluro 1963, Mataró (2a ed. revisada i ampliada).
- RIBAS, M.; MARTÍN, R. 1960-1961: «Hallazgos de silos ibéricos en Burriac (Cabrera de Mataró)», *Am-purias* XXII-XXIII, 296-306.
- ROVIRA, J. M. 2000: «La ceràmica ibèrica de les sitges del Camí de Can Segarra - Can Bartomeu (Cabrera de Mar). Unes produccions laietanes de ceràmica ibèrica decorada, amb paral·lels indiketans i cessetans», a: *Ituro 2, Segones Jornades d'Arqueologia de Cabrera de Mar i el Maresme (Cabrera de Mar, 4 de juliol de 1998)*, 31-36.
- SANMARTÍ, J. et al. 1998: «Les fàcies ceràmiques d'importació del segle III aC i la primera meitat del segle II aC a la costa central de Catalunya», a: J. Ramon et al., *Les fàcies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC*, Arqueomediterrània 4, Barcelona, 111-128.
- SANMARTÍ, E.; PRINCIPAL, J. 1998a: «Vi per a Hispània. Consideracions entorn del comerç romanoitàlic a les darreries del segle III - començ del II aC», a: *El vi a l'antiguitat. Actes del segon Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. (Badalona 6-9 de maig de 1998)*, Badalona, 175-182.
- 1998b: «Cronología y evolución tipológica de la Campaniense A del siglo II a. C.: las evidencias de los pecios y de algunos yacimientos históricamente fechados», a J. Ramon et al., *Les fàcies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC*, Arqueomediterrània 4, Barcelona, 193-215.

- VIÑALS, J. 1996: «Notícia sobre una sitja ibèrica trobada a Ca l'Angusto (Cabrera de Mar. El Maresme)», a: *XII Sessió d'Estudis Mataronins*, Mataró, 43-54.
- 1998: «Els materials arqueològics de la sitja ibèrica de Ca l'Angusto (Cabrera de Mar. El Maresme)», a: *Primeres Jornades d'Arqueologia de Cabrera de Mar i del Maresme. Homenatge a Rafael Esteban i Salvador, 16 de març de 1996*, Cabrera de Mar, 35-42.
- 2000: «Notícia sobre les habitacions ibèriques de Can Borràs (Cabrera de Mar)», a: *Ilturo 2, Segones Jornades d'Arqueologia de Cabrera de Mar i el Maresme (Cabrera de Mar 4 de juliol de 1998)*, 17-29.
- ZAMORA, D. 2005: *El poblament ibèric de la Vall de Cabrera de Mar. Estudi d'arqueologia i història*. Tesis doctoral inèdita.
- 2007: *L'oppidum de Burriac. El centre del poder polític de la Laietània ibèrica*, *Laietania* 17, Mataró.
- 2008: «Can Ros, una nova àrea d'enterrament d'època ibèrica a la vall de Cabrera de Mar», *Laietania* 18, Mataró, 17-35.
- ZAMORA, D.; GARCIA ROSELLÓ, J. 1993: *Memòria de les excavacions arqueològiques efectuades a l'assentament rural ibèric del Turó dels Dos Pins (Cabrera de Mar, el Maresme). Campanyes de 1990-1991-1992*, Barcelona: Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. [Inèdit]
- ZAMORA, D., et al. 1994: Troballa d'una nova sitja del grup de Can Miralles - Can Modolell (Cabrera de Mar, el Maresme), *Pyrenae* 25, Barcelona, 181-204.
- 2001: «El poblament a la Laietania central i septentrional durant el període ibèric ple. Una proposta d'organització territorial», a: *Actes de la taula rodona Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània occidental*, Monografies d'Ullastret 2, Girona, 203-226.

L'ESPAI SUBURBÀ DE LA CIUTAT ILERGETA DEL MOLÍ D'ESPÍGOL (TORNABOUS, L'URGELL)

Jordi Principal
Museu d'Arqueologia de Catalunya

David Asensio
ROCS - Món Iber

Roger Sala
SOT Prospecció Arqueològica

Resum

L'objectiu d'aquest treball és donar a conèixer i presentar les evidències en relació amb l'existència d'un espai periurbà vinculat a la ciutat ilergeta del Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell) durant el període ibèric ple (segles V-III aC). L'any 2003, de resultes d'una acció agrícola incontrolada en les parcel·les annexes a l'emplaçament del nucli ibèric, es posà al descobert un seguit de restes parcials, situades clarament fora muralla: a l'oest del nucli urbà, un conjunt d'estructures murals, amb enllosats i un parell de forns metal·lúrgics, i, al nord-oest, un grup de sitges. Aquest panorama s'ha completat amb la detecció d'altres estructures a partir de prospeccions geofísiques en diversos punts de l'espai fora muralla. Tot plegat confirma l'existència al Molí d'Espígol d'uns espais periurbans complexos, amb una probable significació econòmica, contemporanis al moment de màxim apogeu del jaciment.

Paraules clau: Molí d'Espígol, espais periurbans, prospecció geofísica, significació econòmica.

Abstract

The aim of this study is to present the evidence indicating the existence of a periurban area linked to the Ilergetan town of El Molí d'Espígol (Tornabous, L'Urgell) during the Middle Iberian Period (5th-3rd centuries BCE). In 2003 uncontrolled agricultural activity on the plots next to the Iberian settlement revealed a series of remains clearly located outside the wall: to the west, several stone walls with paved floors and a pair of metallurgic kilns were discovered, and to the northwest a group of silos. This scenario was completed with the detection of other structures by geophysics surveys at various points outside the walls. All this confirms the existence at El Molí d'Espígol of complex periurban zones with a probable economic purpose that were contemporary with the settlement's heyday.

Keywords: El Molí d'Espígol, periurban areas, geophysics surveys, economic purpose.

1. Introducció

La ciutat ibèrica del Molí d'Espígol es troba al límit nord-est de la plana de l'Urgell, dins el terme municipal de Tornabous, a uns 1.700 m al nord-est del nucli urbà (coordenades UTM $x = 339656$ m, $y = 4619483$ m) (fig. 1). És el jaciment ibèric de més extensió i entitat de la Catalunya occidental, el qual presenta una planta pseudoel·líptica, amb una superfície urbana que ronda entre 0,8 i 1 ha (fig. 2a).

Si bé els orígens de l'assentament cal situar-los en un moment final de la primera edat del ferro (Principal 2006-2007), a partir de la segona meitat del segle VI aC (ibèric antic) el jaciment va adoptar pràcticament la fesomia actual. Durant els segles IV-III aC, el Molí d'Espígol conegué el moment més òptim, i fou abandonat entorn del 200 aC com a conseqüència de la Segona Guerra Púnica. A pesar de ser posteriorment reocupat durant un breu període de temps (final segle II – mitjan I aC), el segon abandó fou ja definitiu (Principal *et al.* 2007, 15-22).

Quant a l'estructuració interna, l'espai presenta una organització complexa que s'articula a partir d'un eix viari principal (només un conegut fins ara, orientat oest/est; carrer 3), i d'altres vies menors, concèntriques. L'urbanisme s'organitza en barris que agrupen estructures domèstiques, d'emmagatzematge i d'ús comunitari delimitades pels eixos viaris i els espais oberts (places) interns. Destaca, així mateix, la complexitat i progressió dels sistemes defensius amb tres perímetres de muralla coneguts fins ara i que van des de la primera edat del ferro fins a l'ibèric ple (Principal *et al.* 2009, 20-25).

D'altra banda, a partir de les dades arqueològiques contrastades de què es disposa actualment, és possible

afirmar que el Molí d'Espígol no es redueix solament a les restes visibles avui dia o a la projecció del perímetre de l'hàbitat delimitat per les muralles, sinó que també disposa d'espais on es localitzen restes arqueològiques més enllà del nucli emmurallat, annexes i dependents del centre urbà, amb funcions especialitzades, tot formant un conjunt complex.

En l'àmbit terminològic (DIEC2 2007), s'entén avui dia com a *espai suburbà* l'espai situat fora de la ciutat però que hi és en relació, mentre que l'*espai periurbà* és el que pertany a la perifèria de la ciutat, entesa com a extrems o marges d'una entitat geogràfica; finalment, una altra denominació possible seria la d'*espai extramurs*, que és definit com l'espai fora del recinte d'una ciutat, d'una vila o d'un lloc. Si bé totes tres denominacions formalment impliquen el mateix, el contingut significant aporta matisos prou diacrítics: l'espai extramurs és simplement tot allò que es troba fora del recinte, sense més especificacions; es prioritzaria com a significant la localització física. L'espai suburbà, a banda de ser tot allò que es troba fora de la ciutat, a més, implica que aquesta hi té una relació; és a dir, és un espai extramurs vinculat al nucli urbà, es prioritza com a significant l'àmbit relacional. Finalment, l'espai periurbà s'identifica directament amb la perifèria de l'entitat urbana com a espai geogràfic, és a dir, tot allò que hi ha a l'extrem o marge d'una entitat territorial que podem definir com a ciutat; es prioritza, en aquest cas, la disposició geogràfica i l'àmbit espacial.

De fet, totes tres denominacions semblen, en principi, correctes a l'hora de descriure els espais ocupats que trobem més enllà de les muralles d'una ciutat antiga. Tanmateix, considerem que el concepte que defineix més apropiadament el conjunt d'evidències documentades al Molí d'Espígol és el d'*espai suburbà*, atès que conté la contraposició binària bàsica de l'espai extramurs (és un grup d'estructures situades fora de la ciutat), i no determina l'especificitat territorial «perifèrica» de l'espai periurbà (és un grup d'estructures situades fora de la ciutat, pròximes a aquesta, i que molt probablement, malgrat la manca de dades en aquest sentit, no configuren la perifèria de l'àmbit territorial de la ciutat). A més, emfatitza l'aspecte relacional entre l'interior i l'exterior, que implícitament s'ha d'entendre en clau jeràrquica o de dependència.

A partir d'aquesta reflexió, podria proposar-se que l'entitat urbana protohistòrica que intentem definir caldria entendre-la en funció d'un esquema de corones concèntriques: un nucli central, l'espai emmurallat, la ciutat pròpiament dita; una primera corona (espai suburbà), allò que es troba immediatament després de les muralles, fora del nucli, progressió i extensió física del centre, i, en darrer terme, la corona exterior (espai periurbà), allò que es troba més enllà de la primera corona, que manté una relació directa amb el nucli però no en manté una connexió física i que, en darrer terme, s'articula com a límit o frontera de l'entitat urbana.

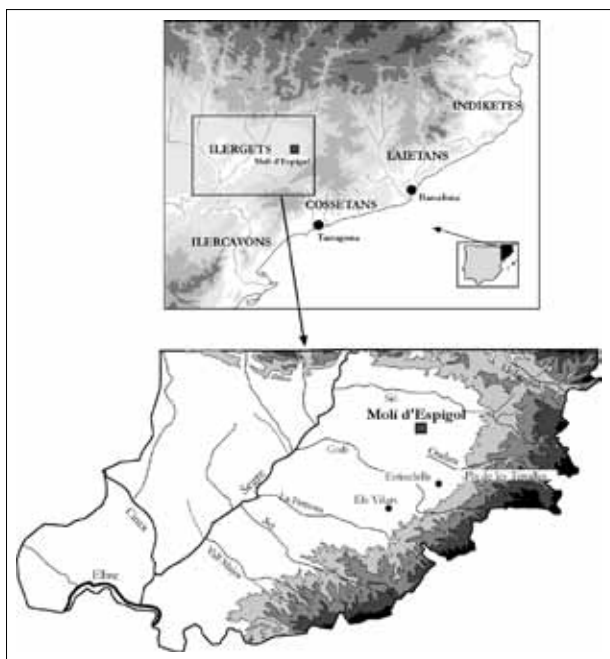

FIGURA 1. Mapa de situació del Molí d'Espígol.

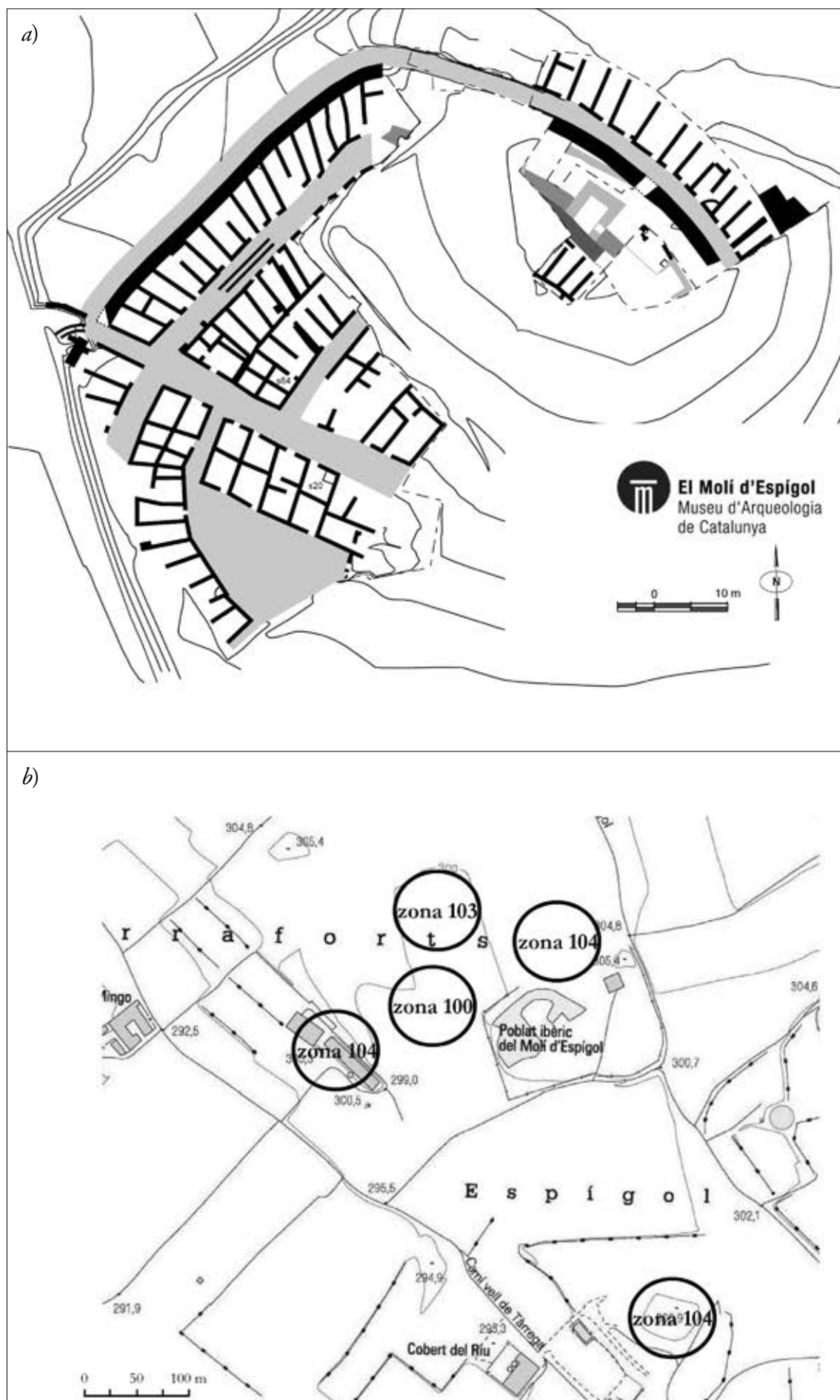

FIGURA 2.
a) Planta del
jaciment;
b) localització
de les zones
suburbanes
al voltant
del jaciment.

2. Les evidències

Les dades de què avui disposem sobre els espais suburbans del Molí d'Espígol són majoritàriament conseqüència de troballes casuais provocades per moviments de terres, accions constructives incontrolades, treballs agrícoles o simples informacions orals sobre algun material arqueològic aparegut en superfície prop dels camps de conreu que envolten l'assentament. És a dir, les dades no provenen d'intervencions arqueològiques programades ni d'un projecte de recerca concret i centrat en la temàtica, sinó d'accions i troballes fortuïtes que han provocat la presa de consciència d'aquesta problemàtica i la necessitat de ser tractada.

Els espais suburbans fins ara detectats i relacionables amb el Molí d'Espígol per proximitat i per correspondència cronològica són quatre (fig. 2*b*).

2.1. La zona 104

A uns 280 m a l'est del nucli urbà del jaciment, es detecta una petita elevació (307 msnm); es tracta d'un turó possiblement rebaixat fins a la capa geològica de calcària per tal de condicionar-lo per a tasques agrícoles. Les troballes, molt esporàdiques, són el resultat de prospeccions puntuals i selectives realitzades per M. Cura (1996, 272-273; 2006, 51): no s'hi detecta cap estructura arquitectònica però sí material mòbil, ceràmica fonamentalment atribuïble de manera homogènia al període ibèric ple; entre les peces més destacables cal esmentar diversos fragments de vaixel·la de vernís negre (una base decorada d'escudella ROSES 12, així com restes d'un bol CAMP-A 27a-b, d'una escudella CAMP-A 27B i d'una copa CAMP-A 49B), indicis que semblen apuntar vers una cronologia del 200 aC.

2.2. La zona 103

Es tracta d'una altra elevació (300 msnm), allargassada i estreta, situada a uns 180 m al sud-oest del nucli emmurallat. Durant els anys setanta del segle passat, amb motiu dels rebaixos per a la construcció d'una explotació ramadera, s'hi documentaren restes arquitectòniques de poca entitat, segurament estructures murals de maçoneria que delimitaven petits espais (descrits pel prof. Maluquer de Motes com a «corralines») (Cura 1990, 180; 1996, 271), amb material arqueològic associat. Actualment no queda cap testimoni de les restes, ja que foren destruïdes durant el bastiment de la granja; no obstant això, un lot de ma-

terials prou significatiu i coherent pel que fa a fàcies ceràmica fou estudiat per M. Cura (1990, 180; 1996, 271-272). Aquests materials demostren de manera fefaent que l'amortització d'aquesta àrea va tenir lloc entorn del 200 aC, moment en què també es detecta un abandó prou generalitzat de les estructures de l'espai urbà, algunes de les quals amb signes evidents de destrucció. Per tant, és possible afirmar que al final del segle III aC el Molí d'Espígol disposava d'una franja d'espai suburbà que pel sud-oest s'estenia fins a 180 m del nucli emmurallat, i que molt probablement les estructures de la zona 103 en fossin el límit; més enllà, vers l'oest, no es té notícia d'altres restes.

2.3. Les zones 100-102

El 2003, les parcel·les que envolten pel sud i l'oest el nucli urbà del jaciment (parcel·la 77, al sud i sud-oest; parcel·la 55 a l'oest i nord-oest; el nucli urbà és ocupat per la parcel·la 56) foren objecte d'uns treballs agrícoles destinats a implantar-hi un sistema de reg per aspersió: s'hi practicà un seguit de rases (40 en total) que, en forma de graella, abastaven gairebé el total de la superfície d'ambdues parcel·les, d'un extrem a l'altre. Amb la neteja d'una molt reduïda proporció dels centenars de metres de parets de rases distribuïdes per la partida afectada, fou possible detectar i documentar més d'una vintena d'estructures arqueològiques. Es tracta d'elements de naturalesa molt diversa, conformats tant per estructures constructives murals, paviments empedrats o altres de funcionalitat incerta com per estructures excavades com ara sitges, forns i fosses.¹

Les restes han estat agrupades en tres zones (100, 101 i 102), en principi, diferenciades per la disposició espacial i per la coherència de la seva concentració (fig. 3).

2.3.1. La zona 100

Aquesta agrupació d'estructures es troba a uns 76 m a l'oest/sud-oest del nucli urbà, en l'àrea central de la parcel·la 77 i s'estén per una superfície aproximada de 2.500 m². S'hi documenten fonamentalment estructures murals amb dos grups ben definits,² és a saber, l'un situat més al sud i l'altre més cap al nord (fig. 4*a*).

En el primer grup és on ha aparegut un major nombre d'evidències arqueològiques, entre les quals s'han de destacar dues petites estructures de combustió, de forma rectangular (FN 100001 i FN 100002) (fig. 5*a*), retallades, en ambdós casos, en nivells arque-

1. Tanmateix, cal insistir que hi ha moltes altres estructures que únicament pogueren ser observades i situades però no netejades ni documentades amb precisió. Així mateix, s'ha de fer notar la potencial existència de moltes altres restes que, en no poder-se netejar sistemàticament tots els metres de parets de rases, passaren desapercubudes. De fet, en aquelles àrees on es documentà una més alta concentració de vestigis arqueològics, les estructures no detectades deuen ser numèricament superiors a les constatades (sobretot, com és lògic, pel que fa a les estructures excavades tipus sitges o forns).

2. Cal tenir present que aquesta diferenciació pot ser deguda únicament a la natura i llargada de les rases agrícoles, ja que entre ambdues agrupacions existeix un espai buit, que no en fou afectat i que, per tant, pot existir una connexió entre elles.

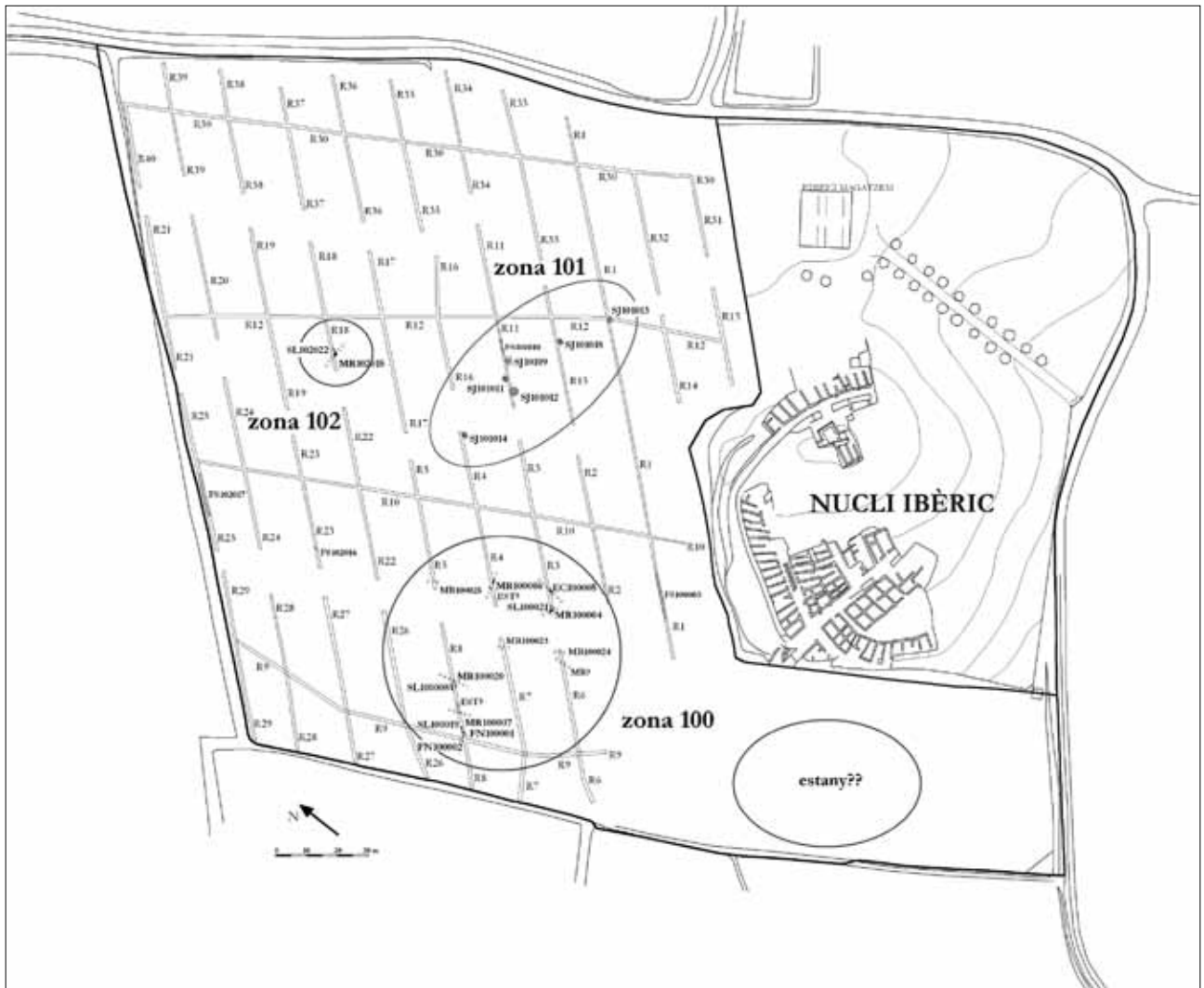

FIGURA 3. Localització de les zones suburbanes 100-102.

ològics i no en la roca natural. També en tots dos casos es fa evident l'existència d'una revora molt fina (d'un a dos cm), endurida per l'acció del foc (molt més consistent i compacta en el cas del FN 100001). El FN 100002 té unes mides de 60×40 cm, mentre que el FN 100001 és més allargassat, amb només 30 cm d'ample per 1,20 m de llargada conservada. L'extrem est d'aquest FN 100001 resta amagat sota una agrupació de pedres de petites dimensions que podrien formar part d'una estructura de difícil interpretació. La funcionalitat metal·lúrgica d'ambdues estructures es confirmaria plenament excavant-les, però aquests trets que acabem de descriure remetent directament a altres elements i models similars ben estudiats d'època ibèrica (Rovira 1998, 67-70), i ens permeten avançar aquesta hipòtesi.

A uns 60 cm més al nord, s'hi localitzà una agrupació de lloses disposades de forma ordenada, planes, que s'ha interpretat com a part d'un enllosat (SL 100019) (fig. 5a). Igualment, a uns 12 m més al nord, una acumulació important de lloses planes (SL 100008) s'estén al llarg de més d'1,5 m a banda i banda de la rasa

(fig. 5c). De fet, la presència d'enllosats, molt curats i emprant lloses de grans dimensions, és una constant en l'àrea urbana de l'assentament, tant en les vies de circulació com a l'interior dels espais. A més, cal dir que aquest enllosat està ubicat entre de les restes clares de dos murs, ambdós molt malmesos per l'acció de la pala mecànica (MR 100007 i MR 100020). Els trams conservats d'aquests dos murs sembla que estan situats en paral·lel (orientats nord-est/sud-est), de manera que la seva hipotètica prolongació podria donar lloc a pensar que formarien part dels dos costats d'un mateix àmbit, en l'interior del qual es disposaria l'esmentat enllosat SL 100008. Seguint aquesta hipòtesi, al sud del MR 100007 s'hi disposaria un nou espai en què apareixen els dos fornets de forja, i que identificaríem amb un taller metal·lúrgic.

A uns 20 m al nord-est del MR 100020 es documentaren les restes d'una altra estructura, semblantment un mur (MR 100023), i a uns 17 m cap a l'est, unes altres restes murals molt semblants (MR 100024). Totes dues segueixen el mateix patró i orientació que el MR 100007 i el MR 100020.

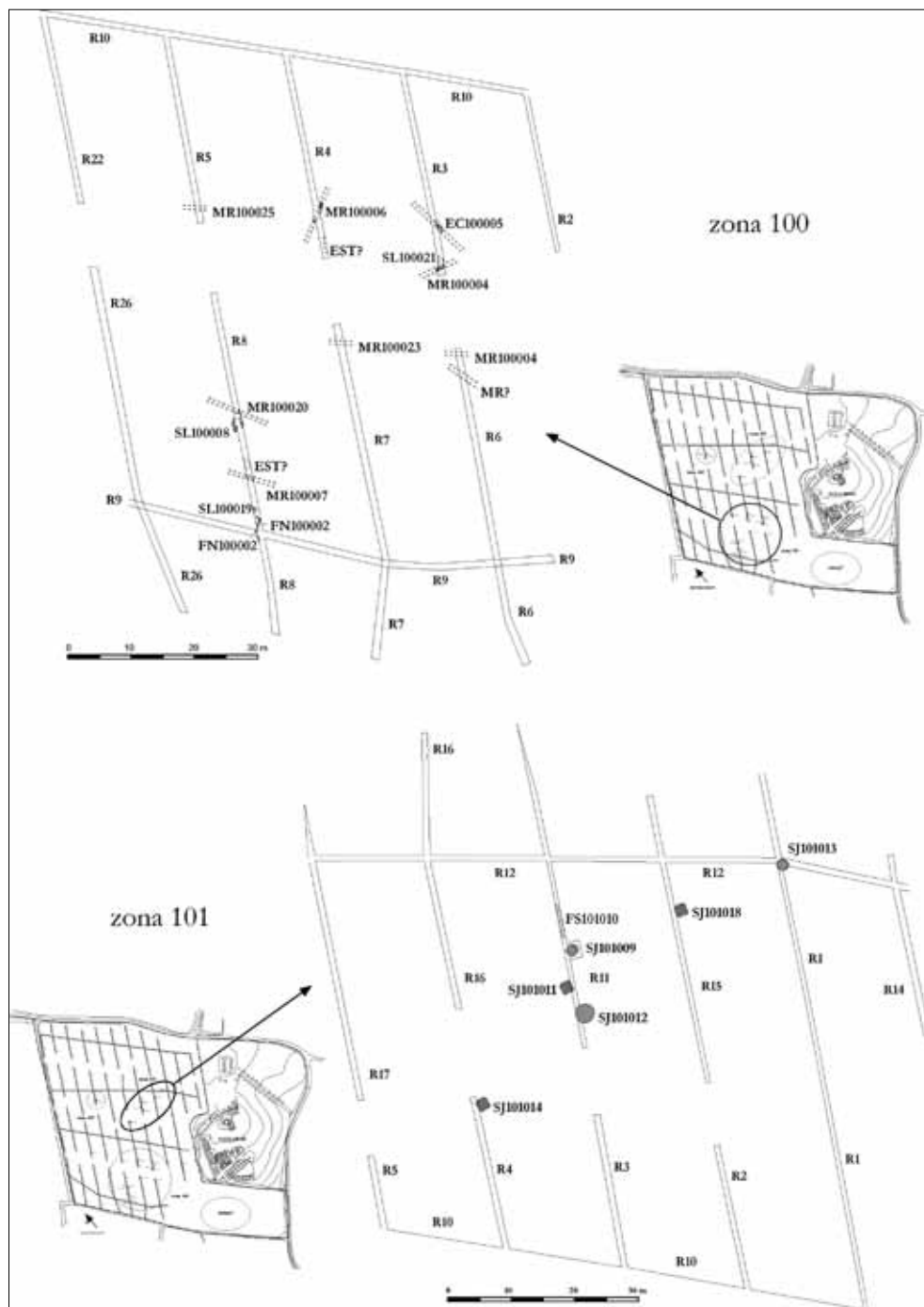

FIGURA 4. Detall de les zones suburbanes 100 i 101.

En el segon grup, situat més al nord-est que l'anterior i més proper a l'espai urbà, destaca la troballa d'un mur (MR 100004) que ha estat esbotzat en tota l'amplada de la rasa on fou documentat (fig. 5d). Es tracta d'un mur d'aparença sòlida, amb poc més de 40 cm d'amplada, i una alçada conservada que s'aproxima als 60 cm. Cal dir que, a banda de les parets, al fons de la rasa encara hi ha pedres que pertanyen a una filada inferior de la mateixa estructura. En netejar les pedres d'aquesta filada inferior, va aparèixer una petita deposició de fauna, composta fonamentalment per ossos d'extremitats d'un animal petit. Una evidència d'aquestes característiques fa pensar en l'existència d'un probable sacrifici ritual propi de cerimonials de tipus fundacional.

La presència de nivells arqueològics associats a aquesta estructura és força evident, amb una potència estratigràfica conservada, a banda i banda del mur, molt notable. De fet, a tocar del mur, pel seu cantó nord, es conservaven les restes de la meitat inferior d'un vas ceràmic *in situ* (molt afectat pels rebaixos mecànics a la rasa), una tenalla de grans dimensions de ceràmica ibèrica oxidada. A l'altre cantó del mur i al nivell de la base, aparegué un grup de grans lloses disposades de forma ordenada que sens dubte formen part d'un empedrat associat a aquesta estructura (SL 100021) (fig. 5d).

Uns quants metres més al nord s'hi localitzen les restes d'una segona estructura constructiva (EC 100005),

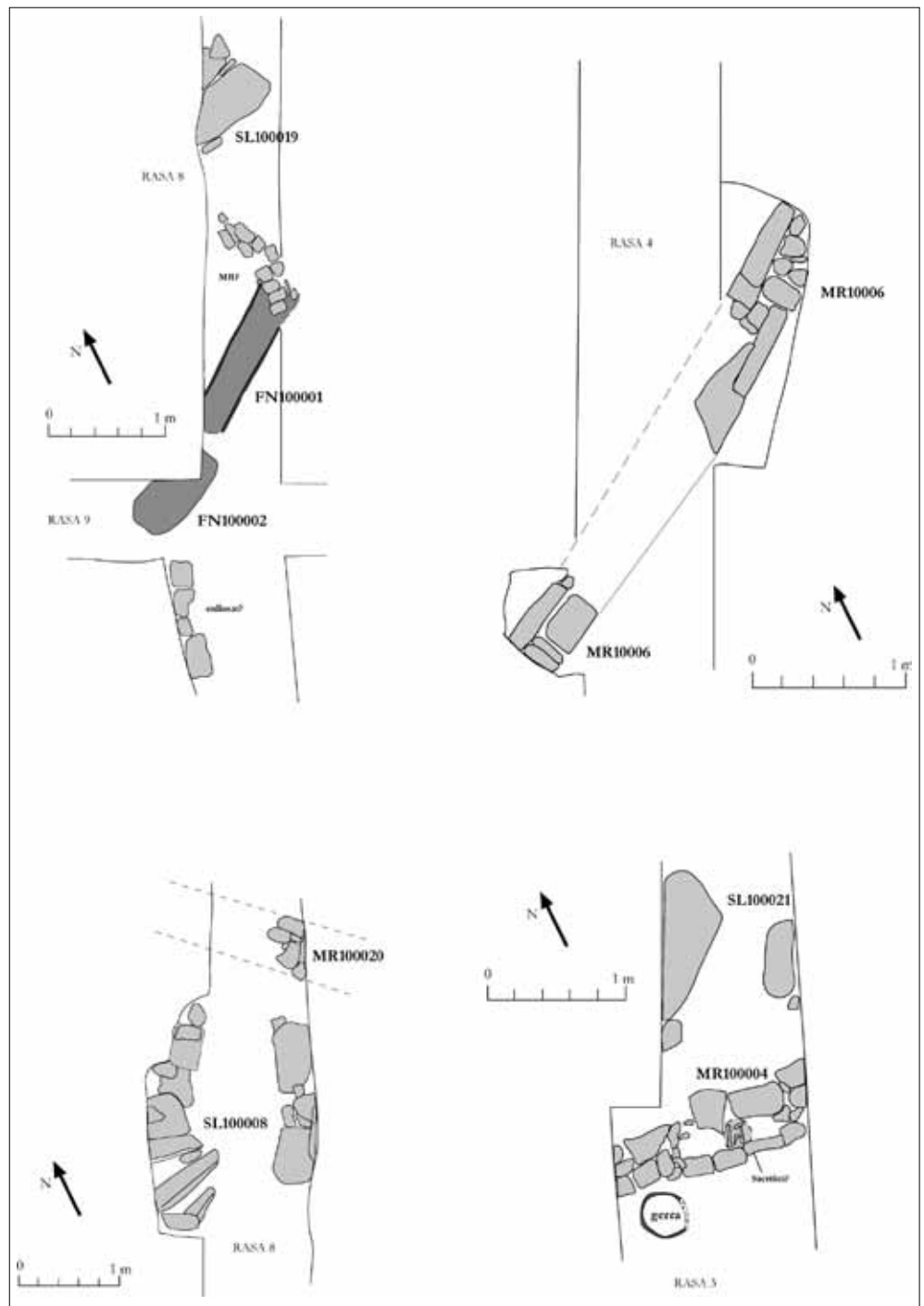

FIGURA 5. Detall d'algunes estructures de la zona 100.

d'uns 50 cm d'amplada i una alçada conservada similar a la del MR 100004. Ara bé, a diferència d'aquest mur, aquesta estructura estava composta fonamentalment per dos paraments bastits a base de grans lloses disposades verticalment; si bé la tècnica d'usar lloses verticals per confeccionar els paraments murals està ben constatada en diversos murs documentats en aquesta àrea suburbana (vegeu MR 100006 o MR 102015), es tracta d'aparells mixtos que combinen les lloses verticals amb blocs més petits com a rebliment o disposats en horitzontal, i no de manera exclusiva, en canvi, com és el cas de l'EC 100005. Així mateix, sembla apreciar-se l'existència d'un espai buit entre els

dos paraments de lloses. Per tot això, ens plantegem si no es tracta d'una estructura amb funcions de canal o claveguera, un tipus d'estructura, d'altra banda, ben documentada en els carrers de l'interior del nucli fortificat del Molí d'Espígol.

A uns 15 m a l'oest de l'EC 100005 aparegueren les restes d'una altra estructura mural, MR 100006 (fig. 4b). En aquest cas, el mur presenta una orientació sud-oest/nord-est, bastant divergent respecte de l'est/oest del MR 100004, però una mateixa amplada de 40 cm. El seu aparell és mixt: l'estructura està formada per l'alternança d'algunes grans lloses en vertical, amb el complement de blocs de format petit/mitjà dispo-

sats horitzontalment. El mur també ha estat escapat, de dalt a baix, per la rasa i continua a banda i banda, amb evidents nivells arqueològics associats tot al voltant de l'estructura. Finalment, a uns 15 m a l'est del MR 100006 també es detectaren restes d'un possible mur (MR 100025), d'aparell irregular, orientat est/oest, en molt mal estat de conservació.

Així mateix, també val la pena mencionar l'existència en una posició més isolada (a uns 35 m a l'est del MR 100004; 31 m a l'est del perímetre emmurallat (MR 10000) visible avui dia) d'una fossa d'uns 15 m de llargada (FS 100003). En aquesta fossa, practicada en la roca natural (i amb una fondària desconeguda), s'hi observava un rebliment de runa, amb moltes taques i una quantitat notable de pedres i pedruscall; per contra, els materials arqueològics eren molt poc abundosos (només algun petit fragment informe de ceràmica ibèrica oxidada).

En conjunt, i tenint sempre present la prudència que imposen la parcialitat i la precarietat de les restes, és plantejable com a hipòtesi de treball que la zona 100 hagi estat un barri format per diversos espais o àmbits delimitats per murs, la disposició dels quals segueix una certa ordenació urbanística de conjunt, en què cal també considerar l'existència d'algun eix viari, carrer o espai públic. Les estructures i els agençaments interns sembla que apunten cap a espais de treball (almenys de manera segura en el cas del dels dos fornets metal·lúrgics) o d'emmagatzematge (enllosats? Restes de contenidors?). Desconeixem quin tipus de connexió hi havia o com era l'espai d'intersecció entre aquest espai suburbà i el nucli urbà.

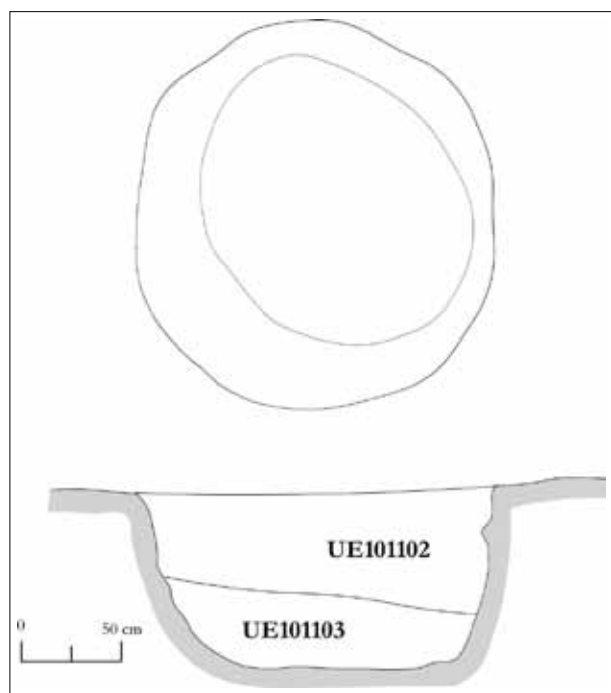

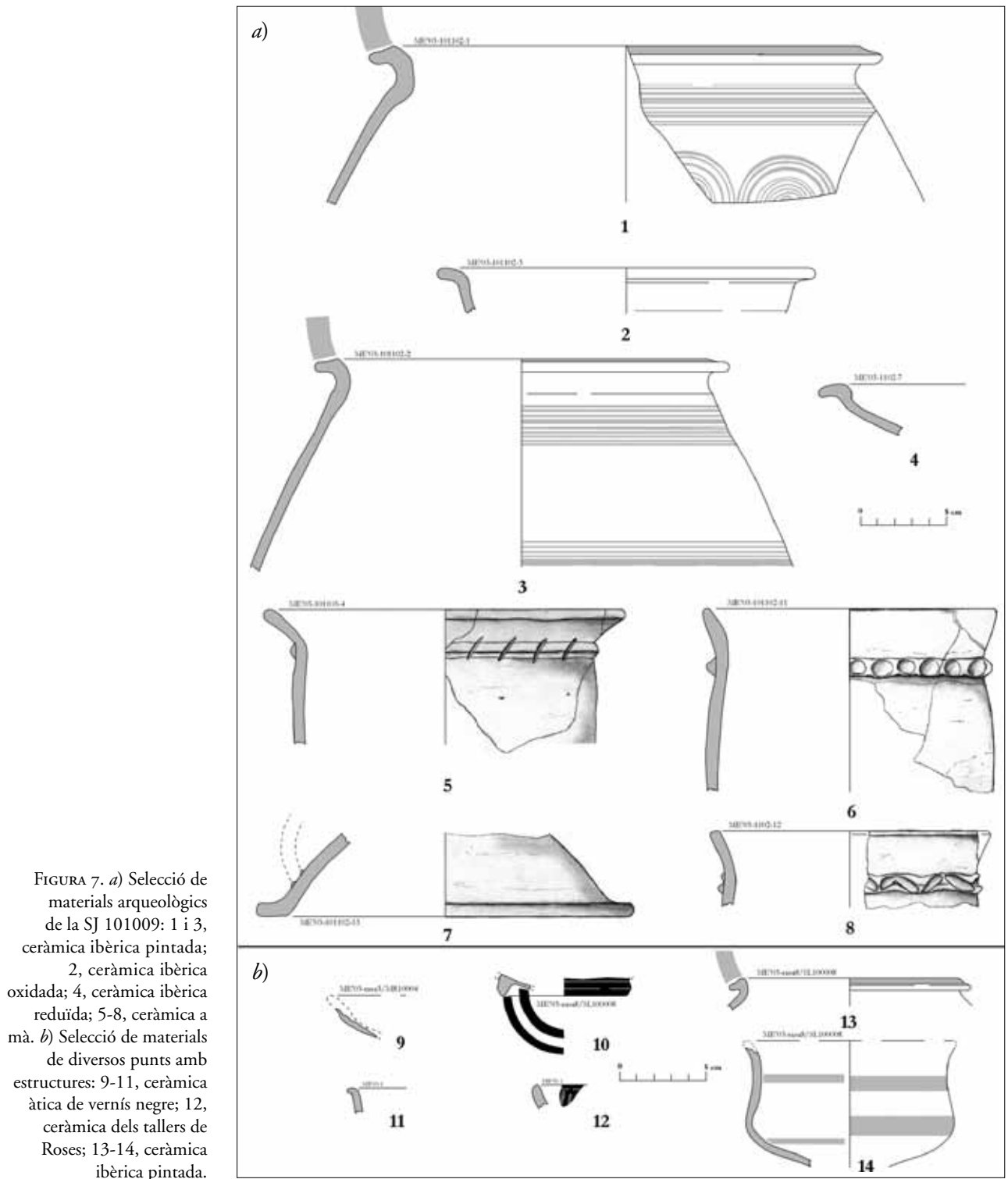
FIGURA 6. Secció de la sitja SJ101009.

2.3.2. La zona 101

A uns 65 m al nord-oest del nucli urbà, a la meitat est de la parcel·la 56, s'hi detecta una nova agrupació d'estructures que s'estén per una superfície aproximada de 1.200 m². Contràriament al que succeïa a la zona 100, aquí les úniques estructures documentades són sitges o fosses, excavades en el terreny natural, les quals sembla que es concentren al llarg d'una franja d'uns 60 m d'extensió, amb una orientació sud-oest/nord-est. En concret, s'han documentat almenys sis estructures tipus sitja (SJ 101009, SJ 10101, SJ 101012, SJ 101013, SJ 101014 i SJ 101018) i una tipus fossa (FS 101010) (fig. 4b).

A la part central d'aquesta franja és on es documenta una concentració més elevada de sitges (SJ 101009, SJ 101011 i SJ 101012). La SJ 101012 és la de dimensions més grans: es tracta d'una estructura circular, de fondària indeterminable, però d'un diàmetre constatable que se situa al voltant dels 2 m, i un farciment format per terra argilosa de color vermellós. Poc més al nord s'hi observen les traces d'una segona sitja (SJ 101011), una estructura de dimensions molt més modestes que l'anterior, amb un diàmetre que no supera el metre; en aquest cas, el farciment està format, gairebé de forma integral, per un picat de roca natural vermellosa abocada a l'interior de la sitja. A un parell de metres més al nord, s'hi documenta una altra sitja (SJ 101009), l'única que fou excavada (fig. 6): es tracta d'una estructura de planta circular, d'1,5 m de diàmetre, i 1,20 m de fondària conservada, amb el fons lleugerament còncau, de tendència horitzontal. Es a dir, les característiques clàssiques que defineixen les sitges d'època ibèrica (Gonzalo *et al.* 2000, Asensio *et al.* 2001); es tracta, això sí, només de la meitat inferior, ja que la superior ha desaparegut i ha estat arrasada, probablement a causa dels treballs agrícoles que des d'època immemorial s'hi han anat desenvolupant. El farciment era força heterogeni, amb predomini de terres negroses fonges i naturals descompostes, així com llims argilosos. Aquest farciment ha proporcionat un lot de ceràmiques no gaire abundant però emmarcable dins del segle IV aC (fig. 7a).

A uns 22 m al sud-oest de la SJ 101012, a l'extrem de la franja d'aparició, s'hi documentà una nova estructura (SJ 101014); es tracta d'una sitja excavada en el sòl geològic, amb un farciment de terra i pedres, que conserva una fondària visible pròxima a 1 m. A l'extrem contrari de l'extensió, per la banda nord-est, es té constància de dues sitges més: la primera, SJ 101018, a partir de les restes del fons retallat també en el sòl geològic; en aquest cas, tan sols hi ha una fondària conservada de 40-50 cm, ja que en el mateix tall de la rasa s'hi aprecia el fons de l'estructura. En darrer terme, a uns 17 m al nord-est de la sitja anterior, es localitzaren les restes evidents d'una altra (SJ 101013): es tracta d'una estructura de dimensions considerables (aproximadament 1,5 m de diàmetre i prop d'1 m de fondària constatable en els talls), reomplerta per un nivell de llims argilosos.

Finalment, cal també esmentar la troballa, a 1 m al nord de la SJ 101009, d'una fossa d'uns 4 m de llargada i fondària desconeguda. En aquest cas, el farciment està format per terra argilosa molt compacta, uniforme, de color marró clar, a més de pedres de dimensions mitjanes; del seu interior se'n recuperà ceràmica grisa de Verdú i un fragment de ceràmica vidrada, de l'anomenat tipus *blau català*, la qual cosa proporciona una cronologia moderna per, almenys, l'amortització d'aquesta estructura, probablement durant el segle XVII;

la seva funcionalitat, com és habitual en aquests casos, és incerta.

En conjunt, les evidències recollides porten a pensar que la zona 101 podria haver estat un camp de sitges: l'espai i conjunt de concentració, la uniformitat a escala morfològica de les estructures documentades i les similituds amb els tipus i patrons ibèrics coneguts apunten en aquesta direcció. Tanmateix, la cronologia manté encara un cert grau d'incertesa, atès que només una sitja ha estat excavada (amortització segle IV aC). D'altra

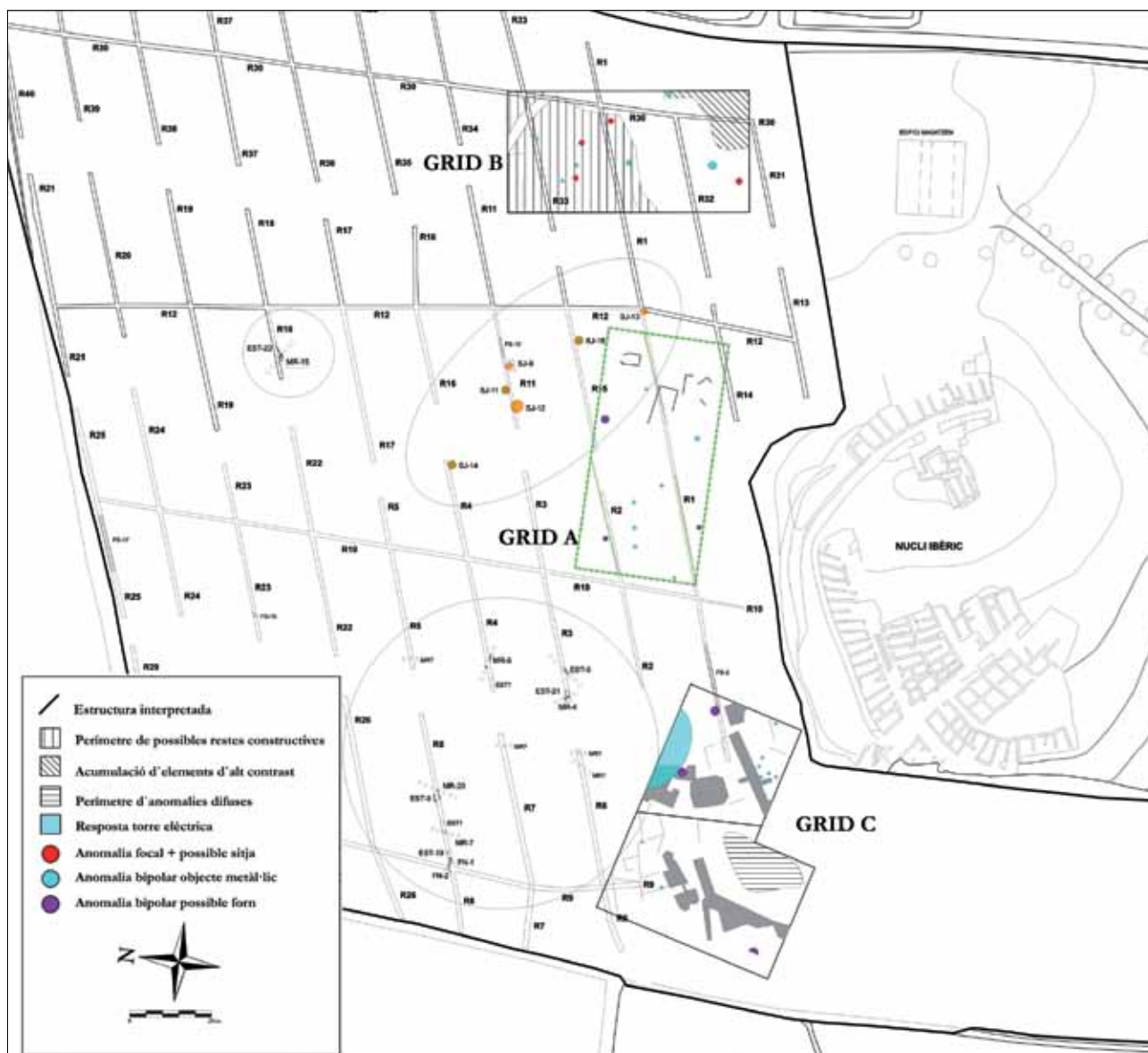

FIGURA 8. Localització i esquema interpretatiu dels grids A, B i C.

banda, és interessant tenir en compte que aquestes estructures apareixen considerablement rebaixades i retallades (d'algunes sitges només se n'ha conservat el fons), de la qual cosa cal inferir que la cota topogràfica antiga era força més alta que l'actual, i que els rebaixos agrícoles han malmès la fesomia del paisatge antic de manera irremeiable. De fet, és possible observar una disminució suau del terreny, de nord a sud, de manera natural, però que en època antiga seria sens dubte més accentuada i potser, fins i tot, més brusca a tenor de la hipotètica cota del sòl on havien de trobar-se les boques de les sitges i el nivell en què han aparegut les estructures i els paviments de la zona 100. Igualment entre el nivell de circulació del nucli urbà i les restes de la zona 100.

D'altra banda, cal esmentar que les estructures murals de la zona 100 i les sitges de la 101 estan separades per una extensió de terreny d'uns 45 m de longitud on no s'ha detectat, de moment, cap tipus de

resta malgrat haver estat aquesta àrea afectada també per diferents rases agrícoles.

Una última dada que cal considerar és que algunes de les estructures podrien respondre a accions sobre el paisatge molt més modernes, com és el cas de la fossa FS 101010. Amb tot, les característiques formals i posicionals d'aquest dipòsit en concret no tenen res a veure amb les sitges.

2.3.3. La zona 102

Es tracta de l'àrea més extrema on s'han documentat restes, al nord-oest de la zona 100 i a l'oest de la 101.

Hi apareixen només restes de murs i enllosats (fig. 3). En concret, es tracta d'una potent paret de 62 cm d'ample i l'habitual alçada conservada, que se situa entorn dels 50 cm (MR 102015). En aquest cas, destaca la particular tècnica constructiva, amb els dos paraments externs formats per lloses regulars disposades vertical-

ment i un rebliment central format per una massa molt compacta de pedres mitjanes i petites. Hem realitzat una petita extensió per comprovar la naturalesa de l'estructura de manera que tenim constatat i documentat un tram de més d'1,40 m d'aquest MR 102015.

A 40 cm més al nord i clarament associable a aquest mur, apareix, altra vegada, un seguit de lloses planes disposades horitzontalment (SL 102022), que devien formar part d'un altre dels nombrosos enllosats documentats en aquesta intervenció.

Finalment, cal esmentar l'existència de dues fosses més, una mica allunyades del grup anterior. La primera, FS 102017, es troba a uns 60 m al sud-oest del mur MR 102015, i és l'estructura més occidental documentada en aquests espais suburbans: es tracta d'una fossa d'uns 6 m de llargada, amb una fondària desconeguda; el seu rebliment està format per terra marró força compacta amb pedres, d'unes característiques molt similars a les de la FS 101010, raó per la qual considerem força factible que es tracti també d'una fossa d'època moderna. La segona, FS 102016, apareix també a uns 60 m al sud del MR 102015: és una fossa estreta, en forma de trinxera lleugerament circular, reomplerta amb un nivell molt compacte de color vermell; l'aparença d'aquest nivell és la del terreny natural i no ha proporcionat cap fragment ceràmic; per aquesta raó hi ha dubtes que es tracti d'una estructura arqueològica antiga.

En conjunt, tot sembla indicar que la zona 102 correspon a un altre grup edilici (presència d'enllosats, mur) però del qual no podem intuir-ne l'orientació, ni l'extensió, ni la relació amb la resta d'estructures, malgrat que li suposem un cert grau de contemporaneïtat (llevat del cas de les fosses FS 102016 i FS 102017, que, de fet, ens vol indicar una afectació més àmplia del que pensem, d'aquests camps, en època moderna). Tanmateix, cal fer notar que en la franja de terreny que s'estén entre les zones 101 i 102 (separació d'uns 50 m) no s'ha detectat cap estructura, tot i les rases practicades. El mateix passa entre les zones 100 i 102.

2.3.4. La prospecció geofísica

A partir de la descoberta de les restes suburbanes i davant l'impediment per dur-hi a terme intervencions arqueològiques que poguessin aportar més dades sobre aquestes restes, es dugueren a terme dues campanyes de prospecció geofísica,³ que se centraren en l'extensió de terreny existent entre el nucli urbà i les estructures localitzades el 2003 (fig. 8).

2.3.4.1. El *grid* A

La zona de recerca es va situar a uns 30 m a l'oest del perímetre emmurallat que es pot apreciar avui dia

(MR 10000), en una quadrícula de 60 × 30 m on es va realitzar una prospecció mitjançant el sistema de gradiometria magnètica FM-256.⁴

La prospecció oferí diversos grups d'anomalies de referència (fig. 9):

Un primer grup d'anomalies magnètiques (R) identificables amb una estructura de combustió, possiblement amb un forn metal·lúrgic o ceràmic. S'aprecien restes d'estructures constructives al seu voltant. Així mateix, tant l'anomalia S com la W podrien ser interpretades com a forns, amb l'afegit que la primera presenta una estructura rectangular associada amb valors, més tènues.

D'altra banda, l'àrea V presenta valors comparativament més baixos que la resta d'estructures descrites. Amb unes mides de 4 × 5 m, es defineix un doble perímetre en valors positius a l'exterior (en blanc i gris) i negatius (en negre), identificables amb murs, i una part interior amb valors creixents vers al centre. Interpretativament, podria tractar-se d'una estructura constructiva amb una obertura a la part inferior.

Pel que fa a T, aquest grup que ocupa uns 4 × 4 m presenta el contrast de valors més alt detectat al *grid*, el qual podria ser identificable amb una estructura de combustió o bé amb un dipòsit de residus. En darrer terme, cal destacar un grup d'estructures lineals que sorgeixen entre les anomalies T i V: la regularitat dels valors detectats ens inclina a identificar-lo com les restes d'un edifici; tres anomalies de valors positius (en blanc, a l'est) es disposen en les seves proximitats, les quals podrien interpretar-se com a excavacions reblertes o sitges.

Així mateix, s'ha de fer notar la detecció d'un seguit d'anomalies lineals que creuen la zona d'exploració obliquament. La regularitat dels seus valors (especialment al tram més septentrional) i el fet que interrompin clarament alguna estructura fa pensar en una intervenció no relacionada amb les anomalies descrites anteriorment, identificable amb les rases practicades el 2003.

En conjunt, i malgrat la dificultat que implica determinar-ne la natura exacta, la prospecció geofísica confirma plenament l'existència d'estructures en l'espai que s'estén entre el nucli urbà i la zona 101. Tot i les incògnites que pot plantejar la interpretació d'algunes de les anomalies com a restes murals o conjunts edilicis, és interessant fer notar que per al cas del grup entre V i T les alineacions detectades semblen determinar punts de convergència, espais tancats o perímetres d'alguns tipus d'estructures de planta quadrangular, l'orientació de les quals, a grans trets, devia seguir un patró nord/sud o nord-est/sud-est, com el que semblava que apuntaven les de la zona 100; amb tot, resulta impossible determinar si aquestes estructures s'agrupaven de manera

3. Les prospeccions geofísiques van ser realitzades per l'empresa SOT Prospecció Arqueològica durant els anys 2006 (*grid* A) i 2009 (*grids* B i C).

4. Gradiòmetre magnètic Fluxgate. Separació de sensors gradiòmetre 0,5 m. Sensibilitat de lectura: 0,1 nT. Escala de lectura: +/- 204 nT. Densitat de lectura: 0,5 m × 0,25 m. Procés de dades: Correcció d'offset de línia (Zero Mean Line). Filtre passa baixos (Low Pass Filter) 2 × 1. Interpolació sentit X.

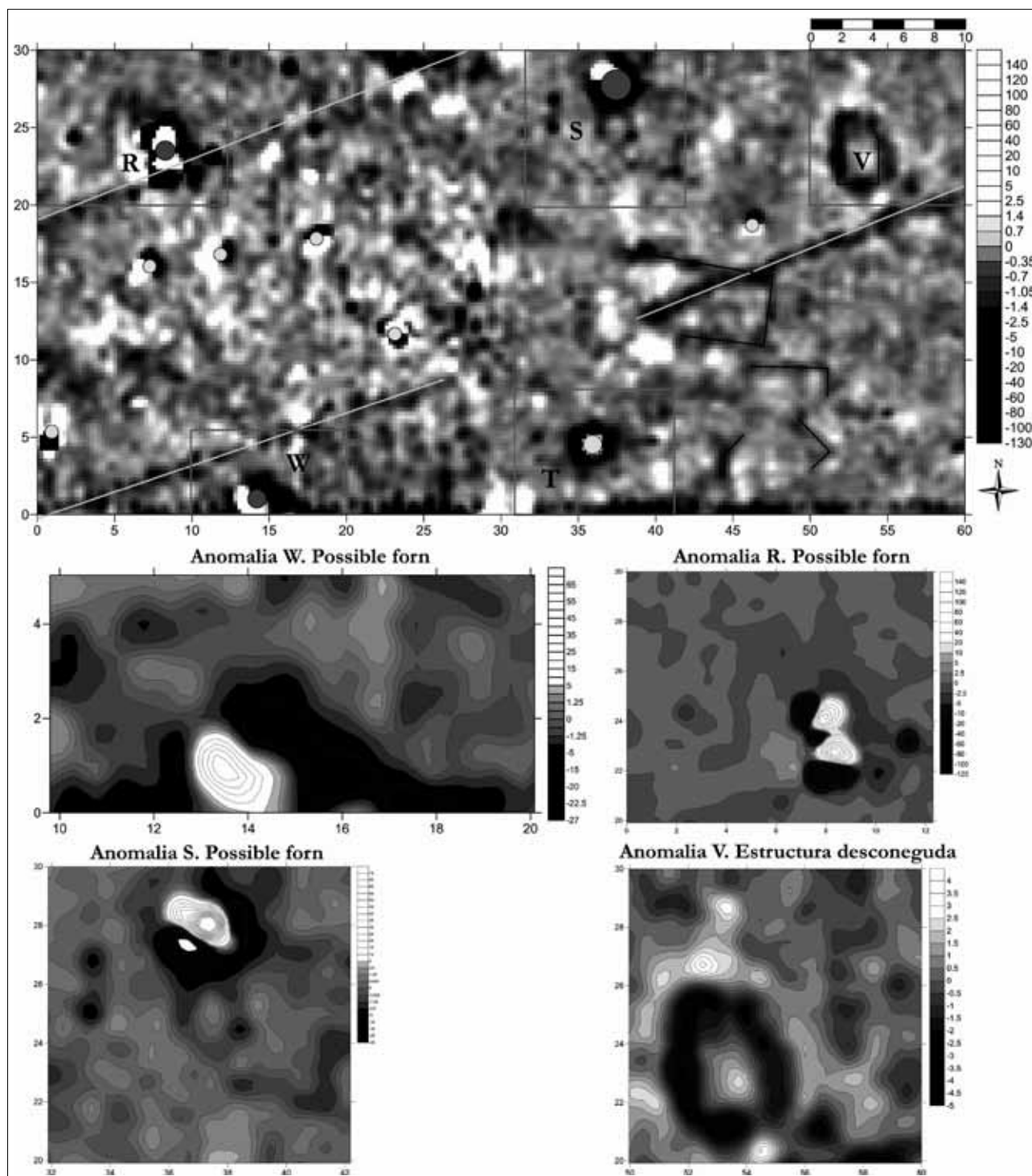

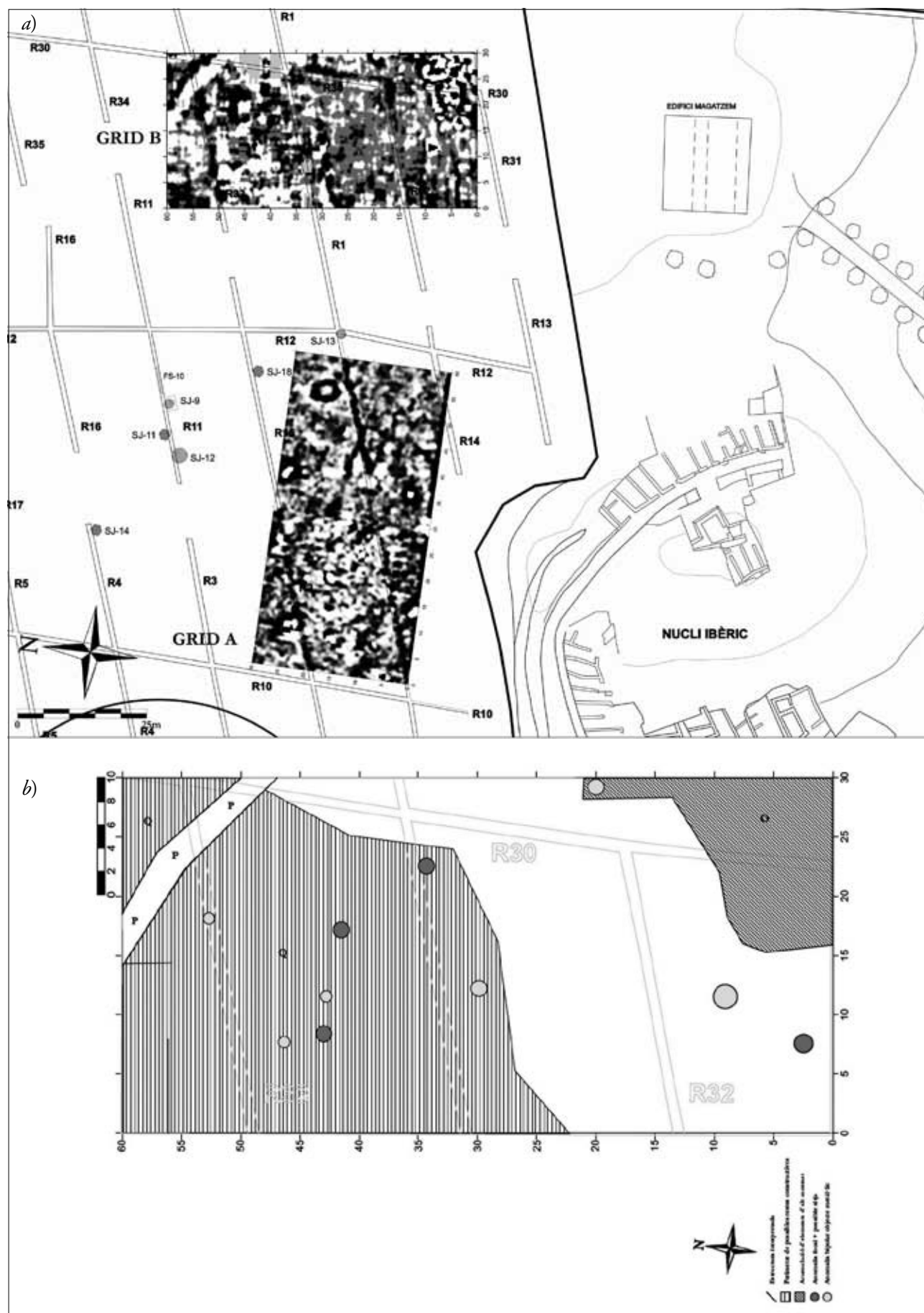
FIGURA 9. Grid A. Detall d'anomalies de contrast.

regular en funció d'una estructura planificada o si responien a un model de creixement més espontani. D'altra banda, l'existència de punts o estructures de combustió, algunes associades a possibles estructures arquitectòniques, trobaria confirmació en almenys tres casos, un fet que ens porta a pensar, a manera d'hipòtesi, en l'existència de forns, la qual cosa ens apropa també a allò documentat en la zona 100. Igualment, existeixen altres anomalies de difícil in-

terpretació, però que poden respondre a sitges (com ara a la zona 101) o bé fosses (com també s'han documentat a totes tres zones, 100, 101 i 102, associades a activitat moderna).

2.3.4.2. El *grid* B

En aquest cas, es va definir una àrea d'uns 1.800 m² (30 × 60 m), a 60 m al nord del nucli urbà del jaciment, al nord també de la zona 101 (fig. 10a), i s'hi

aplicà el sistema de gradiometria magnètica Bartington G-601.⁵

En termes generals, s'hi definiren tres àrees amb respostes diferenciades (fig. 10b): L'àrea O presentava valors molt contrastats, una traça magnètica convulsa i de valors alts, amb abundància de possibles objectes metàl·lics i sense una morfologia clara, la qual es pot interpretar com a restes de runes modernes o bé com una construcció amb materials completament diferents als emprats en la resta de la zona explorada.

L'àrea Q cobria els dos terços més al nord del *grid* i presentava una resposta de baix contrast però amb una alteració constant i algunes anomalies focals aïllades amb més intensitat, que podien respondre a possibles objectes metàl·lics aïllats, sitges i restes constructives molt enrasades per l'erosió.

Finalment, l'àrea més destacable es corresponia amb l'anomalia P, de polaritat positiva, que discorre de nord-est a sud-oest a l'àrea nord del *grid*. Presenta un recorregut angulat de 20 m, amb una amplada de prop de 3,5 m, que per la seva clara geometria ha estat interpretat com una possible canalització o fossat. S'hi detectaren també les respostes magnètiques causades per les rases realitzades per a tasques agrícoles.

De manera similar als altres àmbits explorats, el baix contrast magnètic dels materials locals i la dificultat en l'adquisició de dades no va permetre una delimitació clara d'estructures constructives, però sí la definició d'elements de magnetització adquirida. Aquest fet pot tenir l'origen en la forta afectació que aquesta àrea sembla haver patit per raó dels rebaixos agrícoles: l'excavació de les rases no va posar de manifest cap resta clara, els signes de terraplenament són prou clars i visibles avui dia respecte dels terrenys circumdants i el sòl geològic aflora pràcticament arreu; així mateix, cal recordar que un dels trets observats en la zona 101 era precisament l'important rebaix que havia patit el terreny, i que dificultava en gran manera la identificació de les estructures (les sitges detectades conserven molt poca profunditat). De fet, en aquest *grid* només podem parlar de l'existència de quatre sitges i d'una fossa, a banda d'un espai d'abocament de runa i diversos objectes metàl·lics isolats.

Així, a manera d'hipòtesi, podríem interpretar aquesta àrea com un espai de continuïtat respecte de la zona 101, de progressió del camp de sitges, però els terraplenaments agrícoles i altres accions posteriors (excavació de fosses, abocaments) van modificar la fesomia del nivell original i van destruir la major part de les estructures antigues.

2.3.4.3. El *grid* C

Aquest *grid* es prospectà també mitjançant el sistema de gradiometria magnètica Bartington G-601 sobre una superfície d'uns 2.250 m²; se situà uns 30 m al sud-oest del perímetre emmurallat visible avui dia (MR 10000), entre la porta oest del jaciment i la zona 100. És l'àrea amb menys elevació de la plana circumdant, on les pluges de l'hivern i la primavera acostumen a provocar una acumulació d'aigües important, pràcticament en superfície.

Els resultats obtinguts han revelat l'existència de nombroses anomalies magnètiques atribuïbles a possibles restes arqueològiques. En concret, es definiren tres grans anomalies –A, B i D– que han estat interpretades com a restes constructives associades al conjunt arqueològic (fig. 11).

L'anomalia A, de polaritat negativa, conformava un braç d'uns 27 m de longitud que discorria a uns 45 m en paral·lel al perímetre conegut de l'assentament. Aquest element presentava una inflexió vers el nord (A') de menor intensitat magnètica. Oposada a l'anomalia A es definia l'anomalia B, de polaritat positiva. Aquesta darrera anomalia la interpretem com una zona de deposició de sediments, típicament espais de circulació, fossats o canalitzacions. La traça magnètica negativa però relativament baixa de l'anomalia A ens indica que es podria tractar d'una delimitació de B, és a dir, un mur o bé una acumulació de terres extretes de B, però a profunditats majors o amb un estat de conservació més precari que altres estructures (C, D).

L'anomalia D presenta polaritat negativa, amb una longitud d'uns 18 m de nord-oest a sud-est i valors magnètics d'entre -1,5 i -3 nanotesles. En aquest cas, l'atribució a un element constructiu sembla més clara atesos els valors obtinguts i l'existència d'anomalies positives (D') per la part interior d'aquest element, que associem a possibles espais d'habitació o circulació.

Destaca un grup d'anomalies (E) identificables amb objectes metàl·lics, situats en contacte amb aquesta anomalia.

Uns 5 m a l'oest de D se situa l'anomalia F, de valors magnètics baixos, però que conforma una alteració aparentment relacionada amb el conjunt D.

L'anomalia G, també de polaritat negativa i situada més a l'oest, presenta una major intensitat però es veu alterada per la traça magnètica que provoca una torre de conducció elèctrica propera.

Les anomalies C i C' conformen un nou grup situat a l'oest del *grid*, amb polaritat negativa.

Cal destacar l'existència d'anomalies magnètiques d'alt contrast (J, K i L) que associem a la presència de materials exposats a altes temperatures o bé a acumula-

5. Gradiòmetre magnètic Fluxgate. Separació entre sensors gradiòmetre 1 m. Sensibilitat de lectura 0,1nT. Escala de lectura: +/- 3000nT. Densitat de lectura: 0,5 m x 0,25 m. Procés de dades: Correcció d'offset de línia (Zero Mean Line). Filtre passa baixos (Low Pass Filter) 2 x 1. Interpolació sentit X.

Cal advertir que la vegetació, molt densa en aquesta àrea, va impedir una posició estable dels sensors respecte a la superfície a bona part del *grid*, fet que s'ha traduït en una menor precisió de les dades, especialment a la meitat nord de la zona.

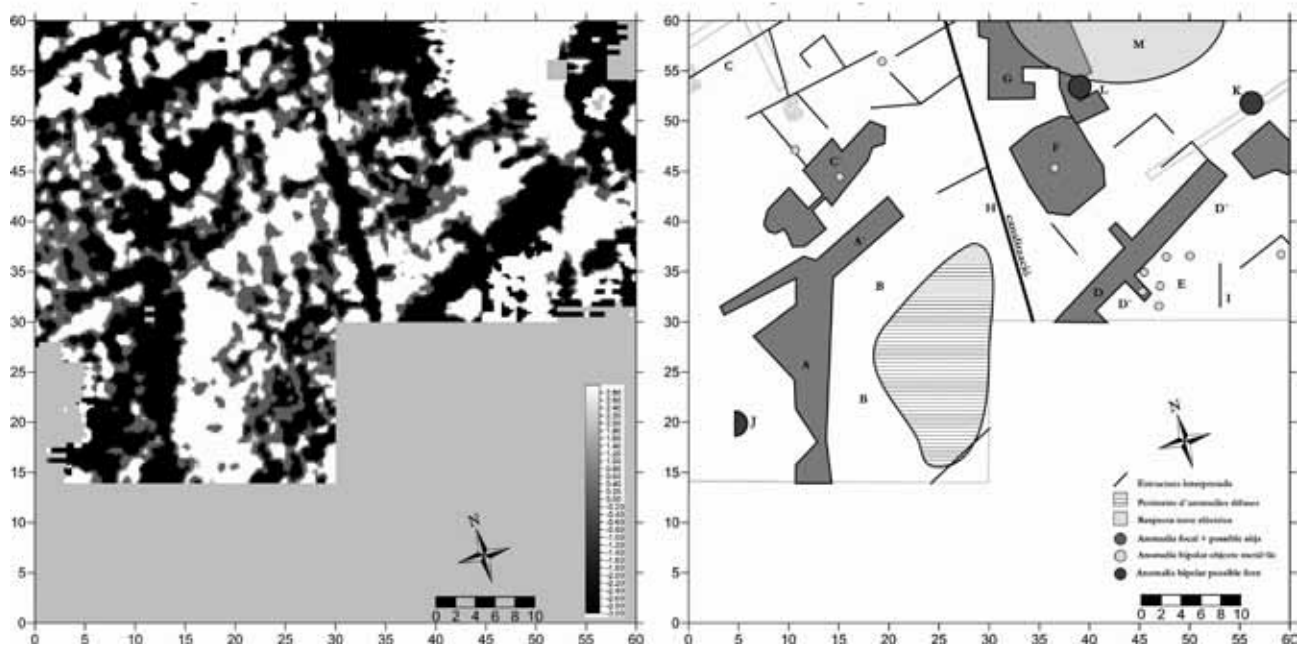

FIGURA 11. *Grid C*. Gradient magnètic i esquema interpretatiu.

cions d'objectes d'alta magnetització, és a dir, possibles forns o dipòsits d'escòries o d'objectes metàl·lics que, en el cas de J, impliquen activitats relacionades amb el foc a més de 55 m del perímetre emmurallat (MR 10000).

Finalment, en aquesta àrea es coneixia l'existència d'un rec o canalització oberta moderna que es va amortitzar en temps recents, la qual aparegué perfectament representada (anomalia H).

Tot i la complexitat de l'entramat d'anomàlies lineals detectades, la proximitat del perímetre emmurallat del jaciment ens inclina a interpretar el conjunt A, B i D com a restes constructives i moviments de terres vinculats a l'organització de l'espai exterior de l'assentament. A partir d'aquestes dades s'imposen les reflexions següents:

a) Els grups A i D podrien correspondre a estructures lineals bastides, d'entitat gens negligible; és a dir, murs d'una amplada superior a la de les parets de les estances habituals.

b) El grup B, que es troba entre les dues, ha de respondre a una estructura de tipus fossat o canalització d'uns 18 m de longitud.

c) Tot el conjunt sembla discórrer de manera paral·lela, fins i tot concèntrica si el percebem com tres franges diferents que segueixen una mateixa orientació pseudocurvilinear. Curiosament, la inflexió A-A' dona a tot el conjunt una aparença angular o corbada que coincideix amb la inclinació que marca el perímetre del nucli urbà emmurallat uns 15 m més enrere, just coincidint amb la ubicació de porta oest del jaciment.

Així, doncs, i sempre amb les reserves que imposa l'ús de dades d'aquest tipus sense una comprovació arqueològica prèvia, podem proposar, a tall d'hipòtesi, que les anomalies del conjunt A, B i D reflecteixen part d'un complex arquitectònic defensiu possible-

ment format per una estructura d'escarpa (D), fossat (B) i contraescarpa (A-A'), associat al perímetre del nucli urbà emmurallat. La continuïtat d'aquest complex vers el nord sembla de difícil seguiment i interpretació atesa la presència dels grups F i G, però la troballa de la FS 100003, que se situa de manera annexa just al nord del límit septentrional del *grid* i que es documenta en un tram d'uns 15 m, en podria ser un indicatiu; per contra, vers l'est no disposem de dades.

D'altra banda, val la pena destacar l'existència d'almenys tres anomalies (J, K i L) que podrien molt bé correspondre a estructures de combustió o més aviat forns, en la línia del documentat en el *grid* A o en la zona 100 de manera contrastada (forns FN 100001 i FN 100002). Si bé la localització de K enmig del teòric fossat i de L a tocar de la resposta de la torre elèctrica, entre els grups F i G, presenten problemes interpretatius, l'anomalia J, per la seva situació, sembla molt més propera als casos dels forns FN 100001 i FN 100002.

Finalment, el grup C-C' pot respondre a un conjunt edifici més enllà del complex defensiu, amb alguna estructura quadrangular ben marcada, i hipotètics murs que segueixen, a grans trets, orientacions nord/sud-est/oest, similars a les de les estructures del *grid* A i de la zona 100. Potser en la mateixa línia haurien d'interpretar-se les anomalies registrades a la banda interior de D (D' i I).

2.4. L'espai suburbà al sud-est del jaciment: un antic estanyol?

Les particulars condicions de la conca endorreica de la plana d'Urgell poden donar origen a petits estanys propis dels climes àrids: es té notícia de llacunes o basses, avui dessecades i reconvertides en camps de

conreu, algunes properes a Tornabous com ara l'estany d'Ivars (Ivars d'Urgell, Pla d'Urgell), el clot de la Llacuna (Linyola, la Noguera), el clot del Conill o el clot del Pequený (Castellnou de Seana, Pla d'Urgell). Per al cas del Molí d'Espígol, s'havia conservat la memòria de l'existència, en els camps situats al sud-est del jaciment (meitat oriental de la parcel·la 77), d'un petit estany o bassa que fou dessecada durant la primera meitat del segle xx amb l'objectiu de condicionar els terrenys per al conreu del cereal (Cura 1990, 180). L'acceptació d'aquesta dada portà a considerar aquest espai lacustre, necessàriament suburbà, com un dels elements cabdals per comprendre la ubicació i desenvolupament de la ciutat ibèrica: la bassa hauria estat un valor afegit a l'hora de triar el lloc d'assentament i, al llarg dels segles, hauria garantit el subministrament d'aigua a la comunitat del Molí d'Espígol (Cura 1990, 181; 2006, 167). Alguns indicis arqueològics apuntaven també cap a l'existència probable, com ara l'alineació de la claveguera principal del carrer 3, que aniria a desguassar a l'espai atribuït a la bassa.

Els treballs agrícoles del 2003 no van arribar a afectar la part oriental de la parcel·la 77, raó per la qual no es va disposar, en aquest espai, de la constatació arqueològica de restes en el subsòl; tanmateix, l'aparició de material ceràmic en superfície en aquesta part sempre fou escàs. D'altra banda, també és interessant tenir en compte que aquesta àrea del complex va estar molt afectada per treballs de desempedregament, rebaixos i terraplenaments a mitjan segle xx i fins als anys setanta.⁶

Per tal d'obtenir una contrastació a aquesta creença tradicional, el 2006 es dugué a terme una campanya de sondejos palinològics⁷ en dos punts d'aquest espai suburbà meridional (sondejos MES1 i MES2) (Yll *et al.* inèdit). Els resultats, en conjunt, foren força pobres, sense que fos possible determinar l'existència de la bassa: la capa freàtica s'assolí a uns 280 cm, mentre que un possible paleosòl es documentà en l'espai de seqüència 125-130 cm. Pel que fa a les dades botàniques, entre els arbres, el pi domina a totes les mostres, però s'ha d'advertir que aquest tàxon està sempre sobrerepresentat a les anàlisis pol·líniques; el segueixen l'alzina o el garric, amb presència també del roure, l'avellaner i el bedoll. Entre els arbusts cal mencionar la ginesta borda i l'aladern. Malgrat els percentatges dels tàxons mesòfils com ara el roure, l'avellaner i el bedoll fossin baixos, s'ha de destacar la seva presència en aquest medi i l'absència d'altres tàxons de caràcter més sec i mediterrani que potser serien més propis de la zona. Un altre fet que cal tenir en compte fou la pràctica absència de pol·len de gramínies, d'asteràcies o d'altres espècies de tipus ruderal.

En conclusió, tot sembla indicar que l'àrea havia estat envoltada per un paisatge molt menys antropitzat

que l'actual, on encara eren presents elements de boscos més mesòfils, sense que s'apreciïn signes clars d'activitat agrícola. Si es comparen els resultats amb els d'altres jaciments més o menys propers pel que fa a cronologia i distància geogràfica, com ara els Vilars (Alonso *et al.* 2005: 15-16), veiem que no són gaire diferents, encara que aquests darrers presenten clars elements de conreu i una diversitat taxonòmica més gran. Pel que fa a les dades tant botàniques com geomorfològiques que indiquen l'existència d'un paleoes-tany, cal dir que són, ara per ara, inexistents.

D'altra banda, els indicis obtinguts en el *grid C* de la prospecció geofísica obren un escenari nou per a aquest espai suburbà: si es considera la hipòtesi d'un complex defensiu perimetral, amb fossat, que sembla progressar vers l'est, la ubicació tant dels sondejos pol·línics com de la tradicional bassa es trobaria de ple en el recorregut d'aquest hipotètic fossat.

3. Conclusions

Després de l'exposició de les evidències disponibles, les reflexions de conjunt sobre els espais suburbans del Molí d'Espígol poden concentrar-se en quatre punts:

a) Existència fefaent d'espais suburbans relacionats necessàriament amb la ciutat ibèrica, condicionats per acció antròpica, però que no sembla que mostrin, en la mesura del coneixement actual, una complexitat urbanística notable. Només disposem de dades sobre les orientacions parcials dels murs i les estructures bastides de les zones 100 i 102, així com dels *grids A* i *C*, les quals, en conjunt, marquen una tendència similar, però sense que es pugui determinar amb prou certesa cap regularitat.

D'altra banda, si bé no disposem tampoc de dades per pensar en espais planificats prèviament, la primera hipòtesi seria considerar un primer establiment i un posterior creixement vinculat a les pròpies necessitats de l'assentament, amb un urbanisme improvisat. De fet, els minsos indicis cronològics de què disposem semblen indicar que almenys la part corresponent a les zones 100 i 101 podria haver estat activa (o possiblement bastida?) en una data entorn del 400 aC, just quan es detecta al Molí d'Espígol una reorganització i un augment de la superfície de l'hàbitat: es té constància d'una ampliació extramurs (zona 20) ben planificada i estructurada, que supera i amortitza el segon perímetre de muralla (MR 10000), però que quedarà inclosa en el nucli urbà amb la construcció d'un darrer circuit emmurallat (muralla 3, MR 12000) (Principal *et al.* 2007, 18-21, 2009, 24).

Amb tot, hem de suposar, si més no, l'existència d'algun tipus d'ordenació de l'espai i dels conjunts

6. Es té notícia, durant els anys quaranta del segle passat, de rebaixos considerables en la part oest del jaciment, la previsió d'algun dels quals assolida els 7 m (Maluquer de Motes 1982, 272).

7. Els sondejos palinològics i l'estudi corresponent de les dades obtingudes van ser realitzats per la Unitat d'Arqueobotànica de l'Institut Català de Paleoecologia Humana i Evolució Social (IPHES).

edilicis en l'àmbit suburbà a partir de l'exemple que ofereix la mateixa organització interior del nucli urbà, que podria haver-se estructurat en funció també d'eixos viaris o espais oberts públics allà on la densitat constructiva hagués estat més palesa; en aquesta línia, sembla lògic pensar que la progressió vers l'oest del mateix camí d'entrada que indica l'accés o porta oest de la ciutat hauria pogut constituir un d'aquests eixos vertebradors.

En l'àmbit arquitectònic, la tècnica constructiva no difereix de la que es documenta en les edificacions de l'interior de la ciutat: parets de maçoneria d'aparell irregular, pujades segurament amb terra, paviments a base de terra batuda o empedrats de lloses planes.

b) Contemporaneïtat i vinculació amb la ciutat durant el moment de màxima eclosió (període ibèric ple). Malgrat que les dades cronològiques siguin molt escasses i a voltes de qualitat desigual, totes les zones semblen situar-se en una forquilla que va des del segle IV aC fins al final del III aC, amb una fàcies ceràmica força homogènia, en la qual es compta tant la ceràmica d'importació (vaixel·la àtica de vernís negre, dels tallers de Roses o Campaniana A antiga; àmfora punicoebusitana) com les típiques produccions indígenes (ceràmica ibèrica oxidada llisa i pintada, grisa, i ceràmica a mà).

Amb tot, cal tenir també present que algunes de les estructures identificades són força més posteriors, generalment fosses, cosa que ens indica treballs o modificacions del paisatge realitzades en època moderna, segurament relacionades amb el desmuntatge de les estructures arquitectòniques per a l'obtenció de pedra o el condicionament del terreny per a tasques agrícoles.

c) Ocupació i ús d'una superfície considerable. Si unim els punts més extrems dels indrets on fins ara s'ha documentat algun tipus de resta, s'obté com a resultat un espai poligonal irregular, d'unes 16 ha, enmig del qual devia haver-hi el nucli urbà. El punt més extrem pel sud-est es troba a uns 280 m (zona 104), mentre que pel nord-oest se situa entorn dels 197 m (estructures zona 102). No tenim indicis per pensar que l'extensió hauria estat ocupada d'alguna manera pel que fa a la banda sud-est, però la que s'estén vers el nord-oest de ben segur que sí, atesa la identificació d'estructures al *grid* A, a la zona 101 i a la zona 102.

D'altra banda, si només tenim en consideració la superfície que marquen els punts extrems de les restes documentades a l'oest del nucli urbà, s'obté una probable àrea ocupada que rondaria les 7 ha. Malgrat que no tenim cap dada per poder considerar una hipotètica densitat d'ocupació, a tenor de la superfície, la dispersió de les restes i l'espai ocupat pel nucli urbà podríem proposar que no seria gaire alta.

d) Existència d'una probable estratègia diferencial en l'ocupació de l'entorn suburbà. Pel que fa a les dades que provenen de l'espai a l'oest del nucli urbà, sembla clara l'existència d'un barri amb estructures bastides en què s'hi desenvolupaven activitats relacionades amb l'ús i el treball del foc, tal com indica la

troballa dels dos fornets de la zona 100 i la detecció de punts de combustió importants en els *grids* A i C. Si bé ha estat plantejada una activitat metal·lúrgica per al cas dels forns FN 100001 i FN 100002 en funció de les troballes que els acompanyaven, no hi ha evidències per als punts de combustió identificats en la prospecció geofísica; tanmateix, la detecció d'anomalies interpretables com a objectes metàl·lics a poca distància poden fer-nos pensar en punts de treball metal·lúrgic (tampoc cal perdre de vista altres activitats com ara la producció ceràmica o fins i tot un simple ús domèstic). La presència d'enllosats i d'alguna estructura interpretable com a canalització completa un escenari que apunta vers un barri on s'havien situat i desenvolupat de manera prioritària activitats manufactureres; la tècnica de treball d'aquestes activitats requeria l'ús del foc i probablement de l'aigua, el desenvolupament de les quals havia de suposar un risc i una molèstia constant per als habitants del nucli urbà, cosa que en justificaria el desplaçament cap a l'espai suburbà.

Més cap al nord, la zona 101 i el *grid* B ofereixen un panorama oposat: cap rastre d'estructures bastides, però sí, en canvi, presència d'estructures negatives de tipus sitja que, contràriament, no es troben en cap altre indret. Això apunta clarament cap a un espai de concentració d'aquestes estructures de conservació i emmagatzematge, d'un camp de sitges que s'estenia al nord-oest del nucli urbà. L'existència d'aquestes estructures a la plana occidental catalana amb anterioritat a l'arribada dels romans queda així demostrada, en contra del que tradicionalment s'havia cregut (Cura 1990, 181).

Quant a les zones 103 i 104, l'exigüitat de les dades no permet aprofundir gaire en el seu sentit, però la ubicació espacial podria aportar algun indici. La zona 104, considerablement allunyada del nucli urbà, ocupa un petit pujol que sobresurt vers l'est i des d'on és possible controlar l'espai que s'estén entre aquest pujol i el jaciment, o fins a la zona 103, i que es troba a una cota més baixa (298 msnm); així mateix, també disposa de control visual sobre la plana que s'estén vers el sud-est. La zona 103 hauria ocupat un altre pujol, més estret que l'anterior, al sud del jaciment, i més enllà de l'espai per on hauria dissortat l'hipotètic complex defensiu amb fossat o la suposada bassa; actualment s'alça només uns 300 msnm, però de ben segur que la seva alçada havia estat superior abans dels rebaixos constructius moderns. De fet, aquest pujol té contacte visual directe tant amb el Molí d'Espígol com amb la zona 104, així com control visual sobre les zones 100-102 i els camps que s'estenen entre aquest punt i la zona 104. Així mateix, des de la zona 103 es disposa, de nou, d'un ampli control visual sobre la plana que s'estén al sud i sud-oest del jaciment. Així, doncs, pot plantejar-se com a hipòtesi que les zones 103 i 104 havien estat petits punts o estacions de control visual en funció de les necessitats del nucli urbà del Molí d'Espígol en relació amb els mateixos espais suburbans o amb l'observació exterior, i que possiblement també

cal entendre-les com a punts extrems o límits de l'extensió dels barris suburbans. No disposem de cap dada respecte de la part nord/nord-est del jaciment.

Així, doncs, la visió final del Molí d'Espígol que se'ns ofereix després de l'anàlisi de totes aquestes dades és la d'un nucli potent, amb uns barris suburbans dependents i vinculats a la ciutat, que es disposaven al seu voltant. S'hi desenvolupaven activitats productives (treball dels metalls; producció ceràmica?), però també s'hi devia haver concentrat part de la riquesa o de l'excedent agrícola de l'àrea circumdant a tenor de la presència d'una agrupació de sitges. Els barris suburbans del Molí d'Espígol cal entendre'ls com una extensió lògica de la mateixa ciutat ibèrica, parts d'una unitat orgànica urbana on algunes activitats econòmiques es deslocalitzaven de resultes del creixement social del nucli emmurallat; però també com a conseqüència directa de la concentració de poder polític i econòmic que el Molí d'Espígol va assolint al llarg del període ibèric, i que porten l'assentament a esdevenir un lloc central i vertebrador del poblament ibèric a la part oriental de la depressió central catalana.

Bibliografia

- ALONSO, N. *et al.* 2005: *Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya. Arbeca, La fortalesa dels Vilars*, Barcelona.
- ASENSIO, D. *et al.* 2001: «Tipus d'assentaments i evolució del poblament ibèric a la Catalunya central (eix Llobregat-Cardener)», a: Martín Ortega, A.; Plana, R. (dirs.), *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània occidental*, Monografies d'Ullastret 2, Ullastret, 183-201.
- CURA, M. 1990: «Notes sobre el poblat preromà del Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell)», a: *VIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà* (Puigcerdà, 1988), Puigcerdà, 175-183.
- 1996: *El jaciment del Molí d'Espígol (Tornabous-l'Urgell). El desenvolupament de les societats preromanes a la Catalunya interior*, tesi doctoral de la Universitat de Barcelona, Barcelona.
- 2006: *El jaciment del Molí d'Espígol (Tornabous-Urgell). Excavacions arqueològiques 1987-1992*, Monografies MAC-Barcelona 7, Barcelona, Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- [DIEC2] 2007: *Diccionari de la llengua catalana*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (2a edició).
- GONZALO, C. *et al.* 2000: «Producción y almacenamiento de cereal en la zona septentrional emporitana: Mas Castellar de Pontós (Girona, España)», a: Buxó, R.; Pons, E. (dirs.), *Els productes alimentaris d'origen vegetal a l'edat del ferro de l'Europa occidental: de la producció al consum*, Sèrie Monogràfica MAC-Girona 18, Girona, Museu d'Arqueologia de Catalunya, 311-323.
- MALUQUER DE MOTES, J. 1982: «Molí d'Espígol, Tornabous», a: *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya 1, Barcelona, 272-277.
- PRINCIPAL, J. 2006-2007: «Els orígens preibèrics del Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell): establiment i evolució de l'hàbitat durant la primera edat del ferro», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 16-17, Lleida, 111-128.
- PRINCIPAL, J.; BERMÚDEZ, X.; SAULA, O. 2007: *Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya. Molí d'Espígol, Tornabous*, Barcelona.
- PRINCIPAL, J.; CAMAÑES, M. P.; MONRÓS, M. 2009: «Darreres intervencions arqueològiques a la ciutat ibèrica del Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell)», *Urtx* 23, Tàrraga, 12-34.
- ROVIRA, C. 1998: «Le travail du fer en Catalogne du VIIe au Ier s. avant notre ère», a: Feugère, M.; Serneels, V. (dirs.), *Recherches sur l'économie du fer en Méditerranée nord-occidentale*, Instrumentum 4, Montagnac, Monique Mergoïl, 65-75.
- YLL, R.; BURJACHS, F.; EXPÓSITO, I.: *Informe palinològic preliminar dels sondeigs MES1 i MES2 a Tornabous (Jaciment Arqueològic del Molí d'Espígol)*, informe IPHES, Tarragona. [Inèdit]

ESTRATEGIAS DE OCUPACIÓN Y EXPLOTACIÓN DEL ENTORNO PERIURBANO DE KELIN (CAUDETE DE LAS FUENTES, VALENCIA)

Consuelo Mata
Andrea Moreno
David Quixal
Universidad de Valencia

Resumen

A partir de los años 90 del siglo xx, la investigación del paisaje en la Edad del Hierro se ha centrado cada vez más en la identificación del hábitat rural. Las prospecciones sistemáticas en algunos territorios y las excavaciones en yacimientos abiertos situados en el llano han servido para completar la estructura territorial de las ciudades ibéricas. La organización del hábitat alrededor de las mismas no ha sido una excepción, tal y como se puede ver en este estudio diacrónico del entorno de Kelin.

Palabras clave: Edad del Hierro, ciudades ibéricas, Kelin, espacio periurbano, hábitat rural.

Abstract

Since the 1990s, research into the Iron Age landscape has increasingly focused on identifying the rural habitat. The systematic surveys in some territories and the excavations at open archaeological sites located on the plains have served to complete the territorial structure of the Iberian towns. The organisation of the habitat around them is no exception, as can be seen from this diachronic study of the surroundings of Kelin.

Keywords: Iron Age, Iberian towns, Kelin, periurban area, rural habitat.

1. Introducció

El mundo rural en la sociedad ibérica ha sido uno de los temas que ha centrado el interés durante los últimos años. El conocimiento que hoy en día tenemos sobre otras facetas de esta cultura se complementa y enriquece al adentrarnos en una esfera de análisis hasta hace poco mal conocida y escasamente desarrollada como es el hábitat rural. En una breve revisión historiográfica podemos advertir como la Arqueología del Paisaje ha influido favorablemente en el estudio de los paisajes agrarios y en el análisis de la complejidad sociopolítica. En la investigación sobre la Edad del Hierro peninsular, no fue hasta la década de los ochenta cuando se materializaron los primeros planteamientos metodológicos sobre la estructuración del espacio habitado y la jerarquización del poblamiento, incorporándose también los estudios paleoambientales y económicos en la interpretación de los yacimientos y su entorno. Sin embargo, el análisis del hábitat rural en sus diferentes escalas no ha gozado de todo el empuje que debería dentro de la Arqueología Ibérica debido, en parte, al «urbanocentrismo» que tradicionalmente ha imperado en la investigación sobre los iberos. No obstante, sus propias características también han contribuido a su marginación historiográfica, ya que este tipo de hábitat, como veremos, dista mucho de ser evidente y atractivo a simple vista.

A principios de los 90 aparecen las primeras publicaciones, sobre todo en el ámbito catalán, sobre el

hábitat rural como nueva categoría de poblamiento (Sánchez 1986-1989, Carlús y Ruiz 1991, Gili y Rigo 1992, Zamora y García 1993, García i Roselló y Pujol 1994, Molas y Sánchez 1994, Carlús y Francès 1995, Andreu *et al.* 1996, Asensio *et al.* 1998, Morer y Rigo 1998). Mayoritariamente se documentó gracias a la arqueología de salvamento y destacaba por su escasa entidad y su ubicación en cotas bajas.

Hoy en día, estas nuevas evidencias arqueológicas se han convertido en una realidad en nuestro registro arqueológico, ofreciendo una nueva perspectiva de análisis, a la vez que aportan datos para abordar los procesos de emergencia de la complejidad sociopolítica como procesos regionales, vinculados a la administración territorial y a la ordenación del paisaje. Prueba de ello es la dinámica actividad investigadora que se está desarrollando en torno a los espacios agrarios, el hábitat rural y las relaciones socioeconómicas (Mata y Pérez Jordà 2000; Gómez Bellard 2003; Orejas 2006; Rodríguez y Pavón 2007; Rodríguez 2009, 9-26, o este mismo volumen).

La gran diversidad de formas que se documentan dificulta el establecimiento de tipologías de hábitat rural a escala interregional. Diversos nombres se están empleando para este tipo de yacimientos: hábitat disperso, hábitat periurbano, hábitat rural, *habitat de plana*, *llogarets*, *pagesies* (Oliver 2001, Plana y Martín 2001, Rigo *et al.* 2003, Plana y Martín 2005, Crampe y Plana 2004, Rodríguez *et al.* 2006). En nuestro caso, hemos intentado armonizar las nuevas denominaciones con las categorías ya conocidas para el territorio de

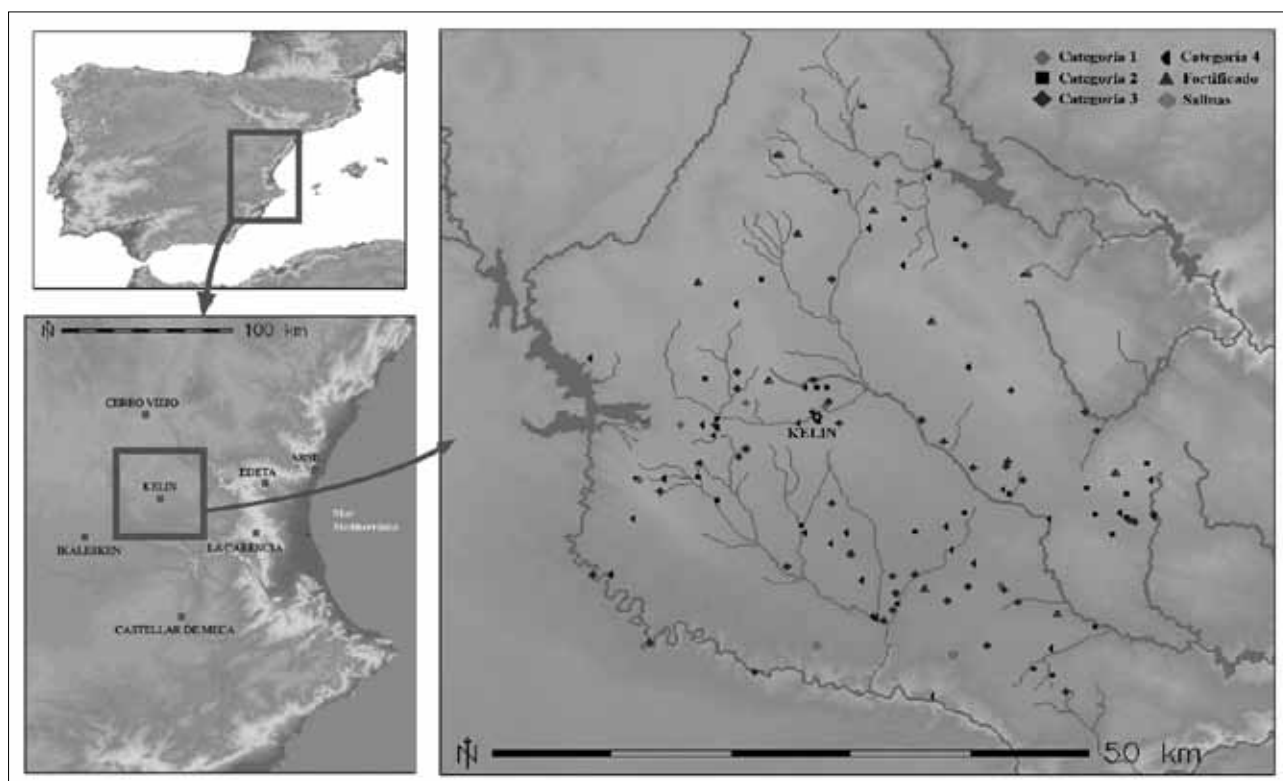

FIGURA 1. El territorio de Kelin durante los siglos IV-III a. C.

Edeta (*caserío, aldea, granja*). Además, utilizamos términos procedentes de la geografía rural, como *casa de campo, casa de labor* o *casería*, que enfatizan el carácter de ocupación permanente o estacional y la dedicación agraria (Moreno 2006, 2010, 2011; Bonet, Mata y Moreno 2007; Mata *et al.* 2009).

2. El hábitat rural en el territorio de Kelin

En el País Valenciano, el estudio de los procesos de territorialización de las diferentes ciudades ibéricas es una de las líneas principales de investigación desde hace años. Uno de los proyectos más recientes es el del territorio de Kelin, que desarrollamos desde el Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València (fig. 1); además de los que se llevan a cabo en Edeta (Llíria, Valencia) y La Carència (Torís, Valencia), ambos a cargo del Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València, y en los que también colaboramos (Bernabeu, Bonet y Mata 1987; Albiach *et al.* 2007).

Kelin (Caudete de las Fuentes) es un yacimiento ibérico ubicado en el interior de la provincia de Valencia, que alcanza el rango de capitalidad de un territorio de unos 2.000 km², organizando y administrando éste a partir de un patrón de asentamiento jerarquizado con núcleos de diferente rango y funcionalidad (Mata 1991; Mata *et al.* 2001a, 2001b). Su ocupación ininterrumpida desde el siglo VII a. C. hasta el primer cuarto del I a. C. nos ha permitido estudiar el urbanismo y la estructuración interna del asentamiento y sus inmediaciones en perspectiva diacrónica.

En los trabajos preliminares se trataron las categorías generales del poblamiento (Mata *et al.* 2001a, 2001b) que, en la actualidad, estamos matizando mediante trabajos de mayor profundidad ya realizados (Moreno 2006, 2010, 2011; Quixal 2008, 2010; Quixal y Moreno 2011) o en curso de realización. El trabajo de campo y la investigación sobre la organización territorial de Kelin han puesto de manifiesto el dominio abrumador de los asentamientos y establecimientos rurales dentro del patrón de poblamiento. La información procedente de intervenciones de salvamento en la vega del río Magro (Valcárcel 2004, Vidal *et al.* 2004, Moraño y García 2005), así como de las excavaciones ordinarias en la Rambla de la Alcántarilla, la Solana de Cantos 2, El Zoquete y Casa de la Cabeza (Pérez *et al.* 2007; Quixal *et al.* 2008, 2010, 2011) nos ha permitido concretar nuestra propuesta sobre las categorías del hábitat rural. Estos lugares se diferencian de los ya conocidos en ubicación, espacio construido, equipamientos domésticos y ajuar, aportando una visión mucho más completa y detallada de la organización territorial y la estructuración del mundo rural en una sociedad de base agraria como la ibérica (Mata *et al.* 2009; Mata, Moreno y Quixal 2010). No obstante, y de acuerdo con la temática del coloquio, aquí recogeremos únicamente las novedades relativas al hábitat rural del entorno periurbano de Kelin.

2.1. Caracterización del hábitat rural

En el territorio de Kelin hemos podido identificar diferentes categorías de hábitat rural en base a su naturaleza y funcionalidad:

- Pueblo o aldea: Agrupación de casas entre una y seis hectáreas, que puede estar delimitada, o no, por un recinto perimetral. Este tipo de asentamiento conforma el nivel más alto en la jerarquía del hábitat rural. No existe en el entorno de Kelin y, por tanto, no lo trataremos en este artículo.

- Caserío o granja: Asentamiento inferior a una hectárea, formado por una o varias casas, dedicado a la explotación y producción agraria. Puede estar delimitado por un recinto, aunque en el territorio de Kelin este hecho no es habitual.

- Casería: Casa de labor aislada en el campo con edificios y estructuras rústicas dependientes, donde se trabaja y se almacenan útiles y enseres. Se puede residir en ella permanente o temporalmente. Los lagares y almazaras al aire libre se asocian a esta categoría por su carácter de estructuras rústicas auxiliares.

- Casa de campo: Establecimiento rural en el que no se reside, construido anexo a los campos de cultivo o pastos para cuidarlos y vigilarlos. También funciona como refugio o simplemente como almacén de aperos.

En la práctica, algunas de estas categorías tan solo es posible identificarlas en contados casos, generalmente ligados al desarrollo de excavaciones arqueológicas. Determinar el tamaño real de un asentamiento, su carácter o no de residencia, tanto permanente como estacional, o la funcionalidad económica del mismo es una ardua tarea incluso en yacimientos excavados, de ahí que la cuestión se agrave cuando se trabaja tan solo con datos de prospección. En el territorio que estudiamos contamos con una base documental de más de 200 yacimientos ibéricos, de entre los cuales apenas una veintena han sido excavados parcialmente hasta la fecha. Ante esta situación, hemos intentado paliar o, al menos, atenuar este problema mediante el desarrollo de una propuesta metodológica, que se puso en práctica en un caso concreto de análisis (Quixal 2008), y que, posteriormente, hemos extendido y adaptado al conjunto del territorio. La propuesta se centra en el análisis de una serie de variables, ninguna determinante por sí sola, pero cuya combinación permite establecer hipótesis de trabajo más fiables a la hora de definir la naturaleza y funcionalidad de los yacimientos documentados en prospección. Dichas variables, siempre que ha sido posible, han sido contrastadas a partir de registros estratigráficos para ofrecer un mayor rigor en las aproximaciones:

- Tamaño: La dificultad de cuantificar el tamaño de un yacimiento a partir de una prospección estriba, ante todo, en determinar si la dispersión de restos responde realmente al tamaño en el pasado. En primer lugar, debemos tener en cuenta que un yacimiento es el producto de la suma de diferentes procesos deposicionales y postdeposicionales. En este sentido,

conocemos la extensión que alcanza un yacimiento de forma general, pero en el caso de tener diferentes fases de ocupación, normalmente, no podremos determinar qué tamaño tuvo en cada una de ellas. Por tanto, el tamaño, *per se*, no es un elemento fiable y debe estar sujeto a corrección. Nuestra experiencia en el territorio de Kelin nos ha mostrado que grandes dispersiones de material no corresponden a grandes asentamientos, ya que muchos son, en realidad, pequeñas agrupaciones dispersas. Así, pues, es fundamental diferenciar entre una dispersión de materiales, entendiéndola como una distribución irregular con una densidad baja, de una concentración cuya densidad es alta, es decir, una gran cantidad de restos en un espacio relativamente reducido. El tamaño es fácil de determinar en yacimientos con perímetro delimitado orográficamente o con un recinto y, por tanto, en ellos podemos calcular su superficie de forma rigurosa (Mata *et al.* 2001b, 314). En zonas sin límites claros, solo una microprospección puede ayudar a localizar, si existen, una o varias concentraciones dentro de una amplia dispersión de materiales. Esta última propuesta la hemos puesto en práctica en Caudete de las Fuentes Norte y Hortunas de Abajo (Requena) con buenos resultados.

La comparación entre los datos procedentes de prospección y de excavaciones parciales en La Atalaya y Los Aguachares nos proporcionó las primeras pistas respecto a la sobredimensión de ambos (Vidal *et al.* 2004). Con las excavaciones de la Rambla de la Alcantarilla, Solana de Cantos 2 y El Zoquete (Mata *et al.* 2009) hemos podido evaluar de forma más fiable la disparidad existente entre la dispersión de materiales en prospección y la extensión real del asentamiento una vez excavado. Comparando ambas cifras vemos como el espacio construido oscila, generalmente, entre un 0,5% y un 6% de la superficie total de la dispersión (fig. 2). En cambio, si se define una concentración, como en El Zoquete, ésta es más representativa del tamaño del asentamiento (10%). No obstante, también hay que tener en cuenta que la superficie de los excavados tan solo se refiere a las construcciones exhumadas, pero la ocupación pudo ser mayor si tuviéramos en cuenta estructuras menores, accesos y acondicionamientos del terreno difíciles de detectar y que explicarían la mayor dispersión de restos.

	Dispersión	Concentración	Excavación
Rambla de la Alcantarilla	3.125 m ² (100%)	Inexistente	150 m ² (4,8% disp.)
Solana de Cantos 2	3.000 m ² (100%)	Inexistente	15 m ² (0,5% disp.)
El Zoquete	5.000 m ² (100%)	2.800 m ² (56% disp.)	300 m ² (6% disp. / 10,7% conc.)

FIGURA 2. Comparación entre las superficies de prospección y las de excavación.

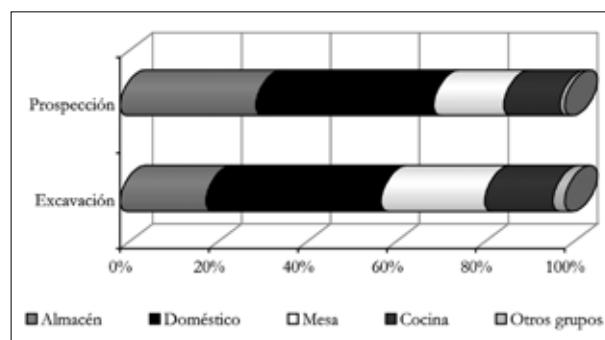

FIGURA 3. Presencia de grupos cerámicos ibéricos en El Zoquete (Requena, Valencia).

Las concentraciones de materiales suelen atribuirse a lugares de hábitat, pero también puede tratarse de hornos, necrópolis u otro tipo de establecimiento rural que no siempre dejan indicios claros de su actividad. En definitiva, el tamaño debe valorarse con las debidas precauciones y matizándolo con las siguientes variables.

– Variedad tipológica en cerámica ibérica: El análisis detallado de las cerámicas se ha mostrado como un buen indicador de la entidad y la funcionalidad de los yacimientos. Por un lado, tenemos yacimientos con conjuntos cerámicos muy monótonos, dominados por unos pocos tipos de los grupos I y II, como ánforas, tinajas, tinajillas y *lebetes*; la presencia de los demás grupos y de la cerámica de cocina es minoritaria o está totalmente ausente (tipología según Mata y Bonet 1992) (fig. 6). Se trataría de lugares de escasa entidad que identificamos como establecimientos auxiliares sin función de hábitat. Y por otro, encontramos yacimientos en los que hay recipientes de almacenaje, vajilla de mesa, microvasos, objetos cerámicos auxiliares y cerámicas de cocina (fig. 5). En estos casos estaríamos ante lugares de residencia permanente o estacional.

Cuando hemos podido comparar los resultados de prospección con los de excavación, se observa una correlación entre los diferentes grupos de materiales recuperados de una forma u otra (fig. 3). Por tanto, creemos que se trata de una variable bastante objetiva para aproximarnos a la clasificación de los yacimientos prospectados.

– Presencia de importaciones: La distribución de las importaciones nos ha revelado que las piezas de vajilla de mesa, tanto áticas como campanienses, se

encuentran generalmente en lugares de hábitat, especialmente, en aquéllos con cierta importancia como granjas o caseríos. En cambio, las ánforas, sobre todo las itálicas, no son un buen indicador, ya que se documentan en todo tipo de yacimientos.

– Otros elementos de cultura material: La presencia de escorias y defectos de cocción está indicando lugares con actividad metalúrgica y alfarera (Duarte *et al.* 2000; Mata, Moreno y Ferrer 2009) y en los que se pudo residir. Los molinos y el material de construcción, como adobes o enlucidos, se relacionan con una mayor estabilidad del sitio.

– Diacronía: Hemos observado que los yacimientos con una larga secuencia de ocupación se pueden considerar lugares de hábitat debido a su mayor estabilidad. Los establecimientos rurales, en cambio, suelen tener una vida corta.

– Distancia a un asentamiento mayor con función de hábitat: Si aceptamos la premisa de que en época ibérica no existe competencia por la tierra dentro del mismo territorio, tendremos que asumir que las áreas de explotación de los asentamientos no tienen por qué solaparse. De manera que la regla del vecino más próximo nos ayuda a articular y entender la jerarquización del hábitat. En los entornos inmediatos de El Puig de Sant Andreu (Plana y Martín 2001), Edeta (Bonet, Mata y Moreno 2007 y 2008) o Kelin (Moreno y Quixal 2009 y 2011) hay una serie de yacimientos de pequeño tamaño que solo pueden considerarse como caserías y

establecimientos auxiliares, pues su proximidad a los núcleos de primer orden, su ubicación en zonas llanas y óptimas para el cultivo y su escasa entidad corroboran su carácter dependiente. Del mismo modo, los enclaves rurales con función de hábitat, como granjas o caseríos están más alejados entre sí denotando un rango superior y una función de gestión y explotación más marcada que en el caso de los establecimientos rurales. Recientemente hemos calculado mediante SIG los mapas de costes y los entornos graduados en tiempo sobre los poblados del territorio de Kelin desde el siglo VI a. C. hasta los siglos II-I a. C. Los resultados son esclarecedores, ya que se advierte cómo el hábitat rural se sitúa por lo general a no más de una hora de desplazamiento desde el poblado más cercano (Moreno 2011, 125 ss.).

Aplicando todos estos criterios a la información obtenida del trabajo de campo, podremos diferenciar dentro del hábitat rural entre lugares de residencia y establecimientos auxiliares. Los lugares de residencia tuvieron esa función primordial de forma permanente o estacional, englobando las categorías de granja, caserío y casería que, difícilmente, podemos distinguir a partir de una prospección. Por otro lado, cuando no contamos con elementos determinantes para asociarlos con la función residencial preferimos clasificarlos como establecimientos rurales, que incluyen las casas de labor aisladas, corrales, almacenes, terrazas, basureros y campos de cultivo, aunque tampoco podamos catalogarlos de forma precisa.

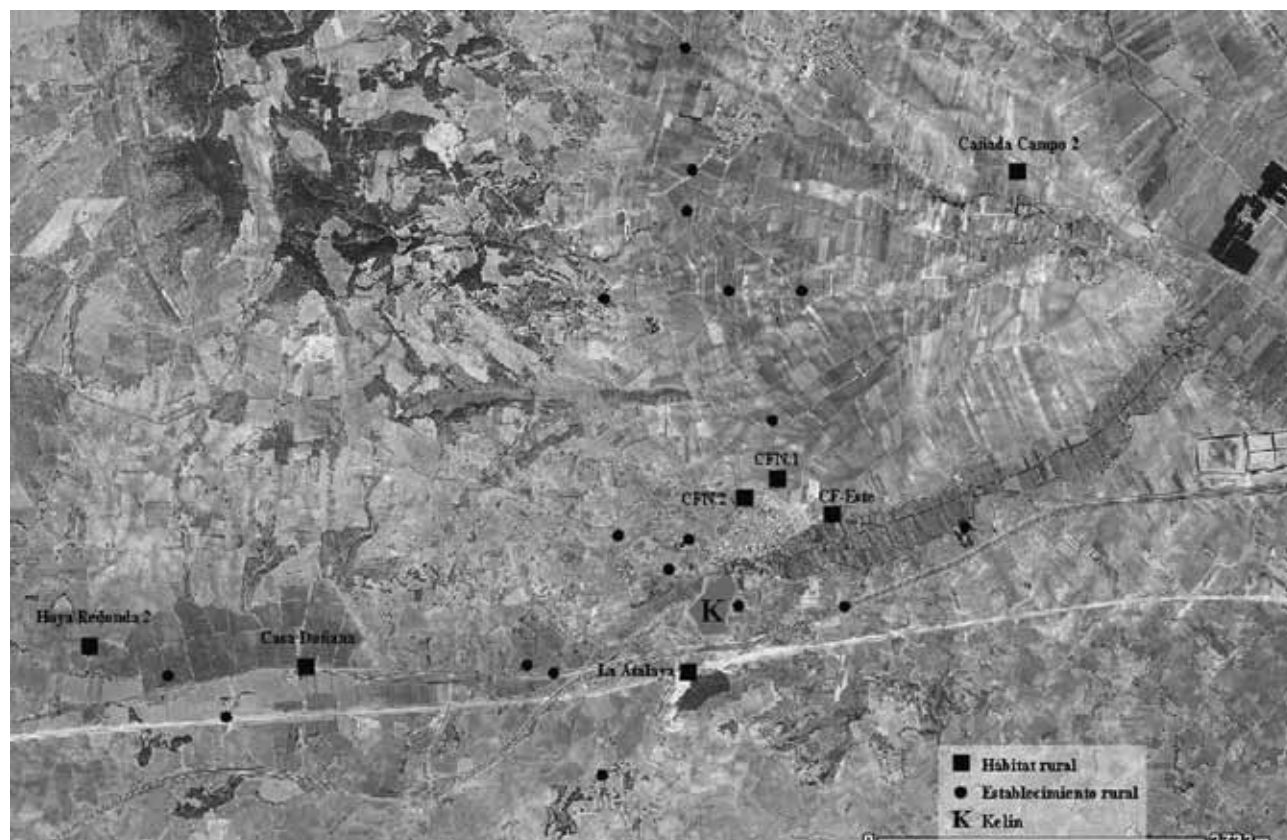

FIGURA 4. Yacimientos tratados en el texto.

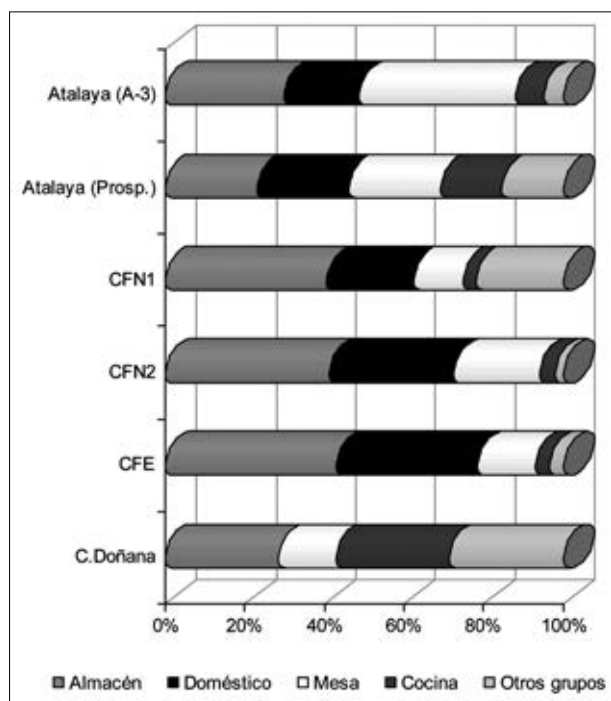

FIGURA 5. Presencia de grupos cerámicos en los asentamientos con función residencial.

3. El entorno de Kelin

En 1989 empezamos el proyecto de investigación sobre la organización territorial de Kelin, dentro del cual también nos interesaba localizar el emplazamiento de la/s necrópolis periurbana/s. Ambas motivaciones nos llevaron a programar prospecciones sistemáticas alrededor del asentamiento (entre 150 y 300 m), llegando a cubrir una superficie de unas 40 ha. Con posterioridad, estos trabajos se completaron con las actuaciones derivadas de la construcción de la A-3 (prospección y excavación) y la plataforma del AVE (excavación), así como con la continuidad del proyecto a escala comarcal (Mata *et al.* 2001b, Valcárcel 2004, Vidal *et al.* 2004). Fruto de todas estas actuaciones ha sido la prospección sistemática de 336 ha en el término de Caudete de las Fuentes y la catalogación de 25 yacimientos (fig. 4). Se han hecho excavaciones de salvamento en cuatro de ellos (La Atalaya, La Madre, Los Arenales y Vallejo de los Ratones), pero solo La Atalaya proporcionó estructuras (Valcárcel 2004, Vidal *et al.* 2004). No obstante, la información aportada por todos estos trabajos es suficiente para abordar la problemática del hábitat rural en perspectiva diacrónica.

Las variables establecidas en el apartado anterior se han aplicado a estos 25 yacimientos, dando como resultado que solo seis tuvieron carácter residencial en algún momento de su existencia. Entre todas las variables, sin duda la diversidad de los ajueros cerámicos es la que ha tenido mayor peso dada la poca entidad

de la mayoría de ellos. En los yacimientos catalogados como residenciales (La Atalaya, Caudete de las Fuentes Norte 1 y 2, Caudete de las Fuentes Este y Casa Doñana), los porcentajes de vajilla de mesa, cerámica de cocina u otros grupos poco frecuentes son importantes, así como las importaciones e, incluso, los objetos metálicos (fig. 5). Por el contrario, en los 20 restantes (Campos Villares, Caudete de las Fuentes Norte 3, Rincón de Gregorio, Hoya Redonda, Las Casas, PUR 1, PUR 5, Baraja, Caseta del Cura, La Araña, La Noria, Vallejo de los Ratones, Ardal 2, Platero 2, La Madre, Los Arenales, San Antonio de Cabañas, Fuente de Cristal, Barranco de las Fuentezuelas y Cañada del Campo 2) hay pocos restos y, entre las cerámicas, casi siempre dominan los grandes y medianos contenedores, siendo excepcional la vajilla de mesa y la cerámica de cocina; además, no hay metales, importaciones u otros grupos cerámicos (fig. 6).

Todos estos yacimientos están dentro del área de captación de recursos (SCA) siguiendo las propuestas teóricas clásicas de Higgs y Vita-Vinzi (1972). La premisa básica a tener presente parte de la aceptación de que un ser humano adulto recorre, en condiciones óptimas y sobre una superficie llana, unos 5 km en una hora. Este tipo de cálculo del área de captación ha sido recientemente revisado y desarrollado por uno de nosotros en base a parámetros anisotrópicos, con la intención de ofrecer una aproximación más adecuada que la desarrollada a partir de un algoritmo isotrópico que ya publicamos (Mata *et al.* 2009, fig. 1). El

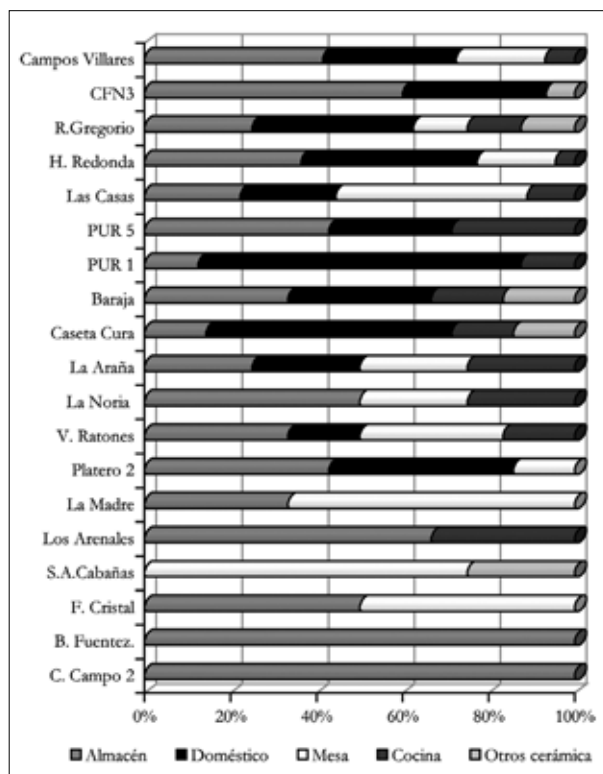
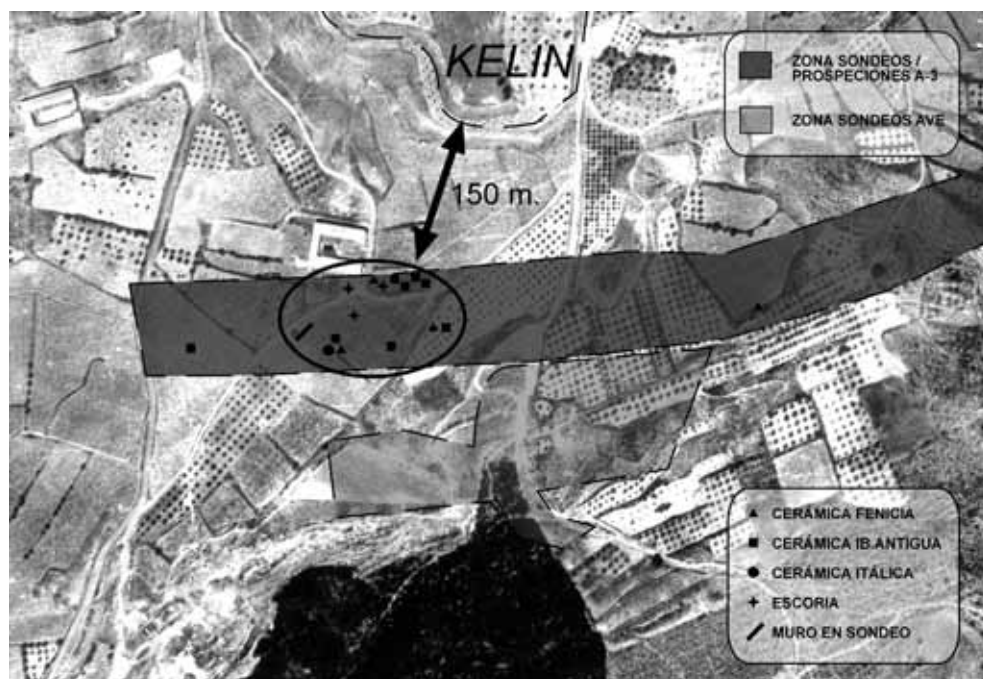

FIGURA 6. Presencia de grupos cerámicos en los establecimientos rurales.

FIGURA 7. La Atalaya
(Caudete de las Fuentes,
Valencia) sobre foto aérea
de 1977.

nuevo cálculo considera la variación de tiempo generada por la diferente velocidad del desplazamiento y permite adecuar nuestro análisis a un desplazamiento pedestre más real (Moreno 2011: 163 ss., Moreno y Quixal 2009). Así, los 5 km de radio que se toman como máximo teórico en el SCA se han redefinido en tres subzonas: el área de explotación inmediata o periurbana, que equivaldría a 1 km (12 minutos de desplazamiento aproximadamente / superficie teórica 314 ha); una zona adyacente dentro del perímetro de 2-2,5 km (25 min / 1.256-1.963 ha), y la restante dentro de los 5 km (1 hora / 7.854 ha).

3.1. El área periurbana

No vamos a entrar aquí a discutir la idoneidad o no del término periurbano pues, si bien es cierto que el *Diccionario de la Real Academia de la Lengua Española* no lo recoge, también lo es que su uso está generalizado en el ámbito de la Geografía Urbana. Por periurbano entendemos, pues, el espacio adyacente que rodea la ciudad (Kelín en nuestro caso), donde se instalarían infraestructuras auxiliares y se llevarían a la práctica actividades agrarias y artesanales que, por su naturaleza, necesitarían ubicarse fuera del núcleo habitado. Tal y como hemos señalado ya, este entorno periurbano se encuentra a unos 12 minutos de desplazamiento alrededor de Kelín (entre 1 km y 1,5 km).

Muchos de estos terrenos muestran materiales arqueológicos datados entre los siglos VII y I a. C. En algunos casos, es evidente que proceden de la misma ciudad debido a procesos postdeposicionales; pero estos no explican la totalidad de los mismos. Algunos

materiales son el resultado de ocupaciones puntuales, permanentes o estacionales, no siempre sincrónicas, estrechamente vinculadas o dependientes de Kelín.

Este primer anillo se caracteriza desde un punto de vista biogeográfico por el desarrollo de suelos de capacidad elevada (unas 15 ha) y moderada, con escasas pendientes (unas 300 ha) y un óptimo aporte hídrico con manantiales de agua (Fuente Chica y Fuente Grande) y el río Madre. La densidad de evidencias arqueológicas es alta, ya que contabilizamos nueve yacimientos (La Atalaya, Campos Villares, Caudete de las Fuentes Norte 1, 2 y 3, Caudete de las Fuentes Este,¹ La Araña, La Noria y La Madre). Destaca por encima de todos ellos La Atalaya, al Sur de Kelín, ya conocido en la primera mitad del siglo XX (Gómez Serrano 1931: 128). Es especialmente interesante, ya que plantea la problemática de cómo interpretar su ubicación, su funcionalidad y su carácter a partir de las diferentes intervenciones arqueológicas que se han desarrollado en él. Debido a su topónimo, se podría considerar como un yacimiento en altura con funciones de vigilancia y control. No obstante, todos los trabajos realizados indican que el asentamiento estuvo emplazado en la ladera media y en el piedemonte, lo que cambia sustancialmente su interpretación.

A partir de las prospecciones sistemáticas para la construcción de la A-3 y del AVE Madrid-Valencia, se calculó una dispersión de materiales de 44.800 m² (Valcárcel 2004, Vidal *et al.* 2004). En un primer momento se pensó que esos materiales podrían ser fruto de procesos postdeposicionales y, por tanto, debían proceder de la parte alta de la montaña pues, actualmente, la cima apenas tiene sedimento y en ella to-

1. En adelante se citarán con los acrónimos CFN y CFE.

avía se puede encontrar algún fragmento cerámico. Con motivo de la construcción de la A-3 se excavaron 900 m² en diferentes sondeos, pero en tan solo seis (210 m²) se documentaron materiales arqueológicos. En el sondeo 15, localizado en la parte baja y llana (actualmente bajo el trazado de la autovía), se halló un muro de mampostería orientado en dirección E-O. Por otro lado, las intervenciones arqueológicas por la plataforma del AVE se realizaron a media ladera y los resultados fueron menores tanto en prospección (menor cantidad y variedad de materiales) como en excavación (solo materiales en superficie) (fig. 7).

A tenor de estas evidencias y de la revisión y estudio de los materiales recuperados, hemos propuesto que la ubicación principal del asentamiento estaría en el piedemonte a unos 150 m de Kelin (Mata *et al.* 2009: 143-144). En esta zona es donde se ha encontrado la mayor cantidad y variedad de materiales, especialmente los datados en los siglos VII-VI a. C., presentando la misma secuencia de ocupación que la ciudad, dato que debe tenerse muy en cuenta en la elaboración de hipótesis sobre su carácter y funcionalidad.

Entre los ajuares documentados destaca la presencia de cerámicas importadas y de objetos metálicos. No obstante, si los comparamos con los ajuares de algunas viviendas de Kelin, vemos que en estas hay un porcentaje mayor de cerámica de cocina, así como de pesas de telar y fusayolas (7-17%), mientras que en La Atalaya estos elementos apenas se han encontrado. Por otro lado, en Kelin el porcentaje de recipientes de almacenaje (ánforas y grandes/medianos contenedores domésticos) no supera el 25%, exceptuando la vivienda 2, en la que la existencia de una bodega distorsiona la estadística. En

cambio, en La Atalaya este tipo de recipientes constituye casi un 50% de los materiales inventariados (fig. 5).

Su diacronía, la presencia de estructuras y la variedad de los materiales nos lleva a proponer que La Atalaya sería un conjunto disperso de estructuras de carácter agrario o artesanal dependientes de Kelin. alguna de ellas pudo tener carácter residencial y albergar a un grupo social que no tuviera cabida en la ciudad, de acuerdo con las propuestas planteadas para otras zonas (Ault 2005).

Además de éste, hay otros yacimientos que merecen un comentario detallado. Rodeando el actual municipio de Caudete de las Fuentes, excepto al Sur, se ha detectado una dispersión de materiales en unas 30 ha con cerámicas que abarcan desde el siglo VI a. C. hasta el I a. C. Campañas de prospección más detalladas (2007 y 2009) han servido para aislar cuatro concentraciones con dinámicas propias (CFN 1, 2, 3 y CFE) y, en consecuencia, revisar los datos publicados con anterioridad sobre esta zona (Mata *et al.* 2001b, 325, CF003 y CF004) (fig. 8).

En CFN 1 la máxima concentración de materiales arqueológicos ronda las 3,2 ha. Los materiales de los siglos VI y V a. C. son escasos, por lo que en estos momentos solo se puede considerar como un establecimiento rural o, al menos, una zona frecuentada (fig. 9.1 y 9.2). En cambio, los ajuares del siglo IV confirman que a lo largo de esa centuria se convirtió en un lugar más estable con posible función residencial, rol que no va a perder hasta su desaparición en el siglo I a. C. (fig. 5).

En el siglo V a. C., además de estos dos lugares, encontramos, hacia el oeste, el establecimiento rural de La Araña, con escasa cerámica en un área muy reducida (1.500 m²), que no tendrá continuidad en siglos posteriores (fig. 9.2).

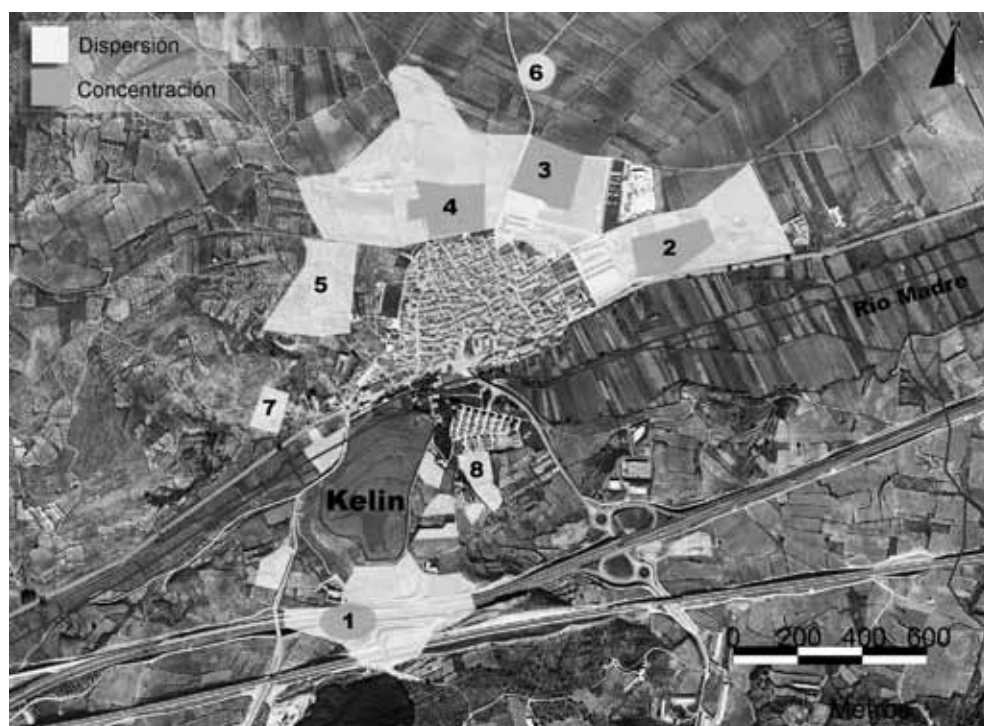

FIGURA 8. Entorno periurbano de Kelin: 1. La Atalaya; 2. Caudete de las Fuentes Este; 3, 4 y 5. Caudete de las Fuentes Norte; 6. El Ardal; 7. La Noria; 8. Campos Villares.

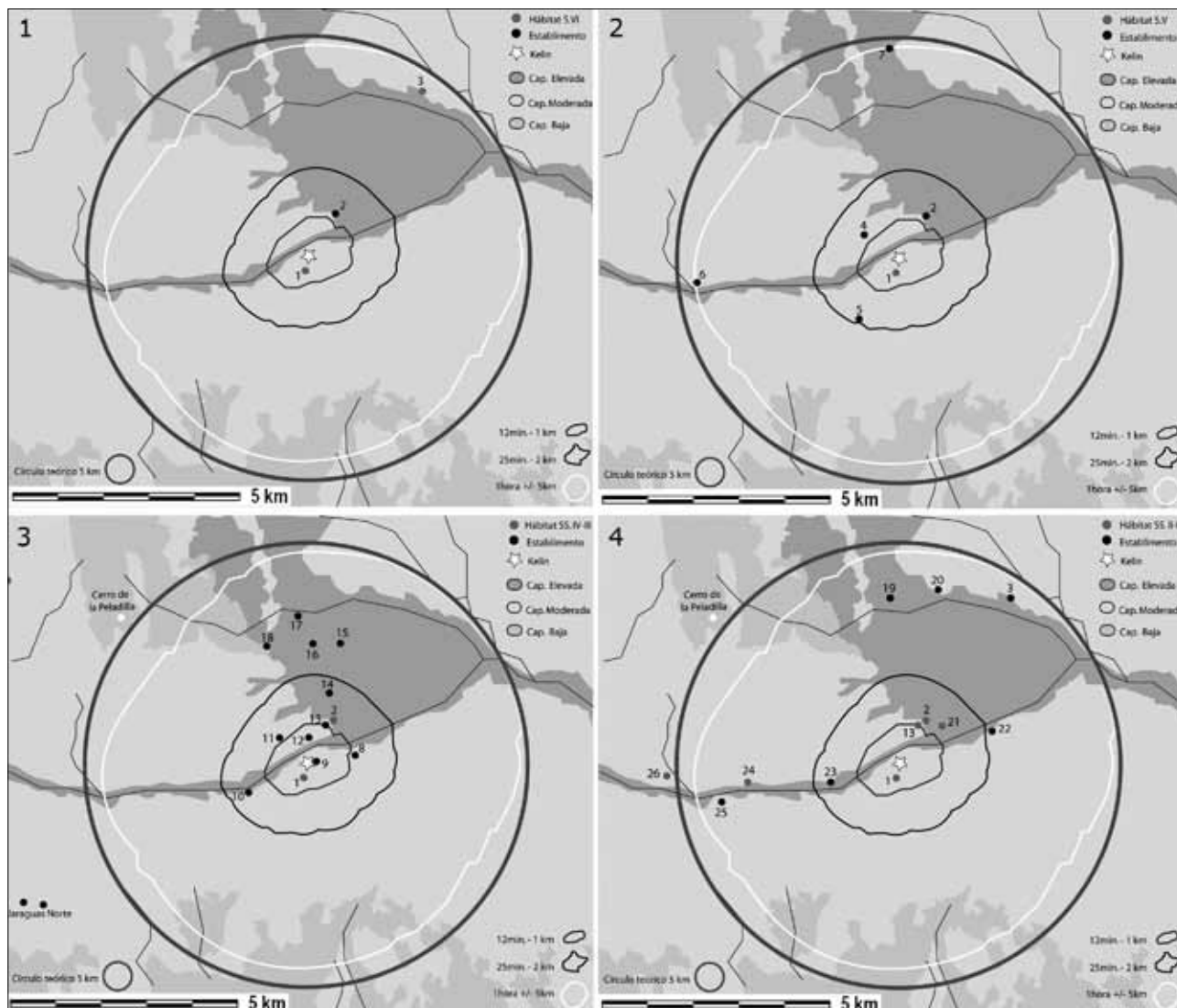

FIGURA 9. Aproximación al entorno de explotación de Kelin y el poblamiento rural dependiente en perspectiva diacrónica: 1. s. VI a. C.; 2. s. V a. C.; 3. ss. IV-III a. C.; 4. ss. II-I a. C. Yacimientos: 1. La Atalaya; 2. Caudete de las Fuentes Norte 1; 3. Cañada de Campo 2; 4. La Araña; 5. Caseta del Cura; 6. Hoya Redonda; 7. Baraja; 8. La Madre; 9. Campos Villares; 10. Los Arenales; 11. La Noria; 12. Caudete de las Fuentes Norte 3; 13. Caudete de las Fuentes Norte 2; 14. El Ardal 2; 15. Pur-5; 16. Pur-1; 17. Barranco de las Fuentezuelas; 18. Platero 1; 19. Las Casas; 20. Fuente de Cristal; 21. Caudete de las Fuentes Este; 22. San Antonio de Cabañas; 23. Rincón de Gregorio; 24. Casa Doñana; 25. Vallejo de los Ratones; 26. Hoya Redonda 2 (Moreno 2010).

Los siglos IV-III a. C. corresponden al máximo esplendor de Kelin y, en consecuencia, a una ocupación más intensa de su territorio. En el área periurbana, ello se va a traducir en la existencia de dos lugares de hábitat (La Atalaya y CFN 1), más cinco establecimientos rurales: dos al norte (CFN 2 y 3), uno al oeste (La Noria) y dos al este (Campos Villares y La Madre). Estos establecimientos tienen dispersiones que oscilan entre 1 y 1,5 ha, aunque ni la calidad ni la cantidad del material recuperado permite suponer que se trate de lugares de hábitat (fig. 6 y 9.3). Por ello los catalogamos como campos o zonas de actividad en los que pudo haber alguna pequeña casa de labor aislada o corral. Los materiales cerámicos pueden proceder de la misma, aunque también pudieron llegar junto con otros desechos utilizados como abono, lo que explica-

ría la aparición de alguna cerámica de cronología más antigua.

Durante los siglos II-I a. C., uno de estos establecimientos rurales se consolidó con estructuras más estables (CFN 2) y surgió otro nuevo asentamiento (CFE); es decir, tres hábitats al norte, uno al sur (La Atalaya) y ningún establecimiento rural (fig. 9.4). El más interesante de todos ellos es CFN 2 por el conjunto de vajilla y ánforas de origen itálico que se localizan en una concentración de 2,6 ha. En estos siglos el hábitat periurbano de Kelin dibuja un patrón que evidencia una estrategia de ocupación del campo distinta a la observada hasta ahora.

La prospección sistemática del entorno de Kelin nos permite proponer que la ocupación extramuros genera una zona sin ocupar junto a las murallas, o así

lo interpretamos ante la falta de evidencias arqueológicas. Todos los enclaves se sitúan en el límite de las tierras de mejor calidad y junto al valle del Madre. El modelo responde a un patrón de población agrupado en el enclave principal, que ocupa y explota la tierra mediante la dispersión de pequeños establecimientos rurales dependientes. El cambio de tendencia lo vamos a encontrar a partir del siglo II a. C., cuando se aprecia un aumento de los lugares de hábitat en el entorno de la ciudad y la desaparición de los establecimientos rurales, pauta que se argumenta por la nueva coyuntura sociopolítica condicionada por la presencia romana.

3.2. El área entre 2 y 2,5 km

Esta zona muestra un perfil biogeográfico semejante al entorno inmediato, es decir, predominancia de suelos de capacidad moderada (unas 1.700 ha) y elevada (unas 200 ha), con zonas llanas y bien drenadas, óptimas para el desarrollo de la agricultura. No obstante, este segundo anillo ofrece alguna diferencia, ya que no se ocupa hasta el siglo V a. C. y la totalidad de yacimientos localizados responden al tipo de establecimiento rural (fig. 9.1 y 9.2).

El primero, la Caseta del Cura, con una dispersión de unos 1.600 m², surgió en el siglo V a. C. al suroeste de Kelin. La escasa entidad de los materiales recuperados junto con el hecho de que, al igual que La Araña, sea un yacimiento sin continuidad en siglos posteriores, nos permiten englobarlo dentro del grupo de establecimientos dependientes (fig. 6 y 9.2).

Durante los siglos IV-III a. C. surgieron dos nuevos establecimientos. Uno hacia el oeste en el valle del Madre, Los Arenales (4.600 m²), y otro hacia el norte, El Ardal 2 (6.000 m²). Ambos están cerca de tierras de cultivo de buena calidad, a pesar de lo cual tampoco tuvieron continuidad (fig. 6 y 9.3).

Los siglos II-I a. C. muestran la misma tendencia con la implantación de dos nuevos establecimientos en el valle del Madre, Rincón de Gregorio, al oeste, y San Antonio de Cabañas, al este. La diferencia respecto a los anteriores estriba en su mayor dispersión: 7.600 m² y 2,5 ha respectivamente, aunque los materiales siguen siendo poco significativos (fig. 6 y 9.4).

Estas tierras algo más alejadas (se encuentran a unos 25 minutos de camino) también se explotaron sin lugares de hábitat. Esta organización es el resultado de un modelo de poblamiento y explotación de la tierra dirigido desde Kelin, donde vivirían los campesinos al tratarse de una distancia abarcable. Las dispersiones localizadas corresponderían a campos, estructuras o actividades que no tenían cabida en la ciudad. Llama la atención el hecho de que todos estos lugares sean unifásicos, lo que nos lleva a pensar que los cambios de emplazamiento, que no de estrategia, pudieron estar relacionados con el propio ciclo vital de sus propietarios y de las tierras.

3.3. El área de 5 km

A medida que nos alejamos de la ciudad encontramos una mayor variedad de suelos, permitiendo el acceso a nichos ecológicos diversos, como el forestal, dada la proximidad de la sierra de la Bicuerca al noroeste o la sierra de la Ceja al sureste (440 ha). El aporte hídrico queda garantizado a partir de la existencia de algunas fuentes (Fuente de Cristal y Manantial de la Alberca) y cursos de agua tanto estacionales (Rambla de la Torre, Rambla del Colmenar y Rambla de la Calera) como estables (ríos Madre y Magro).

Durante el siglo VI a. C., hacia el noreste, encontramos un pequeño yacimiento, Cañada del Campo 2, calificado como un lugar residencial asociado a unos enterramientos. Dicho lugar tendrá un hiato entre

FIGURA 10. Vista panorámica del entorno de Kelin, desde el Cerro de la Peladilla (Fuenterrobles, Valencia). Foto: David Quixal.

FIGURA 11. Ánfora itálica del Rincón de Gregorio (Colección Museográfica Luis García de Fuentes, Caudete de las Fuentes). Foto: TrípticArt.

los siglos V-III a. C., volviéndose a ocupar durante los siglos II-I a. C., aunque ya con carácter de establecimiento rural (fig. 6 y 9.1).

En el siglo V a. C. surgen dos nuevos establecimientos situados también en los límites teóricos del área de captación (Baraja y Hoya Redonda), en tierras de elevada capacidad (fig. 6 y 9.2). A pesar de su buena ubicación, ninguno de estos lugares tuvo continuidad en los siglos siguientes.

La expansión de los siglos IV-III a. C. se realizó hacia el norte, donde se localiza la mayor extensión de tierras de buena calidad. Cuatro son los nuevos establecimientos de esta área: PUR 1 y 5, Barranco de las Fuentezuelas y Platero 2. Las dispersiones de material son amplias (entre 6.000 m² y 4 ha), lo que indica la existencia de construcciones pero también una explotación intensa de la tierra. También es interesante señalar el surgimiento del primer poblado fortificado de la zona, el Cerro de la Peladilla (Fuenterrobles), situado a poco más de 5 km en línea recta de Kelin, desde donde se divisa todo su entorno de explotación (fig. 9.3 y 10).

Durante el Ibérico Final, tras la conquista romana, encontramos un panorama diferente, resultado de una coyuntura económica y poblacional nueva. Tres esta-

FIGURA 12. Posible cantera en las inmediaciones de Kelin. Foto: Hèctor Juan.

blecimientos rurales se van a situar a lo largo de la Rambla de la Torre, al norte (Las Casas, Fuente de Cristal y Cañada del Campo 2), y volveremos a ver la ocupación de la vega del río Madre con un lugar residencial (Casa Doñana) y un establecimiento rural cercano (Vallejo de los Ratones) (fig. 5, 6 y 9.4).

Durante estos siglos se produce una ocupación del territorio más intensa con una distribución muy sintomática jalonando el curso del Madre y la Rambla de la Torre, las dos principales vías de comunicación en esta parte de la comarca (Moreno 2011, 113 ss.) y donde, a su vez, hay un dominio de los ricos suelos fluvisoles, suelos que permiten incluso cultivos hortícolas. Pese a que muchos son simples establecimientos rurales, la presencia de materiales importados itálicos es importante (fig. 11), tal y como se ha podido constatar en otras zonas del territorio. Las Casas y la Fuente de Cristal, ambos en Utiel, tendrán continuidad en época imperial,

YACIMIENTO	AREA RENDIMIENTO ALTO (%) x 0'8	AREA RENDIMIENTO MEDIO (%) x 0'6	AREA RENDIMIENTO BAJO (%) x 0'4	ÍNDICE SOBRE 1
LLANO DE CAUDETE				
Kelin	0,095	0,905	0,000	0,619
La Atalaya	0,000	1,000	0,000	0,600
CFN	0,774	0,226	0,000	0,755
La Noria	0,122	0,878	0,000	0,624
Los Arenales	0,271	0,729	0,000	0,654
La Madre	0,000	1,000	0,000	0,600
Las Casas	0,982	0,018	0,000	0,796
PUR-5	1,000	0,000	0,000	0,800
B. Fuentezuelas	0,889	0,111	0,000	0,778
El Ardal 2	1,000	0,000	0,000	0,800
PUR- 1	1,000	0,000	0,000	0,800
OTRAS ZONAS DEL TERRITORIO				
El Molón (Noroeste)	0,000	0,025	0,962	0,400
C. Peladilla (Centro)	0,000	1,000	0,000	0,600
Cerro Santo (Este)	0,000	0,106	0,894	0,421
Los Alerises (Este)	0,000	0,744	0,256	0,549

FIGURA 13. Índices de productividad sobre base 1 del entorno de Kelin y algunos poblados de su territorio.

seguramente como lugares residenciales, tal y como indica la abundancia de *tegulae* e *imbrices* en los mismos.

El lugar residencial más importante, Casa Doñana, que ya en época republicana presenta materiales destacados (fragmentos de ánfora itálica y una moneda de Kelin), llegará a alcanzar el rango de villa en época imperial. El Vallejo de los Ratones, por su proximidad, pudo estar vinculado al mismo. La intervención en este último realizada durante la construcción de la plataforma del AVE no aportó resultados significativos (Valcárcel 2004).

4. Gestión y explotación de la tierra

Kelin se asienta junto a la vega del río Madre, a unos 800 m.s.n.m., aprovechando una zona de capacidad agrícola óptima y dominando una zona de llanura hacia el norte. Su territorio teórico de explotación y abastecimiento se presenta como un área rica en posibilidades, tanto por la conjunción de diferentes tipos de suelos y la diversidad biogeográfica como por el hecho de ubicarse en una zona excelentemente comunicada, donde confluyen diferentes rutas de largo recorrido que hacen de este sitio una encrucijada y punto de encuentro.

La formación geológica de esta área presenta una fuerte dualidad entre el norte, donde predominan terrazas fluviales y glaciares del Pleistoceno, y el sur, donde se extiende una amplia zona de calizas y margas del Mioceno medio-superior. Esta dualidad se corresponde con dos zonas edafológicamente diversas: al noreste, los suelos de calidad alta (1.600 ha), y el resto de capacidad media (5.400 ha) y baja (780 ha) con escasa ocupación. Otros recursos son la disponibilidad hídrica (ríos Magro y Madre y fuentes de agua), las zonas de monte (La Bicuerca y La Ceja) y el mineral de hie-

rro al este de La Bicuerca (Hoya de la Escoria) (Mata *et al.* 2009, Moreno y Quixal 2009). En el entorno periurbano existe además un afloramiento de caliza con huellas de extracción de bloques que pudo utilizarse en diversas construcciones de la ciudad (fig. 12).

La propia naturaleza de la tierra va a condicionar su explotación. De las 7.854 ha del SCA, el 90% sería potencialmente cultivable, puesto que el suelo forestal supone tan solo un 10% de la superficie estimada. Pero la ubicación de los 25 yacimientos catalogados nos aproxima al área realmente explotada. En primer lugar, 24 de ellos se encuentran cerca de la vega del río o al noreste, es decir siempre buscando los suelos más productivos que suponen un 20% de la superficie total (fig. 13 y 14), reduciéndose considerablemente el área hipotéticamente cultivada, dejando al margen la mayor parte de los suelos de menor calidad.

Y en segundo lugar, si aceptamos que la parcela media para el sustento de una familia de cinco personas es de 3,6 ha de trigo (Alonso 2000, 43), podemos suponer que unas 450 familias podrían subsistir cultivando exclusivamente ese 20%, o que los 3.800 habitantes estimados para Kelin en el momento de máximo apogeo (Valor y Garibo 2002, Moreno y Valor 2010) tendrían tierra suficiente para su subsistencia ocupando tierras de peor calidad o dedicándose a actividades ganaderas o artesanales.

Las pautas esbozadas a lo largo de este artículo evidencian una estrategia de ocupación y explotación del espacio basada en un patrón de asentamiento jerarquizado, donde el hábitat rural parece diversificado tanto por las prácticas desarrolladas como por la naturaleza de su poblamiento. Factores como la distancia a los poblados, la naturaleza biogeográfica del entorno así como la distancia a los cursos de agua parecen tres de las variables claves para rastrear y definir este tipo de pobla-

FIGURA 14. Vista del valle del río Madre al oeste de Kelin. Foto: Hèctor Juan.

miento rural dependiente. No obstante, hay otros factores como las redes de comunicación que influyeron en la distribución de los yacimientos (Moreno 2011).

Este modelo de ocupación de la tierra responde al desarrollo de unas prácticas económicas y sociales que argumentan este tipo de paisaje agrario y de hábitat rural. En el trasfondo de todo esto se encuentra la denominada estructura agraria, es decir, las formas de propiedad, los modos de aprovechamiento y explotación, etc. Aunque por motivos de espacio no vamos a profundizar en este tema, sí nos gustaría señalar algunas características generales sobre los tipos y el sistema de cultivos, así como la cría de ganado, deducidos a partir de los análisis paleobiológicos de Kelin (Pérez Jordà *et al.* 2000; Grau Almero *et al.* 2001; Iborra 2004, 217-254). El sistema agrario documentado se caracteriza por:

Una agricultura extensiva de secano con predominio de la cebada. Ocuparía las zonas de calidad alta.

Una agricultura intensiva, junto a los cursos de agua, especializada en cultivos hortícolas (verduras, leguminosas, etc.).

Una arboricultura, especialmente la vid y el olivo, desarrollada gracias a una agricultura básica excedentaria que se consolida a partir del siglo V a. C. Estos cultivos se documentan no solo a través de la carpología, sino también de las instalaciones para hacer vino y aceite (Mata *et al.* 2009). Pueden ocupar cualquier nicho ecológico pero, por lógica, se ubicarían en las tierras menos aptas para el cultivo del cereal, las legumbres y las verduras.

Una cabaña ganadera basada en rebaños mixtos de ovicaprinos con predominio de las ovejas.

Este sistema sufrió modificaciones a lo largo del tiempo pero apenas contamos con datos suficientes como para detectarlos. En cambio, sí que podemos ver cambios en el patrón de asentamiento que pueden estar relacionados.

Entre los siglos VI y III a. C., el grueso de la población vivía en la ciudad y los núcleos del entorno eran mayoritariamente pequeños establecimientos auxiliares. Podrían ser pequeñas casas de labor, corrales que no suelen encontrarse en el interior de los asentamientos o alguna instalación artesanal. En algún caso, también podría tratarse de campos de cultivo en los que se tiran desechos procedentes de la ciudad. Las diversas campañas de excavación desarrolladas en Kelin avalan esta organización, pues todas las viviendas documentadas muestran vinculación, en mayor o menor medida, con la agricultura (Mata 1991; Mata *et al.* 1997; Iborra *et al.* 2010, 109-111). Los ajuares recuperados nos indican que en ellas vivían familias campesinas con tierra, algunas de las cuales compaginaban la labor agrícola con otras actividades artesanales o comerciales. Los excedentes se podrían invertir en arboricultura o destinar a la adquisición de bienes de prestigio.

Los cambios más profundos se observan tras la conquista romana, sobre todo a raíz de la extensión

del sistema de tributos al Estado romano que derivan en un nuevo modelo sociopolítico (Keay 1996). Durante los siglos II-I a. C. se están sentando las bases de la disgregación poblacional propia de época romana, ya decenios antes de desaparecer Kelin en torno al 75 a. C. Pese a que el poblamiento y la estructuración territorial continúan prácticamente inalterables hasta mediados del siglo I a. C., ya en el II a. C. las nuevas necesidades económicas generan un modelo no tan polarizado desde la ciudad, desembocando en una atomización del hábitat. Al no vivir tan solo en la ciudad y, por consiguiente, residir más cerca de las tierras, no se requieren tantas estructuras auxiliares dispersas como en la fase anterior, ya que estas pueden construirse anexas a los núcleos de nueva planta.

La desaparición de la ciudad no supone el abandono de las tierras, sino todo lo contrario. Para el siglo I d. C. hemos podido contabilizar un total de 15 yacimientos dentro de esta área. La ocupación y explotación de la misma se intensifica con el surgimiento *ex novo* de un importante número de asentamientos rurales, especialmente en la Rambla de la Torre y el río Madre. Otros núcleos, como hemos visto, hunden sus raíces en los siglos anteriores, ofreciéndonos una excelente lectura de la transición entre época ibérica y romana.

Valorando los datos disponibles y las tendencias esbozadas, podemos concluir que las formas de ocupación rural y explotación agraria son una base fundamental en la configuración y en el estudio de la economía y la sociedad ibérica.

Bibliografía

- ALBIACH, R. *et al.* 2007: «Prehistòria i Història Antiga», en: Hermsilla, J. (coord.), *Turís. Geografia, història, art*, Valencia, Universitat de València, 89-134.
- ALONSO, N. 2000: «Cultivos y producción agrícola en época ibérica». *Saguntum. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, Extra 3, Valencia, 25-46.
- ANDREU, I.; BERNAT, S.; COLL, R. 1995: «El jaciment del Camí de la Mina (Cabrils, el Maresme). Un establiment ibèric de plana del segle IV a. de C.», *Sessió d'Estudis Mataronins* 12, Mataró, 25-42.
- ASENSIO, D. *et al.* 1998: «Paisatges ibèrics: tipus d'assentaments i formes d'ocupació del territori a la costa central de Catalunya durant el període ibèric ple», en: Aranegui, C. (coord.), *Los iberos, príncipes de Occidente. Las estructuras de poder en la sociedad ibérica*, Barcelona, Centro Cultural Fundación La Caixa, 373-385.
- AULT, B. A. 2005: «Housing the poor and the homeless in ancient Greece», en: Ault, B.; Nevett, L. C. (eds.), *Ancient greek houses and households. Chronological, regional and social diversity*, Philadelphia, 140-159.

- BERNABEU, J.; BONET, H.; MATA, C. 1987: «Hipótesis sobre la organización del territorio edetano en época ibérica plena: el ejemplo del territorio de Edeta/Llíria», en: Ruiz, A.; Molinos, M. (coord.), *Iberos. Actas de las I Jornadas sobre el Mundo Ibérico*, Jaén, Ayuntamiento de Jaén - Junta de Andalucía, 137-156.
- BONET, H.; MATA, C.; MORENO, A. 2007: «Paisaje y hábitat rural en el territorio edetano durante el Ibérico Pleno (siglos IV-III a. C.)», en: Rodríguez, A.; Pavón, I. (eds.), *Arqueología de la tierra. Paisajes rurales de la protohistoria peninsular*, Cáceres, Universidad de Extremadura, 247-276.
- 2008: «Iron Age landscape and rural habitat in the edetan territory, Iberia (4th-3rd centuries BC), *Journal of Mediterranean Archaeology* 21 (2), Londres, 165-189.
- CARLÚS, X.; FRANCÈS, J. 1995: «Noves dades sobre l'assentament ibèric de Can Xercavins (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental)», *Limes: Revista d'Arqueologia* 4-5, Cerdanyola del Vallès, 45-62.
- CARLÚS, X.; RUIZ, F. J. 1991: «Can Xercavins: un nou assentament ibèric al Vallès», *Limes: Revista d'Arqueologia* 1, Cerdanyola del Vallès, 127-133.
- CRAMPE, B.; PLANA, R. 2004: «El poblament rural a l'entorn de l'oppidum d'Ullastret: l'hàbitat de tipus polinuclear», *Cypselia* 15, Girona, 251-264.
- DUARTE, F. X. *et al.* 2000: «Tres centres de producció terrissera al territori de Kelin», *Saguntum. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, Extra 3, Valencia, 231-239.
- GARCÍA I ROSELLÓ, J.; PUJOL, J. 1994: «El poblament ibèric dispers al Maresme central: l'exemple de can Bada (Mataró) i el procés de romanització des de l'inici de la colonització agrícola fins al naixement d'Iluro», *Laetania*, 9, Mataró, 87-130.
- GILI, E.; RIGO, A. 1992: «El jaciment de Can Calvet (Santa Coloma de Gramenet). Un assentament de l'ibèric ple situat a la plana», *Puig Castellar* 3-4, Santa Coloma de Gramenet, 37-51.
- GÓMEZ BELLARD, C. (coord.) 2003: *Ecohistoria del paisaje agrario: la agricultura fenicio-púnica en el Mediterráneo*, Valencia, Universitat de València.
- GÓMEZ SERRANO, N. P. 1931: «Secció d'Antropologia i Prehistòria», en: *Anales del Centro de Cultura Valenciana* IV, Valencia, 127-131.
- GRAU ALMERO, E. *et al.* 2001: «Medioambiente, agricultura y ganadería en el territorio de Kelin en época ibérica», en: Lorrio, A. J. (ed.), *Los iberos en la comarca de Requena-Utiel (Valencia)*, Alicante, 89-103.
- HIGGS, E. S.; VITA-FINZI, C. 1972: «Prehistoric economies: a territorial approach», en: Higgs, E. S. (ed.), *Papers in economic Prehistory*. Cambridge, 27-36.
- IBORRA, P. 2004: *La ganadería y la caza desde el Bronce Final hasta el Ibérico Final en el Territorio Valenciano*, Trabajos Varios SIP 103, Valencia, Diputació de València.
- IBORRA, P. *et al.* 2010: «Prácticas culinarias y alimentación en asentamientos ibéricos valencianos», *Saguntum. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, Extra 9, Valencia, 99-114.
- KEAY, S. 1996: «La romanización en el sur y el levante de España hasta la época de Augusto», en: Blázquez, J. M.; Alvar, J. (eds.), *La Romanización en Occidente*, Madrid, 147-178.
- MATA, C. 1991: *Los Villares (Caudete de las Fuentes): origen y evolución de la cultura ibérica*, Trabajos Varios SIP 88, Valencia, Diputació de València.
- MATA, C.; BONET, H. 1992: «La cerámica ibérica: ensayo de tipología», en: *Estudios de arqueología ibérica y romana: homenaje a Enrique Pla Ballester*, Trabajos Varios SIP 89, Valencia, Diputació de València, 117-174.
- MATA, C.; MORENO, A.; FERRER, M. A. 2009: «Iron, fuel and slags: reconstructing the ironworking process in Iberian Iron Age (Valencian Region)», *Pyrenae*, 40 (2), Barcelona, 105-127.
- MATA, C.; MORENO, A.; QUITXAL, D. 2010: «Hábitat rural y paisaje agrario durante la segunda edad del hierro en el este de la Península Ibérica», *International Congress of Classical Archaeology. Meetings between Cultures in the Ancient Mediterranean* (Roma 2008), Bolletino di Archeologia. Roma, <http://151.12.58.75/archeologia/index.php?option=com_content&view=article&id=11&Itemid=11>.
- MATA, C.; PÉREZ JORDÀ, G. (eds.) 2000: «Íbers. Agricultors, artesans i comerciants. Actes de la III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric (València, 1999)», *Saguntum. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, Extra 3, Valencia, Universitat de València.
- MATA, C. *et al.* 1997: *El vino de Kelin*, Utiel.
- 2001a: «Kelin (Caudete de las Fuentes, Valencia) y su territorio», en: Lorrio, A. J. (ed.), *Los iberos en la comarca de Requena-Utiel*, Alicante, Universitat d'Alacant, 76-87.
- 2001b: «Aproximació a l'organització del territori de Kelin», en: Martín, A.; Plana, R., *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània occidental*, Monografies d'Ullastret 2, Girona, 309-326.
- 2009: «Cosas y casas del campo: El paisaje agrícola en los territorios de Edeta y Kelin (siglos V-III a. n. e.)», en: Belarte, M.ª C. (ed.), *L'espai domèstic i l'organització de la societat a la protohistòria de la Mediterrània occidental (1r mil·lenni aC)*, Arqueomediterrània 11, Barcelona, 143-152.
- MOLAS, M.ª D.; SÁNCHEZ, E. 1994: «Coneixement actual sobre l'hàbitat i l'habitació a la Catalunya Central», *Cota Zero* 10, Vic, 60-72.
- MORAÑO, I.; GARCÍA FUERTES, J. M. 2005: *Excavación sistemática en las zonas arqueológicas diferenciadas dentro del trazado del gasoducto Ramal Chiva-Utiel de rambla de San Antonio, Desmonte I, La Cabeza y Casa de Ángel (Valencia)*. [Informe preliminar inédito]
- MORENO, A. 2006: *Paisaje, SIG y Territorio: El análisis de La Plana d'Utiel entre los ss. VI-V a. n. e.*, trabajo

- de investigació, Valencia, Universitat de València.
- 2010: *Cuando el paisaje se convierte en territorio. Aproximación al proceso de territorialización ibero en La Plana d'Utiel, Valencia (ss. VI-II a. n. e.)*, tesis doctoral del Departament Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València.
 - 2011: *Cuando el paisaje se convierte en territorio. Aproximación al proceso de territorialización ibero en La Plana d'Utiel, Valencia (ss. VI-II a. n. e.)*, BAR International Series 2298, Oxford.
- MORENO, A.; QUIXAL, D. 2009: «El territorio inmediato de Kelin en época ibérica (siglos IV-III a. C.): estrategias productivas y poblacionales», *Saguntum. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 41, Valencia, 109-118.
- 2011: «El territorio inmediato de Kelin en época ibérica (siglos IV-III a. C.): un caso práctico de análisis con SIG», en: Mayoral, V.; Celestino, S., *Tecnologías de información geográfica y análisis arqueológico del territorio*. Actas del V Simposio Internacional de Arqueología de Mérida, Mérida, 193-202.
- MORENO, A.; VALOR, J. 2010: *Casas, personas y comunidades: aproximación al cómputo poblacional de la ciudad ibérica de Kelin (Caudete de las Fuentes, Valencia) y su territorio*, Arqueología Espacial 28, Teruel, 245-264.
- MORER, J.; RIGO, A. 1998: «Noves dades per a l'estudi del poblament en època ibèrica a la costa oriental de la Cossetània», *Citerior, Arqueologia i Ciències de l'Antiguitat* 2, Tarragona, 129-152.
- OLIVER, A. 2001: «El hàbitat rural ibèric en un territori secundari», en: Martín, A.; Plana, R., *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània occidental*, Monografies d'Ullastret 2, Girona, 301-308.
- OREJAS, A. (coord.) 2006: *Arqueología de los paisajes agrarios e historia rural*, Arqueología Espacial 26, Teruel.
- PÉREZ JORDÀ, G. et al. 2000: «La explotació agrària del territori en època ibèrica: los casos de Edeta y Kelin», en: Buxó, R.; Pons, E. (dirs.), *Els productes alimentaris d'origen vegetal a l'edat del ferro a l'Europa occidental: de la producció al consum*, Sèrie Monogràfica 18, Girona, 151-167.
- 2007: «L'assentament ibèric del Zoquete (Requena, València). Resultats preliminars de la 1a campanya d'excavació», *Saguntum. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 39, Valencia, 185-188.
- PLANA, R.; MARTÍN, A. 2001: «L'organització de l'espai rural entorn de l'oppidum d'Ullastret: formes i dinàmica del poblament», en: Martín, A.; Plana, R., *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània occidental*, Monografies d'Ullastret 2, Girona, 157-176.
- 2003: «L'estudi del territori de l'oppidum d'Ullastret (1997-2003): ocupació extra muros i paisatge rural», en: Mercadal, O. (coord.), *Món ibèric als Països Catalans: XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: homenatge a Josep Barberà i Farràs*, vol. 1, Puigcerdà, 347-360.
- QUIXAL, D. 2008: *El valle del Magro entre los siglos VI-I a. C.: Una aproximación a la movilidad en época ibérica*, trabajo de investigación, Universitat de València. [Inèdito]
- 2010: «El Pico de los Ajos (Yátova) y el poblamiento ibérico en torno a los ríos Magro y Mijares», *Revista de Estudios Comarcales* 9, Buñol, 25-33.
- QUIXAL, D.; MORENO, A. 2011: «Vadocañas y los vados sobre El Cabriel en época ibérica», *El Lebrillo Cultural* 28, Venta del Moro, 15-20.
- QUIXAL, D. et al. 2008: «L'assentament ibèric del Zoquete (Requena, València)», *Saguntum. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 40, Valencia, 233-236.
- 2010: «Primera campanya de excavació en el assentament ibèric final de La Casa de la Cabeza (Requena, Valencia)», *Saguntum. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 42, Valencia, 115-117.
 - 2011: «Segunda campanya de excavació en el assentament ibèric final de La Casa de la Cabeza (Requena, Valencia)», *Saguntum. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 43, Valencia, 205-207.
- RIGO, A. et al. 2003: «El Fondo del Roig (Cunit): un nucli camperol ibèric de la Cossetània», en: Prevosti, M. et al. *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, Barcelona, 339-348.
- RODRÍGUEZ, A. 2009: *Campeñinos y señores del campo. Tierra y poder en la protohistoria extremeña*, Bellaterra.
- RODRÍGUEZ, A.; PAVÓN, I. (eds.) 2007: *Arqueología de la Tierra. Paisajes rurales de la protohistoria peninsular*, Cáceres, Universidad de Extremadura.
- RODRÍGUEZ, A. et al. 2006: «Paisajes rurales protohistóricos en el Guadina Medio: Los Caños (Zafra, Badajoz)», *Revista Portuguesa de Arqueología* 9 (1), Lisboa, 71-113.
- SÁNCHEZ, E. 1986-1989: «La iberització a la conca alta del Llobregat: estat actual de la recerca», *Empúries* 48-50, Barcelona, 282-291.
- VALCÁRCEL, A. 2004: *Trabajos en La Atalaya, Casa Doñana y Vallejo de los Ratones, y prospecciones en las canteras de préstamo*. [Informe inèdito]
- VALOR, J.; GARIBO, J. 2002: «Aproximació al còmput poblacional de la comarca de Requena-Utiel en època ibèrica», *Saguntum. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 34, Valencia, 105-114.
- VIDAL, X. et al. 2004: *De la prospección a la excavación*, Arqueología Espacial 24-25, Teruel, 145-164.
- ZAMORA, D.; GARCÍA, J. 1993: «La vall de Cabrera de Mar: un model d'ocupació del territori a la Laietània ibèrica», *Laietània: Estudis d'Història i d'Arqueologia de Mataró i del Maresme* 8, Mataró, 145-180.

LOS ESPACIOS PERIURBANOS EN EL ÁREA IBÉRICA CONTESTANA: LAS NOVEDADES Y ALGUNAS REFLEXIONES HISTÓRICAS

Feliciano Sala
Universidad de Alicante

Resumen

El desarrollo de los planes urbanísticos en los municipios de la costa alicantina a lo largo de la última década ha tenido como única consecuencia positiva la excavación preventiva de grandes áreas en el entorno de algunos yacimientos ibéricos costeros. Nos referimos en concreto a los poblados del Tossal de la Cala (Benidorm), el Tossal de les Basses (Alicante) y la Escuera (San Fulgencio), ubicados en el litoral central y meridional alicantino. Dichas intervenciones arqueológicas, alguna de las cuales se prolongó varios años, han proporcionado una abundante y valiosa información sobre la ocupación ibera del espacio a extramuros entre los siglos V y III a. C. Aunque los datos así obtenidos no responden a una investigación planificada y, por tanto, resulta difícil extraer unas conclusiones de aplicación general, observamos que se repiten los usos económicos y funerarios en los tres casos. Si a lo que vamos sabiendo sobre el funcionamiento de los espacios periurbanos a partir de estos tres ejemplos contestanos, unimos el reciente descubrimiento y excavación de pequeños núcleos rurales, además de intervenciones de urgencia, podremos plantear una primera reflexión acerca de la nueva realidad sobre la ocupación del territorio que ahora se desvela, así como sobre cuestiones de tipo histórico.

Palabras clave: Contestania, espacio periurbano, poblamiento rural, actividad económica, necrópolis.

Abstract

The only positive consequence of the urban development of the coastal municipalities of Alicante province over the past decade has been the rescue excavations of large areas surrounding certain Iberian archaeological sites on the coast. We are referring specifically to the settlements of El Tossal de la Cala (Benidorm), El Tossal de les Basses (Alicante) and La Escuera (San Fulgencio) on the central and southern coasts of Alicante province. These archaeological interventions, some of which lasted several years, have provided abundant and valuable information on the Iberian occupation of the extramural area between the 5th and 3rd centuries BC. Although the data thus obtained does not correspond to a planned investigation and, therefore, it is difficult to draw any conclusions that can be applied generally, we can observe that the economic and funerary uses are repeated in all three cases. If we add to what we are learning about the functioning of periurban areas, based on these three examples from Contestania, to the recent discovery and excavation of small rural nuclei, in addition to rescue excavations, we can propose an initial reflection on the new territorial occupation situation now being revealed, as well as on questions of a historical nature.

Keywords: Contestania, periurban area, rural population, economic activity, necropolis.

Desde la *Contestania ibérica* de Llobregat hasta los actuales estudios del territorio, el análisis de la implantación de los enclaves iberos en su marco geográfico se había limitado prácticamente al interior del recinto fortificado, con las excepciones ya conocidas de antaño de algunos entornos de poblados ocupados por centros alfareros, como la Illeta dels Banyets (el Campello, Alacant), o por las necrópolis. El reconocimiento de vías de tránsito y la identificación de pequeños núcleos rurales gracias a prospecciones superficiales son los dos únicos elementos cuya implementación permitió en estos años rebasar los límites del asentamiento y plantear una articulación del territorio.

El desarrollo urbanístico de los últimos 10 años que, por un lado, tantos perjuicios ha ocasionado al patrimonio arqueológico, por otro, ha tenido también como consecuencia la excavación preventiva de grandes áreas en el entorno de los yacimientos afectados por los planes urbanísticos y, paradójicamente, ha propiciado que hoy conozcamos bastante bien diversos ejemplos de ocupaciones de espacios periurbanos en la Contestania ibérica. Nos referimos concretamente a los poblados del Tossal de la Cala (Benidorm), Tossal de les Basses (Alacant) y La Escuera (San Fulgencio), los tres ubicados en el litoral central y meridional alicantino (fig. 1). Obviamente, la información así obtenida no

responde a un proyecto planificado, lo que dificulta por el momento elaborar unas conclusiones de aplicación general. No obstante, si a lo que vamos conociendo sobre el funcionamiento de los espacios periurbanos de estos tres poblados unimos el descubrimiento de reducidos núcleos rurales de tipología novedosa, asimismo por intervenciones de urgencia, podremos al menos plantear la reflexión sobre el modelo de organización territorial vigente y sobre cuestiones de tipo histórico.¹

1. Los antecedentes

En este trabajo nos ocupamos del territorio ibérico que aparece mencionado en las fuentes tardías como *Contestania*, y sus habitantes, los *contestani*. Por la referencia de Plinio a los ríos Sucro y Táder como límites de dicho territorio, E. Llobregat estableció el marco geográfico de la Contestania entre los ríos Júcar y Segura, la actual provincia de Alacant y comarcas meridionales de València (Llobregat 1972, 9-11) (fig. 1). También se fijó la idea del territorio que iba a estar vigente en los años setenta y ochenta, y que tan bien ilustra por su parquedad el mapa de distribución de yacimientos elaborado por este autor en la citada obra. El hábitat se circunscribía a intramuros; el espacio

FIGURA 1. Situación en la costa alicantina de los yacimientos analizados en el texto y ubicación aproximada de los citados en la montaña alicantina.

1. Este trabajo ha sido realizado en el marco del proyecto HAR2009-11334 del Ministerio de Ciencia e Innovación.

geográfico se concebía solo como una relación de los poblados conocidos; no era el momento de plantearse el vínculo entre ellos, sino de destacar su existencia y desgranar sus rasgos más importantes. Fuera de las murallas solo se daba cabida a las necrópolis, que por entonces se habían excavado, o se tenía noticia, del Molar, Altea la Vella, l'Albufereta y el Puntal de Salinas y, aparte de las áreas funerarias, solo se conocía el alfar del Campello, excavado por Figueras en 1935.

1.1. El alfar de la Illeta dels Banyets (el Campello)

En 1933, tras un reconocimiento superficial en el entorno costero del yacimiento de la Illeta dels Banyets, Figueras descubrió cinco o seis hornos alfareros, además de grandes amontonamientos de fragmentos de ánfora que rápidamente identificó con los testares del alfar (Figueras 1934, 37). En la campaña de 1935 solo excavó tres (Figueras 1943, 49-50): el primer horno, con forma de herradura y en buen estado de conservación hasta la parrilla; el segundo horno, también en buen estado, era circular; el tercero, con la parte delantera completamente destruida, también parecía

de forma circular. En el interior de este último se encontró una capa de 0,60 m de espesor, que Figueras interpretó como producto de haber quemado esparto u otra fibra vegetal semejante.

Figueras Pacheco también realizó varias campañas en el enclave, donde descubrió restos de cestos y esparto trenzado en diversas estancias. En las publicaciones resultantes de sus excavaciones, propuso su identificación con el establecimiento colonial de *Alone*, tras valorar las coincidencias entre la situación de la Illeta dels Banyets y la costa del Campello con el pasaje de Artemidoro en el que se hacía referencia a *Alone* como ciudad e isla (Figueras 1934, 44). En la primera publicación del alfar, Figueras observaba las diferencias tipológicas entre las ánforas fabricadas aquí y las que aparecían en sus excavaciones en el Tossal de Manises, planteándose para un futuro estudio la demostración de que los alfares del Campello eran más antiguos (Figueras 1943, 50). Pese a estas evidencias, no acababa de poner en relación la producción de ánforas del alfar en el exterior de la Illeta con la ocupación ibérica y las actividades artesanales que se llevaban a cabo en el interior del enclave (fig. 2).

FIGURA 2. Imagen aérea actual de la Illeta dels Banyets. La flecha señala la situación del alfar en la costa inmediata.

En la publicación de 1950, Figueras ofrecía unas conclusiones más meditadas. Aparte de reafirmarse en la identificación del lugar con *Alone*, la aportación novedosa fue que para afianzar esta teoría también se basaba en los materiales arqueológicos, en especial en la abundante cerámica griega de figuras rojas que confirmaba la cronología y en los muchos fondos de esta cerámica que aparecían «esgrafiados con caracteres griegos», los conocidos grafitos de escritura grecoibérica de la Illeta, lo que para Figueras indicaba sin lugar a dudas la presencia de los colonos griegos. Otros datos esgrimidos por Figueras para reforzar su idea eran los alfares, las prensas de piedra y otras piezas pesadas que encontraba con frecuencia en la isla, así como la presencia de las piletas excavadas en la roca a nivel del mar, lo que, en su opinión, confirmaba la existencia de un gran entramado industrial que solo podía estar sustentado por los griegos. A partir de aquí vincularía el alfar y el entorno costero con la existencia del enclave.

En los años 90 se realizaron diversas campañas de excavación en el alfar dirigidas por E. López Seguí, cuyo avance de resultados aparece publicado en dos trabajos sucesivos. El primero lo hace en la obra recopilatoria de los últimos estudios en la Illeta dels Banyets publicada en 1997 (Olcina 1997). Hasta ese momento se habían llevado a cabo dos campañas de excavación que habían proporcionado bastantes datos sobre el sistema constructivo de los hornos y su funcionamiento; también se constata que la producción del alfar había sido mayoritariamente de ánforas (95%), como ya observó Figueras. Se excavaron 5 hornos, tres de los cuales fueron los excavados por Figueras en 1935: su primer horno corresponde al n.º 3 de la excavación moderna, el segundo al actual horno 2 y el tercero coincide con el horno 4 (López 1997, 228-235). La publicación recoge una descripción exhaustiva de los hornos y una completa documenta-

ción gráfica (fig. 3). La segunda publicación se ocupa de las tres campañas de excavación posteriores, y da a conocer el hallazgo y excavación de un sexto horno, el más completo de todos, que también se documenta de forma exhaustiva; se hace un reconocimiento formal y técnico de los tipos de ánfora fabricados en el alfar; se constata la reutilización de algún horno cerámico para el trabajo del plomo; finalmente, se consigue delimitar la extensión del área alfarera (López 2000).

Con respecto al tema que nos ocupa, el resultado más inmediato de la excavación moderna del alfar y su publicación ha sido poner en relación el enclave ibérico de la isla con el alfar de forma indiscutible o, lo que es lo mismo, con un uso artesanal del entorno costero próximo de la isla. Es obvio que las ánforas se fabricaban en el alfar para envasar un producto elaborado en los talleres artesanales del enclave, pero desconocemos todavía qué tipo de producto era. En este sentido cabe recordar el trabajo publicado por N. Álvarez (1998), en el que la autora, partiendo de su estudio del almacén del templo A de la Illeta (Álvarez 1997), identifica las ánforas encontradas en él con las fabricadas en el alfar, y apunta la idea de que el producto envasado en las ánforas sería el *garum* elaborado en las piletas excavadas en la roca del litoral. Aunque la propuesta es bastante sugerente, no se puede dar por válida mientras no se compruebe, por un lado, y después del oportuno estudio comparativo técnico y morfológico de ambos registros, que las ánforas del almacén realmente son las fabricadas en el alfar y no importadas y, por otro, se demuestre la cronología ibérica de las piletas, que por el momento continúan adscritas a la villa romana altoimperial instalada sobre los restos del hábitat ibérico.

La revisión de los diarios de campo de Llobregat nos ha permitido conocer que en sus excavaciones en la Illeta encontró a lo largo de diversas campañas

FIGURA 3. Imagen de los hornos 2, 3 y 5 del alfar de la Illeta dels Banyets. Tomado de López 1997, lám. 8.

abundantes restos de pescado y de materia orgánica en el nivel ibérico (Olcina *et al.* 2009, 88, 90, 120, 123). Estos hallazgos fueron tan reiterados que el excavador se planteó la existencia de una factoría de salazones de época ibérica, a cuyo trabajo de transformación del pescado asociaba las habitaciones de la *casa del horno*, adecuadas para esta actividad, en su opinión, por su gran tamaño y por estar desprovistas de estructuras de equipamiento doméstico, así como un pavimento blanco de gran potencia y dureza dispuesto en rampa sobre la cisterna ibérica para verter los desperdicios de la actividad. Dicha cisterna también la encontró repleta de materia orgánica, especialmente de escamas y rasas de pescado. Llegó incluso a barajar la idea de que los viveros de pescado excavados en la roca pudiesen ser de este momento, pero lo cierto es que, hoy por hoy, no existen datos fiables que los vinculen. Los restos de pescado han continuado apareciendo en los trabajos recientes de documentación para la musealización del yacimiento. Además de la consiguiente clasificación de las especies presentes, el estudio ictiológico concluye que el pescado ha sido manipulado, y este es el dato que más nos aproxima a la hipótesis de que una de las actividades económicas en la Illeta era la fabricación de salazones. Sin embargo, no se demuestra por el momento que las ánforas del alfar fueran los contenedores de este producto.

En cualquier caso, queda confirmado que el enclave de la Illeta dels Banyets tuvo un espacio en el entorno costero próximo habilitado para las actividades artesanales y cotidianas. Por ahora, ese espacio se reduce al alfar próximo y, aunque la destrucción urbanística de la franja costera del Campello no permitirá descubrir otras más que probables instalaciones industriales o portuarias en dicho entorno, al menos, el registro de pepitas de uva, semillas de higo, manzana o pera y granada y la existencia de varios lagares en el enclave nos dice que el uso del entorno próximo en tierra firme debió incluir un espacio amplio de aprovechamiento agrícola, si no un parcelario regular como los que se empiezan a identificar en otros territorios iberos (González Villaescusa 2002, 173-204, 235-244), si una división para organizar y distribuir tanto los cultivos de regadío, para los frutales y leguminosas, como los de secano, para el cultivo de la vid.

1.2. El reconocimiento superficial de yacimientos inéditos

Con el traspaso de competencias en materia de patrimonio a la Generalitat Valenciana, se pone en marcha a mediados de los años 80 la elaboración del inventario de yacimientos arqueológicos del País Valenciano.² Esta tarea, por lo general encargada por comarcas a los arqueólogos conocedores de las mismas, supuso la inclusión, junto a los yacimientos ya conoci-

dos, de otros muchos inéditos, descubiertos mediante prospecciones más o menos normalizadas en algunos casos, y de aquellos yacimientos citados de antaño por hallazgos casuales, que nunca habían sido objeto de trabajos arqueológicos y ahora se reconocían, al menos, de forma visual. Esta labor conllevó, por tanto, el aumento del número total de yacimientos de época ibérica y, lo que más nos interesa, el descubrimiento de pequeños enclaves a partir del hallazgo de reducidas concentraciones de cerámica en superficie, cuya ubicación en las actuales tierras de uso agrícola apuntaba ya su hipotética función.

Las primeras evidencias de este tipo de yacimientos situados en terrenos agrícolas y algunos próximos a los cursos de ríos y barrancos se produjeron gracias a las prospecciones sistemáticas realizadas por un equipo de la Universitat de València en los años 80 en las comarcas de l'Alcoià y el Comtat, en plena montaña alicantina. La mayoría se ubicaban a los pies de los poblados situados en cima o ladera, lo que ayudaba a su identificación como pequeños núcleos rurales, obviamente vinculados a esos poblados en altura y de mayores dimensiones. Otro dato a tener en cuenta fue la constatación de que en algunas de estas concentraciones de material arqueológico aparecía cerámica fenicia junto a cerámica hecha a mano (Martí y Mata 1992), es decir, que la presencia de estos reducidos núcleos en áreas agrícolas podía remontarse a fechas protohistóricas. Estos hallazgos, que venían a rellenar de una manera lógica el espacio físico, «vacío» hasta entonces, entre los grandes poblados ibéricos situados en altura, mostraban, en definitiva, un hábitat rural desconocido. Uno de estos núcleos rurales fue excavado hace unos años con motivo de una intervención de urgencia en el término municipal de Cocentaina. Se trata del paraje de les Jovades, situado en unas terrazas cercanas al río Serpis. Aunque la excavación está inédita, sabemos por información oral de su excavador, Antonio Guilabert, que el material cerámico se concentra en lo que parecen fondos de cabaña, en depósitos estratigráficos de coloraciones pardas y grisáceas, fruto de la descomposición de la materia orgánica, y no hay indicios de estructuras de mampostería. Parece, pues, una agrupación de construcciones frágiles, de barro y madera, sin equipamientos domésticos. Otro se ha excavado y publicado recientemente, con resultados muy parciales en la información fruto del mismo planteamiento como excavación de urgencia. Se ubica en una comarca vecina, la Foia de Castalla, y lo que se ha podido documentar son un par de zócalos de mampostería en paralelo y un pavimento de tierra asociado a uno de ellos. La cerámica ofrece una cronología tardía, siglos II-I aC (Lajara 2006). Aunque es pronto para hablar con seguridad, según estos datos, pueden existir dos tipos de asentamientos rurales, uno con construcciones estables y otro con construcciones

2. <<http://www.cult.gva.es/dgpa/yacimientos/yacimientosArq.html>>.

frágiles, que dependerán seguramente de su función en la estructura productiva agropecuaria.

Finalmente, la identificación superficial de estos núcleos rurales condujo al siguiente paso, el seguimiento de las vías de tránsito y de comunicación entre los distintos núcleos habitados. La conjugación de ambos aspectos, hábitat rural y vías de comunicación, permitía rebasar los límites intramuros de los asentamientos y su implementación con los nuevos métodos de análisis geográfico abría enormes posibilidades para la investigación de la articulación del territorio. Así se ha aplicado con notables resultados en los estudios recientes del poblamiento ibérico contestano (Grau 2002, Grau y Moratalla 1998, Moratalla 2004).

2. Las novedades recientes

Sin embargo, los hallazgos más espectaculares producidos en los últimos años no han sido consecuencia del desarrollo de proyectos de investigación, sino de la especulación urbanística que ha arrasado la costa alicantina en estos tiempos. La actividad constructora ha conllevado la destrucción irreversible del litoral, de manera que hoy es imposible evocar cómo sería el paisaje costero en época antigua, pero ha tenido, al menos, una contrapartida, resultado de haber aplicado con una mínima corrección la normativa de protección de las áreas arqueológicas en el desarrollo de los Planes Generales de Ordenación Urbana. En este sentido, ha sido también clave la existencia de la figura del arqueólogo municipal en las localidades implicadas. Dicha normativa de protección en los PGOU establece la excavación preventiva de grandes áreas en el entorno de los yacimientos costeros afectados por la expansión urbanizadora. Es lo que nos ha permitido descubrir la notable dimensión del espacio periurbano ibérico en los enclaves costeros contestanos.

Pese a la espectacularidad de los hallazgos, estos descubrimientos tienen sus limitaciones desde el punto de vista de la investigación, ya que no responden a un proyecto planificado a largo plazo, no parten de unas hipótesis de trabajo, sino que se trata de actuaciones puntuales allí donde la expansión constructiva lo requería. No obstante, tienen la virtud de haber dado un giro absoluto a la visión del espacio que hemos estado manejando hasta hoy y, dada la calidad e importancia de los datos que se exponen a continuación, cambiarán en un futuro el concepto de la organización del territorio.

Como se ha dicho, las mayores novedades se han producido en el entorno de yacimientos costeros. Los describiremos por orden geográfico de norte a sur: son el Tossal de la Cala, el Tossal de les Basses y La Escuera (fig. 1).

2.1. Excavaciones en el entorno del Tossal de la Cala (Benidorm)

Se trata de un promontorio de 103 m.s.n.m. que cierra la playa de Poniente de Benidorm por el sur. El promontorio presenta en el lado del mar unos acantilados escarpados producidos por la erosión marina, mientras que en el lado opuesto el cerro ofrece una ladera poco inclinada donde se situó el hábitat ibérico con un urbanismo de tipo geomórfico. Se calcula que el hábitat ocuparía una extensión aproximada de unos 5.000 m² en la parte más alta de la ladera. A los pies del promontorio, por su lado meridional, el barranco de la Cala desembocaba en la pequeña cala de Finestrat o de Morales, configurando un fondeadero donde una amplia playa de arena serviría para el varado de embarcaciones (Espinosa *et al.* 2003, 171) (fig. 4). El cauce de este barranco hacia su cabecera constituía el antiguo camino desde este punto de la costa hacia el interior de la montaña alicantina.

El yacimiento ha sido objeto de varias intervenciones arqueológicas. Los primeros trabajos los realizó el Padre Belda en los años 40 y se limitó a publicar algunos datos parciales en diversas publicaciones (Belda 1945, 1946, 1947, 1950-1951). El material arqueológico enmarcaba el poblado entre los siglos IV y I a. C. Esta documentación la recogería E. Llobregat en la *Contestania ibérica*. Tarradell excavó en 1956 diversas estancias alineadas en una de las terrazas, excavación que no publicaría hasta 1985 en un avance que no incluía los materiales arqueológicos, cuyo estudio dejaba para la memoria definitiva. Los materiales de las excavaciones de Belda fueron revisados por F. García Hernández en su tesis de licenciatura defendida en 1984, tras lo que llevó a cabo una nueva campaña de excavación. Esta intervención descubrió una nueva terraza con construcciones similares a las exhumadas por Tarradell, y son las únicas preservadas de la destrucción total de que ha sido objeto el yacimiento. Un estudio reciente actualiza el contexto material y señala el máximo desarrollo del poblado en el s. I a. C. (Bayo 2010).

La inclusión del entorno del Tossal de la Cala como zona urbana en los PGOU de Finestrat y la Vila Joiosa ha generado la completa urbanización de la zona y las preceptivas intervenciones de urgencia. Las que aquí nos ocupan corresponden al término municipal de Finestrat, a cuya información hemos tenido acceso gracias al Servicio Técnico Municipal y a las empresas contratadas para estos trabajos, Arpa Patrimonio, SL y Alebus, SL. Se trata del tramo de unos 80 m de longitud de un camino colmatado por materiales ibéricos, lo que prueba su pertenencia a un momento antiguo,³ y de un horno cerámico e instalaciones anejas datado en el s. I a. C. (López y Torregrosa 2006) (fig. 4).

3. Excavación de Arpa Patrimonio, SL en la parcela Avda. Marina Baixa, 7-11 en 2004 a quien agradecemos la consulta de la memoria técnica entregada a la Dirección General de Patrimonio de la Generalitat Valenciana.

FIGURA 4. Imagen aérea actual del entorno del Tossal de la Cala con indicación de la ubicación del poblado en la cima del cerro y de las intervenciones de salvamento: tramo de camino en el círculo superior y alfar en el inferior.

El ancho del camino oscila entre los 3 y 4 m. Aparece delimitado por sendos muros bajos de mala factura, de no más de 30 cm de altura, y presenta numerosas reparaciones. El tramo descubierto conserva en una parte un pavimento de tierra apisonada y otras dos zonas de pavimentación a base de cantos rodados y guijarros. Los excavadores lo datan en el s. IV a. C. por los materiales de los estratos de amortización; sin embargo, en estratos calificados como alterados aparece Campaniense A y Beoide, así como un fragmento de ánfora Lamboglia 2, por lo que no descartaría una datación en el s. I a. C., quizá en época sertoniana, coincidiendo así con la cronología del horno alfarero y con la fecha del momento de auge del poblado, como señala la documentación de las excavaciones de Tarradell y García Hernández.

El horno y otras estructuras asociadas al alfar aparecen en una zona más próxima al poblado.⁴ El horno se sitúa en un patio abierto junto a una balsa de decantación; a su alrededor aparecen diversas fosas de desechos. Por delante de la boca del horno y, por tanto, amortizándolo, se construyó una habitación cuadrangular que pudo servir de almacén, a juzgar por la cantidad de ánforas ibéricas y Dressel 1 encontradas en el nivel de abandono y, finalmente, una nueva construcción absidata ciega el vano de la habitación (fig. 5). Todas estas fases y reformas en el alfar se datan en el s. I a. C. (López y Torregrosa 2006, 52-72).

Existen más intervenciones en el Plan Parcial correspondiente al término municipal de la Vila Joiosa a las que no hemos tenido acceso, si bien con los datos que aquí exponemos queda claro que la zona a los pies del promontorio, en el límite del área de inundación

de las riberas del barranco y frente al fondeadero se extendería el área periburbana dedicada a actividades artesanales y otras derivadas del mar.

2.2. Excavaciones en el entorno del Tossal de les Basses (l'Albufereta, Alacant)

Hasta 1998, final de los trabajos de musealización del MARQ en el Tossal de Manises, la situación en el entorno arqueológico de l'Albufereta era la descrita por Llobregat en la *Contestania ibérica*, a partir de los datos de las excavaciones de F. Figueras y J. Lafuen-

FIGURA 5. Vista general del horno alfarero del Tossal de la Cala y de las estructuras posteriores que lo amortizan. Tomado de López y Torregrosa 2006, fig. 10.

4. Excavación de Alebus, SL en el aparcamiento del Edificio Principado en 2004.

FIGURA 6. Imagen aérea actual del conjunto arqueológico de L'Albufereta. Rodeados con círculo a la derecha, el Tossal de Manises, a la izquierda, el Tossal de les Basses; 1) embarcadero romano; 2) barrio portuario (desaparecido tras las obras de encauzamiento); 3) villa altoimperial; 4) área industrial ibérica.

te en los años 30 (Llobregat 1972: 63-78). El Tossal de Manises era el *oppidum* ibérico de época plena que perduraba hasta su conversión en el municipio de *Lucentum*, de creación augustea. La necrópolis de

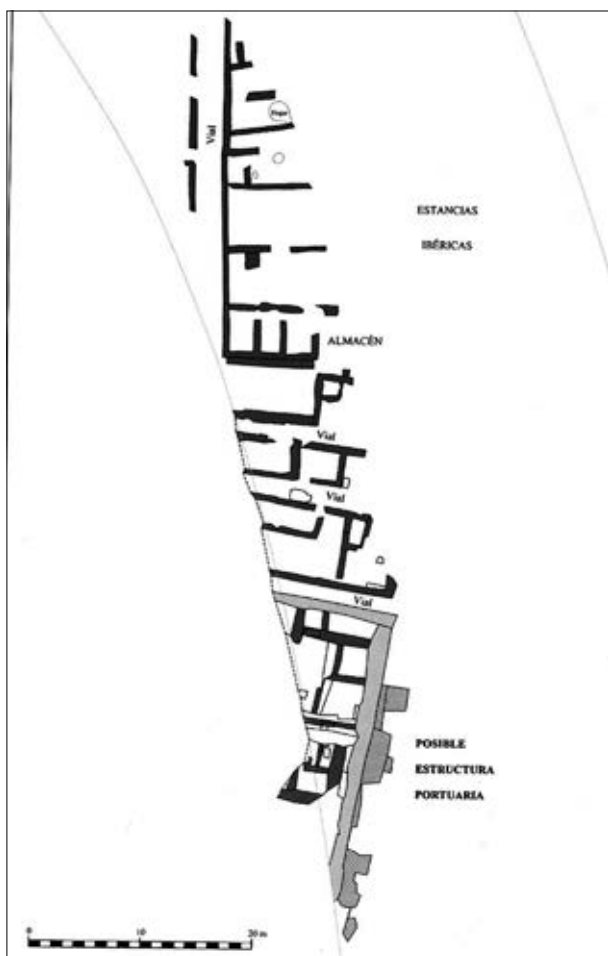

FIGURA 7. Plano del barrio portuario del Tossal de les Basses. Tomado de Rosser *et al.* 2008, fig. 17.

L'Albufereta correspondía al hábitat ibérico de los siglos IV y III a. C. La elección del lugar se debió a que a los pies del cerro se extendía una pequeña albufera abierta al mar. Aunque no muy extensa, su situación, protegida de los vientos de levante y norte por el Cap d'Hortes, era privilegiada como punto de refugio y de aguada. Constituía así un excelente fondeadero para pequeñas embarcaciones (fig. 6).

Los trabajos de documentación para la musealización del Tossal de Manises han demostrado que la construcción más antigua es un fortín militar datado a fines del s. III a. C. y no hay indicios del *oppidum* ibérico del s. IV a. C. (Olcina y Pérez 1998, Olcina 2009). Al mismo tiempo, las excavaciones en el Tossal de les Basses desde 1990 a cargo del servicio municipal de arqueología (COPHIAM) confirman que el verdadero hábitat ibérico se emplazaba en el pequeño cerro junto a la albufera, en la margen opuesta al Tossal de Manises (Rosser *et al.* 2003). Declarado el entorno del Tossal de les Basses como zona de protección del Bien de Interés Cultural, las primeras actuaciones de salvamento se inician con ocasión de las obras de encauzamiento de los barrancos del Juncaret, Orgegia y Albufereta en 2001. Aparece a extramuros del poblado un conjunto de construcciones alineadas en torno a un vial que los excavadores interpretan como un barrio portuario dedicado a actividades artesanales (fig. 7). Dichas actividades, que no acaban de definir, se concretan a partir del hallazgo de fosas de combustión, pequeños hornos y grandes hogares. Hablan asimismo de un gran edificio exento que serviría como almacén, compartimentado en tres pequeñas naves y con el suelo enlosado. El barrio estaba situado tan cerca de la lámina de agua de la albufera que no dejaba dudas acerca de su función como zona portuaria y, así, una construcción de mayor envergadura situada en el punto más próximo al mar de este barrio se ha interpretado como un embarcadero (Ortega *et al.* 2004).

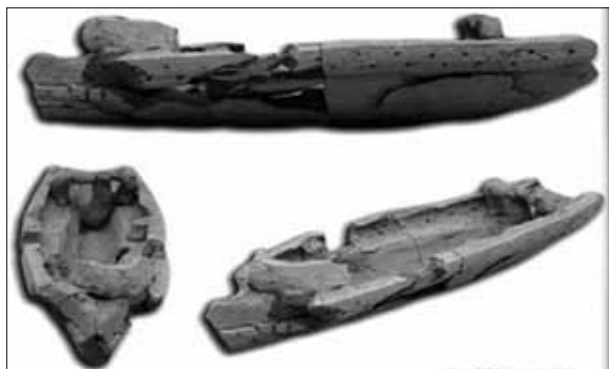

FIGURA 8. Imagen de la terracota de birreme hallada en una estancia del barrio portuario del Tossal de les Basses. Tomada de Esquembre y Ortega 2008, fig. 3.

El registro material confirma la cronología de época plena inicial, fines del s. v y s. iv a. C., y su correlación cronológica con el poblado. La abundancia de importaciones púnicas, tanto de cerámica común como de ánforas, así como de la correspondiente cerámica ática de este horizonte, apuntan asimismo al carácter comercial del enclave (Rosser *et al.* 2008: 24-34). Entre los hallazgos destacan tres terracotas de naves; una de ellas, una birreme de un gran realismo y bastante bien conservada (fig. 8), aparece en una habitación rectangular en un contexto datado por los excavadores en el s. iv a. C. (Ortega *et al.* 2003, 2005) (fig. 7, estancia al norte con un hogar). La presencia de estos exvotos lleva a los excavadores a sospechar de la existencia de un santuario de la navegación en el lugar, en relación con otros del Mediterráneo antiguo en los que también se efectuaba este tipo de ofrendas (Esquembre y Ortega 2008, 49).

La siguiente actuación tiene lugar en una extensa área a continuación del barrio portuario con la puesta en marcha del plan parcial urbanizador de la margen derecha del barranco. Se producen aquí los hallazgos más espectaculares y aparece en toda su extensión el área periurbana del poblado con diversos usos artesanales, funerarios y religiosos (Rosser y Fuentes 2007).

La primera ocupación se remonta a época neolítica, momento al que corresponde un importante asentamiento al aire libre, con fosos, fondos de cabaña, cubetas, etc. Le sigue un asentamiento del Bronce Pleno y otro del Bronce Medio-Final. Tras un *hiatus* en época protohistórica y orientalizante, a inicios o mediados del s. v a. C. se produce la llegada de nuevos pobladores que fundan el poblado *ex novo* para explotar una serie de recursos, arcilla y plomo traído de Cartagena, según los excavadores, y aprovechar el lugar como puerto de intercambio.

Lo más antiguo de época ibérica es un túmulo funerario que los excavadores atribuyen a la tumba del fundador, y a cuyo alrededor se dispusieron otras tumbas algo posteriores, del s. iv a. C. Coincidiendo con la cronología del barrio portuario, el último cuarto del s. v y todo el s. iv a. C., y en una evidente re-

lación económica, destaca la existencia de un enorme centro alfarero con un número de hornos no concretado por los excavadores, si bien, tras una inspección visual, podemos afirmar que se supera la treintena (fig. 9); también se documentan hornos de fundición de plomo. En los alrededores de los hornos se constatan diversas minas al aire libre de extracción de arcillas, cuyo vaciado se aprovechaba para construir la cámara de combustión de los nuevos hornos o para el vertido de los desechos de cocción. ¿Qué se fabrica en los hornos cerámicos? De todo: desde ánfora ibérica con la característica «decoración» peinada en el hombro, pasando por todo el repertorio de la vajilla ibera de este momento, hasta figuritas de terracota y pebeteros de cabeza femenina, lo que confirma la importancia económica del alfar. En torno a los hornos también se ha encontrado las carriladas dejadas por los carros en su trasiego de ánforas y vasos desde los hornos hacia la zona portuaria.

El siguiente registro en el tiempo lo constituye un silicernio, datado a fines del s. iii a. C., con 94 vasos rotos y depositados en su interior (Rosser y Fuentes 2007, 46-47) y, también de esta cronología, una tumba de un guerrero (fig. 10), cuyo rico ajuar –panoplia completa, casco montefortino, tres pebeteros de cabeza femenina, imitación gris ebusitana de plato de pescado–, disposición aislada, tipo de cremación, así como su cronología (Rosser y Fuentes 2007: 48-49), son comparables a la tumba del guerrero de La Escuera que tratamos a continuación. Los excavadores datan entre los años 70-30 a. C. unos pozos de entre 10 y 12 m en cuyo interior se ha encontrado vasijas ibéricas pintadas de estilo Elche-Archena, importaciones púnicas e itálicas, perros, caballos y hombres, mujeres y niños de corta edad, unos depositados con sumo cuidado y otros simplemente dejados caer (Rosser y Fuentes 2007, 63-64) (fig. 11). Dado que en estas fechas el poblado ibérico ya no existe, los excavadores relacionan estos pozos y sus depósitos de cadáveres y vasos cerámicos con el enclave romano. Pero surge la

FIGURA 9. Imagen de un horno del alfar del Tossal de les Basses. Es frecuente la asociación de un horno mayor (UE 4003), otro pequeño a un lado (UE 4037) y una balseta de decantación (UE 4005). Tomado de Rosser *et al.* 2008, fig. 2.

FIGURA 10. Imagen de la reconstrucción de la tumba del guerrero de L'Albufereta para la exposición *Tossal de les Basses. Seis mil años de historia de Alicante*. Tomado de Rosser y Fuentes 2007, 48.

duda lógica de su adscripción cultural. ¿Son romanos o población ibera? ¿Son enterramientos en fosa común o son ajusticiados? ¿Se trata de un ritual desconocido?

Aunque fuera de la cronología que nos ocupa, es interesante mencionar que la ocupación humana de la zona continúa con hornos y una villa alto imperial, en cuyos muros se reaprovechó una escultura de toro que quizá pudo coronar alguna de las tumbas ibéricas antiguas. De época altoimperial es también un embarcadero romano, situado en el punto más próximo al mar de la margen opuesta de la albufera. Sigue una necrópolis tardoantigua, con varios centenares de tumbas de los siglos VI-VII d. C., que se debe poner en relación con una basílica cristiana y viviendas con silos que existen en las cercanías. De época islámica tenemos una pequeña necrópolis y de nuevo dos hornos para la fabricación de cerámica. Finalmente, un conjunto de instalaciones hidráulicas, norias, balsas de riego y canalizaciones vinculadas a la explotación agrícola moderna de la finca de Les Basses (Rosser y Fuentes 2007, 67 ss.).

2.3. Excavaciones en el entorno de La Escuera (San Fulgencio)

El poblado de La Escuera sucede a El Oral en el poblamiento ibérico de la desembocadura del río Segura (fig. 12). Se dio a conocer para la investigación tras las excavaciones de S. Nordström (1967), sobre

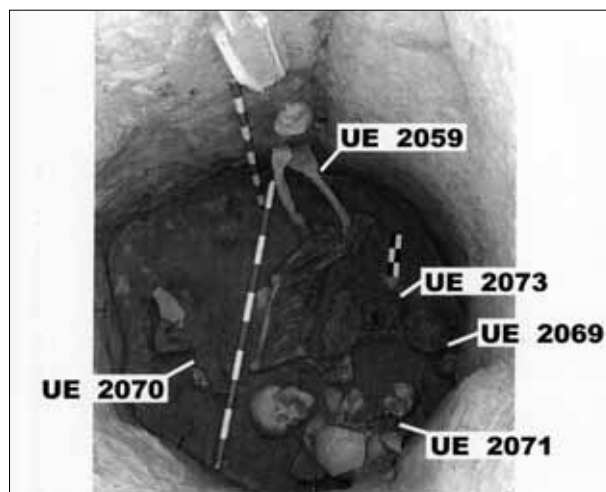

FIGURA 11. Imagen de uno de los pozos con varios enterramientos humanos y algunos vasos cerámicos al fondo. Tomado de Rosser y Fuentes 2007, 63.

todo por el hallazgo de un edificio de características particulares que la arqueóloga comparó con los templos de Kerkouane. A mediados de los años 80, L. Abad realizaba una serie de sondeos que demostraban la fundación de este poblado tras el abandono de El Oral, a fines del s. v a. C. Aunque desconocemos las razones del traslado de la población, la corta distancia entre ellos y la continuidad de su ubicación en las cotas bajas de la ladera meridional de la sierra del Molar, confirman la estabilidad del hábitat ibero en el nicho ecológico que constituía el estuario del río en su tramo final, fuente de materias primas, excelente fondeadero y puerta de comunicación desde el mar hacia las tierras del interior de la cuenca del Segura (Abad y Sala 1993, 2001).

Muy próxima a El Oral, entre este y el vado del río, se sitúa su necrópolis excavada en los años 20 (Lafuente 1929, Senent 1930), la necrópolis del Molar. La reciente revisión de A. Peña (2003) confirma que todas las tumbas son de cronología ibérica antigua y, por tanto, se consolidaba la idea de que la necrópolis de La Escuera debía estar en unos bancales junto al poblado, donde durante las excavaciones de los años 80 se habían hallado en superficie algunas manchas grisáceas y fragmentos de cerámica ática, ibérica y objetos de hierro. Este dato unido a otros hallazgos superficiales de cerámica en diversos puntos de la ladera al oeste de La Escuera, con motivo de unas prospecciones sistemáticas (Gutiérrez *et al.* 1998-1999, 40-42), motivaron que toda la ladera de la sierra del Molar de un extremo a otro se contemplara como zona de actuación arqueológica en el PGOU de San Fulgencio. Los hallazgos que analizamos a continuación se producen en la excavación de salvamento dirigida por E. López Seguí en 2003 en el Sector 5 del PGOU.

La metodología empleada en la primera fase de la intervención consistió en sondeos mecánicos de 2 m de ancho por una longitud variable, dependiendo de

FIGURA 12. Imagen aérea actual del conjunto arqueológico de la ladera meridional de la sierra del Molar, con El Oral a la derecha, La Escuela en el centro de la imagen y el sector 5 a la izquierda.

la zona a urbanizar, y con una equidistancia de 15 m entre ejes. De este modo, se detectaron diversos puntos con restos arqueológicos que se excavaron manualmente. Los describimos someramente de este a oeste a partir de La Escuela. En primer lugar, lo que se postulaba como la necrópolis del poblado resultó ser tierra aportada para crear los bancales de la finca. La capa de tierra, con la que iba el material arqueológico y de escaso espesor, se dispuso sobre las margas estériles. A partir de aquí aparecían diversas manchas grisáceas y estructuras circulares de combustión, agrupadas en áreas concretas; a un km y medio del poblado apareció el conjunto de estructuras mejor conservadas. A continuación hacia el oeste, muy cerca, aparecía una única tumba de carácter principesco similar a la de L'Albufereta.

Las manchas consisten en simples acumulaciones de tierra de color gris oscuro, a veces de forma rectangular, otras de formas irregulares, y no aparecen asociadas a materiales arqueológicos. Tampoco se documentan otros indicios sobre su hipotética función, si bien el análisis de las muestras sedimentológicas recogidas podría dar algún dato al respecto en un futuro. Por otra parte, las estructuras de combustión consisten en fosas circulares y cilíndricas, de alrededor de 1 m de diámetro, excavadas en la marga arcillosa natural y con el fondo y las paredes revestidas de barro (fig. 13). El calor del fuego lo ha endurecido de tal manera que parece un enlucido. Las mejor conservadas presentan una profundidad máxima en torno a los 0,40 m; sin embargo, cabe la posibilidad de que fuesen más profundas y que pudieran ir cerrándose hacia la superficie,

ya que en el relleno interior de algunas han aparecido fragmentos de barro quemado con una ligera curvatura. En su interior no se han encontrado materiales arqueológicos, ni restos minerales o carpológicos que puedan darnos una idea más o menos cierta sobre su uso y datación concreta. No obstante, el hecho de que estén excavadas en la marga natural del terreno, que la tierra que las cubre solo ofrezca fragmentos de cerámica ibérica y que las primeras estructuras de este tipo se dieron a conocer en El Oral, donde se construyen en un momento en que todavía quedaba en pie la parte baja del alzado de adobe que aprovechaban para abri-

FIGURA 13. Imagen de una de las estructuras circulares de combustión del entorno de La Escuela. Cortesía de E. López Seguí.

go del viento de levante (Abad y Sala 2001, 98-100), nos permite relacionarlas con algún tipo de actividad productiva de los habitantes de La Escuera.

Sospechamos que dicha actividad pudo ser la quema de barrilla. La ceniza de la barrilla se emplea desde antiguo para la elaboración de jabón por la alcalinidad de sus tejidos y para la elaboración de vidrio. La sal-solina, un alcaloide presente en ella, se ha utilizado también en medicina popular para el control de la presión arterial. La planta barrillera es endémica en las marjales y saladares y crece de manera natural en las laderas de la sierra del Molar y en todo el Campo de Elche y de la Vega Baja, si los campos no están en cultivo. La sosa de Alicante estaba considerada como la de mejor calidad y la que producía mejores vidrios y más blancos y, de hecho, durante el s. XVIII fue el producto más exportado a Europa a través del puerto alicantino y asimismo desde Cartagena (Gil Olcina 1975, Velasco 2004). La quema de la barrilla era un trabajo muy penoso que duraba de 28 a 40 horas, y requería la atención constante de los maestros barrilleros para mantener el fuego correctamente y realizar las tareas de hurgar y choquear la masa producida por la quema de las garberas de barrilla (Fernández Pérez

1998, citando a La Gasca 1818). Una de las escasas descripciones de la elaboración de la sosa la ofrece el botánico La Gasca (1818, 244-246), quien habla de hoyos circulares con un perfil ligeramente bitruncocónico: «puede decirse que representan la figura de dos conos muy truncados unidos por su base, anchos de cuatro á siete pies, y de tres á cuatro palmos de profundidad, según el tamaño que el maestro intenta dar á la piedra, pues las hay de veinte, treinta, cuarenta, cincuenta y mas quintales». Habían de ser excavados en un «terreno apropiado, es decir, que tenga bastante cohesión, á fin de que no se caigan las paredes con el empuje de los urgones y chueca», un terreno arcilloso como el estrato natural de la sierra del Molar donde están excavadas las estructuras de La Escuera.

Entre las manchas y estructuras de combustión también aparecen restos de muros. Algunos son simples alineaciones de piedras medianas, y solo destaca por su envergadura un zócalo conservado en un tramo de unos 4,92 m de longitud y un ancho máximo de 1,70 m. Únicamente conserva la primera hilada, a excepción de un punto concreto que presenta dos hiladas. Se construyó con grandes bloques de roca arenisca, situados en el paramento occidental, calzados

FIGURA 14. Conjunto de objetos que constituían el ajuar de la tumba del guerrero de La Escuera y el *kálathos* que contenía los restos óseos a la derecha. Cortesía de E. López Seguí.

con piedras de menor tamaño también de arenisca. No parece tener paramento en la zona oriental, lo que hace pensar en un muro de aterrazamiento.

Finalmente, en el extremo occidental de esta zona con estructuras se localiza una tumba excepcional por su posición única y aislada, así como por su ajuar (fig. 14). La tumba es una fosa rectangular donde se dispuso la pira funeraria; quedan *in situ* numerosos troncos carbonizados y la evidencia de la tierra quemada en el contorno de la fosa. El ajuar se dispuso en un extremo de la misma junto a los troncos carbonizados. Los restos óseos se recogieron en un *kálathos* ibérico pintado que se depositó en el exterior de la fosa, junto a uno de los lados cortos. El ajuar se compone de una panoplia completa de guerrero, con falcata y punta de lanza, una fíbula de La Tène y dos aretes de oro como indumentaria personal, un *askos* con forma de leona, una jarrita púnica de barniz rojo, un ánfora greco-italica y seis vasos de campaniense A —dos platos de pescado, una copa Morel 68 y tres páteras Lamb 27—. En un momento de la ceremonia funeraria se procedió a un ritual de consumo del vino campano, pensamos que con los mencionados vasos de barniz negro, en una especie de *symposium* de los asistentes; de ahí que hablemos de una tumba de un guerrero de carácter principesco. El ánfora y los vasos campanienses datan la tumba a fines del s. III a. C., cronología que coincide con el final de la ocupación en el poblado de La Escuela. En las inmediaciones de la tumba se encuentran algunas fosas rellenas de tierra con cenizas, sin evidencias de cremaciones humanas ni animales, ni de restos de ajuar, y sin indicios de que pudieran estar en relación con el enterramiento. De esta forma las opciones de interpretación son diversas: podría tratarse de fuegos rituales del momento de la ceremonia deposicional, o incluso de restos de rituales postdeposicionales, pero también podrían corresponder a otro tipo de actividad, no necesariamente relacionada con el ritual funerario, anterior o contemporánea al enterramiento.

Mientras que la datación de la tumba es clarísima, la cronología del resto de construcciones resulta más difícil por la escasez de materiales arqueológicos. Sin embargo, por un lado, la ausencia de material moderno en los estratos asociados a las construcciones y, por otro, la identificación de todos los hallazgos cerámicos como ibéricos apunta la adscripción de las estructuras de combustión a época ibérica, presumiblemente los siglos IV y III a. C., el tiempo de ocupación de La Escuela. Tampoco ha aparecido cerámica campaniense, pero esta ausencia es un dato poco definitivo y no permite concretar entre el siglo IV o el III a. C.

3. Algunas reflexiones finales

Los hallazgos arqueológicos en el entorno de los poblados, es decir, la constatación de que el hábitat ibero rebasaba los límites de la muralla y se extendía por un área periurbana en forma de diversos usos y

actividades artesanales, son uno de los descubrimientos de los últimos años con mayor trascendencia para el estudio de la cultura ibérica. No creo exagerada esta expresión, ya que estos hallazgos muestran una dimensión humana del espacio y del territorio ibero totalmente desconocida y novedosa, también en la Contestania. Cabe recordar, no obstante, la limitación de la naturaleza de los hallazgos contestanos, debido a que no son resultado de una investigación planificada, sino de, en cierta medida, hallazgos «casuales». En este sentido, envidiamos, por poner un ejemplo reciente, los trabajos sistemáticos en el entorno del *oppidum* de Ullastret (Martín *et al.* 2008) porque ofrecen la perspectiva real de la organización del espacio periurbano en aquel sitio. La limitación en los ejemplos contestanos radica en que nunca se podrá reconstruir en su totalidad el paisaje periurbano. Los datos aquí expuestos proceden de las parcelas urbanizadas en los últimos años, pero se ha perdido toda la información de aquellas en las que se construyó con anterioridad a los años 90, y de las escasas zonas no urbanizables no se sabrá nada. Además, la densidad de construcciones actuales y la transformación del paisaje por los abancalamientos masivos desde el s. XVIII hacen que la prospección sea un trabajo en balde.

Con todo, mantenemos la idea de que son unos hallazgos extraordinarios para la investigación. Hay unos puntos que se repiten y que habrá que aquilatar en el futuro: de un lado, la presencia casi generalizada de la producción alfarera; de otro, la transformación de otras materias primas, fundición de plomo en unos casos, de vegetales en otros, esparto y quizá barrilla en los terrenos de saladar; finalmente, la existencia de caminos estables para el tránsito de carros y la constatación de usos funerarios en un par de ejemplos. Todo ello se resume en que las áreas periurbanas debían ser espacios multifuncionales y, probablemente, habitados. Los cada vez más conocidos núcleos rurales apuntan en esa misma dirección, un territorio entre los *oppida* bastante más estructurado y antropizado de lo que hubiéramos imaginado hace una década. Otro punto en común es que estos espacios periurbanos inmediatos a los poblados con actividades artesanales han aparecido hasta ahora en enclaves costeros y con buenos fondeaderos, circunstancias que también se repiten en la Illeta dels Banyets.

Por contra, no sabemos nada de los *oppida* de la montaña. Ello no quiere decir que los enclaves del interior no aprovecharan su entorno a extramuros. Es sencillamente que se encuentran fuera de los planes municipales de ordenación urbana, por lo tanto a salvo, y que los equipos de investigación hasta hoy han planificado los trabajos en el interior de las murallas, como mucho la excavación de las necrópolis cuando se conocía su existencia. Un posible alfar en las terrazas del Serpis, L'Alcavonet, de confirmarse su hipotético vínculo con el *oppidum* del Castell de Cocentaina (Grau 1998-1999), apunta a unos usos artesanales del paisaje ibero más allá de las áreas periurbanas estrictas.

tamente dichas. Una intervención de urgencia en la salida de Elche por la carretera de Dolores a mediados de los años 90 puso al descubierto varios hornos alfareros de época ibérica (López 2000) que, dada su ubicación en una terraza arcillosa junto al cauce del Vinalopó y a más de 1 km de L'Alcúdia, se vincularon con esa capital ibera. No hay que descartar, pues, que todos los poblados, en mayor o menor medida en función de su potencial económico, hayan ocupado e incluso rebasado las áreas periurbanas. Otro dato que se repite, aunque no podemos valorar hasta qué punto puede ser casual, es la datación de estos registros en época plena, siglos IV y III a. C. El Tossal de la Cala, con su alfar de cronología tardorrepublicana, es la excepción, aunque, de todos modos, la cerámica de época plena presente en la colmatación del camino y del alfar puede ser un indicio de que el inicio de la actividad artesanal fuera del poblado se pudo remontar a estas fechas.

En cualquier caso, todo lo dicho nos debe llevar a una última reflexión: la posibilidad de revisar la organización del territorio contestano tal y como la hemos dado por válida. Una torre de vigilancia del camino que lleva desde el Penyal d'Ifac hacia el valle interior, como L'Empedrola (Bolufer y Sala 2009), un edificio tripartito exento y aislado en la cima de un cerro, como Las Tres Hermanas (García y Moratalla 1998-1999), un enorme espacio sacro en Monfort, en la cubeta media del río Vinalopó, junto al curso del agua, sin un *oppidum* destacado en el entorno al que vincularlo, que ha proporcionado en los últimos dos años un notable conjunto de esculturas fragmentadas—varios toros, torsos de guerrero, diversas partes de otras figuras humanas, elementos arquitectónicos—,⁵ son algunos hitos, entre otros inéditos en proceso de estudio por los técnicos de las empresas de servicios arqueológicos que operan en Alicante, que empiezan a trazar una perspectiva más humanizada y más vivida del paisaje ibérico.

Bibliografía

- ABAD CASAL, L.; SALA SELLÉS, F. 1993: *El poblado ibérico de El Oral (San Fulgencio, Alicante)*, T. V. SIP, 90, Diputación Provincial de Valencia.
- (eds.) 2001: *Poblamiento Ibérico en el Bajo Segura: El Oral (II) y La Escuera*, Bibliotheca Archaeologica Hispana 12, Madrid, Real Academia de la Historia.
- ÁLVAREZ GARCÍA, N. 1997: «El almacén del templo A: Aproximación a espacios constructivos especializados y su significación socio-económica», en: Olcina, M. (ed.): *La Illeta dels Banyets (El Campello, Alicante). Estudios de la Edad del Bronce y época ibérica*, Alacant, 133-174.
- 1998: «Producción de ánforas contestanas: El almacén del Campello (Alicante)», *Cypsela* 12, Girona, 213-226.
- BAYO FUENTES, S. 2010: *El yacimiento ibérico de «El Tossal de la Cala». Nuevo estudio de los materiales depositados en el MARQ correspondientes a las excavaciones de José Belda y Miquel Tarradell*, Trabajos de Arqueología 1, Alacant, MARQ.
- BELDA DOMÍNGUEZ, J. 1945: «Un busto de Tanit báquica de Benidorm», *Crónica de los Museos y Comisariats del Sureste* 2, 216-217.
- 1946: «Algunos restos del antiguo culto a la diosa religioso-funeraria», *II Congreso de Arqueología del Sudeste Español*, Albacete, 236-259.
- 1947: «Algunos datos para la demografía de la antigua comarca alicantina», memoria presentada en el *III Congreso Arqueológico del Sudeste*, 44, obtenida del Archivo Gráfico del MARQ.
- 1950-1951: «Museo Provincial de Alicante Nuevos Ingresos», *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales*, Madrid, 79-105.
- BOLUFER, J.; SALA SELLÉS, F. 2009: «Una torre de guaita ibérica al Tossal de l'Empedrola», *Calp, arqueologia y museo*, catálogo de la exposición, ciclo Museos Municipales en el MARQ, Alacant, 54-67.
- ESPINOSA RUIZ, A.; SÁEZ LARA, F.; CASTILLO BELINCHÓN, R. 2003: «Puertos y navegación», *Las ciudades y los campos de Alicante en época romana, Canelobre* 48, Alacant, 161-181.
- ESQUEMBRE, M. A.; ORTEGA, J. R. 2008: «La terracota de una birreme», en: Esquembre, M. A.; Ortega, J. R., (coord.), *Surcando el tiempo. Un barco de terracota de época ibérica (Tossal de les Basses, Alicante)*, catálogos de las exposiciones del MARQ, Alacant, 37-51.
- ESQUEMBRE, M. A.; ORTEGA, J. R. (coord.) 2008: *Surcando el tiempo. Un barco de terracota de época ibérica (Tossal de les Basses, Alicante)*, catálogos de las exposiciones del MARQ, Alacant.
- FERNÁNDEZ PÉREZ, J. 1998: «La elaboración de la sosa en España: de la barrilla a la fábrica Solvay de Torrelavega», *Antilia* vol. IV, artículo n.º 1, recibido el 17 de noviembre de 1998, editado el 21 de diciembre de 1998, <www.ucm.es/info/antilia/revista/vol4-sp/ant4-1-sp.htm>.
- 2002: «Algunas especies vegetales de uso industrial en la época romana», *Artifex: ingeniería romana en España*, catálogo de la exposición, Madrid, Museo Arqueológico Nacional, 315-330.
- FIGUERAS PACHECO, F. 1934: *Excavaciones en la Isla del Campello (Alicante). 1931-1933*, *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades* 132, Madrid.
- 1943: «Los antiguos alfares alicantinos», *Saitabi* 9-10, València, 49-50.
- 1950: «La isleta del Campello del litoral de Alicante. Un yacimiento de síntesis de las antiguas culturas

5. <www.arquealia.es/uploads/noticias/Toros%20Monforte.pdf>.

- del Mediterráneo», *Archivo Español de Arqueología* 78, Madrid, 13-37.
- GARCÍA GANDÍA, J. R.; MORATALLA JÁVEGA, J. 1998-1999: «Nuevos datos sobre arquitectura de prestigio ibérica: la regia de Las Tres Hermanas (Aspe, Alicante)», *Lucentum* XVII-XVIII, Alacant, 163-182.
- GARCÍA HERNÁNDEZ, F. 1986: *El yacimiento ibérico del Tossal de la Cala (Benidorm). Los materiales arqueológicos depositados en el Museo Arqueológico Provincial de Alicante*, memoria de licenciatura inédita defendida en febrero de 1986 en la Universitat d'Alacant.
- GIL OLCINA, A. 1975: «Explotación y cultivo de las plantas barrilleras en España», *Estudios Geográficos* vol. 36, n.º 138-139, homenaje a D. Manuel de Terán (I), 453-478.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. 2002: *Las formas de los paisajes mediterráneos: (ensayos sobre las formas, funciones y epistemología parcelarias: estudios comparativos en medios mediterráneos entre la antigüedad y época moderna)*, Universidad de Jaén.
- GRAU MIRA, I. 1998-1999: «Un posible centro productor de cerámica ibérica con decoración figurada en la Contestania», *Lucentum* XVII-XVIII, Alacant, 75-91.
- 2002: *La organización del territorio en el área central de la Contestania Ibérica*, Publicacions de la Universitat d'Alacant.
- GRAU, I.; MORATALLA, J. 1998: *El poblamiento de época ibérica en el Alto Vinalopó*, Villena: Fundación Municipal José M.ª Soler.
- GUTIÉRREZ LLORET, S. *et al.* 1998-1999: «Le peuplement du Bas Segura de la Protohistoire au Moyen-Âge (prospections 1989-1990)», *Lucentum* XVII-XVIII, Alacant, 25-74.
- LAFUENTE VIDAL, J. 1929: «La necrópolis ibérica de El Molar (provincia de Alicante)», *BRAH* xciv, Madrid, 617-632.
- LA GASCA, M. 1818: «Del cultivo y aprovechamiento de la barrilla, salicor, algazul, sosa y otras plantas saladas», adición en la *Agricultura General*, vol. 1, de Gabriel Alonso de Herrera, Real Sociedad Económica Matritense de Amigos del País, Madrid, Imprenta Real, 228-311.
- LAJARA MARTÍNEZ, J. 2006: «El yacimiento del Camino de la Ermita de San Miguel y las evidencias del poblamiento ibero-romano en el término de Ibi (Alicante)», *Recerques del Museu d'Alcoi* 15, Alcoy, 75-84.
- LÓPEZ SEGUÍ, E. 1997: «El alfar ibérico», en: M. Olcina (ed.), *La Illeta dels Banyets (el Campello, Alicante). Estudios de la Edad del Bronce y época Ibérica*, Serie Mayor 1, Alacant, Museo Arqueológico Provincial de Alicante, 221-250.
- 2000: «La alfarería ibérica en Alicante. Los alfares de la Illeta dels Banyets, La Alcudia y el Tossal de Manisses», *Saguntum-PLAV*, Extra 3, València, 241-248.
- LÓPEZ SEGUÍ, E.; TORREGROSA GIMÉNEZ, P. 2006: *El Principado (Finestrat, Alicante): un área industrial del poblado ibero-romano del Tossal de la Cala*, Ayuntamiento de Finestrat.
- MARTÍ BONAFÉ, M. A.; MATA PARREÑO, C. 1992: «Cerámicas de tipo fenicio occidental en las comarcas de L'Alcoià y El Comtat (Alacant)», *Saguntum* 25, València, 103-118.
- MARTÍN I ORTEGA, A. *et al.* 2008: «El jaciment Camp d'en Gou - Gorg d'en Batlle, un barri periurbà de l'Oppidum d'Ullastret (Baix Empordà)», *Cypsela* 17, Girona, 161-183.
- MORATALLA JÁVEGA, J. 2004: *Organización del territorio y modelos de poblamiento en la Contestania ibérica*, tesis doctoral inédita, Universitat d'Alacant, <<http://rua.ua.es/dspace/handle/10045/3751>>.
- NORDSTRÖM, S. 1967: *Excavaciones en el poblado de La Escuera (San Fulgencio, Alicante)*, T. V. SIP, 34, València.
- OLCINA DOMÉNECH, M. (ed.) 1997: *La Illeta dels Banyets (el Campello, Alicante). Estudios de la Edad del Bronce y época Ibérica*, Serie Mayor 1, Alacant, Museo Arqueológico Provincial de Alicante.
- OLCINA DOMÉNECH, M.; MARTÍNEZ CARMONA, A.; SALA SELLÉS, F. 2009: *La Illeta dels Banyets (Campello, Alicante). Épocas ibérica y romana, 1. Historia de la investigación y últimas intervenciones recientes (2000-2003)*, Serie Mayor 7, Diputación Provincial de Alicante.
- ORTEGA, J. R. *et al.* 2003: «Una pieza singular: la terracota de una birreme del poblado ibérico del Cerro de las Balsas (La Albufereta, Alicante)», *Saguntum* 35, València, 147-157.
- 2004: «Instalaciones portuarias del Barranco de La Albufereta (Alicante) en la antigüedad», en: *Le strutture dei porti e degli approdi antichi*, ANSER *Anciennes routes maritimes méditerranéennes*, II Seminario, Roma, 87-111.
- 2005: «La intervención arqueológica en el encauzamiento del barranco de La Albufereta (Alicante). Avances en el conocimiento del mundo ibérico en el Cerro de las Balsas y su entorno», en: Abad; Sala; Grau (eds.), *Contestania ibérica, treinta años después*, Publicacions de la Universitat d'Alacant, 297-304.
- PEÑA LIGERO, A. 2003: *La necrópolis ibérica del Molar (San Fulgencio, Alicante). Revisión de las excavaciones realizadas en 1928 y 1929*, Villena, Fundación Municipal José M.ª Soler.
- ROSSER LIMIÑANA, P.; ELAYI, J.; PÉREZ BURGOS, J. M. 2003: *El Cerro de las Balsas y el chinchorro: una aproximación a la arqueología del poblamiento prehistórico e ibérico de la Albufereta de Alicante*, LQNT 2, Monográfico 2, Alacant, Patronato Municipal de Cultura.
- ROSSER LIMIÑANA, P.; FUENTES, C. (coord.) 2007: *Tossal de les Basses. Seis mil años de historia de Alicante*, catálogo de la exposición, Alacant.
- ROSSER LIMIÑANA, P. *et al.* 2008: «El yacimiento del Tossal de les Basses (Albufereta, Alicante) y el

- hallazgo de una terracota de barco», en: Esquem-
bre, M. A.; Ortega, J. R. (coord.), *Surcando el tiem-
po. Un barco de terracota de época ibérica (Tossal de
les Basses, Alicante)*, catálogos de las exposiciones del
MARQ, Alacant, 13-35.
- SENENT IBÁÑEZ, J. J. 1930: *Excavaciones en la necrópo-
lis del Molar*, *M. J. S. E. A.* 107, 3, Madrid.
- TARRADELL I MATEU, M. 1985: «El poblat ibèric del
Tossal de la Cala de Benidorm. Notes d'excavació»,
Fonaments v, Barcelona, 113-119.
- VELASCO HERNÁNDEZ, F. 2004: «La sosa-barrilla: una
señal de identidad del Campo de Cartagena en los
siglos XVI y XIX», *Revista Murciana de Antropología*
10, Murcia, 145-158.

EL PAISAJE PERIURBANO EN LOS *OPPIDA* IBEROS DEL ALTO GUADALQUIVIR

Arturo Ruiz
Manuel Molinos
José Luis Serrano
Centro Andaluz de Arqueología Ibérica
Universidad de Jaén

Resumen

A lo largo de un proceso de más de seis siglos la relación entre las áreas, los espacios de la naturaleza y los lugares se han articulado de formas muy diferentes en el mundo de los iberos. En este trabajo se contextualizan estos tres conceptos y su articulación para aproximarnos a una teoría de la delimitación en arqueología. Y hacerlo además a partir de su lectura en el marco cambiante de una sociedad aristocrática en la que interactúa el espacio y el poder.

Palabras clave: Iberos, Alto Guadalquivir, delimitación en arqueología, espacio productivo, espacio urbano, espacio rural, espacio domesticado, espacio salvaje.

Abstract

During a process of more than six centuries the relationship between the areas, the natural spaces and the places was articulated in many different ways in the Iberian world. In this study we contextualise these three concepts and their articulation to approach a theory of the delimitation in archaeology. We do this moreover based on its reading in the changing framework of an aristocratic society in which there is an interaction of space and power.

Keywords: Iberians, Alto Guadalquivir, delimitation in archaeology, productive space, urban space, rural space, domesticated space, wild space.

Hacia una teoría de la delimitación en arqueología

La delimitación siempre responde a una lógica dialéctica que opone pares de contrarios y conduce a una expresión diferenciada del espacio. Esta es la primera noción que define un límite. Para aproximarnos a su conocimiento es conveniente reconstruir quienes son los sujetos sociales de esta oposición. La unidad de oposición más frecuente en el ámbito social es de dos tipos: en primer lugar, la que se muestra a través de las relaciones socioeconómicas y, en segundo, la que se articula a partir de las relaciones entre la sociedad y la naturaleza. La primera caracteriza la formación económica y social y se define por las relaciones políticas que se derivan de la articulación que expresan sus diferentes modos de producción. El segundo tipo se muestra a partir de las relaciones socioculturales y configuran los modos de vida.

El modo de vida interfiere tres formas de relaciones: en primer lugar, las que organizan el tiempo del grupo social, que se expresan en las relaciones de parentesco. El segundo grupo de relaciones son las de vecindad, que ordenan el grupo social entre sí en el espacio. El tercer nivel de interrelación se enmarca en las tradicionalmente llamadas relaciones de posesión o apropiación de la naturaleza, que también caracterizan el modo de producción, pero que sin embargo aquí añaden al fundamento económico las formas culturales de apropiación de la naturaleza. El efecto de esta compleja relación, aparte de caracterizar las relaciones de trabajo en general, perfila la secuencia de cambios y transformaciones que la acción humana opera sobre el medio natural. Godelier (1990) describe cinco niveles que van desde la destrucción, *naturaleza destruida*, conformada por los detritus de su uso, como los basureros, a la *naturaleza prístina*, intacta o no contaminada, pasando, de más a menos transformada, por la *naturaleza construida*, caso de las ciudades; *naturaleza transformada* o campesina, y la *naturaleza modificada*, que si bien no ha sido objeto de transformación agraria, sin embargo sí ha dejado sentir sobre ella los efectos antrópicos. Estas cinco formas de naturaleza que componen la tipología de la acción del asentamiento sobre la naturaleza se expresan a través de cuatro campos dialécticos de oposición de espacios:

1. *Espacio productivo - espacio improductivo*. Se genera entre la naturaleza destruida y la construida.

2. *Espacio urbano - espacio rural*. Se genera esta contradicción entre la naturaleza construida y la naturaleza modificada y transformada y se expresa por signos espaciales construidos, como las fortificaciones o la planificación urbanística, frente a espacios, también antrópicos, que no rompen con formas reconocidas tradicionalmente como las propias de los paisajes agrarios.

3. *Espacio domesticado - espacio salvaje*. Se produce entre la naturaleza modificada y la naturaleza transformada, es decir entre el paisaje agrario, con la inclusión de la naturaleza construida y el paisaje depredado.

4. *Espacio político - espacio mítico*. Se desarrolla entre la naturaleza intervenida por el ser humano y la naturaleza prístina. Su definición es metonímica frente a los discursos metafóricos de los paisajes domésticos y en general, políticos.

Aunque las relaciones del modo de vida pueden en un determinado momento ser visibilizadas como relaciones de producción propias de la formación económica y social, como sucede en las sociedades sin clases, estas definen el marco de los conflictos locales y las otras el marco de los conflictos políticos-económicos. Ahora bien, en tanto que unidades sociales estas se expresan en el espacio a través del *paisaje* las primeras y del *territorio político* las segundas (Ruiz, Molinos y Rísquez 1998).

El concepto de paisaje integra la información del espacio desde el conocimiento empírico acumulado en el tiempo; es por ello herencia cultural, caracteriza el espacio apropiado por el grupo del que no lo es, es decir, es posesión histórica, y se proyecta como un referente de identidad enraizada del colectivo humano que lo ocupa. En la práctica, espacialmente el paisaje es un discurso estratigráfico compuesto en el tiempo por la suma de los efectos del sistema de relaciones propias del modo de vida de la comunidad que lo habita, aunque también se nutre de la formación económica y social en la que se estructura políticamente. En alguna ocasión el paisaje se puede reducir al territorio político de una formación economicosocial, aunque normalmente forma parte como una unidad más de las que componen el marco político de la formación social y económica. En otros casos el paisaje se proyecta más allá del espacio de la formación económica y social para constituirse en paisaje extendido, seguramente por ser memoria de una vieja unidad en el modo de vida.

Frente al paisaje, el territorio político contextualiza objetos, imágenes y prácticas, y se sostiene en una lógica de coexistencia. El tiempo en el territorio político se muestra siempre como un tiempo corto, el que corresponde al desarrollo del territorio político local o estatal, al contrario que el tiempo más largo que define el paisaje. En la comunidad estatal, el territorio político se sustenta en la legitimidad del uso de un espacio por el grupo social que tiene una posición preeminente en la estructura de poder, el bloque hegemónico. No obstante, como quiera que contiene pretensión de identidad, no es solo el espacio donde legítimamente un sector social ejerce la violencia sobre otro, que recordaría la definición del territorio de Weber, sino el espacio de identidad política consensuado por todos los grupos sociales. En suma es leído como el espacio producto de las prácticas de poder que un grupo social desarrolla a partir de la aceptación del hecho por la totalidad del mismo (Godelier 1998).

Es en este doble marco espacial, territorio político y paisaje, donde se construye la arquitectura de la delimitación: de un parte, el *límite* en tanto su lectura remite a formas de paisaje y a relaciones propias del

modo de vida y, de otra parte, la *frontera* en la medida en que en ella domina la estructura política. Es en este último espacio donde se hace real el marco reglado de violencia y el consenso dominado por el bloque social hegemónico, es decir, es el espacio de una formación economicosocial y en ocasiones de su representación política, el estado.

En este trabajo se trata de analizar los límites entre la naturaleza construida y expresada en los espacios urbanos y la naturaleza modificada y transformada y expresada en los espacios rurales. Es decir, la cuestión de los límites entre la ciudad y el campo. Pero en concreto los límites que construye el espacio urbano sobre el espacio transformado o modificado y que se expresan en los espacios periurbanos.

Las áreas del paisaje, la cuestión periurbano - rururbano y su viabilidad en la protohistoria

Kayser (1990), en su definición de los límites entre el espacio rural y el espacio urbano, distingue tres aéreas diferentes: un primer tipo que califica como *suburbana* y que no ofrece duda sobre su pertenencia al ámbito urbano; un segundo tipo de área clasificable como *periurbana*, que define como el espacio que expresa la inmediata integración del espacio rural en el urbano, es decir, se trata de espacios en fase inicial de transformación a espacios urbanos pero en procesos que difícilmente tienen vuelta atrás, y, por último, las áreas *rururbanas*, en las que se expresa la competencia entre el ámbito rural y el urbano. Especialmente interesa marcar los matices entre los dos últimos espacios que Kayser conceptualiza como dos etapas del proceso que conduce hacia la urbanización total, tan propio del discurso de Lefebvre (1970). Sin embargo el problema es más complejo y desde luego no es lineal. En su clasificación de los anillos concéntricos entre el espacio urbano y el espacio rural marginal, García, Tulla y Valdovinos (1995) distinguen también entre el área periurbana, que la definen como un área urbana discontinua, y las áreas rururbanas, en las que, aunque el campo subsiste, las formas de vida de una parte de la población ya son urbanas. Esta lectura es aplicable a los anillos tres y cuatro, que corresponden respectivamente a las áreas semiurbana con alternativa de usos y al área semirural urbanizada. Si en el caso de las áreas periurbanas es claro que se trata de valorar la continuidad de la ciudad en áreas cambiantes en su estructura aglomerada, en cambio las áreas rururbanas configuran un modelo de ocupación en el que se hace notar la presencia de población urbana que no trabaja en labores del ámbito rural en áreas rurales, aunque sí pasan en ellas gran parte del su tiempo en aras a lograr una mejor calidad de vida (Entrena 2005). Lo que podría valorarse como un programa contemporáneo de migración selectiva hacia el campo de capas sociales urbanas, que nada tendría que ver con los modelos antiguos de ocupación de la tierra, sin embargo, si se

remite a factores como el movimiento poblacional no rural que se dirige hacia el ámbito rural o a alternancias en la relación entre la ciudad y el campo por la transferencia de bolsas de poder, el tema cobra un papel en términos conceptuales mucho más complejo que podría ser leído en el paisaje antiguo.

Estos espacios de competencia entre la ciudad y el campo podrían estar presentes durante la protohistoria peninsular al menos en dos situaciones: de una parte, cuando la ciudad entra en crisis y el campo se constituye en alternativa de poder y, de otra, cuando, al contrario, en un momento expansivo del núcleo urbano, se desarrollan colonizaciones en terrenos rurales marginales, el anillo más rural en la secuencia de García, Tulla y Valdovinos. El primer caso se reconoce en el valle del Guadiana Medio, en los sistemas de poblamiento celular, que representan Cancho Roano o La Mata en la provincia de Badajoz. En ellos, grupos aristocráticos podrían haber salido de la ciudad para generar una red de palacios, tradicionalmente definidos como rurales, o simplemente élites aristocráticas rurales asumen el control político de un territorio rural desarrollando formas urbanas, que denotan tras la crisis tartesia, la caída en importancia de las formas aglomeradas o nucleadas de poblamiento urbano nuclear como Medellín (Rodríguez 2004, Rodríguez *et al.* 2007). No es este el caso del otro modelo de poblamiento celular conocido en la protohistoria peninsular, nos referimos a las formas celulares de las casas-torre del valle del Ebro, caso del complejo St. Jaume - Mas d'en Serra (Gracia, García y Munilla 2000), porque estas estructuras celulares son el germen de formas urbanas que todavía no se han desarrollado, y no hay competencia entre el campo y la ciudad, cuando esta todavía no ha nacido. El segundo caso se define porque aporta población urbana a un área rural con población muy marginal. Esta situación se reconoce en el Alto Guadalquivir en los inicios del siglo IV a. C. y es el caso de la colonización que propició la ampliación de la frontera política de los *oppida* a través del control de los valles de los ríos y la constitución de los *pagi*. El paradigma de esta situación es el caso del valle del Jandulilla y la creación del santuario de El Pajarillo en Huelma (Jaén) (Molinos *et al.* 1997) en el nacimiento del afluente del río Guadalquivir, lo que posibilitó la apropiación de todo el valle del río por el *oppidum* de Itiraka, hoy Úbeda la Vieja, y también la exportación de un modelo urbano a zonas del área rural marginal. Se trata de un modelo de colonización basado en una clonación del modelo del *oppidum* matriz, pues la fundación del *oppidum* de la Loma del Perro en la zona colonizada del Jandulilla emula al *oppidum* que propone la colonización. En los dos casos parece confirmarse el desarrollo de formas urbanas y con ello de un modo de vida urbano en áreas rurales, sobre todo porque se genera una estructura de poder transferida desde la ciudad; este hecho provocaría de inmediato en los nuevos entornos una situación de desigualdad y jerarquía entre grupos sociales: los que llegan y los

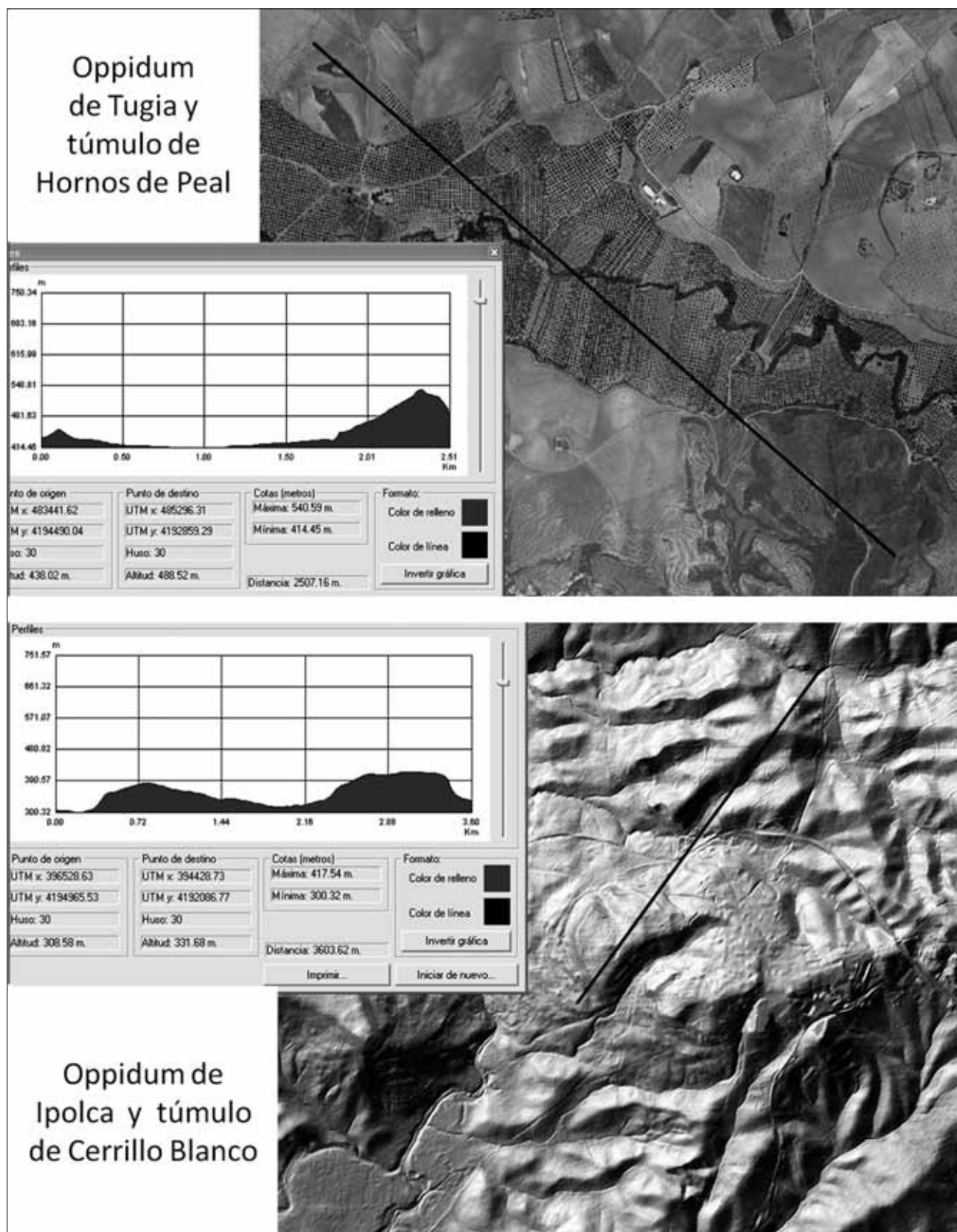

FIGURA 1. Visibilidad desde los *oppida* de los túmulos de Hornos de Peal y Cerrillo Blanco.

anteriores residentes en la zona, cuando existen, como pudo ser el caso de Extremadura, o, si ya existían, porque se agrandan las diferencias sociales, como también podría ser el caso extremeño. En un tercer lugar, la situación es diferente porque con el modelo se importa el espacio urbano matriz, caso de los *oppida* clonados de Jaén; ello además cuando hay ausencia de población rural o esta es muy marginal y escasa. Estos cambios que se proyectan en el modo de vida son la clave para la identificación conceptual del área rururbana como un espacio híbrido, al contrario que las áreas periurbanas, que son una continuación de la ciudad y una muerte anunciada del espacio rural. El hibridismo de las áreas rururbanas propone formas nuevas de integración en los espacios ocupados, en ocasiones entre diferentes grupos sociales a partir de relecturas del modo de vida y en otras transfiriendo un modelo acabado a un espacio rural adverso. Este hecho es muy significativo en el caso extremeño porque la población local debió constatar con todos sus efectos lo que suponía la creación en sus espacios rurales tradicionales de espacios urbanos cargados de los símbolos del poder, más aún si se desarrollaban con la presencia de una población urbana. También es significativo entre los colonizadores del valle del Guadalquivir, pues esta población se vio obligada a construir viejas formas de apropiación del paisaje en nuevos lugares, lo que podría llevarles a entrar en contradicción no tanto con la población marginal, sino con los referentes de identidad del *oppidum* matriz. Este caso no es híbrido como el anterior por la ausencia de dos componentes poblacionales distintos y significativos en el espacio colonizado, pero sin embargo es una situación compleja por la relación que se establece con el espacio rural marginal y tradicional.

El área periurbana como frontera y límite durante el ibérico antiguo: los muertos vigilan

A mitad del siglo VI a. C. se construyó el túmulo del cerro de la Compañía, en Hornos, una pedanía Peal de Becerro en Jaén (Molinos y Ruiz 2007). Se había modelado una pequeña colina al noroeste del *oppidum* de Tugia y en la orilla contraria del río Toya, si bien en un lugar visible desde este, creando primero una plataforma y en segundo lugar dejando esculpido un tambor rocoso que a su vez fue pintado de rojo con almagra. En la parte superior del tambor se construyó una pira funeraria escalonada que hizo la función de un *ustrinum* y a un lado se abrió una pequeña cámara, marcada al exterior, por un betilo, donde fueron enterrados dos individuos, una pareja. El túmulo distaba algo más de 2.200 m del *oppidum*. No han podido documentarse más elementos de este momento en el entorno, aunque por los materiales hallados en la necrópolis del Cerro de la Horca, donde se localizó la cámara de Toya, no sería extraño que

existiera en la necrópolis una fase de este momento. Este segundo lugar, el Cerro de la Horca cierra el valle por el norte del *oppidum* y en el mismo lado del río que el hipogeo de Hornos a una distancia más próxima al *oppidum* (1.168 m). Los dos lugares definen un claro eje al norte del río Toya y controlan dos de los más importantes vados del río. Si este hecho es reconocible al este del Alto Guadalquivir, prácticamente donde la Sierra de Cazorla cierra el valle en su nacimiento, al oeste de la provincia de Jaén, en Porcuna se levantó el túmulo del Cerrillo Blanco con una cronología de fines del siglo VII a. C. (Torrecillas 1985). Se trata de otro caso de enterramiento tumular, si bien en esta ocasión colectivo, seguramente perteneciente a un linaje, en el que destaca, en una posición excéntrica y con una acabada técnica constructiva, una gran cista de planta poligonal con una pareja inhumada en su interior, en tanto el resto de las tumbas se retira a la parte del túmulo opuesto a la cista. La distancia desde este punto al Cerro de los Alcores, que contiene los restos del *oppidum* de Ipolca, es de 2.136 m. A mediados del siglo V a. C., cuando se construyó el impresionante monumento escultórico del Cerrillo Blanco sobre el túmulo ya amortizado, se estaba haciendo notar que se trataba de un lugar de referencia para los pobladores del *oppidum* de Ipolca (Ruiz y Molinos 2007). El túmulo, al norte del *oppidum* y visualmente controlado por este, con su cota de 359 m marcaba el cambio de paisaje entre la Campiña Alta y la Baja y sobre todo controlaba, simbólicamente, claro está, los espacios invisibles para el *oppidum* que se abrían hacia el valle del Guadalquivir, seguramente por donde entraba una vía hacia Ipolca desde el Guadalquivir. También junto al Cerrillo Blanco existe un manantial, clave para las sedientas tierras de la Campiña, la fuente del Comendador y desde él hacia Porcuna una fértil huerta que recuerda las ricas tierras de la vega del río Tugia. No parece que sea casual que las distancias desde los dos túmulos antiguos a sus respectivos *oppida* rondan los 2 km. Y por otra parte ninguna necrópolis conocida supera esa distancia. Podría tratarse por lo tanto de un límite que definiera la zona de control directo del espacio urbano. De hecho, la constatación de que las necrópolis del siglo IV a. C. guardan una distancia al *oppidum* bastante más inferior que las que ofrecen los enterramientos tumulares del VII-VI a. C. puede conducirnos a proponer que en el siglo VI a. C. los lugares funerarios eran estructuras que tenían encomendada la marca de la frontera del territorio político del *oppidum*, que a su vez era el área de incidencia del núcleo urbano, es decir, su área periurbana. Por lo tanto, los muertos tenían encomendada la guarda de la frontera y la marca del límite entre la naturaleza domesticada y la naturaleza salvaje. Sin embargo, no solamente los muertos tenían la función protectora de este territorio.

En Marroquíes Bajos, en el entorno del *oppidum* de Auringis, en el Cerro de Santa Catalina en Jaén (Serrano 2004, Ruiz *et al.* 2007) durante los trabajos en el SUNP1, se excavó un fondo de cabaña. Se trataba

de una pequeña estructura ovalada, excavada en las margas naturales, con hogar central, donde aparecía abundante vajilla a torno con decoración policroma, junto a otras cerámicas a mano, especialmente cerámica gris bruñida y cerámica de cocina con decoración incisa y mamelones en el cuello; en definitiva, cerámica que podría fechar bien entre los siglos VII-VI a. C. Esta estructura se encontraba en la margen derecha del arroyo de La Magdalena, que avanza en dirección sur-norte hacia el Guadalbullón, a algo más de 2 km del *oppidum*. La continuación de los trabajos permitió reconocer otras tres estructuras más, correspondientes a este periodo. Estas se localizaban en la margen izquierda del arroyo del Molinillo, otro curso de agua que hasta su confluencia e integración en el anterior corría más o menos paralelo a él; sobre las terrazas naturales que bordeaban su cauce en un terreno rehundido que constituía una prolongación de las charcas naturales que se formaban en torno a la cuenca del arroyo La Magdalena. El conjunto se situaba en el entorno inmediato del cortijo Los Robles, un asentamiento de época ibérica antigua a partir del cual hacia el norte ya no hay restos de ocupación. En los tres casos se trataba de estructuras relacionadas con el almacenamiento y distribución de agua para los campos de cultivo y todas mostraban una técnica constructiva similar: excavadas en las margas naturales a distinta profundidad y aumentando su capacidad de almacenamiento de aguas mediante la construcción de un muro formado por acumulación de tierras extraídas de su propia excavación y reforzado con zócalos de mampostería de piedra. Si la técnica constructiva era similar, no lo eran sin embargo en su estructura, pues una de ellas tenía forma alargada y extremos ligeramente ovalados y su profundidad apenas alcanzaba el metro de profundidad, si bien como todas estaría realzada con un muro perimetral. De todos modos, en ninguna de las construcciones han quedado huellas de estancamiento de aguas, pero su funcionalidad hidráulica queda asegurada por la localización de canales de alimentación y desagüe en las estructuras, al menos en dos de ellas. En esta misma línea y algo más al sur, debe destacarse también una estructura localizada en la zona central del Bulevar de la que se ha excavado la mitad, pudiendo concluir que se trata de una estructura de almacenaje de agua, excavada en la ladera de la terraza hasta una profundidad de dos metros, pero cuyas paredes perimetrales estarían realzadas por muros de tierra y piedra por lo menos otro metro, a juzgar por el volumen que contenía. La planta tendría forma ovalada más que circular, paredes ataluzadas y fondo plano. La cronología de todas estas estructuras corresponde en general al siglo VI a. C. Otras evidencias reveladoras se han obtenido al sur de la Zona Arqueológica de Marroquíes Bajos (ZAMB), ya dentro del casco urbano, durante la construcción del centro comercial El Corte Inglés II de Jaén (Serrano *et al.* 2011), localizado a 1.380 m al norte del *oppidum*. Sobre una superficie de 14.000 m² se han

detectado varias estructuras hidráulicas relacionadas con la irrigación de los campos. Se trata esta vez del entorno del arroyo San Pedro, más al oeste que los dos anteriormente citados, que también discurre de sur a norte y confluye con el arroyo de la Magdalena. De este cauce se deriva un canal de sección en V que progresivamente se aleja del arroyo dirigiéndose hacia el oeste. La profusión de gravas, limos y lodos alternativos no deja lugar a dudas de que eran cursos de agua permanentes. Como ya ocurría en la zona citada del arroyo de la Magdalena, en dos puntos del solar se localizaron además estructuras sencillas de hábitat, fondos de cabaña de planta ovalada o alargada, que contenían abundante vajilla doméstica.

Las conclusiones que se desprenden de la distribución de las estructuras hidráulicas durante el siglo VI a. C. y de estructuras de habitación en la zona periurbana de Auringis permiten apuntar que debió existir algún tipo de ordenación del campo cultivado. El trazado reticular que apuntan los canales de alimentación de las balsas en Marroquíes Bajos tiene que ver indudablemente con el establecimiento de terrazas de cultivo y, por ende, con la optimización del repartimiento y distribución del agua en los campos. Este trabajo, dada la envergadura en la extensión que presenta, no cabe pensarlo como actividad individual de familias campesinas, sino como una acción cooperativa dirigida y orientada a la comunidad, o parte de ella. Esta forma de explotación de los recursos debió ir de la mano de un proyecto de colonización de los valles del arroyo de La Magdalena, del arroyo del Molinillo y del arroyo San Pedro, que es en realidad la cuenca del arroyo de la Magdalena. De hecho, en Jaén los campos irrigados ocupaban en este periodo sectores particularmente alejados de las zonas deprimidas e inundables que caracterizan la Zona Arqueológica de Marroquíes. Ello es además mucho más evidente si se compara con el modelo de época ibérica tardía de los siglos II-I a. C., donde la extensión de las zonas irrigadas era mucho mayor, alcanzando áreas que previamente fueron drenadas y desecadas. Así pues, parece adecuado pensar que los campos irrigados ocupaban las tierras adecuadas para la producción agrícola, pero se descartan aquellas zonas en las que las condiciones naturales obligarían a realizar ingentes obras de desecación. De esta forma podemos observar cómo el límite de la irrigación viene marcado al oeste por el arroyo de San Pedro y al este por el arroyo del Molinillo.

El eje norte que marcan los asentamientos rurales de Los Robles y de Los Prados, respecto al *oppidum* del Cerro de Santa Catalina, en la confluencia de los principales cauces de agua, sobre todo de los arroyos del Molinillo y de la Magdalena, permite valorar que estos sitios, por sus mayores elevaciones, constituían seguramente no solamente una línea de visibilidad, sino un eje de frontera respecto al vecino *oppidum* de Puente Tablas situado algo más al norte en la desembocadura del arroyo de la Magdalena,

en el río Guadalbullón y en la otra orilla del río. La disposición de las tierras pantanosas del este, en el paraje de Las Lagunillas, y de otra parte la propia sierra que se levanta desde el mismo Cerro de Santa Catalina permite apuntar que el espacio agrario definido por la naturaleza transformada se disponía en un eje sur-norte, que tendía a confluir en el río Guadalbullón y alcanzaba en los asentamientos de Los Robles y Los Prados una distancia máxima de 2.700 m. El modelo agrario periurbano del Ibérico Antiguo es pues un área que sintetiza los espacios periurbanos propiamente dichos en los que la ciudad ejerce una fuerte presencia, los espacios agrarios del paisaje domesticado y una parte importante de los espacios de la naturaleza modificada, del bosque que le nutría de pastos y otros recursos. Este espacio de síntesis en el que los muertos protegían sus límites y marcaban la frontera política quedó abortado sin embargo coincidiendo con la presión del proceso de nucleación de la sociedad ibérica, que en el caso de Auringis tuvo mucho que ver con el crecimiento demográfico y seguramente político del *oppidum* de Puente Tablas (Ruiz y Molinos 2007), que posiblemente asumió en un momento del siglo V a. C. gran parte de la población del *oppidum* del Cerro de Santa Catalina y de los asentamientos de Los Robles y de Los Prados y, desde luego, con la reorientación de la producción agraria hacia el secano.

En definitiva, el «paisaje de las áreas» es una estructura graduada en unidades que se mueven en la contradicción ciudad-campo, paisaje urbano-paisaje rural, y que lo hacen en una secuencia ordenada vista desde la ciudad como en la lectura de Kayser o valorada desde los dos polos de la contradicción (el ámbito urbano puro o el ámbito rural marginal), propuesta en la teoría de los anillos de García, Tulla y Valdovinos. En el territorio de los iberos durante la fase antigua el modelo adquiere formas muy simplificadas y sintéticas que se podrían ceñir a los dos campos de la contradicción expresados: uno de ellos constituido por el bosque, la naturaleza modificada pura (ni siquiera por la naturaleza transformada o domesticada), y el otro por el *oppidum*. En medio se situaría un área periurbana *grosso modo*, un área de síntesis, que sumaría la génesis de un número infinito de contradicciones que sobre todo se expresa en dos: de una parte, entre el ámbito urbano, con la inclusión de los espacios de naturaleza domesticada (transformada) y el ámbito agrario del bosque relictos, degradado y en regresión del interior del área y, de otra parte, entre el ámbito urbano enfrentado al ámbito rural compuesto por la naturaleza transformada y la naturaleza modificada. Ello se expresaría con dos formas de límites: la primera, entre el espacio propiamente urbano y el área periurbana cuyo base era la fortificación y, la segunda, para limitar el área periurbana del área rural marginal que se definía en los túmulos ya citados o en el eje de pequeños asentamientos como los citados en Marroquíes Bajos de Los Robles y Los Prados.

El paisaje de los espacios: los lugares del paisaje

El paisaje puede leerse también a partir de los espacios, las unidades de análisis que definen el grado de intervención que el ser humano haya tenido sobre la naturaleza, de tal modo que la secuencia se desarrolla en los ya señalados *espacios de naturaleza modificada, transformada, construida y destruida*. Sin embargo, su disposición en el paisaje no responde a la estructura secuenciada que preside la definición de las áreas, efecto de la contradicción ciudad-campo, sino a la estratigrafía del paisaje, que no son sino las huellas compartidas en el presente de la historia del paisaje, es decir, la suma de las presencias de espacios en desarrollo o las ausencias por la pérdida de materialidad y visibilidad de los espacios relictos; en suma, la arquitectura del paisaje, que es la representación espacial del modo de vida. Los espacios hacen de las áreas ámbitos de competencia, de jerarquía, en ocasiones formas híbridas que mestizan naturalezas distintas, que denotan en definitiva que las áreas nunca son el fruto del destino de un proceso lineal y finalista que lleva al dominio de la ciudad sobre el campo de forma única. Si la propuesta de Lefebvre es coherente en una lectura del tiempo largo de la historia, sin embargo este proceso está lleno de matices: curvas, quiebros y vueltas atrás. Para entender el carácter estratigráfico de los espacios y su articulación en las áreas, es conveniente ordenar estos en una estructura de lugares, que no son sino las unidades construidas que especifican las actividades realizadas en los espacios y las áreas (Ruiz *et al.* 1986).

Zarate (1984), que no tiene como objetivos la distinción entre área periurbana y área rururbana, ha propuesto tres modelos de estructura para la proyección de la ciudad hacia su entorno:

1. *Desarrollo discontinuo*, que se caracteriza porque se genera en torno a la ciudad un cinturón uniforme de baja densidad urbana.

2. *Desarrollo radial*, que se caracteriza porque distribuye el modelo urbano a partir de las principales vías de acceso a la ciudad.

3. *Desarrollo a saltos*, que se caracteriza por la creación dispersa de pequeños núcleos urbanos en un amplio territorio.

Se podría valorar que seguramente la tercera de las formas de desarrollo de los modelos espaciales urbanos hace referencia más a las áreas rururbanas que a las periurbanas, mientras que, en cambio, los dos primeros modelos tienen una clara vinculación con las áreas periurbanas. Sin embargo, siendo conscientes que las formas de presión urbana de la protohistoria sobre el espacio rural son aún muy débiles y que ello permite que la contradicción entre ciudad-campo esté muy abierta en este momento, no hay que descartar que también el tercer modelo de desarrollo a saltos pudiera estar presente en las áreas periurbanas de la etapa ibérica.

El caso de los *oppida* de Jaén puede ser útil para observar la articulación en un área periurbana de espacios

y lugares y su contrastación con los modelos de desarrollo urbano de Zarate. La estructura espacial del área periurbana en la cultura ibérica es en realidad, con los matices señalados sobre la inexistencia del área rururbana, la única área donde se muestra la competencia entre los distintos espacios y donde el dominio de lo urbano se hace patente a lo largo de la secuencia temporal que lleva desde el siglo VI hasta el II a. C.

La investigación en el área oriental de la actual provincia de Jaén viene confirmando la ruptura del modelo nuclear a partir, como mínimo, de la conquista militar romana. Lo que comenzó siendo un caso excepcional en Giribaile (Gutiérrez 2002) es ahora la norma y se ha podido constatar que, tanto en el entorno de Tugia como de Úbeda la Vieja, se desarrolla un tipo de hábitat disperso semejante al de Giribaile. La misma Loma de Úbeda da muestras en esta fase de una ocupación atomizada de pequeños asentamientos que abren en el bosque espacios para la producción agrícola. En el caso de Jaén, tras el abandono del *oppidum* de la Plaza de Armas de Puente Tablas a fines del siglo III a. C. y coincidiendo con el desarrollo político del *oppidum* del cerro de Santa Catalina, se produjo la reocupación de la huerta de Marroquíes Bajos que ya estuvo activa en el siglo VI a. C.

No obstante, un factor en el sistema hidráulico desarrollado diferencia la actividad agraria del siglo

II a. C. de la que se realizó durante el periodo Ibérico Antiguo. Y no se trata tanto de la tecnología empleada en el sistema de circulación del agua, sino de la ampliación de la zona de huerta al desecar áreas lacustres anteriormente no intervenidas; en definitiva, una segunda colonización con objetivos económico centrados en la intensificación de la producción. Por lo demás, el sistema de canalización y almacenamiento de aguas siguió pautas semejantes. Un caso bien conocido es el de las terrazas altas de las márgenes izquierda y derecha del arroyo del Molinillo localizadas hoy en el Bulevar Central de Marroquíes Bajos. Allí, en la que fue orilla derecha o margen oriental del arroyo del Molinillo, en una antigua terraza que se desarrolló en paralelo al curso de agua, de forma que las curvas de nivel descendían suavemente hacia el vaso del arroyo, se construyeron acequias que recorrían de forma escalonada la zona. Una de las acequias seguía la pendiente más suave hasta que en un punto giraba perpendicularmente a la curva de nivel. Unos metros más abajo la acequia retomaba la pendiente suave. Precisamente en estos puntos de inflexión se localizaron las balsas para el almacenamiento de agua, excavadas en las margas arcillosas con una profundidad de un metro aproximadamente y forma alargada y estrecha, de unos 10 x 2,5 m. La estratigrafía demuestra que no todas las acequias son coetáneas, ya

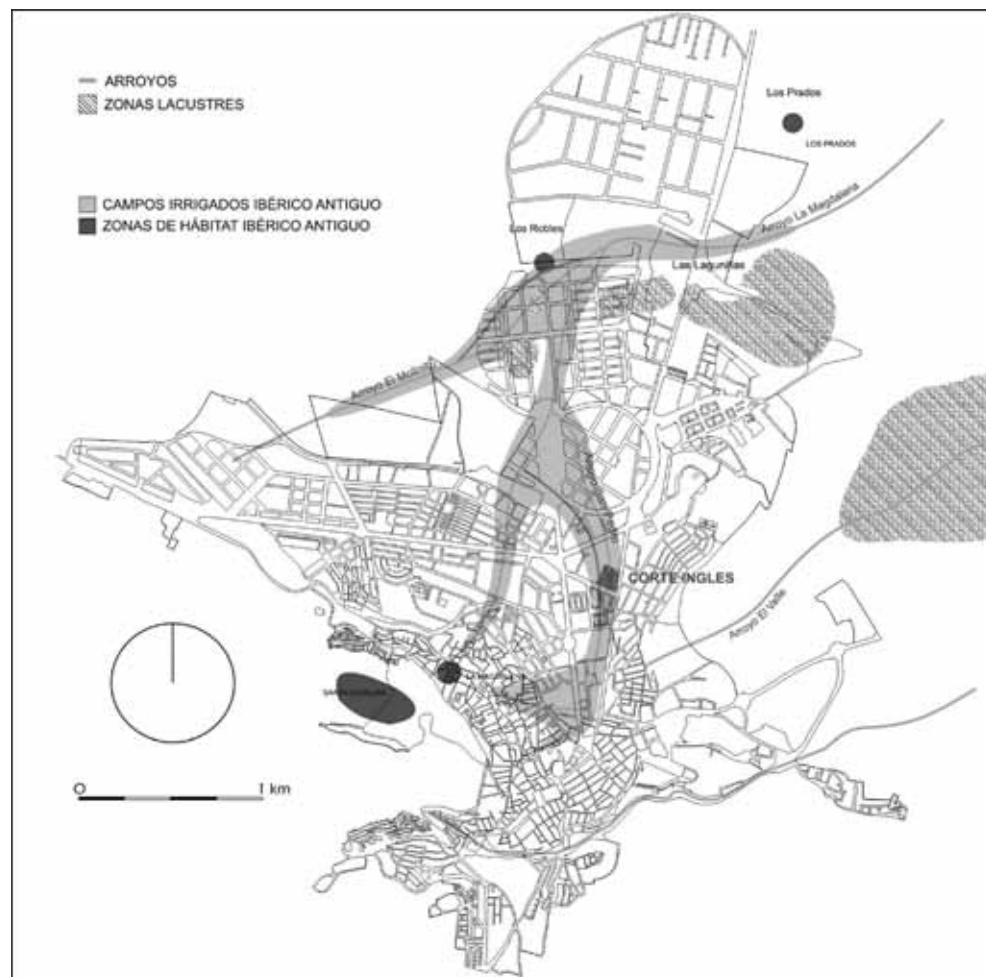

FIGURA 2. El *oppidum* del Cerro de Santa Catalina y su entorno periurbano durante el Ibérico Antiguo.

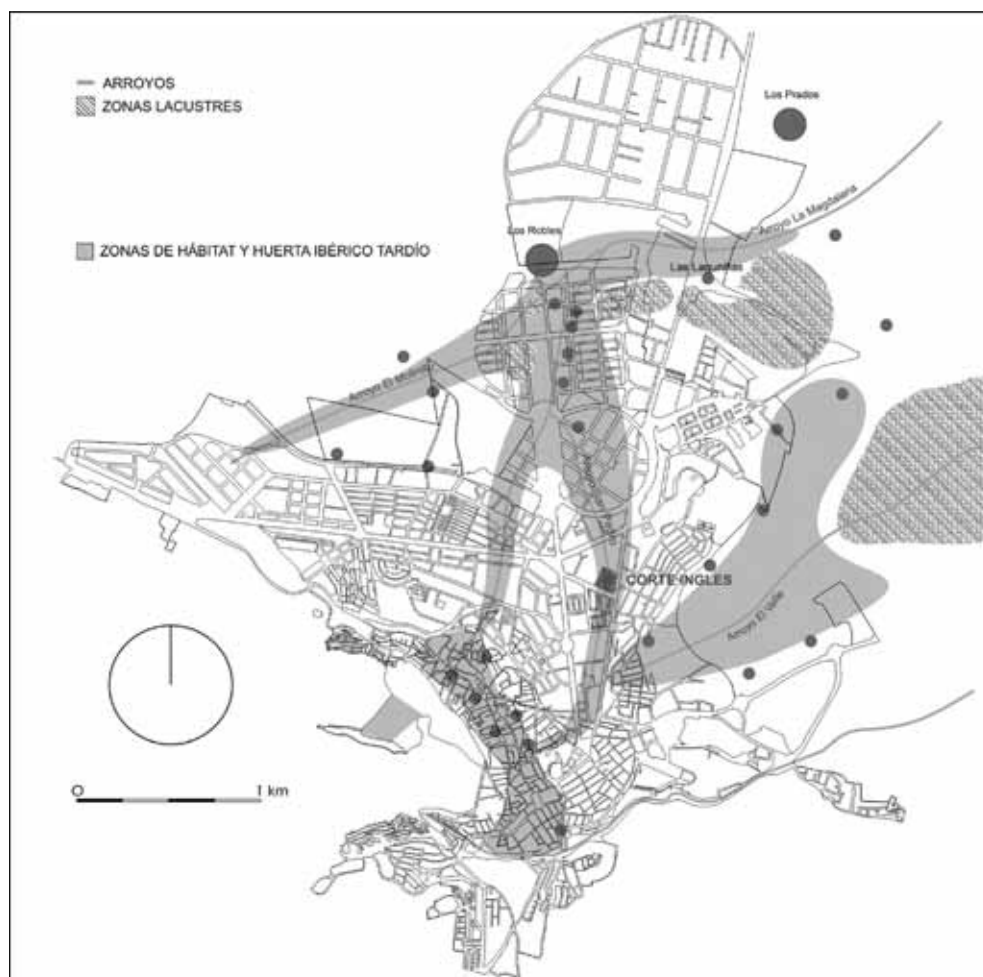
que en algunos casos se superponen unas a otras. En otros casos, se construyeron tramos de acequia que no se finalizaron. Todo indica que la huerta estaba en permanente cambio y que los ensayos de trazado de los canales fueron abortados en algunos casos. Por lo demás, los campos de este periodo debieron estar organizados en función de las acequias, es decir, de forma rectangular y siguiendo las laderas de las terrazas; solamente los puntos más elevados de la zona, donde no era posible elevar agua, quedaron fuera de la intervención agraria. Todo ello apunta que durante los siglos II y I a. C. la mayor parte de Marroquíes Bajos estaría cultivada (Ruiz *et al.* 2007).

Como se ha constatado, la distribución de estos espacios agrarios sigue –ya lo hacía durante el Ibérico Antiguo– la dirección longitudinal que marcaban los tres arroyos señalados, al que se suma ahora un cuarto arroyo, el del Valle, añadido con la ampliación de los espacios agrarios fruto del trabajo de desecación. Por otra parte, se ha podido confirmar que los espacios de huerta arrancan desde el mismo nacimiento de los arroyos, pues hay indicios de hábitat rural y canalizaciones en el manantial que da lugar al arroyo San Pedro, en el barrio de San Juan de Jaén, escasamente a 500 m del *oppidum* (Serrano 2004). Está claro por ello que los espacios de naturaleza transformada o agraria se ordenaban siguiendo pautas radiales desde el *oppi-*

dum hacia el norte, alcanzando en el que fuera pequeño asentamiento del Ibérico Antiguo –Los Robles– el punto más extremo a una distancia de 2,7 km. Este mismo modelo se ha documentado en la ocupación del entorno del *oppidum* de Giribaile, con la ocupación de un hábitat disperso siguiendo los arroyos (Gutiérrez 2002) y está en el origen de la construcción del *pagus* de Iltiraka, en el que el río Jandulilla era el eje vertebrador del modelo de ocupación, o del *pagus* de Castulo con los santuarios de Sierra Morena en los extremos de la cuenca del río Guadalén. El modelo recoge para este nivel de espacios las formas de desarrollo radial que proponía Zarate en su segundo tipo, que son las que mejor se adaptan a la estructura de los cursos de agua.

Un caso diferente lo constituyen los espacios urbanos extramuros, definidos por los lugares de actividad productiva industrial. En este marco se ha documentado la existencia, también durante la fase del Ibérico Tardío, de los restos de un alfar en la Plaza de la Audiencia de Jaén (Jiménez *et al.* 1994), en un lugar localizado a 900 m al este del *oppidum* que por el momento es el único lugar de actividad industrial documentado en el entorno del *oppidum* del Cerro de Santa Catalina. Un caso también de alfar de fines del siglo IV a. C. o posiblemente del s. III a. C. fue documentado en Cástulo por Mercedes Roca (1975) fuera

FIGURA 3. El *oppidum* del Cerro de Santa Catalina y su entorno periurbano durante el Ibérico Tardío.

también del *oppidum* y a una distancia de 800 m del centro del asentamiento, aunque al otro lado del río Guadalimar.

En Puente Tablas, la cantera donde se extrae la piedra con la que se construyeron la mayor parte de los edificios del *oppidum* se localizaba en la vertiente oeste de la meseta del *oppidum* y a ello hay que añadir hacia el sur varias minas de extracción de almagra, tan frecuente en la coloración de suelos y revocos de las casas del *oppidum*, y un horno de cal, también al sur, cuya adscripción cultural no ha sido posible fijar, pero que coincide con el abundante uso de yeso y cal en el asentamiento, incluida la fortificación en sus fases más antiguas. Ambos lugares se disponen a unos 100 m del *oppidum*. Por último, existen unas salinas, donde se han localizado restos de cerámica ibérica a 2 km al este del *oppidum*. Con la excepción de este último caso, los lugares encontrados se circunscriben, al menos en el caso de Puente Tablas, a un área de 1 km en torno al *oppidum*. En esa área no se han documentado estructuras de almacenaje, como sucede con los campos de silos de los *oppida* de Cataluña, lo que lleva a concluir que los lugares de almacenaje se disponían en el interior del *oppidum*. Sí constatamos, en cambio, que al exterior de la fortificación de Puente Tablas había abundantes vertidos de desechos. En conjunto, la información concluye que los espacios propiamente urbanos del área periurbana pudieron conformar un anillo en torno al *oppidum* no superior al kilómetro, que solamente se rompía en casos excepcionales, por la localización del nicho, como en el caso de las salinas. Ello se ajusta al primer modelo de Zarate cuando plantea la existencia de un cinturón discontinuo en torno al núcleo de baja densidad urbana, a lo que cabría añadir también de baja densidad demográfica, pues al contrario que en los espacios de Marroqués Bajos, no se documentan en este espacio, asociado a los lugares productivos industriales, lugares de consumo. De todos modos, en Puente Tablas y en el *oppidum* del Cerro de Santa Catalina durante los siglos IV y III a. C. tampoco se han documentado residencias vinculadas al ámbito agrario. Lo que confirma que el proceso de nucleación del hábitat en el *oppidum* en esos siglos fue absoluto, lo que es indicativo de que el área periurbana estaba en toda la larga historia de los iberos en un marco balbuceante.

Por último, los espacios de naturaleza modificada siguen el modelo de desarrollo a saltos de Zarate, si bien en negativo, pues no se trata de materializaciones de los espacios urbanos propiamente dichos, sino de espacios relictos que estaban siendo desmontados por la alianza entre los espacios urbanos y los espacios agrarios como se constata en el caso de las zonas pantanosas desecadas en el siglo II a. C. en Marroqués Bajos. También por diferentes razones toda la parte sur del Cerro de Santa Catalina y la parte este del *oppidum* de Puente Tablas ofrecían visualmente la permanencia de espacios naturales. En el primer caso, porque era una zona montañosa de bosque que

el polen y los estudios antracológicos han confirmado estaba formada por pinos, encinas y robles mayoritariamente (Ruiz *et al.* 2007). En el segundo caso, las afloraciones de óxidos y las abundantes margas yesosas de Trías impedían el desarrollo de un bosque sólido o de su transformación en tierras de cultivos, y así continúa hoy. El bosque galería del río Guadalbullón y los arroyos que parten del Cerro de Santa Catalina también confirman la existencia de una flora de ribera en la que los álamos, los fresnos y los taray debieron ser muy frecuentes; estos espacios iniciaban ya entonces su procesos de reducción espacial, por el desarrollo de la huerta y sobre todo de la arboricultura documentada por los cerezos, las higueras, los almendros, la vides y los olivos, entre otros árboles cultivados.

En suma, frente a la aparente necesidad de elegir uno de los modelos de Zarate para reconocer la estructura de espacios del área periurbana de los dos *oppida* del Arroyo de la Magdalena, los tipos de espacios desarrollan en cada caso los tres modelos, en unos por procesos expansivos (los espacios urbanos vinculados al desarrollo discontinuo en cinturón y agrarios reconocibles en los modelos de desarrollo radial) y en otros por procesos de regresión como es el caso de los espacios naturales modificados que remiten a un modelo de reducción a saltos.

Los lugares de la memoria y del conflicto: los dioses vigilan

En la actualidad, creemos que habría que ampliar la tipología de lugares a un cuarto tipo cargado de contenido ideológico, nos referimos a los *lugares de la memoria* que ya definiera Nora (1984-1992) como los lugares que caracterizan la instrumentalización del pasado en el presente, es decir, expresión de la narración mítica de la identidad, que el poder desarrolla y fomenta. Como destaca Foucault (1984), algunos lugares parecen contener todos los tiempos. Ello además leído desde la concepción de la memoria colectiva de Halbwachs (1950), es decir, que la memoria, aunque se defina como individual, solo es real cuando está socialmente determinada. También habría que añadir aquí un quinto tipo: los *lugares del conflicto o de la guerra*, lugares de la violencia legitimada que con el paso del tiempo pudieron constituirse en lugares de la memoria y que denotan, aparte de la existencia en el ámbito periurbano de actividades de violencia, la constatación de espacios de encuentro entre comunidades locales y externas.

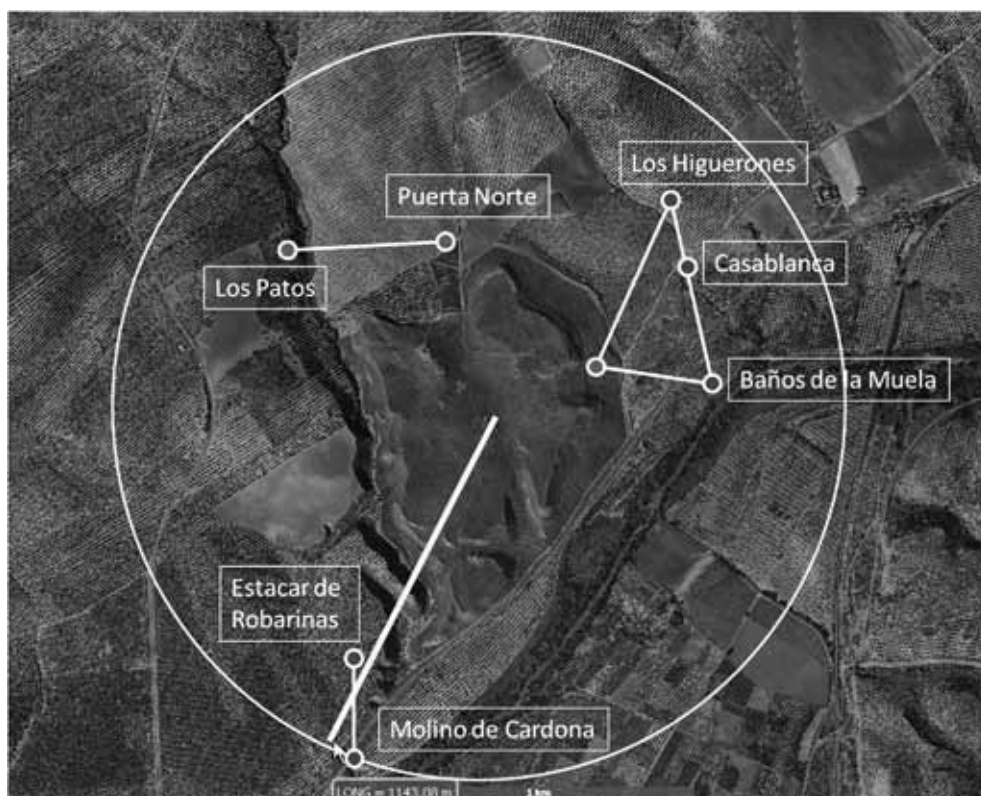
En el primer campo, entre los lugares de la memoria, qué duda cabe que las necrópolis constituyen una pieza fundamental para sancionar espacialmente las relaciones de los linajes iberos con sus antepasados en términos de relaciones de desigualdad. Ante la muerte, los príncipes del siglo IV a. C. ordenan el espacio funerario como un verdadero asentamiento en el que cada individuo tiene su lugar. Un espacio organizado

y orgánico. Ni siquiera se permite el enterramiento de pareja a los clientes, solamente la aristocracia tiene el privilegio de enterrarse por unidades familiares, con la pareja como referente (Ruiz *et al.* 1992). En el siglo IV a. C. las tumbas delimitadoras del territorio político, y que a su vez limitaban el área periurbana, que existían en el siglo VI a. C., desaparecen, y tienden a reducir su distancia con los asentamientos. Si anteriormente eran 2 km, a partir de la fecha en la que las necrópolis se desarrollan, las distancias entre la ciudad de los muertos y el *oppidum* se reducen hasta situarse en torno a los mil metros como en el caso de la necrópolis del Cerro de la Horca en Tugia que ya se valoró. Incluso a distancias inferiores a 500 m, como son los casos de la necrópolis de la cantera de Puente del Obispo respecto al *oppidum* de Gil de Olid (Baeza), o de la necrópolis de los Chorrillos y el *oppidum* de Iliturgi en Cerro Maquiz (Mengibar), o entre la necrópolis de las eras de San Sebastián y el *oppidum* de Mentesa Bastia en La Guardia. El caso que muestra una menor distancia es el pequeño *oppidum* de Castellones de Ceal, que apenas alcanza la distancia de 100 m desde su necrópolis. Esta reducción que resta peso a su papel como límite no reduce, sin embargo, su interés como lugar de referencia ejemplar, de heterotopía, de imagen especular en la que mirar el orden social deseado por los príncipes, lo que se fija por el papel que adquieren las tumbas que marcan el hilo del linaje que conduce a los antepasados; son las tumbas principescas las que dominan espacialmente la necrópolis: grandes túmulos como en Tutugi, en Galera o con grandes cámaras como en Tugia, disponiéndose en un extremo del es-

pacio, para desde él ordenar la distribución del resto de las tumbas aristocráticas y de las tumbas individualizadas de los clientes. En alguna ocasión, la muerte se muestra a partir de un complejo de necrópolis sobre todo cuando los *oppida* son de gran tamaño como en Castulo o hemos de suponer que en Ipolca, que fueron además los dos centros que primero emitieron moneda, aunque también se advierte este desdoblamiento en otros *oppida* importantes como Iliturgi, del que al menos se conocen dos; Giribaile, donde se documentan tres, u Ossigi (Cerro Alcalá, Jimena-Torres, Jaén), donde se conocen otras dos.

En Cástulo el número de necrópolis es importante (Blázquez y García 1994) y se localizan en tres núcleos. El primero se situaba al norte y recibe el nombre de necrópolis de la Puerta Norte, es un lugar que muestra una larga perduración hasta la época romana e incluso posterior. Este grupo se amplía hacia el noroeste, una vez cruzado el arroyo Ambrosio con otra necrópolis más: Los Patos, que corresponde fundamentalmente al siglo IV a. C., y se localiza a una distancia de 500 m de la puerta norte de Cástulo y a 850 m del centro del *oppidum*. Hacia el este se vuelve a producir el mismo caso, cerca de esta puerta se encuentran las necrópolis del Estacar de Luciano, y algo más lejos las necrópolis de Casablanca y los túmulos de los Higueros. Por último, muy cerca ya del río y en el mismo grupo está la necrópolis de Baños de la Muela. El grupo se dispone a una distancia máxima de 700 m de la puerta este y a 900 m del centro del *oppidum*. Todas las necrópolis están activas en el siglo IV a. C. Por último, hacia el suroeste se localiza la necrópolis del Estacar de Robarinas

FIGURA 4. Necrópolis del s. IV a. C. de Cástulo.

y, cerca de la Vega del Guadalimar, la necrópolis del Molino de Caldoná, seguramente asociada a una tercera puerta sur y localizada a una distancia en torno a los 1.000 m del centro del *oppidum*. Un círculo de 1 km trazado desde el centro del *oppidum* englobaría, por lo tanto, todas las necrópolis del siglo IV a. C. y además se observa que estas tienden a localizarse en las puertas del *oppidum* seguramente atendiendo a la existencia de los distintos linajes que habitaron el *oppidum*.

Durante el siglo IV a. C., los lugares de la memoria que reconocen a los antepasados inmediatos y reproducen especularmente la imagen de la sociedad ibérica sancionada por la muerte se aproximaban al *oppidum*, renunciando a constituirse en los límites que englobaban toda el área periurbana definida en la etapa del Ibérico Antiguo; en cambio, los centros de culto como el santuario de El Pajarillo en el caso del río Jandulilla y el *oppidum* de Úbeda la Vieja y los santuarios rupestres de Sierra Morena en el caso del río Guadalquivir y el *oppidum* de Cástulo, se alejaban de los centros urbanos como banderas de la expansión del *oppidum* y definen los puntos de frontera y seguramente los límites del paisaje local que englobaban las áreas urbana, periurbana y rural marginal, de bosques apropiados por la comunidad. Estos santuarios para consolidar estas políticas se ubicaban en las cabeceras de los ríos,

que con su recorrido desde ellos abrían los caminos que llevaban al *oppidum*. Los dioses y los héroes divinizados vigilaban la frontera.

Puede que las áreas periurbanas se reajustaran en este momento con la distancia de 1 km que marcaban las necrópolis respecto al *oppidum* y la protección de los accesos a su interior, separando con ello los espacios de mayor dominio urbano de los espacios rurales, transformados o modificados, donde excepcionalmente se reconocen lugares de producción industrializada que alcanzarían una franja entre los 2 km y los 3 km de radio. Este segundo círculo menos urbanizado quedó ocupado solamente por las casas campesinas y ello en el siglo II a. C., no en el IV ni en el III a. C., pues en estos siglos parece diluirse en la invisibilidad material, que no desaparecer, lo que puede estar motivado por una significativa reducción de la huerta y por el desarrollo de campos de secano, que solamente necesitan cuidados y control durante el periodo del año en que se trabajan. En todo caso, el *pagus*, con su control a partir de los santuarios, estaría asegurando esa protección, si bien diluyendo los límites de las áreas donde dominarían la producción de cereal y leguminosas y aquellas áreas en las que dominaran los bosques, diluyendo las diferencias entre naturaleza transformada y los espacios de naturaleza modificada.

Los lugares de la guerra. Los soldados vigilan

Llegado el siglo II a. C. en sus momentos finales, el proceso de ocupación vuelve a repetir pautas que ya se documentaron en el siglo VI a. C., si bien esta vez con los santuarios reintegrados al área periurbana, dejando seguramente a los lugares de control militar y defensivo, como las torres, la defensa de los límites. Así se observa en la profusión de torres a una cierta distancia del *oppidum*, con un límite máximo entre 4 km y 8 km, que no definen las fronteras políticas, porque ello corresponde hacerlo a Roma, pero que sin embargo muy posiblemente marquen los límites del paisaje apropiado por el *oppidum*. Así lo confirma el trabajo de Castro en el *oppidum* de las Atalayuelas (Castro 2004), que con la distribución de las torres marca el área que posteriormente se ordenó con un modelo de centuriación. Por otra parte, libres los santuarios de la protección de las fronteras y límites de los *pagi*, ensayaron nuevos espacios para ubicarse, como es el caso de los lugares de culto extramuros, de los llamados santuarios periurbanos que se documentan a partir del siglo II a. C. y sobre todo durante el siglo I a. C. Son los santuarios periurbanos de la Campiña de Jaén y Córdoba que se documentan en los *oppida* de Torreparedones, Ategua, Cerro Boyero, Torremorana, Espejo, Los Molinillos y el Cerro de la Alcoba en Córdoba y en Jaén en los *oppida* de las Atalayuelas, La Bobadilla, Torrevalancilla, Cerro Maquiz y Porcuna y de los que han sido excavados dos: el primero en Torreparedones, Baena y el segundo en Atalayuelas, Fuerte

FIGURA 5. Torres tardías en el *oppidum* de las Atalayuelas, según M. Castro (2004).

del Rey. Estructuralmente se construyen en terrazas adosados por el exterior a las fortificaciones.

Un caso muy particular de lugares de la guerra son aquellos sitios que se documentan durante la Segunda Guerra Púnica. Se trata fundamentalmente de campamentos, escenarios de batallas y sobre todo asedios a *oppida*, que se realizan al exterior de las fortificaciones y se integran de lleno en el área periurbana. A los dos últimos casos hay que añadirles también la invisibilidad aparente de la materialidad de la acción que representan. Aunque por el momento no son muchos los hallazgos de este tipo de estructuras, empiezan a ser suficientemente importantes como para tenerlos en cuenta y además las fuentes escritas de los historiadores romanos ofrecen información directa. Por el momento en el Alto Guadalquivir se reconocen dos campamentos cartagineses de este momento y uno romano: el primero es el campamento de Grañena, al norte de Auringis, y el segundo el del Cerro de las Albahacas en Baecula (Cerro de los Turruñuelos en Santo Tomé, Jaén) (Bellón *et al.* 2009); el tercero es el campamento de Escipión de esta batalla y se localiza al sur del primero, ya en término de Cazorla. El primero se dispone 8 km al norte en lo que será la línea marcada posteriormente por las torres, es decir, en el límite del área controlada por la ciudad. El campamento del Cerro de las Albahacas se encuentra a 2,5 km del *oppidum*. Pero responde a una acción de estrategia de Asdrúbal Barca tras la llegada de Escipión al territorio, y no conocemos donde se ubicaría con anterioridad. Escipión sí dispuso su campamento lejos del *oppidum*, a una distancia de 9 km, aproximadamente. Parece aceptable valorar que ningún campamento y, como consecuencia, que ningún escenario de batalla (por el momento solo conocemos el escenario de la batalla de Baecula, junto al campamento cartaginés en el Cerro de la Albahacas) afectó de forma directa al área periurbana de los *oppida*. Sin embargo, la presencia a menos de una decena de kilómetros, en el caso más alejado, de contingentes militares tan importantes demográficamente: 40.000 proponen Polibio y Tito Livio para el ejército romano en Baecula y 30.000 para el cartaginés, en unos contextos en los que la población de un *oppidum* como Baecula, con ser grande pues rondaría la veintena de hectáreas, con dificultad superaría los 10.000 habitantes siendo muy optimista, sí que debió ser impactante en un marco ibero, sin olvidar la mezcla de poblaciones: romanos, cartagineses, iberos oretanos, iberos ilergetes, iberos edetanos, baleáricos, númidas africanos, celtiberos, etc. Sin duda, este encuentro en un marco rural marginal sí que procuró la creación de un área híbrida, quizás no muy ajustada a lo que se define como un área rururbana, pero sí con los mismos efectos en el mestizaje de ideas, población y todo en el marco de un conflicto en el que la violencia y la muerte marcaba en última instancia las relaciones entre los habitantes temporales del espacio natural modificado bruscamente por los lugares de la guerra. Murieron en Baecula, según las fuentes escritas, 8.000 personas.

Conclusión: la construcción del paisaje ibero del Alto Guadalquivir y el caso de las áreas periurbanas

El largo proceso de algo más de seis siglos que define la historia de los iberos del Alto Guadalquivir (entre fines del siglo VII a. C. y el cambio de era), que además coincide con la consolidación de un modelo urbano y la creación de la ciudad aristocrática con clases ciudadanas a partir al menos del siglo III a. C., hace que la historia y las formas y tipos de áreas que separan la ciudad del bosque no hayan sido en todo el proceso las mismas y que la variación de estas haya aumentado al paso del tiempo, hasta hacer que entre la concepción de las áreas en el siglo VI y el siglo II a. C. existan abundantes diferencias.

1. *El área de dominio urbano.* En la cultura ibérica del Alto Guadalquivir, esta área la constituye el *oppidum* y su límite lo define la fortificación. Es un área de constante presencia desde los inicios hasta el final de la historia de los iberos, pero en tan largo proceso se aprecian significativos cambios. De hecho, en el siglo IV a. C. el *oppidum* aumentó su capacidad demográfica incorporando todo el hábitat disperso de su entorno a través de la extensión de la clientela, en un claro proceso de nucleación absoluta de la población. En el siglo II a. C., en el área más oriental de la cabecera del río se produjo una salida de parte de la población del *oppidum* hacia las áreas más próximas. Si se generalizara el caso de Puente Tablas, el urbanismo del *oppidum* muestra un espacio importante de lugares de consumo en el centro y en los intramuros un área productiva.

2. *El área periurbana o de dominio de la naturaleza construida.* La primera área que se define fuera del límite que marcan las fortificaciones iberas y que debería caracterizarse como el área periurbana propiamente dicha se localiza desde el siglo IV a. C. en un radio no superior a 1 km y en ese marco se construyen los lugares de producción industrial, que en ocasiones compartían el área con los espacios agrarios de la naturaleza. Conviene señalar que la localización de estos lugares estaba mediatizada por los nichos de materias primas: mina de almagra o cantera en Puente Tablas y en menor medida por decisiones voluntarias de ubicación, como es el caso de los alfares de los *oppida* de Puente Tablas y Castulo y del horno de cal de Puente Tablas si algún día se consiguiera confirmar su cronología ibérica. Es un área débil desde el punto de vista del número y variedad de lugares, pues la mayor parte de los lugares productivos como los talleres metalúrgicos, los lugares de transformación agraria como lagares o almazaras y también los lugares de almacenamiento como los silos y aljibes se localizan en el interior del *oppidum*. El área solamente se visibiliza en el siglo IV a. C. con la disposición de las necrópolis, aunque no tanto como marcadoras de límite como sucedía en el siglo VI a. C. con los túmulos. Con anterioridad a esta fecha no existe ningún límite en la continuidad con la siguiente área, aunque ello no quiere decir que

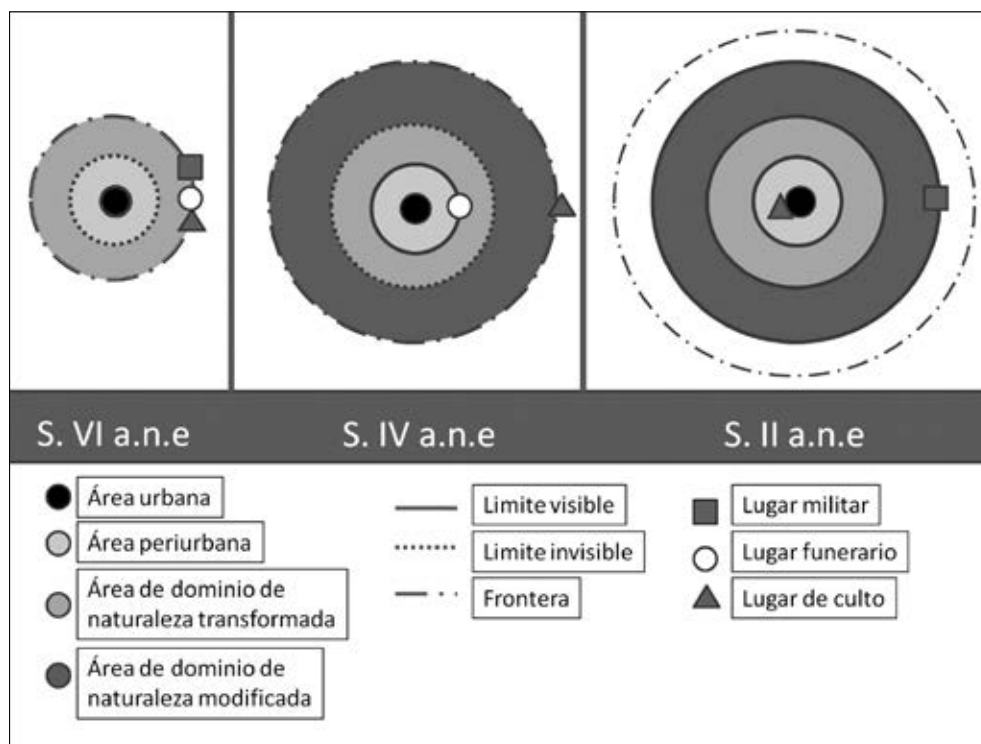

FIGURA 6. Evolució de les àrees de la contradicció camp-ciutat en la cultura ibèrica del Alto Guadalquivir.

no existiera, pues por citar algún caso, la almagra y la piedra estaba ya presente en Puente Tablas en este momento en los usos cotidianos de la construcción. Todo ello sin olvidar que la presencia de los espacios rurales agrarios, por la forma longitudinal de las vegas de los ríos y los espacios rurales de bosque o semidesérticos en ocasiones como se advierte en Puente Tablas o en el *oppidum* del Cerro de Santa Catalina, se mantuvieron como espacios relictos.

3. *El área de dominio de la naturaleza transformada o domesticada.* Inmediatamente después del primer anillo se desarrolla el segundo, que corresponde al dominio de la naturaleza transformada o domesticada. Es claramente un espacio rural con abundante intervención en infraestructura hidráulica y que sitúa su límite externo en torno a los 2 km, aunque en ocasiones, al estructurarse en un espacio longitudinal los espacios de naturaleza domesticada, podría haber alcanzado hasta los 3 km, tal y como se advierte en el área del Cerro de Santa Catalina. Se reconoce fundamentalmente en el siglo VI a. C., cuando se identifica con la frontera política del territorio del *oppidum* como en Porcuna o Tugia, gracias a la visibilización del área por los túmulos funerarios, que además en el caso de Cerrillo Blanco se identifica con un heroon y por ello con un lugar de culto; en algún caso también se visibiliza por la disposición de aldeas como en Jaén y posiblemente las torres antiguas tipo Cazalilla (Ruiz et al. 1983). Después el límite se mantiene, pero el desplazamiento de las necrópolis al límite e interior del área periurbana y de los lugares de culto para definir los *pagi* y la expandida frontera política imposibilitan su lectura. En el siglo II a. C. se constata como en esta área los espacios de naturaleza transformada

presionan a los de naturaleza salvaje modificada con la desecación y puesta en valor de nuevas tierras surgidas de antiguos espacios lacustres, por lo que, aunque no se constatan sus límites por lugares de la memoria, sí se definen por los lugares de producción agraria. Desde el punto de vista de las tipologías geográficas, esta área correspondería potencialmente al área rururbana de Kayser, pero sin estructura híbrida, y al anillo quinto de la clasificación de García, Tulla y Valdovinos que no es el rururbano, lo que implicaría dar un salto por la ausencia de los anillos propiamente rururbanos (anillos 3 y 4).

4. *El área de dominio de la naturaleza salvaje modificada.* Cuando el bosque es controlado en su capacidad productiva por el *oppidum*, integrándolo en el interior de su territorio político, se crea esta área que se hace patente en el Alto Guadalquivir más oriental a partir del siglo IV a. C., con la construcción de los *pagi* por la disposición de los santuarios en su límite con el área de naturaleza salvaje no controlada, el *sal-tus* de los romanos es su expresión más clásica. En este caso es además la frontera política del *oppidum* y puede contener en su interior otros *oppida* fundados por el *oppidum* matriz. Ello es frecuente en el área más oriental de la provincia de Jaén, en el que los *oppida* se proyectan hacia las cabeceras de los afluentes de Guadalquivir, donde no hay *oppida* y la población es marginal; en tal caso, claramente se trataría de un territorio político. En el siglo II la desaparición de la articulación política en el *pagus* pudo facilitar que cada *oppidum* se creara su propio límite, sin identificar este con la frontera administrativa y política que para ese momento marcaban los romanos con la creación de las provincias.

En el área occidental, en la Campiña, durante el siglo VI a. C. pudieron existir ya los *pagi*, si bien caracterizados en este caso por una frontera de torres tipo Cazalilla como en el caso del Valle del Salado de los Villares que cerraría su lado norte, distinguiéndose de los *oppida* de la vega del Guadalquivir (Ruiz y Molinos 1984, 2007). Ese no parece el caso, sin embargo, de Ipolca, que definió su frontera en el límite del tercer anillo con la creación del monumento en el túmulo de Cerrillo Blanco, o de Jaén, en el que dos *oppida* se disputaban el control del Arroyo de la Magdalena. En todo caso, por el estudio de las torres del *oppidum* de las Atalayuelas se puede confirmar que todos los *oppida* de la Campiña acabaron delimitando esta área en cada caso particular al no contemplar ya la construcción de fronteras políticas, cuestión que correspondía al poder romano.

5. *El área de dominio de la naturaleza salvaje no integrada en el territorio político*. Es un área que en algunos casos no existe porque de inmediato se abren los anillos del siguiente *oppidum*, pero en ocasiones puede aparecer como un auténtico *saltus*, fundamentalmente en los *oppida* que se aproximan a las grandes zonas boscosas como sucede con Castulo o Giribaile en relación con Sierra Morena, el *Saltus Castulonensis*, o con Tugia con el *Saltus Tugiensis*, que hoy conocemos como la Sierra de Cazorla. Es el área rural marginal de García, Tulla y Valdovinos o rural de Kayser. En todo caso, no es un área prístina no contaminada de la acción humana y el grado de influencia de lo urbano también llega a ella a través de los caminos que unen unos *oppida* con otros.

Bibliografía

- BELLÓN, J. *et al.* 2009: «*Baecula*. An archaeological analysis of the location of a battle of the Second Punic War», en: Morillo, A.; Hanel, R.; Martín, E. (eds.), *Limes XX. Actas XX Congreso Int. Estudios sobre la Frontera Romana* (León), Anejos de Gladius 13, Madrid, 253-266.
- BLÁZQUEZ J. M.; GARCÍA-GELABERT, M. P. 1994: *Cástulo: ciudad ibero-romana*, Madrid: Istmo, 1994.
- CASTRO, M. 2004: «Una presencia sobre el límite. Torres antiguas en el territorio de Atalayuelas (Fuerte del Rey, Jaén)», en: Moret, P.; Chapa, T. (ed.), *Torres, atalayás y casas fortificadas. Explotación y control del territorio en Hispania (s. III a. de C. - s. I d. de C.)*, Jaén, Universidad de Jaén.
- ENTRENA, F. 2005: «Procesos de periurbanización y cambios en los modelos de ciudad: un estudio europeo de casos sobre sus causas y consecuencias», *Papers* 78, 55-88.
- FOUCAULT, M. 1984: «Des espaces autres», *Architecture, Mouvement, Continuité* 5.
- GARCÍA, M. D.; TULLA, A. F.; VALDOVINOS, N. 1995: *Geografía rural*, Madrid, Síntesis.
- GODELIER, M. 1998. «Funciones, formas y figuras del poder político», en: *Congreso internacional Los iberos. Príncipes de Occidente*, Barcelona: Caixa de Catalunya.
- 1990: *Lo ideal y lo material*, Madrid, Taurus Humanidades.
- GRACIA, F.; GARCÍA, D.; MUNILLA, G. 2000. «Sant Jaume - Mas d'en Serra (Alcanar, Tarragona). Un asentamiento de transición entre los siglos VII y VI a. C. en el área de la desembocadura del Ebro. Primeros resultados», *Revista de Estudios Ibéricos* 3, Universidad Autónoma de Madrid.
- GUTIÉRREZ, L. 2002: *El oppidum de Giribaile*, Jaén: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Jaén.
- HALBWACHS, M. 1950: *La mémoire collective*, París, PUF.
- JIMÉNEZ, Y.; CHICA M. P.; CASTILLO, J. C. 1994: «Intervención de urgencia en calle Baños de Audiencia», *Anuario Arqueológico de Andalucía* III (1991), Sevilla, 234-242.
- KAYSER, B. 1990: *La renaissance rurale. Sociologie des campagnes du monde occidental*, París, Édition A. Colin.
- LEFEBVRE H. 1970: *Du rural à l'urbain*, textos agrupados por Mario Gaviria Anthropolos, París.
- MOLINOS, M. *et al.* 1997: *El Santuario Heroico del Pajarillo (Huelma, Jaén)*, Jaén: Diputación Provincial de Jaén, Universidad de Jaén, Consejería de Cultura de la Junta de Andalucía y Centro Andaluz de Arqueología Ibérica.
- MOLINOS, M.; RUIZ, A. 2007: *El hipogeo del Cerro de la Compañía de Hornos, Peal de Becerro, Jaén*, Monografías Arqueología, Sevilla, Junta de Andalucía y Universidad de Jaén.
- NORA, P. 1984-1992: *Les lieux de mémoire*, Bibliothèque Illustrée des Histoires, 3 tomos, París, Gallimard.
- ROCA ROUMENS, M. 1975: «Un horno doméstico prerromano en Guadalimar del Caudillo (Jaén)», *Pyrenae* 11, 172-174.
- RODRÍGUEZ, A. (ed.) 2004: *El edificio protohistórico de La Mata (Campanario, Badajoz) y su estudio territorial*, Badajoz.
- RODRÍGUEZ, A. *et al.* 2007: «La “señorialización del campo” postartésica en el Guadiana Medio: el edificio protohistórico de La Mata (Campanario, Badajoz) y su territorio», en: *Arqueología de la Tierra*, Universidad de Extremadura, 71-101.
- RUIZ, A.; MOLINOS, M. 1984: «Elementos para un estudio del patrón de asentamiento en el Alto Guadalquivir durante el horizonte Pleno Ibero (Un caso de sociedad agrícola con estado)», *Arqueología Espacial* 4, 187-206.
- 2007: *Iberos en Jaén*, CAAI Textos 2, Universidad de Jaén.
- RUIZ, A.; MOLINOS, A.; RÍSQUEZ, C. 1998: «Paisaje y territorio. Dos dimensiones de una misma teoría arqueológica», *Arqueología Espacial* 19-20, 21-32.
- RUIZ A.; RÍSQUEZ, C.; HORNOS, F. 1992: «Las necrópolis ibéricas en la Alta Andalucía», en: Blánquez

- Pérez, J.; Antona del Val, V. (coord.), *Congreso de Arqueología Ibérica: Las necrópolis*, Varia 1, Universidad Autónoma de Madrid, 397-430.
- RUIZ, A. *et al.* 1983: «El horizonte ibero Antiguo del Cerro de la Coronilla, Cazalilla (Jaén)», *Cuadernos de Prehistoria de la Universidad de Granada* 8, 251-300.
- 1986: «Concepto de producto en Arqueología», *Arqueología Espacial* 7, Teruel, 63-80.
 - 2007: «La tierra y los iberos del Alto Guadalquivir», en: Rodríguez, A.; Pavón, I. (eds.), *Arqueología de la Tierra*, Universidad de Extremadura, 224-246.
- SERRANO, J. L. 2004: *Aurgi: el municipio romano, desde la arqueología urbana de Jaén, 1985-1995*, Universidad de Jaén.
- SERRANO, J. L.; PORTERO, V.; CANO, J. 2011: *Historia de un arroyo. De Marroquíes Bajos al centro comercial El Corte Inglés de Jaén*, Madrid, El Corte Inglés, S.A.
- TORRECILLAS, J. F. 1985: *La necrópolis de época tartésica de Cerrillo Blanco*, Jaén, Instituto de Estudios Giennenses.
- ZARATE, A. 1984: *El mosaico urbano. Organización interna y vida en las ciudades*. Cuadernos de Estudio, Serie Geografía 13, Madrid, Cincel.

SANTUARIOS Y NECRÓPOLIS FUERA DE LAS MURALLAS: EL ESPACIO PERIURBANO DE LOS *OPPIDA* BASTETANOS

Andrés María Adroher

Universidad de Granada, Centro de Estudios de Arqueología Bastetana

Alejandro Caballero

Centro de Estudios de Arqueología Bastetana

Resumen

El estudio del entorno directo de *Basti* permite considerar nuevas opciones en la interpretación del papel que jugaron las necrópolis en un primer momento, como hitos de delimitación simbólica de un espacio; pero, al ampliarse el *oppidum* durante los siglos IV y III a. C., se amplió al mismo tiempo el área de captación directa. El espacio inmediato al *oppidum* evolucionó notablemente, y a partir de ese momento son otros hitos los que marcarán el espacio simbólico del mismo, los denominados santuarios bastetanos, espacios al aire libre ubicados junto a caminos, donde se realizaban ritos y ofrendas en los que el viajero reconocía entrar en un nuevo territorio, o salir del espacio inmediato. El ámbito periurbano del *oppidum* deja de ser un espacio de producción primaria, y se convierte en un espacio urbanizable, aunque sea extramuros, y cambia profundamente su simbología.

Palabras clave: Bastetania, ibérico, santuarios, *oppidum*.

Abstract

The study of the immediate surroundings of Basti allows us to consider new options for interpreting the early role played by necropolises as symbolic boundary markers. However, when the oppidum was expanded during the 4th and 3rd centuries BC, the direct catchment area increased at the same time. The area immediately next to the oppidum evolved considerably and from this time on other boundary markers were used to indicate its symbolic space. These were the so-called Bastetano shrines, open-air spaces located next to roads where rituals were held and offerings made by which travellers recognised that they were entering a new territory or leaving the immediate area. The periurban zone of the oppidum ceased to be a primary production area and became building land, albeit extramural, and there was a profound change in its symbology.

Keywords: Bastetania, Iberian, shrines, oppidum.

1. Introducción

Tal y como se evidenció durante el desarrollo del congreso cuyas actas tiene el lector entre manos, existe aún un problema de definición respecto al concepto de «periurbano» en tres vertientes: alcance, función y dimensión. Un término tomado de la geografía humana, que obliga a redefinir múltiples conceptos colaterales, sobre los cuales no entraremos pues no es este el lugar, pero que precisan de una aclaración en cuanto incorporamos «periurbano» como categoría de análisis en el campo de la arqueología.

De entre todos esos conceptos colaterales en arqueología protohistórica, quizás uno de los que más ríos de tinta ha hecho correr es el de ciudad aplicada al *oppidum* ibérico, como centro urbano propio de las culturas prerromanas en la península Ibérica; y el problema viene fundamentalmente del hecho de que desde el *oppidum* es desde donde se articula el territorio y se expresa el poder de la aristocracia dominante. Este debate intentó zanjarse y darse por terminado como consecuencia de la publicación del congreso que tuvo lugar en Madrid en 1986, siendo posteriormente publicadas sus actas en 1988 con el nombre de «Los asentamientos ibéricos ante la romanización»; a pesar de ello siguen existiendo algunas desavenencias respecto a la existencia o no de verdaderas ciudades como tales en el mundo ibérico, lógicamente dependiendo de los posicionamientos teóricos previos de cada investigador.

Por otra parte, si asumimos el concepto de periurbano como categoría de análisis aceptaremos consecuentemente la existencia de un ámbito urbano, ya que son dos elementos interdependientes, ya que sin espacio urbano no puede haber espacio periurbano.

El primer problema que se plantea a la hora de afrontar este espacio periurbano es la gran variedad de términos que podrían ser considerados sinónimos en cuanto a una realidad semejante (rururbano, suburbano, extrarradio, entorno, periferia, *umland*, *banlieu*, e incluso área o cinturón metropolitano); sin embargo, esta diversidad no representa otra cosa que un exponente de la variedad de elementos que configuran lo periurbano (González Urruela 1987; Barsky 2005), y sobre el cual solamente tenemos una seguridad: que se trata de la transición entre lo rural y lo urbano, y que, teniendo en cuenta el crecimiento de nuestras ciudades, es necesario definir, delimitar y dimensionar adecuadamente, ya que nos perdemos entre dos extremos relativamente bien definidos, puesto que no es un espacio propiamente urbano ni propiamente rural.

No es este el lugar, en verdad, para extenderse en lo que entendemos por urbano en el mundo ibérico, cuáles son los elementos físicos y simbólicos que lo delimitan, cómo se articulan entre sí y qué función cumplen integrados en un sistema territorial determinado; simplemente, por no extendernos más allá de lo necesario, nos limitaremos a plantear que desde

nuestro posicionamiento teórico consideramos que el término ciudad, definido desde una perspectiva *chil-diana*, no puede ser aplicado directamente y sin un análisis más profundo, al mundo ibérico. Planteado este punto de partida, continuaremos el discurso centrándonos más bien en el entorno territorial, en el paisaje entorno al *oppidum*, cómo se estructura la relación en la expansión territorial de ese paisaje y cómo se integra la semiótica de naturaleza ideológica con la de carácter político. A pesar de que no consideremos la existencia de una ciudad en sentido estricto en el ámbito ibérico (al menos hasta el siglo IV-III a. C. y solamente en ciertos ámbitos territoriales), sí es verdad que existen algunos planteamientos urbanísticos en el desarrollo de las distintas jerarquías de poblados que podemos detectar en la cultura ibérica bastetana, por lo que podríamos decir que, al menos de forma incipiente, existe una red urbana, delimitada por una muralla perimetral, donde se articulan espacios domésticos (independientemente de que se trate de unidades domésticas sencillas o más complejas, pertenecientes a la aristocracia), con espacios comunitarios (principalmente calles, espacios abiertos, murallas y almacenes, pero no plazas públicas o espacios públicos en sentido estricto).

Además, teniendo en cuenta que el espacio rural solamente existe en la medida en que existe el espacio urbano, no pueden desligarse uno de otro, de modo que se crea conjunto que cobra sentido de forma dialéctica, por lo que analizaremos en el ámbito bastetano la evolución del paisaje en el que comprenderemos lo urbano y lo rural como complementarios.

A lo largo de la época ibérica se suceden diversos modelos de hábitats entre las poblaciones indígenas, pero solamente el *oppidum* nuclear es el que, desde sus orígenes que arrancan en la primera mitad del siglo VII a. C., encierra dentro de sus murallas la proyección social del control aristocrático del grupo; la expansión hacia el territorio circundante explica la diversidad en el espacio y en el tiempo de los otros modelos de poblados: *oppida* secundarios, poblados fortificados, atalayas, aldeas campesinas, etc.

Dentro de este ensamblado el reconocimiento de la existencia del espacio periurbano durante la época ibérica implica la aceptación del proceso de consolidación de una expansión urbana tanto en el aspecto físico como en la construcción de significados sociales; y, específicamente, es sobre esta construcción social a través de ciertos elementos simbólicos donde concentramos nuestras propuestas.

No obstante, este proceso es lento, ya que cubre un espacio temporal de algo más de medio milenio, proceso en continuo cambio que intentamos reconstruir a partir de una serie más o menos amplia de fotografías fijas repartidas de forma más o menos aleatoria durante todo su desarrollo.

Por último, nos queda intentar definir espacialmente ese ámbito periurbano. Habiendo sido un término de reciente creación consideramos que si su aplicación

actual es compleja, más aún lo deberá ser hacia modelos del pasado, sin pecar de cierto presentismo.

Considerando que la muralla en el *oppidum* ibérico es el único elemento físico que delimita un espacio de forma clara y distinta, siendo esta estructura fácilmente definible y documentable (basta con que se conserve al menos los restos de la fundación de la misma) desde un punto de vista arqueográfico, entendemos que es, en consecuencia el único elemento objetivable que puede ser considerado como punto de partida para definir el concepto en el que se centra este volumen.

Sin embargo, queda claro que lo periurbano está íntimamente relacionado con lo urbano, es decir, que podríamos entender que significa el espacio de proyección primaria de este; en consecuencia, entendemos que no se trata de otra cosa que de un territorio de captación de recursos primarios, donde se incluyen fundamentalmente agua y productos agropecuarios; se trata del territorio inmediato, que sufre una evolución a lo largo de los seis siglos que se suceden entre la fundación de los *oppida* bastetanos y su destrucción o su romanización según el caso.

2. Arqueología en la Bastetania ibérica

Desde hace poco menos de una veintena de años, las investigaciones arqueológicas en torno al ámbito de la Bastetania han empezado a desarrollarse con gran energía, fruto de la incorporación de jóvenes investigadores que han podido formarse en distintos ámbitos fuera de nuestro territorio y que han vuelto aportando su preparación en el avance de esta línea de trabajo.

Fundamentalmente, dichos avances se pueden establecer en dos ámbitos muy concretos.

El primero de ellos se centra en la organización del territorio, ya que se ha triplicado el número de yacimientos conocidos durante los dos últimos decenios, lo que ha permitido establecer una aproximación al modelo de ocupación del territorio en la zona central de la Bastetania ibérica.

Parece ser que en un primer momento se desarrolla un fenómeno de sincismo, en torno a los siglos VII-VI a. C., durante los cuales se crean las bases para la nuclearización de la población en ciertos puntos, y sobre el que aún queda por dilucidar por qué son unos

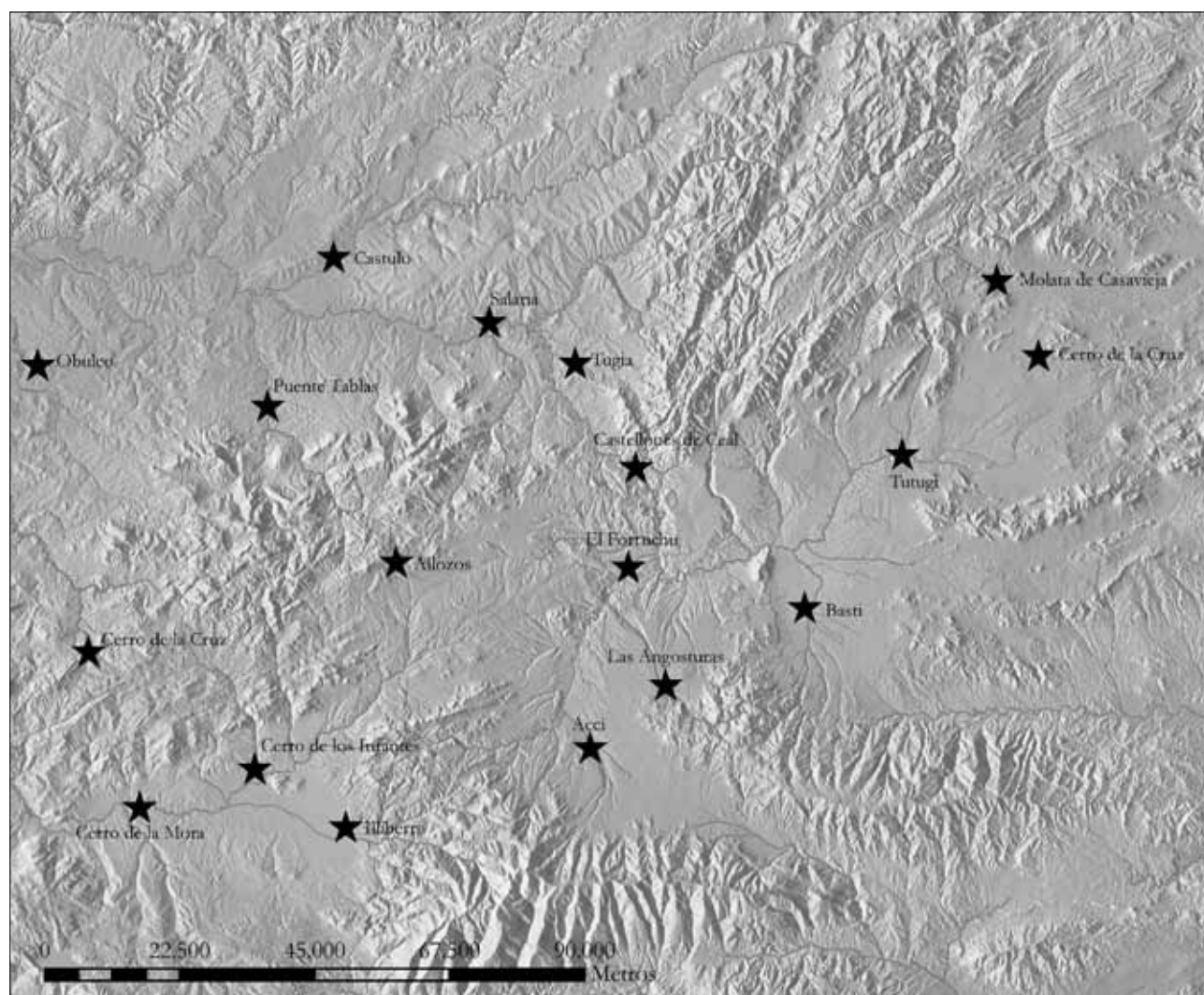

FIGURA 1. Localización de los *oppida* principales de la Bastetania.

poblados y no otros los elegidos para centripetar los desplazamientos de población; este primer proceso ha sido documentado especialmente en el caso de Iliberri (Albaicín, Granada), aunque podría hacerse extensivo a la mayor parte de los *oppida* nucleares, pues en casi todos ellos existen niveles de ocupación pertenecientes al Bronce Final (Adroher y López, 2001).

Estos núcleos de población a partir del siglo VI a. C. y, sobre todo, en la segunda mitad del siglo V a. C., se configurarán como verdaderos *oppida* nuclearizadores de un territorio delimitado entre espacios de semejantes características entre los distintos núcleos; así, la zona central de la Bastetania quedaría distribuida muy equitativamente entre los *oppida* de Arkilakis (Molata de Casavieja, Puebla de Don Fadrique), Tutugi (Cerro del Real, Galera), Basti (Cerro Cepero, Baza), Acci (Guadix), el Forruchu (Villanueva de las Torres), Cerro de los Allosos (Montejícar), Iliberri (Albaicín), Ilurco (Cerro de los Infantes, Pinos Puente), las Colonias (Fornes) y Cerro del Moro (Ventorros de San José, Loja), todos ellos con una extensión intramuros situada entre las 6 y las 12 hectáreas.

El otro eje en el que se ha avanzado notablemente se ha producido en el ámbito sagrado de las comunidades bastetanas, con la identificación de una serie de espacios rituales extramuros y territoriales (Adroher 2005, Sánchez 2005, Adroher y Caballero 2008), caracterizados por sus escasas dimensiones (menos de 1.000 metros cuadrados en todos los casos), inexistencia de estructuras arquitectónicas y de material de construcción, y un material cerámico muy repetitivo, básicamente pequeños cuencos de borde entrante, platos de borde recto divergente y ollas de cocina, y que asociamos a rituales relacionados con divinidades naturales; no obstante, al margen de esta función ritual, parecen establecer sistemas simbólicos de territo-

rialización del paisaje en torno a los distintos modelos de centros de ocupación. Durante los dos últimos decenios han sido localizados más de una treintena de santuarios bastetanos repartidos en el territorio de las altiplanicies granadinas, en la zona de los valles de Fiñana y Almanzora y el río Caramel en Almería, y, últimamente, en torno a Caravaca y el suroeste de la provincia de Murcia, por lo que podría plantearse que se tratara de un comportamiento propio de la etnia bastetana, si bien quedan por resolver problemas como el origen cultural de este rito, así como el momento en que empiezan a desarrollarse.

Los estudios sobre los territorios de Arkilakis, Tutugi, Basti o Acci llevados a cabo desde la década de los 90 del pasado siglo XX, permiten considerar que parecen organizarse con elementos referenciales de accesos y controles espaciales en distintos niveles en torno a los principales núcleos de población. Curiosamente, un análisis más profundo de las necrópolis ibéricas conocidas en la zona (las de Arkilakis, Tutugi, Basti o Iliberri) parecen arrojar una semejante cronología para sus niveles fundacionales, situados en todos los casos en un momento indeterminado de la segunda mitad del siglo V a. C. coincidiendo con la datación propuesta para el más antiguo de los santuarios bastetanos hasta ahora documentados, el de Cuesta Blanca en Baza, es decir, poco tiempo antes de que se produzca el fenómeno de colonización agrícola mediante el cual los *oppida* ibéricos bastetanos extienden su territorio de control de recursos primarios más allá de los períodos precedentes, y ponen en cultivo nuevas tierras cada vez más alejadas del núcleo de población.

Es, pues, en este momento cuando se empieza a territorializar el paisaje mediante una serie de hitos, donde el componente sagrado parece ser la excusa para este proceso, ya que las necrópolis parecen delimitar el

FIGURA 2. Platos y cuencos de época ibérica. Foto: Museo Municipal de Baza.

espacio primario de control directo más antiguo del *oppidum*, situadas a cierta distancia, en ocasiones hasta un par de kilómetros.

Este espacio primario se extiende a partir de finales del siglo V a. C. con una formulación simbólica completamente nueva, la de los santuarios que indicarían el paso de un territorio de nadie a un territorio de un clan aristocrático, concretamente el que domina el *oppidum*. Aunque se ha barajado en distintas ocasiones que las propiedades de las tierras dejan de ser comunales en esta época para pasar a un control directo por parte del clan dominante, la falta de documentación en este sentido solamente podría ser interpretada o bien como consecuencia de la escasa entidad de los restos arqueológicos que resultan de este dominio o bien significar que tal dominio, al menos en el caso de la Bastetania, no se produjo hasta mucho tiempo después, ya que el tipo de ritual presente en los santuarios que territorializan el paisaje del *oppidum* cuando las necrópolis ya no son hitos válidos para esta función (por su proximidad al *oppidum* que extiende su espacio de recursos primarios) no son propios de una sociedad que presente tal grado de jerarquización, pues parecen más propios de rituales donde no se opera un control por parte de una clase sacerdotal plenamente desarrollada.

3. Del poblado del Bronce Final al primer poblado ibérico

Entendemos que, en la zona de estudio, es decir, el ámbito de las altiplanicies septentrionales granadinas, no se detecta ningún tipo de *hiatus* poblacional entre el Bronce Final y las fases iniciales del Hierro Antiguo (ss. VIII-VI a. C.).

Como se señaló más arriba, no conocemos muy bien cómo funciona el proceso de sinecismo durante estos dos siglos y medio de duración del mismo. Las poblaciones del Bronce Final antecedentes a este proceso se distribuyen en pequeños poblados, los cuales, en el caso de que presenten sistemas defensivos, éstos se construyen reutilizando las murallas preexistentes construidas en el Bronce argárico (como en el Cerro de la Mora en Moraleda de Zayafona o Cerro de la Encina de Monachil).

Es lógico considerar que el espacio inmediato del poblado apenas repercute en el ámbito circundante; al margen de ello, la mayor parte de los poblados carecen de muralla ni cerca perimetral, lo que impide establecer parámetros adecuados para analizar lo que forma parte o no de la estructura «urbana» del poblado.

Incluso parece asumible que se desarrollan sistemas de propiedad comunitaria, sin querer caer en comparaciones con sociedades ganaderas, donde los grupos dominantes controlan este como bien de prestigio, y las tierras comunales sirven, primordial aunque no exclusivamente, para uso de ese ganado, con lo que nos encontraríamos en un momento en que las pro-

piedades comunales están empezando a ser alienadas a favor del grupo dominante. Ese espacio, sin embargo, no es necesario delimitarlo, pues, al menos desde una perspectiva teórica, pertenece a la comunidad.

Quizás como consecuencia de este proceso, nos encontramos con el fenómeno de sinecismo que a lo largo del siglo VII a. C. provoca el abandono de la mayor parte de los poblados del Bronce Final a favor de uno cuya jefatura es capaz de gestionar ese movimiento en su propio beneficio. La jefatura de este poblado se articula en un primer momento en torno a la figura de un *primus inter pares*, si bien se están sentando las bases para que a lo largo de este período se vaya capitalizando el poder siempre en el mismo grupo, que se convertirá al final del mismo en la aristocracia arcaica de carácter orientalizante. Durante este proceso el territorio puede articularse bien mediante un sistema de simbolismo detectable a través de elementos físicos, es decir, hitos visibles (como sucede en los ámbitos griego o etrusco), o, por el contrario se vacía físicamente de estos hitos, en cuyo caso el simbolismo de ese territorio queda relegado a un segundo nivel desde el punto de vista arqueográfico porque no puede detectarse al no dejar restos ni evidencias de su existencia (como sin duda sucede en el mismo momento en que se está formando el *oppidum* ibérico).

Sin embargo, arqueográficamente resulta muy difícil determinar si la inexistencia de poblamiento en un territorio significa que este se haya vaciado de contenido simbólico, pues son muchas las formas de simbolismo que no dejan restos visibles en el registro arqueológico, y menos aún cuando la muestra se obtiene por técnica de prospección superficial (que es nuestro caso), de modo que, con las evidencias con que contamos en la actualidad, lo único que podemos decir es que la continuidad en el poblamiento se centra en un solo poblado y que, al menos entre los siglos VIII y primera mitad del VII a. C., se abandonan todos los demás núcleos poblacionales, es decir, que existen espacios abiertos y sin ocupación entre los distintos poblados hasta posiblemente finales de esa centuria.

A partir de datos como los extraídos en el caso de Iliberri (Adroher y López 2001, Barturen 2008), podemos establecer un modelo de funcionamiento, ya que es el único caso excavado recientemente y donde se han publicado los resultados necesarios para un estudio pormenorizado del fenómeno. En ese sentido, y durante casi todo un siglo, desde su fundación hasta bien entrado el siglo VI a. C., podemos considerar que las primeras murallas en este momento formativo del *oppidum* ibérico bastetano no pasan de ser simples cercos que delimitan un espacio urbanizado en el interior, sin apenas complejidades estructurales pero, al igual que sucede en la muralla de Iliberri documentada en el callejón del Gallo (Adroher y López 2001), pueden presentar rasgos que podrían inspirarse en técnicas de construcción propiamente semitas (Barturen 2008, 273). En todo caso, lo que sí debemos admitir es que este tipo de cerca delimita ya

una diferencia entre «dentro» y «fuera» que compete a un ámbito profundamente simbólico, puesto que estas cercas no son elementos defensivos propiamente dichos; con apenas un metro de anchura y construida con cantos de río, difícilmente podría haber soportado un embate con cierto nivel poliorcético. De esta forma, podemos admitir la existencia de un simbolismo en el espacio que se está desarrollando de forma acelerada en este primer momento formativo del *oppidum* bastetano.

Por el momento, a tenor de lo que conocemos en nuestro ámbito, no existen elementos exteriores a la muralla durante este momento; de hecho, aún no podemos, en coherencia, definir un verdadero espacio urbano, o, en todo caso, que el espacio urbano está ensimismado, apenas existe simbólicamente más que como oposición al espacio extramuros, que se ve como un espacio de producción, pero no un espacio controlado.

Los resultados de las excavaciones en el callejón del Gallo en el Albaicín granadino permiten considerar que el espacio intramuros en torno a la puerta pudiera servir de estabulación nocturna de ganado, lo que nos permitiría reconsiderar el papel del *primus inter pares* del poblado que ha capitalizado el movimiento de población, y que siguiendo con el proceso de alienación de espacios comunitarios, ahora estos espacios también incluyen el interior de los espacios protourbanizados; las plazas, de clara raigambre comunitaria, pasan a ser utilizadas como espacios de estabulación del ganado, controlado por la jefatura incipiente, si bien no podemos asegurar que se haya apropiado de él en sentido estricto.

Pocas evidencias más tenemos para este período. El siglo VI a. C. supuso un incremento importante

del control del territorio, una nueva articulación del mismo entorno precipitado por la fuerte actividad comercial de las comunidades semíticas de la costa que presentan objetivos muy claros relacionados con el control de ciertos productos provenientes del alto Guadalquivir, especialmente cereal y metales.

El *oppidum* responde consolidándose, y extiende su control territorial mucho más allá de los límites establecidos por las cercas o las murallas. Pero salvo algún que otro asentamiento de carácter agrícola, no parece que exista ocupación directa del espacio inmediatamente colindante al *oppidum*, aún no se articula nada superior a un espacio inmediato de recursos básicos, agua y alimentos.

Conforme se acerca el final del siglo VI a. C., se produce una desarticulación total del territorio, que se refleja en un importante descenso de los núcleos de población, desapareciendo tanto los poblados fortificados de carácter comercial (Canto Tortoso, Barranco del Moro o Fuente de la Salud) como las aldeas centradas en la producción agropecuaria. El *oppidum* ibérico se cierra de nuevo sobre sí mismo, es un nuevo sinecismo, pero con mucha menos población en movimiento.

4. La articulación del *oppidum* bastetano: ¿el primer espacio periurbano?

La primera consecuencia de esta crisis consiste en la notable reducción del territorio controlado directamente por el *oppidum*. Considerando territorio inmediato como aquel del cual se captan los recursos alimenticios fundamentales (incluida el agua) y

FIGURA 3. Elementos de escultura funeraria bastetana. Foto: Museo Municipal de Baza y Museo Arqueológico Nacional.

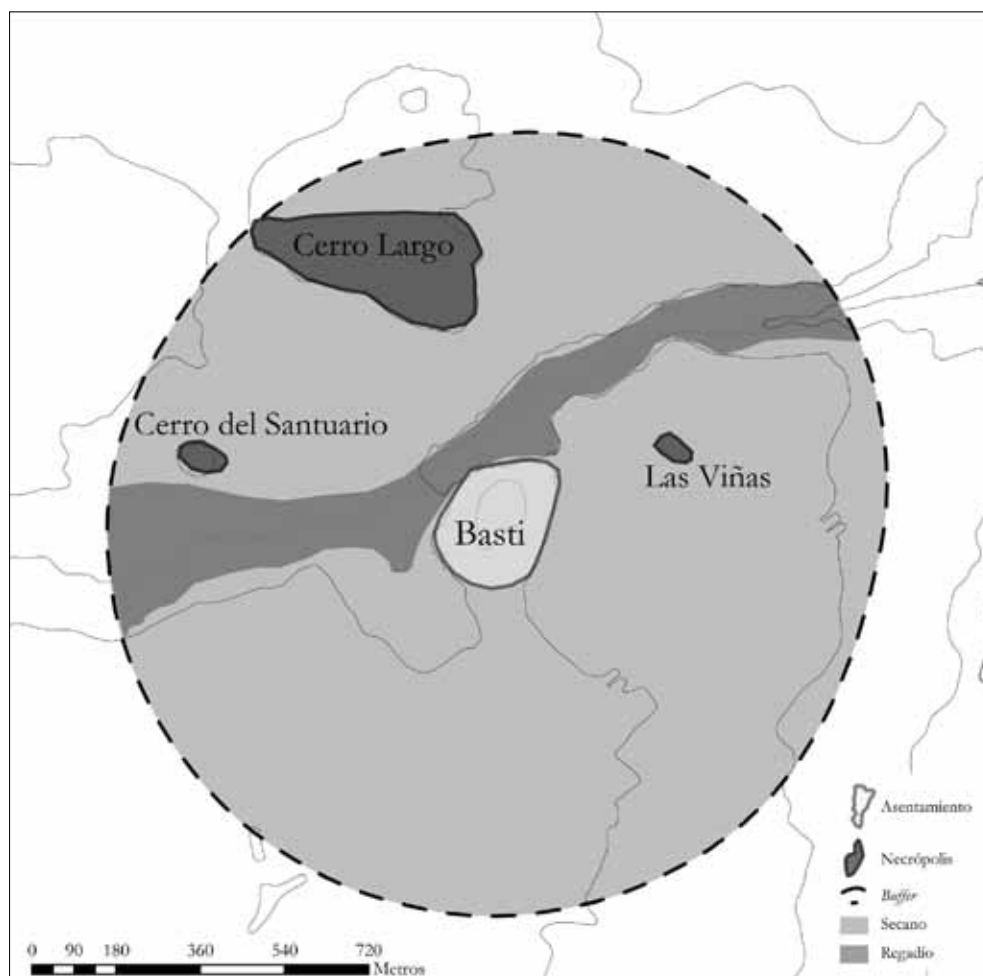

FIGURA 4. Plano de Basti y necrópolis.

territorio político el correspondiente a la expansión simbólica de la jefatura y posterior aristocracia, consideramos que durante el siglo v a. C. para los *oppida* bastetanos, ambos territorios son equivalentes, es decir, no hay diferencia entre uno y otro, ya que la capacidad de control del territorio se ha visto muy mermada tras la crisis de finales del siglo vi a. C.

A lo largo del siglo v a. C. se produce un nuevo modelo dentro del *oppidum*, que esta vez sí se proyecta hacia el exterior con toda la fuerza de un simbolismo que se refleja de forma muy evidente en el entorno más inmediato, en ese espacio que podríamos, ya sí, llamar periurbano.

En el siglo v a. C. se producen dos fenómenos al mismo tiempo, y, que sin duda, tienen lugar en relación directa el uno con el otro. Para empezar, la construcción de las murallas; aunque no tengamos evidencias estratigráficas adecuadas, los sistemas constructivos, los materiales de superficie y el propio devenir formativo del *oppidum* bastetano nos permiten inferir que la mayor parte de las murallas, tal y como se observan hoy en día, fueron construidas en esta época. Existen algunos problemas aún por resolver, como la datación de la muralla de Iliberri, fechada por algunos autores en el siglo vii a. C., pero cuya complejidad constructiva nos la lleva a momentos algo más tardíos,

y, desde nuestro punto de vista, precisamente al siglo v a. C., cuando algunos de los métodos de trabajo en la construcción de obra de grandes dimensiones ya han sido formulados como consecuencia de años de contacto con las poblaciones de origen semita; la utilización de los tensores internos (que dan en muchas ocasiones falsa sensación de estructuras de casamatas) entre ambos paramentos de la muralla (documentados en Basti y en Iliberri) nos permiten llevar la cronología a momentos muy avanzados del siglo vi a. C., pero, dadas las circunstancias históricas de ese momento, no parece plausible considerar que los *oppida* bastetanos estén en condiciones de afrontar este tipo de obras monumentales en plena crisis social y económica. Por tanto, parece más lógico entender que corresponderían a los momentos en que se está desarrollando el *oppidum* como tal, realizando obras monumentales con el objetivo de desarrollar una cohesión social en un momento en que la aristocracia se está recuperando del golpe que supuso la crisis de finales de la centuria anterior; lo cual sucede a lo largo del siglo v a. C.

Junto a ello se requiere que esa cohesión social se defina tanto en esta vida como, simbólicamente, en la vida del más allá. Surgen así las necrópolis de época clásica, concretamente las de los *oppida* de Iliberri (Mirador de Rolando, Arribas 1967), Basti (las Viñas,

Cerro Largo y Cerro del Santuario, últimas referencias en Gil 2009), Tutugi (en Galera, última referencia en Pereira *et al.* 2004) o Molata de Casavieja (Adroher *et al.* 2004), o las correspondientes a poblados menores, como la de Cortijo Colorao de Gor, asociada al poblado fortificado de Las Angosturas (Adroher, López y Pachón 2001: 130) o, por último, la de Casas del Duque, relacionada con el *oppidum* secundario de Cerro de la Cruz de Bugéjar, en Puebla de Don Fadrique (Adroher *et al.* 2000).

Conocemos, así pues en total, nueve necrópolis, que se corresponden a cuatro *oppida* nucleares, un *oppidum* secundario y un poblado fortificado. Lo más frecuente es que tengamos una necrópolis por cada asentamiento, menos en los *oppida* nucleares, en los cuales encontramos dos posibilidades, es decir, que exista una amplia necrópolis dispersa por un vasto territorio, como es el caso de la de Tutugi en Galera, o que se trate de varios núcleos funerarios que rodean al menos parcialmente el *oppidum*, como en Basti y en Molata de Casavieja.

En cuanto a las cronologías, curiosamente ninguna de ellas puede remontarse con anterioridad a la mitad del siglo v a. C. La del Mirador de Rolando se corresponde en materiales con elementos que no se salen del siglo iv a. C., al igual que sucede con la de Cerro del Santuario (Adroher y López 1992) si bien en este

caso se observa cierto arcaicismo en algunos materiales como las urnas presentes en el ajuar de la tumba 155, también analizado como fenómeno social de comportamiento aristocrático en la tesis doctoral de uno de nosotros (Adroher 1991); la de Cerro Largo, a juzgar por los materiales descritos por su excavador en 1800 debería corresponder más o menos a la misma época, aunque con una perduración mucho mayor (quizás hasta época romana). La del Cortijo Colorao en Gor, aunque excavada, no ha sido aún publicada, pero parece que presenta cráteras griegas de figuras rojas y un ejemplar de un *aryballos* de pasta vítrea conservado en el museo arqueológico de Granada (El Amrani 2005), por lo que la datación se centraría igualmente en el siglo iv a. C. Solamente una de ellas presenta una cronología algo distinta: en primer lugar, la de Casas del Duque, ya que parece perdurar hasta el siglo ii a. C., a juzgar por la presencia de barnices negros y de ánforas italicorepublicanas, aunque también presenta una ocupación del siglo iv a. C., claramente.

Mención aparte merece el conjunto funerario de Tutugi, muy complejo por sus propias características de distribución territorial. Algunos materiales presentes en la necrópolis permiten argumentar a algunos autores que ésta empezaría a funcionar dentro de la segunda mitad del siglo vi a. C.; concretamente una pieza presente en la reciente publicación de la necrópolis

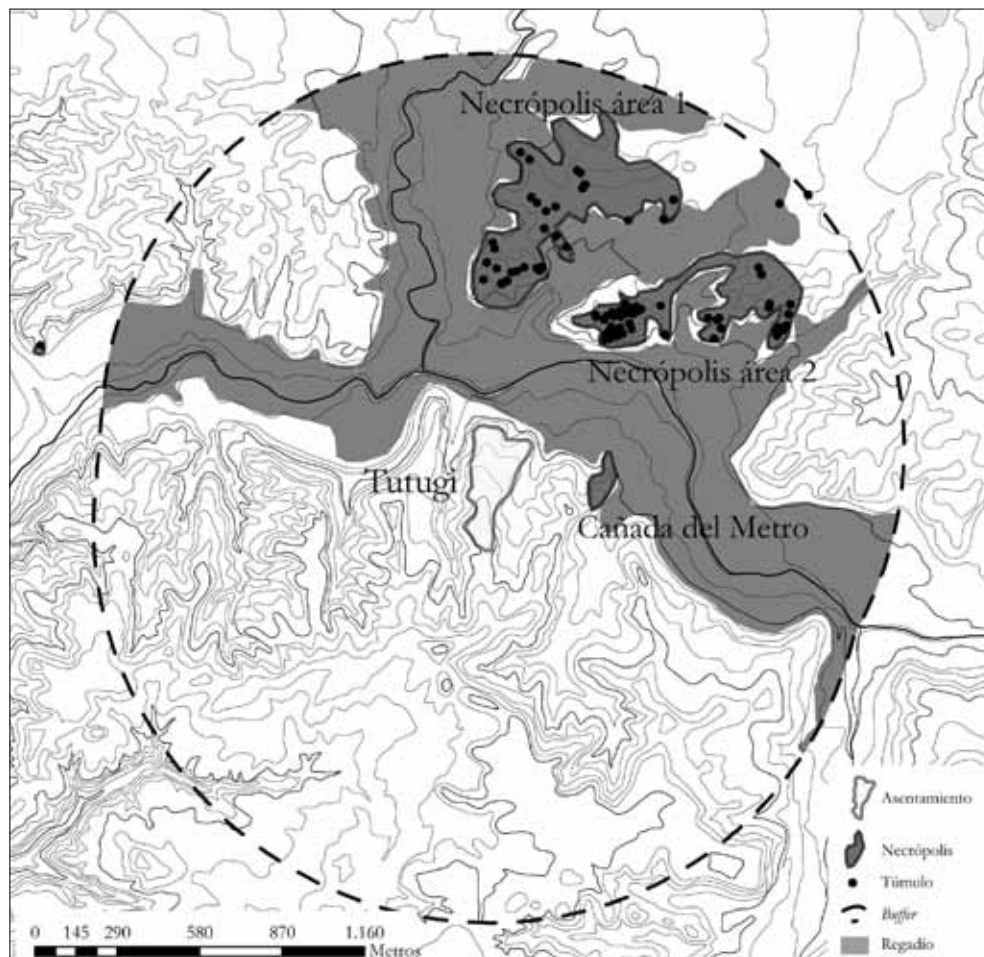

FIGURA 5. Plano de Tutugi y necrópolis.

(Pereira *et al.* 2004, 164, fig. 112) que correspondería a un tipo muy evolucionado de urna cruz del Negro, pero de cuello troncocónico convergente. No hemos podido recomponer el contexto de esa pieza pues no hemos sabido verla en ninguna de las publicaciones consultadas (ni siquiera en los trabajos de Cabré). El magnífico trabajo realizado con el ensayo de la necrópolis por parte de estos autores permite realizar reflexiones que con anterioridad hubiera sido imposible. Por ejemplo, que la duración de la misma cubre desde la segunda mitad del siglo v a. C. hasta poco más de la época de Augusto; entre las tumbas más antiguas contamos con la 11 y la 20 a partir de material ático; sin embargo, nosotros resaltaríamos para esta datación antigua la presencia de ánforas pintadas tipo Villaricos, presentes en dos tumbas con dataciones muy diferentes (tumba 6, fechada en el siglo III a. C., y tumba 34 datada en el siglo v a. C.), y que forman parte de una tradición de origen púnico y que penetra en las comunidades indígenas quizás como remanente de las relaciones entre el puerto púnico de Baria (Villaricos) y la proyección de su hinterland hacia el territorio propiamente ibérico.

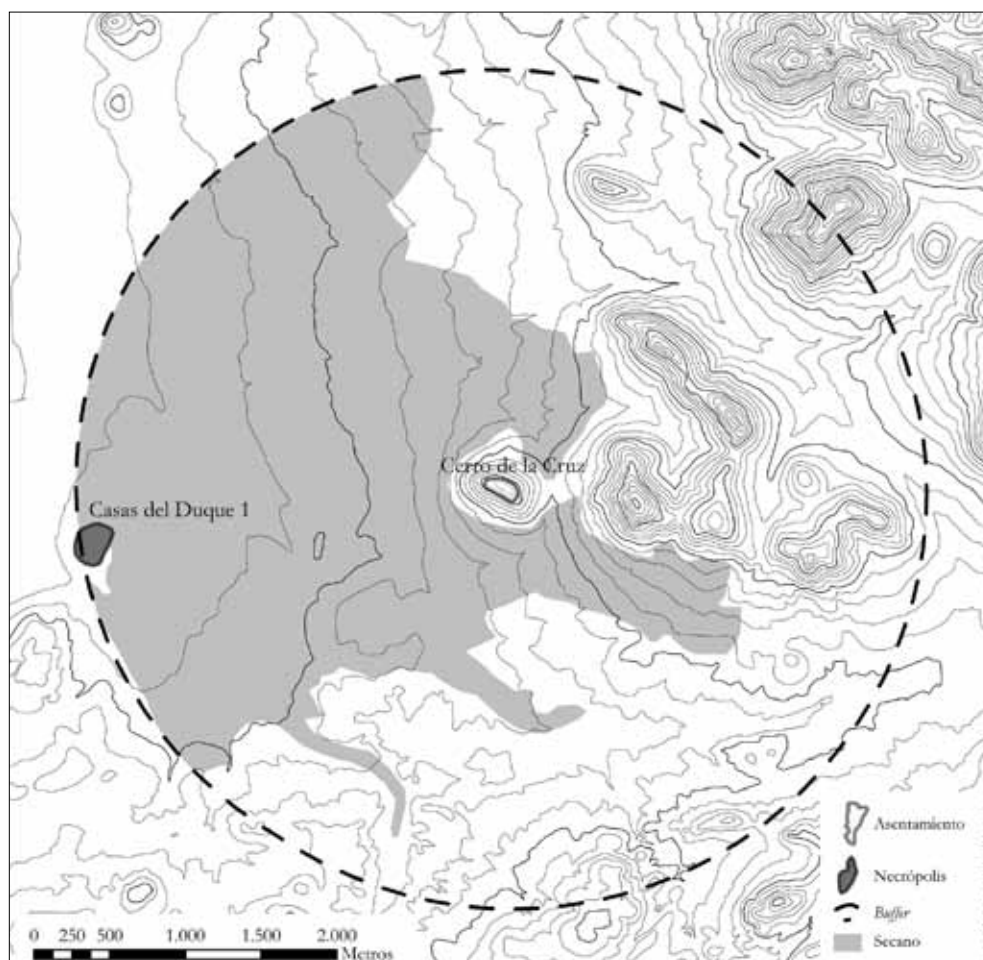
De todo ello extraemos, una vez más, que las cronologías más antiguas que podemos dar a las necrópolis de época clásica no van más allá de la mitad del siglo v a. C., justo cuando los *oppida* bastetanos están

empezando a resurgir de las cenizas de la crisis de finales del siglo VI a. C.

La totalidad de las necrópolis de esta época antigua se ubican a escasa distancia del *oppidum*, y, al menos durante el siglo v y primera mitad del IV a. C., no se encuentran apenas asentamientos de explotación agropecuaria fuera del espacio que delimitan las necrópolis en torno a los hábitats, por lo que estas cumplen una función delimitadora del espacio primario, de un espacio que pertenece al *oppidum* y se usa de forma directa y constante, siendo, en consecuencia, el único espacio que podríamos definir como periurbano en este momento, desarrollado en el primer momento en que el *oppidum* se estabiliza; este espacio periurbano sería, en consecuencia, el espacio desarrollado extramuros hasta el perímetro delimitado por la ubicación de la necrópolis, un espacio dedicado a todo tipo de actividades, aunque especialmente las de carácter agropecuario.

Hemos intentado desarrollar un sistema que nos permitiera calcular la superficie de cultivo de cada *oppidum* y, en consecuencia, la rentabilidad potencial para, finalmente, plantear algunas hipótesis sobre la población existente a partir de considerar la necrópolis en el papel que le acabamos de designar, como delimitadora del espacio inmediato de producción agropecuaria del *oppidum*.

FIGURA 6. Plano de Cerro de la Cruz y necrópolis.

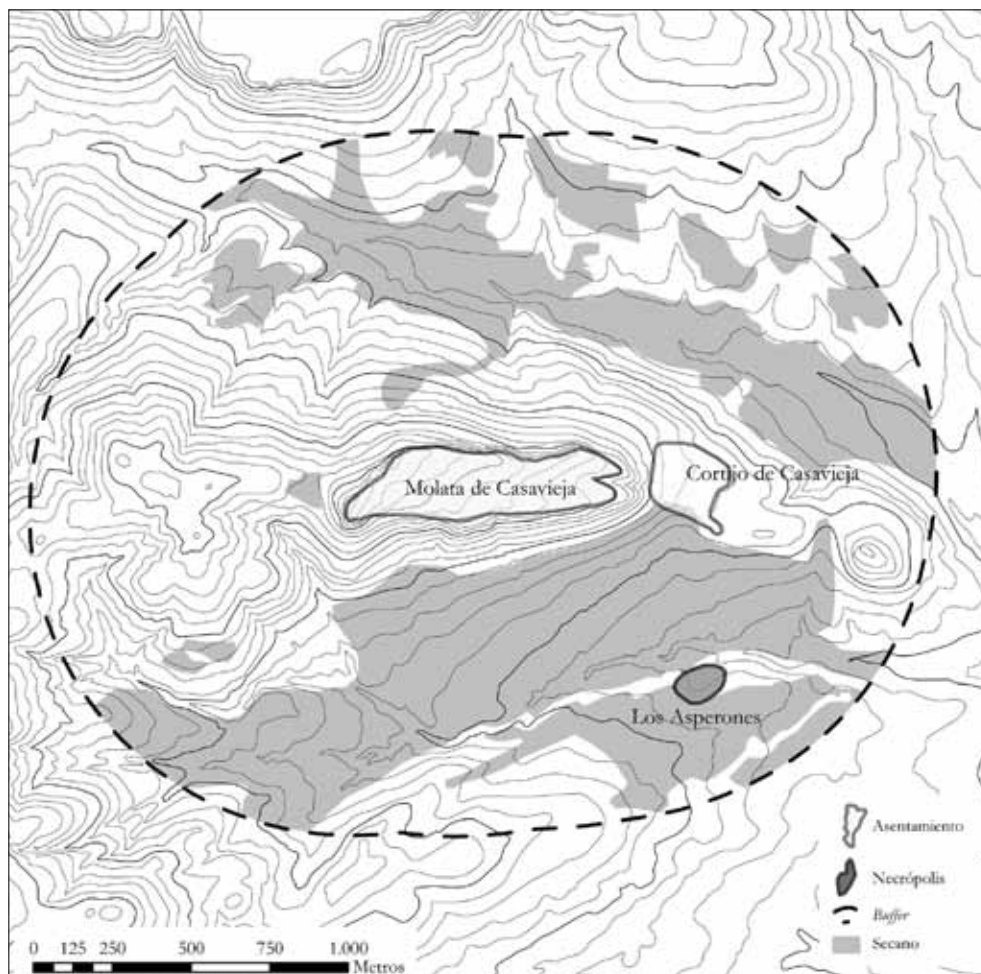

FIGURA 7. Plano de Molata de Casavieja y necrópolis.

El sistema consiste en trazar un *buffer* en torno a las murallas de los *oppida*, que alcance el punto más alejado en las necrópolis. De ese modo obtenemos una superficie en la que se puede delimitar el espacio dedicado a producción agraria. Para delimitar ese espacio aprovechamos la fotografía aérea de 1956, en la que se puede reconocer el paisaje agrario previo a la mecanización del campo andaluz en los años sesenta. El espacio agrario lo hemos dividido en función de la dicotomía regadío-secano.

Este análisis se ha realizado sobre los *oppida* bastetanos en los que conocemos la localización de sus necrópolis (Basti, Tutugi y Molata de Casavieja), añadiendo un asentamiento, Cerro de la Cruz, que no alcanza la categoría de *oppidum* nuclear por su extensión (2 hectáreas), pero cuya necrópolis sí conocemos. Este asentamiento puede servirnos para contrastar los datos de los *oppida* nucleares frente a otro tipo de asentamiento.

Para trazar las áreas de influencia de cada asentamiento hemos empleado los siguientes hitos: la necrópolis de Cerro Largo para Basti, el túmulo 136 de la necrópolis de Tutugi; la propia de Molata de Casavieja,¹ y Casas del Duque 1 para Cerro de la Cruz.

La superficie de los *buffers* obtenidos en cada asentamiento difieren mucho, desde las escasas 219 hectáreas de Basti hasta las 2.441 del Cerro de la Cruz, aunque tras valorar la potencialidad agrícola de cada área el total cultivable en los tres *oppida* es bastante parecido, en torno a las 200-210, mientras que el Cerro de la Cruz cuenta con algo menos de 700. Basti presenta una gran potencialidad agrícola en toda su área inmediata, pero las necrópolis se hallan bastante cerca del hábitat, lo que provoca que el *buffer* que se dibuja sea notablemente más reducido que en otros casos. Por su parte, Tutugi solo cuenta con los terrenos de la vega de los ríos Guardal y Huéscar, a pesar de que la necrópolis se sitúa en posición más lejana. Por último, el entorno de Molata es zona escasa de cultivo, centrada en las cuencas inmediatas de la rambla de Almaciles y del barranco del Burruezo, pero las necrópolis diseñan un espacio relativamente amplio. Es el Cerro de la Cruz el que presenta la mayor potencialidad para este momento, dada la ubicación de la necrópolis así como el alto potencial agrícola de la mayor parte de su entorno inmediato.

Para hacer una estimación de las posibilidades productivas, hemos recurrido a los datos de producción

1. No mencionaremos ni daremos indicación alguna de la necrópolis de Molata de Casavieja, de forma que no facilitemos su posible expolio.

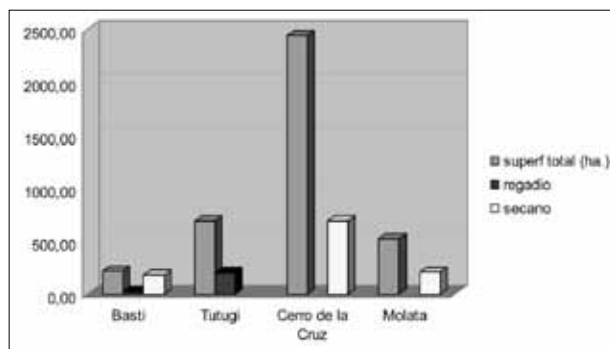

FIGURA 8. Gráfica de las superficies agrícolas de los principales yacimientos.

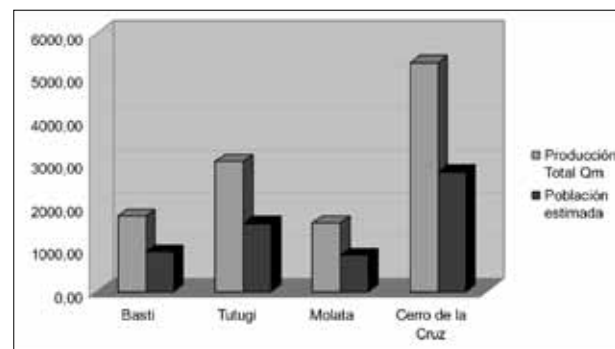

FIGURA 9. Gráfica de la producción agrícola y población potencial de los principales yacimientos.

de trigo de la Junta Consultiva Agronómica de 1914, 1915 y 1919, de los que se desprende que el rendimiento medio en Granada para el cultivo de trigo fue de 772 kg por ha para el secano, y de 1.488 kg por ha para el regadío. Hay que hacer notar que el rendimiento medio actual del trigo en la comarca de Baza es de 1.000 kg para secano y 3.000 kg para regadío.

Con esos datos obtenemos la producción total potencial de cada uno de los asentamientos. El mayor productor es el Cerro de la Cruz, (5.326 quintales métricos), y los menores, Basti (1.753 qm) y Molata (1.602 qm); en medio quedaría Tutugi (3.030 qm), puesto que hemos estimado hipotéticamente que todo el terreno agrícola estaría en regadío, lo cual no podemos demostrar todavía con datos históricos o arqueológicos.

Estas magnitudes productivas nos permiten hacer una aproximación al número de habitantes que estos asentamientos podrían sostener en esa fase cronológica concreta. Estimar el consumo medio de trigo por persona y año en los siglos v-iv a. C. se antoja complicado, pero utilizando las series históricas más antiguas de la FAO (1961, estadísticas del FAOSTAT) consideramos que el consumo de trigo de Marruecos² en esa fecha nos puede servir para hacer un cálculo.

Las estimaciones arrojan un resultado de entre 800 (Basti y Molata) y 1.600 (Tutugi) habitantes para los *oppida* principales, mientras que el Cerro de la Cruz podría sostener hasta 2.700 habitantes, cifra que a todas luces es mayor que lo que la superficie del recinto podría contener y totalmente indefendible habida cuenta de su tamaño, por lo que deberemos considerar que este asentamiento podría haber exportado buena parte de su excedente agrícola, ya que siguiendo la tónica de su tamaño (un tercio de la superficie media de los *oppida* bastetanos) no debería superar los 400 habitantes, con lo que sus necesidades productivas podrían calcularse en unos 768 quintales, existiendo un resto de 4.558 quintales que se destinarían a otros campos; el primero de ellos debería estar relacionado con el

consumo de la población de Molata de Casavieja, que necesitaría 1.607 quintales métricos, lo que nos arrojaría un excedente final de 2.951 quintales métricos que se destinarían a consumo no humano del *oppidum* (ganadería y comercialización, fundamentalmente).

Esto nos llevaría a considerar el tipo de relación que mantendrían ambos *oppida*, Molata y el Cerro de la Cruz, cuyo nivel de dependencia debería ser muy elevado, hasta el punto de que podríamos considerar que ambos se complementan, estando el primero estrechamente relacionado con la explotación pecuaria de su entorno y el segundo produciendo lo suficiente para mitigar las necesidades agrícolas de ambos asentamientos.

Hay que entender que estamos hablando de una estimación sobrevalorada, puesto que hemos empleado toda la potencialidad agrícola posible de las áreas en 1956 y que los cálculos de rendimiento agrícola son de principios del siglo xx, y en consecuencia es bastante más que probable que estos valores fueran menores en época ibérica, por lo que damos a estos un valor estimativo y relativo.

5. La expansión del territorio y los santuarios bastetanos

A partir del siglo iv a. C., como se ha analizado en diversas ocasiones (Adroher y López 2001-2002), se inicia un proceso que ha sido definido como colonización agrícola por homógenes a la estudiada por diversos autores respecto a la fenicia, cuatro siglos antes.

El elemento que caracteriza este proceso desde el punto de vista urbano consiste en la territorialización de espacios mucho más alejados del centro nuclear de población, creando un espacio reticulado con nódulos que, sin necesidad de ser equidistantes, se distribuyen por un territorio de forma homogénea no ya espacialmente, sino teniendo en cuenta otras variables, especialmente la relacionada con la productividad agrícola;

2. El consumo de trigo en Marruecos para 1961 es de 191,50 kg por persona y año, el índice más alto de la zona mediterránea para ese momento. Suponemos que el consumo de trigo debió de ser mayor en la antigüedad.

es, además, durante los siglos V y IV a. C. cuando empieza a generalizarse el uso del hierro aplicado a la fabricación de herramientas agrícolas (v., entre otros, y con buena bibliografía, Rovira 1999) por lo que es precisamente cuando se incrementa la productividad de las tierras, lo que unido a la expansión del territorio de control del *oppidum* nos permite considerar dos cosas: en primer lugar, la mayor cantidad en el consumo de alimentos para el conjunto general de la población, y, en segundo lugar y unido a ello, un importante incremento de la población contenida en el territorio del *oppidum*, el cual no puede físicamente contener la presión demográfica que se está generando, fundando diversos modelos de poblados cada vez más alejados del centro nuclear.

En este sentido, incluso el espacio primario del *oppidum* se ve desbordado, de modo que las necrópolis construidas en la centuria anterior necesitan ellas mismas también reinterpretarse desde el punto de vista ideológico, perdiendo ese valor simbólico de carácter territorial.

Confluyen en este momento tres factores importantes:

1. Las necrópolis han perdido la función de delimitación territorial, y por tanto, debe crearse otro hito espacial que siga cumpliendo ese papel para las nuevas definiciones de espacios.

2. A partir del siglo IV y muy especialmente durante el siglo III a. C., se está empezando a formalizar una importante diferencia entre el territorio inmediato y el territorio político.

3. El territorio político, salvo en contados casos, como podría suceder con el santuario de El Pajarillo, no parece que se haya simbolizado con hitos de carácter sagrado de forma notable próximos al concepto de verdadera frontera, al menos en el caso de la tribu bastetana.

La respuesta se concretiza en la creación de los santuarios ibéricos bastetanos, sobre los cuales hablamos anteriormente (v. *supra*). A partir del siglo IV y sobre todo durante el siglo III a. C., coincidiendo con el ritmo de expansión consecuente con la colonización agrícola de los grandes *oppida* nucleares, se generaliza la existencia del santuario al aire libre disperso en un paisaje que cada vez se antropiza con mayor rapidez.

Los santuarios, puesto que no están representados por estructuras inmuebles, son fácilmente creados y distribuidos, cumpliendo funciones diversas dependiendo de la necesidad de territorializar un espacio de una forma u otra. Podríamos decir que se trata de hitos paisajísticos fácilmente móviles. Por tanto, juegan un papel de simbolización del territorio, y tras el desbordamiento del espacio primario de la fase anterior (que viene a situarse en un radio aproximado de un kilómetro entorno al núcleo de población) delimitado por la ubicación de las necrópolis, son los santuarios situados en los entornos inmediatos al poblado los que disponen una nueva forma de simbolización de este espacio primario del *oppidum*. Hasta tal punto es así que todos los casos de santuarios bastetanos de este tipo que hemos localizado hasta el momento se ubican en los principales caminos de acceso al centro de población, a una distancia mayor que las necrópolis, por lo que ese espacio primario, ese espacio periurbano se ha duplicado, lógicamente, como consecuencia de la multiplicación del potencial demográfico que se desarrolla entre los siglos V y III a. C. Este sería el caso de los santuarios tipo Perchel en Basti, ubicado ya a un kilómetro y medio del *oppidum*, duplicando en consecuencia el espacio ocupado por ese territorio primario.

Ese desbordamiento que ha sufrido el espacio primario del *oppidum* se refleja en esta ampliación de la cantidad de espacio directamente ocupado por el mismo, apareciendo cada vez más aldeas, casas aisladas y

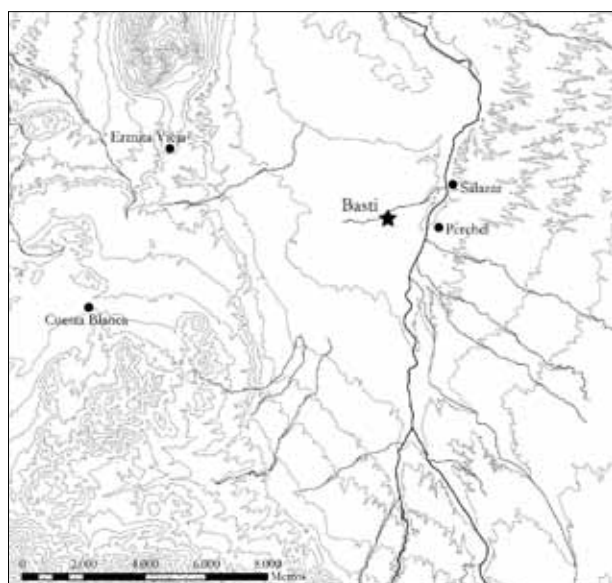

FIGURA 10. Territorio de Basti y santuarios.

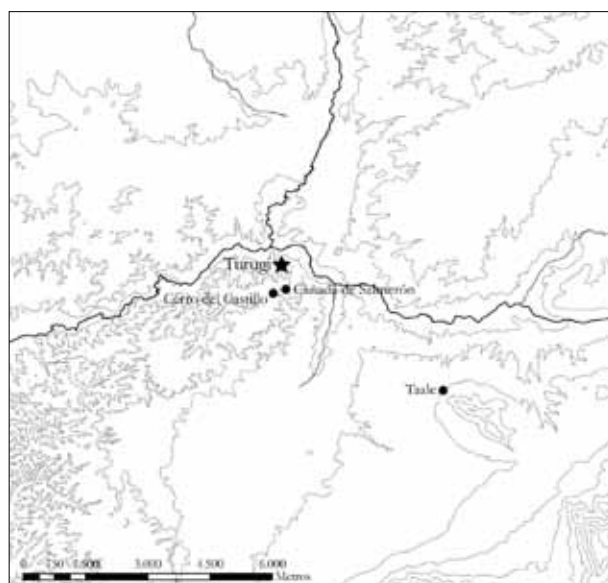

FIGURA 11. Territorio de Tutugi y santuarios.

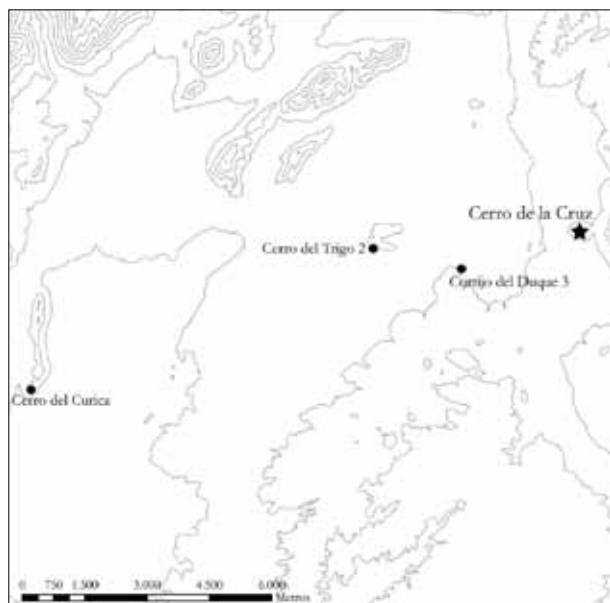

FIGURA 12. Territorio de Cerro de la Cruz y santuarios.

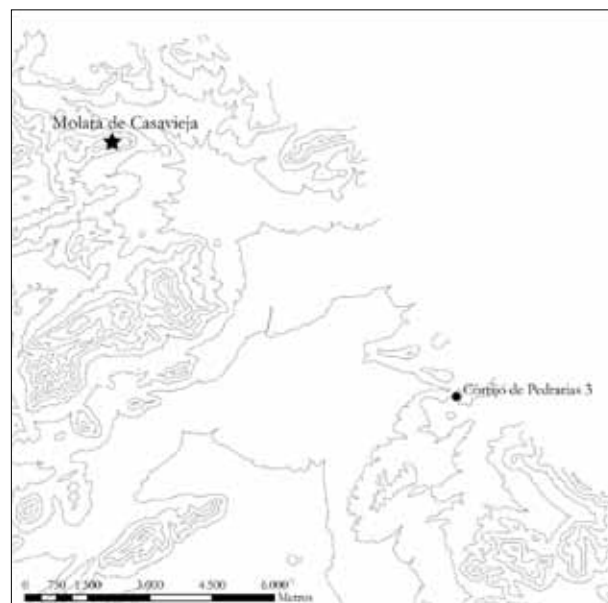

FIGURA 13. Territorio de Molata de Casavieja y santuarios.

centros de transformación (principalmente alfares) en el entorno inmediato.

Ese nuevo espacio presenta una utilización distinta a la fase anterior; frente una especialización relacionada con la explotación primaria (fundamentalmente actividades agropecuarias), nos encontramos con una mayor variabilidad e intensidad en la acción antrópica; de hecho, parte de este espacio se pierde desde el punto de vista de la producción primaria, ya que la actividad constructiva (que sí podríamos considerar como propiamente periurbana) que se lleva a cabo en estas zonas provoca una pérdida de terreno dedicado previamente a la agricultura y a la ganadería.

Ese espacio, más urbano que nunca, pero situado en las inmediaciones de la muralla, al exterior de las mismas, precisa de una redefinición funcional y, en consecuencia, simbólica. Las necrópolis han quedado englobadas en este espacio, ellas mismas forman parte del paisaje periurbano; por tanto, no pueden seguir manteniendo el sentido de hitos delimitadores.

Ese nuevo modelo de hito que supone el santuario bastetano al aire libre no es, ni mucho menos, la única función que soportan este tipo de santuarios, ya que a falta de un estudio más profundo, estos pueden presentar una fenomenología locacional muy variada, que no será objeto de estudio en el presente trabajo.

De hecho, también se utilizan para delimitar el territorio político del *oppidum*; existe un nutrido grupo de santuarios que se disponen a una decena de kilómetros de su centro emisor; es el caso de Pedrarias para Molata de Casavieja, el mismo y Cerros del Curica para el Cerro de la Cruz, Taale para Tutugi, y Cuesta Blanca para Basti. A esa distancia nos encontramos que se han definido de forma total los espacios políticos de control de las aristocracias de los *oppida* bastetanos.

Granada-Baza, mayo de 2010

6. Bibliografía

- ADROHER, A. M. 1991: *Cerámica de barniz negro en Andalucía Oriental*, Granada.
- 2005: «Un nou model de sacralitat ibèrica: els espais rituals bastetans», *Cota Zero* 20, 5-9.
- ADROHER, A. M.; CABALLERO, A. 2008: «Los santuarios al aire libre en el entorno de *Basti* (Baza, Granada)», en: Adroher, A. M.; Blánquez, J. (eds.), *1.º Congreso Internacional de Arqueología Ibérica Bastetana*, Serie Varia 8, 215-228.
- ADROHER, A. M.; LÓPEZ, A. 1992: «Reinterpretación cronológica de la necrópolis ibérica del Cerro del Santuario (Baza, Granada)», *Florentia Iliberritana* 3, 9-37.
- 2001-2002: «Pasado, presente y futuro de las investigaciones sobre el mundo ibérico en las altiplanicies granadinas», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 43-66.
- ADROHER, A. M.; LÓPEZ, A. (eds.) 2001: *Excavaciones arqueológicas en el Albaicín (Granada). 1. El Callejón del Gallo*, Granada.
- ADROHER, A. M.; LÓPEZ, A.; PACHÓN, J. A. 2001: «Granada arqueológica. La cultura ibérica», *Los Libros de la Estrella* 11, Granada.
- ADROHER A. M. *et al.* 2000: «Impacto romano sobre la ocupación del territorio del campo de Bugéjar (Puebla de Don Fadrique, Granada)», *CVDAS* 1, 159-186.
- 2004: «Protohistoria», en: Adroher, A. M.; López, A. (dirs.), *El territorio de las altiplanicies granadinas entre la prehistoria y la edad media. Arqueología en Puebla de Don Fadrique (1995-2002)*, Sevilla, 95-134.
- ARRIBAS, A. 1967: «La necrópolis bastitana del Mirador de Rolando (Granada)», *Pyrenae* 3, 67-105.

- BARSKY, A. 2005: «El periurbano productivo, un espacio en constante transformación. Introducción al estado del debate, con referencias al caso de Buenos Aires», *Scripta Nova* 194 (36).
- BARTUREN, F. J. 2008: «Iliberri», en: Adroher, A. M.; Blánquez, J. (eds.), *1.º Congreso Internacional de Arqueología Ibérica Bastetana*, Serie Varia 8, 267-286.
- CABALLERO, A. 2008: «Basti ibérica», en: Adroher, A. M.; Blánquez, J. (eds.), *1.º Congreso Internacional de Arqueología Ibérica Bastetana*, Serie Varia 8, 299-315.
- CEBRIÁN, R. 2002: *Antigüedades e inscripciones (1748-1845). Catálogo e índices de la Real Academia de la Historia. Gabinete de Antigüedades*, Madrid.
- CHAPA, T. 2008: «Escultura y definición de áreas culturales: el caso de la Bastetania», en: Adroher, A. M.; Blánquez, J. (eds.), *1.º Congreso Internacional de Arqueología Ibérica Bastetana*, Serie Varia 8, 29-50.
- EL AMRANI PAAZA, T. 2005: «Apuntes para una clasificación de los vidrios de núcleo de arena del Museo Arqueológico y Etnológico de Granada», en: Vílchez, C.; Torre, I. de la; Adroher, A. M., *Los vidrios griegos en Granada*, Granada, 107-121.
- GIL, S. 2009: «La sociedad y sus ajuares. La necrópolis ibérica de Baza 40 años después», *@rqueología y Territorio* 6, 107-121.
- GONZÁLEZ URRUELA, E. 1987: «La evolución de los estudios sobre áreas periurbanas», *Anales de Geografía de la Universidad Complutense* 7, 439-448.
- MARÍN, N. (ed.): *Baza y su comarca durante la época romana*, Granada.
- PEREIRA, J. et al. 2004: *La necrópolis ibérica de Galera (Granada)*, Madrid.
- PÉREZ, C. 1999: «Memoria de gestión de las actividades arqueológicas de la provincia de Granada, 1995», *Anuario Arqueológico de Andalucía* 1/1995, Sevilla.
- PRESEDO, F. 1982: «La Necrópolis de Baza», *Excavaciones Arqueológicas en España* 119, Madrid.
- RAMOS, A. et al. 1999: «La estatua funeraria de la necrópolis ibérica de Basti en Cerro Largo: un patrimonio histórico en construcción», en: San Martín, C.; Ramos, M. (coords.), *El guerrero de Baza*, Granada, 9-32.
- ROVIRA, M.ª C. 1999: «Aproximación a la agricultura protohistórica del nordeste de la península Ibérica mediante el utillaje metálico», en: Buxó, R.; Pons, E., *Els productes alimentaris d'origen vegetal a l'Edat del Ferro de l'Europa Occidental: de la producció al consum*, Girona, 1998, Girona, 269-280.
- SÁNCHEZ, A. 2005: «Santuarios ibéricos en la Bastetania», *@rqueología y Territorio* 2, Granada, 65-80.

L'ÉVOLUTION URBAINE ET PÉRIURBAINE DE LA VILLE PUNIQUE D'IBIZA

Joan Ramon
Consell Insular d'Eivissa

Résumé

Pendant des décennies, la connaissance de la ville phénicienne et punique d'Ibiza n'a été qu'une simple page en blanc, car l'archéologie insulaire, qui débute au ^{xx}e siècle, avait comme seul objectif la collecte d'objets adaptés à une présentation muséale, selon les conventions courantes de l'époque. De surcroît, la continuité de l'occupation de la ville jusqu'à nos jours était un deuxième élément, non moins lourd, pour décourager les archéologues face à cette question ; elle explique en même temps le désintérêt pour l'archéologie urbaine. En revanche, la situation a changé considérablement à partir des années 80 grâce au développement des fouilles préventives et de sauvetage, à tel point qu'il est possible d'affirmer qu'Ibiza, malgré les considérables lacunes qui restent encore à combler, est aujourd'hui parmi les villes phéniciennes et puniques les mieux connues de l'extrême Occident. Le présent travail vise à fournir une synthèse analytique des données récentes, qui fait émerger un monde nouveau : une séquence évolutive depuis le début du ^{vi}e siècle av. J.-C. ; les principaux traits urbanistiques et topographiques ; l'extension considérable de la ville aux ^ve - ⁱⁱe siècles av. J.-C. ; les éléments clés de la ville, comme les ports, les murailles et les quartiers urbains, ainsi que d'autres, comme les deux possibles sanctuaires ou la grande nécropole du Puig des Molins, qui sont à considérer comme structures périurbaines, c'est du moins ce qui ressort des quelques informations fournies par les sources textuelles conservées.

Mots clé: Ibiza, murailles, quartiers urbains, sanctuaires périurbains, époque phénicienne punique.

Abstract

For decades our knowledge of the Phoenician and Punic town of Ibiza was a blank page. This was because the sole objective of the archaeology of the islands, which dates from the beginning of the 20th century, was to collect objects suitable for museum exhibition according to the conventions of the time. Moreover, the continuous occupation of the town until the present day was a second, although no less onerous, contributing factor to definitively discouraging archaeologists faced with this question and, at the same time, explains the lack of interest in urban archaeology. However, the situation has changed considerably since the 1980s, thanks to the increase in rescue and preventive excavations, to the extent that it is possible to say, despite the considerable gaps remaining to be filled, that Ibiza is today among the best known Phoenician and Punic towns in the western Mediterranean. This study aims to provide an analytical synthesis of recent data that have revealed to us a new world: an evolutionary sequence from the beginning of the 6th century BC; the main urban and topographical features; the spread of the town between the 5th and 2nd centuries BC; and the key elements of the town, such as the ports, the walls and the urban quarters, as well as others such as the two possible shrines or the large necropolis of Puig des Molins, which are considered to be periurban structures, always in relation to the information provided by the preserved written sources.

Keywords: Ibiza, walls, urban quarters, periurban shrines, Phoenician-Punic period.

Présentation

Dans l'état actuel des connaissances sur la ville punique d'Ibiza – qui, comme on va le voir, est encore très lacunaire –, il est sans doute risqué de parler de l'urbain et du périurbain dans les termes fixés par les organisatrices du colloque, les Drs. C. Belarte et R. Plana, que nous profitons pour remercier vivement pour leur gentillesse.

Nul doute, en accord avec ce que dit Timée, un écrivain grec à peu près contemporain, qu'Ibiza était une ville dotée de fortifications puissantes à l'époque punique. Toutefois, la question n'est pas résolue et il est difficile d'identifier physiquement et topographiquement le tracé de l'enceinte, ce qui limite considérablement l'analyse des données archéologiques par rapport à un « dehors » et à un « dedans ».

En dépit de cette réalité, certes très contraignante, d'autres considérations semblent possibles, en particu-

lier celles qui visent à définir les secteurs urbains – et non strictement urbains – et leur évolution dans le temps.

1. La ville punique selon la littérature ancienne

Pas très abondants, les textes classiques qui font référence à *ybšm* phénicienne punique, puis à l'*Ebusus* romaine, livrent en général des informations anecdotiques, n'apportant que très exceptionnellement des descriptions sur son aspect physique. Le seul texte qui fournit des renseignements est le paragraphe V. 16 (*Bibl. Hist.*) de Diodore de Sicile, dont il faut retenir ce qui suit : « elle a une ville appelée Ebesos, colonie des Carthaginois. Elle a aussi des ports importants, de considérables parements de murailles et un grand nombre de maisons bien construites [...] ; sa fondation eut lieu cent-soixante ans après celle de Carthage ». On peut encore citer un extrait de Tite-Live

FIGURE 1. Paléotopographie de la partie méridionale de l'île d'Ibiza et localisation de Sa Caleta et de la baie d'Ibiza (Ramon 2005).

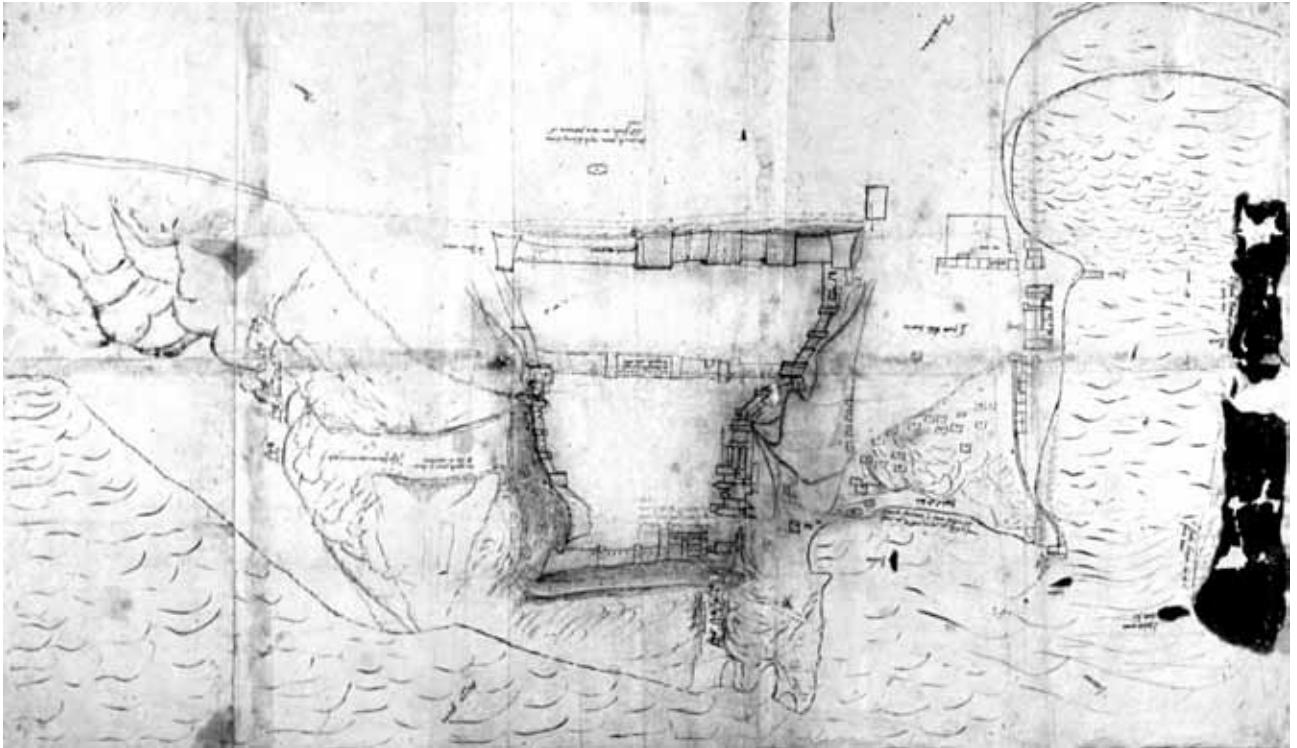

FIGURE 2. Carte M.P., D.I-37 des Archives Générales de Simancas, relevée vers 1554. On voit, représentés au centre, les remparts médiévaux et le Puig de Santa Llúcia, où il y a un ensemble de maisons isolées ; à droite et en noir, les îles Plana, Grossa et Botafoç (de haut en bas) ; à gauche, le Puig des Molins. Il faut noter que les proportions de la baie sont trop réduites par rapport à la situation réelle.

(*Ab urb. cond.*, xxii, 20, 7), qui est à situer précisément au début de la deuxième Guerre Punique, l'an 217 av. J.-C. : « À partir d'ici, la flotte chargée de butin arriva à Loguntica. Et non seulement elle suivit la côte du continent, mais elle partit vers l'île d'Ebusus. Là, après avoir attaqué pendant deux jours, inutilement et avec un très grand effort, la ville qui est la capitale de l'île, quand ils se rendirent compte que le temps passait en vain, [...] ».

Le récit de Diodore est donc le seul qui, au cours de l'Antiquité, apporte des informations, bien que réduites, sur la structure physique de la ville punique d'Ibiza. Si on accepte, ce qui est vraisemblable, que ce passage a été copié de Timée de Tauromenium (c. 345-250 av. J.-C.), cela signifie que la ville possédait au IVe siècle av. J.-C. une fortification puissante, des ports importants et, enfin, un nombre considérable de maisons bâties de façon remarquable. Quant à Tite Live, et en dépit de son silence sur la manière dont Ibiza déployait sa défense, le fait que l'armée romaine ait abandonné le siège après deux jours inutiles confirme de manière indirecte l'information de Timée, à propos de l'existence d'une ville bien fortifiée.

2. La ville punique dans l'imaginaire historique traditionnel

La vision traditionnelle sur la ville d'Ibiza – revêtue d'une nuance presque intemporelle par les érudits

et les historiens locaux – a été longtemps fondée sur une planimétrie et une cartographie historiques, dont les documents les plus anciens connus et/ou conservés datent du milieu du XVIe siècle, époque où, dans un contexte historique de plus en plus hostile, il s'est avéré nécessaire de rénover les fortifications médiévales qui protégeaient la ville.

L'objectif principal de ces cartes était, non seulement de recenser l'état de l'ancien rempart hispano-arabe d'origine et les nouveaux projets de construction d'une nouvelle fortification, mais aussi de reproduire les traits majeurs de la topographie, où s'inséraient les systèmes défensifs. Cette documentation, déjà relativement abondante au XVIe siècle, augmente considérablement au XVIIIe siècle. La première carte connue de la ville, datée de 1554 (*MP, DI-37*, Archive Générale de Simancas) (fig. 2), montre une large baie ainsi que des îlots à l'est (Plana, Grossa) qui sont encore bien séparés de la côte, cette dernière étant beaucoup plus proche que dans l'Antiquité. Elle montre aussi, au sud de la baie, le Puig de Vila et son appendice occidental, le Puig des Molins. Le plan schématisé des murailles médiévales est particulièrement significatif, car elles formaient, tout en assurant une connexion avec les fortifications de la casbah, trois anneaux superposés sur le flanc ouest de la colline, dont le plus bas était situé près du port ancien (actuel boulevard de Vara de Rey). À l'extérieur de la fortification, il n'y a qu'un petit groupe de maisons dispersées sur le Puig de Santa Llúcia.

FIGURE 3. Vue partielle d'une des nombreuses cartes du XVIIIe siècle qui montrent nettement la transition brusque existant du côté occidental entre la ville fortifiée et la campagne. Les quartiers urbains *extra muros* sont ceux de Sa Penya et de La Marina (R. Santander, 1763, CGE, Eivissa 187).

Le nouveau projet de fortification, dont la construction ordonnée par Philippe II s'est déroulée entre 1555 et 1585, a entraîné une transformation importante de la ville. Si l'on exclut les développements urbains des XVIIIe et XIXe siècles du côté nord-est (Sa Penya, La Marina, Poble Nou), la ville fortifiée marquait à cette époque une transition brusque entre espace urbain et espace rural à l'ouest et au nord-ouest (fig. 3 et 4). Cette transition est restée inchangée jusqu'aux premières décennies du XXe siècle, comme le témoignent les photographies conservées.

Cette vision a fortement influencé les érudits et les professionnels de l'histoire et de l'archéologie locale – et pas seulement locale – dans le sens qu'il ne fallait pas chercher la ville ancienne en dehors des fortifications, même uniquement du rempart médiéval. Néanmoins, dans ce contexte intellectuel, l'opinion contraire d'un érudit comme Joan Román Calvet (1906, 32) est à

souligner, car il faisait référence à une ville antique qui débordait les limites de la ville de son temps.

3. Le contexte physique

Il est difficile d'expliquer la ville phénicienne punique d'Ibiza sans comprendre la paléotopographie où elle s'est implantée et développée au cours de plusieurs siècles (fig. 1 et 7-9). Pourtant, cette question n'a été intégrée dans la recherche que depuis peu d'années. On dispose, d'une part, de documents cartographiques anciens, cités auparavant, et d'autre part, d'études géophysiques récentes, qui montrent qu'en comparaison avec la situation du milieu du XXe siècle – soit juste avant la construction des infrastructures portuaires et d'autres aménagements actuels au nord et à l'ouest de la baie –, le miroir d'eau était consi-

FIGURE 4. Dessin – réalisé vers 1680 – de la ville et de la baie d'Ibiza vues du nord-ouest. On remarque encore qu'à l'ouest de la fortification de la Renaissance, il n'y avait que des champs cultivés et des maisons paysannes. La baie est représentée, avec une certaine distorsion de la réalité, comme un véritable lac marin (Ch. Pène, *Service Historique de la Marine, Château de Vincennes*).

FIGURE 5. La ville d'Ibiza, vue du nord-ouest, au début du xxe siècle. Au sommet, l'ancienne acropole et, à gauche, le Puig de Santa Llúcia avec le grand bastion de la Renaissance, au pied duquel se trouve le quartier de Sa Penya. Au centre, sur la ligne de côte, se situent les quartiers de La Marina et du Poble Nou. Une partie du Puig des Molins est visible à droite et, au premier plan, le port.

dérablement plus large au moment de la fondation phénicienne.

En ce qui concerne les études géophysiques, il faut citer notamment celle réalisée en 1989 (Schulz, Maass-Lindemann 1997), qui est en train d'être complétée par de nouvelles données du même type et par les résultats des contrôles réalisés lors des mouvements de terres liés aux travaux de construction. Quant à la cartographie historique, comme vu plus haut, seules

sont conservées les cartes élaborées à partir du milieu du xvie siècle – en particulier le document déjà mentionné *M.P., D.I.-37* (fig. 2) –, dans lequel les petites îles qui ferment la baie d'Ibiza à l'est sont encore bien éloignées de la côte, ce qui explique leur dénomination (île Plana, île Grossa et île de Botafoç). Ces îles sont représentées comme telles jusqu'au xixe siècle (*cf.*, par exemple, le document planimétrique *C. G. E. Ibiza-191*, de 1895).

FIGURE 6. Photographie aérienne de la ville et de la baie d'Ibiza, prise en 1956 par la United States Air Force. On peut voir le Puig d'en Valls au nord, les îles Plana, Grossa et Botafoç (de haut en bas) dans la partie basse et du côté centre-droit, ainsi que le Puig de Vila et le Puig des Molins à gauche.

Par conséquent, la baie d'Ibiza avait, pendant l'Antiquité, un plan polylobé qui partait de l'actuel boulevard Vara del Rey, continuait par la rue de Madrid (un axe devenu pratiquement fossile) et passait très près du versant méridional du Puig d'en Valls, jusqu'à atteindre la côte rocheuse de la pointe des Andreus. Les îles évoquées précédemment, situées au centre de cette large baie, devaient former à l'origine un seul îlot allongé, séparé plus tard en deux parties à cause de l'érosion marine (île Plana et île Grossa), tout comme le rocher nommé Es Botafoc. Il faut mentionner également la présence, sur les rives nord et est de la baie, de nappes d'eau douce, fort utiles pour l'agriculture, et de cours d'eau importants qui ont contribué à accélérer la sédimentation de la zone.

Du côté méridional, le Puig de Vila devient l'élément-clé du paléopaysage : il s'agit d'un relief de calcaires pliés et de dolomites du Secondaire, un massif dont le *vertex* se situe à une cote de 84 m, avec des pentes abruptes au nord qui s'étirent jusqu'au bord méridional de la baie. Le Puig de Santa Lucia n'est en réalité qu'un promontoire qui se prolonge vers le nord-est dans la mer, avec une hauteur maximale actuellement conservée de 31 m. Le relief du Puig de Vila, au sud, est ondulé jusqu'à la pointe de Joan Esquerrer, où l'érosion marine a formé des falaises surplombant la mer, parfois à une hauteur considérable ; l'érosion a également affecté une partie importante de la côte du levant, qui finit par la pointe de Sa Torreta. À l'ouest, le Puig de Vila est prolongé par le massif de Puig des Molins, formé de trois collines, dont la plus haute (52 m) est celle de l'est, rattachée au Puig de la Vila. La colline centrale, haute de 46 m, présente sur son versant nord la célèbre nécropole de Puig des Molins. Enfin, la colline occidentale a 40 m d'altitude.

4. L'évolution urbaine et périurbaine de la ville punique d'Ibiza

Il ne s'agira pas ici d'analyser en détail l'ensemble des données sur la ville punique d'Ibiza qui ont été livrées par l'archéologie depuis trente ans. En attendant des études plus ponctuelles, certains travaux recensent l'essentiel des données (notamment Ramon 2010). Par conséquent, il sera question maintenant de résumer les aspects susceptibles d'éclairer la question de l'urbain et du périurbain, de même que l'évolution des deux concepts.

L'époque initiale (c. 600 à 530 av. J.-C.) (fig. 7)

Des informations archéologiques, encore réduites, mais très significatives, attestent la présence de l'habitat de cette étape dans différents endroits du Puig de Vila, ce qui permet de proposer une esquisse préliminaire sur la question urbaine ou proto-urbaine.

Au sommet du Puig de Vila (fig. 7, n° 5), la présence de structures de cette époque initiale est avérée

grâce aux découvertes récentes qui ont eu lieu dans un espace ovale situé entre 70 et 84 m d'altitude, sur lequel on reviendra plus tard. Malheureusement, ce secteur a été fort remanié, déjà à l'époque punique, comme on le verra ci-dessous, mais aussi plus tard à partir de l'époque médiévale, voire de l'étape byzantine, avec la construction de forteresses qui ont fonctionné, avec quelques modifications, jusqu'à la construction des remparts de la Renaissance. L'édifice de la cathédrale, qui prolonge vers l'est l'espace décrit précédemment, en faisait probablement aussi partie.

Malgré cela, des fouilles préventives en cours depuis 2009 ont été réalisées à l'occasion d'importants travaux de réhabilitation des bâtiments médiévaux et modernes, qui forment l'ensemble construit appelé actuellement « Le château » ; ces fouilles ont mis au jour, dans les secteurs dits « la place d'armes » et « la Maison des Gouverneurs », des vestiges architecturaux et urbanistiques dont les plus anciens, situés directement sur la roche, remontent à l'époque initiale, voire au moment de fondation de la ville, soit vers 600 av. J.-C. Il s'agit de diverses pièces rectangulaires construites avec des murs en parpaings irréguliers, dont certains ont une largeur importante ; une rue possible, très étroite, a été également repérée. En tout cas, cette documentation encore en cours d'étude semble montrer l'existence d'un secteur d'habitat.

Un autre secteur concerné par l'habitat primitif est la rue de Sainte Marie, située juste en bas de la cathédrale. Les fouilles réalisées ici au début des années 90 ont découvert des inhumations d'enfants (fig. 7, n° 6) datables de cette époque (Gurrea et Ramon 2000), dont les remblais terreux contenaient du mobilier céramique identifié comme des déchets domestiques. Un secteur funéraire existait donc sur la partie haute de l'acropole, d'une étendue encore inconnue, ce qui suggère que ce secteur n'était pas urbanisé.

Pour ce qui est de l'implantation sur les pentes rocheuses qui font face à la baie et aux ports, presque au pied de la colline (à 5-10 m environ), les découvertes récentes réalisées dans le bastion de Saint Jean sont révélatrices (fig. 7, n° 7). Les données sont encore en cours d'étude, mais les indices connus confirment l'existence d'un secteur habité et de restes de murs puissants (Gurrea et Martín 1999).

Si le noyau urbain ou proto-urbain primitif est encore difficile à cerner, malgré la possibilité d'une ville déjà grande dès le moment de sa fondation, d'autres informations portent sur le territoire de la proche périphérie : d'une part, les découvertes isolées effectuées au sud et à l'ouest ; d'autre part, la nécropole de Puig des Molins et le prétendu sanctuaire de l'île Plana.

Quand aux découvertes isolées alentour, des fragments de céramique archaïque, en particulier des amphores et des cruches, ont été recueillis au début des années 80 sur les pentes rocheuses et arides de l'extrême sud du Puig de Vila (fig. 7, n° 4), un secteur fortement arasé, ce qui pourrait expliquer la dispari-

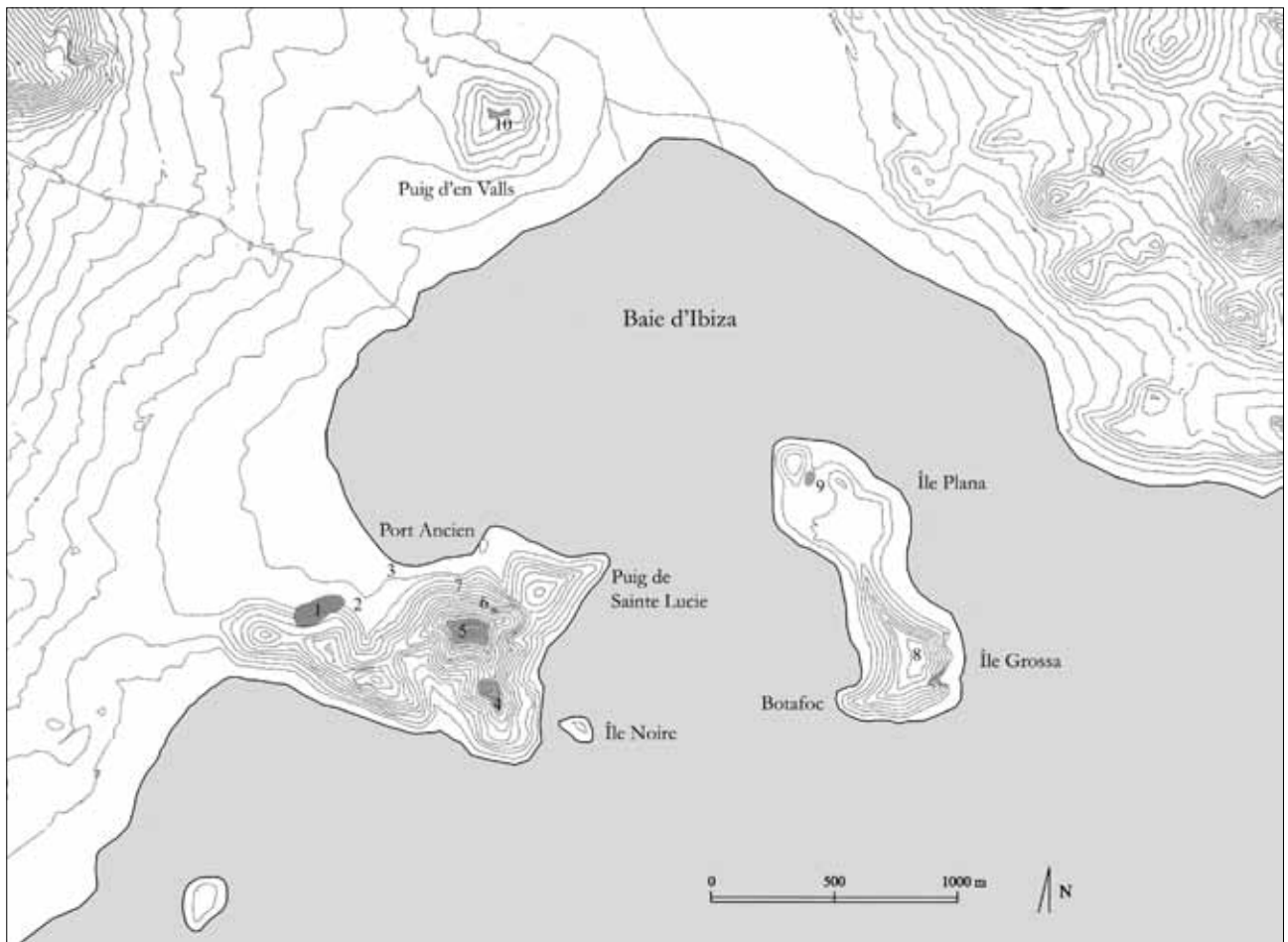

FIGURE 7. Reconstruction paléotopographique de la baie d'Ibiza (Ramon 2005), qui comprend la localisation des principaux sites archaïques (600-525 av. J.-C.) cités dans le texte : 1 : nécropole archaïque du Puig des Molins ; 2 : lieu de découverte d'un lot de céramiques archaïques ; 3 : autre mobilier archaïque isolé ; 4 : pointe de n'Esquerrer ; 5 : acropole ; 6 : rue de Sainte Marie ; 7 : découvertes archaïques du bastion de Saint Jean ; 8 : île Grossa ; 9 : île Plana, 10 : Puig d'en Valls.

tion des structures archéologiques (Ramon 1981a). D'un point de vue topographique, l'endroit se place à 350 m de distance du sommet de l'acropole, ce qui suggère une activité ou une implantation particulière, qui reste bien sûr inconnue.

La nécropole de Puig des Molins, très célèbre en raison de l'énorme concentration d'hypogées datant des ^v^e et ^{iv}^e siècles av. J.-C., comprend un secteur funéraire plus ancien, d'époque archaïque (fig. 7, n° 1), comme cela a été mis en évidence dans les années 80 (Ramon 1981a ; Gómez *et al.* 1990, etc.). Il est situé au pied du versant nord et nord-ouest du promontoire central du massif qui porte ce nom, et les sépultures s'étendent sur une superficie supérieure à 12 000 m². Le calcul des tombes par m² (Ramon 2005, 120) fournit des chiffres proches à 25 ensevelissements pour 100 m², à répartir entre deux ou trois générations, ce qui permet d'estimer la présence sur place de 2.000 - 2.500 personnes. Cette évaluation tend à montrer que le premier établissement n'était pas qu'un simple comptoir, comme on l'a dit pendant longtemps. D'autre part, il est intéressant de noter que le rapport topographique existant entre la nécropole

archaïque et le centre habité répond au standard du monde phénicien de l'extrême Occident (fig. 7).

À proximité de la nécropole d'incinération, près de la limite orientale et en position secondaire, un dépôt a été mis au jour (fig. 7, n° 2) (Gómez *et al.* 1990 ; Ramon 1994), composé uniquement de céramiques dont la nature n'est pas funéraire, mais plutôt domestique, voire industrielle. Dans le premier des cas, la présence de ce mobilier pourrait être rattachée à une activité périurbaine qui reste d'interprétation délicate, par manque de données précises.

Quant à l'île Plana (fig. 6 et 7, n° 9), il faut souligner pour le moment que la chronologie initiale des éléments cultuels découverts au début du ^{xx}^e siècle remonte à une période antérieure au milieu du ^{vi}^e siècle (Ramon 1994), contemporaine donc des vestiges décrits plus haut. De toute façon, puisque leur chronologie se prolonge dans le temps, au moins jusqu'au ^v^e siècle, et peut-être plus tard, nous y reviendrons plus loin.

L'ensemble des données disponibles, expliquées ici très rapidement, permet de soupçonner que l'occupation d'Ibiza, lors de sa fondation au début du ^{vi}^e siècle,

correspondait déjà à une agglomération importante. Elle devait s'étendre sur une grande partie du versant nord et nord-ouest du Puig de Vila, compte tenu des découvertes réalisées dans la partie sommitale et dans le secteur du bastion de Saint Jean. Dans ce dernier secteur, les vestiges se situent dans la partie basse de la colline, sur les ports anciens précisément. Ces deux zones explorées n'étaient bien sûr pas isolées, mais elles s'intégraient dans une structure urbaine ou proto-urbaine encore mal connue, peut-être même détruite au cours du temps.

Il est même possible que d'autres zones ou quartiers aient débordé de ce noyau nucléaire, ce qui ne serait pas étonnant, vu la grandeur de la nécropole du Puig des Molins et l'existence possible de sanctuaires périurbains, comme celui de l'île Plana.

L'époque archaïque tardive et le début de la période moyenne (c. 530 - 400 av. J.-C.)

Pour la première phase de cette époque – le dernier quart ou le dernier tiers du VIe siècle et la première moitié du Ve siècle av. J.-C. –, on dispose de très peu de données, pour l'essentiel le calcul du nombre de tombes de la nécropole de Puig des Molins, la continuité du culte sur l'île Plana et l'implantation d'un habitat possible sur le Puig d'en Valls. En réalité, on ne sait absolument rien de la ville elle-même et de ses espaces périurbains éventuels.

Au Puig des Molins, c'est le moment où commencent à paraître des tombes de type hypogée et des fosses à inhumation, mais la question de la dispersion et du nombre de sépultures, susceptible de nous renseigner sur le nombre d'habitants de la ville ainsi que sur sa taille, reste plus obscure que lors de l'étape précédente. En effet, le calcul évoqué semble hasardeux pour cette période, car il repose sur un échantillon peu consistant. Néanmoins, on peut quand même imaginer que la ville est en cours de développement et d'organisation à partir d'une structure précédente établie dans les deux premiers tiers du VIe siècle.

Le site périurbain de Puig d'en Valls (fig. 7, n° 10) reste l'un des plus énigmatiques d'Ibiza, et malgré cela, il est possible d'affirmer qu'au sommet de cette colline au profil arrondi a existé une implantation artificielle d'époque punique moyenne et tardive ; à en juger par le style de quelques terres cuites, celle-ci peut même avoir débuté avant, dès la fin du VIe ou au début du siècle suivant (Ramon 1985, 89-91). Cet établissement a attiré l'attention des premiers (et seuls) fouilleurs en 1906 (Román Calvet 1906, 25-27 ; Pérez-Cabrero 1909, 103 ; *id.* 1911, 16-18 ; Román Ferrer 1913, 122-125 ; Vives 1917, 27) ; on y reviendra plus loin.

Si dans la seconde moitié du Ve siècle la situation paraît changer, le problème principal est que les nombreux vestiges de maisons et d'autres structures repérés sur l'acropole restent difficiles à dater, ne permettant pas de confirmer leur utilisation à cette époque. En re-

vanche, l'étendue importante de la nécropole de Puig des Molins avant la fin du siècle, ainsi que d'autres aspects, comme le commerce extérieur d'Ibiza, permettent de soupçonner un accroissement quantitatif et qualitatif de la ville et de ses environs. C'est en quelque sorte le point de départ de la situation qui sera analysée par la suite.

La période moyenne et le début de la période tardive (400 - 150 av. J.-C.)

Il est préférable dans ce travail de ne pas diviser ces deux siècles et demi en phases, en raison de l'existence d'un nombre important de données qui appartiennent à cette période, mais dont le point d'ancrage précis reste encore flou. L'ensemble des informations indirectes souligne la progression du développement économique d'Ibiza, qui s'est forcément traduit par l'accroissement de la population urbaine et rurale. Ce phénomène implique à la fois le développement et le renforcement des structures urbaines et périphériques, publiques et privées. En outre, la description de Timée, évoquée précédemment, concerne cette époque.

Secteurs urbains et périurbains

Dans un travail récent (Ramon 2010), il a été proposé de diviser conventionnellement l'espace urbain et ses alentours immédiats en divers « quartiers », à partir de critères topographiques et en fonction des données archéologiques aujourd'hui disponibles. Ces quartiers sont les suivants (fig. 8 et 9) :

– L'*Acropole* (fig. 8, n° 2 et 3, fig. 9a) est le terme grec (*akropolis*) qui sera restreint à l'espace ovale supérieur du Puig de Vila, dont il a été question plus haut à propos de la topographie et de l'occupation archaïque et qui est situé entre 70 et 84 m environ. Ici, sur le flanc septentrional de l'*Almudaina* médiévale, un mur puissant (UE 8423/8439) a été mis au jour, qui se superpose à une maison plus ancienne et qui a été probablement construit à un moment avancé du IVe siècle av. J.-C. Il a été bâti avec des moellons irréguliers de différente taille, calés par des pierres plus petites, et est doté d'une saillie de même technique constructive (Ramon 2000). À d'autres endroits de la double forteresse supérieure médiévale, des fondations de bâtiments creusés dans le sol ont été découvertes, ainsi que toute une série de citernes de plan allongé, rectangulaires ou en coude, souvent à double abside – de typologie nettement punique –, dont l'une est la plus grande connue à ce jour à Ibiza. Bien que les données soient réduites, on peut émettre l'hypothèse de l'existence, au sommet de la ville punique, d'une zone occupée par des édifices et des espaces publics, dont le caractère défensif semble évident, mais qui avaient peut-être aussi un caractère civil et sacré.

– Le *quartier central* (fig. 8 et 9) est situé sur le versant bas et moyen de la partie nord et nord-est de la colline, en contrebas de l'acropole. D'un point de vue

topographique, il s'agit d'un terrain à pente abrupte, dont la partie la plus occidentale était occupée à l'époque médiévale par trois espaces fortifiés superposés, comme on l'a vu plus haut. La limite nord-est du quartier a été fixée là où commence le Puig de Santa Lucia, tandis que la limite nord coïncide avec le début de la plateforme rocheuse littorale, dont il sera question plus loin. D'un point de vue archéologique, ce secteur est connu grâce aux fouilles préventives conduites ces dernières années, notamment celles de l'ancien Hôpital Civil, de la rue de Sainte Marie et du 5, rue de Joan Román, parmi d'autres moins importantes pour la découverte de vestiges puniques. Dans le premier cas (fig. 8, n° 4), les fouilles conduites en 1998 (Ramon *et al* 1999) ont permis de repérer le réseau urbain ancien, pratiquement fossilisé par de nombreuses fondations creusées dans le substrat calcaire du terrain, qui est ici très incliné. Les structures repérées correspondent en majorité à des fonds d'habitations, dont le plan, en général incomplet, est quadrangulaire, rectangulaire ou trapézoïdale. De surcroît, il a été possible d'identifier divers escaliers taillés dans la roche et qui servaient à

relier les pièces situées à différents niveaux du versant. Enfin, plusieurs citernes, qui avaient un plan à double abside et étaient associées à des rigoles d'alimentation ont été mises au jour ; à l'origine, celles-ci devaient être connectées aux toitures des maisons. Le problème principal qui se pose dans l'interprétation de cet ensemble est d'ordre architectural et urbanistique, car il est difficile, à partir de la documentation disponible, d'isoler les bâtiments et d'en distinguer l'organisation.

Pour ce qui est de la rue de Sainte Marie (fig. 8, n° 5) – déjà évoquée à propos du secteur sépulcral archaïque (Gurrea et Ramon 1995 ; *id.* 2000) –, les vestiges découverts de cette époque sont semblables à ceux du secteur précédent : il s'agit en effet d'un ensemble de fondations d'habitations et de structures creusées dans le sol, réparties sur un terrain à pente très prononcée. Outre ces fondations de maisons, dont quelques-unes laissent entrevoir des traces de banquettes, il a également été possible d'identifier une ruelle très étroite et inclinée ainsi que des escaliers taillés dans le rocher. Il faut aussi citer la découverte de trois citernes, dont l'une possède un plan en coude.

FIGURE 8. Carte partielle de la ville actuelle d'Ibiza, qui indique les principaux sites puniques des périodes moyenne et tardive mentionnées dans le texte.

Les problèmes d'ordre chronologique et d'interprétation rencontrés ici sont similaires à ceux du secteur précédent de l'ancien Hôpital Civil.

D'autres fonds d'habitations et plusieurs citernes ont été découverts dans divers endroits du quartier (fig. 8, n° 6 et 24), notamment au 5, rue de Joan Román (inédite), dans la rue Major (Martín et Graziani 2009), dans la rue du Couchant (Graziani et Marí 2009 ; Roig 2009), etc. L'intervention réalisée sous le remblai du bastion de Saint Jean, dans la partie basse du quartier (fig. 8, n° 22), a été remarquable, car elle a permis d'identifier une séquence urbaine qui – comme on l'a vu pour la phase archaïque – débute au VIe siècle av. J.-C. et se poursuit jusqu'à l'époque du Haut-Empire. En tout cas, comme cela a été publié (Gurrea, Martín, Graziani 2009), d'importantes structures du IVe siècle ainsi qu'une citerne assez profonde ont été mises au jour.

– *Le quartier nord-est* (fig. 8 et 9 c), situé sur le Puig de Santa Llúcia, occupe le secteur du grand bastion du même nom, érigé pendant la Renaissance, et la partie urbanisée de Sa Penya (Le Rocher). Quant à la topographie, il s'agit d'un promontoire détaché du Puig de Vila, même s'il en fait partie, avec une falaise importante du côté oriental qui a sans doute englouti un espace urbain antique significatif. En outre, cet endroit est mentionné depuis le XVIIe siècle (*Resumpta* 1752, qui incorpore des travaux antérieurs) en raison de la découverte de citernes anciennes et de ruines qui ont été identifiées à un temple carthaginois consacré à Mercure : les structures auraient été mises au jour lors de la construction de la nouvelle muraille.

L'archéologie récente (Ramon 2004 et 2005), par la découverte d'un nombre élevé de citernes puniques ainsi que de vestiges de maisons et d'autres structures, a confirmé que cette zone était intégrée à cette époque dans la ville, bien qu'il soit difficile pour le moment d'en restituer le plan, voire l'évolution. S'il est impossible de confirmer l'existence d'un temple punique, il faut tout de même mettre l'accent sur la position du promontoire qui surplombe la mer, en fermant les ports, et reproduit ainsi l'emplacement théorique idéal pour l'implantation d'un sanctuaire, dont l'actuel couvent de Saint Dominique (fin du XVIe siècle) pourrait être un descendant lointain.

– *Le quartier nord* (fig. 8 et 9 e), *ou portuaire*, prend place sur la plateforme rocheuse qui surplombe de peu le niveau de la mer, juste en face de la baie, et qui est limité au sud par le quartier central et à l'est par le quartier nord-est. Cet espace, presque plat à l'origine, est aujourd'hui occupé par La Marina et Es Poble Nou, le premier développé à partir du XVIIIe siècle et le second intégralement construit au XIXe siècle. Sans aucun doute, sa position extrêmement stratégique à l'époque punique – car c'était un véritable pont entre les ports et le noyau de la ville – devait en faire un secteur vital, mais force est de reconnaître que les données archéologiques connues sont très réduites. Pour le moment, on peut uniquement citer la très récente

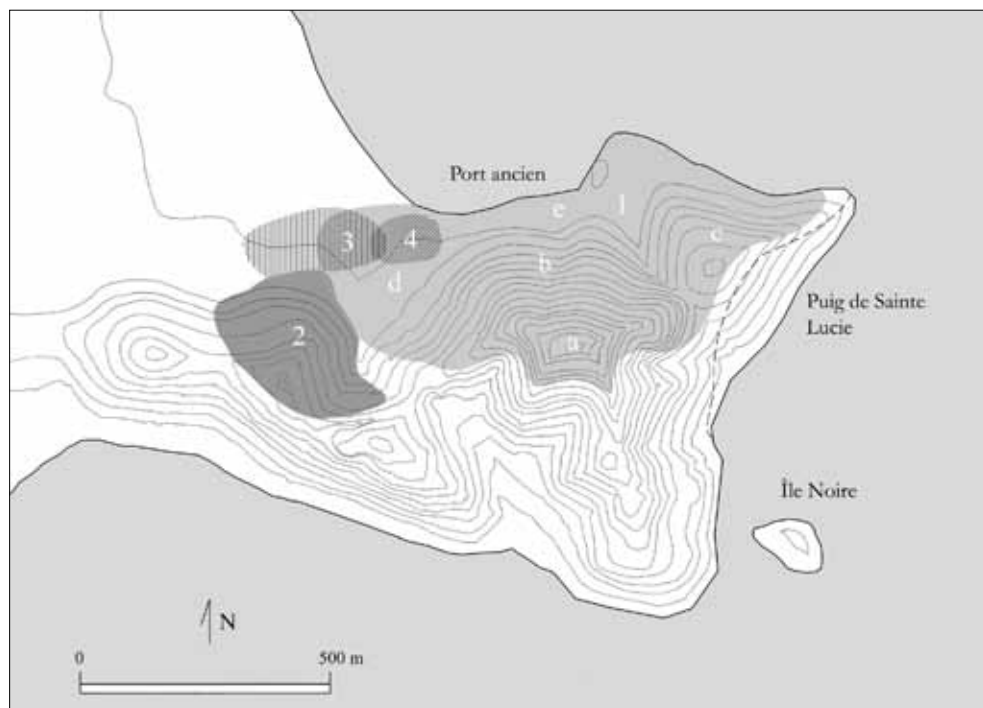
découverte de structures de la période romaine impériale, encore inédites, et la tradition historique, qui situe ici d'anciennes fortifications, sur lesquelles on reviendra (fig. 8, n° 9).

– *Le quartier ouest* (fig. 8 et 9 d) a été, jusqu'aux premières décennies du XXe siècle, une zone *extra muros* de caractère strictement rural, où se situaient les propriétés de S'hort des Cònsol, Sa Capelleta, Can Cova, Can Partit et na Guterres (Planells et Serra 2005). Dès les années 1960, cette zone a subi une grande pression urbanistique, en dépit de son importance archéologique. Aujourd'hui, elle est traversée par quatre voies est-ouest (voie Romaine, voie Punique, av. d'Espagne, rue d'Aragon) et par divers axes perpendiculaires (Joan Xicó, Joan Planells, Lion et A. Pérez-Cabrero). Quant à la topographie, il s'agit d'un terrain à pente faible qui est relié à la partie basse du versant nord-est du Puig de Vila et qui se prolonge du côté méridional vers le versant bas du Puig des Molins. L'archéologie officielle n'a démarré ici qu'en 1976, quand la majeure partie de la zone était déjà urbanisée. Toutefois, on dispose d'un certain volume de données, pour la plupart inédites, issues des travaux archéologiques qui ont été effectués entre cette date et l'actualité. Les principaux résultats sont les suivants :

Dans l'avenue d'Espagne, aux n°s 3-7 (fig. 8, n° 12), et dans un secteur *ad aedificandi* plutôt large, il a été possible de repérer une séquence fort intéressante, bien que la remontée des nappes phréatiques ait limité l'emprise de la fouille, les niveaux profonds n'ayant pas été atteints. Cependant, dans la partie inférieure des sondages (Ramon 1981b ; Fernández, Gómez, Gurrea 1983 ; Ramon 2011), la présence d'une accumulation dense de rebuts provenant d'ateliers de potiers – qui seraient à situer dans les environs immédiats et sont datables de la seconde moitié du Ve siècle av. J.-C. – peut être rattachée aux découvertes fortuites réalisées au 13, Voie punique (Ramon 1981b) : celles-ci sont de même type et de même chronologie. Ces dépotoirs furent comblés au cours du IVe siècle av. J.-C., lors de la construction de nouvelles structures qui ont fonctionné jusqu'au milieu du IIe av. J.-C., sans avoir de rapport évident avec l'activité de production céramique.

Une autre intervention a concerné une parcelle de l'îlot situé entre les rues León, Joan Planells, la Voie punique, et l'av. d'Espagne (Esquembre *et al.* 2005 ; Navarro 2001 ; Ramon 2011) (fig. 8 n° 13), à 120 m à l'ouest de la précédente. Pour ce qui est du IVe siècle av. J.-C., les vestiges les plus anciens correspondent encore à des accumulations de rebuts de potiers. Dès le IIIe siècle, des espaces rectangulaires accolés sont construits près d'un mur d'environ 1 m d'épaisseur, qui conserve les gonds d'une porte et dont la chronologie – qui n'est peut-être pas uniforme pour la totalité du tracé – reste à préciser. Au nord du mur, on trouve un espace ouvert (une place ?) pavé de petites pierres et, au nord-est de la parcelle, un petit four et des structures puniques difficiles à interpréter. Deux

FIGURE 9. Reconstruction paléotopographique de la partie méridionale de la baie d'Ibiza, comprenant le Puig de Vila et le Puig des Molins (Ramon 2005), ainsi que la reconstitution urbaine et périurbaine entre la fin du ve et le milieu du iie siècle. Les six quartiers urbains puniques établis conventionnellement sont représentés (en caractères blancs), ainsi que la nécropole du Puig des Molins (2) et les quartiers de production céramique du ve siècle (4) et des ive-iie siècles av. J.-C. (3).

inscriptions sémitiques ont été mises au jour à l'intérieur d'une couche du Bas Empire, l'une datée de la première moitié du viie et l'autre du iiie siècle av. J.-C. (Esquembre *et al.* 2005 ; Ramon *et al.* 2010). Ces inscriptions sont problématiques, car il n'est pas exclu qu'elles aient été transportées sur l'île déjà à l'époque impériale romaine.

Le secteur précédent se poursuit en quelque sorte dans la parcelle AE-20 / AR-33 (fig. 2, n° 15), partiellement fouillée quelques années auparavant (Ramon 1990-1991, 2011 ; Fernández, Mezquida, Ramon 2007) et qui a fourni un faciès très proche, mais les vestiges qui y ont été découverts sont très abîmés. À 80 m à l'ouest, au 34 de la Voie punique (fig. 8 n° 17), une fouille préventive conduite en 2008 a aussi apporté des résultats importants (Llinás et Marí 2009), en découvrant notamment des vestiges d'époques diverses, y compris des nécropoles romaines. Cependant, jusqu'au iie siècle av. J.-C., des accumulations de rebuts de potier semblent se succéder ici. Il a été également possible de repérer la prolongation du mur découvert dans le secteur précédent, ce qui suggère qu'il pouvait délimiter une ancienne voie d'origine punique, sans que d'autres précisions puissent être apportées pour le moment.

En 2002-2003, l'av. d'Espagne (fig. 8, n° 14) a été coupée longitudinalement en vue de l'installation d'une infrastructure d'évacuation d'eau pluviale. Les données issues des fouilles préventives s'avèrent aussi importantes, d'abord parce qu'elles confirment les informations obtenues dans les espaces limitrophes qui ont été décrits précédemment. Un secteur présentant des constructions puniques des iiie et iie siècles av. J.-C. a été mis au jour à proximité du carrefour des rues A. Pérez-Cabrero et Abad-Lasierra : on y a en effet

découvert plusieurs murs, des cuvettes circulaires revêtues d'un mortier argileux, deux caniveaux aménagés avec de petites dalles de pierre, et une citerne aux extrémités rectilignes, qui présente une phase d'abandon datée du milieu du iie siècle av. J.-C. (Ramon 2010, 2011) ; cet ensemble avait probablement des fonctions industrielles. Il faut rappeler la découverte à proximité, aux 34 et 36 de l'av. d'Espagne (fig. 8, n°s 18 et 19), de dépotoirs d'ateliers céramiques datables du ive et du iie siècles av. J.-C.

Parallèlement à ce qui a été dit, on peut faire aussi référence aux fouilles conduites au 10-12, rue de Sa Capelleta (fig. 8, n° 20), où, selon les fouilleurs (Marlasca, Escandell 2009), un sanctuaire aurait existé entre le ve et le iie siècle av. J.-C. En réalité, tant que les résultats de ces interventions ne seront pas publiés complètement, les documents diffusés pour l'instant citent uniquement plusieurs structures construites, très abîmées, et des figurines en terre cuite : celles-ci sont, par ailleurs, fort attestées aussi dans tous les espaces puniques examinés alentour. Les découvreurs du site font de ce sanctuaire un « pont » entre la nécropole et la ville, mais il est préférable de considérer cette occupation comme faisant partie de la ville punique dès le ive ou le iiie siècle avant J.-C. En ce sens, il faut également citer la découverte de dépotoirs de rebuts de potier du ive siècle, qui fournissent une date *post quem* pour l'implantation urbaine dans cette zone.

En somme, de nombreuses années se sont écoulées depuis qu'on a commencé à parler de l'existence d'un quartier dans cette zone située à l'ouest des fortifications médiévales et modernes de la ville d'Ibiza (Ramon 1981b, 55-62) ; ce quartier serait destiné aux activités industrielles, notamment à la production céramique. Toutefois, pendant longtemps on n'a

pas réussi à comprendre qu'il ne s'agissait pas d'une implantation stable qui se serait perpétuée dans le temps. En effet, les nouvelles données fournies par les fouilles de ces dernières décennies (Ramon 2005, 130 ; 2011) mettent en évidence un processus dynamique, qui permet de restituer la présence – au cours du ve et d'une partie du ive siècle – d'ateliers céramiques situés à faible distance de la limite occidentale théorique de la ville à cette époque. Cependant, à partir du ive siècle et, en particulier, des deux siècles suivants, les ateliers furent progressivement déplacés vers l'ouest, en même temps que l'expansion du noyau urbain.

L'étendue et l'organisation de la ville

À en juger par les données présentées, il est évident que, dès le ive siècle av. J.-C., la ville punique d'Ibiza est devenue un centre urbain dont la grandeur et l'importance semblent tout à fait incontestables. Pour ce qui est de l'étendue, la ville proprement dite n'occupait pas moins de 20 hectares durant la deuxième moitié du ve siècle, si l'on accepte qu'elle incluait déjà tout l'espace entouré par les murailles de la Renaissance, en plus des secteurs qui vont de Sa Penya jusqu'à Es Poble Nou – nommés ici quartiers nord-est et nord – et en plus des ports. De plus, sa vaste nécropole comprenait déjà à la fin de ce siècle non moins de 3.000 hypogées à ensevelissements multiples – sans compter d'autres types de sépultures –, et son extension de 5 hectares illustre bien cette idée d'une grande ville.

À cette étendue, il faut ajouter, entre le ive et le iie siècle, l'expansion de la ville vers le couchant, comme l'indique l'apparition du nouveau quartier ouest, qui représente une superficie urbaine de 28 à 30 hectares, ce qui est considérable (pour un bilan, voir Ramon 2005). À partir des quartiers conventionnels, la ville occupa entièrement le sommet et les pentes septentrionales du Puig de Vila, et s'étendit aussi vers l'ouest jusqu'au pied du promontoire central du Puig des Molins.

Pour ce qui est de son organisation, il est pratiquement sûr que la partie sommitale de la colline était occupée par des bâtiments sacrés, défensifs et civils, dont on ne connaît presque rien. La partie restante de l'espace urbain semble avoir été occupée par des constructions privées, c'est-à-dire des maisons, qui possédaient peut-être plusieurs étages et étaient organisées à partir d'un plan en éventail ; des temples, des places publiques, etc. s'y inséraient probablement aussi.

L'identification des fortifications évoquées par Timée et Diodore, comme on l'a vu plus haut, reste problématique. Certes, le grand mur découvert au sommet de l'acropole en 1989 pouvait appartenir à un système défensif (ou, au contraire, être le socle d'un grand bâtiment) : celui-ci devait forcément s'organiser à partir d'un schéma beaucoup plus vaste et complexe, dans le but essentiel de protéger un espace urbain très étendu. En réalité, la date de Timée (deuxième

moitié du ive ou première moitié du iiie siècle) ne fournit qu'un *terminus ante quem* pour la construction du rempart, qui pourrait même dater du ve siècle ou être antérieure. C'était l'espace urbain contemporain à la construction du rempart d'Ibiza qu'il fallait protéger, tout comme les infrastructures essentielles, comme c'est le cas des ports. En l'absence de données réelles, on peut envisager *grosso modo* une enceinte qui comprenait le sommet et les versants septentrionaux du Puig de Vila, arrivant jusqu'à la zone portuaire, en bordure de la baie. À ce sujet, il faut mentionner l'existence à l'époque médiévale d'un mur, qui était déjà qualifié d'« ancien » (Ramon 2004 ; *id.* 2010) et qui était situé à peu près où se trouve aujourd'hui la rue de Montgrí. À plusieurs reprises, on a attiré l'attention sur cet élément, car il pouvait faire partie de l'ancien rempart punique.

Quant aux éléments périurbains, il y a évidemment la nécropole du Puig des Molins, conçue à l'origine, au début du vi^e siècle, comme un espace éloigné du site urbain, à 350 m de distance environ, bien qu'elle se soit rapprochée avec le temps de l'extrémité occidentale de la ville. On trouve le même cas de figure pour les ateliers céramiques – installations très polluantes – qui étaient situés près du flanc ouest de la fortification de la Renaissance au milieu du ve s., mais qui commencèrent à s'en éloigner dès le ive s. pour les raisons évoquées précédemment.

Le rapport spatial ville-campagne semble clair, car tous les terrains presque plats et aussi très fertiles qui se situent au nord et à l'ouest de la baie, ainsi qu'au nord du quartier ouest (d'abord industriel, puis urbain), appartiennent déjà à la partie rurale, une aire qui se poursuit dans tout le reste de l'île sans solution de continuité.

Voyons enfin deux sanctuaires périurbains hypothétiques sur l'île Plana et le Puig d'en Valls, dont il a déjà été question à propos de l'époque archaïque. Pour le premier, la découverte en 1907 (Pérez-Cabrero 1909, 104-105 ; *id.* 1911, 23-30 ; Román Ferrer 1913, 45-65 ; Mañá 1955, 16-20 ; Ramon 1985, 83-86) d'un *bothros* comprenant des terres cuites et d'autres objets fit penser à l'existence sur place d'un sanctuaire, que certains auteurs ont rapproché à un culte lié à la fertilité (Hachuel, Marí 1988). Outre ces questions, d'ailleurs fort intéressantes, le problème est maintenant de savoir si le sanctuaire était réellement installé sur l'île Plana, ou bien si cet endroit était uniquement utilisé pour enfouir les ex-voto d'un temple situé en ville. Il est très difficile, voire impossible, de répondre à cette question car, d'une part, les données fiables ne sont pas conclusives et, d'autre part, la position topographique du prétendu temple serait anormale ; en plus, des interventions archéologiques récentes, encore inédites, encouragent plutôt à interpréter les restes de constructions de cette zone comme datant de l'époque romaine impériale.

Quant au Puig d'en Valls (Román Calvet 1906, 25-27 ; Pérez-Cabrero 1909, 103 ; *id.* 1911, 16-

18 : Román Ferrer 1913, 122-125 ; Vives 1917, 27 ; Ramon 1985, 89-91), la question se pose en d'autres termes. Fouillé un an avant l'île Plana (1906), sans qu'il y ait eu d'opérations postérieures de vérification, le site installé sur cette colline stratégique – de 40 m de haut et dominant la partie nord de la baie d'Ibiza – correspondrait au « premier site où se seraient installés les peuples orientaux, avec un temple souterrain dédié à Baal (Román Calvet) ». Ou bien, il serait le « siège d'un site avec une fortification retranchée et des temples (Pérez-Cabrero) », ou enfin « l'endroit d'une colonie très dense avec des retranchements, des citernes et deux temples, dont l'un souterrain (Roman Ferrer) ». Aujourd'hui encore, des cavités artificielles sont visibles, qui ne sont que des citernes puniques typiques, vraisemblablement pas antérieures aux IIIe-IIe siècles, et qui sont rattachées à des bâtiments de nature incertaine et à d'autres structures, sans doute des silos ; leur datation, probablement punique dans certains cas et médiévale dans d'autres, est en général peu précise. Néanmoins, l'existence de structures est ici avérée, de même que le rapport *in situ* des objets culturels et des structures. Sans d'autres interventions sur le terrain, il est difficile de savoir – même si c'est probable – s'il s'agissait d'un noyau d'habitat fondé déjà à l'époque archaïque en face de la ville, à l'extrême opposé de la baie, et incluant des espaces de culte (Ramon 1985, 90-91) – une réalité vérifiée dans d'autres sites ruraux d'Ibiza – ou, au contraire, s'il s'agissait d'un temple proprement périurbain.

Bibliographie

- ESQUEMBRE, M. A. ; GRAZIANI, G. J. ; MOLTÓ, J. ; ORTEGA, J. R. 2005 : « Excavaciones arqueológicas en un solar de la calle Joan Planells (Eivissa) », *Fites* 5, 9-16.
- FERNÁNDEZ, J. H. ; GÓMEZ, C. ; GURREA, R. 1983 : « Excavacions arqueològiques a la ciutat d'Eivissa », *Eivissa* 14, 7-9.
- FERNÁNDEZ, J. H. ; MEZQUIDA, A. ; RAMON, J. 2007 : « Pebeteros con representación leontocéfala de la calle Aragón, 33 (Eivissa) », *Imagen y culto en la Iberia prerromana : los pebeteros en forma de cabeza femenina*, Spal Monografías IX, Sevilla, 85-108.
- GÓMEZ, C. *et al.* 1990 : *La colonización fenicia de la isla de Ibiza. Excavaciones arqueológicas en España*, 157, Madrid.
- GRAZIANI, G. ; MARÍ, J. J. 2009a : « Carrer ponent núm. 3. Noves troballes d'època púnica », *Quaderns d'Arqueologia Ebusitana* 1, 67-67.
- 2009b : « Estudi arqueològic d'un solar amb resultat negatiu, Joan Xicó-Luci Oculaci », *Quaderns d'Arqueologia Ebusitana* 1, 49.
- GURREA, R. 1985 : « Excavaciones de urgencia en Ibiza. Avda. de España, 5-7 », dans : *Arqueología* 83. *Memoria de las Excavaciones programadas en el año 1983*, Madrid, 103.
- 2000 : *Sondeos geotécnicos en el paseo de Vara de Rey. Análisis preliminar de los restos arqueológicos*. [Inédit]
- GURREA, R. ; MARTÍN, Á. 1999 : « Excavaciones arqueológicas en la Catedral de Eivissa », *Quaderns d'Arqueologia Pitiüsa* 5, Ibiza.
- GURREA, R. ; MARTÍN, Á. ; GRAZIANI, G. 2009 : « Excavacions arqueològiques al baluard de Sant Joan », *Quaderns d'Arqueologia Ebusitana* 1, 24-29.
- GURREA, R. ; RAMON, J. 1995 : *El jardí del c. de Santa Maria (Dalt Vila). Memòria preliminar de les excavacions arqueològiques de 1990, 1992 i 1993*. [Inédit]
- 2000 : « Excavaciones arqueológicas en la acrópolis de Eivissa (calle de Santa Maria). El horizonte arcaico », dans : *IV Congreso Internacional de Estudios Fenicios y Púnicos (Cádiz, octubre 1995)*, vol. IV, Cádiz, 1555-1579.
- HACHUEL, E. ; MARÍ, V. 1988 : *El santuario de la Illa Plana (Ibiza). Una propuesta de análisis, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza* 18, Ibiza.
- LLINÀS, M. ; MARÍ, J. J. 2009 : « La intervenció arqueològica a la via púnica, 34. Vestigis de la ciutat d'Eivissa en època antiga », *Quaderns d'Arqueologia Ebusitana* 1, 78-86.
- MALLORCA, C. de 1752 : *Un propileo, que es resumpta historica, corographica y cronologica de las mismas islas. Reales ordinaciones de la Isla y Real Fuerça de Iviza*, Palma.
- MARLASCA, R. ; ESCANDELL, M. J. 2009 : « El jaciment del carrer de sa Capelleta : darreres actuacions », *Quaderns d'Arqueologia Ebusitana*, 79-78.
- MAÑÁ, J. M. 1955 : « La isla Plana », *Rev. Ibiza*, 2e époque, Ibiza, 16-20.
- NAVARRO, J. 2001 : *Informe preliminar de la excavación arqueológica del solar de avenida de España, calle León y vía Púnica de Ibiza*. [Inédit]
- PÉREZ-CABRERO, A. 1909 : *Ibiza : Arte, Agricultura, Comercio, Costumbres, Historia, Industria, Topografía, Guía del Turista*, Barcelona.
- 1911 : *Ibiza arqueológica*, Barcelona.
- PLANELL, J. ; SERRA, J. J. 2005 : « De camp a ciutat. Les finques i les cases de l'exemple de la ciutat d'Eivissa » (A. Ferrer, coord.), *Mirador* 1, Ibiza.
- RAMON, J. 1981a : « Sobre els orígens de la colònia fenícia d'Eivissa », *Eivissa*, 3e époque, 12, 24-31.
- 1981b : *La producción anfórica punico-ebusitana*, Ministerio de Cultura, Ibiza.
- 1985 : *Els monuments antics de les illes Pitiüses*, Consell Insular d'Eivissa i Formentera, Ibiza.
- 1990-1991 : « Barrio industrial de la ciudad púnica de Ibiza : El Taller AE-20 », *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 15, 247-285.
- 1994 : « El nacimiento de la ciudad fenicia de la bahía de Ibiza », dans : *El Mundo Púnico. Historia, Sociedad y Cultura*, Biblioteca Básica Murciana, Extra 4, Murcia, 325-368.
- 2000 : « Estudi arqueològic i històric del castell d'Eivissa », *Quaderns d'Arqueologia Pitiüsa* 6, Ibiza.
- 2004 : « La ciutat romana d'Ebusus », *Ciutats romanes del llevant peninsular i les illes Balears*, Els

- Juliols, Barcelona : Biblioteca Universitària, Enciclopèdia Catalana, 261-314.
- 2005 : « Eivissa fenicio-púnica vint-i-cinc anys d'investigació », *Fonaments* 12, 107-138.
 - 2010 : « La ciudad púnica de Ibiza : estado de la cuestión desde una perspectiva histórico-arqueológica actual », *Mainake* XXXII.2, 837-866.
 - 2011 : « El sector alfarero de la ciudad púnica de Ibiza », *XXV Jornadas de Arqueología Fenicio-púnica*, Ibiza, 125-182.
- RAMON, J. *et al.* 1999 : *Excavacions arqueològiques al solar de l'antic Hospital Civil (Dalt Vila). Memòria preliminar dels treballs realitzats en els sectors 3000 i 4000. Febrer i març de 1999*, Ibiza.
- RAMON, J. *et al.* (Estañol, M. J.; Esquembre, M. A.; Graziani, G.) 2010 : « Deux nouvelles inscriptions puniques découvertes à Ibiza », *Carthage et les autochtones de son empire au temps de Zama*, Institut National du Patrimoine de Tunis, 231-236.
- ROIG, J. 2009 : « Excavació arqueològica d'urgència al solar del carrer de Ponent núm. 3 (Dalt Vila) », *Quaderns d'Arqueologia Ebusitana* 1, 68-79.
- ROMÁN CALVET, J. 1906 : *Los nombres e importancia arqueológica de las islas Pythiusas*, Barcelona.
- ROMÁN FERRER, C. 1913 : *Antigüedades ebusitanas*, Barcelona.
- SCHULZ, H. D. ; MASS-LINDEMANN, G. 1997 : « Prospecciones geoarqueológicas en las costas de Ibiza », *Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera* 38, Ibiza.
- TARRADELL, M. ; FONT, M. 1975 : *Eivissa cartaginesa*, Barcelona, Curial.
- VIVES, A. 1917 : *Estudio de Arqueología cartaginesa. La necrópolis de Ibiza*, Madrid.

ESPACE BÂTI OU ESPACE OCCUPÉ ? LE CAS DES AGGLOMÉRATIONS PROTOHISTORIQUES DU LANGUEDOC ET DU ROUSSILLON

Ghislain Bagan
UMR 5140 ASM-CNRS

Résumé

L'approche spatiale des agglomérations protohistoriques du Languedoc et du Roussillon tend aujourd'hui à déborder au-delà de ses limites traditionnelles, qu'elles fussent inhérentes à la topographie (habitat groupé de hauteur ou de plaine) ou liées à des aménagements défensifs (habitats ceinturés par un rempart et/ou un fossé). L'espace seulement habité est désormais intégré dans ce qu'il convient d'appeler l'espace occupé, lieu d'expression et d'évolution quotidienne d'un groupe humain. Habitat de hauteur, aménagements défensifs, installations périphériques *extra muros*, quartier bas, espaces cultivables intermédiaires, espace funéraire articulent alors un ensemble complexe au service d'une organisation réfléchie de l'espace local. Certes, une telle vision compartimentée relève encore bien souvent du modèle, tant les questionnements ne peuvent évacuer les problèmes chronologiques que pose en archéologie l'association de plusieurs ensembles (les notions d'antériorité et de contemporanéité sont ici essentielles). Certes, l'image souffre également d'une faible résolution quand les limites de chaque ensemble ne nous apparaissent pas distinctement, brouillées par les extensions et rétractions successives de l'habitat, les déplacements du système défensif ou les destinations fluctuantes de certains espaces périphériques. Mais en marge de ces difficultés, et plus près des préoccupations des géographes, c'est l'organisation des activités humaines au sein de ce que ces derniers nomment « l'aire des routines » qui anime la réflexion.

Mots clé: Protohistoire, Languedoc-Roussillon, habitat groupé, installations périphériques.

Abstract

The spatial approach to the protohistoric towns of Languedoc and Roussillon today tends to go beyond the traditional limits inherent in their topography (grouped hilltop or lowland habitat) or those linked to defensive constructions (habitats surrounded by walls and/or a ditch). The habitat-only area is now integrated into the so-called occupied area, a place of the daily expression and evolution of a human group. Hilltop habitat, defensive structures, *extra muros* peripheral installations, low quarters, intermediate farmlands, and burial areas all therefore structure a complex configuration at the service of an organisation reflecting the local area. Admittedly, such a compartmentalised view still depends frequently on the model and questioning cannot eliminate the chronological problems posed in archaeology by the association of several complexes (the ideas of anteriority and contemporaneity are essential here). Although this image also suffers from a weak resolution in which it is not possible to clearly make out the boundaries of each complex, as they are blurred by successive extensions and retractions of the habitat, displacements of the defensive system or the fluctuating destinies of certain peripheral areas. However, these difficulties aside, and closer to the concerns of geographers, it is the organisation of the human activities within what they call «the area of routines» that encourages reflection.

Keywords: Protohistory, Languedoc-Roussillon, grouped habitat, peripheral installations.

1. Introduction

La périurbanisation d'un habitat représente l'étape la plus aboutie de l'extension d'une agglomération en dehors de ses murs. En ce sens, l'archéologue-géographe devrait trouver ici un terrain d'étude aisément identifiable. Mais, c'est sans compter les implications sémantiques d'un terme dont la portée, en tout cas pour la Protohistoire méridionale (fig. 1), ne semble vraiment pertinente qu'à certains endroits.

En effet, il n'y a, par définition, pas de périurbanisation sans urbanisation préalable. Cette idée suppose donc une distinction entre l'urbain et le rural, entre la ville et la campagne ;¹ il s'agit là de problématiques qui ponctuent sans cesse les questionnements depuis l'article de Chr. Goudineau, dont une partie du titre suffit à poser les termes du débat : « Y a-t-il une ville protohistorique ? ». L'auteur se réfère pour le « Midi préromain [...] plutôt à une proto-urbanisation qu'à une urbanisation réelle » (Goudineau 1980, 186) ; il souligne également les disparités d'une documentation à laquelle la notion de ville ne peut être attribuée que dans de rares cas, au moins jusqu'à la romanisation où la ville apparaît alors « comme la clé de voûte du système » (*ibid.*, 187). Depuis lors, l'auteur est récemment revenu sur cette conclusion en nuancant l'association systématique que l'on peut faire entre urbanisation et urbanisme (Goudineau, Huot 2007). En effet, si l'urbanisation traduit en elle-même un processus relativement définissable – qui vise à concentrer une part croissante de la population dans des agglomérations de type urbain, tout autant qu'à accélérer le passage d'une société rurale à une société urbaine –, ce qu'elle implique comme support est nettement moins clair. C'est la question lancinante de la ville qui apparaît alors comme un concept peu domestiquable, dont on retrouve exposée toute la férocité en préambule de chaque traité d'Histoire Urbaine qui se respecte. P. Brun, qui suit les avancées de la géographie humaine, insiste sur le rôle de la ville à plusieurs échelles, principalement dans « le développement local et régional des relations sociales » (Brun 2002, 310). Toujours selon les géographes, on retrouve des critères liés à sa taille, à sa population, à sa fortification, à la spatialisation de ses différentes activités... Les urbanistes ajoutent à la définition l'existence d'un nécessaire équipement architectural : c'est ce que l'on appelle l'urbanisme. Mais si celui-ci est un élément caractéristique de la ville, il n'en demeure pas moins un critère non discriminant et peu assimilable à celui d'urbanisation : l'un est logistique, l'autre est social. Dans cette perspective, les remarques de J. López me paraissent très éclairantes : « el urbanismo no nece-

sariamente implica ciudad, ya que viene definido en función de una actitud planificada previa para ordenar el espacio destinado a ser habitado y no en relación a una concentración más o menos numerosa de personas o a un núcleo poblacional que pueda desarrollar determinadas funciones de tipo administrativo, político, social, cultural, religioso o económico » (López 1999, 75).

En définitive, la définition de la ville pourrait donc dans certains cas s'émanciper des considérations urbanistiques pour se concentrer davantage sur les fonctions qui sont attribuées à cette dernière ; la ville est davantage un projet social qu'une forme. Ainsi, certaines agglomérations dépourvues de planification urbanistique seront éminemment plus urbaines par leur statut que d'autres pourtant plus structurées. Toutefois, on touche ici à des cas extrêmes qui possèderaient la fonction mais non la forme. D'autres, à l'instar de certains établissements protohistoriques majeurs de Méditerranée nord-occidentale comme Lattes (Hérault), Ensérune (Nissan-lez-Ensérune, Hérault), el Puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà), Burriac (Cabrera de Mar, Maresme) ou Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre) réunissent indiscutablement les deux concepts, mariant la logistique au développement urbain de la société. Le problème est que ce constat tend à réduire à quelques cas seulement la pertinence de la notion d'espace périurbain. Ainsi, en déplaçant quelque peu le débat né autour de la ville – que nous considérerons avant tout comme « un géotype de substance sociétale fondé sur la coprésence » (Lévy, Lussault 2003, 988) –, nous centrerons notre propos sur le phénomène d'agglomération dans son ensemble, en tentant de distinguer ce qui relève de l'espace occupé et ce qui concerne l'espace bâti. Pour ce faire, nous adopterons plusieurs angles d'analyse, partant de l'intérieur de l'habitat pour gagner ensuite les espaces immédiatement périphériques et le proche terroir de l'agglomération.

2. La préservation d'un espace central

Au Bronze final (IIIb) et au début du premier âge du Fer, l'organisation de l'habitat en Languedoc est mal connue. La contemporanéité des installations en matériaux périssables n'est souvent pas assurée, et il est couramment admis que les constructions n'acceptent qu'une longévité très réduite. Dans ces conditions, il est difficile d'envisager de façon certaine une quelconque relation entre les habitations. Néanmoins, si aucun plan d'habitat strictement établi n'est percep-

1. Dès 1975, M. Clavel-Lévêque attirait l'attention sur cette question : « dans ces conditions, le rapport ville / campagne est au cœur même de l'analyse du niveau de développement des sociétés indigènes du Midi, au moment où on s'interroge de plus en plus aujourd'hui sur la genèse de ces formes urbaines et sur le statut global des *oppida* et des villes méridionales, c'est-à-dire sur leur fonctionnement historique » (Clavel-Lévêque 1975, 41).

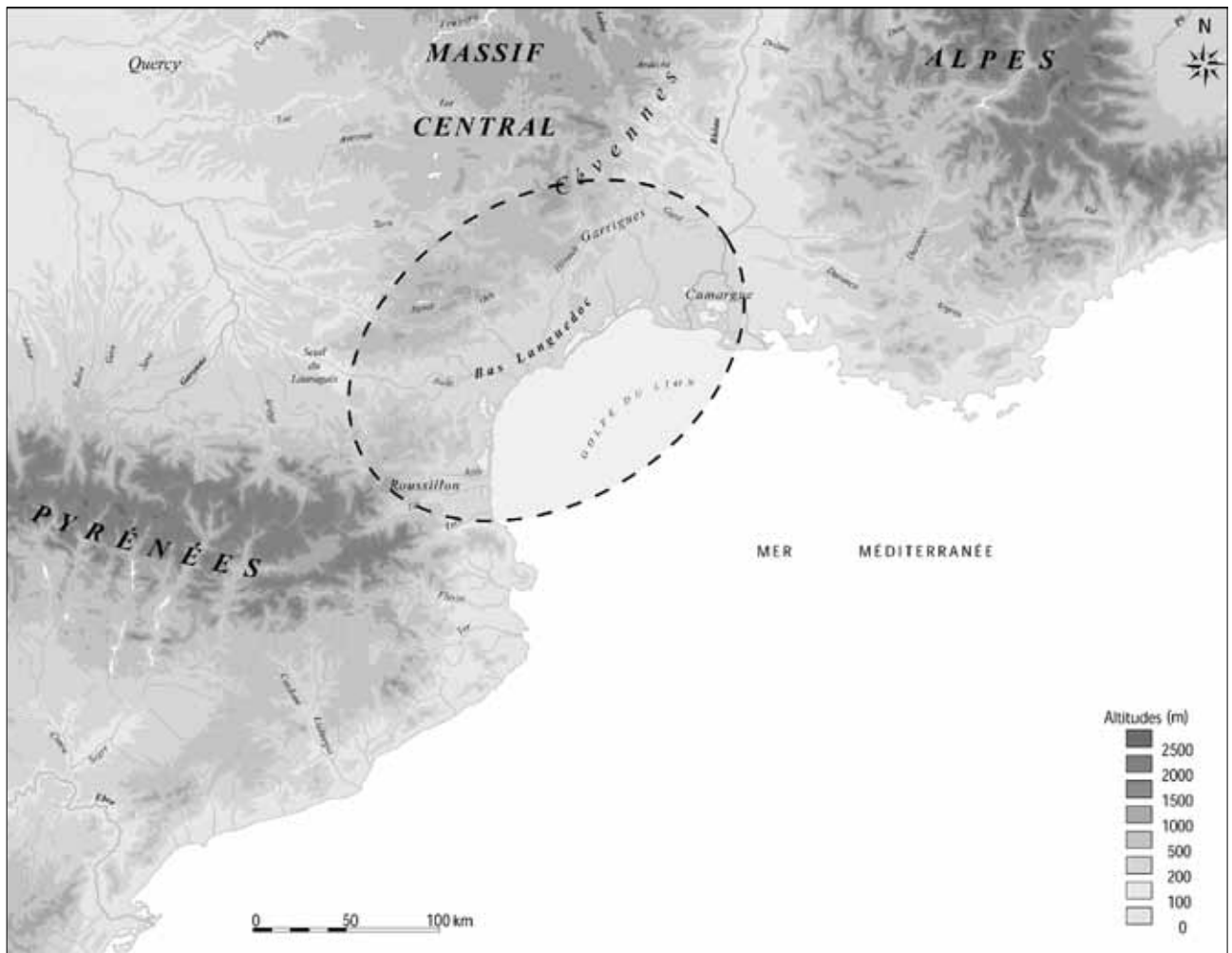

FIGURE 1. Localisation géographique de la zone étudiée. Fond de carte : UMR 5140 du CNRS.

tible jusque dans la première moitié du ^{vi} s.,² cela suppose-t-il nécessairement une absence d'organisation ? ; l'aménagement de l'espace est-il à ce point spontané ? L'implantation d'un habitat, quelle que soit sa nature, intègre toute une série de paramètres qui font que ce qui ne paraît pas organisé pour l'archéologue ne saurait l'être forcément pour le groupe en question. Même en acceptant un certain empirisme individuel, cela relève bien d'une méthode, aussi expérimentale soit-elle et, partant, d'un mode d'organisation logique.

Ainsi, les espaces libérés durant cette période entre les unités d'habitations, parfois qualifiés d'intermédiaires, semblent être de plus en plus étendus à mesure que l'on gagne l'intérieur du site, jusqu'à devenir un grand espace central. En Languedoc oriental, l'habitat du Bronze final (IIIb) de Roc de Gachonne (Calvisson, Gard), bien que touché en son sommet par une forte érosion, montre une implantation privilégiée de l'habitat en bordure de plateau (Garmy 1979). Plus

à l'ouest, la configuration de l'établissement du Cros (Caunes Minervois, Aude) au début du premier âge du Fer n'exclut pas un espace central libéré. Même si la présence d'un habitat dispersé sur le plateau est possible, le mobilier archéologique se concentre surtout le long du rempart : « l'épierrage et le montage du mur ont donc permis de conquérir un espace pour la culture, et la construction de l'enceinte a généré un lieu de parage éventuel pour de grands troupeaux » (Gascó 1998, 49).

Dès lors, les habitats qui adopteront, au cours de l'âge du Fer, un modèle urbanistique fondé sur l'appui au rempart de maisons mitoyennes et sur la libération d'une zone centrale plus ou moins vaste, ne se limitent-ils pas à prolonger un sfumato organisationnel plus ancien qui remonterait au Bronze final (IIIb) et au début du premier âge du Fer ? D'autant plus que ni la construction d'un rempart, ni l'accotement des habitations ne représentent des préalables incontournables à la mise en place d'un tel modèle. À la

2. Pour cette période dans le Midi, les seuls exemples de plan « rigoureusement pré-établi » avec une architecture en dur – des ruelles parallèles et des maisons mitoyennes – concernent exclusivement la région provençale (Arcelin 1992, 315).

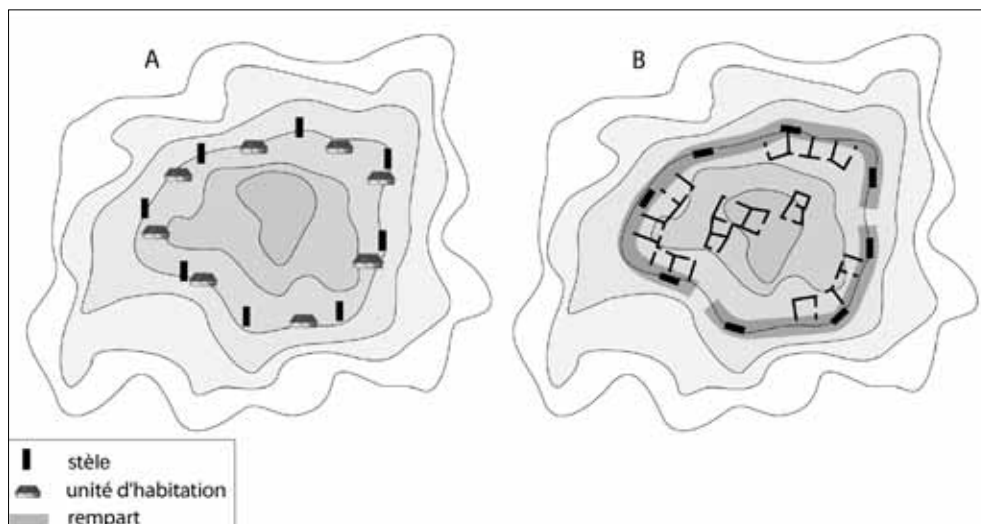

FIGURE 2. Modélisation du processus d'urbanisation qui consiste à passer d'une agglomération à espace central libre – dont l'habitat est délimité par des stèles – (A) à une agglomération qui est ceinturée par un rempart – dont les stèles sont de réemploi – ; celle-ci est structurée par un système de construction mitoyen appuyé au rempart, et par un lotissement progressif de l'espace central (B). Dessin : G. Bagan.

Moulinasse (Salles-d'Aude, Aude), l'espace situé au centre du plateau ne livre aucun mobilier, étant donné que les maisons se concentrent sur la bordure du plateau au plus près de la falaise, suivant un axe perpendiculaire à cette dernière (Passelac 1995, 191).³ Parfois, le rempart ne vient que confirmer architecturalement les limites probables de l'habitat antérieur. C'est le cas en Languedoc oriental au Marduel (Saint-Bonnet-du-Gard, Gard) où l'habitat de la fin du VIe s., appuyé à la fortification contemporaine, s'implante peu ou prou au même emplacement qu'une maison du début du VIe s. (Py et Lebeaupin 1994, 223). De plus, l'endroit où est construit le rempart à la fin du VIe s. marque déjà la limite d'une terrasse au Bronze final (IIIe b) (*ibid.*, 203).

Plus qu'ailleurs, c'est encore le cas sur l'*oppidum* d'Ensérune où la répartition de l'habitat de la première phase, dite Ensérune I (575-450) (Dubosse 2007, 32, fig. 10), épouse parfaitement la même courbe de niveau en bordure du plateau et fixe déjà le futur tracé de la fortification de la phase Ensérune II (450-300) (*ibid.*, 68, fig. 59). De la même manière, la connaissance que nous avons de la première occupation de l'*oppidum* de la Ramasse (Clermont-l'Hérault, Hérault), certes réduite à une unité domestique, oriente l'interprétation vers une évolution *in situ* de ce type. À la fin du VIe s., l'implantation d'une habitation en matériaux périssables paraît déjà ignorer le centre du plateau en privilégiant la rupture de pente de la bordure sommitale. Par la suite, le rempart du second âge du Fer profitera à son tour de cet atout topographique et verra se greffer à son parement intérieur une série d'habitations en pierre accolées et ouvertes sur un espace central libre (Garcia 1993, 35-40).

Ces trois derniers exemples montrent indéniablement que la fortification conserve les limites dessinées

par le premier habitat. Or, ces établissements sont connus pour avoir livré, entre autres choses, un important corpus de stèles de réemploi dans leur rempart respectif (fig. 2). Le fait que l'habitat, dès son origine, semble déjà délimiter l'aire ceinturée plus tard par le rempart incite donc à envisager un premier marquage de l'espace, auquel ces stèles auraient participé (Tréziny 1992, 347).

Un processus d'urbanisation semblable à celui proposé ici pour la Ramasse, Ensérune et le Marduel reste séduisant pour expliquer la genèse d'un « plan d'habitat à espace central ». Néanmoins, sa mise en évidence se heurte à des difficultés fréquemment évoquées. Chronologiquement, des étapes nous sont sans doute inconnues. Tant qu'une connaissance suffisamment détaillée de l'habitat ne répondra pas à chaque effort de périodisation – dont il fait l'objet par l'intermédiaire du mobilier –, l'approche dynamique si louable restera obscurcie par les lacunes documentaires. Et pour revenir à la Ramasse, quelle certitude avons-nous sur l'extension de l'habitat à la fin du VIe s.? L'habitation de la fin du VIe s. est-elle isolée ? Un regroupement de la population à la fin du Ve s. a-t-il eu lieu ? Autant de questions essentielles qui posent, en toile de fond, non seulement celle de l'origine des *oppida*, mais aussi celle de l'intégration urbanistique de nouveaux arrivants éventuels (augmentation démographique ou regroupement de population) et du lotissement progressif de l'espace central. On peut en effet envisager que, dans la plupart des cas, le modèle fondé sur la préservation d'un espace central n'a pas « survécu » à une augmentation des effectifs (Lattes ?) (voir à ce sujet les hypothèses de Garcia 2004, 154). Faut-il alors considérer qu'un tel dispositif urbanistique, par la suite masqué par une urbanisation accrue, fut mis en œuvre à des périodes et des échelles diverses un peu

3. Des traces d'occupation du Bronze final (même si l'habitat de cette période n'est pas connu) ont été découvertes en bordure de plateau et pourraient indiquer l'ancienneté d'une organisation qui semble perdurer jusqu'au deuxième âge du Fer. Précisons cependant que les investigations menées à la Moulinasse restent encore très ponctuelles et que d'autres types d'organisation ne sont pas à exclure totalement sans un décapage intégral de la plateforme sommitale.

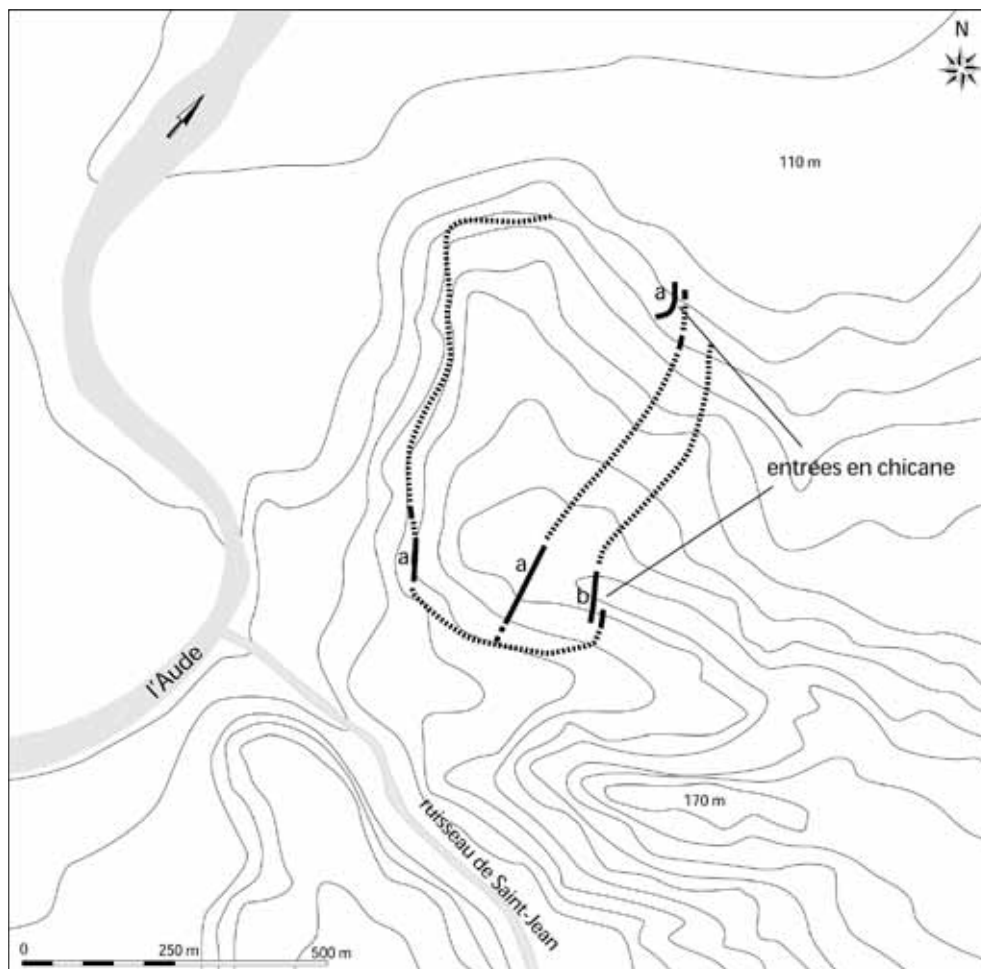

FIGURE 3. Plan des enceintes fossoyées détectées sur le site de Carsac (Carcassonne, Aude) ; *a*, enceinte trapézoïdale ayant livré des vestiges du Bronze final et comportant une possible entrée en chicane à l'est ; *b*, agrandissement de l'enceinte vers l'est au premier âge du Fer, avec une entrée en chicane au sommet du site. Dessin : d'après J. Vaquer dans Guilaine *et al.* 1994, 136.

partout en Méditerranée nord-occidentale, depuis les petits établissements catalans « con espacio central » de la fin de l'âge du Bronze (Cuesta *et al.* 1998) aux premières configurations urbanistiques de certains *oppida* languedociens ? Les situations sont indéniablement diverses et il faut sans doute y voir une réponse pragmatique à des besoins communautaires nécessitant un espace libre suffisamment large au sein de l'habitat. Ces besoins étaient encore impérieux au IIe s. si l'on en croit la disposition des zones d'habitations dans certains villages de plaine de la vallée de l'Hérault (Mauné 1998, 30).⁴

3. De l'intérieur à l'extérieur

Quoi de plus inévitable que la présence d'un rempart dans le passage qui lie l'intérieur et l'extérieur d'un habitat ? Il apporte au groupe l'élément physique et idéologique par excellence de cette séparation ; et à l'archéologue, il offre un morphogène spatial idoine où s'unissent deux échelles d'observation résumées par

les termes *intra muros* et *extra muros*. Par une approche qui se veut dynamique, peut-on mieux définir la réaction de l'habitat face à la mise en place d'un système défensif, qu'il soit fossoyé et/ou en élévation ?

Dès le Bronze final (IIIe), un établissement comme Carsac (Carcassonne, Aude) annonce pour ainsi dire la couleur. Un premier fossé délimite une aire où sont dispersées de nombreuses structures (silos, fosses...), qui renvoient sans doute à un habitat disséminé dont on ne retrouve cependant plus les traces. D'autres structures, que l'on proposera de rattacher également à des habitations, s'implantent au-delà du système défensif. Au premier âge du fer, cet espace situé à l'extérieur de la zone d'enceinte sera intégré à l'aire délimitée par un nouveau fossé plus avancé (fig. 3) (Guilaine *et al.* 1986, 266).

Ces fluctuations spatiales du système défensif sont également perceptibles à la Moulinasse. Hormis l'enceinte double (?) du chalcolithique (Guilaine *et al.* 1989, 137), un large fossé datable du Bronze final ou du premier âge du Fer délimite une aire de 8000 m². La présence d'un troisième fossé qu'il

4. Notons qu'en Provence, dans la seconde moitié du IIe s., les habitations de l'*oppidum* de Taradeau (Var) sont essentiellement accolées au rempart qui ceinture le plateau d'environ un hectare ; elles laissent un vaste espace central vierge de tout habitat, hormis deux cellules totalement isolées (Brun *et al.* 1993).

faudrait situer de façon large à l'âge du Fer – étant donné la répartition du mobilier –, est, quant à elle, pressentie à proximité de la bordure méridionale du plateau (Passelac 1995, 175). Mais dans l'ensemble, il reste toutefois impossible de relier ces données à l'organisation de l'habitat.

Mieux connue est la configuration qui se développe à Pech Maho (Sigean, Aude), où une série de trois sondages est venue confirmer la présence d'un fossé avancé situé « à une centaine de mètres du fossé principal (fig. 4), et qui suit un tracé curviligne sensiblement parallèle à ce dernier » (Gailledrat et Solier 2004, 34). Sur près d'un hectare, la nature de l'occupation entre ces deux structures défensives reste indéterminée. La présence de quartiers *extra muros* n'est pas exclue : en effet, au sud-ouest de l'établissement, une installation périphérique implantée à l'extérieur du rempart semble trahir l'existence d'une zone d'habitat, plus étendue et étagée le long de la pente à forte déclivité qui se dirige vers la rivière en contrebas. Toutefois, la configuration du système défensif complexifie toute tentative de classification entre un habitat *intra muros* et un habitat strictement *extra muros*. Durant la phase I (VIe - Ve s.), l'établissement de Pech Maho dispose de plusieurs ouvrages défensifs majeurs qui occupent une large part de l'espace méridional du site. Dans la seconde moitié du IVe s. (phase II), le fossé avancé est définitivement comblé : durant cette période, on constate également la désaffectation partielle du fossé principal (*ibid.*, 37). Chacun à sa mesure, les aménagements défensifs connaissent donc une restructuration importante après la phase I, visant peut-être à libérer des espaces et à simplifier un système défensif quelque peu disproportionné. Dès lors, on peut à nouveau s'interroger sur la nature de l'occupation

au-devant du rempart, sur un large espace plat bordé et/ou traversé (?) par la principale voie d'accès à l'établissement. La découverte d'un silo postérieur au comblement du fossé avancé représente un élément pour l'instant isolé mais qui pourrait bien s'intégrer à une batterie de structures de stockage : celle-ci est largement documentée en Catalogne sous la mention « champ de silos » ou, plus près de Pech Maho, à Ensérune et *Ruscino*. Selon cette hypothèse, la ressemblance avec un site comme Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà, Girona) serait des plus frappantes, tant dans la topographie que dans l'organisation des espaces d'ensilage (Pons 2002).

Les limites de l'agglomération de Montlaurès (Narbonne, Aude) sont encore plus floues, et la reconnaissance partielle d'un système défensif n'est que d'un secours très relatif. Si la topographie de certains secteurs semble traduire l'existence d'une muraille, particulièrement à l'est, seul un fossé a finalement pu être mis au jour à l'ouest de la colline sur un tronçon réduit d'une quinzaine de mètres (De Chazelles 1995). Creusé au début du Ve s., il limite à l'ouest le quartier d'habitat qui s'implante à la même période près de la source de l'Ceillal. Mais son comblement soudain à la fin du Ve s. ou au début du IVe s. démontre le caractère temporaire d'un aménagement qui ne persiste pas au-delà d'un siècle. À la fin du IIIe s., un habitat s'implante à l'emplacement de l'ancien fossé ; dès lors, aucune limite de l'agglomération n'est connue.

La possibilité de délimiter l'extension réelle de l'habitat n'est guère plus aisée à Mont Jouï (Florensac, Hérault). Deux fossés concentriques et parallèles ceignent le sommet de la colline. Délimitant une bande large d'une trentaine de mètres – dont la fonction ne peut être précisée –, ces derniers sont comblés dans le

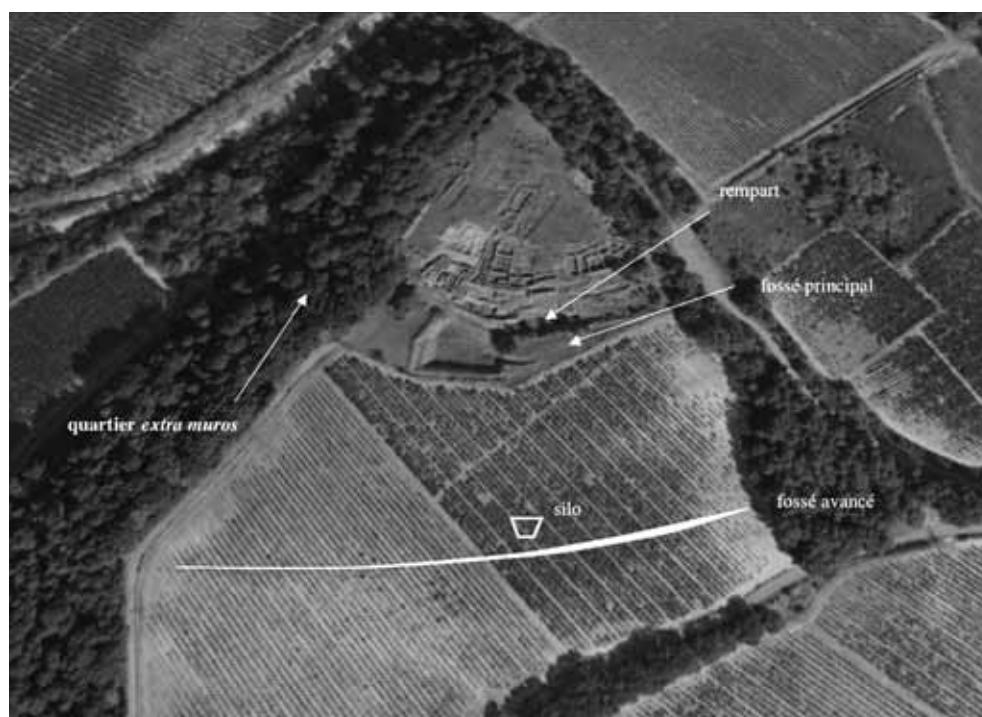

FIGURE 4. Vue aérienne de l'établissement de Pech Maho (Sigean, Aude) et des différents aménagements défensifs. Photo : Aérophoto.

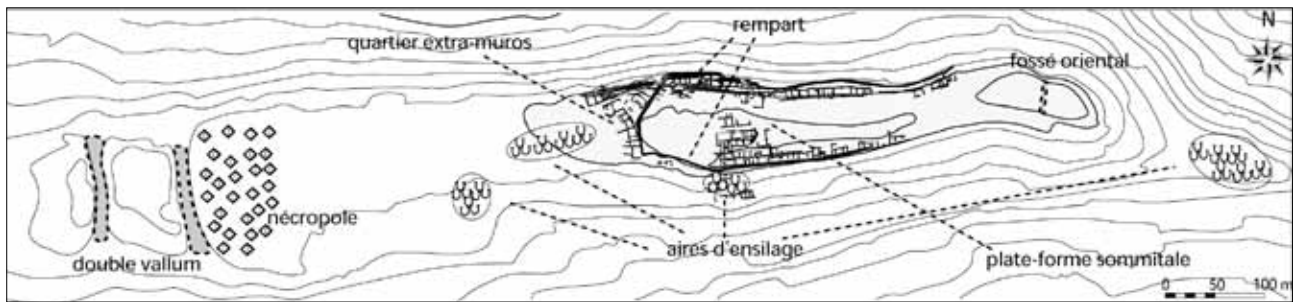

FIGURE 5. Espaces bâtis et espaces occupés sur le plateau d'Ensérune (Nissan-lez-Ensérune, Hérault) au cours du second âge du Fer. Dessin : G. Bagan, d'après Dubosse 2007.

dernier quart du VIe s. Le fossé intérieur laisse place, au début du siècle suivant, à la construction de ce qui est sans doute une habitation en matériaux périssables (Gomez 2000).

Dans l'ensemble, les systèmes défensifs fossoyés qui ont été repérés en Languedoc ne connaissent donc qu'une durée de vie limitée. Leur comblement rapide offre un nouvel espace vierge que l'habitat s'empresse souvent d'occuper, de sorte que leur perception peut être en partie masquée. En revanche, dans la vallée de l'Èbre, certains habitats du second âge du Fer sont dotés d'imposants fossés naturels et/ou artificiels qui marquent encore aujourd'hui le paysage (González, Peña 1991). Cette question, souvent éliminée par la mention « défense naturelle », n'a que très ponctuellement été abordée en Languedoc. Néanmoins, la topographie de certains lieux d'habitat présente une anomalie qui n'est pas sans rappeler les exemples espagnols. Que ce soit à Saint-Siméon (Pézenas, Hérault) ou Aumes (Hérault), une dépression marquée est nettement visible aux abords ou dans l'extension même de l'habitat. Certes, rien ne prouve que la main de l'homme soit à l'origine de ces irrégularités topographiques, mais rien ne prouve pour autant le contraire. Des fossés naturels, peut-être accentués de façon artificielle, ont pu être mis à profit pour le passage d'un itinéraire (sans doute à Aumes ; voir Mauné 1998, 19), pour la défense de l'habitat ou pour le doublement d'un rempart de pierre (peut-être à Saint-Siméon ; voir De Chazelles *et al.* 2001, 125).

Cette question se pose clairement à *Ruscino* (Perpignan, Pyrénées-Orientales), où l'on s'interroge depuis longtemps sur la présence d'un rempart (Marichal et Rébé 2003, 52). Depuis l'Antiquité, un puissant phénomène d'érosion activé par l'ancien lit de la Têt a sapé le bas de la colline et entraîné l'éboulement des parties situées en bordure occidentale du plateau ; un aménagement défensif, quel qu'il fût, a très bien pu être emporté. Dans ce cas, on peut penser que d'autres

endroits moins vulnérables au travail de sape auraient dû en conserver la trace. Or, aucune partie du plateau n'a livré les vestiges d'une quelconque fortification. Un système défensif utilisant au mieux les accidents topographiques paraît finalement la solution la plus envisageable. Que ce soit au nord ou au sud, le plateau sommital de *Ruscino* est en effet séparé des hauteurs voisines par des dépressions marquées qui ont pu être accentuées de façon artificielle.

À Ensérune, les choses se compliquent (fig. 5). Certainement construit au milieu du Ve s.,⁵ un rempart délimite le plateau sommital qui surplombe à l'ouest une zone plus basse où sera implanté, suite à un important remblaiement au IVe s., un quartier *extra muros*. Dans ce contexte topographique plus favorable, l'extension du rempart dans la partie nord permet d'absorber l'habitat situé hors les murs « en suivant le développement de l'urbanisme vers l'ouest » (Dubosse 2007, 55). À l'ouest, un double fossé encore visible délimite le plateau. Séparés d'une quarantaine de mètres, les fossés mesurent respectivement quinze et dix-huit mètres de largeur (Jannoray 1955, 150). Autrement dit, le système défensif comprendrait alternativement un passage fortifié par une muraille au nord et un double *vallum* sur le retour occidental du plateau. À l'extrémité orientale du site, un fossé daté du IIe s. pourrait également marquer cette alternance, cette fois-ci chronologique, en reprenant « le périmètre du secteur défendu par la première enceinte », au demeurant non reconnue dans cette zone (Dubosse 2000, 198). Ce fossé oriental occupe une position inattendue, à une trentaine de mètres de la bordure du plateau, marginalisant ainsi une pointe d'espace où les traces d'habitat sont manifestement absentes. Dans le contexte topographique que l'on connaît à Ensérune, se priver d'un tel espace n'est pas anecdotique et relève plutôt, à un endroit clé du plateau, d'un acte délibéré dont les raisons nous échappent. L'existence d'un sanctuaire

5. On se fondera principalement sur les données rassemblées dans la dernière monographie consacrée à l'*oppidum* d'Ensérune (Dubosse 2007). Dans un article récent, M.-E. Bellet remet en cause l'existence effective d'une fortification, et plus largement, d'un système défensif à Ensérune (Bellet 2007). Si l'analyse a le mérite d'insister sur l'aménagement en terrasses de l'établissement, de même que sur l'importance des murs de soutènement dont le rempart participe à l'évidence, les réserves émises paraissent excessives étant donné l'orientation de la documentation accumulée depuis plus d'un siècle.

ou d'un monument dominant la plaine a parfois été avancée ; des découvertes anciennes d'éléments architecturaux iraient dans ce sens (Bellet 2007, 178).

À n'en pas douter, les systèmes défensifs fossoyés ne se prévalent pas de la même force que les remparts de pierre. Leur creusement puis leur comblement contribuent à une redéfinition fréquente de l'espace consacré à l'habitat. Là où ce dernier n'a que peu de scrupules à coloniser l'emplacement des fossés, il peine à s'attaquer aux fortifications en pierre. Néanmoins, en plus de l'exemple d'Ensérune, on notera que l'*oppidum* des Castels (Nages, Gard) connaît deux extensions majeures de son enceinte qui permettent de garantir la protection des nouveaux quartiers créés à partir du IIe s. (Py 1990, fig. 240). On constate alors que la construction d'un nouveau rempart est immédiate dès que l'habitat s'étend, comme si l'on ne pouvait laisser une partie de la population à l'extérieur de l'enceinte⁶ (en dernier lieu, Py 2007). Ce processus reconnu à Nages crédite le groupe d'un pouvoir d'anticipation démographique peu développé, paradoxalement à la force de construction qui s'exprime dans les multiples aménagements urbanistiques.

Ceci étant, lorsqu'une communauté se trouve confrontée à un besoin d'extension de son habitat, celle-ci se réalise dans la majorité des cas à l'extérieur du rempart.

4. Les espaces périphériques

Tant que l'extension de l'habitat concerne les parties les plus hautes (cf. l'exemple précédent de Nages), le tracé du rempart semble accepter certains réaménagements, destinés à assurer la protection de l'ensemble du groupe résident. Mais le rempart ne peut suivre indéfiniment ce processus, sous peine notamment de perdre les atouts essentiels de la topographie, surtout en ce qui concerne les bordures de pente. Lorsque le plateau sommital est investi dans son intégralité, les espaces périphériques (essentiellement les bas de versants) sont ainsi mis à contribution pour faire face au développement de l'habitat. Parce qu'elle couvre alors plusieurs espaces – au demeurant souvent déconnectés –,⁷ la superficie désormais occupée n'est plus que partiellement maîtrisable pour une enveloppe défensive. Des aménagements complémentaires sont envisageables, comme par exemple des fossés avancés – qui engloberaient l'habitat de bas de pente (Petitot 1994, 92 ; Gailledrat *et al.* 2007, 39) ou les quartiers artisanaux situés en dehors de l'enceinte (voir l'exemple catalan du Puig de Sant Andreu ; Martín Ortega *et al.* 2008) –. Il s'agit d'une solution de moindre

coût qui évite la construction d'un nouveau rempart et qui dote dans le même temps les espaces périphériques d'une protection non négligeable. Néanmoins, les fossés de ce type sont rarement attestés, à tel point que l'extension de l'habitat en dehors de l'*oppidum* est définie, dans la plupart des cas, comme un établissement *extra muros* non défendu. Cependant, l'occupation de ces espaces périphériques n'est pas seulement liée à une augmentation de la population. Des quartiers bas sont parfois implantés alors même que l'aire enceinte par le rempart ne semble pas occupée dans sa totalité. Dans d'autres situations, l'habitat de bas de pente paraît antérieur à l'*oppidum*.

4.1. Des habitats de bas de pente liés à un habitat de hauteur

Ce type d'implantation – qui a été identifié depuis une vingtaine d'années grâce aux prospections systématiques menées aux abords des habitats de hauteur – représente une constante des communautés protohistoriques. Dès le Bronze final (IIB), on constate, en Languedoc, la présence d'installations situées au pied des établissements perchés. M. Py analysait à cet égard, dès 1990, l'habitat de la Bergerie Hermet (Calvisson, Gard), qui est implanté au fond d'un petit vallon dominé par l'habitat contemporain de la Font du Coucou (Garmy 1979a) ; il signalait la précocité « d'un phénomène appelé à un grand développement » (Py 1990, 613). Mais il s'agissait d'un cas encore isolé, aujourd'hui complété par d'autres exemples semblables. Parmi ceux-ci, on citera principalement celui du Marduel où l'ensemble des bas de pentes orientaux a livré un mobilier du Bronze final (IIB) (Py et Lebeaupin 1990, 3). Cette implantation sur les terrasses dominant le lit du Gardon représente un complément d'habitat non négligeable à l'agglomération contemporaine qui se développe sur la colline à l'ouest (fig. 6). L'occupation du secteur de plaine – qui débute avant la fortification de l'*oppidum* et qui persiste jusqu'à la période romaine, quand l'*oppidum* n'est plus habité – traduit un espace durablement prisé par le groupe.

Au nord de l'étang de Thau, le schéma de peuplement est marqué, au début du premier âge du Fer, par une occupation plus « terrestre » que les habitats lagunaires du Bronze final (IIB). Révélateur de ce phénomène, l'habitat de la Mathe (Balaruc-le-Vieux, Hérault), qui couvre le sommet d'une colline sur près d'un hectare (Lugand et Bermond 2001, 204), est associé probablement à l'habitat de bas de pente de la Devèze II. L'établissement de hauteur, voisin de la Devèze (Balaruc-les-Bains, Hérault) (*ibid.* 174), offre

6. Néanmoins, les extensions de l'habitat ne sont pas systématiquement intégrées au sein des murs ; à Roque de Viou, la présence d'une seule maison à l'extérieur du rempart (Py 1990, 310) n'a par exemple pas nécessité un réaménagement du rempart.

7. D'un point de vue conceptuel, on peut situer ici le passage entre « espace habité » et « espace occupé », même si la distinction, à plus grande échelle, est d'abord pertinente à l'intérieur même de certaines agglomérations disposées en ordre lâche.

également l'image d'une concentration multipolaire de la population sur les espaces de piémont, qui sont formés par les premiers reliefs de la Gardiole.

Dans la moyenne vallée de l'Hérault, même s'il ne s'agit que d'une installation réduite, l'établissement des Rompudes s'implante au Bronze final (IIIb) sur le versant sud-est de l'habitat perché contemporain du Pech Crochu (Saint-Bauzille-de-la-Sylve), à environ cinq cents mètres de ce dernier (Garcia 1993, 71). Dans l'Aude, l'agglomération de la Lagaste (Rouffiac d'Aude) surplombe, au début du premier âge du Fer, l'établissement contemporain de Pech Laroque (Rancoule 1980, 1999). En Roussillon, on peut sans doute mettre en relation un habitat de plaine occupé au Bronze final (IIIb) et à la fin du premier âge du Fer (fouillé par A. Vignaud) avec l'établissement de hauteur contemporain du Ravaner (Collioure, Pyr.-Or.), qui a été repéré lors des prospections (Kotarba *et al.* 2007, 231). Du point de vue de la documentation, ce dernier exemple est atypique. Grâce à l'archéologie préventive, la progression des recherches obéit en effet à un ordre peu orthodoxe, en tout cas inverse à l'habituel « cahier des charges » : celui-ci a coutume d'apprécier en premier lieu la nature de l'occupation de hauteur, laissant une grande latitude pour les implantations de bas de pentes peu ou pas fouillées.

En restant sur cette période du Bronze final (IIIb) et du début du premier âge du fer, Mailhac (Aude) est un site archéologique incontournable (Gailledrat *et al.* 2000). Dès le Bronze final (IIIb), l'*oppidum* du Cayla est occupé tandis qu'en situation de piémont se développe l'habitat contemporain du Traversant. Bien entendu, les liens chronologiques sont à manier avec précaution pour cette période ; la contemporanéité des installations situées sur la colline et de celles établies au pied de l'*oppidum* n'est fondée que sur une durée de près de deux siècles, qui correspondent au Bronze final. Par ailleurs, l'emprise de l'habitat « ne signifie pas nécessairement une occupation dense [...] ». L'inévitable distinction entre espace occupé et espace bâti laisse à penser que des espaces vides conséquents ont existé, tandis que la morphologie même de cette agglomération à structure lâche a nécessairement dû évoluer au cours du temps » (Gailledrat *et al.* 2007, 70). Cela renvoie en tout cas à une logique de complémentarité, qui trouve d'ailleurs un écho dans l'existence de défenses avancées, en l'occurrence d'un fossé – qui ceinture l'ensemble de la zone habitée et la sépare de la nécropole –. Suite à une période non documentée pour l'habitat, on constate que, dans la seconde moitié du VIIe s., seul le piémont de la colline est occupé sur près de 6 hectares. Enfin, au début du VIe s., le

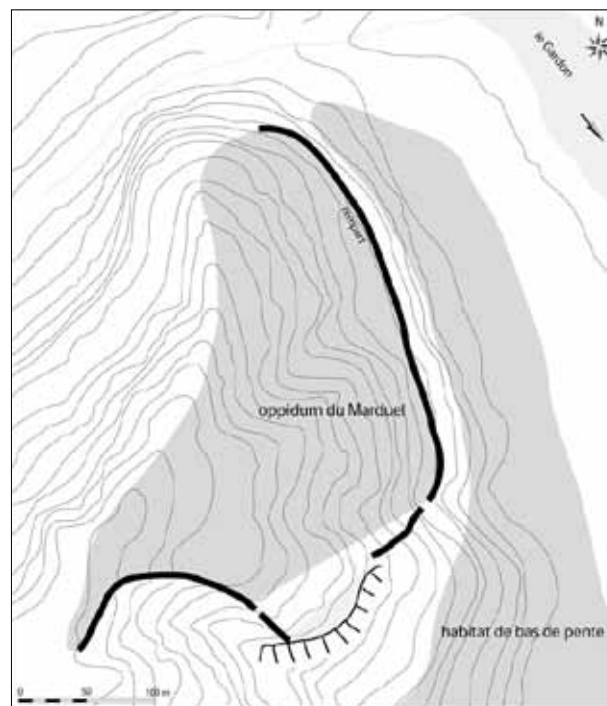

FIGURE 6. Plan de l'*oppidum* du Marduel (Saint-Bonnet-du-Gard, Gard), qui montre la relation topographique existant entre l'habitat de hauteur et l'habitat de bas de pente. Dessin : M. Py.

binôme *oppidum* / installation de piémont fonctionne à nouveau (fig. 7). Ainsi, « on imagine volontiers que cette référence constante à la colline du Cayla est induite, du moins en partie, par les conditions topographiques propices qui en font physiquement un point d'articulation incontournable du terroir mailhacois. De la sorte, il faut imaginer que l'espace est à la fois pensé, organisé et vécu en fonction de cette référence, qui depuis le Bronze final est logiquement associée au noyau d'habitat principal » (*ibid.*, 71).

À l'image de l'exemple mailhacois, on peut s'interroger plus largement sur les rapports qui unissent un habitat de hauteur et un habitat de bas de pente, surtout lorsqu'aucune antériorité de l'un sur l'autre n'est assurée.⁸ Entre un « habitat de pente lié à un habitat de hauteur » et « un habitat de hauteur lié à un habitat de pente », on ne peut véritablement trancher. Pourtant, les implications sont réellement différentes. Si un affinement chronologique respectif des implantations augure d'intéressantes pistes de recherche, le rôle joué par ce que l'on considère seulement comme des quartiers bas demande déjà une reconsidération. L'habitat de bas de pente représente peut-être un maillon essentiel, voire originel, dans le

8. Dès 1982, B. Dedet posait la question pour l'habitat des garrigues du Languedoc oriental : « un certain nombre de sites non perchés se trouve à proximité immédiate d'un *oppidum* contemporain, en situation de faubourg ou de banlieue. Quels sont les rapports qui en découlent ? Économiques, sociaux, administratifs, stratégiques ? La nature de ces rapports est-elle la même selon que la création de l'habitat non perché est plus ancienne, contemporaine ou plus récente que celle de l'établissement de hauteur ? Et, en particulier, que conclure dans le cas d'un habitat de versant de création antérieure à celle d'un habitat de hauteur tout proche et persistant contemporanément à ce dernier ? » (Dedet 1982, 198-199).

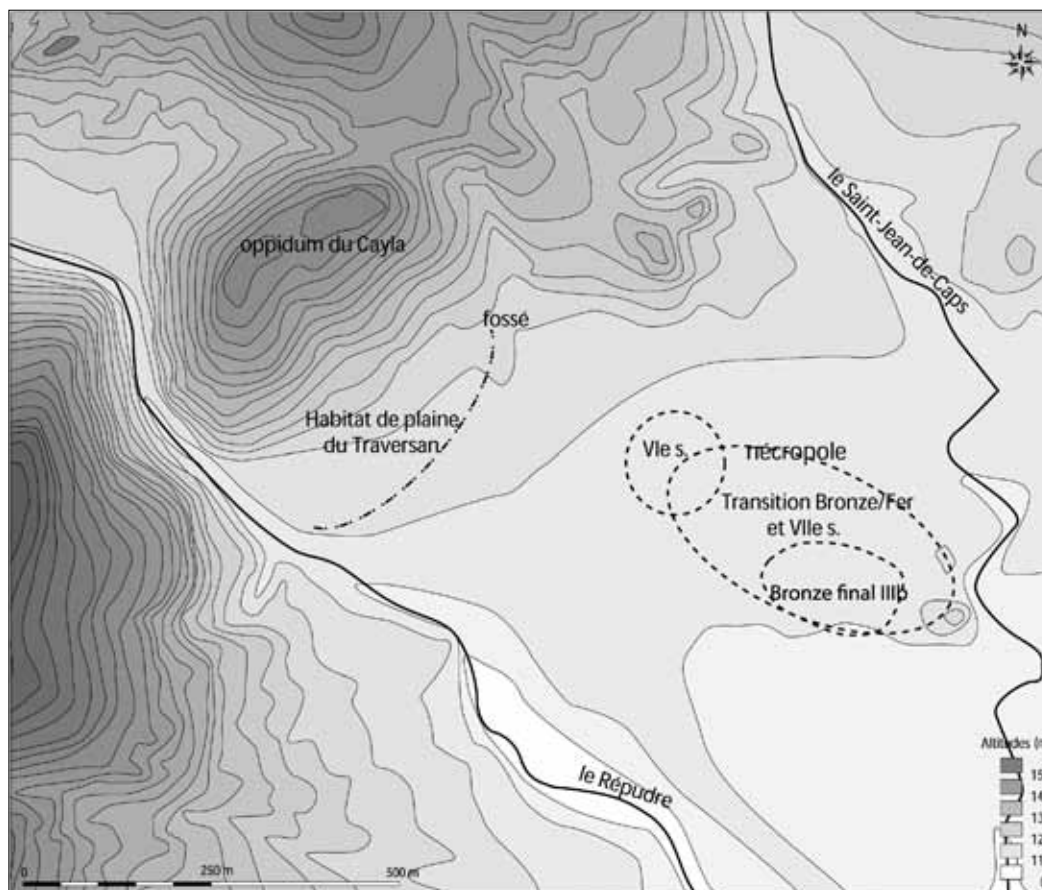

FIGURE 7.
Occupation de
l'espace au sud-est de
l'oppidum du Cayla
– entre les rivières
Rôpudre et Saint-
Jean-de-Caps
(Mailhac, Aude)
– entre le Bronze
final (IIIb) et la
fin du premier âge
du Fer. Dessin :
d'après Taffanel,
Janin 1998, fig. 2
et Gailledrat 2007,
fig. 27.

processus de construction territoriale qui aboutira à la formation des *oppida*.

Dans les garrigues du Languedoc oriental, les vallées de la Cèze et de la Tave montrent, à la fin du VIIe s., une forte représentation des installations de bas de pente qui persiste au VIe s. et au Ve s. Rien de véritablement original... sauf qu'ici, l'ouverture du champ chronologique permet de constater la création au Ve s. d'habitats de hauteur, en relation topographique évidente avec certains habitats de bas de pente antérieurs. Ces derniers continuent, pour la plupart, à être occupés « en même temps que les agglomérations nouvellement créées au Ve s. » (Goury 1997, 129). Par exemple, l'habitat de Bouzigues (Provost 1999, 636), occupé de la fin du VIIe au milieu du Ve s., est situé au bas du versant méridional de l'oppidum des Barbes-et-Fon-Denis (Saint-Laurent-de-Carnols, Gard), dont l'apparition n'est pas antérieure à la seconde moitié du Ve s. On trouve la même relation géographique et chronologique pour l'habitat de bas de pente du Haut-Castel et pour l'oppidum du Castel de la Fontaine-aux-Loups (Bagnols-sur-Cèze, Gard) (*ibid.*, 175) ; on peut également citer l'habitat de Sagriès – dont la superficie est estimée à plus d'un hectare –, et l'agglomération de hauteur de Saint-Vincent (Gaujac, Gard) – dont l'occupation n'est pas antérieure à la fin du Ve s. (*ibid.*, 379 et 387) –.

À Tresques (Gard), en bordure occidentale du plateau de Lacau, la situation est sensiblement différente,

puisque c'est une véritable constellation d'installations du premier et/ou du second âge du Fer qui est disséminée sur les bas de pente nord et nord-ouest de l'oppidum de Saint-Pierre-de-Castres : celui-ci a été fondé, selon toute vraisemblance, au milieu du Ve s. On peut donc supposer dès le VIe s. une occupation relativement lâche des bas de pentes septentrionaux, qui se regrouperait en partie au milieu du Ve s. sur l'oppidum ; mais en partie seulement car un important habitat de plus d'un demi hectare se développe au second âge du Fer au pied du versant nord, alors que l'oppidum semble abandonné (Provost 1999, 702). Un schéma similaire est reconnu à l'est et au sud du plateau de Lacau, où des installations s'implantent en bas de pente dès le Bronze final et jusqu'au deuxième âge du Fer (*ibid.*, 418-419). La fondation de l'oppidum du Camp de César dans le courant du Ve s. (Laudun, Gard), et sa désertion qui semble avoir lieu immédiatement après – à la fin du même siècle –, représentent, ici encore, un épiphénomène.

Cette documentation, bien qu'issue, encore une fois, de prospections et de sondages limités, montre néanmoins des modalités d'habitat qui laissent peu de perspective à l'oppidum ; ce dernier, en effet, ne représente, dans ce système, qu'une simple excroissance, peu durable dans ce cas-ci, devant la persistance de l'habitat non perché. À la décharge de ces *oppida*, il faut préciser que leur formation a été plus tardive dans cette partie du Languedoc que dans le

reste de la région. Aucun établissement de hauteur n'est en effet créé avant le milieu du ^v^e s. dans les vallées de la Cèze et de la Tave. Grâce à ce décalage, les liens chronologiques établis entre les habitats de bas de pente et l'*oppidum* affichent une plus grande lisibilité. Par conséquent, c'est avant tout le processus envisagé ici que nous retiendrons, dans sa « valeur absolue ». C'est à ce prix qu'il est susceptible d'être réinvesti en d'autres lieux et pour d'autres périodes, afin notamment d'apporter un cadre de réflexion supplémentaire qui intègre l'habitat de bas de pente comme l'élément déclencheur de l'*oppidum*. Il faut en effet reconnaître que l'opportunité offerte par les vallées de la Cèze et de la Tave reste exceptionnelle, puisque dans la majorité des situations, on ne peut véritablement établir de chronologie relative entre les diverses installations.

L'idée d'une première installation en bas de pente s'appuie cependant sur d'autres éléments. D'une part, on constate que la présence de sources pérennes accompagne ce type d'implantation de façon presque systématique. Leur valeur indéniablement attractive n'a pu échapper aux premiers arrivants, qui ont sans doute compris d'emblée l'intérêt de disposer d'un point d'eau à proximité immédiate. Peut-on aller plus loin et supposer une vocation cultuelle de ces sources qui aurait participé à une fusion communautaire, rejoignant en partie l'hypothèse de D. Garcia (Garcia 2003) ? On pense inévitablement à Montlaurès, Nîmes ou Glanum en Provence (Arcelin et Gruat 2003) et, plus largement – même si le lien avec une source est ici moins évident –,⁹ à la découverte au Traversant d'un ensemble sculpté de la fin du ^{vi}^e s. (Gailledrat et Bessac 2000).¹⁰

D'autre part, on peut argumenter que la fondation même de l'*oppidum* suppose une phase d'installation que les bas de pente ont pu accueillir dans un premier temps. Le groupe a peut-être trouvé au pied ou aux abords du futur *oppidum* un « sas spatio-temporel » d'abord provisoire mais qui, suite à la création de l'*oppidum*, se serait cristallisé en quartier d'habitations. Il s'agit d'un rôle expédient qui agira parfois dans la vie même de l'*oppidum*, en le soulageant de certaines contingences, liées notamment au processus d'urbanisation. Ainsi, quand un habitat en dur, organisé en quartiers, restructure l'organisation générale de l'agglomération de hauteur de Mauressip (Saint-Côme-et-Maruéjols, Gard) et ce dans le dernier tiers du ^v^e s., ce n'est certainement pas un hasard si les travaux d'extraction de l'argile nécessaire à la construction s'effectuent en même temps au pied de l'*oppidum*

(Py 1990, 296). Faisant d'une pierre deux coups, le groupe a sans doute saisi toute l'utilité d'un espace qui était disponible pendant la durée du chantier et était voué, par sa pérennisation en quartier bas, à accueillir plus durablement un habitat de bas de pente, qui persistera jusqu'à devenir une agglomération romaine (Raynaud et Favory 2002).

Par ce dernier point, on rejoint la question relative au comportement du groupe lors de la mise en place d'un projet de construction global ou, plus largement, lors de son déplacement et de son installation à un autre endroit : une étape que l'archéologie a du mal à saisir mais qu'une approche dynamique ne peut occulter. C'est à cela que M. Py s'est intéressé dernièrement à propos de la première phase d'occupation de l'*oppidum* de Nages : ainsi, « les restes attribués à la phase Nages I représenteraient les témoins du chantier de construction de la ville de Nages II ancien, qui deviendrait en conséquence la première réelle agglomération mise en place sur la colline des Castels » (Py 2007, 341 ; voir aussi, à propos des difficultés à repérer la phase de fondation d'une agglomération, les pertinentes remarques de Gras 2002, 185). Dans cette perspective, l'habitat de bas de pente des Sables (Théziers, Gard), daté entre 750 et 625, ne pourrait-il pas s'inscrire dans un tel processus ? Du moins pour la première étape, car l'initiative de regroupement qui s'opère ici au sein d'un « important campement temporaire » n'a certainement pas abouti, comme le montre l'absence d'occupation sur la colline voisine (Gros et Lelièvre 2002, 597).

Enfin, pour insister davantage sur leur importance, on soulignera l'étendue de certaines implantations de piémont : celle-ci caractérise un lieu de vie majeur, dont l'*oppidum* – certes gravé dans la symbolique spatiale du groupe par la construction d'une enceinte – pourrait finalement n'être qu'une extension.

La documentation nîmoise en est le parfait exemple (Monteil 1999, 309-314). L'agglomération de Nîmes est fondée lors du dernier quart du ^{vi}^e s. Elle investit les pentes méridionales du Mont-Cavalier et du Puech de Combret-Canteduc, le sommet étant – semble-t-il – délaissé. Les pentes sud-est du Mont-Cavalier sont également largement occupées, que ce soit à la Fontaine des Bénédictins, aux Hespérides et aux Villégiales. Le piémont de la colline, au sud de la source de la Fontaine, voit l'apparition d'un habitat sans doute intégré de façon plus large à des espaces cultivés (fig. 8). Nîmes apparaît alors comme une agglomération assez peu structurée, présentant

9. La source aujourd'hui captée de Mailhac se situe toutefois au pied de l'*oppidum* Cayla, et jouxte le Traversant.

10. On remarquera cependant que nombre de lieux de culte ont tendance à « s'échapper » sur un territoire plus vaste, ce qui les isole de l'espace de vie principal du groupe. Je pense ici à certains dépôts métalliques – dont on ne peut exclure une vocation cultuelle –, mais aussi à d'autres lieux de culte et/ou funéraires dispersés (Dedet *et al.* 1997). On soulignera également la topographie particulière du site à stèles des Tourières à Saint-Jean et Saint-Paul (Aveyron) : celui-ci « domine [...] son environnement immédiat mais est surplombé à son tour, de tous les côtés, par les plateaux environnants qui forment une sorte de cirque périphérique. Ce n'est probablement pas anodin dans le cadre d'une mise en scène d'une série de stèles visible ainsi de loin et marquant un territoire » (Gruat 2009, 42).

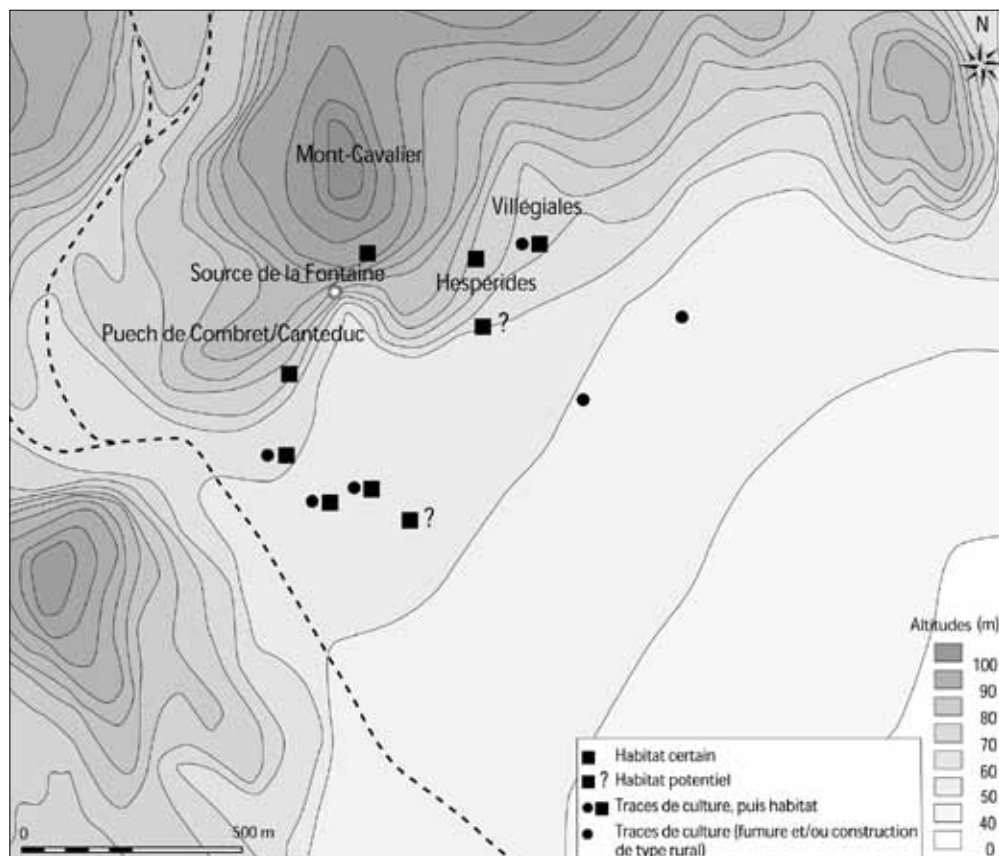

FIGURE 8. Topographie de l'agglomération de Nîmes (Gard) au milieu du ve s. Dessin : d'après Monteil 1999, fig. 273.

un caractère lâche, où les champs, annexes agricoles et autres aires d'ensilage, s'intercalent entre l'habitat. À la fin du ve s., une enceinte est construite ; les pentes sud du Mont-Cavalier et du Puech de Combret-Canteduc sont toujours occupées, alors qu'au même moment, l'habitat s'étend vers le nord-est et le nord avec l'élévation de la Tour Magne et la construction du rempart. En revanche, à partir du milieu du ive s., le développement de l'agglomération se concentre essentiellement, pour ne pas dire exclusivement, dans la plaine. L'abandon des secteurs de pentes, déjà perceptible dans la seconde moitié du ve s. sur le versant sud-est du Mont-Cavalier, se confirme avec la désertion totale des reliefs.

L'intérêt de Nîmes est de pouvoir percevoir les dynamiques de « perchement » et de « déperchement » sur le long terme, aussi bien dans la complémentarité que dans l'unicité. Ainsi, suite à une occupation perchée et en plaine à la fin du premier âge du Fer, la zone de piémont devient apparemment le seul lieu d'habitat dans le courant du ive s : « le quartier bas établi à l'amorce du piémont constitue apparemment l'essentiel, si ce n'est la totalité de l'agglomération » (Monteil 1999, 314). Au début du iie s., on retrouve à nouveau une configuration plus équilibrée, puisque l'occupation de plaine est désormais associée à une remontée progressive de l'habitat, notamment sur les pentes du Mont Cavalier. Quoi qu'il en soit, la relation existant entre l'habitat de plaine et l'habitat de hauteur traduit des stratégies d'implantation

diversifiées qui ne peuvent se résumer à leur seule coexistence. L'exclusivité de l'occupation de plaine au milieu du second âge du Fer montre en effet que des choix topographiques ont été opérés, sans doute de façon réfléchie. Le déplacement depuis une situation élevée est souvent mis au compte d'un apaisement des tensions au sein de la société : cette hypothèse est issue elle-même, en quelque sorte par effet contraire, du rapprochement rapide effectué entre la situation élevée et les impératifs défensifs. Ce déplacement renvoie peut-être dans le cas de Nîmes à d'autres facteurs d'explication moins soumis à une simple relation de cause à effet. La construction de l'enceinte intervient précisément au moment où la plaine devient peu à peu le seul lieu de vie. À partir du ive s, on peut par exemple supposer que la communauté nîmoise préfère s'installer en plaine pour diverses raisons au rang desquelles la mise en culture de terrasses facilement exploitables tient une place certainement prépondérante. À l'appui de cette hypothèse, les recherches ont, par ailleurs, identifié une phase de mise en culture des pentes sud-est du Mont-Cavalier immédiatement après l'abandon du site des Villégiales à la fin du ve s. et juste avant sa réoccupation au iie s. Ainsi, « des murs de soutènement, bâtis au cours du ive siècle avant l'ère chrétienne, ont permis aux agriculteurs protohistoriques de maintenir d'importants colluviosols en place et de favoriser leur évolution vers des sols bruns calcaires (calcosols), à l'horizon organique homogénéisé par les instruments aratoires. La surface

d'un champ labouré à l'aire, mis en culture depuis le IVe s. jusqu'au IIe s., a été comme fossilisée avec des sillons » (Harfouche et Poupet 2000, 144). Durant plusieurs siècles et selon des rythmes différents, le cas nîmois traduit donc des modalités de reconnaissance, d'« apprivoisement » de l'environnement et de l'espace local, comme autant de seuils qui mènent à la construction d'un cadre de vie optimisé par les connexions topographiques de la plaine, des versants et des hauteurs.

Si la création de l'*oppidum* est précédée, dans certains cas, d'une implantation voisine, ce processus n'est guère illustré que par quelques exemples et sa représentation souffre sans doute des difficultés de datation propres à des investigations souvent sommaires. Que doit-on conclure lorsque l'*oppidum* est fondé en même temps que des habitats situés à sa périphérie, qu'il s'agisse d'installations de bas de pente ou d'installations situées dans un rayon proche de l'habitat de hauteur ? Simultanéité réelle ou simultanéité seulement archéologique ? Sur la seule foi de prospections, il est difficile de faire mieux, mais l'hypothèse d'une antériorité de certaines installations par rapport à l'*oppidum*, imperceptible en l'état actuel des données, doit demeurer ouverte. D'ailleurs, même dans le cas d'une simultanéité réelle, pourquoi privilégier implicitement le raisonnement qui place l'*oppidum* au rang de l'élément spatial structurant par excellence ? On sent ici tout le poids de l'Histoire urbaine moderne, du modèle du Centre Historique et de la butte féodale. Le risque d'anachronisme est majeur. En outre, quelle représentation le groupe se fait-il de son habitat dans l'espace ? Ce que nous appelons « quartier bas » ne peut-il pas être perçu comme le lieu principal de l'activité et de la socialisation, le long des principaux itinéraires, au plus près des voies de communication terrestres et fluviales ? Avant d'aller plus loin, on fera donc preuve de la plus grande prudence – particulièrement dans le choix des termes – pour évoquer les situations où l'archéologie peine à affiner ses datations et nous offre une implantation simultanée. Sans préjuger de sa valeur ni de la représentation qui affecte la conscience géographique de la communauté, on s'en tiendra à la mise en évidence d'une organisation complexe de l'espace micro-local où différents modes d'implantation sont associés.

On conservera la même prudence pour évoquer le cas de la Roche de Comps (Comps, Gard), où l'*oppidum* est fondé dans le dernier quart du VIe s. au même moment qu'un habitat situé en bas de pente. Si l'habitat perché a été détruit en grande partie par une carrière moderne, l'établissement de piémont se distingue par la construction, à la fin du Ve s., « d'un grand quartier d'habitation qui se développe sur plus de 30 m. de long, qu'il faut peut-être imaginer intégré dans un plan urbain plus vaste » (Roubaud et Michelozzi 1993, 269) : on dira que l'archéologie sait parfois remettre les choses à leur vraie place...

4.2. Des installations satellites liées au terroir de l'agglomération

Dans un autre registre, l'exemple de Fontès (Hérault) est encore plus révélateur de notre ignorance. Si l'on accepte une datation large, comprise entre la seconde moitié du VIe s. et le Ve s., plusieurs installations de taille réduite qui ont été repérées en prospection s'implantent dans la plaine, au nord-est et au sud-est de l'*oppidum* du Célessou, qui est occupé à partir de la fin du VIe s. (Mauné 1999). Ces découvertes ponctuelles ne permettent pas d'entrevoir l'existence d'un véritable quartier bas, loin s'en faut. On retiendra plutôt un système d'installations obéissant à un ordre lâche et intégrées – parfois à plus d'un kilomètre de l'*oppidum* – au terroir de l'agglomération (fig. 9).

Cependant, des questions subsistent quant à leur nature et aux liens fonctionnels et chronologiques noués avec l'*oppidum*. En fait, cette situation s'inscrit dans un phénomène largement perçu ; la fin du premier âge du Fer – voire le début du second – est marquée en particulier par l'apparition d'installations colonisant l'espace périphérique de certains *oppida* contemporains (Bagan 2007). S'il me semble inapproprié d'évoquer dans ce cas précis une dispersion de l'habitat, on peut en revanche se demander si ces installations correspondent à un processus chronologiquement précis, ou si elles se répartissent sur une longue période. Peu d'éléments permettent de répondre à cette question ; le problème de la contemporanéité de ces installations reste donc entier, mais rappelons aussi qu'on ne perçoit certainement qu'une partie réduite de leur existence, étant donné que la fragilité des vestiges associée aux problèmes de taphonomie dissimule plus ou moins le phénomène.

Les mêmes questions se posent autour de l'*oppidum* de Montfo (Magalas, Hérault) où des recherches récentes ont montré une occupation diffuse dès le premier âge du Fer (Bagan et Mauné 2009). De nombreux éléments isolés, notamment des fragments d'amphore massaliète, indiquent en effet une forte emprise de l'habitat groupé sur son espace d'exploitation (voir, à ce sujet, les résultats obtenus pour l'agglomération protohistorique de Mèze dans Bermond 1998). Plusieurs installations gravitent autour de l'agglomération, dans un rayon d'environ un kilomètre, selon une implantation topographique particulière. Bien qu'intimement lié à l'*oppidum*, chaque établissement est en effet positionné de façon à contrôler une unité topographique parfaitement individualisée. Doit-on y voir une stratégie d'implantation initiée par l'*oppidum* et visant à compartimenter l'exploitation du terroir par l'intermédiaire d'habitats ruraux ? Dans ces conditions, la découverte de mobilier attribuable au VIe-Ve s. au pied même de l'*oppidum* doit-elle être interprétée différemment ? Faut-il alors envisager à Montfo la présence d'un quartier bas dès la fin du premier âge du Fer, à l'image de ce qui a été observé ailleurs ?

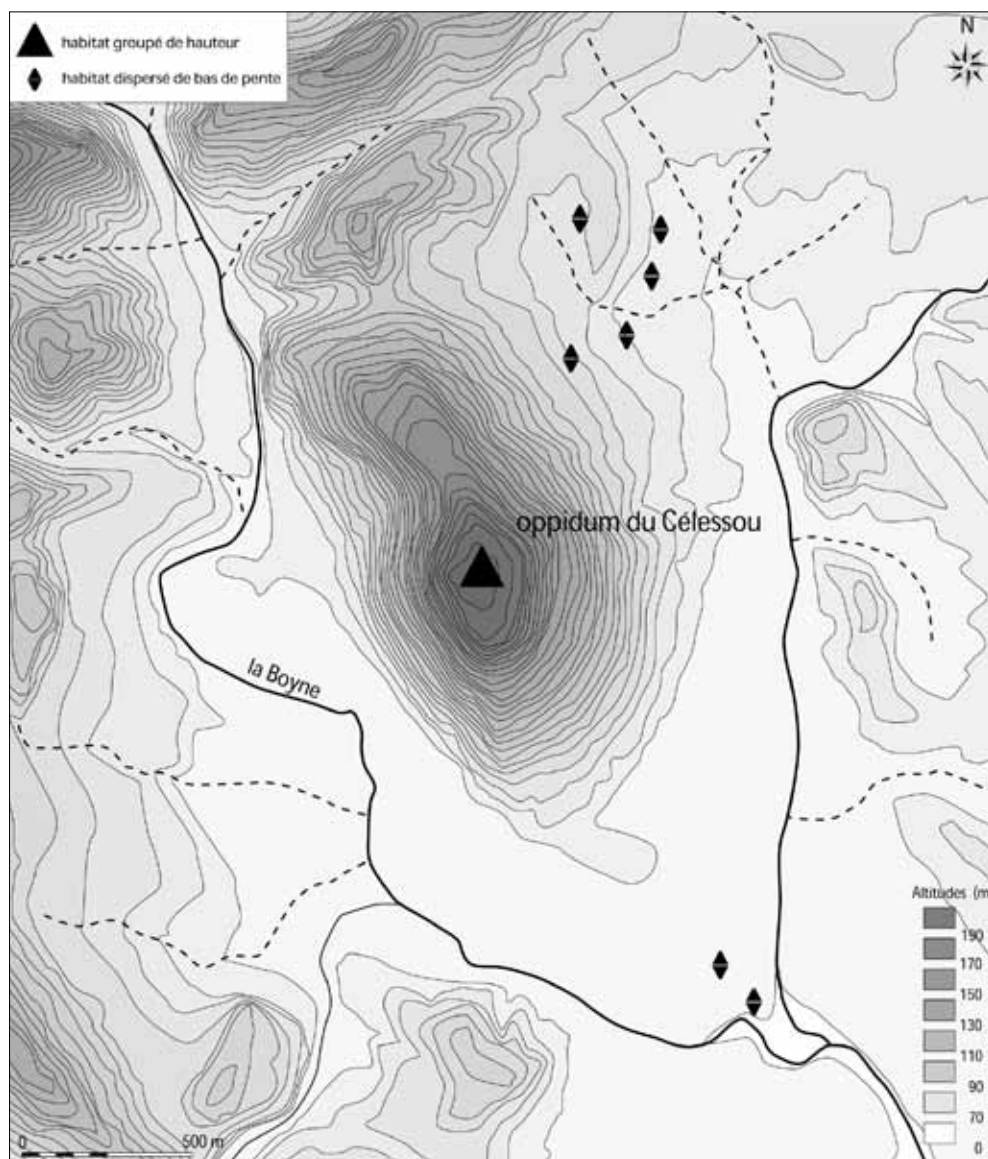

FIGURE 9. Occupation du sol au VIe-Ve s. sur le territoire vivrier de l'agglomération du Célessou (Fontès, Hérault). Dessin : d'après Mauné 1999, fig. 2.

Au terme de ce plaidoyer visant à reconsidérer la portée de l'habitat de bas de pente et des installations dites satellites, d'autres situations fournissent un heureux contrepoint. Ainsi, postérieurement à leur création, nombres d'*oppida* se dotent d'habitats périphériques, majoritairement situés en bas de pente. L'emploi des termes de « quartier bas » ou de « faubourg » paraît dès lors parfaitement justifié, dans la mesure où l'*oppidum* – parce qu'il admet une phase d'occupation plus ancienne – intervient cette fois comme le « centre historique » du peuplement local. Il est désormais possible d'évoquer de façon plus assurée une extension de l'habitat à l'extérieur du périmètre délimité par le rempart.

4.3. Des quartier bas et des faubourgs

En Languedoc, l'existence de quartiers bas est largement attestée, à l'image de l'*oppidum* de la Redoute (Beaucaire, Gard), où l'emprise de l'habitat s'étend au pied de la colline dès la seconde moitié du VIe s.

De récentes investigations ont mis en évidence cette extension, particulièrement au sud et au sud-ouest de l'*oppidum* (Roure 2002). Le processus semble s'accroître à partir du début du IIe s. ; l'ensemble des bas de pente méridionaux est alors concerné.

Au sud-est de l'*oppidum* de Saint-Siméon, des découvertes effectuées à la fin des années 1990 sont venues complexifier l'image d'un site qui est loin d'apparaître comme un habitat uniquement centré sur l'*oppidum* (Chazelles *et al.* 2001). Au pied de la colline, les prospections ont en effet livré un abondant mobilier attribuable à nouveau au VIe-Ve s. Une fouille de sauvetage a confirmé les investigations de surface en mettant en évidence les traces d'un sol datable du Ve s. De nombreux fragments de céramique grise monochrome, dont certains ratés de cuisson, trahissent la présence d'un atelier de production locale. Il est donc tentant de proposer l'installation d'un véritable quartier bas sur plusieurs hectares au pied de l'éperon de Saint-Siméon, établi de part et d'autre du chemin d'accès à l'*oppidum*.

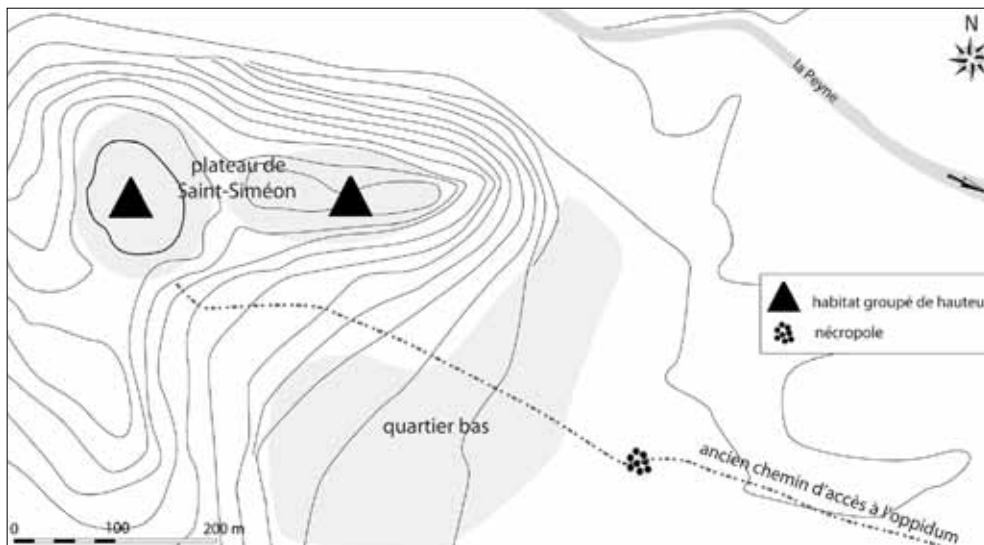

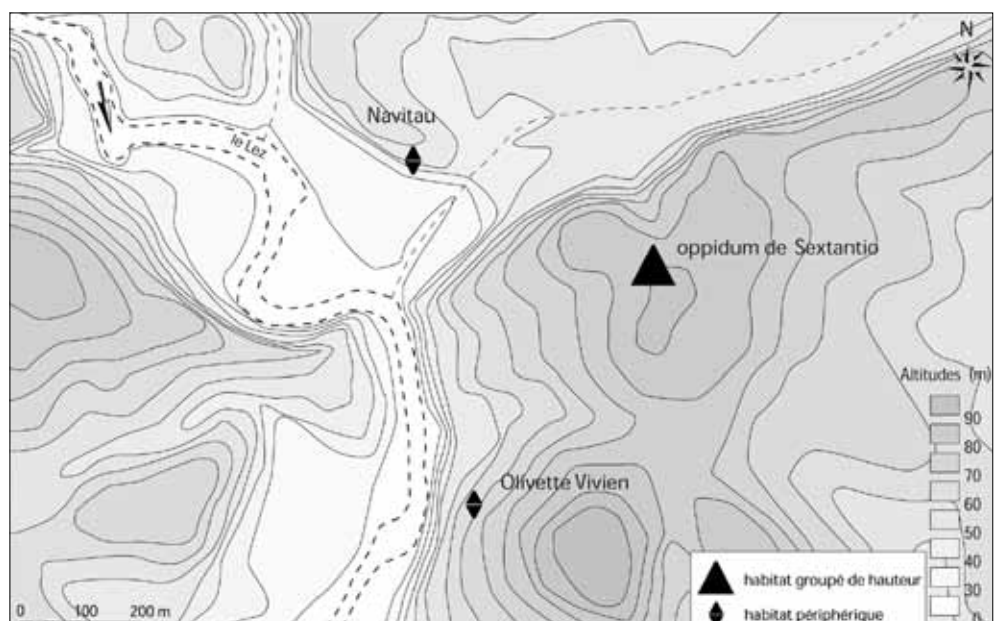
FIGURE 10. Localisation des différentes unités spatiales à la périphérie de l'*oppidum* de Saint-Siméon (Pézenas, Hérault), et topographie du plateau de Saint-Siméon montrant l'organisation bipolaire de l'habitat de hauteur. Dessin : G. Bagan.

À l'est de cette couronne, la nécropole de Saint-Julien connaît un développement topographique déterminé en partie par la présence d'un chemin qui traverse le cimetière (Nickels 1990). L'implantation humaine de la fin du premier âge du Fer semble donc faire l'objet d'une réflexion spatiale dictée par le rôle structurant de ce que l'on supposera être la principale voie d'accès à l'*oppidum* (fig. 10). Cet axe de circulation longeait certainement, depuis la vallée de l'Hérault, la rive septentrionale de l'étang, en traversant la nécropole et le quartier bas pour rejoindre finalement les hauteurs de Saint-Siméon (Chazelles *et al.* 2001, 131).

Ailleurs, une organisation multipolaire se met en place dès le premier âge du Fer. Sur ce point, *Ruscino* et *Sextantio* n'ont pas en commun que leur nom latin. Ces deux haut-lieux de la Protohistoire méridionale s'imposent dès le Bronze final (IIIb) comme des pôles majeurs, à même de se trouver par la suite à l'origine d'une socialisation de leurs espaces environnants.

À environ huit cents mètres à l'est de *Ruscino*, un habitat de la fin du VIe s. et du début du Ve s. a été repéré à Puig Sutré, sur une éminence bordant la rive droite de la Têt (Kotarba *et al.* 2007, 474). S'étendant sur près de 5000 m², le site est contemporain de l'agglomération établie sur le plateau de *Ruscino*. Les liens entre ces deux habitats restent inconnus même si un modèle d'implantation bipolaire peut être envisagé à la fin du premier âge du Fer. Puig Sutré constituerait alors un habitat avancé, barrant en quelque sorte l'accès à *Ruscino* depuis la mer. Dans l'hypothèse d'un plateau non défendu par un rempart à *Ruscino*, l'occupation du Puig Sutré s'imposerait ainsi dans le paysage comme une première protection. Par ailleurs, l'absence de vestiges postérieurs au premier quart du Ve s. laisse supposer un abandon précoce et un probable déplacement humain vers l'établissement de *Ruscino* désormais élevé au rang d'habitat principal.

FIGURE 11. Occupation de l'espace entre le Bronze final (IIIb) et la fin du premier âge du Fer à la périphérie de l'*oppidum* de *Sextantio* (Castelnau-le-Lez, Hérault). Dessin : d'après Vial 2003, fig. 58.

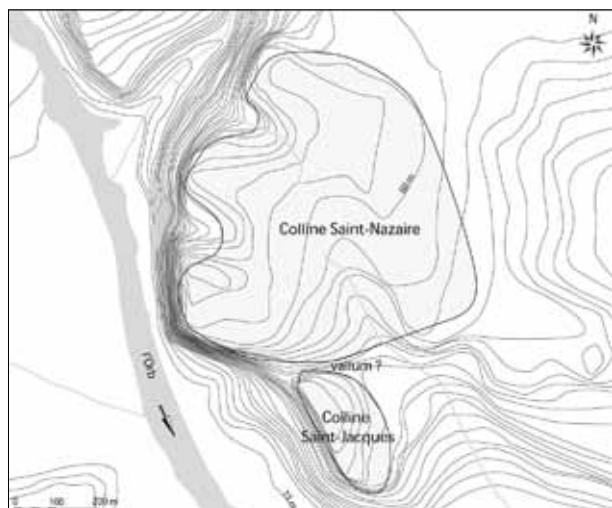

FIGURE 12. Relation topographique entre la colline de Saint-Nazaire et la colline Saint-Jacques, qui montre l'organisation bipolaire de l'agglomération protohistorique de Béziers (Hérault). Dessin : d'après Ugolini et Olive 2006, 33.

À *Sextantio*, une première occupation est avérée dès le Bronze final (IIIb). Elle concerne principalement le nord-ouest du plateau. La transition Bronze/Fer est, quant à elle, représentée par du mobilier céramique typique mais découvert majoritairement en position remaniée. Les niveaux du VIIe s. sont présents sur le plateau sommital, mais également plus au sud en bas de pente (Olivette Vivien), au plus près de l'itinéraire qui permettrait de gagner les étangs en longeant le Lez. À partir du VIe s. et jusqu'à la fin du Ve s., l'agglomération paraît se développer sur l'ensemble du plateau sommital, tandis que l'occupation s'étend également jusqu'aux espaces périphériques. En effet, l'habitat

de l'Olivette Vivien persiste, comme le montrent les premières importations découvertes dans un niveau surmontant celui du VIIe s. ; à deux cents mètres au nord-est de l'*oppidum*, un établissement sans doute en matériaux périssables s'implante sur le versant sud de la petite éminence de Navitau (Vial 2003, 137-140). L'importance de ces habitats périphériques est difficilement appréciable du fait de l'ancienneté des fouilles et de leur faible étendue, mais on peut cependant envisager l'existence d'un ou plusieurs ensembles d'habitations, voire d'un quartier bas dans le cas de Navitau (fig. 11). Leur répartition spatiale, résolument tournée vers le cours du Lez, montre une volonté de s'établir au plus près des itinéraires, qu'ils soient terrestres ou peut-être fluviaux.

Que ce soit à *Ruscino* ou à *Sextantio*, l'agglomération principale semble donc fonctionner en relation avec un autre pôle d'habitat, sans doute secondaire mais relativement étendu. S'agit-il de situations exceptionnelles ? L'agglomération de Béziers (Hérault) pourrait trouver ici une nouvelle interprétation topographique sous la forme d'un habitat bipolaire. La colline Saint-Jacques constituerait ainsi un habitat avancé au sud, qui barrerait l'accès, depuis le cours de l'Orb, à l'agglomération principale de la colline Saint-Nazaire (fig. 12). D'ailleurs, un fossé a été repéré sur la colline Saint-Jacques (Ugolini, Olive 2006, 62) tandis que la topographie laisse présager l'existence d'un *vallum* entre les deux collines, encore visible dans la configuration urbaine actuelle au départ de la rue Canterelles. On retrouvera la trace d'un tel schéma à Aumes avec l'éperon de Lico-Castel et le plateau des Mazes (fig. 13), ou encore à Pézenas sur le plateau de Saint-Siméon (fig. 10) ; quant à Montlaurès, dans un contexte topographique particulier, un habitat de plus d'un hectare situé à deux cents mètres de l'*oppidum*

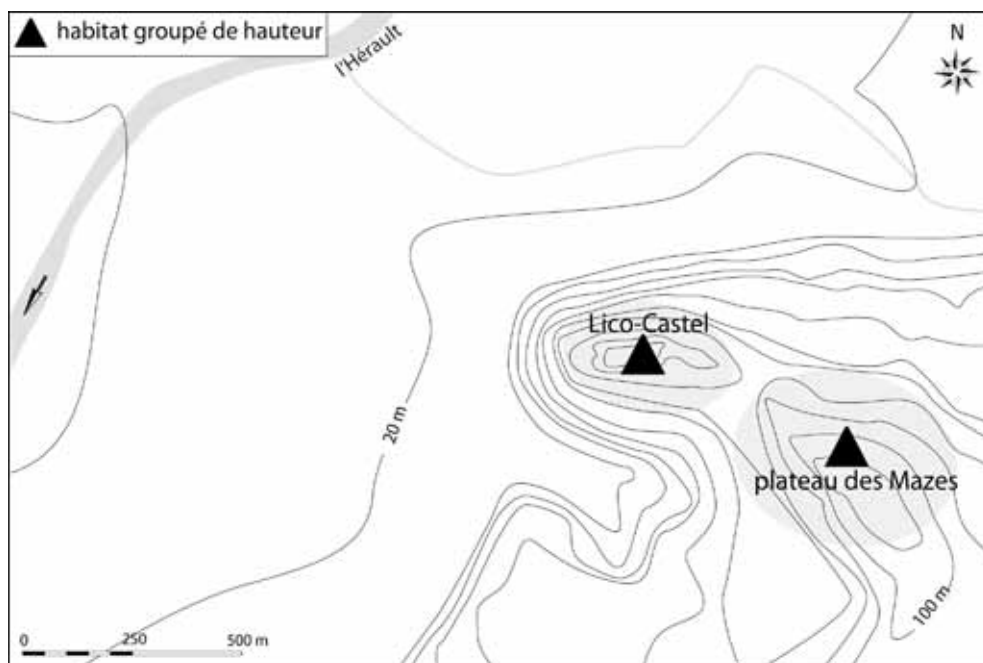

FIGURE 13. Relation topographique entre l'éperon de Lico-Castel et le plateau des Mazes, qui indique l'organisation bipolaire de l'*oppidum* d'Aumes (Hérault). Dessin : G. Bagan.

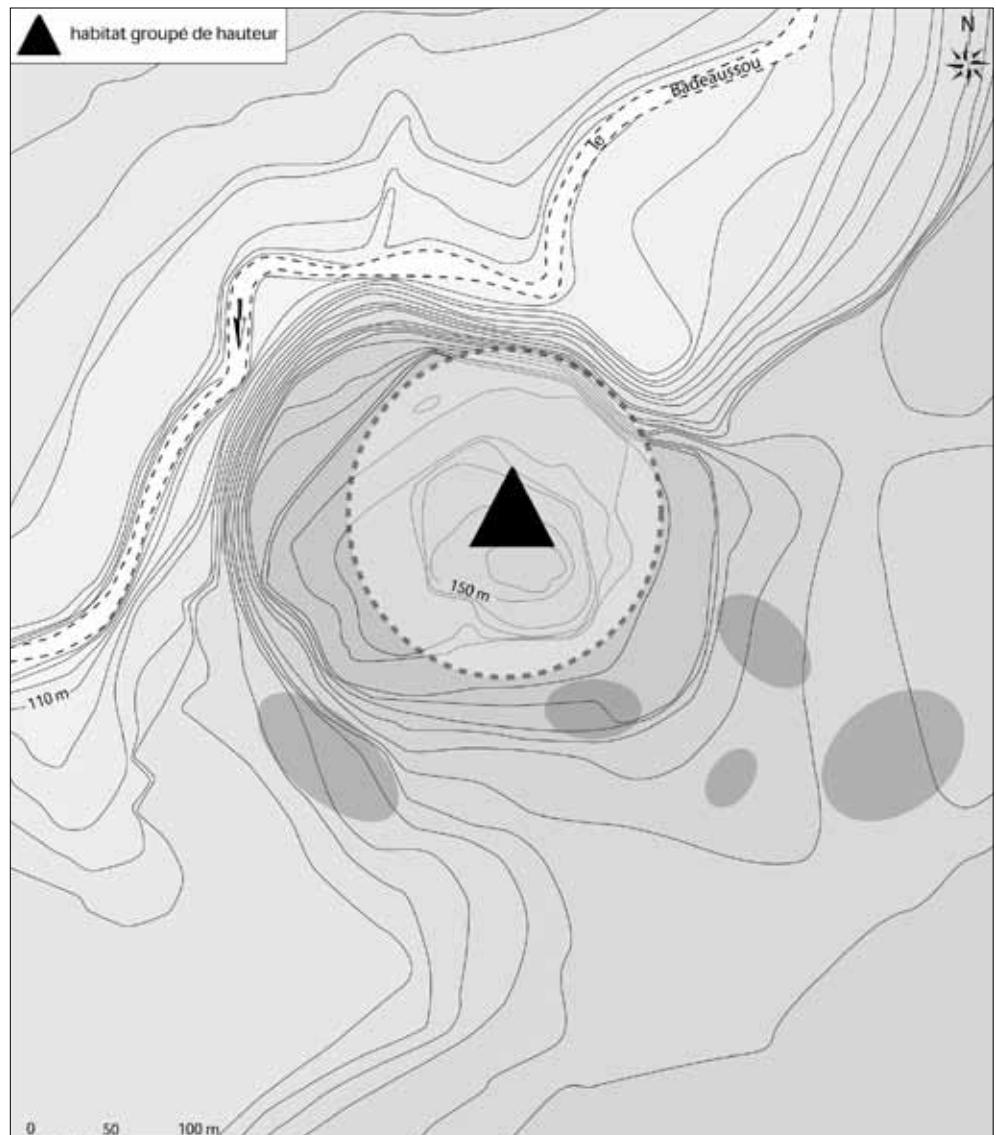
confirme, là aussi, une organisation bipolaire, renforcée peut-être par le passage d'un ancien bras de l'Aude (De Chazelles 1995).

En ce qui concerne la fin du second âge du Fer, elle inaugure un processus massif d'implantation au pied des agglomérations perchées. Il paraît même plus précoce en Vaunage puisque l'*oppidum* de Mauresip se dote dès le début du IVe s. d'un vaste habitat de piémont, la Font de Robert, qui s'étend sur plus de trois hectares et dont l'occupation persistera jusqu'au Ier s. ap. J.-C. L'occupation des bas de pente est également confirmée au IIe s. au pied de l'*oppidum* de Nages (Py 1990, 613) ; d'autre part, dans la vallée de l'Hérault, l'établissement de plaine de Peyre-Plantade (Clermont-l'Hérault) – sans doute lié à l'abandon de l'*oppidum* voisin de la Ramasse dans la seconde moitié du IIIe s. – illustre « la mutation des cadres de l'habitat » (Schneider et Garcia 1998, 172).

À Montfo, la présence d'un quartier bas semble, quant à elle, assurée au cours du second âge du Fer (fig. 14), au moins dès la fin du IIIe s., si l'on en croit le mobilier céramique recueilli sur les pentes de l'agglomération

et constitué essentiellement d'amphores gréco-italiques et de céramique campanienne A (inédit). À Fontès, ce sont plusieurs habitats polynucléaires de bas de pente qui apparaissent au pied de l'*oppidum* du Célessou dans la première moitié du IIe s. (Mauné 1998, 29-31). Dans ces deux derniers cas, les liens établis avec l'agglomération de hauteur demeurent encore une fois relativement flous. À Montfo cependant, une topographie très peu accidentée sur les pentes orientales de la colline plaide pour un même ensemble d'habitat qui comprend – sans véritable distinction – à la fois le plateau, les pentes et les bas de pente, et dans lequel le rempart serait en quelque sorte noyé. En revanche, le volcan du Célessou présente une toute autre configuration topographique, beaucoup plus contraignante, qui « isole » géographiquement les différents pôles d'habitat (Mauné 2000, 58, fig. 2). Bien que nous soyons certainement en présence d'un même groupe humain, la nature des rapports entre les agglomérations de plaine, ainsi qu'entre ces dernières et l'*oppidum*, s'en trouve évidemment influencée, ne fût-ce que par la distance qui les sépare.

FIGURE 14. Topographie générale de l'*oppidum* de Montfo (Magalas, Hérault) et localisation des zones de concentration de mobilier, datables du IIIe-IIe s., au pied de la colline.
Dessin : G. Bagan.

De façon générale, l'occupation des *oppida* se rétracte fortement à la fin du second âge du Fer selon un mouvement inverse aux agglomérations de piémont qui se développent. Un tel phénomène répond à de nouveaux impératifs d'implantation suffisamment puissants pour réduire progressivement la participation des *oppida* à un avenir que la romanisation annonce pourtant florissant. La preuve en est la création, amorcée au IIIe s. et perpétuée tout au long du IIe s., d'agglomérations de piémont sans aucun lien avec un habitat de hauteur antérieur ou contemporain. Sur plus de quatre hectares, un habitat groupé s'implante ainsi dans le courant du IIIe s. au bas du versant de la colline de Sant-Peyre (Bouquet, Gard) (Provost 1999, 258). Cette dissociation (par rapport à tout habitat de hauteur) – que l'on remarque également dans la vallée de l'Hérault aux Condamines (Bélarga) (Mauné 1998, 31) – est essentielle, dans la mesure où elle permet de saisir toute l'autonomie du mode d'implantation en plaine. Si, dans le cas de Sant Peyre, des motivations d'ordre commercial ne peuvent être invoquées – tant l'établissement se situe en marge des principaux itinéraires –, en revanche, les agglomérations de plaine de la moyenne vallée de l'Hérault répondent aux paradigmes induits par une nouvelle conjoncture économique. En cela, ils font écho aux « géants audois » du Lauragais, vastes *oppida*-marchés qui s'implantent en plaine à la fin du second âge du Fer de Montferrand (Aude) à la Lagaste (Pomas et Rouffiac-d'Aude, Aude) (Fiches 2002).

4.4. Des espaces périurbains ?

La valeur structurante du rempart a précédemment été soulignée. Si elle représentait une limite indéniable de l'extension d'un habitat au moment de sa construction, quelle fut la longévité de l'enceinte en tant que telle ? Dès sa fondation à la fin du VIe s., Lattes se munit, par exemple, d'une fortification qui n'empêche pourtant pas l'occupation *extra muros* d'un espace situé au nord de la ville et estimé à une dizaine d'hectares (Py 2009, 80). Or, à cette époque ancienne, la superficie délimitée par l'enceinte était-elle déjà entièrement lotie ?

Le cas de la ville de *Lattara* pose bien d'autres questions. Tout d'abord, que doit-on considérer comme périurbain ? Une position à l'extérieur du rempart est-elle suffisante pour parler d'espace périurbain ? Les abords du périmètre défendu ne peuvent-ils pas participer à juste titre de l'agglomération ? Ou alors « sommes-nous dès l'origine en présence d'une *dipolis*, ville double aux statuts différents, comptoir étrusque à l'intérieur des murs, agglomération indigène hors les murs, à la manière dont les textes anciens décrivent le comptoir grec d'*Emporion* (Ampurias) sur la côte de la Catalogne ? [...] Ou bien n'est-ce de tout temps qu'un phénomène de banlieue sans véritable distinction de statut, avec un noyau fortifié qui put servir éventuellement de refuge en cas de danger et un habitat périphérique qui, pour de simples causes démographiques, débordait largement du périmètre de l'enceinte » (Py 2009, 81) ?

Dans ces conditions, quelle valeur accorder à la seule superficie enceinte ? Tout ou partie de l'agglomération ? Sur ce point, une fois n'est pas coutume, c'est l'aspect fragmentaire des découvertes effectuées dans les grandes villes actuelles du Languedoc que l'on apprécie, essentiellement pour l'approche qu'il exige. Arles, Nîmes et Béziers ont en commun de lourds antécédents protohistoriques si l'on en croit l'estimation de leur superficie respective durant cette période (entre vingt et quarante hectares : voir Arcelin 2000 ; Monteil 1999 ; Ugolini et Olive 2006, 37). Ces chiffres ne paraissent-ils pas démesurés face aux moyennes de la plupart des habitats protohistoriques contemporains ? Pour quelles raisons ? Leur statut supposé est-il à même de monopoliser la réponse ? L'occupation continue de ces trois établissements jusqu'à nos jours contrarie fortement toute tentative de délimitation spatiale. On en vient à englober tous les points de découverte en ne se souciant guère de ce qui peut relever d'un espace périurbain ou non. Il est alors bon de rappeler la probable bipolarité biterroise. De même, à Nîmes, le fossé protégeant l'habitat de plaine (Monteil 1999, 314) participe-t-il vraiment du même système défensif que le rempart du Mont Cavalier, ou fait-il office de fossé avancé ? La non reconnaissance ou la reconnaissance partielle des aménagements défensifs, prétendus essentiels dans l'effort de délimitation urbaine n'est-elle pas responsable des chiffres proposés ? À titre d'exemple, on peut penser que, si Montpellier était implantée sur la ville protohistorique de *Lattara*, les découvertes n'auraient été que ponctuelles et, de ce fait, les espaces qualifiés aujourd'hui de périurbains auraient été intégrés à la superficie de la ville. Avant la découverte de la fortification lattoise, la superficie de la ville n'était-elle pas estimée à treize hectares (Marchand, Mendoza 1980, 115, n. 52) ? Étions-nous pour autant plus loin de la vérité qu'aujourd'hui ? En définitive, tout porte donc à croire que les établissements fortifiés, qu'il s'agisse d'*oppidum* et/ou de ville, ne sont qu'une partie de l'agglomération.

Dans ces conditions, où situer la notion d'espace périurbain ? D'un point de vue strictement spatial, il semble qu'aucune réponse satisfaisante ne puisse vraiment être apportée. Un point de vue supplémentaire, plus fonctionnel, doit donc intégrer la réflexion.

5. L'éjection de certains domaines d'activité « hors les murs »

Quelle est la destination des espaces situés en dehors de l'agglomération ? Les motivations apparaissent multiples. Certaines activités, qu'elles soient liées au stockage ou encore à l'artisanat, trouvent sans doute matière à s'exprimer davantage hors les murs. Cela est avéré à Ensérune, où l'espace *extra muros* accueille, au cours du IVe s., un véritable projet d'ensilage qui suggère la mise en place d'une gestion plus raisonnée et peut-être plus communautaire des espaces libres de toute construc-

tion (Dubosse 2007). Ensérune n'est d'ailleurs pas le seul établissement à se doter d'espaces spécialisés dédiés au stockage ; à *Ruscino*, de multiples zones d'ensilage sont mises en place à partir du IVe s. sur le plateau ainsi qu'à sa périphérie (Kotarba *et al.* 2007, 449-450).

Pour ce qui est des quartiers bas, un rapprochement de la plaine permet également un contrôle plus avisé des itinéraires, à l'image de l'habitat de l'Olivette Vivien situé « en bordure de l'itinéraire terrestre longeant le Lez jusqu'à son delta » (Vial 2003, 138) ; quant à l'implantation d'un second pôle d'habitat, elle obéit souvent à des fins stratégiques, comme on a pu le proposer à Béziers ou *Ruscino*.

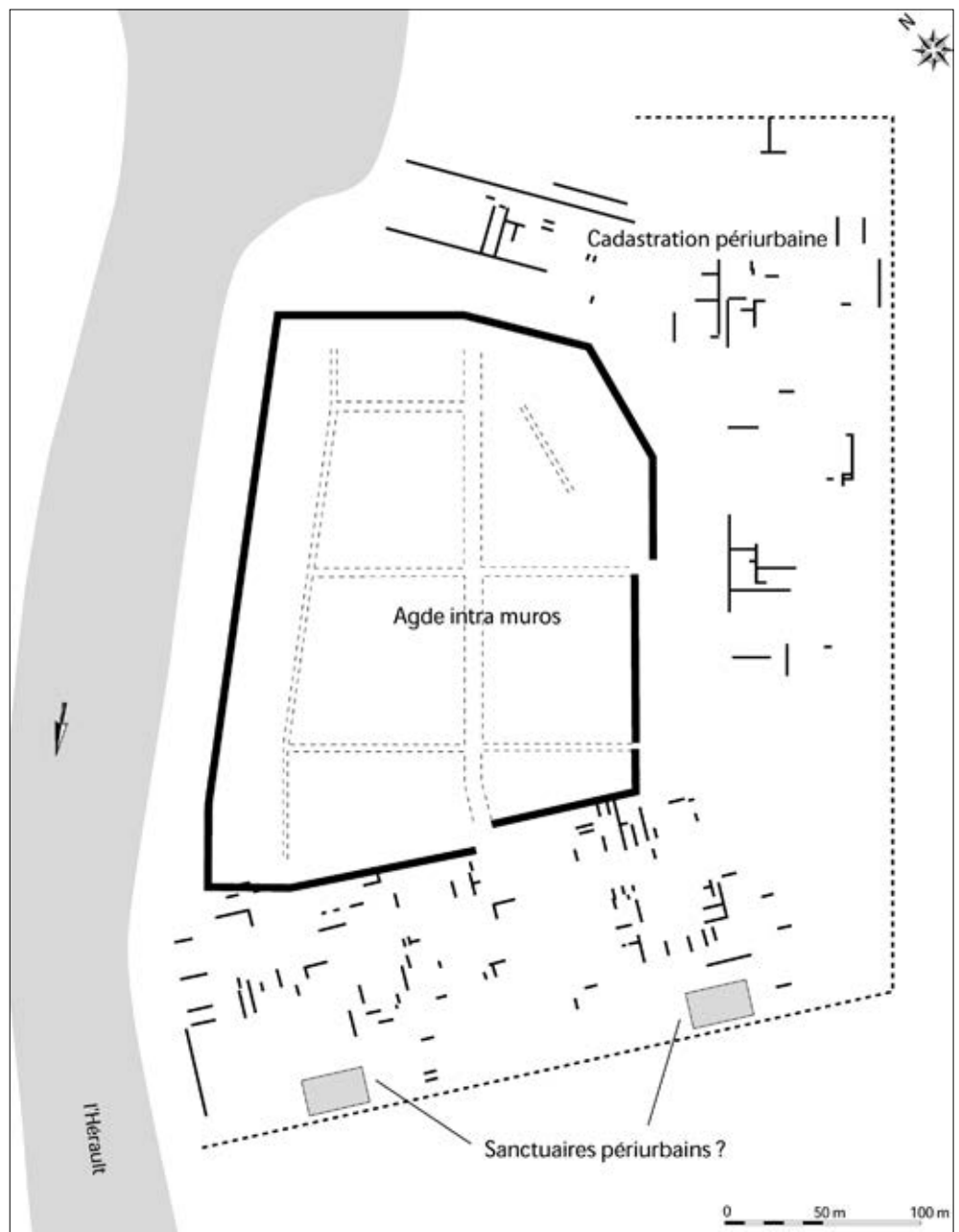
Ailleurs, on suppose l'existence de quartiers extérieurs liés à l'artisanat comme à Saint-Siméon ou à Aumes (Mauné 1998, 321), bien que l'identification assurée de la plupart des installations périphériques

soit encore délicate à cerner, du moins à la hauteur de ce que l'on entrevoit en Catalogne pour des établissements tels que Puig de Sant Andreu ou Burriac (Martín Ortega *et al.* 2008 ; Zamora 2007).

5.1. L'exemple d'Agde : jardins, cadastre et nécropoles

D'autres considérations entrent également en jeu. À Agde, où il reste à mieux apprécier les relations nouées entre les Grecs et les indigènes, c'est la documentation funéraire qui offre la possibilité d'aller plus loin ; dans la nécropole du Peyrou, vingt-huit sépultures du IVe-IIe s. se superposent aux tombes du VIIe s. (Nickels 1983). On compte vingt-quatre inhumations et quatre incinérations : la coexistence, tout autant que le taux de représentation de ces deux pratiques

FIGURE 15. Proposition de restitution du plan de la cité grecque d'Agde (Hérault) ainsi que de son espace périurbain cadastré. Dessin : d'après Nickels 1981, fig. 12.

au sein d'un même ensemble funéraire, rappelle fortement l'exemple des nécropoles grecques d'Ampurias (Gailledrat 1995). D'autres espaces funéraires ont, selon toute vraisemblance, investi les abords de la ville agathoise ; au sud, les églises de Saint-Sever et de Saint-André pourraient ainsi recouvrir deux nécropoles, sans qu'il soit possible d'en déterminer précisément l'extension ni la nature (Garcia 1995, 148). Les emplacements de ces deux églises apparaissent en tout cas remarquablement situés dans l'organisation géométrique générale de la ville et de sa périphérie immédiate. Ce point n'a pas échappé à A. Nickels lorsque celui-ci suggère l'existence de sanctuaires périurbains sous les deux églises actuelles. Plus sûre est la mise en évidence d'une couronne parcellaire entourant la ville, qui indiquait peut-être la présence de jardins et dont l'orientation semble varier en fonction de celle du rempart (Nickels 1981, 50) (fig. 15). Mais cette première ceinture vivrière ne fait qu'effleurer la question d'un parcellaire plus étendu lié à la ville.

Dès le VIIe s., la partie ancienne de la nécropole du Peyrou (Nickels *et al.* 1989) présente la même orientation que certaines parties du parcellaire moderne et que certaines parties du plan de la ville d'Agde (Guy 1995, 443). Néanmoins, cette orientation à 34-37° N – ce qu'A. Nickels appelle le « système noir » (Nickels 1981) – ne correspond pas à celle des cadastres qui seront mis en place dans l'Agadès suite à la fondation effective de la cité grecque vers 400. Dès lors, l'orientation de la nécropole traduirait-elle l'existence d'une cadastration rurale antérieure à l'arrivée des Grecs de Marseille ? Dans ce cas, serait-elle imputable à d'autres Grecs venus s'installer à l'embouchure de l'Hérault dès le VIIe s. ? Ou bien émanerait-elle des populations locales ? À plusieurs titres,

nous voilà devant une situation lourde de sens. Tout d'abord, cela signifierait que la nécropole, en s'intégrant dans un parcellaire, marque en quelque sorte le *terminus post quem* de la mise en place de ce dernier. Ensuite, les orientations respectives de la nécropole du VIIe s., du parcellaire – alors inévitablement antérieur à 650 –, ainsi que de l'une des limites – en l'occurrence méridionale – de la future ville grecque et enfin, du micro-cadastre rural jouxtant la cité au sud paraissent strictement identiques ; c'est pourquoi, il est tentant de proposer la perdurance d'une structure rurale initiée très tôt, dès le VIIe s. En d'autres termes, le rempart méridional de la cité agathoise aurait repris l'orientation d'un parcellaire ancien, dans lequel la nécropole du Peyrou était déjà intégrée.

La question du parcellaire est décidément lancinante à Agde puisqu'elle réapparaît après le Ve s., lorsque la ville devient une « fille » de Marseille la Grecque. L'histoire débute en 1964 lorsque M. Guy tente de montrer l'existence « d'un cadastre grec sur le terroir d'Agde, Marseillan, Mèze », fondé sur une unité modulaire d'environ 200 mètres – équivalent à un stade ionien – (Guy 1964, 123), néanmoins revue à la hausse par J. Benoît qui propose une mesure égale à 210 mètres (Benoît 1978). M. Clavel-Lévêque reprend le dossier et restitue un réseau orienté à 42° Est selon un module de 177,6 mètres – équivalent à la longueur d'un stade attique – qui s'étendrait sur près de vingt-trois mille hectares (Clavel-Lévêque 1982). Peu après, J. Benoît réagit devant cette superficie qu'il estime surévaluée et propose la configuration suivante : « d'abord une cadastration de quelques centaines d'hectares entre Agde et le Mont Saint-Loup pouvant être rattachée chronologiquement à la fondation du comptoir à la fin du Ve s. ; plus tard, et peut-être beaucoup

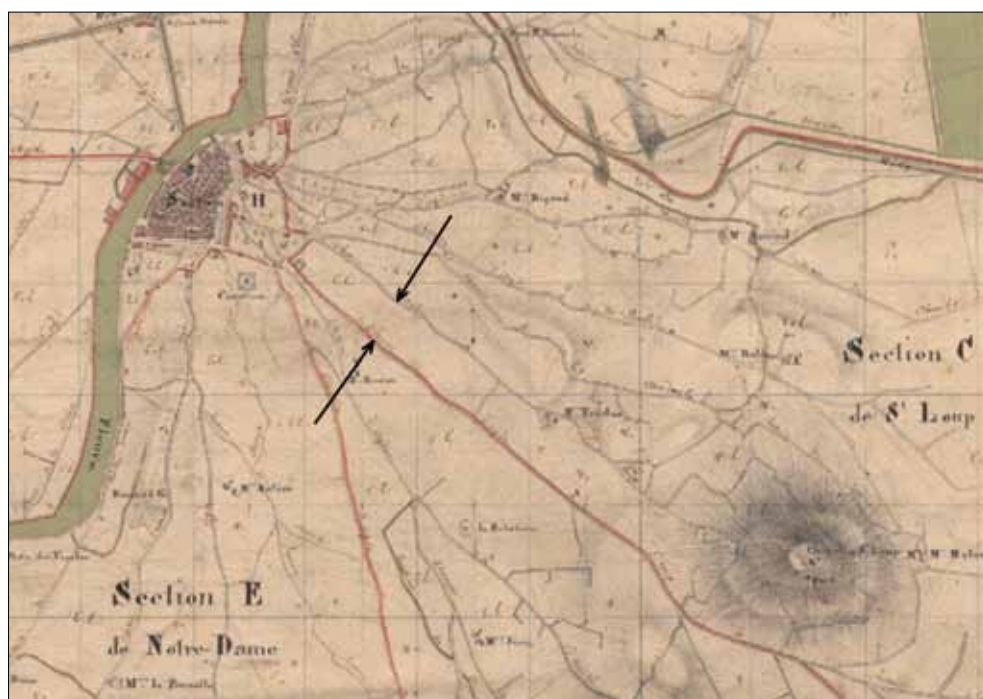

FIGURE 16. Localisation, sur le plan napoléonien de la ville d'Agde (Hérault), de deux chemins qui sont espacés de 210 mètres et se dirigent en ligne droite vers le Mont Saint-Loup situé au sud-est de la ville. Source : Archives départementales de l'Hérault.

plus tard, une structuration de toute la zone à partir des pôles habités, sans que l'on doive nécessairement imaginer une solution de continuité entre eux » (Benoît 1985, 43, note 15). A. Pérez considère que le parcellaire orienté à N 42° E par M. Clavel pourrait être en partie imputable à une cadastration romaine biterroise : il rejoint ainsi J. Benoît, en acceptant l'existence d'un « système orthonormé basé sur un stade ionien de 210 m., orienté à *circa* N 41° E, et circonscrit à la plaine s'étendant à l'est de la ville grecque, jusqu'au Mont Saint-Loup, ainsi qu'aux alentours septentrionaux immédiats de la ville » (Pérez 1995, 147).

Devant ce rapide tour d'horizon historiographique, on comprend toute la complexité d'une problématique qui est loin d'être réglée. La recherche d'un cadastre colonial – l'expression est-elle cautionnée par l'Histoire ? – a peu à peu transformé la basse vallée de l'Hérault, depuis l'extrémité orientale de l'étang de Thau à l'est à l'embouchure du Libron à l'ouest, en un imbroglio géométrique qui finirait presque par nous faire perdre le Nord... Par ailleurs, les datations de ces différents systèmes sont pour l'heure invérifiables ; la position de la ville d'Agde et de son territoire supposé rend la tâche d'autant plus délicate que la juxtaposition, parfois même la superposition, des cadastrations romaines de Béziers et du *Forum Domitii* anéantissent toute homogénéité du cadre de réflexion, à la fois dans l'espace et le temps. De plus, rien n'autorise la datation haute d'un parcellaire qui serait associé à la trame urbaine agathoise, dans la mesure où cette dernière reste, dans l'ensemble, inchangée jusqu'à la période romaine. Que retenir alors de ce panorama métrologique, du moins pour la période hellénistique ? Dans l'ensemble, la proposition de J. Benoît, reprise en substance par A. Pérez, me paraît la plus raisonnable. Tout d'abord, parce qu'une cadastration s'étendant sur plus de vingt mille hectares, de l'embouchure du Libron à l'extrémité orientale du Bassin de Thau, ne peut être motivée que par une vaste politique agricole. Or, l'Histoire et les textes ne montrent aucun indice qui permette de considérer Agde comme une colonie de peuplement ; il en est de même de l'archéologie, qui reste muette sur les prétentions territoriales de la ville grecque (absence d'établissements ruraux grecs), que ce soit au nord de l'étang de Thau ou en amont de l'Hérault. Ensuite, parce que les traces fossiles les plus sûres d'un réseau rural intimement lié à la cité grecque se trouvent sans aucun doute entre la ville et le Mont Saint-Loup ; en effet, deux chemins semblent parfaitement prolonger les limites de la ville (fig. 16). Plus que leur parallélisme et leur orientation à 41° à l'est du Nord géographique, on retiendra surtout, dans la perspective qui nous préoccupe, leur espacement égal à un stade ionien de 210 mètres (Pérez 1995, 146).

5.2. Le couple habitat / nécropole

L'espace qui est consacré à la mort, en fonction de sa position par rapport au monde des vivants, intervient également dans la définition des rapports noués entre un groupe humain et son territoire local. L'ensemble habitat-nécropole nécessite, en effet, une prise en compte conjointe, où les localisations de chacun sont en jeu. Ce lien spatial se double d'une évidente relation temporelle, le monde des morts étant ouvert à la fois sur le passé du groupe et sur le devenir – au demeurant irrémédiable – de chaque individu de la communauté des vivants.

À la fin de l'âge du Bronze et au début du premier âge du Fer, la « nécropole-type » du Languedoc occidental et du Tarnais ne paraît pas être installée contre l'habitat même, mais à une distance de ce dernier qui varie entre quelques centaines de mètres et un kilomètre (fig. 17). Si l'espace ainsi libéré marque sans doute la volonté de séparer le monde des morts de celui des vivants,¹¹ les implications symboliques sous-tendues par cette spatialisation locale nous échappent encore en grande partie. L'important est que, durant cette période, la nécropole intervient comme un élément fortement individualisé dans l'espace, loin d'une simple annexe de l'habitat ; sa portée territoriale peut être envisagée comme l'un des ferments du processus de structuration sociale et de concentration de la population, tel qu'on le ressent très tôt à certains endroits, notamment à Mailhac. Le fait même que la nécropole ne change pas de lieu pendant plusieurs générations – contrairement à l'habitat qui peut se déplacer localement – lui confère un rôle essentiel. Ce serait donc par un ancrage territorial du monde funéraire plus que par une fixation des structures d'habitat que le groupe humain revendiquerait son attachement à un espace de vie. Dans les garrigues du Languedoc oriental, on peut également supposer que les regroupements de tumulus du début du premier âge du Fer interviennent comme de puissants marqueurs territoriaux (fig. 18), qui sont rendus d'autant plus nécessaires devant la précarité d'un habitat construit majoritairement en matériaux périssables ; « à cette fragilité (de l'habitat) s'opposent la solidité et la pérennité des tumulus de pierres marquant les paysages d'une empreinte difficilement effaçable. Il n'est pas à exclure par conséquent que les groupements de ces tumulus, et donc les lieux où reposent les morts, aient pu servir de symbole de l'unité de chacune des communautés humaines vivant dans les garrigues » (Dedet 1992, 276).

La séparation physique de la vie et de la mort, par l'intermédiaire d'un espace long de plusieurs centaines de mètres, tend à se réduire en Languedoc occidental à partir de la fin du premier âge du Fer et au cours du second. La nécropole du second âge du Fer de

11. On rejoint là le concept de distance critique, adapté pour l'analyse des relations spatiales : « on appelle distance critique la distance nécessaire et suffisante, décisive, pour séparer deux catégories dont la cohabitation est jugée indésirable par les intéressés » (Galinié 2001, 6).

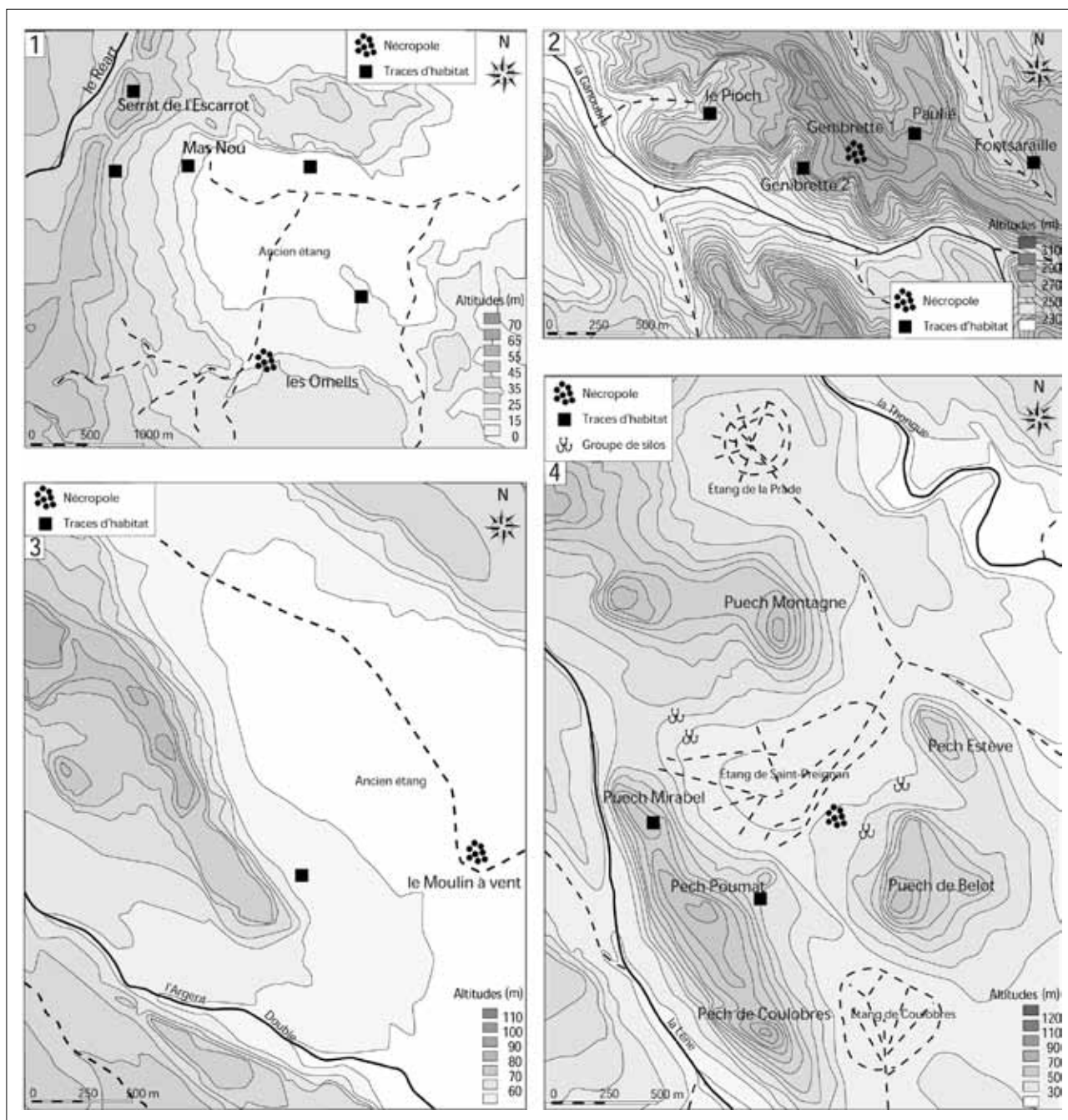

FIGURE 17. Exemples de relation topographique existant entre l'habitat et la nécropole en Languedoc occidental, en Roussillon et dans le Tarn entre le Bronze final (IIIb) et le VIe s. : 1 : Bages, Pyrénées-Orientales (d'après Puig *et. al.* 2007, fig. 2) ; 2 : Lautrec, Tarn (d'après Gasco, Carozza 1993, fig. 3) ; 3 : Azille, Aude (dessin : G. Bagan) ; 4 : Abeilhan / Pouzolles / Coulobres, Hérault (d'après Espérou *et. al.* 1995, fig. 2).

Mourrel-Ferrat (Olonzac, Hérault) est ainsi implantée aux abords immédiats de l'*oppidum*, de l'autre côté du rempart (Janin *et al.* 2000) (fig. 19). Quand on a la chance de pouvoir suivre l'évolution spatiale d'une nécropole entre le Bronze final (IIIb) et le début du second âge du Fer, on constate à nouveau que l'espace funéraire est sensiblement attiré par l'habitat. C'est le cas à Mailhac où l'éirement du cimetière est clairement orienté vers l'habitat du Cayla à partir du VIe s. (Taffanel et Janin 1998, 12, fig. 2).

La nécropole d'Ensérune n'échappe pas à ce phénomène. Elle s'implante, semble-t-il, dès le début de l'occupation de l'*oppidum* (soit dans le courant du VIe s.), à environ quatre cents mètres à l'ouest de l'habitat. L'espace des vivants et des morts est ainsi nettement séparé par plusieurs centaines de mètres, dans la tradition des nécropoles du début du premier âge du Fer. Néanmoins, l'évolution topographique de l'habitat et de la nécropole tout au long de l'âge du Fer montre un rapprochement progressif des deux espaces,

FIGURE 18. Relation topographique entre l'habitat de la Dame de Bruyès et les ensembles tumulaires du VIIe s. de la Chau, du Tardre et de la Dève (Aigaliers / Baron, Gard). Dessin : G. Bagan d'après Dedet 1992, fig. 23.

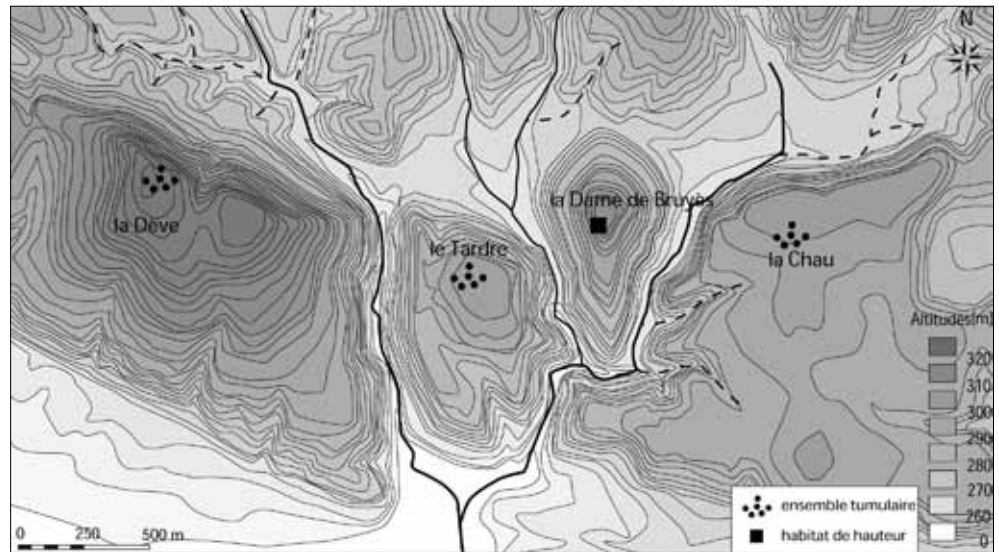
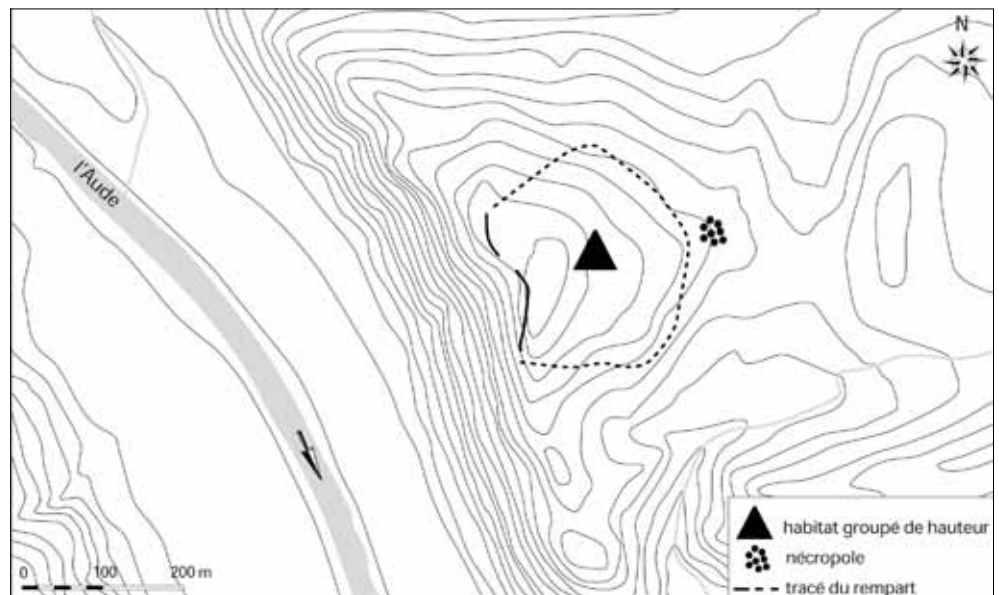

FIGURE 19. Relation topographique existant entre l'habitat groupé de hauteur de Mourrel-Ferrat (Olonzac, Hérault) et sa nécropole, au cours du second âge du Fer. Dessin : G. Bagan.

au point de former « un complexe funéraire [inclus] dans le périmètre urbanisé » (Dubosse 2007, 129). En effet, la nécropole évolue vers l'est et l'habitat vers l'ouest. Le complexe funéraire sera même remplacé au IIe s. par un quartier d'habitat. Les considérations liées à une mise en scène ou à la conservation d'un espace funéraire que l'on aurait pourtant jugé sacré sont donc reléguées au second plan. La forme très allongée du plateau d'Ensérune a sans doute contraint les initiatives de développement de l'habitat et de la nécropole. L'espace situé entre ces derniers, laissé libre dès l'origine du site, traduirait-il la perspicacité des premiers occupants qui auraient en quelque sorte anticipé une future extension de l'agglomération ? Sans parler d'« un plan d'urbanisme », on peut toutefois supposer que la topographie particulière du plateau n'a pas manqué de susciter très tôt la réflexion de la population quant à la gestion des différents espaces.

De manière générale, ce rapprochement « habitat/nécropole » semble s'effectuer unilatéralement. En d'autres termes, c'est la nécropole qui gagne les abords de l'habitat et non l'inverse, dans la mesure où l'*oppidum* est déjà occupé quand le cimetière est mis en place, que ce soit à Ensérune ou à Mourrel-Ferrat. Cette remarque est fondamentale, car elle inverse leur importance dans l'organisation de l'espace local. D'élément structurant pour l'implantation humaine au Bronze final (IIIb) et au début du premier âge du Fer, la nécropole se transforme, semble-t-il, au second âge du Fer en un espace nettement moins autonome, pleinement intégré dans un complexe où l'habitat apparaît, cette fois, comme l'élément polarisant.

Cependant, cette union ne signifie pas que les univers de la vie et de la mort soient désormais confondus. L'intégration n'est pas vecteur d'assimilation et le cimetière occupe toujours un espace individualisé. À

Mourrel-Ferrat, la présence d'une zone vierge de toute installation humaine entre la nécropole et le rempart de l'*oppidum* correspond peut-être à un axe de circulation qui sépare les deux mondes (Janin *et al.* 2000, 245). À Ensérune, si la mise à profit de l'espace laissé libre entre le cimetière et l'habitat paraît incontestable au cours du second âge du Fer, l'édification du rempart au milieu du ve s. se garde bien d'inclure l'espace funéraire. Cette démarcation physique que constitue le rempart montre bien la volonté affichée de distinguer clairement l'espace de vie et celui de la mort, tant dans la topographie que dans la conscience collective. Il n'est donc pas question de remettre en doute cette distinction mais plutôt de s'interroger sur la valeur territoriale de la nécropole. Une démarcation physique suffit-elle à maintenir le poids territorial d'une nécropole à la hauteur de ce qu'il pouvait être, lorsque celle-ci était vraiment isolée de l'habitat ? Garantit-elle à cette même nécropole une reconnaissance unanime dans la conscience collective ? Ce n'est peut-être pas le cas quand on constate que les tombes isolées sont particulièrement bien représentées à la fin du premier âge du Fer en Languedoc occidental (Houlès, Janin 1992). Au début du second âge du Fer, l'immersion de la mort dans l'enceinte des vivants devient même perceptible depuis que l'on a découvert une sépulture à incinération sur l'*oppidum* de Mourrel-Ferrat (Séjalon 2000). Plus tardivement, aux ive-iiie s., elle se confirme encore plus depuis la découverte de deux « sépultures de chef » mises au jour *intra muros* dans l'établissement de Pech Maho (Solier 1968) et sur l'*oppidum* du Cayla (Taffanel 1960).¹²

Il faut donc reconnaître que la nécropole n'a pas, ou n'a plus, l'exclusivité du recrutement. L'espace funéraire n'est plus le « gardien du temps » qu'il était auparavant, quand on constate à Ensérune, vers le milieu du ive s., que « la nouvelle nécropole s'installe exactement au-dessus du secteur occupé par les tombes les plus anciennes » (Dubosse 2007, 118). A-t-on affaire à de nouveaux groupes humains qui ne se sentiraient pas réellement concernés par des sépultures plus anciennes, dont ils n'auraient alors aucune raison de respecter la mémoire ?¹³ Ou bien, dans le cas d'un même groupe, la mémoire collective perdrait-elle à tel point sa valeur que les tombes anciennes seraient irrémédiablement amenées à disparaître du champ de vision ? Ce qui est sûr, c'est que le manque de place sur le plateau d'Ensérune ne peut à lui seul expliquer un phénomène aux implications sociales lourdes de sens. Cette pratique mérite d'autant plus d'être soulignée qu'elle paraît totalement inconcevable dans la majorité des nécropoles du Bronze final (iib) et du viie s., où l'emplacement de chaque tombe est scrupuleusement

respecté, souvent pendant plusieurs siècles (Taffanel et Janin 1998, 339).

Du Bronze final (iib) au second âge du Fer, l'espace consacré au funéraire, tant dans le monde de l'imaginaire que sur le territoire, semble donc défini selon des considérations différentes, particulièrement en Languedoc occidental. Au Bronze final (iib) et au viie s., la présence de la nécropole dans le paysage confère certainement une forte légitimité territoriale à l'espace funéraire. Ce n'est sans doute pas un hasard si l'utilisation des nécropoles est aussi longue, précisément à un moment où l'habitat, peu ou pas regroupé, n'a pas encore vraiment investi un endroit précis de façon durable. Au moment où l'habitat se stabilise – principalement à partir du milieu du vi^e s. – en un même lieu, souvent perché, la place de la nécropole dans l'espace de vie ne semble plus aussi déterminante qu'auparavant. Les cimetières délaissés à la fin du viie s. se sont-ils déplacés vers les abords des futurs *oppida* ? Ce processus n'est-il pas illustré, du moins en partie, par le cas de l'étang de Pézenas, où la nécropole de Bonneterre (Tourbes) cesse d'être utilisée à la fin du viie s. (Giry 1961), au même moment où celle de Saint-Julien se développe au pied du futur *oppidum* de Saint-Siméon ?

Bien entendu, il n'est pas question ici de sous-estimer l'importance de la nécropole, tant sur le plan spatial que social, dès lors qu'elle serait accolée à un habitat. La nécropole reste indiscutablement un élément essentiel dans l'organisation spatiale du groupe. Sa situation au devant de l'habitat, souvent liée à l'accès principal, la dote d'un rôle politique majeur au service de la communauté. Mais en même temps, le monde des morts, sans être totalement noyé par la macrocéphalie de l'habitat, ne peut sans doute plus prétendre à la forte valeur territoriale qui était la sienne à l'extrême fin de l'âge du Bronze et au début du premier âge du Fer. Ce processus pourrait d'ailleurs être en partie responsable des difficultés de repérage des nécropoles du second âge du Fer. Il faut en effet remarquer que les nécropoles connues sont de moins en moins nombreuses à partir de la fin du vi^e s., période durant laquelle les habitats groupés de hauteur s'imposent paradoxalement comme les principaux lieux du peuplement. Par conséquent, il est probable que la plupart des nécropoles du second âge du Fer n'aient pas été découvertes à cause d'un mode sépulcral qui ne laisserait que peu de traces (Dedet 1996). À partir du vi^e s., la réduction du mobilier funéraire en Languedoc occidental est frappante, tout autant que la suppression de l'ossuaire au ve s. ; certaines tombes d'Ensérune de la fin du ve s. et de la première moitié du ive s., précisément qualifiées d'« arasées » par J. Jannoray (Jannoray 1955, 79), marquent nettement cette évolution. Dans la

12. Un phénomène que l'on peut mettre en relation avec la découverte d'une sépulture intégrée à l'enceinte des vivants dans l'habitat du Coll del Moro de la Serra d'Almos (Cela *et al.* 1999).

13. Même si l'on renonce aujourd'hui de manière unanime à l'hypothèse, très en vogue autrefois, d'une arrivée massive de population d'origine celtique durant le second âge du Fer (Py 2003).

nécropole Grand-Bassin II de Mailhac, la plupart des tombes postérieures à 525 sont également dépourvues d'ossuaire (Janin *et al.* 2002). Malgré les difficultés de repérage, on voit que les préoccupations relatives au monde des morts sont désormais divergentes de celles du Bronze final (III^b) et du début du premier âge du Fer : ainsi, la visibilité dans l'espace, et plus largement sur le territoire, n'est plus un impératif : « la tombe n'est plus qu'un symbole, [...] l'organisation de la sépulture devenant secondaire » (Rancoule 1983, 43).

6. Conclusion

Les aménagements et les constructions qui façonnent et socialisent l'espace de la vie quotidienne d'un groupe sont très diversifiés. Ils nous parviennent souvent séparément, et il faut alors procéder par compilation pour tenter de définir un espace-type, et fouiller çà et là dans le quartier bas, la nécropole, le rempart, le fossé ou les quartiers *extra muros*. Cependant, on dispose parfois à certains endroits, comme à Mailhac ou à Pézenas, d'une épaisseur historiographique suffisante pour que l'étude de cas soulage l'effort de compilation.

Quoi qu'il en soit, l'approche spatiale des agglomérations protohistoriques du Languedoc et du Roussillon tend aujourd'hui à déborder de ses limites traditionnelles, qu'elles soient inhérentes à la topographie (habitat groupé de hauteur ou de plaine) ou liées à des aménagements défensifs (habitats ceinturés par un rempart et/ou un fossé). L'espace seulement habité est désormais intégré dans ce qu'il convient d'appeler « l'espace occupé », lieu d'expression et d'évolution quotidienne d'un groupe humain. Habitat de hauteur, aménagements défensifs, installations périphériques *extra muros*, quartier bas, espaces cultivables intermédiaires et espace funéraire articulent alors un ensemble complexe au service d'une organisation réfléchie de l'espace local. Certes, une telle vision compartimentée relève encore bien souvent du modèle, étant donné que les questionnements ne peuvent éviter les problèmes chronologiques que l'association de plusieurs ensembles pose en archéologie : les notions d'antériorité et de contemporanéité sont ici essentielles. De plus, notre image est très imprécise quand les limites de chaque ensemble ne nous apparaissent pas distinctement, brouillées par les extensions et rétractions successives de l'habitat, les déplacements du système défensif ou les destinations fluctuantes de certains espaces périphériques. Mais en marge de ces difficultés, et plus près des préoccupations des géographes, c'est l'organisation des activités humaines – ce que ces derniers nomment « l'aire des routines » (Di Méo 1998) – qui anime la réflexion. L'ouverture de nouveaux terrains d'investigation situés aux abords immédiats des agglomérations protohistoriques languedociennes permettra dans l'avenir de mieux comprendre la logique qui préside à l'attribution fonctionnelle des

différents espaces investis. Reflet spatial d'une spécialisation sociale (quartiers bas artisanaux de Saint-Siméon ?), reflet spatial de préoccupations économiques (silos d'Ensérune) ou politiques (effet d'annonce de la nécropole de Mailhac située au-devant de l'habitat), les configurations restent relativement récurrentes et renvoient à un certain modèle de société.

Bibliographie

- ARCELIN, P. 1992 : « Sociétés indigènes et propositions culturelles massaliotes en basse Provence occidentale », dans : *Marseille grecque et la Gaule*, Études Massaliotes 3, 305-336.
- 2000 : « Arles protohistorique, agglomération et structuration urbaine », dans : *Espace et urbanisme d'Arles, des origines à nos jours*, Arles, 7-23.
- ARCELIN, P. ; GRUAT, Ph. 2003 : « La France du Sud-Est », dans : Arcelin, P. ; Brunaux, J.-L., *Cultes et sanctuaires en France à l'âge du Fer*, Gallia 60, Paris, 169-241.
- BAGAN, G. 2007 : « L'habitat dispersé protohistorique dans le Midi de la France entre le VIIe s. et le IIIe s. av. J.-C. », *Histoire et Sociétés Rurales* 27, Paris, 7-36.
- BAGAN, G. ; MAUNÉ, St. 2009 : « Les communautés rurales du Languedoc occidental entre l'âge du Bronze final III^b et la fin du premier âge du Fer (IXe-Ve s. av. J.-C.) : études de cas », dans : *Habitats et paysages ruraux en Gaule et regards sur d'autres régions du monde celtique*, actes du XXXIe Colloque de l'AFEAF (Chauvigny 2007), Chauvigny, 181-214.
- BELLET, M.-E. 2007 : « La question de la « fortification » du village de l'âge du Fer d'Ensérune (Hérault) », *Documents d'Archéologie Méridionale* 29-30, Aix-en-Provence - Montpellier, 161-182.
- BENOÎT, J. 1978 : « Cadastrations antiques dans la région d'Agde, France », *Photo-interprétation* 78-1, 2 p.
- 1985 : « L'étude des cadastres antiques : à propos d'Olbia de Provence », *Documents d'Archéologie Méridionale* 8, Aix-en-Provence - Montpellier, 25-48.
- BERMOND, I. 1998 : « L'occupation protohistorique au nord-est du Bassin de Thau (région de Mèze, Hérault) », dans : Mauné, St. (éd.), *Recherches récentes sur les établissements ruraux protohistoriques en Gaule méridionale. IXe-IIIe s. av. J.-C.*, Actes de la Table-Ronde de Lattes 1997, Montagnac, 29-43.
- BRUN, P. 2002 : « Territoire et agglomérations chez les *Suessiones* », dans : Garcia, D. ; Verdin, Fl. (éd.), *Territoires celtiques, Espaces ethniques et territoires des agglomérations protohistoriques d'Europe occidentale*, actes du XXIVe Colloque de l'AFEAF (Martigues 2000), Paris, 306-314.
- BRUN, J.-P. ; CONGÈS, G. ; PASQUALINI, M. 1993 : *Les fouilles de Taradeau. Le Fort, l'Hormeau et Tout-Egau*, *Revue Archéologique de Narbonnaise*, Supplément 28, Montpellier.
- CELA, X. ; NOGUERA, J. ; ROVIRA, C. 1999 : « Els materials arqueològics del jaciment ibèric del Coll del

- Moro de Serra d'Almos (Tivissa, Ribera d'Ebre) », *Pyrenae* 30, Barcelone, 91-121.
- CLAVEL-LÉVÊQUE, M. 1975 : « Pour une problématique des conditions économiques de l'implantation romaine dans le Midi gaulois », *Cahiers Ligures de Préhistoire et d'Archéologie* 24, Bordighera, 35-75.
- 1982 : « Un cadastre grec en Gaule : la chôra d'Agde (Hérault) », *Klio* 64-1, 21-28.
- CUESTA, F. ; MAYA, J.-L. ; LOPEZ, J. 1998 : *Un poblado del Bronce final en el Bajo Segre (Lleida)*, Barcelone.
- DE CHAZELLES, C.-A. 1995 : « Le site protohistorique de Montlaurès (Narbonne, Aude) : l'état des recherches », *Archéologie en Languedoc* 19, Montpellier, 55-61.
- DE CHAZELLES, C.-A. ; MAUNÉ, St. ; ROPIOT, V. ; SÁNCHEZ, C. 2001 : « Autour des oppida de Montlaurès (Narbonne, Aude) et de Saint-Siméon (Pézenas, Hérault) : méthodes et résultats d'une recherche sur le territoire vivrier de deux agglomérations protohistoriques (VIe et Ve s. av. n. è.) », dans : Martín Ortega, A. ; Plana Mallart, R. (éd.), *Territori polític i territorial rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània Occidental*, actes de la Taula Rodona d'Ullastret 2000, *Monografies d'Ullastret* 2, Gérone, 115-143.
- DEDET, B. 1982 : « À propos de l'habitat non perché dans les garrigues du Languedoc oriental à l'âge du Fer », *Dialogues d'Histoire Ancienne* 8, Besançon, 193-211.
- 1992 : *Rites funéraires protohistoriques dans les Garrigues languedociennes*, *Revue Archéologique de Narbonnaise*, Supplément 24, Montpellier.
- 1996 : « Une illustration de l'évolution des pratiques funéraires en Languedoc oriental à l'âge du Fer. La tombe de Font de la Vie à Saint-Bauzille-de-Montmel, Hérault, Ve s. av. J.-C. », *Gallia* 52, Paris, 145-163.
- DEDET, B. ; MAHIEU, É. ; SAUVAGE, L. 1997 : « L'espace cultuel et funéraire du premier âge du Fer de Vestric en Languedoc oriental (Vestric-et-Candiac, Gard) », *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 94-4, Paris, 581-608.
- DI MÉO, G. 1998 : *Géographie sociale et territoire*, Collection Fac Géographie, Nathan Université, Paris.
- DUBOSSE, C. 2000 : « Sondages récents sur l'oppidum d'Ensérune (Hérault, France). À propos de la fortification du Ve s. av. J.-C. », dans : Buxó, R. ; Pons, E. (éd.), *L'habitat protohistòric a Catalunya, Rosselló i Llenguadoc occidental, Actualitat de l'arqueologia de l'edat del Ferro*, actes del XXII Col·loqui Internacional per a l'Estudi de l'Edat del Ferro, Sèrie Monogràfica 19, Gérone, 193-201.
- 2007 : *Ensérune (Nissan-lez-Ensérune, Hérault). Les céramiques grecques et de type grec dans leurs contextes (VIe-IVe s. av. n. è.)*, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne 23, Lattes.
- ESPÉROU, J.-L. ; SCHNEIDER, L. ; VIDAL, L. 1995 : « De la Préhistoire à l'An Mil : peuplement et occupation du sol autour de l'étang de St-Preignan (Abeilhan, Coulobres, Pouzolles - Hérault) », *Archéologie en Languedoc* 19, Montpellier, 71-78.
- FICHES, J.-L. 2002 : *Les agglomérations gallo-romaines en Languedoc-Roussillon 1*, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne 13, Lattes.
- GAILLEDAT, É. 1995 : « Grecs et ibères dans la nécropole d'Ampurias (VIe-IIe siècles av. J.-C) », *Mélanges de la Casa de Velázquez* XXXI-1, Madrid, 31-54.
- GAILLEDAT, É. ; BESSAC, J.-Cl. 2000 : « Découverte récente d'un ensemble sculpté du premier âge du Fer à Mailhac (Aude) », dans : Janin, Th. (éd.), *Mailhac et le premier âge du Fer en Europe occidentale. Hommages à O. et J. Taffanel*, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne 7, Lattes, 291-303.
- GAILLEDAT, É. ; BOISSON, H. ; POUPET, P. 2000 : « Nouvelles données sur l'habitat protohistorique de Mailhac (Aude) au premier âge du Fer (VIIe-Ve s. av. J.-C.) », dans : Buxó, R. ; Pons, E. (éd.), *L'habitat protohistòric a Catalunya, Rosselló i Llenguadoc occidental, Actualitat de l'arqueologia de l'edat del Ferro*, actes del XXII Col·loqui Internacional per a l'Estudi de l'Edat del Ferro, Sèrie Monogràfica 19, Gérone, 173-184.
- 2007 : « Le Traversant à Mailhac (Aude) : un habitat de plaine du Bronze final IIB et du premier âge du Fer », *Documents d'Archéologie Méridionale* 29-30, Aix-en-Provence - Montpellier, 19-74.
- GAILLEDAT, É. ; SOLIER, Y. 2004 : *L'établissement côtier de Pech Maho (Sigeac, Aude) aux VIe-Ve s. av. J.-C.* (fouille 1959-1979), Monographies d'Archéologie Méditerranéenne 19, Lattes.
- GALINIÉ, H. 2001 : « Utiliser la notion de «Distance critique» dans l'étude des relations socio-spatiales », *Petits Cahiers d'Anatole*, Laboratoire Archéologie et Territoires, Université de Tours, 9 p., <<http://www.univ-tours.fr/lat/Pages/F2.htm>>.
- GARCIA, D. 1993 : *Entre Ibères et Ligures. Moyenne vallée de l'Hérault et Lodévois protohistoriques*, *Revue Archéologique de Narbonnaise*, Supplément 26, Montpellier.
- 1995 : « Le territoire d'Agde grecque et l'occupation du sol en Languedoc central durant l'âge du Fer », dans : *Sur les pas des Grecs en Occident*, Études Massaliètes 4, Aix-en-Provence, 137-168.
- 2003 : « Espaces sacrés et genèse urbaine chez les Gaulois du Midi », dans : *Peuples et territoires en Gaule méditerranéenne, Hommage à Guy Barruol*, *Revue Archéologique de Narbonnaise*, Supplément 35, Montpellier, 223-232.
- 2004 : *La Celtique méditerranéenne, Habitats et sociétés en Languedoc et en Provence*, Paris.
- GARMY, P. 1979a : « Premières recherches sur l'oppidum du Roc de Gachonne à Calvisson, Gard », *Archéologie en Languedoc* 2, Montpellier, 97-114.
- 1979b : « Un village de l'âge du Bronze final (IIB) à la Bergerie Hermet à Calvisson, Gard », *Gallia* 31, Paris, 37-59.
- GASCÓ, J. 1998 : « L'enceinte millénaire du Cros de Caunes-Minervois », *Archéologia* 344, 42-51.

- GASCÓ, J. ; CAROZZA, L. 1993 : « Terroirs protohistoriques en Pays albigeois et en Languedoc », dans : *L'habitat et l'occupation du sol à l'âge du Bronze en Europe*, CTHS, Paris, 279-291.
- GIRY, J. 1961 : Nécropole de Bonneterre à Tourbes (Hérault), *Cahiers Ligures de Préhistoire et d'Archéologie* 10-1, Bordighera, 128-141.
- GÓMEZ, É. 2000 : « L'enceinte fossoyée du site protohistorique de Montjou à Florensac (Basse vallée de l'Hérault) », *Archéologie en Languedoc* 24, Montpellier, 151-170.
- GONZÁLEZ, J. ; PEÑA, J. 1991 : « El Fossat : un nou element de la poliorcètica ilergeta », dans : *Fortificacions. La problemàtica de l'Ibèric Ple : segles IV-III aC*, Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica (Manresa 1990), Manresa, 219-225.
- GOUDINEAU, Chr. 1980 : « Les antécédents : y a-t-il une ville protohistorique ? La Gaule méridionale », dans : G. Duby, *Histoire de la France urbaine*, tome 1. *La ville antique*, Paris, 143-187.
- GOUDINEAU, Chr. ; HUOT, J.-L. 2007 : « Débat. Urbanisation : un état d'esprit ? », *Archéopages* 20, 58-63.
- GOURY, D. 1997 : « L'*oppidum* du Camp de César à Laudun (Gard) : premières acquisitions de la recherche 1990-1994 », *Revue Archéologique de Narbonnaise* 30, Montpellier, 125-172.
- GRAS, M. 2002 : « Périples culturels entre Carthage, la Grèce et la Sicile au VIIIe s. av. J.-C. », dans : *Identités et cultures dans le monde méditerranéen antique*, Publications de la Sorbonne, Paris, 183-198.
- GROS, Ph. ; LELIÈVRE, V. 2002 : « Vestiges d'habitat du début de l'âge du Fer des Sables à Thézières (Gard) », dans : *Archéologie du TGV Méditerranée, Fiches de Synthèse*, tome 2, *La Protohistoire*, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne 9, Lattes, 589-597.
- GRUAT, Ph. 2009 : « Le site protohistorique à stèles des Tourières à Saint-Jean et Saint-Paul (Aveyron) : premiers résultats », dans : *Stèles et statues des Celtes du Midi de la France (VIIIe-IVe s. av. J.-C.)*, Rodez, 39-42.
- GUILAINE, J. et al. 1986 : *Carsac, une agglomération protohistorique en Languedoc*, Centre d'Anthropologie rurale, Toulouse.
- 1989 : *Ornaisons. Médor. Archéologie et écologie d'un site de l'âge du Cuivre, de l'âge du Bronze final et de l'Antiquité tardive*, Centre d'Anthropologie des Sociétés Rurales, Toulouse - Carcassonne.
- GUILAINE, J. ; SACCHI, D. ; VAQUER, J. 1994 : *Aude des origines*, Carcassonne.
- GUY, M. 1964 : « L'apport de la photographie aérienne à l'étude de la colonisation antique de la Province de Narbonnaise », *Colloque international d'archéologie aérienne* 1963, Paris, 117-124.
- 1995 : « Cadastres en bandes de Métafonte à Agde : questions et méthodes », dans : *Sur les pas des Grecs en Occident, Hommages à André Nickels*, Études Massaliètes 4, 427-444.
- HARFOUCHE, R. ; POUPET, P. 2000 : « L'espace agricole de la Préhistoire récente en Moyenne Vistrenque (Nîmes, Gard) », dans : Leduc, M. ; Valdeyron, N. ; Vaquer, J., *Sociétés et espaces*, Rencontres Méridionales de Préhistoire Récente, Archives d'Écologie Préhistorique, Toulouse, 135-146.
- HOULÈS, N. ; JANIN, Th. 1992 : « Une tombe du premier âge du Fer au lieu-dit Saint-Antoine à Castelnau-de-Guers (Hérault) », *Revue Archéologique de Narbonnaise* 25, Montpellier, 433-442.
- JANIN, Th. et al. 2000 : « La nécropole du second âge du Fer de Mourrel-Ferrat à Olonzac (Hérault) », *Documents d'Archéologie Méridionale* 23, Aix-en-Provence - Montpellier, 219-248.
- 2002 : « La nécropole protohistorique du Grand Bassin II à Mailhac, Aude (VIe-Ve s. av. n. è.) », *Documents d'Archéologie Méridionale* 25, Aix-en-Provence - Montpellier, 65-122.
- JANNORAY, J. 1955 : *Ensérune, contribution à l'étude des civilisations préromaines de la Gaule méridionale*, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 181, 2 vol., Paris.
- KOTARBA, J. ; CASTELI, G. ; MAZIÈRE, Fl. 2007 : *Les Pyrénées-Orientales*, Carte Archéologique de la Gaule 66, Paris.
- LÉVY, J. ; LUSSAULT, M. 2003 : *Dictionnaire de la géographie et de l'espace des sociétés*, Paris.
- LÓPEZ, J. 1999 : « Primeros ensayos urbanísticos en el NE peninsular : el ejemplo de Genó y los poblados de espacio central », *Pyrenae* 30, Barcelone, 69-89.
- LUGAND, M. ; BERMOND, I. 2001 : *Agde et le bassin de Thau*, Carte Archéologique de la Gaule 34/2, Paris.
- MARCHAND, G. ; MENDOZA, A. 1980 : « Les importations de céramiques étrusques sur le littoral des environs de Montpellier », *Archéologie en Languedoc* 3, Montpellier, 103-122.
- MARICHAL, R. ; RÉBÉ, I. 2003 : *Les origines de Ruscino (Château-Roussillon, Perpignan, Pyrénées-Orientales). Du néolithique au premier âge du Fer*, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne 16, Lattes.
- MARTÍN, A. et al. 2008 : « El jaciment Camp d'en Gou - Gorg d'en Battle, un barri periurbà de l'*oppidum* d'Ullastret (Baix Empordà) », *Cypsela* 17, Gérone, 161-183.
- MAUNÉ, St. 1998 : *Les Campagnes de la cité de Béziers dans l'Antiquité (partie nord-orientale) (IIe s. av. J.-C.)*, Archéologie et Histoire Romaine 1, Montagnac.
- 1999 : « Nouvelles découvertes d'établissements ruraux protohistoriques à Fontès », *Archéologie en Languedoc* 23, Montpellier, 111-119.
- 2000 : « L'habitat rural dispersé des IIe-Ier s. av. J.-C. », dans : *El productes alimentaris d'origen vegetal a l'edat del Ferro de l'Europa Occidental : de la producció al consum*, actes del Col·loqui Internacional per a l'Estudi de l'Edat del Ferro (Girona 1999), Sèrie Monogràfica 18, Gérone, 55-73.
- MONTEIL, M. 1999 : *Nîmes antique et sa proche campagne : étude de topographie urbaine et périurbaine (fin VIe s. av. J.-C. - VIe s. ap. J.-C.)*, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne 3, Lattes.

- NICKELS, A. 1981 : « Recherches sur la topographie de la ville antique d'Agde, Hérault », *Documents d'Archéologie Méridionale* 4, Aix-en-Provence - Montpellier, 29-50.
- 1983 : « Les Grecs en Gaule : l'exemple du Languedoc », dans : *Modes de contacts et processus de transformation dans les sociétés anciennes*, Pise - Rome, 409-428.
- 1990 : « Essai sur le développement topographique de la nécropole protohistorique de Pézenas (Hérault) », *Gallia* 47, Paris, 1-27.
- NICKELS, A. ; MARCHAND, G. ; SCHWALLER, M. 1989 : *Agde, la nécropole du Premier âge du fer*, *Revue Archéologique de Narbonnaise*, Supplément 19, Montpellier.
- PASSELAC, M. 1995 : « Une maison de l'habitat protohistorique de la Moulinasse, à Salles d'Aude (VIe s. av. n. è) », dans : *Sur les pas des Grecs en Occident. Hommages à André Nickels*, Études Massaliètes 4, Aix-en-Provence, 173-192.
- PÉREZ, A. 1995 : *Les cadastres antiques en Narbonnaise occidentale : essai sur la politique coloniale romaine en Gaule du Sud (IIe s. av. J.-C. - IIe s. ap. J.-C.)*, *Revue archéologique de Narbonnaise*, Supplément 29, Montpellier.
- PETITOT, H. 1994 : « Montfaucon. Chemin du cimetière », dans : *Bulletin Scientifique Régional, Languedoc-Roussillon*, Montpellier, p. 92.
- PONS, E. 2002 : *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex arqueològic d'època ibèrica (excavacions 1990-1998)*, Sèrie Monogràfica 21, Gérone.
- PROVOST, M. 1999 : *Le Gard*, Carte archéologique de la Gaule 30/2 et 30/3, 2 vol., Paris.
- PUIG, C. ; MAZIÈRE, Fl. ; ROPLOT, V. 2007 : « Approche chronologique comparée de l'occupation humaine en bordure des étangs de l'intérieur en Roussillon : de la protohistoire au Moyen Âge », *Annales du Midi* 119, 11-25.
- PY, M. 1990 : *Culture, économie et société protohistoriques dans la région nîmoise*, Collection École Française de Rome 131, 2 vol., Paris - Rome.
- 2003 : « Les Celtes du Midi », dans : *Peuples et territoires en Gaule méditerranéenne, Hommage à Guy Barrauol*, *Revue Archéologique de Narbonnaise*, Supplément 35, Montpellier, 303-321.
- 2007 : « La zone H de l'oppidum des Castels (Nages-et-Solorgues, Gard) », *Documents d'Archéologie Méridionale* 29-30, Aix-en-Provence - Montpellier, 277-344.
- 2009 : *Lattara (Lattes, Hérault). Comptoir gaulois méditerranéen entre Étrusques, Grecs et Romains*, Paris.
- PY, M. ; LEBEAUPIN, D. 1990 : *Oppidum du Marduel (Saint-Bonnet-du-Gard). Rapport de fouille triennuel (1988-1990)*, Service Régional de l'Archéologie Languedoc-Roussillon, Montpellier.
- 1994 : « Stratigraphie du Marduel (Saint-Bonnet-du-Gard). VI. Les niveaux du Bronze final au milieu du Ve s. av. n. è sur le Chantier Central », *Documents d'Archéologie Méridionale* 17, Aix-en-Provence - Montpellier, 201-266.
- RANCOULE, G. 1980 : *La Lagaste. Agglomération gauloise du bassin de l'Aude*, *Atacina* 10, Carcassonne.
- 1983 : « Tombes à incinération du début du deuxième âge du Fer, Cesseras, Hérault », *Bulletin de la Société d'études scientifiques de l'Aude*, 41-49.
- 1999 : « Notices Aude et Hérault occidental », dans : Ugolini, D., *Habitats protohistoriques du Languedoc occidental et du Roussillon*, Projet Collectif de Recherche 14 et 15, Ministère de la Culture, Service Régional de l'Archéologie Languedoc-Roussillon, p. 183.
- RAYNAUD, Cl. ; FAVORY, Fr. 2002 : « Mauressip. Saint-Côme-et-Maruéjols », dans : Fiches, J.-L. (éd.), *Les agglomérations gallo-romaines en Languedoc-Roussillon II*, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne 14, Lattes, 587-612.
- ROUBAUD, M.-P. ; MICHELOZZI, A. 1993 : « Un quartier bas de l'oppidum de la Roche-de-Comps (Gard) au milieu de l'âge du Fer », *Documents d'Archéologie Méridionale* 16, Aix-en-Provence - Montpellier, 257-278.
- ROURE, R. 2002 : « Nouvelles données sur l'occupation protohistorique de Beaucaire (Gard) », *Documents d'Archéologie Méridionale* 25, Aix-en-Provence - Montpellier, 215-224.
- SCHNEIDER, L. ; GARCIA, D. 1998 : *Le Lodévois*, Carte archéologique de la Gaule 34/1, 2 vol., Paris.
- SÉJALON, P. 2000 : « Une sépulture à incinération sur l'oppidum de Mourrel-Ferrat à Olonzac (Hérault) », *Documents d'Archéologie Méridionale* 23, Aix-en-Provence - Montpellier, 209-217.
- SOLIER, Y. 1968 : « Une tombe de chef à l'oppidum de Pech Maho (Sigean, Aude) », *Revue Archéologique de Narbonnaise* 1, Montpellier, 7-37.
- TAFFANEL, O. et J. 1960 : « Deux tombes de chefs à Mailhac (Aude) », *Gallia* XVIII, Paris, 1-37.
- TAFFANEL, O. et J. ; JANIN, Th. 1998 : *La nécropole du Moulin à Mailhac (Aude)*, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne 2, Lattes.
- TRÉZINY, H. 1992 : « Imitations, emprunts, détournements : sur quelques problèmes d'architecture en Gaule méridionale », dans : *Marseille grecque et la Gaule*, Aix-en-Provence, 337-350.
- UGOLINI, D. ; OLIVE, Chr. 2006 : *Béziers I (630-300 av. J.-C.) : la naissance de la ville*, Cahiers du Musée du Biterrois, Béziers, 2006.
- VIAL, J. 2003 : *Le Montpelliérais*, Carte archéologique de la Gaule 34/3, Paris.
- ZAMORA, D. 2007 : « L'oppidum de Burriac : centre del poder polític de la Laietania ibèrica », *Laietania* 17, Mataró.

LE PAYSAGE PÉRIURBAIN À NÎMES (GARD, FRANCE) DE LA PROTOHISTOIRE AU HAUT-EMPIRE (VIe av. n. è. – IIe de n. è.)

Hervé Pomarède, Valérie Bel et Jean-Yves Breuil
Inrap, UMR 5140 ASM

Marc Célié et Laurent Vidal
Inrap

Martial Monteil
Université de Nantes, UMR 6566 CReAAH

Pierre Séjalon
Inrap, UMR 5140 CNRS

Document assisté par ordinateur : Véronique Lelièvre

Résumé

Cet article est consacré à l'étude d'un volume très important de données acquises principalement lors d'opérations d'archéologie préventive. Il met en perspective l'espace périurbain de la ville de Nîmes entre le VIe s. av. et le IIe s. de n. è. grâce à une approche géographique et diachronique dynamique. La question des limites successives de l'agglomération est abordée et les composantes de la campagne nîmoise sont présentées depuis le contact des différentes enceintes jusqu'aux confins d'un territoire qui comprend environ 80 km². Les changements considérables qui ont affecté l'agglomération entre le VIe s. av. n. è. et le Haut-Empire, conduisent à distinguer plusieurs phases rythmant l'évolution du paysage. Entre le VIe et le IIe s. av. n. è., la complémentarité des terroirs semble la règle. Les modes d'occupation de la plaine de Nîmes à l'époque républicaine et durant le Haut-Empire révèlent d'étroites relations de dépendance avec l'agglomération. La présence de périmètres non urbanisés à l'intérieur de la ville et les divers monuments découverts dans la campagne montrent la complexité des interactions ville-campagne et invitent à ne pas réduire le paysage périurbain aux seuls espaces extérieurs proches de l'enceinte.

Mots clé: Nîmes, âge du Fer, époque romaine, espace périurbain.

Abstract

This article is devoted to the study of a very large amount of data acquired mainly during preventive archaeology operations. It puts into perspective the periurban area of the town of Nîmes between the 6th century BCE and the 2nd century CE thanks to a dynamic geographical and diachronic approach. The question of the successive boundaries of the town is approached and the constituent parts of the Nîmes countryside are presented based on the contact of the different enclosures within a study window of approximately 80 km². The considerable changes that affected the town between the 6th century BCE and the early Empire lead us to distinguish several phases governing the evolution of the landscape. Between the 6th and 2nd centuries BCE, the complementarity of the land appears to have been the rule. The occupation modes of the Nîmes plain in the Republican period and during the early Empire reveal close relations of dependence with the town. The presence of non-urbanised perimeters inside the town and the various monuments discovered in the countryside demonstrate the complexity of the town-countryside interactions and suggest that we should not reduce the periurban landscape merely to exterior areas close to the walled town.

Keywords: Nîmes, Iron Age, Roman period, periurban area.

1. Introduction : cadre de l'étude et problématique de recherche

Cet article est le fruit d'une réflexion collective fondée sur l'étude d'un ensemble important de données acquises principalement lors d'opérations d'archéologie préventive (fig. 1). Pour tenter de définir l'espace périurbain à Nîmes, nous avons souhaité embrasser une zone géographique assez vaste, d'environ 80 km², au sein de laquelle se sont déroulés plus de 350 diagnostics et fouilles.¹

Elle se définit par quatre entités géographiques principales : les garrigues au nord, collines calcaires de faible altitude ; la plaine du Vistre, petit fleuve côtier ; une zone intermédiaire de piémont traversée par de nombreux cours d'eau intermittents, torrents nommés localement cadereaux, et au sud, les Costières, ancienne terrasse alluviale du Rhône. Ce paysage contrasté a favorisé le développement de la ville vers le sud, en direction de la plaine, et explique pour partie la concentration des surfaces explorées par l'archéologie en rive droite du Vistre. Un second pôle d'investigations archéologiques correspond à la ville antique elle-même où ont eu lieu de nombreuses opérations archéologiques et qui a déjà fait l'objet d'une riche synthèse (Monteil 1999). Entre les deux se trouve une zone relativement peu documentée, urbanisée dans les années 1960-70 à une époque où il n'existait pas encore de suivi archéologique systématique. L'espace des garrigues au nord demeure un secteur également peu touché par l'archéologie. Malgré tout, la documentation est suffisamment abondante et variée pour appréhender la thématique de l'espace périurbain selon des approches géographique et diachronique dynamiques, du VIe s. av. n.è. au Ier s. de n.è. Ainsi, nous avons tenté pour chaque période définie, de discuter des limites de l'agglomération et de mettre en avant les composantes du paysage périurbain en partant de la proche périphérie, au contact des différentes enceintes, jusqu'aux confins de notre fenêtre d'étude. Les exemples les plus significatifs ont été choisis pour éclairer notre propos. Ils illustrent la grande diversité des éléments pris en compte, qu'il s'agisse des espaces de circulation, des différents types de construction, des ensembles funéraires, de l'artisanat ou encore des témoins des pratiques agricoles.

2. Structuration des espaces durant l'âge du Fer (VIe-IIIe s. av. n. è.)

2.1. La question des limites de l'agglomération du VIe au IIIe s. av. n. è.

Entre le premier regroupement autour de la source de la Fontaine, que l'on s'accorde à placer à la fin du

VIe s. av. n. è. (Py 1981 ; Monteil 1999, 307-312), et la fin du Ier s. av. n. è., l'appréhension de l'espace périurbain de Nîmes est équivoque. Deux questions se posent. Que connaît-on des limites de l'agglomération susceptibles de fournir un premier jalon pour la reconnaissance des espaces périurbains ? Peut-on véritablement parler d'urbanisation pour la phase ancienne de l'occupation ?

Tentons de répondre à la première question.

Pour la phase ancienne (VIe-Ve s. av. n. è.), aucune donnée ne permet de discuter des systèmes défensifs et donc des limites de l'agglomération (fig. 2a). Les vestiges mis au jour révèlent une occupation peu dense qui s'étale des pentes du Mont Cavalier au nord vers le quartier du Fort à l'est et jusqu'à la place Jules-Guesde au sud (Monteil 1999, 309, fig. 273). Les seuls éléments susceptibles d'être pris en considération pour discuter d'une éventuelle délimitation de cette première occupation sont d'ordre naturel et encore ne concernent-ils que les zones est et ouest. Il s'agit des cadereaux et des vallons² qui prennent naissance au sein des garrigues, incisent le piémont et traversent la plaine jusqu'au Vistre, la plupart ne se mettant en charge que lors de précipitations exceptionnelles.

Le secteur qui nous intéresse ici est limité à l'ouest par le cadereau d'Alès/Camplanier et à l'est par deux vallons dont les parcours peuvent être restitués à partir des courbes de niveau (Monteil 1999, 295). Il s'agit du vallon des Hespérides et du vallon de la rue Ménard (Monteil 1999, 21).

Pour la phase suivante (IVe-IIIe s. av. n. è. - fig. 2b), la situation est tout autre. On dispose de plusieurs éléments liés au système défensif et donc aux limites de la ville. Au nord, les fouilles menées par P. Varène et G. Roux autour de la Tour Magne ont permis de dater un noyau ancien de la tour ainsi que deux portions de courtine du IVe s. av. n. è. (Py 1981, 33-39), auxquelles sont associées les traces d'un premier habitat construit en dur. Au sud, les fouilles de la place Jules-Guesde ont livré les vestiges d'un grand fossé, large de 6,50 m et profond d'un peu plus de 3 m, doublé au nord d'un mur massif de 1 m de large. L'ensemble est orienté sud-sud-ouest/nord-nord-est, et vers l'est, son tracé peut être associé à celui de la rue des Chassaintes.

En reprenant la documentation ancienne, élaborée à partir des observations effectuées lors de travaux de voirie, et en ajoutant les découvertes récentes issues des fouilles préventives, plusieurs hypothèses de restitution de l'enceinte avaient été proposées (Monteil 1999, fig. 274 et 275). Depuis, de nouveaux éléments sont venus compléter le dossier. Ainsi, concernant le tracé du fossé, un diagnostic récent a probablement permis d'identifier son prolongement vers l'ouest, à

1. Ces opérations cumulant 450 hectares représentent une situation unique dans le midi de la France. Elles sont exploitées dans le cadre d'un projet collectif de recherche « Espace rural et occupation du sol de la région nîmoise, de la Préhistoire à l'époque moderne » (coordination Jean-Yves Breuil) dont l'ambition est d'étudier de manière diachronique et dynamique le peuplement humain dans son environnement. Ainsi, on dispose d'une documentation importante et d'une lecture des occupations humaines du Paléolithique à l'époque moderne.

2. Sur le rôle majeur du réseau hydrographique dans la construction du paysage nîmois, on se référera notamment à Chevillot *et al.* 2010.

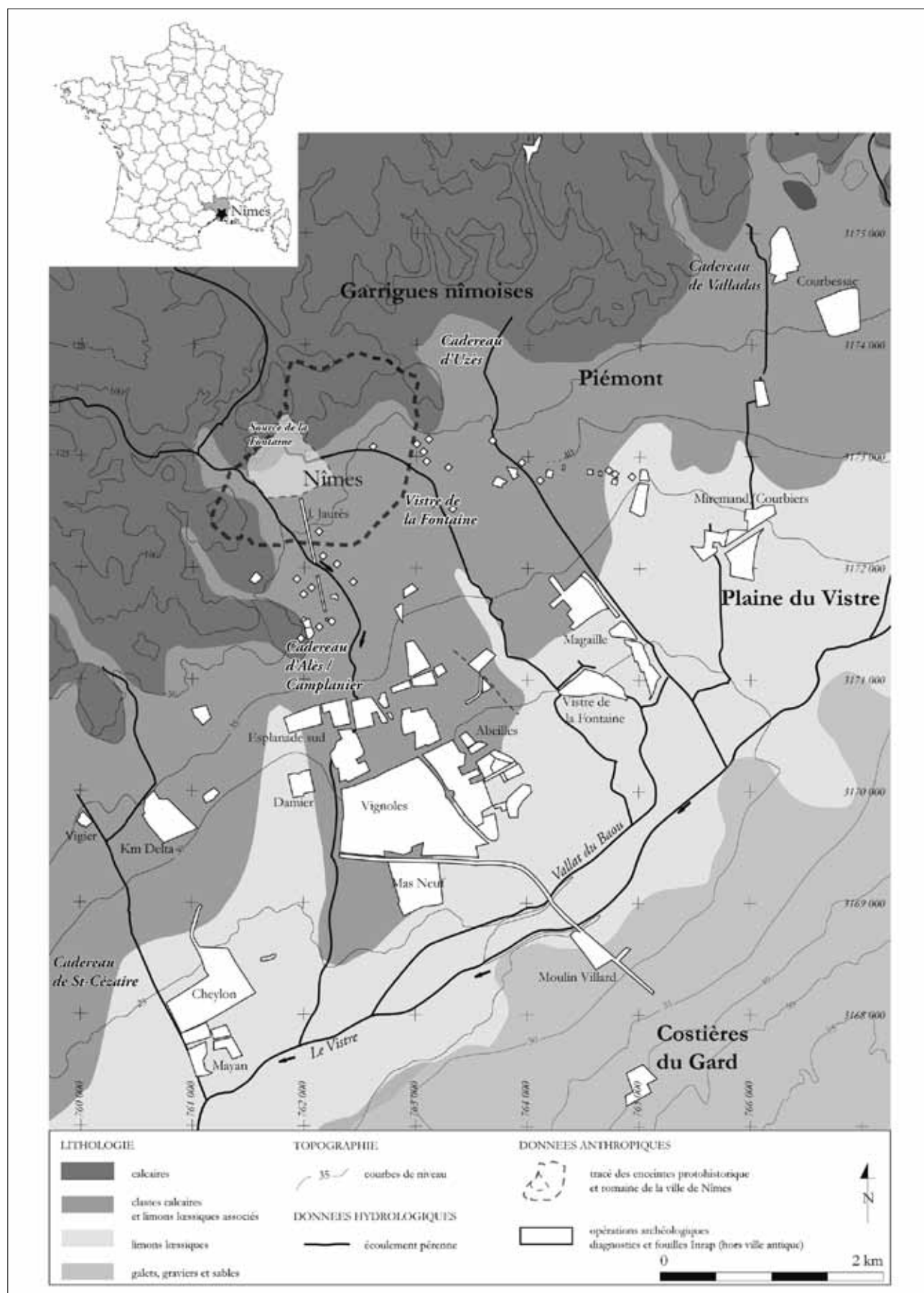

FIGURE 1. La ville de Nîmes et la zone d'étude ; cadre géographique et localisation des interventions d'archéologie préventive autour de l'agglomération (document PCR - mise à jour : fin 2009).

l'angle de l'avenue Georges Pompidou et de la rue Cité Jacob (Piskorz 2006), en partie fossilisé par une série de limites parcellaires du cadastre de 1829. Sous l'aménagement d'une voie augustéenne empierrée et d'un collecteur, des remblais importants ont en effet été enregistrés sur près de 2 m d'épaisseur dans un « accident topographique » dont le fond n'a pas été atteint. Ces éléments rappellent ceux observés lors de la fouille Jules-Guesde (Monteil 1999, 263, fig. 235).

Les autres points que l'on peut discuter sont relatifs à la reconnaissance et à la lecture des espaces de circulation anciens et notamment à la restitution de leurs tracés aux abords de l'enceinte. En effet, on a pu montrer récemment qu'il était possible de dater et de suivre les tracés des voies en plaine à partir de nombreux éléments indirects : orientation des parcelles, localisation des ensembles funéraires et, dans de rares cas, lors de la fouille de tronçons de voie (Séjalon *et al.* 2009). En revanche, il reste difficile de faire le lien entre les itinéraires en plaine et les axes de voirie reconnus dans la ville antique, tant du point de vue de la chronologie des vestiges que de la restitution des tracés. En effet, les points observés sont souvent éloignés les uns des autres ou révèlent des situations contrastées. Aussi, faut-il bien garder à l'esprit que les cheminements illustrés ne sont que des propositions susceptibles d'évoluer (fig. 2).

La « route de Saint-Gilles » constitue l'axe majeur pour la relecture de la limite est de l'agglomération protohistorique. Trois points d'observation permettent de suggérer son parcours. Tout d'abord, dans la plaine, son tracé supposé reprend l'axe d'un cadereau et semble structurer le paysage alentour. Plusieurs voies secondaires viennent s'y greffer, sans doute en raison de la nécessité de traverser le Vistre, et des établissements de plaine ont été repérés le long de son parcours. Ensuite, en remontant vers le nord, vers l'agglomération, au niveau de la Porte de France – accès de la ville à l'époque antique – des indices archéologiques suggèrent la présence de champs.³

Enfin, toujours vers le nord, cet axe se poursuit par les tracés actuels de la rue Porte de France puis de la rue de la Tour Magne. Or, cette dernière longe le tronçon de la courtine datée du IVe s. av. n. è. dont la présence et l'orientation nord-sud ont été déterminés par la voie ou ont pu en conditionner le tracé.

Les autres cheminements proposés correspondent aux principaux itinéraires dont la restitution repose soit sur des découvertes archéologiques (route de Générac), soit sur le fait qu'ils mettent en relation la ville avec des secteurs géographiques où les implantations humaines étaient importantes durant la Protohistoire (notamment la Vaunage). Ils permettent de situer des accès probables dans l'enceinte et témoignent de l'insertion de Nîmes dans un réseau de peuplement beau-

coup plus vaste. Ils constituent également le réseau de circulation principal autour de l'agglomération, sur lequel vont venir se greffer de nombreuses voies secondaires.

2.2. Évolution de l'urbanisme du VIe au IIIe s. av. n. è.

Après avoir abordé la question des limites de l'agglomération, il convient de discuter de la forme urbaine de celle-ci. Nîmes ne semble pas évoluer selon un schéma commun à beaucoup d'oppidums du Midi méditerranéen. Le réseau étoilé des voies qui commence à prendre forme apparaît dans bien des cas comme préexistant aux autres formes d'occupation. Établissements et ensembles funéraires viennent s'articuler ou s'installer contre ces tracés et fournissent autant de *termini post quem*. Cela tend à montrer qu'un élément particulier du paysage a dû attirer vers lui ces chemins. À notre sens, seule la source de la Fontaine a pu jouer ce rôle ce qui ne veut pas nécessairement dire qu'elle a été un sanctuaire dès la fin du VIe et le courant du Ve s. av. n. è. (Sauvage 1992). Retenons toutefois les découvertes faites à l'occasion de la fouille de Villa Roma, de blocs sculptés en réemploi appartenant à une statue d'un personnage accroupi et à un fragment de linteau avec des cavités céphaliques qui pourraient appartenir à un premier ensemble monumental dans le secteur de la source (Barbet 1992).

Le premier regroupement visible de la population autour de la Fontaine s'effectue à partir de la fin du VIe s. av. n. è. selon un maillage lâche où l'habitat se mêle aux activités agricoles. En effet, les fouilles d'une certaine ampleur (Villa Roma ou les Villégiales) ont révélé des portions du paysage protohistorique aménagées en terrasses à des fins de mise en culture. Des traces de labour et des silos sont autant de témoignages directs de ces activités et orientent les premières interprétations vers la céréaliculture. À côté de ces vestiges, des sols de terre battue, des foyers décorés, des trous d'ancrage de poteaux signalent la présence de l'habitat. Toutefois, aucun îlot, aucun quartier, aucune rue ne marque une quelconque forme d'urbanisation.

Il faut attendre le IVe s. av. n. è., probablement en parallèle avec la construction de l'enceinte, pour voir apparaître un premier habitat structuré où plans et architecture révèlent, malgré l'exiguïté des surfaces fouillées, une image plus conforme à ce que l'on connaît des oppidums régionaux pour cette période. Il semble donc que succède à une phase d'habitat dispersé (VIe-Ve s. av. n. è.), une phase de concentration de l'habitat au sein de la nouvelle fortification. Ainsi, les hiatus d'occupation des IVe-IIIe s. av. n. è., observés sur plusieurs sites occupés durant la phase antérieure (Fontaine des Bénédictins, Les Hespérides), pourraient témoigner de ce mouvement « de repli » ; cette

3. Lors de l'opération SCI Porte de France (Monteil 1999, 210-213), des sondages réduits ont permis d'atteindre des niveaux de paléosols de probable mise en culture. La présence de fragments de céramiques laisse supposer la pratique de la fumure dès la fin du VIe ou au Ve s. av. n. è.

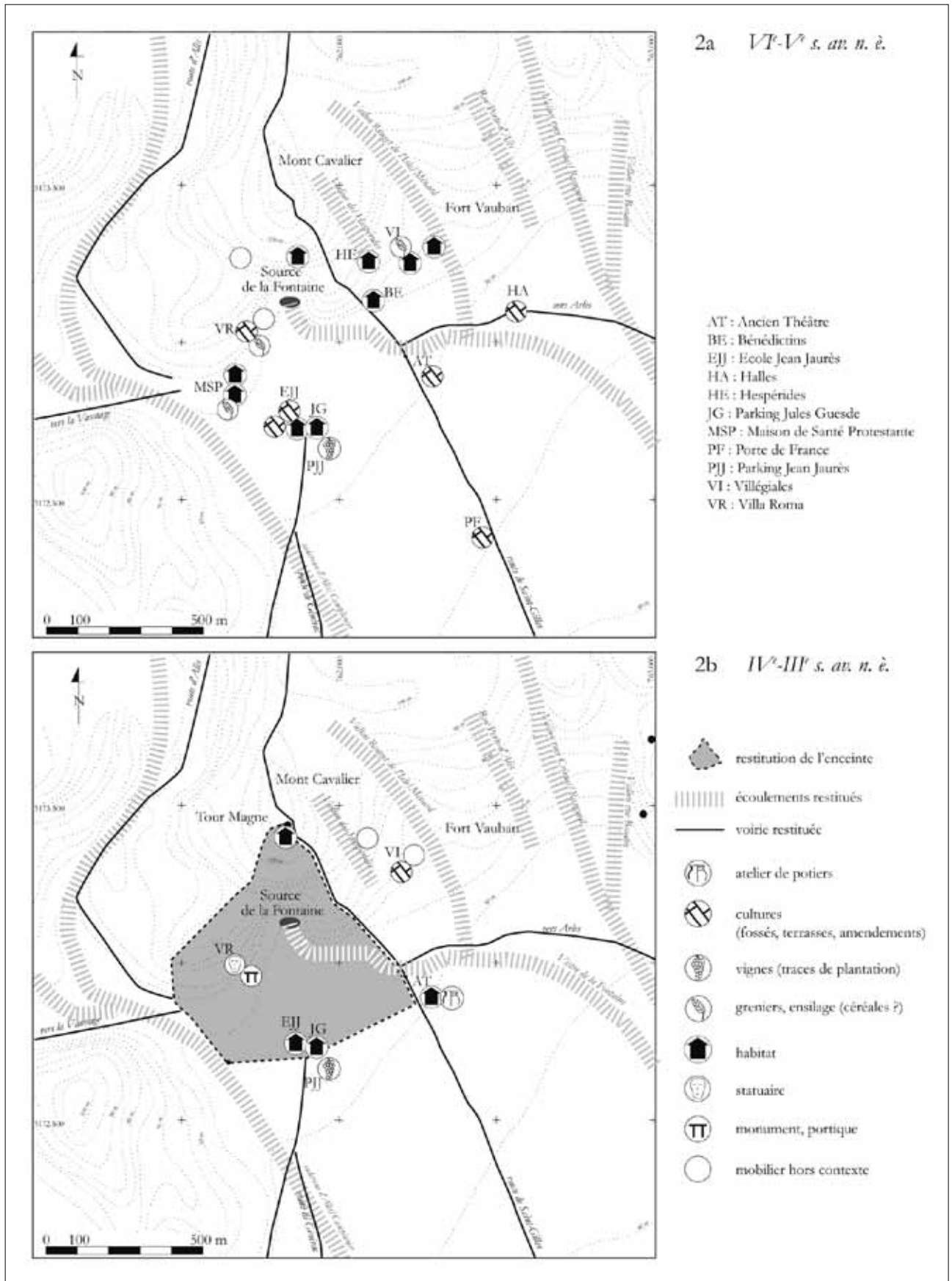

FIGURE 2. L'agglomération nîmoise durant la période protohistorique (VIe-IIIe s. av. n. è.). Carte : P. Séjalon.

hypothèse n'étant valable que si les nouvelles propositions de limite de l'agglomération, notamment dans sa partie orientale, sont admises.

2.3. Les espaces aux abords de l'agglomération aux IVe-IIIe s. av. n. è.

Les vestiges concernant les occupations aux abords immédiats de l'enceinte demeurent peu nombreux

(fig. 2b). Sur la frange orientale, on peut distinguer deux types d'informations. Les premières plutôt lacunaires concernent des découvertes de lots de mobiliers lors de travaux de voirie. Ils pourraient matérialiser de petits habitats, seule survivance des anciennes occupations de bas de pente. Les autres vestiges observés lors de fouilles archéologiques récentes révèlent à proximité de ces probables habitats une continuité dans l'aménagement et l'exploitation des terrasses à des fins

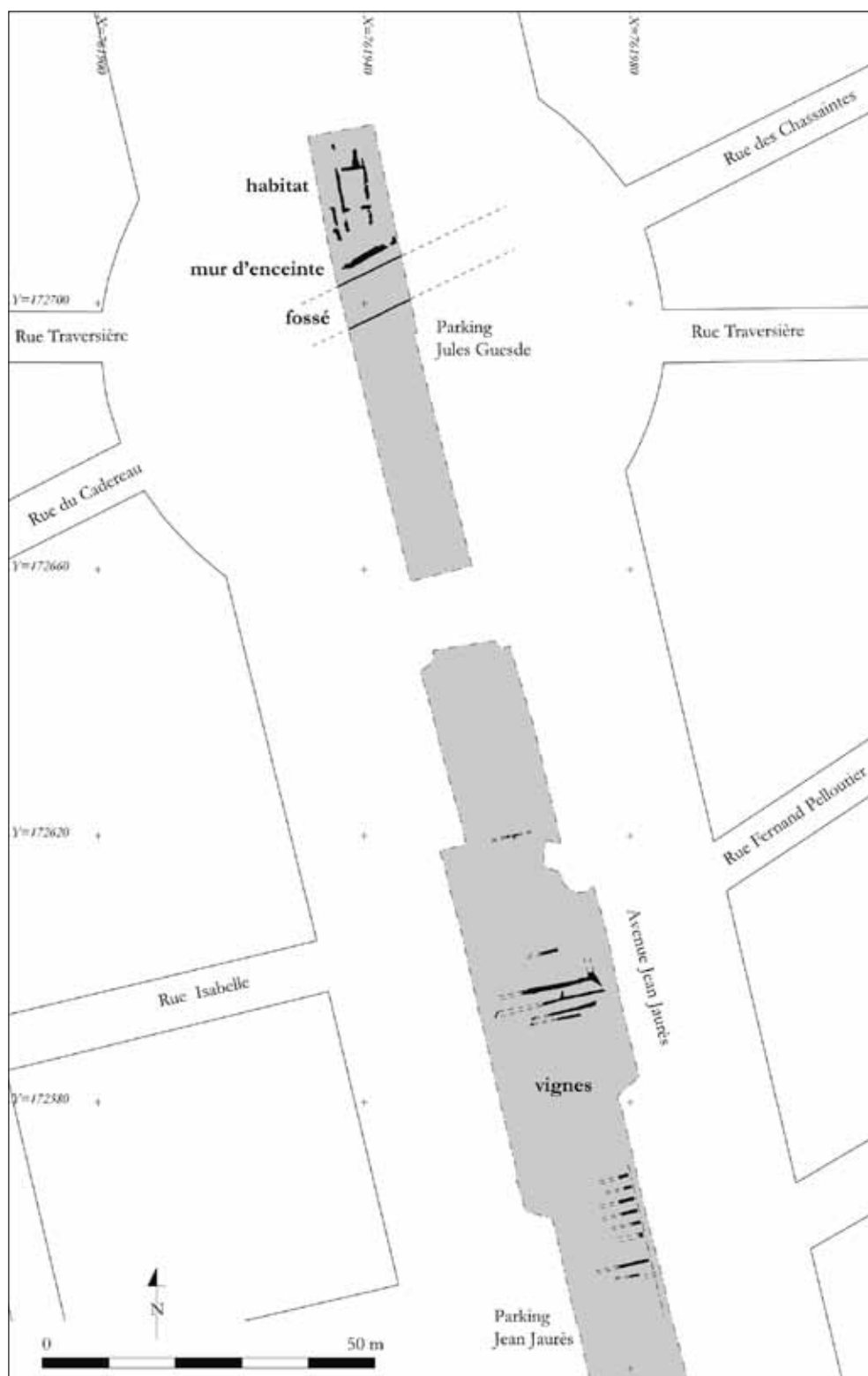

FIGURE 3. Plantation de vignes aux abords sud de l'agglomération protohistorique.
Plan : J.-Y. Breuil.

agricoles. Au sud-est, les fouilles de l'ancien théâtre, livrent des données tangibles d'un habitat structuré, considéré de fait comme une première installation périurbaine. La découverte d'un four de potier, dont la chronologie n'est pas assurée mais sans doute antérieure au IIe s. av. n. è., autorise l'attribution d'une fonction artisanale à cet établissement.

À la périphérie méridionale de l'enceinte, la fouille du parking Jean-Jaurès a révélé la présence de tranchées de défoncements préalables à la plantation de vignes (fig. 3). Situées à moins de 100 m au sud du seul tronçon de fossé d'enceinte avéré, ces traces se répartissent du nord au sud sur environ 70 m en trois groupes distingués au gré d'observations partielles. Aucune limite parcellaire n'a été clairement identifiée. La mise en place de ce vignoble s'inscrit dans un horizon chronologique assez large, entre le Ve s. et la fin du IIIe s. av. n. è., constituant ainsi une des plus anciennes attestations de cette culture dans le sud de la France.

Ces vestiges adoptent une orientation perpendiculaire à un axe variant de NL 10° à 15° O, une orientation qui ne sera pas reprise – à cet endroit – dans l'organisation parcellaire ultérieure (début du IIe s. av. n. è.), mais qui entretient une forte parenté avec l'orientation des habitats *intra muros* les plus proches datés du IVe s. av. n. è. (fouille de l'Ecole Jean-Jaurès, fouille du parking Jules-Guesde). En revanche, les tracés du fossé d'enceinte et du mur bordier identifiés lors de la fouille du parking Jules-Guesde adoptent une autre orientation (NL 26° O) qui paraît s'affranchir de la structuration parcellaire environnante. Cette divergence pourrait éventuellement plaider en faveur d'un aménagement un peu plus tardif du fossé d'enceinte dont on ne connaît en réalité que le *terminus ante quem* placé dans la première moitié du IIe s. av. n. è. (Monteil 1999, 262). On ne peut toutefois écarter l'hypothèse d'une construction de l'enceinte contemporaine de l'habitat la divergence d'orientation pouvant être liée à la nature même d'un ouvrage qui a pour fonction de ceinturer l'espace et dont le tracé, déterminé par des contraintes d'ordre topographique (chemins et cadereaux), peut s'affranchir des parcellaires antérieurs. Les îlots d'habitation sont en revanche plus étroitement inféodés à la trame urbaine préexistante et au tracé des rues.⁴

2.4. L'occupation de la plaine du VIe au IIIe s. av. n. è.

En parallèle au premier habitat groupé autour de la source de la Fontaine, dont les évolutions viennent d'être évoquées, se développe en plaine une série d'établissements installés le long des voies et accompagnés de petits ensembles funéraires (fig. 4). L'interprétation et la chronologie de chacun posent encore un certain nombre de questions puisque tous n'ont pas fait l'objet de fouilles. De plus, l'essentiel de l'information est

issu des résultats de diagnostics archéologiques. Il est toutefois possible de dégager un schéma d'ensemble (Breuil et Séjalon 2008) à la lumière de plusieurs fouilles récentes (fig. 5).

Les plus anciens établissements sont datés de la fin du VIe s. av. n. è. Ils sont constitués de fossés qui ne délimitent pas encore un espace totalement clos. Du côté de la voie avec laquelle ils s'articulent, se concentrent des trous de poteaux, probables vestiges d'un habitat construit en matériaux périssables. À côté de cette zone d'habitat, se développe un grand espace souvent vide de structures archéologiques que l'on propose d'assimiler à une zone de stabulation des troupeaux ou à un jardin dédié aux cultures maraîchères. Enfin, à l'opposé de la voie et à l'interface de ces espaces dégagés et des terroirs qui leur sont associés, des puits sont fréquemment mis au jour et mis en lien avec l'approvisionnement en eau des hommes ou du bétail et l'irrigation des jardins.

Ce modèle général se pérennise. Les changements affectent les réseaux de fossés qui, au cours des Ve et IVe s. av. n. è., ceinturent maintenant complètement l'habitat et attestent d'une segmentation accrue des espaces enclos.

Quelle que soit leur chronologie, on dispose encore de trop peu d'éléments pour interpréter de manière satisfaisante le rôle et la fonction de chaque établissement. Toutefois, plusieurs tendances générales se dégagent et renouvellent quelque peu notre perception des occupations protohistoriques dans les secteurs de plaine. Tout d'abord, la présence massive de mobilier rejeté dans les structures situées à proximité des concentrations de trous de poteaux permet d'affirmer que ces secteurs correspondent bien à des habitats et non pas à de simples annexes agricoles. De plus, la diversité et la richesse du mobilier céramique mis au jour témoignent d'une absence de sélection et présentent, dans des pourcentages très proches, des assemblages identiques à ceux provenant des oppida régionaux : céramique non tournée, céramique fine importée (attique) ou locale (grise monochrome), amphores (étrusques ou massaliètes) et *dolium*. À côté de ces habitats sur poteaux, on a pu fouiller d'autres constructions à quatre ou six poteaux interprétés comme des greniers aériens. Avec les petits *dolia* et en l'absence de silos creusés en terre, ils pourraient constituer le mode de stockage principal de ces établissements. Quelques éléments de mouture, des résidus de battage de céréales (fragments de rachis et base de glumes) sont en outre des témoins directs du traitement des céréales, du décortilage et des opérations de nettoyage au sein de cet habitat. Les céréales signalées comprennent l'orge vêtue, le blé nu, l'amidonniér, le millet et l'engrain.

Les assemblages fauniques étudiés révèlent une prépondérance du bœuf, de quelques ovins mais une

4. De fait, le changement d'orientation des maisons interviendra au cours du IIe s. av. n. è., lors de la création de la voie périphérique interne.

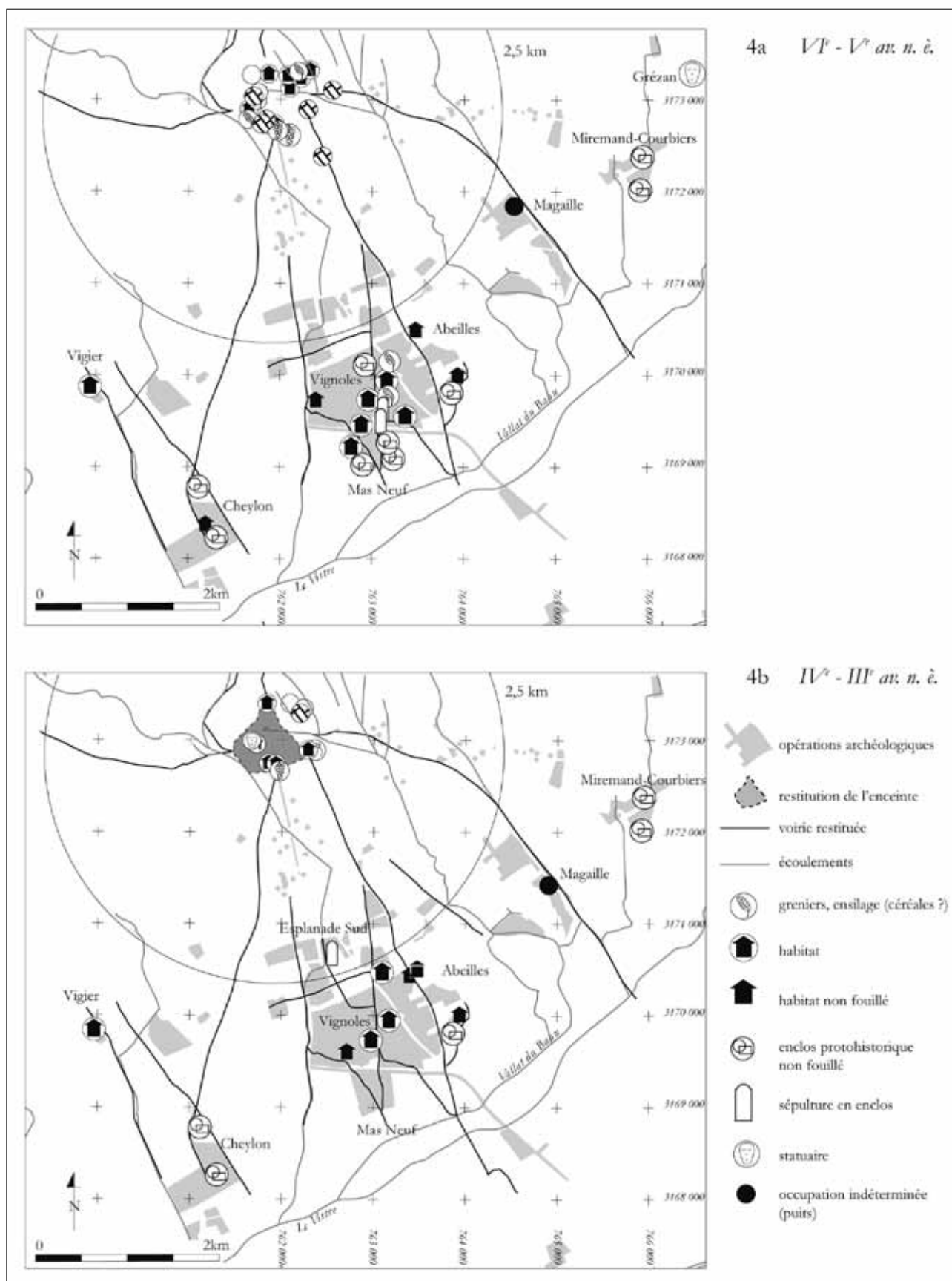

FIGURE 4. La plaine de Nîmes durant la période protohistorique (VIe-IIIe s. av. n. è.). Carte : P. Séjalon.

absence totale de porcin. Le cheval est également présent. On peut supposer une autosuffisance alimentaire en viande, car il n'y a aucun animal chassé.

Cet ensemble de données montre que les occupants de ces habitats ont pour activités principales la céréaliculture et l'élevage bovin.

Quelques enseignements peuvent être également tirés de l'organisation de ces secteurs de plaine, espaces privilégiés pour les exploitations agricoles. Bon nombre de ces établissements révèlent en effet plusieurs phases d'occupation ainsi que des hiatus intermédiaires plus ou moins longs. Il est à noter également que ces établissements se répartissent selon un mail-

lage relativement régulier qui s'explique sans doute par un découpage et une gestion particulière de ces secteurs de plaine. D'une part, il semble que chaque établissement dispose autour de lui d'espaces dédiés qui correspondent à son propre terroir, d'où les distances régulières qui les séparent. D'autre part, quand le paysage agraire est largement fixé, c'est-à-dire que les espaces disponibles sont affectés, il paraît difficile de trouver des espaces libres d'où les superpositions d'occupation relevées.

Associés à ces habitats et localisés en bordure de voie, se trouvent également des ensembles funéraires. À l'exception du site de Vignoles VII (Séjalon et

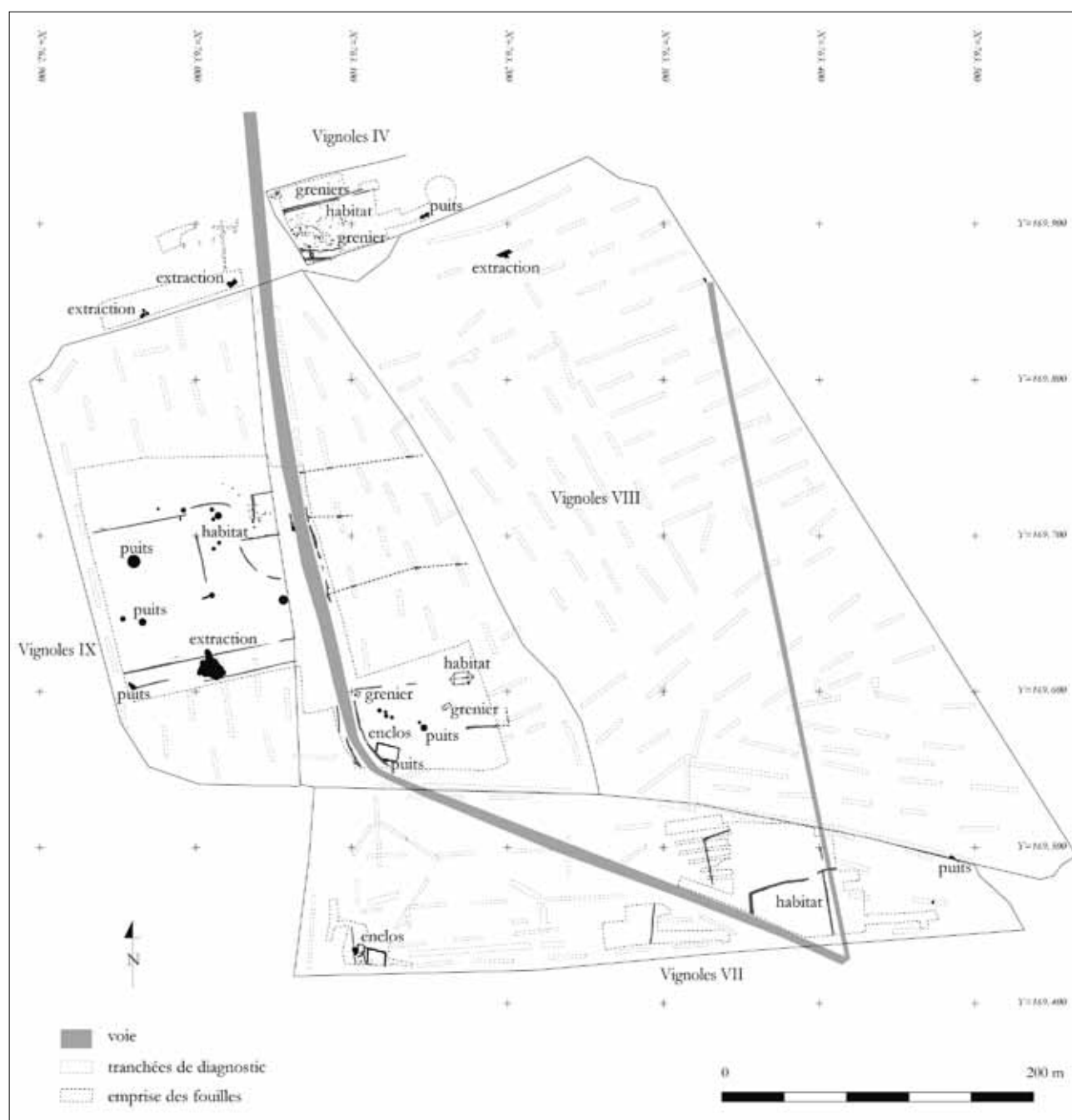

FIGURE 5. Les établissements protohistoriques dans le secteur de Vignoles. Plan : Séjalon.

FIGURE 6. Le guerrier de Grézan, conservé au Musée Archéologique de Nîmes. Photo : M. Py.

Dedet 2003), où trois enclos quadrangulaires étaient regroupés, les autres découvertes révèlent des enclos uniques, circulaires ou quadrangulaires. Rares sont ceux qui ont livré une sépulture. En l'absence de nécropole en lien avec l'habitat groupé autour de la source de la Fontaine, il s'agit des seuls vestiges qui permettent de discuter des pratiques funéraires, ce qui impose une grande prudence.

Toutefois, à partir de ces mêmes vestiges, il est possible d'abonder nos réflexions sur la définition et sur la nature des occupations de l'espace périurbain. Plusieurs points peuvent être évoqués. Le premier concerne l'articulation forte qui se dégage entre les différentes composantes du paysage de plaine protohistorique : voies, habitats, enclos. Les autres sont liés à la lecture que l'on peut faire de ces ensembles funéraires. La structure même de l'enclos nous incite à penser qu'il pourrait s'agir, plus que d'une manifestation de

l'appropriation de la terre, d'une forme de « consécration » d'un espace spécifique qui serait soustrait de la sphère commune dédiée à l'agriculture. Le caractère isolé de chaque enclos et le très faible nombre de sépultures témoignent d'une sélection forte au sein de la population pour l'accès à la tombe. Cela confère à ceux qui y ont droit un statut particulier que corrobore l'idée selon laquelle certains individus ont le pouvoir de s'approprier des parcelles de terres pour y établir un enclos. La proximité avec les axes de circulation à des endroits spécifiques, carrefours ou inflexions marquées, suggère également une volonté d'être visible, de se signaler à ceux qui passent. Rappelons la découverte ancienne dans le quartier de Grézan, d'un fragment de statue (fig. 6) dont le contexte demeure inconnu, mais qui pourrait appartenir à la tombe d'un défunt particulier⁵ ou à un monument marquant la proximité de l'agglomération.

3. Le paysage périurbain d'époque républicaine (IIe et Ier s. av. n. è.)

3.1. Limites urbaines et émergence d'un faubourg au sud-est de la ville

Durant les IIe et Ier s. av. n. è., la restitution des limites urbaines sud et est prête à discussion (fig. 7). Les données collectées sur la place Jules-Guesde permettent d'envisager qu'entre 200/150 et 80 av. n. è. (plus vraisemblablement dans le courant de la première moitié du Ier s. av. n. è.), le fossé protohistorique est-ouest limitant le sud de la ville est remblayé. Une voie est implantée à son aplomb et un nouveau fossé est creusé quelques mètres plus au sud. Un vaste espace empierré est également aménagé au sud de ce nouveau fossé et la limite urbaine se trouve ainsi légèrement repoussée vers le sud. Après une première période de fonctionnement, ce dispositif est renforcé par deux murs prenant place sur les côtés du fossé. Puis, à partir de 50 av. n. è., ce fossé commence à être colmaté.

Plus à l'est, dans le quartier de la Place d'Assas, de l'Ancien Théâtre et de la Maison carrée (fig. 8), les données disponibles suscitent d'autres interrogations. Rue Corneille, la découverte d'un puissant creusement assimilé à un nouveau fossé amène à envisager, comme sur la place Jules-Guesde, une légère extension de la ville vers le sud et vers l'est. Dans cette direction, la nouvelle limite urbaine pourrait alors se situer entre la rue Racine et la fouille de l'Ancien Théâtre – c'est l'hypothèse que nous privilégions ici –, voire un peu plus à l'est à l'emplacement du Boulevard A. Daudet (tracé initialement proposé dans Monteil 1999).⁶

5. En Espagne, il existe plusieurs exemples de statues signalant des tombes de personnages aux statuts particuliers (Quesada Sanz 1997).

6. On s'interroge sur les raisons qui ont conduit au déplacement de l'enceinte, dans la mesure où le gain de surface paraît négligeable. Cette modification pourrait résulter de la dégradation du premier fossé et de la volonté de mettre en place une voie périphérique *intra muros* (Monteil 1999, 323). Il est possible aussi que le second fossé ait pris la place d'un creusement plus ancien. Dans cette hypothèse, la fortification initiale aurait été constituée d'un système de double fossé dont l'élément intérieur aurait été abandonné au Ier s. av. n. è. pour l'aménagement d'une voie.

Entre 100 et 50 av. n. è., un faubourg se développe au contact de cette partie sud-est de l'agglomération, peut-être dans le prolongement de l'installation artisanale antérieure. Son organisation apparaît conditionnée par deux voies empierrées parallèles, bâties à 28

m l'une de l'autre selon une orientation nord-est/sud-ouest. La plus au nord (5 m de large), dégagée sur le chantier de la Maison Carrée et sur celui de l'Ancien Théâtre, communiquerait avec la voie intérieure observée place Jules-Guesde. En son point de contact avec

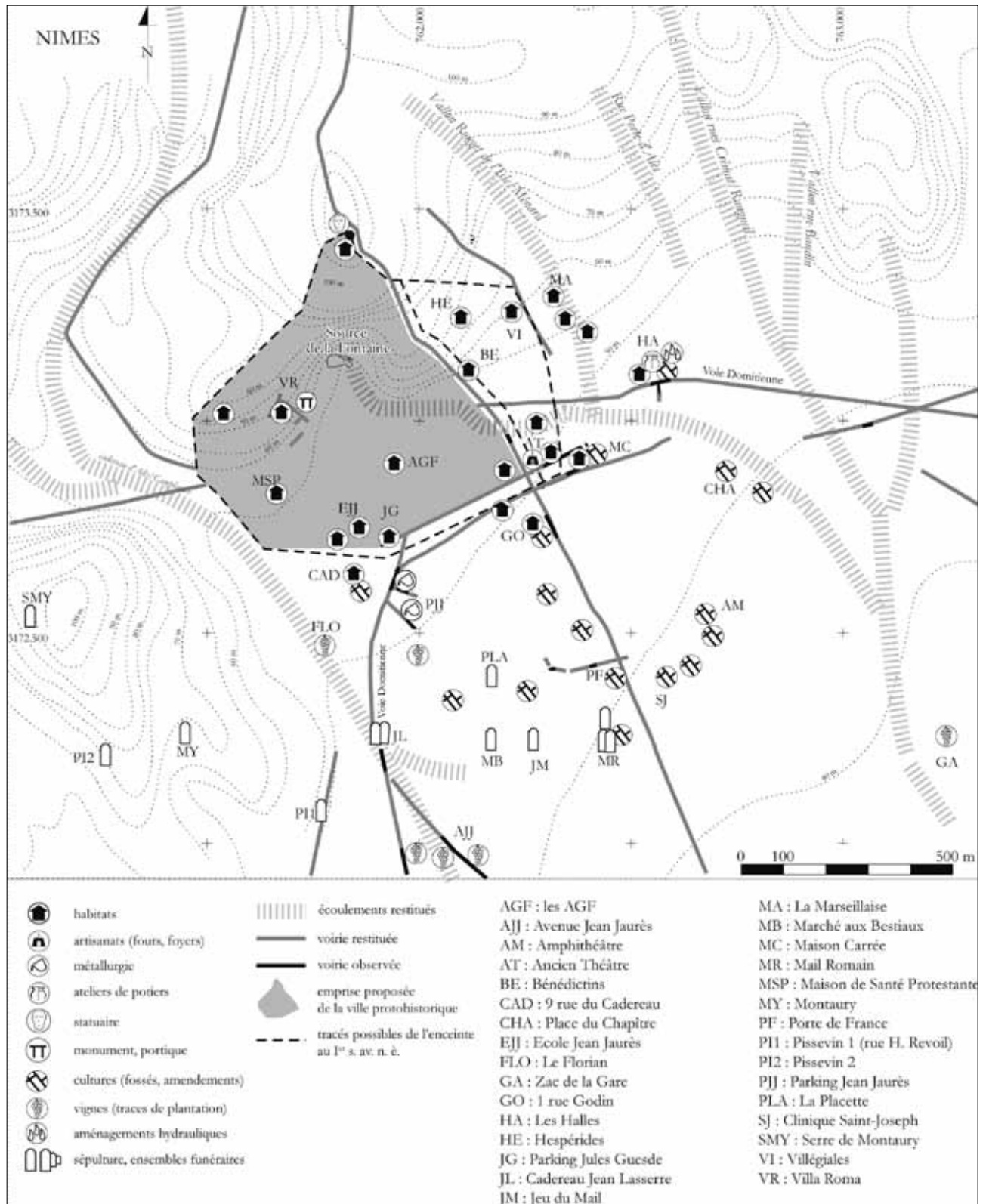

FIGURE 7. Localisation des principaux ensembles de vestiges aux abords de la ville durant la période républicaine (IIe-Ire s. av. n. è.). Carte : V. Bel, J.-Y. Breuil et H. Pomarès.

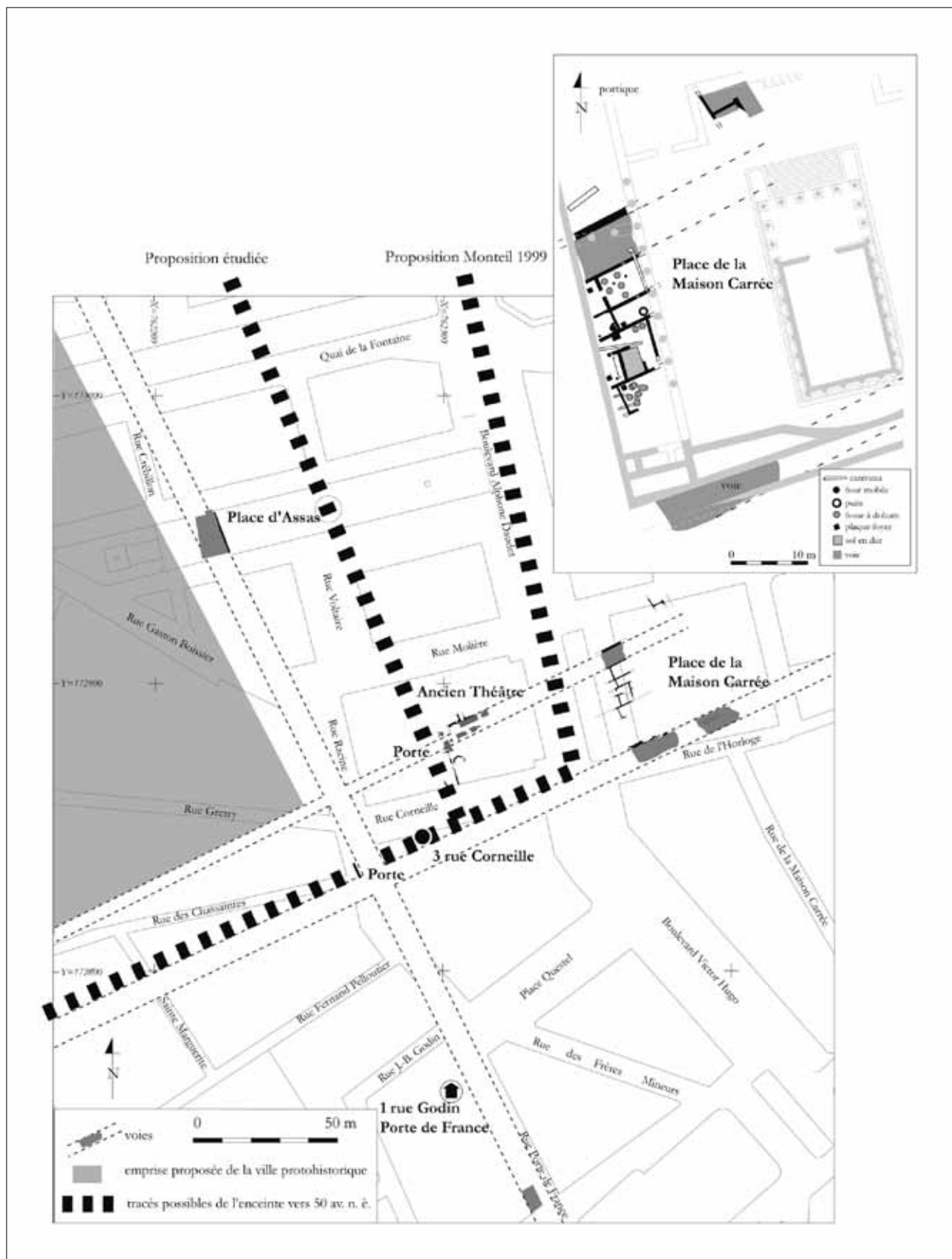

FIGURE 8. Le secteur sud-est vers 50 av. n. è. Plan : J.-Y. Breuil, M. Monteil et H. Pomarèdes.

l'enceinte, la présence d'une porte est envisagée. La voie méridionale (8 m de large environ) longerait, quant à elle, le fossé d'époque républicaine et contournerait la ville, rejoignant probablement la large voie dégagée au nord de la fouille du parking Jean-Jaurès. En l'absence de données plus tangibles, l'hypothèse assimilant ce tracé à celui d'un diverticule de la Voie domitienne ne peut encore être définitivement validée.

Dans ce faubourg, quatre maisons ont été partiellement fouillées sous la Maison Carrée (fig. 8). Les plus modestes couvrent moins de 150 m² et sont équipées d'une cour intérieure, d'un puits et de sols de terre battue. La plus spacieuse, d'inspiration gréco-italique, présente deux salles à mosaïques polychromes datées

des années 50-25 av. n. è., desservies par une galerie. Sur le site de l'Ancien Théâtre, on ne perçoit que les murs délimitant des espaces mal caractérisés dont l'un réunissait deux fosses à *dolium* ainsi qu'un four. Ce dernier, de grand diamètre, pourrait être rattaché à une activité artisanale. Plus au sud, à l'angle de la rue Godin et bordant la voie antique repérée sous la rue Porte de France et lors de la fouille de la place d'Assas (Conche *et al.* 2006), un bâtiment équipé d'un sol de dalles et de canalisations est également édifié au Ier ou dans le courant du Ier s. av. n. è. (Henique 2009).

Ce quartier sud-est sera détruit dans le courant du dernier quart du Ier s. av. n. è., lors de la construction du forum de la ville augustéenne.

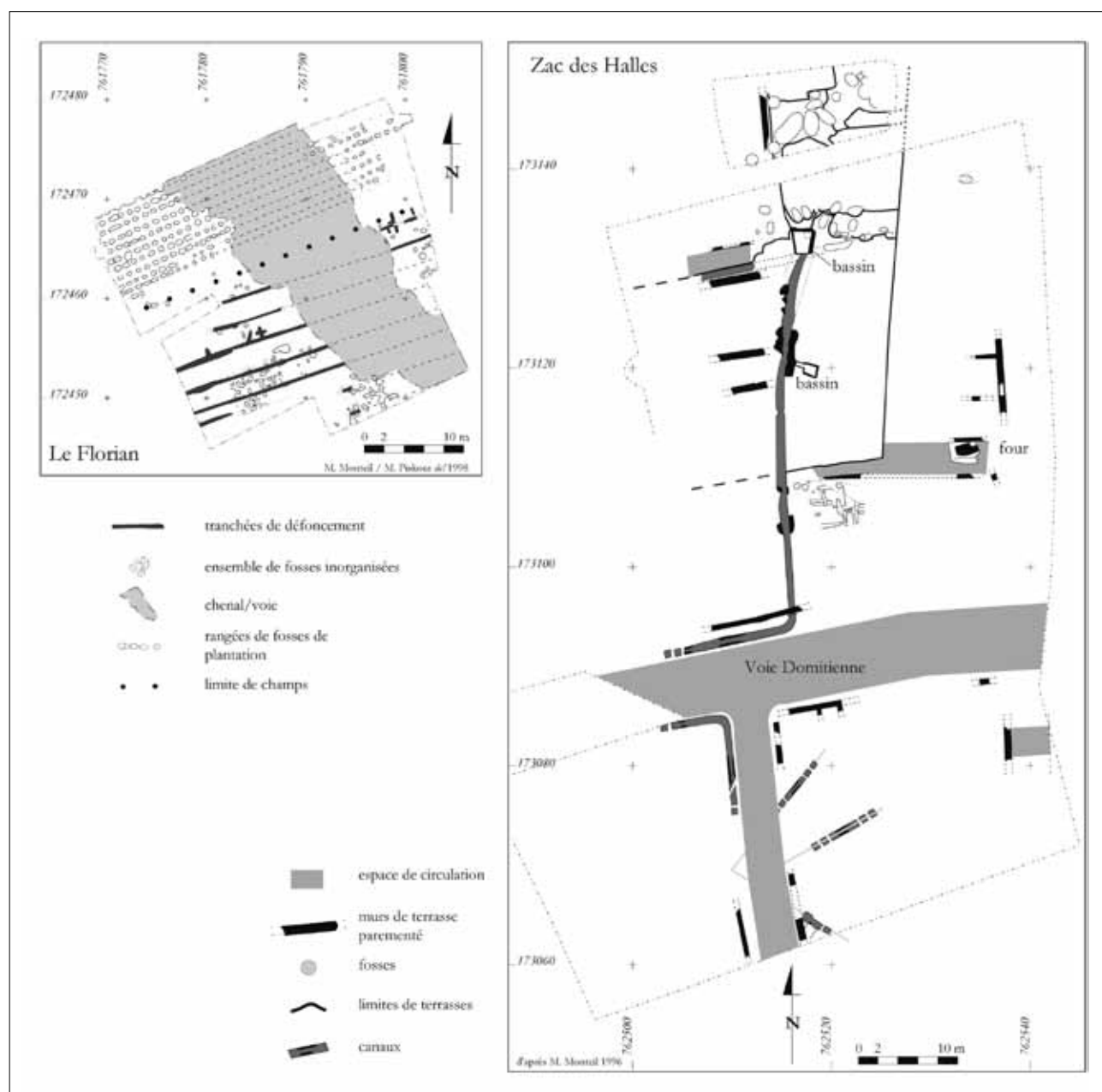

FIGURE 9. Plantations de vignes successives sur le chantier du Florian et système d'irrigation de petites parcelles sur le site de la ZAC des Halles (IIe-Ier s. av. n. è.). Plans : M. Monteil et M. Piskorz.

Dans ce quartier, le bâti apparaît donc relativement dense et bien structuré par la voirie. Il se distinguerait en cela des vestiges découverts plus au nord, sur les pentes du quartier des Bénédictins, où aucune trace d'urbanisme n'est avérée (voies, îlots, assainissement) et où se déploient de petites unités dispersées, des cultures et des installations artisanales à l'image du four à pilier central découvert aux Villégiales (Sauvage 2000).

Tout au nord, la limite urbaine n'évolue pas. Le rempart est cependant affecté par des travaux de réfection : le doublement des courtines et l'érection d'une tour monumentale en forme de pain de sucre au pied de laquelle est installée, dans un coffre en dalles, une statue en pierre.

3.2. L'agriculture autour de la ville : des vignes et quelques parcelles irriguées

En périphérie méridionale de la ville, les cultures soignées, parfois irriguées, sont illustrées par quelques opérations. C'est la viticulture qui a laissé le plus de traces, notamment sous la forme de tranchées ou de fosses de plantation. Un cas exemplaire est celui de l'opération du Florian (fig. 9). Dans la phase la plus ancienne, datée des années 130-100 av. n. è., le terrain est défoncé par des tranchées étroites et parallèles (*sulci*). Vers 100-75, dans la partie nord des décapages, une deuxième plantation, cette fois en fosses ramassées, succède aux premières tranchées. Vers 50, une troisième série de plantations en fosses allongées (*alvei*), est créée au nord-est après l'incision du terrain par un chenai (Monteil *et al.* 1999).

À l'est de la ville, sur la fouille de la ZAC des Halles, de petites parcelles irriguées, une zone d'activité artisanale (dotée notamment d'un four de potiers) et un groupe de fosses-silos sont implantés après l'abandon d'une petite construction du Ier s. av. n. è. (Monteil *dir.* 1993). Les parcelles, couvrant au minimum 2400 m², sont situées au nord d'un tronçon probable de la Voie domitienne. Le long de celle-ci, courent des canaux, à couverture et parois de dalles de calcaire. Ils sont vraisemblablement approvisionnés par un effluent de la source de La Fontaine. Un de ces canaux oblique vers le nord et dessert deux bassins servant au puisage de l'eau (au seau ou grâce à un balancier) et à l'irrigation des terres voisines.

L'étude des pollens ou des carporestes conservés dans le comblement de ce canal révèle une proportion importante de céréales qui auraient donc pu être cultivées sur place et surtout maltées ou grillées au four puis stockées dans les fosses-silos voisines. L'analyse des pollens montre aussi la présence de chanvre, plante nécessitant une importante quantité d'eau pour sa croissance et pour sa transformation (rouissage des tiges par trempage).

3.3. Organisation du sol et activités artisanales ; l'exemple du parking Jean-Jaurès

Aux abords sud de la ville, les fouilles du parking Jean-Jaurès montrent, en premier lieu, une évolution

du paysage périurbain entre la fin du IIIe s. et le milieu du Ier s. av. n. è. Rompant avec l'organisation parcellaire précédente, les cultures, notamment celle de la vigne, se développent au sein d'une nouvelle structuration de l'espace, régentée par un système viaire qui n'est cependant archéologiquement attesté que dans la seconde moitié du Ier s. av. n. è. L'une des voies, large de près de 15 m, présente deux ensembles d'ornières divergents qui laissent supposer la présence d'un carrefour en forme de patte d'oie, l'une des voies se dirigeant vers une probable porte de la ville et l'autre, bordant le fossé d'enceinte, contournant la ville vers l'est (fig. 10).

En considérant les tronçons de voie déjà reconnus et en s'appuyant sur le plan cadastral de 1829, il est possible de restituer sur plus d'un kilomètre le parcours périurbain de cette large voie méridionale qui sera ensuite intégrée au réseau urbain augustéen, reliant les portes d'Auguste à l'est et du Cadereau au sud-ouest (voir fig. 7, et plus loin fig. 13).

Le secteur est encore réorganisé au cours de la première moitié du Ier s. av. n. è. en un quartier artisanal *extra muros*. Le vignoble est relégué quelques centaines de mètres plus au sud et remplacé par des ateliers de forgerons. L'activité de ces forgerons a été repérée grâce à des fosses rubéfiées comblées avec des vidanges de foyer et des rejets de forge. L'analyse des résidus métalliques permet de confirmer que l'essentiel de l'activité était orientée vers le travail du fer, celui du bronze n'étant qu'une activité secondaire. Cette analyse a permis aussi de distinguer deux zones de production : au nord, une forge de proximité dédiée à des travaux diversifiés et au sud, une zone plus spécialisée (forge de manufacture).

Ce second faubourg, constitué peu après la conquête romaine, restera dévolu à l'artisanat du fer pendant près d'un siècle, jusqu'en 25 de n. è.

3.4. Les ensembles funéraires dans l'espace périurbain

Aucune tombe n'a été trouvée à moins de 400 m des limites supposées de l'agglomération (voir fig. 7). Cette situation peut être imputée à l'impact de l'urbanisation aux époques romaine, médiévale et moderne. Il est possible aussi que le développement de faubourgs hors des murs ait contribué à repousser les morts à distance. La tombe de la Placette est d'ailleurs située à moins de 200 m du quartier artisanal du Jean-Jaurès. Quoi qu'il en soit, les données disponibles ne montrent pas de concentration des implantations funéraires dans les zones suburbaines. On recense en effet moins d'une vingtaine de sépultures datées des IIe et Ier s. av. n. è. dans un rayon d'environ un kilomètre autour de l'agglomération, alors que les secteurs plus éloignés, notamment en plaine où sont concentrées les récentes opérations préventives, en livrent une trentaine (Bel *et al.* 2005, 27-29 ; Bel *et al.* 2008, 358-372).

Plusieurs des tombes retrouvées aux abords de la ville sont établies à proximité de voies attestées depuis au moins le Ier s. av. n. è. (découvertes du Cadereau/

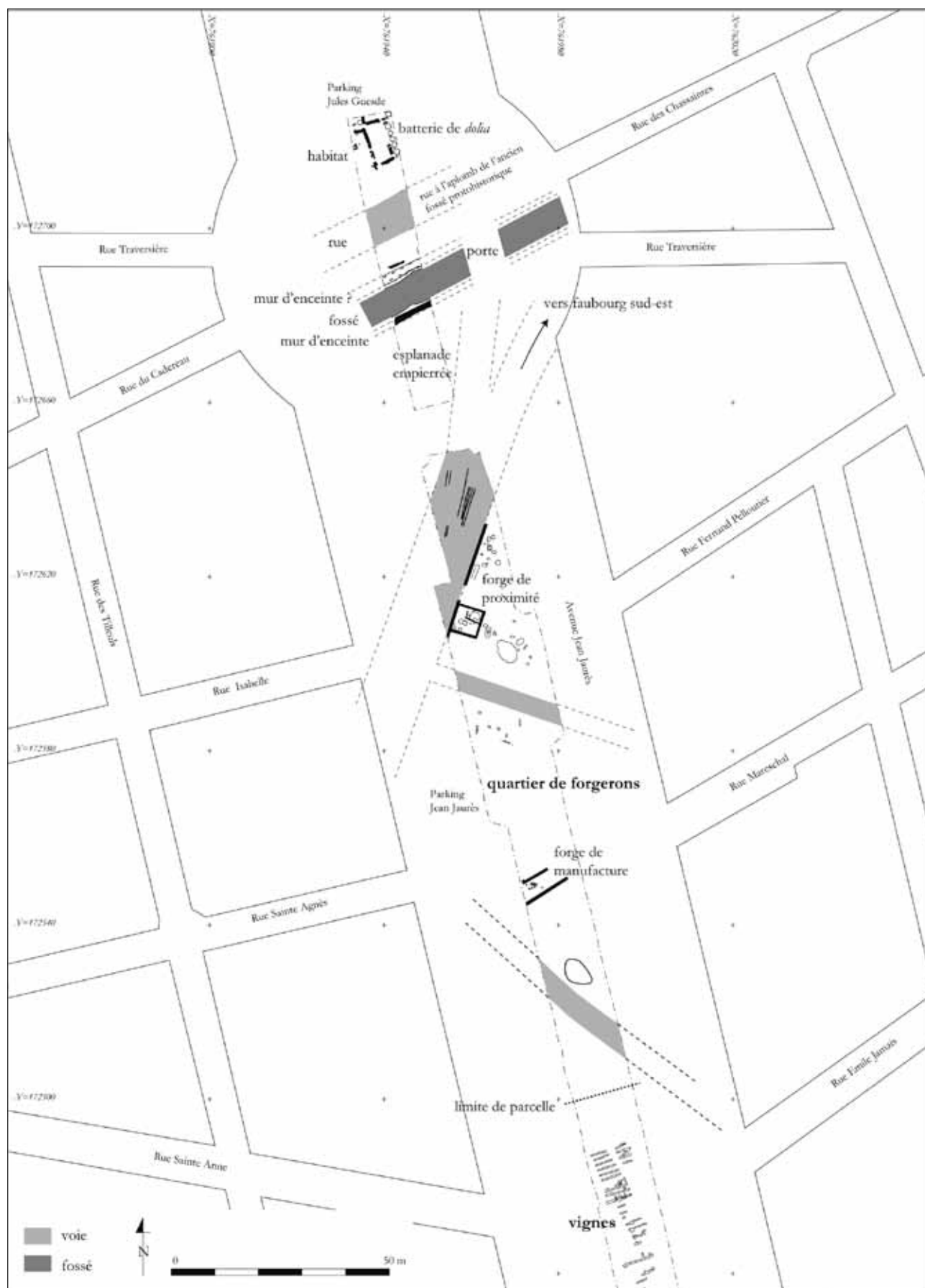

FIGURE 10. Les abords sud de l'agglomération vers 50 av. n. è. Fouille du Parking Jean Jaurès et du parking Jules Guesde. Plan : J.-Y. Breuil et M. Monteil.

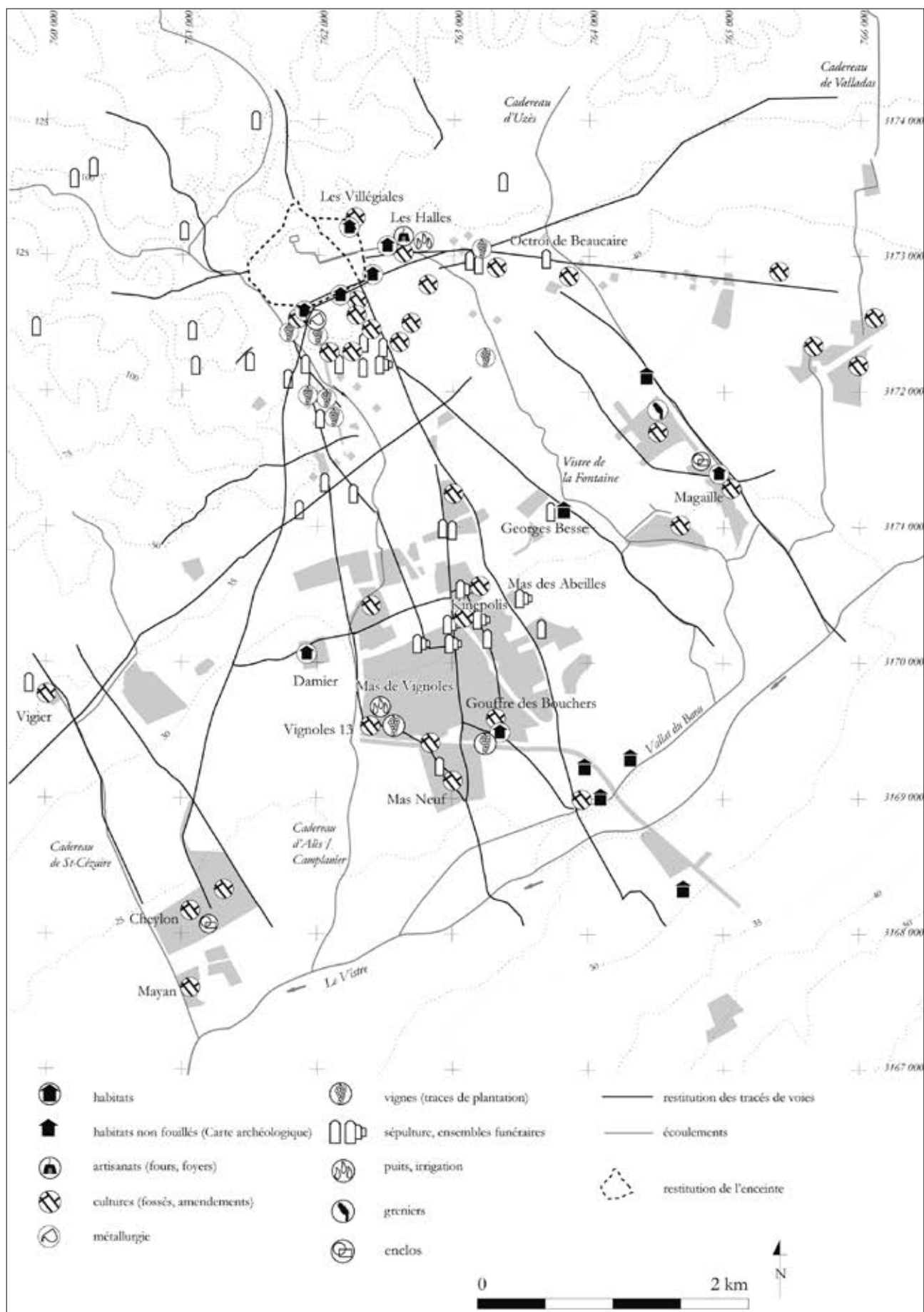

FIGURE 11. La plaine de Nîmes durant la période républicaine (IIe-Ier s. av. n. è.). Carte : V. Bel, J.-Y. Breuil et H. Pomarès.

Jean Lasserre, des Carmes ou de l'octroi de Beaucaire) (Bel *et al.* 2008). Il s'agit de tombes isolées ou en groupes de deux, espacées de plus de cent mètres les unes des autres. En fait, les modalités d'implantation sont les mêmes que dans les secteurs plus éloignés de l'agglomération. Comme pour la période précédente, aucun espace funéraire communautaire n'a été reconnu à ce jour. Cette lacune pourrait s'expliquer par le caractère très discret des usages funéraires, qui consistent en un dépôt d'une petite quantité d'ossements brûlés dispersés dans la tombe : les ensembles regroupant les sépultures les plus modestes, avec peu de mobilier, ont ainsi pu passer complètement inaperçus.

Dans la campagne, les implantations funéraires sont disséminées le long des voies le plus souvent à l'écart des habitats, dans des secteurs plantés en vigne (Bel *et al.* 2008, 358-372) (fig. 11). La multiplication des espaces funéraires, à partir du iie s. av. n. è., ne s'accompagne pas d'un développement significatif de l'habitat rural. Il est possible qu'une partie des tombes dispersées dans la campagne, qui sont en fait semblables aux sépultures des zones périurbaines, appartienne à des groupes résidant au sein de l'agglomération.

Ces ensembles funéraires ne comportent qu'un petit nombre de tombes (moins de sept) échelonnées sur une longue période (plus d'un siècle). Il semble que l'aire sépulcrale était réservée à un nombre restreint d'individus, un par génération, comme le suggèrent les exemples de Kinépolis et du Mas des Abeilles ii.3 (Bel *et al.* 2008, 369-370 ; Bel *et al.* 2005 ; Bel 2004) (fig. 12). Le caractère sélectif du recrutement des ensembles funéraires, ajouté au caractère ostentatoire de la plupart des tombes retrouvées, conduit à les attribuer à des classes sociales supérieures. Leur localisation au sein des terroirs mis en valeur et la fréquence des armes témoignent de l'assise guerrière et foncière de ces groupes qui pourraient être les propriétaires des terres sur lesquelles ils ont établi leurs tombes. Les implantations funéraires pourraient ainsi manifester l'emprise de la ville et de ses élites sur la campagne environnante.

3.5. De grandes fermes à enclos dans la plaine

Il faut s'éloigner d'au-moins deux kilomètres des limites de la ville pour trouver trace d'établissements. Les vestiges de ces exploitations se répartissent de manière sectorisée au sein d'espaces fossoyés (Pomarèdes et Breuil 2006). Les constructions à poteaux sont établies autour de dépressions (cours surcreusées ?). Peu nombreuses, ces fermes à enclos (Magaille Est : Breuil 2004 ; Gouffre des Bouchers : Pomarèdes et Rascalou 2002) paraissent contrôler un parcellaire étendu qui, tout en intégrant une part d'héritage, traduit une réorganisation de l'assiette foncière dédiée à l'agriculture. La rareté et l'éloignement de ces grands domaines renforceraient l'idée qu'une partie des terroirs environnant la ville est sous le contrôle direct de l'agglomération.

4. Le développement urbain et ses implications durant le Haut-Empire

4.1. Extension et évolution des quartiers méridionaux (Parking Jean-Jaurès)

Les changements de statut de Nîmes, intervenus dans le dernier quart du i^{er} s. av. n. è. (Christol et Goudineau 1987-1988), se manifestent par l'extension considérable de l'emprise urbaine délimitée par une nouvelle enceinte longue de 6 km et ponctuée de plus de 80 tours et d'une dizaine de portes. Ce sont ainsi près de 180 à 200 hectares du premier espace nourricier qui sont absorbés dans le nouveau périmètre urbain. La croissance très rapide de la ville a pu avoir pour corollaire, aux côtés du développement d'un ou plusieurs faubourgs, une réorganisation substantielle des terroirs, des champs et des productions autour de la ville.

Aux éléments publics construits (*Augusteum*, *Forum*) à partir du règne d'Auguste, s'ajoutent le développement de la voirie et le lotissement de vastes surfaces. Tout le secteur concerné par la fouille du parking Jean-Jaurès situé entre l'ancienne enceinte et la nouvelle enceinte romaine, dans la partie sud-ouest de la ville, est ainsi urbanisé du nord au sud sous le règne d'Auguste et pendant la première moitié du i^{er} s. de n. è.

Aux trois voies qui régissaient le quartier des forges sont ajoutées cinq nouvelles rues (fig. 13). Elles desservent huit îlots occupés par de vastes résidences urbaines et par quelques zones artisanales. Le quartier proche du nouveau rempart romain, au sud, mêle, à partir des années 40, ateliers de potiers et demeures privées, illustrant ainsi l'insertion de l'artisanat dans le tissu urbain. Dans ce secteur, l'espace *extra muros* est occupé par une nouvelle voie périphérique et une zone de dépotoir constituée en partie par les rejets des ateliers de potiers. Toutefois, les zones initialement dévolues à l'artisanat de la terre et du métal disparaissent assez tôt au profit de secteurs à vocation plutôt résidentielle, cette mutation étant terminée avant la fin du i^{er} s. de n. è.

C'est à cette date que l'expansion urbaine à l'intérieur de l'enceinte semble atteindre son développement maximum, couvrant environ 130 ha. Les collines ouest et nord-est restent inoccupées et sont assimilables à un espace « périurbain » interne.

4.2. Un nouveau faubourg oriental : le quartier des Carmes

Le faubourg le mieux documenté se situe à l'est de la ville, sur le site de la ZAC des Carmes (fig. 14) (Barberan *et al.* 1998 ; Monteil *et al.* 2003 : 126-128). Aux iie et i^{er} s. av. n. è., ce secteur présente encore un caractère rural marqué par une voie, des parcelles de vignes et plusieurs sépultures.

Durant le premier quart du i^{er} s. de n. è., cette voie est abandonnée à la suite de la construction, à 120 m

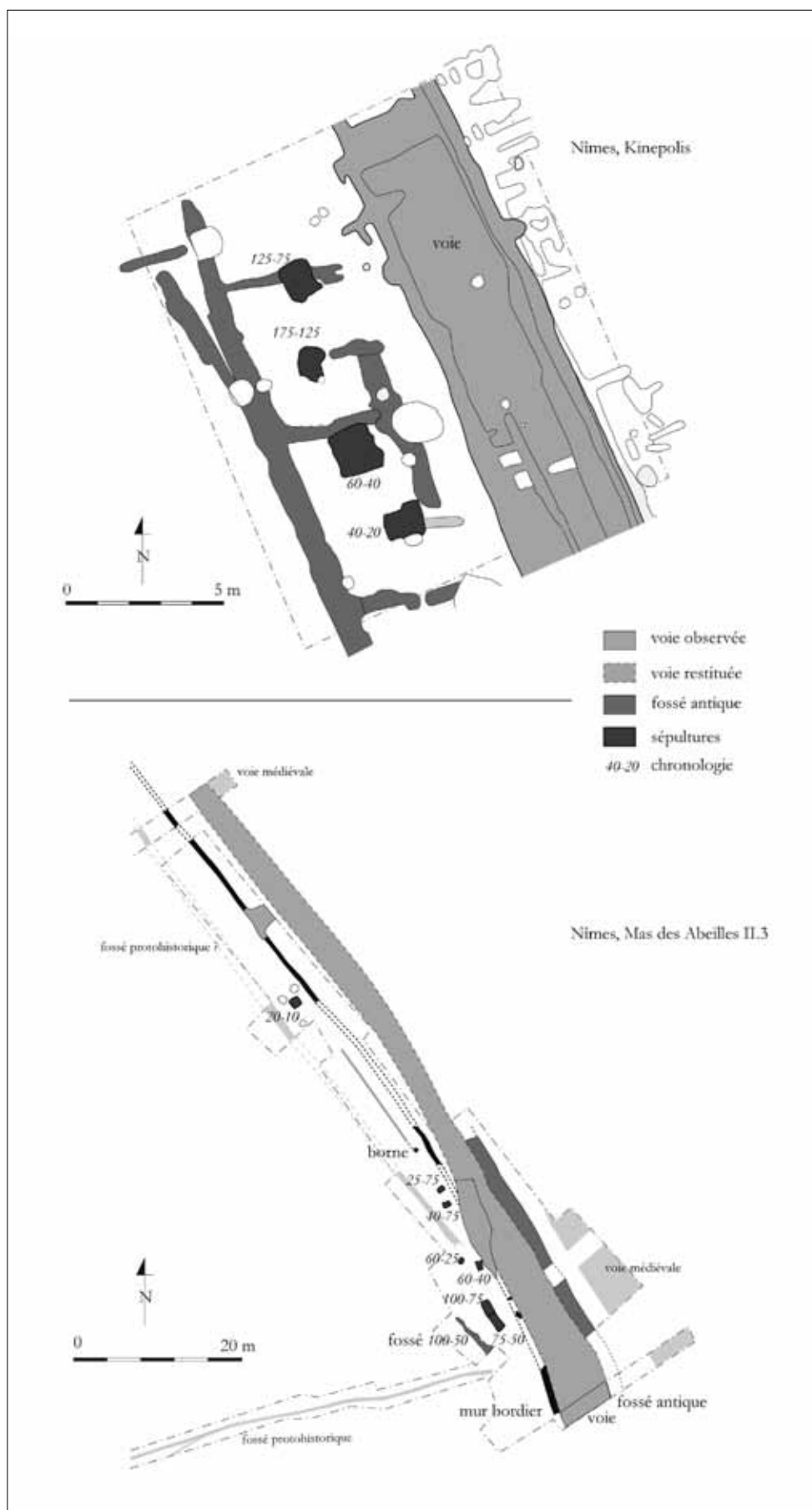

FIGURE 12. Les ensembles funéraires du Mas des Abeilles II.3 et de Kinépolis à Nîmes. Plan : V. Bel et A. Recolin.

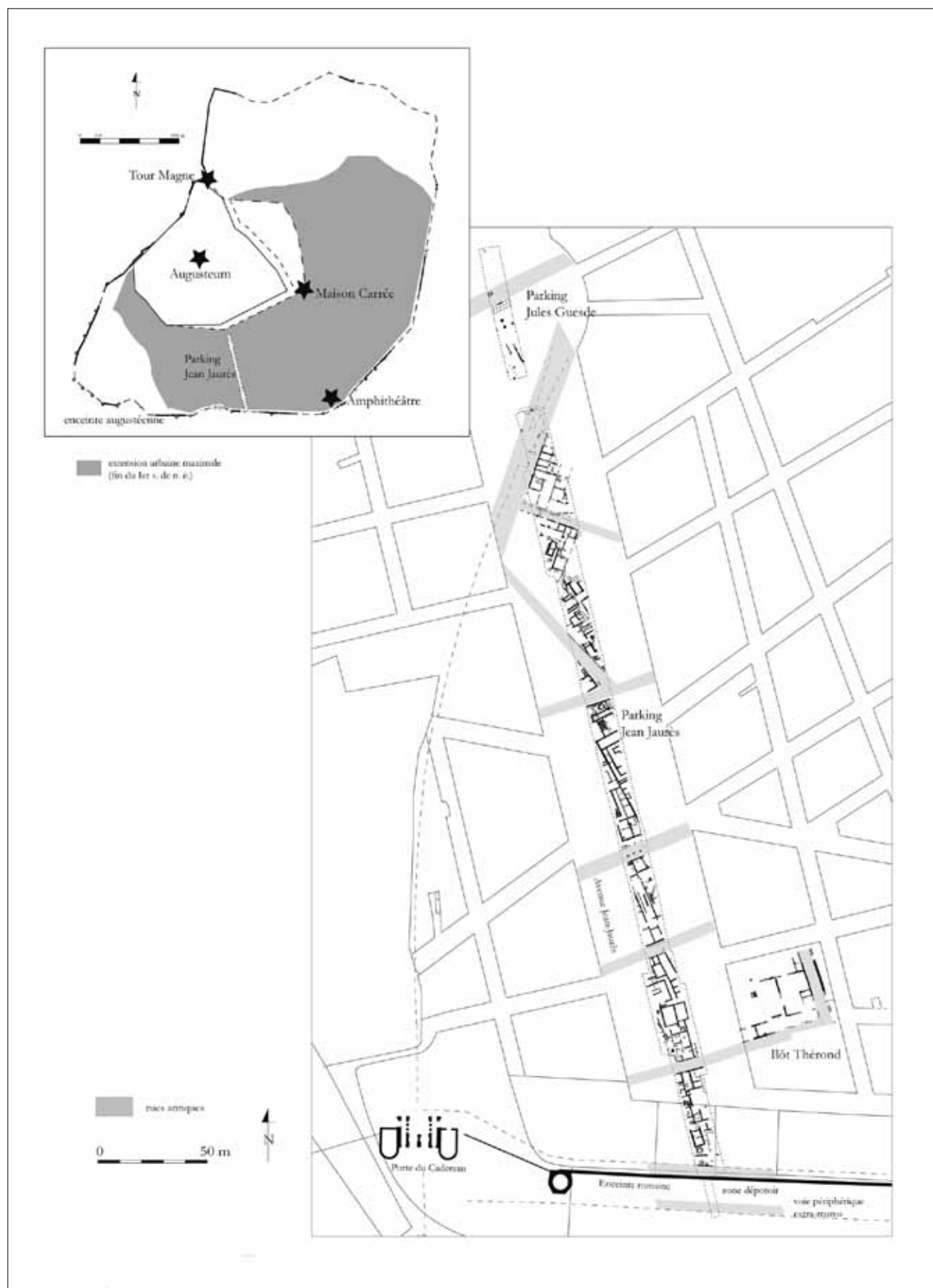

FIGURE 13. Les vestiges du Haut-Empire dans le secteur sud-ouest de la ville romaine. Fouille du Parking Jean Jaurès, du parking Jules Guesde et de l'îlot Théron sur fonds cadastral de 1829. Plan : J.-Y. Breuil, B. Houix, M. Monteil et L. Sauvage. En vignette : les enceintes et les étapes de croissance de la ville.

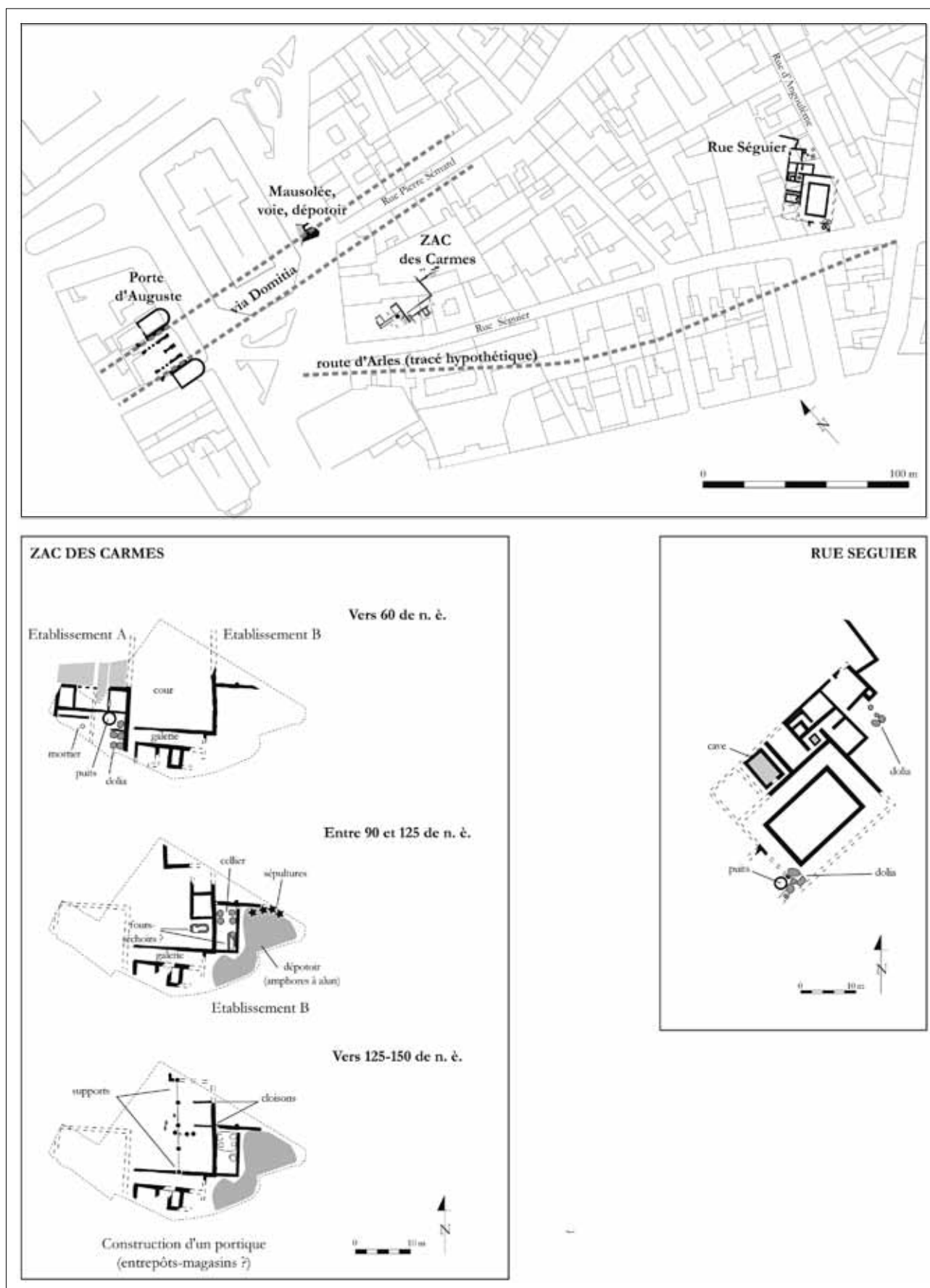

FIGURE 14. Le faubourg des Carmes à l'est de la ville. Évolution des bâtiments du Haut-Empire et de leurs équipements artisanaux.
Plans : V. Bel, Y. Manniez et H. Pomarède.

plus à l'ouest, de l'enceinte, de la porte d'Auguste et de la Voie domitienne. L'existence d'une autre voie convergeant vers la nouvelle porte est suggérée par la présence, dans ce même secteur, d'un tracé de la voie vers Arles attesté au bas Moyen Âge. L'origine antique de ce tracé et l'existence d'une patte d'oie au niveau de la Porte d'Auguste ne sont cependant pas du tout assurées.

À partir des années 30/40 de n. è., deux établissements mitoyens sont bâtis dans ce secteur. Leur développement ne connaît pas d'équivalent dans les autres zones périurbaines, sauf peut-être à l'ouest de la ville, où un autre faubourg étiré en bord de route pourrait être envisagé (cf. Cimetière Protestant - Monteil 1999, 61).

L'établissement occidental (ensemble A) n'est occupé que jusqu'aux environs de 80 de n. è. Des pièces et des équipements particuliers s'y succèdent. Un puits et son système de puisage sont associés à une cuve, quelques *dolia* et un imposant mortier enterré (h. : 0,71 m) puis à un foyer. Tannerie ou teinturerie, foulerie ou malterie (touraillage, maltage des céréales ?) sont envisagées bien qu'il soit difficile de trancher à partir des données disponibles.

L'établissement oriental (ensemble B) présente, quant à lui, une cour de plus de 200 m² bordée au sud par une galerie et quatre pièces composant vraisemblablement un habitat. Entre les années 90 et 125, trois bâtiments supplémentaires sont construits dans la cour et à l'est de celle-ci. L'un d'eux abrite d'abord un four à vocation artisanale (four-séchoir à chambre rectangulaire) et cinq fosses à *dolia* dédiées au stockage ou aux transformations des récoltes. Un second four du même type prend ensuite place dans la cour. Enfin, la parcelle la plus à l'est accueille un petit ensemble funéraire auquel succède un dépotoir. Ce dernier est caractérisé par un nombre élevé d'amphores de Lipari (137 exemplaires) et de scories de fer. Philippe Borgard, qui a repris l'étude des activités artisanales à l'échelle du quartier, tire argument de la présence de plusieurs de ces dépotoirs incluant des amphores à alun et des déchets de boucherie (rue de Condé, rue Séguier - Monteil 1999, 47 et 56) pour restituer des ateliers de tanneurs ou de teinturiers dans ce secteur ou à l'intérieur de l'enceinte (Borgard 1998). À partir de 125, la plupart de ces bâtiments est démantelée, et un vaste portique subdivisé par des cloisons légères est édifié dans la cour. Les supports des piliers de cet entrepôt sont bâtis avec des éléments de récupération, en particulier un chapiteau pouvant provenir d'un mausolée voisin abandonné. Au milieu du IIe s. au plus tard, l'ensemble du secteur est définitivement livré à la friche et à la récupération des matériaux.

À 200 m à l'est, les fouilles menées à l'angle de la rue Séguier et de la rue d'Angoulême ont, elles aussi, permis de reconnaître l'existence de terres dévolues à l'agriculture durant le IIe et le Ier s. av. n. è. (amendements, plantations, canal d'irrigation) (Manniez et Recolin 1994 ; Monteil 1999, 56-58). Vers 30, un

autre établissement périurbain de plus de 1000 m² y est bâti. Cet habitat s'organise autour d'une cour de 130 m² bordée, sur trois côtés, par une galerie. Le mur nord de la galerie est orné d'un alignement d'au moins cinq pots à boutures. Les quelques salles étudiées autour de la cour comprennent notamment un bassin et une cave de 15 m² dotée d'un escalier, construction extrêmement rare en Gaule méridionale. Deux petites aires de stockage (*dolia* et amphores), un puits et les vestiges d'un jardin sont situés plus au sud et au nord-est des constructions. Aucune installation à vocation artisanale n'est attestée sur le site. Sa fonction pourrait donc être essentiellement résidentielle bien que son confort apparaisse assez limité. On peut, enfin, noter la découverte en 1961, d'un sol de tuileau à une soixantaine de mètres de là (au 27 bis rue Séguier - Fiches et Veyrac 1996, 421, notice 446). Comme l'établissement ouest de la ZAC des Carmes, cette petite *domus* périurbaine est désertée rapidement (à partir des années 75-80 de n. è.). Deux crémations sont implantées sur cette friche vers la fin du Ier s. de n. è. Les ruines servent ensuite de décharge jusque dans le courant de la seconde moitié du IIe s.

La documentation rassemblée dans ces établissements permet de souligner l'intense activité de ce quartier durant le Ier et le début du IIe s. Les débouchés immédiats qu'offre la ville expliquent assez logiquement le rythme des investissements reconnus. En revanche, l'étiollement assez précoce de l'ensemble suppose des déplacements ou des mutations socio-économiques de nature et d'ampleur encore inexplicables. Ce faubourg au tissu lâche, qui s'étend sur plus de 200 m de long à proximité de la Voie domitienne, constitue avec les ensembles funéraires qui l'environnent, une véritable interface entre la ville et les campagnes environnantes qui font, elles aussi, l'objet d'importantes et régulières transformations.

4.3. Implantations et organisations funéraires autour de la ville

Implanté en bordure de la Voie domitienne et à proximité – peut-être – de la route d'Arles, le faubourg des Carmes fait clairement apparaître le rôle structurant de la voirie dans le paysage périurbain. C'est aussi le long des principales voies d'accès que se développent les implantations funéraires de l'époque impériale (Fiches dir., Veyrac dir. 1996, 166 ; Monteil 1999, 470 ; Bel *et al.* 2005, 31).

Le meilleur exemple en est donné, là encore, par la Voie domitienne à l'est de l'agglomération, où semble s'être constitué le plus important des ensembles funéraires nîmois (Vidal 1990 ; Monteil 2003, 87). Alors que l'habitat *extra muros* paraît se concentrer au voisinage de la Porte d'Auguste, les découvertes de tombes et de mausolées s'échelonnent sur 2 km de long de part et d'autre de l'actuelle route de Beaucaire qui reprend le tracé de la voie antique : on recense à ce jour au minimum quatre-vingt-dix

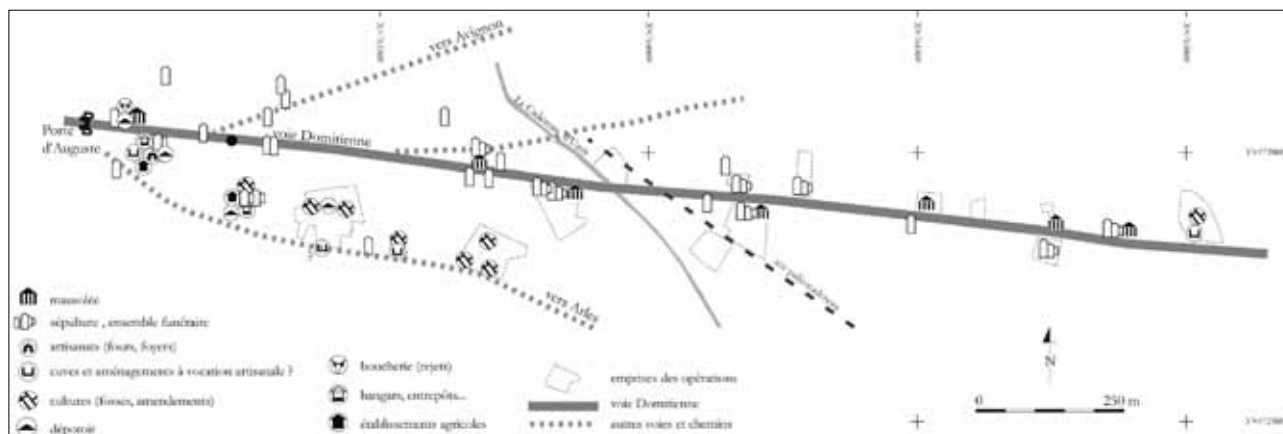

FIGURE 15. Les vestiges du Haut-Empire à l'est de la ville le long des routes de Beaucaire (Voie domitienne) et d'Arles. Carte : V. Bel et A. Recolin.

structures funéraires, dont onze mausolées, auxquels on peut ajouter une vingtaine de stèles de localisation inconnue (fig. 15). Comme les observations sont souvent anciennes et ponctuelles, il est difficile d'évaluer la densité de cette occupation et son évolution. Néanmoins, les opérations archéologiques réalisées au cours des deux dernières décennies ont révélé la présence de vestiges funéraires, de manière exclusive et presque systématique (à l'exception des zones totalement détruites). Ces espaces funéraires occupent le long de la voie une étroite bande de 15 à 30 m de largeur. Les implantations plus éloignées sont exceptionnelles.

À l'approche de la ville, cette «voie bordée de tombes» traverse un faubourg aux activités diversifiées d'où les sépultures ne sont pas exclues. En effet, les fouilles du quartier des Carmes témoignent d'une imbrication des espaces dévolus aux vivants et aux morts. Sur le site des Carmes, deux inhumations datées du dernier quart du Ier s. ou du premier quart du IIe s. ont ainsi été établies à une trentaine de mètres au sud de la Voie domitienne, auprès de l'établissement édifié au cours de la même période. Cet espace funéraire est très rapidement recouvert par un dépotoir constitué dans les années 90-125 (Barberan *et al.* 1998 ; Bel *et al.* 2005). Comme on l'a vu plus haut, les occupations de ce secteur périurbain connaissent de rapides et nombreuses transformations. Dans le même quartier, au 21, rue Séguier, des crémations installées vers 75-80 sur les ruines de l'habitat, sont à leur tour reléguées par un dépotoir au cours du IIe s. (Manniez *et al.* 1993-1998). À proximité de la porte d'Auguste, rue de Condé, un mausolée édifié entre la fin du Ier s. av. n. è. et le milieu du Ier s. de n. è. est également effacé par un dépotoir daté de la fin du Ier ou du début du IIe s. (Schwaller et Vidal 1997).

Ces exemples incitent à nuancer l'image d'une nécropole se développant de manière linéaire et homogène le long des voies à la sortie des villes. La topographie funéraire nîmoise montre en fait des situations très variables selon les voies ou les tronçons de voies considérés. Le contraste entre le corpus

documentaire concernant la Voie domitienne (près d'une centaine d'occurrences funéraires) et celui de la voie d'Arles (une douzaine seulement) pourrait peut-être traduire une différence de statut de ces deux voies.

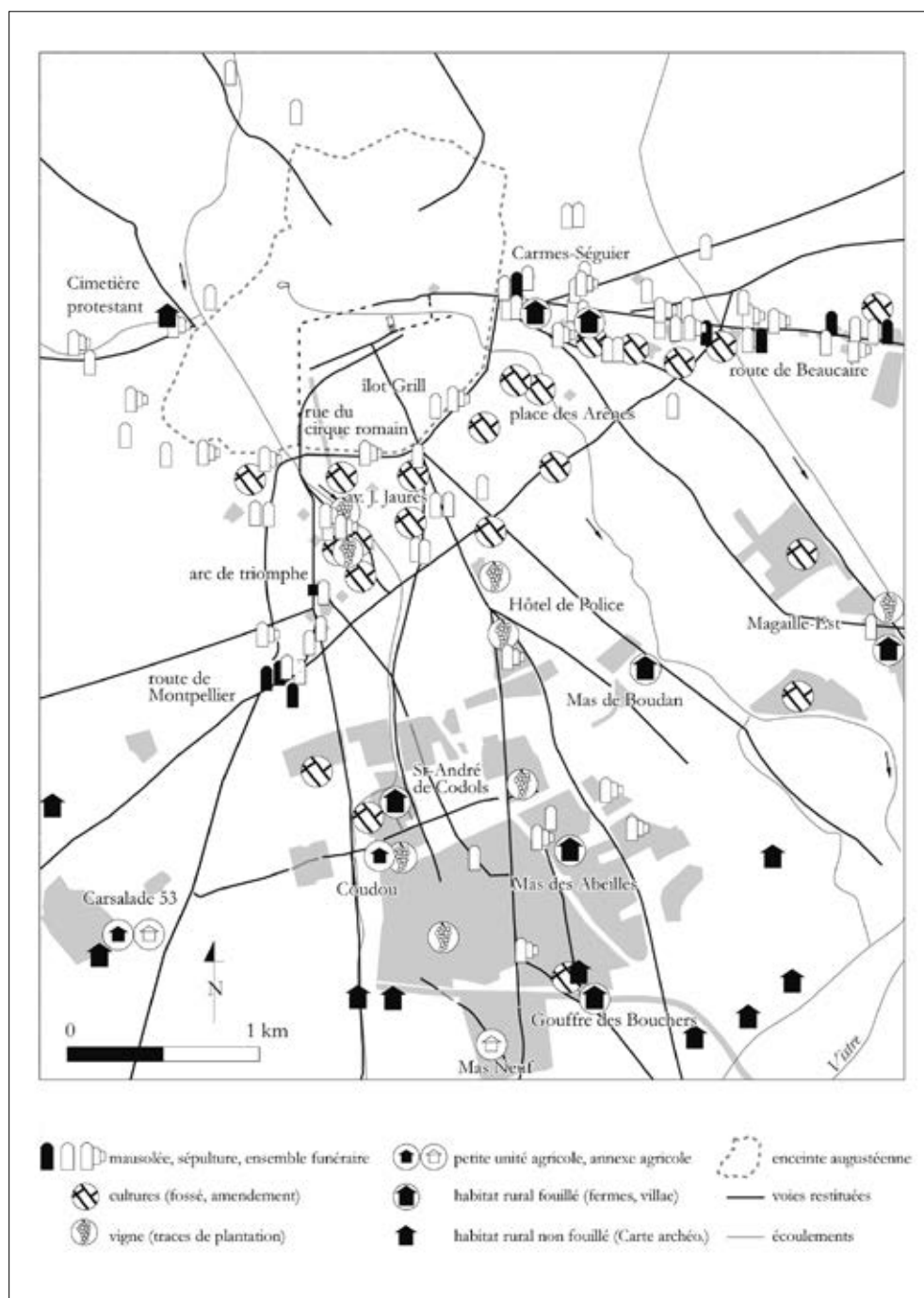
Au sud-ouest de l'agglomération, la répartition des ensembles funéraires connus paraît plus complexe (fig. 16). Les découvertes funéraires associées au tracé de la Voie domitienne sont toutes situées au sud-ouest de l'arc de triomphe de la rue du Puech du Teil, à plus de 750 m de la Porte du Cadereau. Or, entre 300 et 500 m de cette porte, le long de l'avenue Jean-Jaurès, les travaux effectués au XIXe s. (Fiches dir., Veyrac dir, 1996, 434-437) et plusieurs opérations préventives récentes (Bel *et al.* 2005b ; Hervé 1997 ; Pellé 2008), mettent en évidence une série d'espaces funéraires établis le long d'une voie dont le tracé semble longer la rive droite du cadereau d'Alès. Les ensembles étudiés présentent une même organisation en enclos se développant sur une large bande le long de la voie. Un seul mausolée est attesté dans cette nécropole alors que plusieurs s'élevaient plus au sud, route de Montpellier, aux abords de la Voie domitienne.

Tout se passe comme si, dans ce secteur, les concessions funéraires, délaissant la voie principale, avaient été implantées le long d'une voie secondaire. Pour expliquer cette situation paradoxale, on peut invoquer le hasard des découvertes ou envisager l'existence de contraintes, peut-être liées à la volonté de dégager la perspective monumentale entre l'arc de triomphe et la porte du Cadereau, et au-delà, le sanctuaire et la tour Magne.

La topographie funéraire périurbaine n'a donc rien d'homogène. Les ensembles funéraires témoignent, par leur extension et leur densité, du caractère plus ou moins attractif des voies d'accès à la ville. Ils contribuent aussi à la monumentalisation et à la structuration du paysage aux abords de la ville.

Dans cette géographie funéraire périurbaine, certains secteurs proches de l'enceinte pourraient avoir été dévolus à des aires sépulcrales réservées aux très

FIGURE 16. La plaine de Nîmes durant le Haut-Empire (Ier-IIe s. de n. è.). Géographie des ensembles funéraires et localisation des principales découvertes de champs et de vignes autour de la ville. Carte : V. Bel, J.-Y. Breuil, H. Pomarède et L. Vidal.

jeunes enfants. C'est ce que suggèrent les découvertes effectuées place des Arènes et rue du Cirque romain (fig. 16), où des tombes de nouveaux-nés et de nourrissons étaient installées dans la bande comprise entre la courtine méridionale et la voie périphérique extérieure, à proximité de poternes avérées ou supposées (Fiches et Py 1981 ; Fiches dir., Veyrac dir. 1996, 189 ; Monteil 1999, 80 ; Pellé 2007). Dans ce même secteur, une sépulture de bébé a été mise au jour le long de l'enceinte, côté *intra muros* (fig. 16, Ilot Grill ; Guillet, Hervé 1994). En revanche, les ensembles funéraires contemporains de l'avenue Jean-Jaurès accueillent à la fois les adultes et les enfants, y compris les plus jeunes d'entre eux (Bel *et al.* 2005b).

En plaine, les espaces funéraires sont beaucoup moins nombreux que dans la périphérie (fig. 16). Ces implantations dispersées et de petite taille, toujours inféodées aux voies, sont le plus souvent établies à distance des habitats, comme c'était le cas à l'époque républicaine. Font exception toutefois, un bûcher funéraire découvert à une trentaine de mètres de la ferme de Magaille Est (Breuil 2004) et une crémation située à une centaine de mètres de l'établissement rural du Mas des Abeilles VII (Sauvage 1999). Aucun mausolée n'a été retrouvé en place dans la proche campagne nîmoise, mais les nombreuses découvertes de blocs en remploi font penser que ces édifices n'étaient pas réservés aux seuls ensembles funéraires périurbains.

4.4. L'organisation des campagnes et de l'habitat autour de la ville (fig. 16 et 17)

En dehors des fouilles du quartier des Carmes, la documentation disponible pour la périphérie immédiate de la ville du Haut-Empire est trop lacunaire pour permettre de mesurer dans le détail la place respective des différents modes d'occupation du sol. Toutefois, les traces d'amendements et surtout de vi-

gnobles témoignent d'une nouvelle mise en valeur des terrains dans une couronne s'étendant approximativement jusqu'à 1 km au sud de la ville du Haut-Empire. Les découvertes faites dans le périmètre de l'Hôtel de Police illustrent de manière originale ce phénomène (Manniez 2001). Tranchées et fosses de plantation de vignes succèdent ici à des silos isolés que l'on associe à des cultures de céréales. Sur ces terrains, les nouvelles parcelles de vignes se déploient cependant sur de

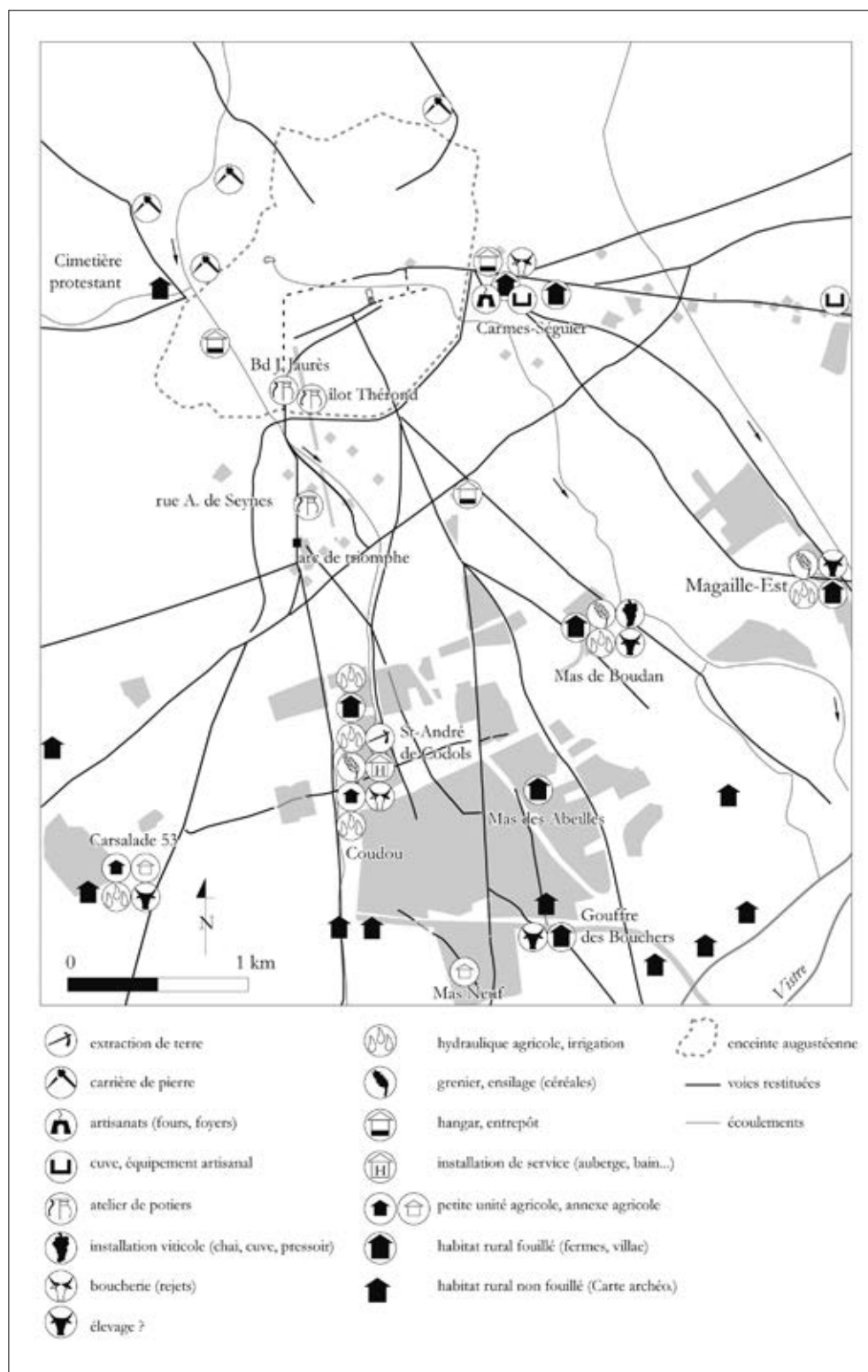

FIGURE 17. La plaine de Nîmes durant le Haut-Empire (Ier-IIe s. de n. è.). Représentation sommaire des activités reconnues sur les marges de la ville et dans l'habitat de la plaine. Carte : V. Bel, J.-Y. Breuil, H. Pomarès et L. Vidal.

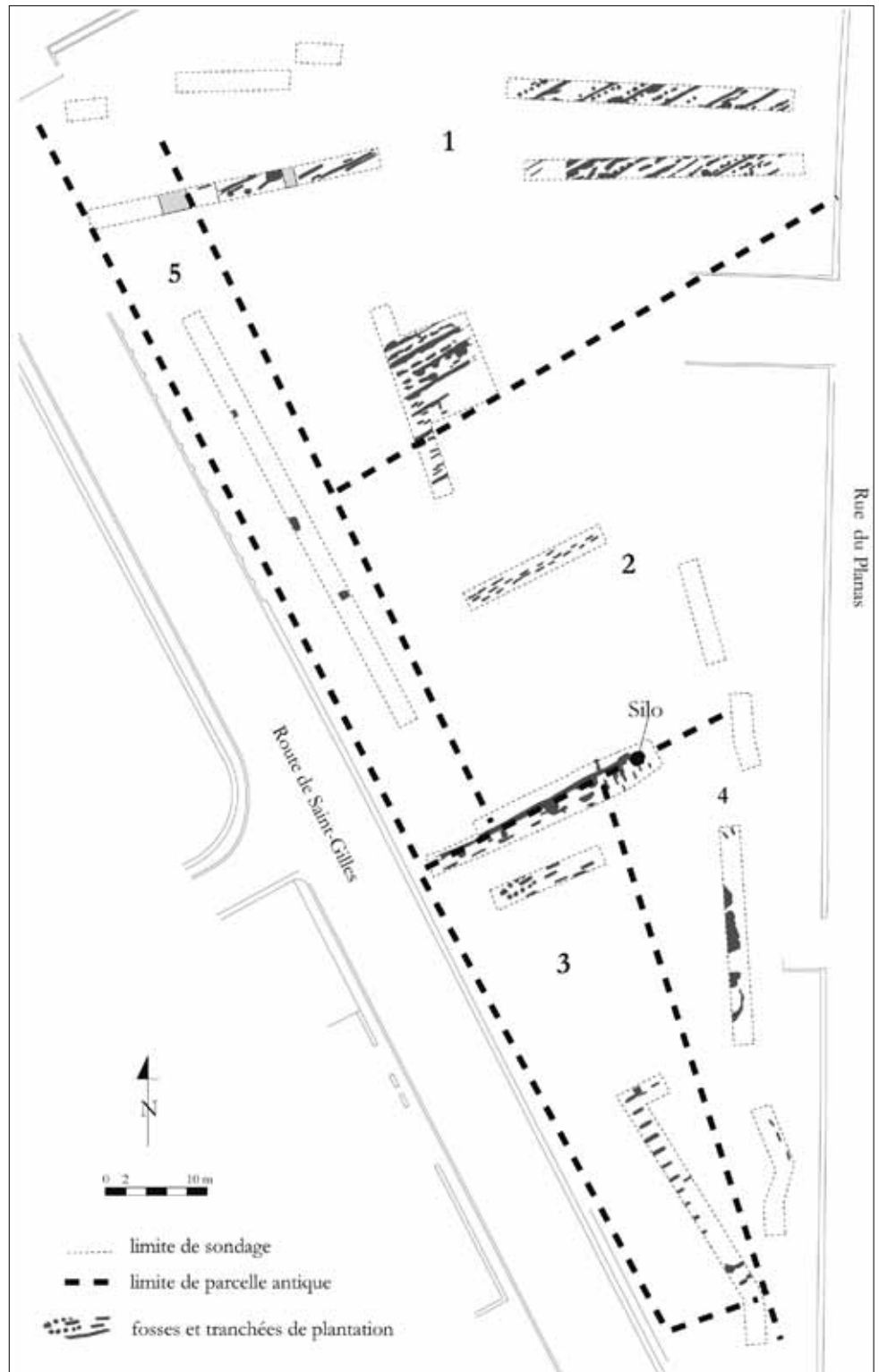
petites surfaces (entre 1000 à 2000 m²), ce qui semble marquer l'emprise d'une agriculture vivrière ou des productions de rapport encore modestes (fig. 18).

Au-delà de cette couronne, on note une densification des établissements à vocation agricole. Cette tendance, s'amorçant durant la période augustéenne, semble, elle aussi, en relation avec la réorganisation des terroirs et des productions agricoles autour de la ville dont l'emprise, on l'a souligné, fut étendue au

détriment des cultures situées dans les premiers faubourgs.

Les décapages réalisés dans la plaine, plus étendus et systématiques qu'à proximité immédiate de la ville, témoignent d'une grande diversité des formes de l'habitat et de leurs équipements agricoles. Ici, se côtoient de simples annexes agricoles, de petits habitats disposant de peu de terres ou encore des exploitations agricoles exploitant vraisemblablement quelques dizaines

FIGURE 18. Les petites parcelles de vignes du Haut-Empire succédant à des silos et à de probables cultures de céréales de la période républicaine, repérées sur le chantier de l'Hôtel de Police.
Plan : F. Audouit, Y. Manniez et A. Recolin.

d'hectares (fig. 19). En revanche, les grands domaines et les *villae* seraient quasiment absents jusqu'au IIe s., voire jusqu'au IIIe s. de n. è.

L'irrigation des cultures, les jardins maraîchers, l'élevage bovin et les équipements liés à la transformation et au stockage des récoltes sont attestés dans ces habitats (fig. 17). Malgré la qualité de l'échantillon, la part des productions de rapport, comme la viticulture, est encore difficile à apprécier. Si le vignoble apparaît étendu autour de la ville, les chais et les installations de fabrication font clairement défaut dans la plupart des établissements fouillés. La vinification ne relèverait donc que d'une partie limitée des exploitations. Ce n'est peut-être qu'après le IIe s. de n. è. que celle-ci pourrait se renforcer avec l'avènement de grandes *villae* comme celles de Milhaud (Conche 2003) ou de Codols (Pomarède *et al.* 1996).

Aux Ier et au IIe s. de n. è., le site de Codols, situé à 1,8 km de la ville, ne peut pas être assimilé à une *villa* malgré sa taille. Entre 75 et 125, il accueille une vaste carrière de terre et un premier ensemble balnéaire de bord de voie. Entre 125 et 225, il se décompose en deux parties distinctes (fig. 19d). Sa vocation agricole est surtout perçue grâce à des équipements d'irrigation et à de nombreux rejets d'activités de boucherie. De nouvelles installations de service y sont également aménagées, ce qui permet de supposer la présence d'un relais routier en liaison avec les flux de biens et de personnes qui convergent vers l'agglomération.

Tout au long du Haut-Empire, on appréhende donc assez mal les investissements des élites et des grands propriétaires terriens dans le *suburbium*, à moins de considérer que certaines *domus* urbaines soient une alternative au modèle de la *villa* en tant que sièges de propriétés (agricoles ?). En l'état de la connaissance, l'hypothèse demeure cependant fragile puisqu'à ce jour, aucune *domus* n'a révélé d'installations agricoles liées et proportionnées à des productions de rapport. De toute évidence, ce sont donc l'imbrication de petites et moyennes propriétés et la combinaison de systèmes agraires variés qui prévalaient.

Ces caractéristiques de l'économie agricole nîmoise pourraient correspondre au prolongement dans l'espace périurbain des besoins de la communauté urbaine (approvisionnement) ou encore de certaines activités fondées sur la concentration et la commercialisation de biens et de denrées issues d'exploitations de petite taille.

Une situation de ce genre a été proposée dans le *suburbium* de Lutèce. P. Van Ossel et son équipe ont en effet envisagé l'existence de cultures maraîchères destinées à l'agglomération et d'un « cordon » de petits habitats intégrant un espace vivrier situé dans le ressort administratif municipal (Van Ossel 1998, 74-86).

5. Conclusion : les rapports ville - proche campagne entre le premier âge du Fer et la fin du Haut-Empire

À Nîmes, la documentation archéologique disponible permet d'étendre l'enquête sur le paysage périurbain à un espace d'environ 3 km de rayon autour de l'agglomération. Au sein de cet espace cependant, les données sont inégalement réparties, les secteurs les plus proches étant globalement moins bien renseignés que les zones plus éloignées où se sont concentrées les récentes opérations archéologiques. Il nous paraît néanmoins possible, en tenant compte de ces lacunes, de dresser un bilan des modalités de l'occupation de l'espace au sein de cette fenêtre d'étude.

Les changements considérables qui ont affecté l'agglomération entre le début de la période considérée (VIe s. av. n. è.) et le Haut-Empire, conduisent à distinguer quatre grandes phases pour la définition du paysage périurbain.

Aux VIe et Ve s. av. n. è., c'est l'agglomération elle-même que l'on peine à caractériser. Il n'existe, en tout cas, aucun indice pour restituer une enceinte délimitant le premier regroupement assez lâche d'habitats autour de la source de la Fontaine. C'est en fait sa position au centre d'un réseau de chemins en étoile qui détermine sa relation à l'espace environnant, notamment aux établissements dispersés repérés dans un rayon de 2-3 km.

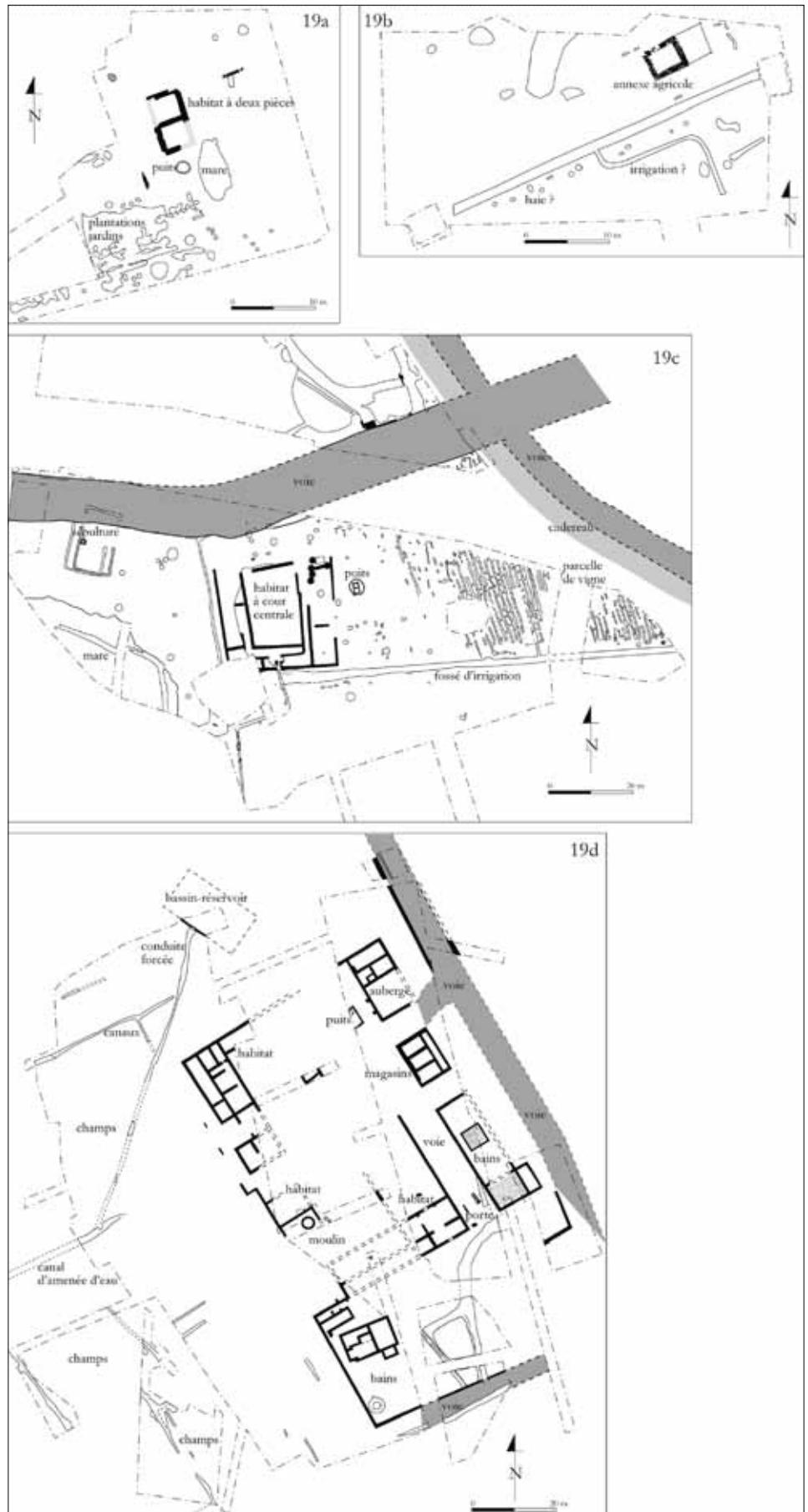
La plaine, structurée précocement par ce réseau de voies, est principalement occupée par des fermes dont l'organisation, les équipements et les terroirs illustrent une agriculture fondée sur des cultures associées (emblavures et pâturages) et recherchant probablement les surplus en vue d'échanges.

En cela, ces fermes se distinguent assez nettement des occupations de bas de pente du Mont Cavalier où l'activité agricole (principalement située sur des terrasses de culture) s'apparente plus à une économie vivrière, à laquelle pourraient s'ajouter progressivement quelques productions de rapport comme en témoigneraient les vignes mises au jour sur le site du parking de l'avenue Jean-Jaurès, dont l'implantation est située entre le Ve et la fin du IIIe s. av. n. è.

Ces situations témoigneraient de l'existence de deux systèmes agraires complémentaires et donc de liens forts entre l'agglomération en devenir et sa périphérie.

Aux IVe et IIIe s. av. n. è., la construction d'une enceinte et la densification de l'habitat sont les principaux indices à notre disposition, du développement urbain de l'agglomération. Une définition plus précise de ses limites (bien qu'encore partiellement conjecturale) met en évidence un repli probable de l'habitat au sein de l'espace fortifié, les secteurs situés dans le proche environnement de l'enceinte étant principalement dévolus à la mise en valeur des terres (vignes,

FIGURE 19. Exemples de formes de l'habitat périurbain du Haut-Empire :
a) la petite exploitation du chemin de Coudou ;
b) l'annexe agricole du Mas Neuf ;
c) la ferme à cour centrale de Magaille Est ;
d) le grand établissement polyvalent de Codols.
 Plans : J.-Y. Breuil, M.-L. Hervé, H. Pomarède et P. Séjalon.

champs, cultures en terrasses). Au sud-est, la découverte d'un four associé à un habitat structuré témoigne également de l'existence d'une occupation périurbaine à vocation artisanale, peut-être au voisinage d'une porte, sans doute en relation avec une voie. Parallèlement on assiste au maintien d'un réseau d'habitats dispersés en plaine, signe que le système agraire mis en place à la période précédente n'est pas abandonné.

Au cours des IIe et Ier s. av. n. è., la périphérie de l'agglomération nîmoise connaît une succession de transformations dont certaines se produisent avant la Conquête, mais dont le rythme s'accélère à partir du dernier quart du IIe s. av. n. è. On observe notamment, dans le courant de la première moitié du IIe s., une restructuration de l'enceinte avec l'aménagement d'un nouveau fossé au sud et au sud-est de l'agglomération. Plusieurs autres voies d'accès à la ville sont édifiées dans le courant du IIe s., souvent sur des tracés plus anciens. L'une de ces voies, repérée sur les sites du parking Jean-Jaurès et du Cadereau et à l'emplacement du tracé supposé de la Voie domitienne, est datée vers le milieu du IIe s. av. n. è. Elle aboutit à une probable porte de l'enceinte et la contourne en direction de l'est.

Ce léger agrandissement du périmètre urbain pourrait avoir englobé le premier établissement artisanal périurbain qui a été aperçu lors des fouilles de l'ancien théâtre. À l'extérieur de ces nouvelles limites, dans le courant de la première moitié du Ier s. av. n. è., un véritable quartier suburbain est édifié à l'angle sud-est de la ville, sur le site de la Maison Carrée. Situé à l'emplacement d'un nœud routier, au voisinage d'une probable porte, ce faubourg structuré en îlots possède un caractère manifestement résidentiel ; pour l'une des maisons étudiées, on observe une organisation et un décor d'inspiration gréco-italique. Au cours de la première moitié du Ier s., un quartier de forgerons se développe au sud de l'agglomération, à proximité de la Voie domitienne (ou d'un diverticule) et d'une probable porte (site du parking Jean-Jaurès). D'autres indices plus ponctuels témoignent du développement d'un habitat à l'extérieur de l'enceinte. Celui-ci ne fait pas disparaître la mise en culture de la proche périphérie urbaine, qui est seulement repoussée au-delà des faubourgs. Au voisinage de la ville, la documentation disponible témoigne d'une mise en valeur sous forme de petites parcelles plantées en vigne ou dévolues à des cultures irriguées, qui pourraient témoigner d'investissements agraires destinés à l'approvisionnement de l'agglomération.

En plaine, les fermes des périodes antérieures sont progressivement abandonnées. Entre le milieu et la fin du IIe s. av. n. è., de nouveaux établissements agricoles sont implantés sur les mêmes terroirs, mais en nombre plus limité. Ce phénomène, confronté au développement des parcellaires sur de vastes surfaces, permet d'envisager la concentration des terres à partir de ces nouvelles exploitations et d'autre part, une mise en valeur du sol par la communauté urbaine. Comparables

aux fermes plus anciennes, ces établissements semblent intégrer les techniques de constructions d'inspiration italique plus tardivement que l'habitat urbain.

La plaine est également investie, à partir du IIe s. et surtout à partir de la fin du IIe s. ou du début du Ier av. n. è., par une série d'ensembles funéraires dispersés, établis le long des voies, dans les secteurs cultivés à distance des habitats ruraux, périurbains ou urbains. Constitués d'un petit nombre de sépultures – souvent des tombes à armes – ces espaces funéraires semblent avoir été réservés à des individus issus d'une élite à l'assise guerrière et foncière. La densité de ces implantations dans la plaine nîmoise contraste avec le petit nombre d'établissements ruraux contemporains. Une partie des lieux funéraires dispersés pourrait donc appartenir à des groupes résidant au sein de l'agglomération sur des domaines contrôlés par des élites urbaines. Comme aux périodes précédentes, aucun ensemble funéraire communautaire ne nous est parvenu, sans doute parce que les tombes les plus modestes n'ont pas laissé de traces archéologiques.

L'époque impériale constitue une véritable rupture dans le développement de la ville et de sa périphérie. L'espace délimité par l'enceinte augustéenne est cinq fois plus vaste qu'il ne l'était auparavant. Bien qu'il n'ait jamais été complètement urbanisé, il absorbe une part importante du paysage périurbain antérieur et induit une double restructuration *intra* et *extra muros*. Sur le site du parking Jean-Jaurès, les activités artisanales de l'ancien faubourg méridional sont maintenues quelque temps et disparaissent au cours de la première moitié du Ier s. de n. è. Le faubourg oriental est détruit pour laisser place au nouveau centre monumental dès l'époque augustéenne (ensemble Maison Carrée/place publique/Curie). Le système antérieur de contournement de la ville par des voies périphériques interne et externe est repris entre les portes du Cadereau au sud et celle d'Auguste à l'est. Ce tronçon périurbain de la Voie domitienne est bordé de dépotoirs et d'aires funéraires dévolus aux jeunes enfants. De nouveaux faubourgs apparaissent en liaison avec les portes. Le mieux connu, le quartier des Carmes-Séguier, près de la Porte d'Auguste à l'est de la ville, n'émerge pas avant le deuxième tiers du Ier s. de n. è. Il est caractérisé par une imbrication étroite des activités et des fonctions (artisanat, stockage et transformation de produits agricoles, dépotoirs, aires funéraires), par des transformations fréquentes avant un abandon rapide et complet, antérieur au milieu du IIe s. L'implantation des espaces funéraires en périphérie de la ville se fait selon des modalités diverses suivant les secteurs, en fonction de l'importance et du statut des voies. Elle dépend aussi peut-être d'une volonté de mise en scène des accès à la ville, comme le suggèrent au sud la concentration des tombes le long d'une voie secondaire et leur absence aux abords de la Voie domitienne entre l'enceinte et l'arc de triomphe qui a été découvert rue du Puech du Teil, à environ 20 *actus* de la ville (Porte du Cadereau) (Monteil

1999, 458), dégageant une perspective monumentale jusqu'à la Tour Magne.

À partir de l'époque augustéenne, une augmentation du nombre d'établissements ruraux est enregistrée et les fermes de tradition gauloise sont alors effacées. Ces travaux sont suivis par la construction d'unités de taille moyenne (de 700 à 900 m² de surface) et par l'entretien des voies anciennes. Les ruptures entre anciennes et nouvelles formes architecturales et le remaniement du parcellaire suggèrent une conception nouvelle de l'exploitation. Cependant, en l'absence d'installations dédiées à la production viticole, il est tentant de s'interroger sur le rôle de ces exploitations par ailleurs confrontées aux besoins alimentaires de la population de la ville. On envisage donc qu'elles aient développé une agriculture où domineraient encore les productions de céréales et les élevages. Pour autant, ces systèmes agraires ne sont pas exclusifs. Certains secteurs sont occupés par des jardins et des systèmes d'irrigation. Ailleurs, les terres sont mises en valeur par des unités très réduites ou par des annexes agricoles (inférieures à 100 m²) qui pourraient être subordonnées à certains habitats urbains.

La présence des élites gallo-romaines dans le chef-lieu de la cité des Volques Arécomiques, et les potentialités de la plaine auraient dû permettre le développement de grandes entreprises agricoles « intercalaires » (Raynaud *et al.* 2009, 142). Pourtant, on ne peut que souligner ici la rareté des *villae* jusqu'à la fin du Haut-Empire. Les programmes de constructions les plus ambitieux, comme à Codols, n'interviennent que durant le IIe s. de n. è. et ne couvrent guère plus de 5 à 6000 m². L'analyse critique de l'organisation de cet établissement ne permet pas d'y reconnaître les signes tangibles d'une organisation domaniale. Il est plutôt assimilé à un établissement polyvalent doublé d'un relais routier. La question d'un complexe dépendant de la ville ou en lien étroit avec celle-ci est ainsi posée.

Au sein même de la campagne périurbaine, on observe donc une économie agricole très dynamique s'appuyant sur des systèmes d'exploitation complémentaires largement concernés par l'approvisionnement de la ville de Nîmes. Cette organisation connaît par la suite, notamment à partir du début du IIIe s., d'importantes transformations lors de l'avènement et du développement de la *villa* palatiale de Codols (Pomarède 2008).

Si la recension des données nous a conduit à distinguer, au moins formellement, un secteur périurbain dans l'environnement immédiat de l'agglomération et une proche campagne (notamment la plaine du Vistre dans un rayon de 3 km), l'analyse fait apparaître des situations plus complexes et diverses. Après une première phase (du VIe au IIe s. av. n. è.), au cours de laquelle la complémentarité des espaces et des terroirs semble la règle, les modes d'occupation de la plaine à l'époque républicaine (implantations funéraires, rareté des fermes) ou durant le Haut-Empire (établissements de service, annexes agraires...) témoignent

d'une relation de dépendance fonctionnelle avec l'agglomération, ce qui incite à les englober dans le paysage périurbain.

La présence d'espaces non-urbanisés à l'intérieur des limites de la ville, que l'on pourrait résumer par l'expression « la campagne dans la ville », et les divers vestiges et monuments dans la campagne sont autant de marques de signalisation et d'appropriation de la ville à la campagne et démontrent la richesse et la complexité des interactions ville-campagne, forçant à ne pas réduire le paysage périurbain aux seuls espaces extérieurs proches de l'enceinte.

Bibliographie

- BARBERAN, S. *et al.* 1998 : *Occupations antique et médiévale en périphérie de l'agglomération nîmoise, Zac du Forum des Carmes à Nîmes (Gard)*, Document Final de Synthèse de fouille de sauvetage, AFAN, SRA Languedoc-Roussillon, Nîmes, 3 vol.
- BARBET, A. 1992 : « Polychromie des sculptures préromaines de Nîmes, Espaces et monuments publics protohistoriques de Gaule méridionale », *Documents d'Archéologie Méridionale* 15, Aix-en-Provence - Montpellier, 96-102.
- BEL, V. 2004 : « De l'analyse spatiale à l'interprétation des ensembles funéraires : deux exemples de la fin de l'âge du Fer et de l'époque romaine dans le Midi de la Gaule », dans : Baray, L. (dir.), *Archéologie des pratiques funéraires, Approches critiques*, Actes de la table ronde des 7 et 9 juin 2001 (Glux-en-Glenne), *Bibbracte* 9, Centre archéologique européen, 279-286.
- BEL, V. *et al.* 2005 : « Réflexion sur une ville et sa proche campagne dans l'Antiquité : le cas de Nîmes (Gard) », dans : Bouet, A. ; Verdin, F., *Territoires et paysages de l'âge du Fer au Moyen âge, Mélanges offerts à Philippe Leveau*, Bordeaux, 19-44.
- 2005b : *78 avenue Jean Jaurès à Nîmes (Gard), Enclos funéraires des Ier et IIe s. de n. è. en périphérie de l'agglomération nîmoise*, Rapport Final d'Opération de fouille archéologique, Inrap, SRA Languedoc-Roussillon, Nîmes.
- 2008 : *Tombs et espaces funéraires de la fin de l'âge du Fer et du début de l'époque romaine à Nîmes (Gard)*, Monographies d'Archéologie Méditerranéennes 24, Lattes.
- BORGARD, P. 1998 : « Des amphores de Lipari aux abords de la Porte d'Auguste à Nîmes : un témoignage précoce de l'utilisation artisanale des eaux de l'Agau ? », dans : Barberan, S. *et al.*, 1998, annexe 1.
- BREUIL, J.-Y. 2004 : *Le site de Magaille Est à Nîmes (Gard), Occupations du second âge du Fer au IIIe s. ap. J.-C.*, Rapport Final d'Opération de fouille archéologique, Inrap, SRA Languedoc-Roussillon, Nîmes.
- BREUIL, J.-Y. ; SÉJALON, P. 2008 : « Nouvelles données sur l'occupation de la fin du VIe s. au Ier s. av. J.-C. dans la plaine du Vistre (Nîmes, Gard) », dans :

- Izac-Imbert, L. ; Blanchard, J.-L. (dir.), *L'exploitation agricole dans son environnement à la fin de l'âge du Fer : Nouvelles approches méthodologiques*, actes de la Table Ronde de Saint-Julien (18-19 novembre 2004), Archives d'Écologie Préhistorique, Toulouse, 45-59.
- CHEVILLOT, P. *et al.* 2010 : « Mobilités et héritages dans la plaine de Nîmes (Gard, France), Regards croisés sur l'occupation humaine à l'Holocène », dans : *Quaternaire*, Actes du colloque AFEQ-INQUA (26-28 février 2008), « Q6 - Biodiversité au Quaternaire : Climats, Environnements et Peuplements », Montpellier, 459-474.
- CHRISTOL, M. ; GOUDINEAU, C. 1987-1988 : « Nîmes et les Volques Arécomiques au Ier s. av. J.-C. », *Gallia* 45, Paris, 87-103.
- CONCHE, F. 2003 : *Careïron et Pesquier. Lycée 2 à Milhaud (Gard)*, Document Final de Synthèse de fouille archéologique, Inrap, SRA Languedoc-Roussillon, Nîmes.
- CONCHE, F. *et al.* 2006 : *Place d'Assas à Nîmes (Gard)*, Rapport Final d'Opération de fouille archéologique, Inrap, SRA Languedoc-Roussillon, Nîmes, 2 volumes.
- FICHES, J.-L. ; PY, M. 1981 : « La fouille de la place des Arènes aux abords de l'enceinte romaine de Nîmes », *Bulletin de l'École Antique de Nîmes* 16, 117-145.
- FICHES, J.-L. ; VEYRAC, A. (dir.) 1996 : *Nîmes*, Carte Archéologique de la Gaule 30/1, Paris.
- GUILLET, E. ; HERVÉ, M.-L. 1994 : *L'enceinte augustéenne et sa zone périurbaine. Nîmes, Ilot Grill*, Document Final de Synthèse de fouille de sauvetage, AFAN, SRA Languedoc-Roussillon, Nîmes.
- HENIQUE, J. 2009 : « Nîmes 1, rue Godin/Porte de France. Fouille préventive », *Bilan Scientifique 2006*, SRA, DRAC, Montpellier, 74.
- HERVÉ, M.-L. 1997 : « Nîmes, avenue Jean Jaurès 59 », *Bilan scientifique 1996*, SRA, DRAC Languedoc-Roussillon, Montpellier, 80-81.
- MANNIEZ, Y. 2001 : *Hôtel de police, Nîmes (Gard)*, Document Final de Synthèse de diagnostic archéologique, AFAN, SRA Languedoc-Roussillon, Nîmes.
- MANNIEZ, Y. ; POTAY, C. ; BARBERAN, S. 1993-1998 : « Le site du 21, rue Séguier à Nîmes (Gard) et son environnement : notes d'histoire et d'archéologie », *Bulletin de l'École Antique de Nîmes* 24, Nîmes, 45-64.
- MANNIEZ, Y. ; RECOLIN, A. 1994 : « Nîmes - 21, rue Séguier », dans : *Formes de l'habitat rural en Gaule Narbonnaise* 2, Juan-les-Pins, 6 p.
- MONTEIL, M. 1999 : « *Nîmes antique et sa proche campagne, Étude de topographie urbaine et périurbaine, fin VIe siècle av. J.-C. - VIe siècle apr. J.-C.* », Monographies d'Archéologie Méditerranéennes 3, Lattes.
- 2003 : « Arriver à Nîmes par la Voie domitienne au temps des Césars », dans : Bats, M. *et al.*, *Peuples et territoires en Gaule méditerranéenne, Hommages à Guy Barrauol*, Supplément 35 *Revue Archéologique de Narbonnaise*, Montpellier, 83-93.
- (dir.) 1993 : « *Les fouilles de la Z.A.C. des Halles à Nîmes (Gard)* », Supplément *Bulletin de l'École Antique de Nîmes* 1, Nîmes, 1993.
- MONTEIL, M. *et al.* 1999 : « Culture de la vigne et traces de plantation des IIe-Ier av. J.-C. dans la proche campagne de Nîmes (Gard) », *Revue Archéologique de Narbonnaise* 32, Montpellier, 67-123.
- 2003 : « Dépotoirs domestiques et déchets artisanaux : l'exemple de Nîmes (Gard) au Haut-Empire », dans : Ballet, P. *et al.*, *La ville et ses déchets dans le monde romain : rebuts et recyclages*, Archéologie et Histoire Romaine 10, Montagnac, 121-131.
- PELLÉ, R. 2008 : « *Cadereau d'Alès, aménagement de l'avenue Jean Jaurès à Nîmes (Gard)* », Rapport Final d'Opération de diagnostic archéologique, Inrap, SRA Languedoc-Roussillon, Nîmes, 113 p.
- PISKORZ, M. 2006 : « *70, Av. G. Pompidou, à Nîmes (Gard)* », Rapport Final d'Opération de diagnostic archéologique, Inrap, SRA Languedoc-Roussillon, Nîmes.
- POMARÈDES, H. 2008 : « La villa de Saint-André de Codols (Nîmes, Gard) et la réorganisation du peuplement périurbain nîmois au IIIe s. ap. J.-C. » : *The Countryside at the 3rd century. From Septimius Severus to the tetrarchy. Rhythms and cycles of countryside romanization, Studies of the rural world in the roman period* 3, Gérone, 173-188.
- POMARÈDES, H. ; BREUIL, J.-Y. 2006 : « Nîmes, réflexions sur l'origine et la romanisation du peuplement périurbain », *Rhythms and cycles of countryside romanization, Studies of the rural world in the roman period* 1, Gérone, 115-130.
- POMARÈDES, H. ; RASCALOU, P. 2002 : *Genèse et évolution de l'habitat et organisation de l'espace rural à Vignoles VII/Gouffre des Bouchers, Nîmes (Gard)*, Document Final de Synthèse de fouille archéologique, Inrap, SRA Languedoc-Roussillon, Nîmes.
- POMARÈDES, H. *et al.* 1996 : « Saint-André-de-Codols (Nîmes) », dans : Harur 1996, *Formes de l'habitat rural en Gaule Narbonnaise* 3, Juan-les-Pins, 25 p.
- PY, M. 1981 : *Recherches sur Nîmes préromaine. Habitats et sépultures*, *Gallia*, Supplément XLI, Paris.
- QUESADA SANZ, F. 1997 : *El armamento ibérico. Estudio tipológico, geográfico, funcional, social y simbólico de las armas en la Cultura Ibérica (siglos VI-I a. C.)*, Monographies Instrumentum 3, Montagnac.
- RAYNAUD, C. *et al.* 2009 : « Fermes gallo-romaines de la province de Narbonnaise », dans : Leveau, P. *et al.* : *Les formes de l'habitat rural gallo-romain. Terminologies et typologies à l'épreuve des réalités archéologiques*, Colloque Ager VIII (Toulouse, 22-24 mars 2007), *Aquitania*, Supplément 17, Bordeaux, 141-165.
- SAUVAGE, L. 1992 : « Le sanctuaire protohistorique de la Fontaine à Nîmes à la lumière des découvertes récentes », *Documents d'Archéologie Méridionale* 15, Aix-en-Provence - Montpellier, 112-116.

- 1999 : « Nîmes, Mas des Abeilles II, II bis, III, IV, V, VII », *Bilan scientifique 1998*, DRAC Languedoc-Roussillon, Montpellier, 72-73.
- 2000 : « Les occupations de l'Âge du Fer », dans : Garmy, P. ; Monteil, M. (dir.), *Le quartier antique des Bénédictins à Nîmes (Gard). Découvertes anciennes et fouilles 1966-1992*, *Documents d'Archéologie Française*, série Archéologie Préventive 81, Paris, 43-60.
- SCHWALLER, M. ; VIDAL, L. 1997 : « La via Domitia aux abords de la porte d'Arles et Beaucaire à Nîmes », dans : Castellví, G. (dir.) *et al.* : *Voies romaines du Rhône à l'Ebre : via Domitia et via Augusta*, *Documents d'Archéologie Française* 61, Paris, 186-189.
- SÉJALON, P. ; DEDET, B. 2003 : « Les trois enclos funéraires de Mas de Vignole VII à Nîmes, Gard (Ve s. av. J.-C.) », *Documents d'Archéologie Méridionale* 26, Aix-en-Provence - Montpellier, 43-61.
- SÉJALON, P. *et al.* 2009 : « Définition et organisation des terroirs protohistoriques de Nîmes, Gard (de la fin du VIe au Ier s. av. J.-C.) », dans : Bertrand, I. ; Duval, A. ; Gómez de Soto, J. ; Maguer, P., *Habitats et paysages ruraux en Gaule et regards sur d'autres régions du monde celtique*, Actes du XXXIe Colloque International de l'AFEAF (17-20 mai 2007, Chauvigny, Vienne), tome II, Mémoires 35, Chauvigny, 153-180.
- VIDAL, L. 1990 : *Contribution à l'inventaire archéologique de Nîmes (Gard) : les sépultures isolées et les nécropoles antiques*, Mémoire de Maîtrise, 2 vol., dactylographié.

L'ESPACE PÉRIURBAIN DE MARSEILLE

Henri Tréziny
CNRS, Centre Camille Jullian, UMR 7299
Université d'Aix-Marseille

Résumé

La ville antique de Marseille ayant connu une expansion continue entre sa fondation vers 600 av. J.-C. et l'époque romaine, les espaces périurbains ont été continuellement inclus dans les extensions de l'espace urbain, ce qui rend leur analyse délicate. Des secteurs artisanaux (fours de potiers, fours à amphores, carrières d'argile) semblent s'être situés le plus souvent aux marges de l'habitat, au pied des murailles. Les nécropoles, encore très mal connues pour la période grecque, semblent d'abord assez loin de la ville, tandis que les nécropoles hellénistiques et romaines occupent davantage l'espace périurbain. Enfin, le secteur de la Bourse constitue sous l'Empire une zone portuaire périurbaine, qui donnera naissance, à la fin de l'Antiquité, à un faubourg artisanal, puis à un quartier de la ville médiévale.

Mots clé: Faubourg, four de potier, nécropole, carrière.

Abstract

The early town of Marseille underwent continuous expansion from its foundation in around 600 BC to the Roman period; the periurban areas were continually being absorbed into the urban area, making their analysis difficult. Artisanal sectors (potters' kilns, amphora kilns, clay quarries) more often than not appear to have been located on the edges of the habitat, at the foot of the walls. The necropolises, which are still poorly known for the Greek period, at first seem to have been quite far from the town, whereas the Hellenistic and Roman burial sites occupied the periurban area. Finally, under the Roman empire the area of the Bourse (Stock Exchange) was a periurban port zone, which gave rise at the end of antiquity to an extramural artisanal area and then to a quarter of the mediaeval town.

Keywords: Extramural working class area, potter's kiln, necropolis, quarry.

L'espace périurbain à Marseille est difficile à appréhender pour plusieurs raisons. D'abord, c'est une évidence, parce que la ville antique et son terroir sont entièrement recouverts par l'urbanisme moderne, et ne nous offrent que quelques fenêtres d'observation au hasard des fouilles urbaines préventives. Ensuite par l'histoire même de la ville antique. Il semble en effet que la ville archaïque, fondée vers 600 av. J.-C., ait eu une extension assez limitée, sur la butte Saint-Laurent et la butte des Moulins (20 hectares ?). Dans le second quart du VIe s. se développe un nouveau quartier, apparemment orthogonal, au Nord de la ville ancienne (quartier du Panier), et la ville s'étend encore vers l'Est (butte des Carmes, Bourse) vers la fin du VIe s. A l'époque hellénistique se produit un nouvel agrandissement vers le Nord (quartier de la Joliette), qui donnera à la ville antique son extension définitive, au moins jusqu'à la fin du Haut Moyen Âge. Ce schéma s'appuie sur des découvertes encore limitées, et on le considérera donc comme une hypothèse de travail, à peu près acceptée dans l'ensemble, même si on peut la discuter dans le détail. Un des problèmes fondamentaux est que les marqueurs de l'extension

de la ville sont quelquefois des tronçons de fortification, d'autres fois des quartiers d'habitations. Or, s'il est possible que de nouvelles murailles entourent des espaces vides, non habités au départ, il peut arriver aussi que l'on ait construit à l'extérieur des murailles des faubourgs qui n'auraient été fortifiés que dans un second temps. Il est difficile de le vérifier, faute de fouilles suffisantes.

Quoi qu'il en soit, l'espace périurbain de Marseille grecque est extrêmement mouvant, les zones périphériques étant progressivement incluses dans l'espace urbain. Avant toute réflexion générale, il est donc nécessaire de traiter la question dans l'ordre chronologique, en commençant par la ville des origines, au premier quart du VIe s.¹

Les premiers temps (600-580 av. J.-C.) (fig. 1)

Marseille a été fondée vers 600 sur la butte Saint-Laurent, où l'habitat archaïque est connu par quatre chantiers principaux (Fort Saint-Jean, parvis Saint-Laurent, collège Vieux-Port, rue de la Cathédrale).²

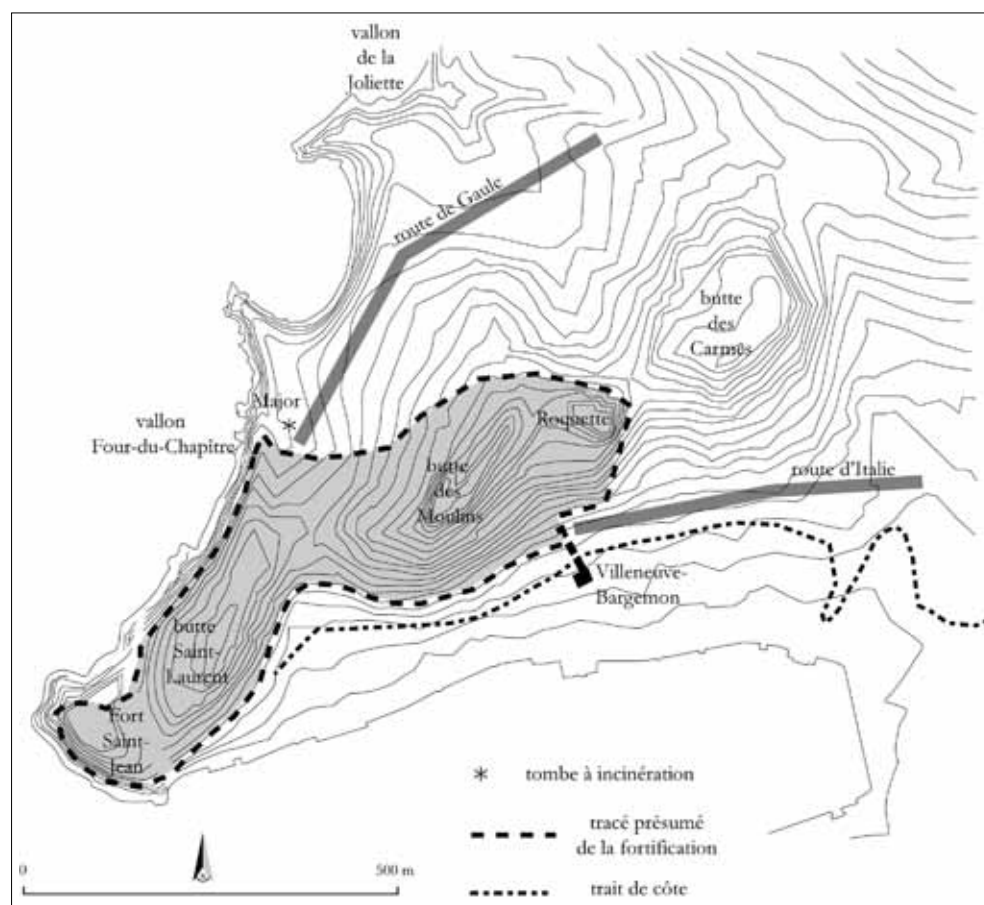
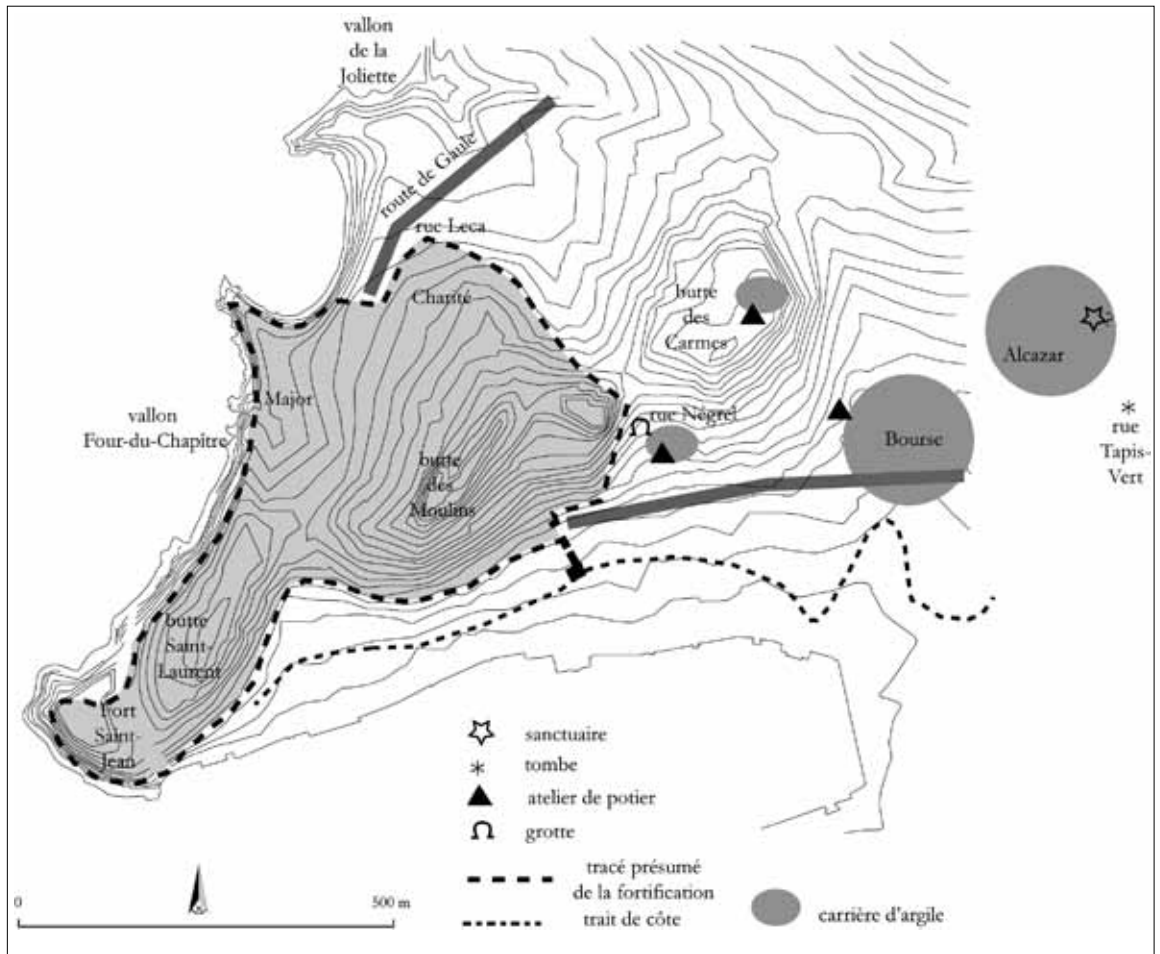

FIGURE 1. Marseille dans le premier quart du VIe s. av. J.-C.

1. La bibliographie sur la topographie de Marseille est assez abondante. Je renverrai systématiquement à la publication récente la plus complète, le volume 13/3, « Marseille et ses alentours », de la *Carte Archéologique de la Gaule* (en abrégé *CAG Marseille*), à jour au début 2005. Pour les fouilles plus récentes, on mentionnera quelques publications préliminaires (Delestre *et al.* 2006, Mellinand *et al.* 2007, Bizot *et al.* 2007) et surtout les *Rapports Finaux d'Opérations* (anciennement *Documents Finaux de Synthèse*) consultables au Service Régional de l'Archéologie d'Aix-en-Provence.

2. *CAG Marseille* §2 (fort Saint-Jean, fouilles Vasseur) ; §83,431-432 (tunnel de la Major) ; §78 (rue de la Cathédrale).

FIGURE 2.
Marseille
dans le
courant
du VIe s.
(580-510
av. J.-C.).

Mais on suppose que la ville s'étendait également sur la butte des Moulins, acropole de la cité, où devait se trouver le temple d'Athéna Polias. La limite de ce premier habitat était sans doute au Nord le vallon de la rue Four-du-Chapitre. A l'Est, ce pourrait être la butte de la Roquette et, place Villeneuve-Bargemon, le « quai archaïque », si on l'interprète, comme je l'ai proposé, comme l'extrémité maritime du premier rempart de Marseille.³ Au-delà de ces limites, il devait y avoir deux axes de circulation principaux, celui de la Grand-Rue vers la Bourse et la « route d'Italie » à l'Est, celui de la « route de Gaule » au Nord. Nous ne savons rien des nécropoles de cette période à l'exception d'une tombe à incinération dépourvue de mobilier, mais sans doute antérieure au second quart du VIe s., dans la fouille du tunnel de la Major.⁴ Les fouilles récentes du tunnel de la Major, et surtout de la Cathédrale, avenue Schumann, ont révélé quelques fosses et surtout une construction à mur curviligne (plan absidal ?) qui pourraient indiquer une occupation suburbaine (information Fr. Paone).

La ville archaïque (580-500 av. J.-C.) (fig. 2)

Un quartier orthogonal semble remonter à cette époque. Il est situé au Nord de la rue Four-du-Chapitre et de la butte des Moulins, bien attesté dans les fouilles de la place des Pistoles, de la Vieille-Charité, du tunnel de la Major. La limite Nord de la ville semble alors repoussée sur les pentes de la Vieille-Charité, au-dessus de la rue Leca et du quartier de la Joliette. Il n'est pas certain qu'une nouvelle enceinte ait été construite. Si c'est le cas, elle suivait sans doute le tracé de la rue Trigrance, au-dessus du chantier de la rue Leca.

Vers l'Est, la limite de la ville est toujours marquée par la rue de la Roquette et le rempart de la place Villeneuve-Bargemon. Sous le rempart, dans la falaise de poudingue, s'ouvraient des grottes. Celle de l'Hôtel-Dieu, fouillée par F. Benoit en 1951, comportait une source, canalisée ensuite (*CAG Marseille*, §61) (fig. 3). C'est peut-être de cette grotte ou d'une autre proche, que proviennent les *naïskoi* de la rue Négrel. Il s'agit de petites statues en pierre représentant une femme assise dans un petit temple, retrouvées dans les fouilles

3. Sur cette construction, Hesnard, Bernardi, Maurel 2001, 179 et n. 106 ; *contra* Tréziny 2001, 50 et fig. 5.

4. *CAG Marseille*, §83, 432 et fig. 447.

FIGURE 3. La grotte de l'Hôtel-Dieu.

Photo : archives Benoit, SRA.

FIGURE 4. *Naïskos* de la rue Négrel.

de la rue Négrel lors du percement de la rue de la République, puis par F. Benoit dans les sondages de 1948 (fig. 4). La signification de ces statues que l'on date autour de 540 av. J.-C., est fort débattue : on y a vu Artémis, Athéna et surtout Cybèle, mais l'interprétation plus large proposée par A. Hermary d'un culte des Nymphes (ou d'une Nymphé) paraît plus vraisemblable (Hermary 2000 ; *Id.*, *CAG Marseille*, 288). La grotte de l'Hôtel-Dieu serait alors, au sens strict, un Nymphée. La position de ce sanctuaire au pied des murailles rappelle certains lieux de culte tout aussi énigmatiques de Phocée (Özyigit 2000). Dans les fouilles de la rue Négrel, F. Benoit a également trouvé un grand fossé creusé dans l'argile stampienne, interprété d'abord comme un fossé défensif, mais dans lequel on verra plus volontiers aujourd'hui une carrière d'argile. Après l'abandon de celle-ci, vers 540-530, un grand four à amphores y fut construit. Il produisait dans le dernier tiers du VIe s. des amphores non micacées.

D'autres fours à amphores de la même période ont été individualisés au bas des pentes de la butte des Carmes, sur le chantier de la Bourse. Dans le même contexte, on a retrouvé à la Bourse (mais aussi sur la butte des Carmes) des déchets de cuisson de coupes ioniennes (Bertucchi, Gantès, Tréziny 1994).

Dans les fouilles de l'Alcazar, nettement plus à l'Est, se trouvaient de grandes excavations subcirculaires dans le substrat d'argile stampienne. Les fouilleurs y vont vu, sans doute avec raison, de grandes carrières d'argile abandonnées dans la première moitié

du ^v^e s. (*CAG Marseille*, §155). Cette découverte a permis de réinterpréter également de grandes excavations du chantier de la Bourse (jusqu'à 10 m sous le zéro NGF), qui ne paraissent pas d'origine géologique, et peuvent être également des carrières d'argile, même si les conditions de leur exploitation sont encore peu claires (fig. 5a).

La fouille de l'Alcazar a également permis de retrouver, jetés dans une ancienne carrière transformée en décharge, des blocs de grand appareil en cal-

caire blanc de Saint-Victor. Ces blocs sont datés par des graffiti dans le dernier tiers du ^{vi}^e s. (fig. 6). Ils devaient appartenir au soubassement d'un petit sanctuaire ou à un monument funéraire (*CAG Marseille*, p. 585). Cependant, aucune tombe du ^{vi}^e s. n'a été retrouvée, la plus ancienne étant une tombe de la rue Tapis-Vert, datée au début du ^v^e s. (*CAG Marseille*, § 159, fig. 813).

Vers le Nord de la ville, on dispose de beaucoup moins d'informations. Dans le chantier de la rue Leca,

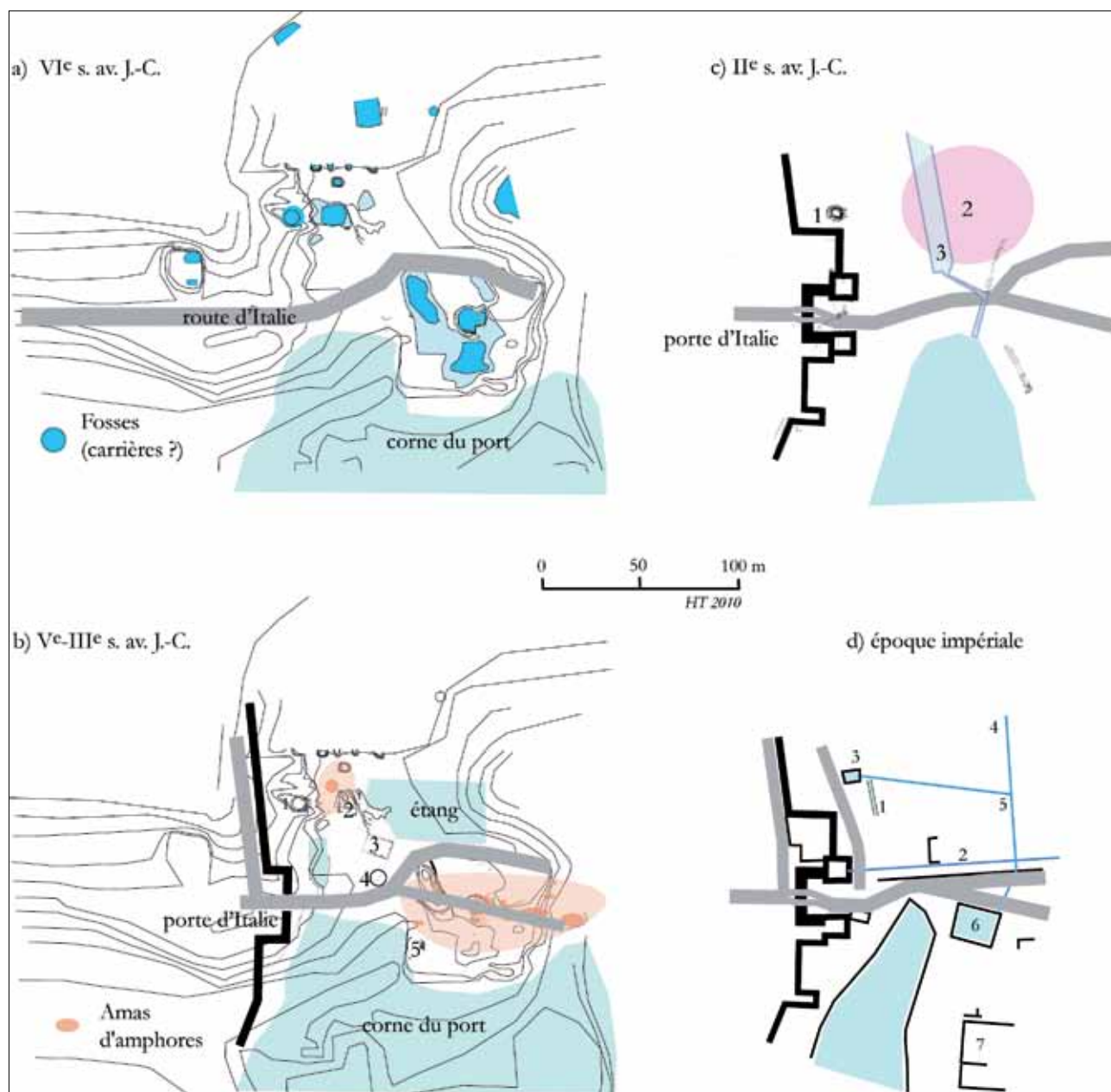

FIGURE 5. Le secteur des fouilles de la Bourse. *a*) Dans le courant du ^{vi}^e s. av. J.-C. ; en bleu foncé, fosses profondes dans le substrat argileux (carrières d'argile ?). *b*) ^v^e-ⁱⁱⁱ^e s. av. J.-C. Construction de la fortification d'époque archaïque (vers 500), puis du début de l'époque hellénistique (vers 300) ; fossé défensif (^{iv}^e s.) ; les amas d'amphores massaliotes (en gris) viennent progressivement combler les fosses ennoyées. 1 : grand puits public ; 2 : terrasse funéraire Nord ; 3 : terrasse funéraire aux triglyphes bas ; 4 : monument circulaire ; 5 : bassin d'eau douce. *c*) ⁱⁱ^e s. av. J.-C. Comblement de l'étang par les « remblais hellénistiques » (première moitié du ⁱⁱ^e s. av. J.-C., en gris) (2) ; reconstruction du rempart (vers 150-140 av. J.-C.) et creusement du fossé (3). *d*) Époque impériale. Au début de la période, le drainage est encore assuré par un canal (1). Puis, la zone est caractérisée par un réseau dense de canalisations et de bassins (3-6), un portique le long de la voie (2), et des entrepôts à *dolia* (7).

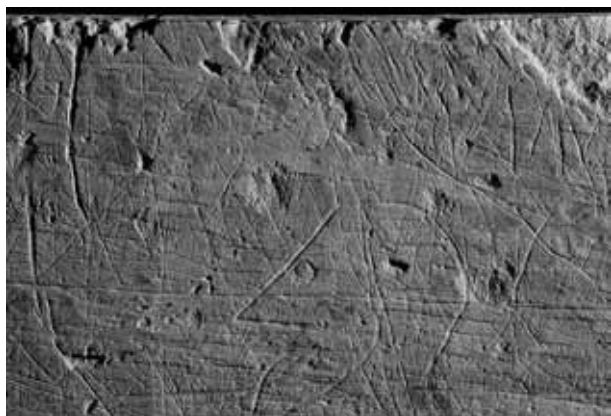

FIGURE 6. Bloc de calcaire blanc avec graffiti de la deuxième moitié du ^{ve} s. sur le chantier de l'Alcazar (CAG Marseille, fig. 795a).

au pied de ce qui devait être l'enceinte archaïque, se trouvent des fours à amphores actifs au moins à partir du second quart du ^{ve} s., mais des déchets de cuisson suggèrent que d'autres fours ont pu fonctionner dès l'époque archaïque (Gantès 2001, 30).

Au total, l'espace périurbain du ^{ve} s. est avant tout un espace artisanal, avec extraction d'argile (qui devait servir d'abord aux constructions en brique crue, omniprésentes dans la ville archaïque) et ateliers de potiers. Quelques sanctuaires pouvaient se trouver soit au pied des remparts, soit dans la campagne. Nous ne savons à peu près rien des espaces funéraires. Les carrières de l'Alcazar sont peut-être déjà intégrées dans un parcellaire orthogonal, mais on reviendra plus loin sur les limites agraires.

La ville grecque classique et hellénistique (500-150 av. J.-C.)

C'est autour de 500 av. J.-C. que se date, à la Bourse, le premier rempart franchement attesté. A cette époque, la muraille englobe sans doute la butte des Carmes, portant l'extension de la ville de 30 à 40 ha environ (fig. 7). Nous savons très peu de choses sur le secteur de la rue Négrel à la Bourse ; aussi ignorons-nous si ce nouveau quartier orthogonal appuyé sur la Grand Rue, est construit *ex nihilo* avec sa fortification, ou s'il s'agit du développement progressif d'un faubourg, fortifié dans un second temps. Les îlots d'habitation qui viennent recouvrir la zone artisanale de la rue Négrel sont datés à l'époque hellénistique, mais leur mise en place est sans doute plus ancienne. Vers

500 en tout cas, la fortification de la Bourse est bordée par un îlot d'habitation (ou artisanal ?) dont elle est séparée par une rue pomériale. Extra-muros, il y avait peut-être un fossé défensif, mais il est aujourd'hui plus probable que l'on ait utilisé les anciennes carrières d'argile ennoyées, qui constituaient un excellent système de défense. Ce serait une belle illustration d'un passage très controversé d'Aviénus, disant que les Marseillais auraient « fait entrer la mer dans les terres ». ⁵ On pouvait traverser cette zone marécageuse par une crête d'argile stampienne ménagée entre les anciennes carrières. Par la suite, et sans doute dès le courant du ^{ve} s. av. J.-C., ces marécages seront asséchés au moyen de remblais divers, et d'abord par ces imposants amas d'amphores massaliètes entre la fin du ^{ve} et la fin du ^{iv} s. av. J.-C. (fig. 5b). Seul subsiste au Nord de la zone un grand étang, entouré par une stabilisation de berge en bois, qui devait s'évacuer vers la mer par des canalisations et sera remblayé plus tard, dans la première moitié du ⁱⁱ s. av. J.-C. (fig. 5c). Les terrains ainsi asséchés sont occupés par un fossé défensif (qui devait assurer aussi des fonctions de drainage), puis (à partir de 380 environ) par des terrasses funéraires quadrangulaires regroupant quelques dizaines de tombes à incinération, appartenant sans doute à de grandes familles marseillaises. Deux de ces terrasses ont été fouillées. D'orientations différentes, elles semblent au premier abord flotter dans l'espace. Mais à y regarder de plus près, on voit que la terrasse Sud « aux triglyphes bas » devait s'intégrer dans un ensemble de structures analogues très mal conservées, alignées sur un secteur de la voie d'Italie. Quant à la terrasse Nord, elle semble suivre une autre direction, celle du chemin allant de la porte d'Italie à la nécropole Sainte-Barbe. Mais le secteur Nord du chantier de la Bourse a été trop détruit par les terrassements de 1967 pour que l'on puisse en dire davantage. Une autre structure circulaire, mal datée mais sans doute d'époque classique ou hellénistique ancienne, se trouve en bordure de la voie d'Italie. Son interprétation funéraire est possible, mais non démontrée. Quelques tombes des ^{ve}-^{iv} s. ont été découvertes plus à l'Est, rue Tapis-Vert, et plus au Nord, dans la nécropole de Sainte-Barbe (*infra*).

Au Nord de la ville, dans le secteur de la rue Leca, les fours de potiers semblent rester en activité le long de la route de Gaule jusqu'au début du ^{iv} s. ⁶ On ne connaît pas sur ce chantier de terrasse funéraire comparable à celles de la Bourse, mais une coupe à figures rouges de la deuxième moitié du ^{ve} s. retrouvée presque entière (le pied manque) pourrait provenir d'un contexte funéraire bouleversé. Un autre

5. Aviénus, *Ora maritima*, 708-711 : *Sic aequor omne caespiti infundit manus, / Labos et olim conditorum diligens / Formam locorum et arua naturalia / Euicit arte ...* « Ainsi la main humaine a introduit la mer dans la terre, la forme des lieux et la nature du sol ont été modifiés par le labeur diligent des fondateurs. » Texte et traduction selon Berthelot, Paris 1934. L'établissement et l'interprétation de ce texte sont controversés : cf. Hesnard 2001, 196-197.

6. Signalons aussi des déchets de cuisson et fragments de fours d'époque classique dans la fouille de l'avenue Vaudoyer, donc intra-muros ; mais il s'agit de remblais de voie, et l'emplacement des fours n'est pas connu (Gantès 2001, 301).

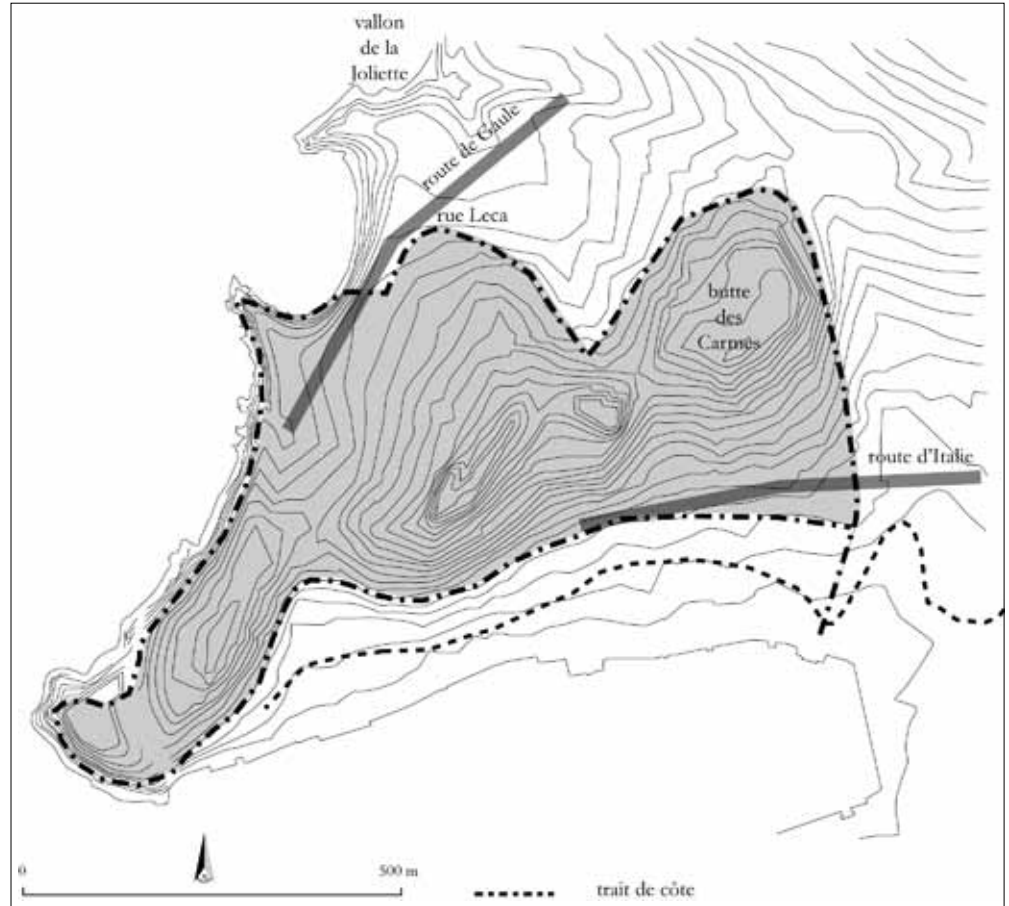

FIGURE 7. Marseille aux
v^e-iie s. av. J.-C.

groupe de tombes d'époque classique a été retrouvé anciennement à Saint-Mauront, 1,5 km au Nord de la ville, toujours sur la route de Gaule. Mais il s'agit sans doute plutôt d'une nécropole rurale, liée à une ferme ou groupe de fermes.

C'est sans doute à partir du milieu du ive s. que se met en place rue Leca, un nouveau quartier orthogonal le long de la route de Gaule. Dans la première phase, il s'agit avant tout d'un établissement thermal, mais il est peu probable qu'il soit isolé. En tout cas, les maisons qui s'installent sur le même emplacement au iie s. conservent les mêmes orientations, que l'on retrouve dans les chantiers du parc des Phocéens, rue de la République ou rue Trinquet. C'est donc un vaste ensemble orthogonal qui se met en place entre le ive et le iie s. au Nord de la Charité et de la butte des Carmes, appuyé sur l'axe de la route de Gaule. Nous ignorons si ce quartier se mit en place en une seule fois ou progressivement, et surtout s'il fut immédiatement fortifié selon un tracé qui sera plus tard celui du iie s., ou s'il s'agit d'abord d'un faubourg, fortifié dans un second temps.

Deux certitudes toutefois. D'une part, rue Leca, un nouveau quartier d'habitation prend la place d'un

secteur artisanal, d'autre part, plus à l'Est, un quartier de même orientation se superpose à des traces agraires sur lesquelles je reviendrai plus loin.

La période hellénistique et romaine (150 av. J.-C. - Haut-Empire) (fig. 8)

Avec la construction (ou la reconstruction) de sa fortification vers le milieu du iie s., Marseille atteint sa superficie maximum d'une cinquantaine d'hectares. La nécropole de la rue Sainte-Barbe, très active aux ive-iiie s. puis à l'époque impériale, semble abandonnée entre le milieu du iie s. et l'époque augustéenne.⁷ Cela est probablement dû à la construction du nouveau rempart et à l'établissement à l'avant de ce dernier d'une zone *non aedificandi* dont les sources littéraires suggéraient déjà l'existence.⁸ D'une façon générale, à l'époque hellénistique tardive, l'espace périurbain en avant du rempart devait être laissé libre, occupé seulement par des ouvrages défensifs avancés (avant-murs, fossés). Un fossé défensif vient par exemple recouper la terrasse funéraire Nord de la Bourse (fig. 5c).

7. Sur cette nécropole, voir Moliner 2003 et *CAG Marseille* §146.

8. Scholies bernoises à Lucain, *Guerre civile*, III, 379 (éd. Usener, Leipzig 1869) : *Proxima pars urbis ante quam nullum aedificium esse licebat* (texte corrompu).

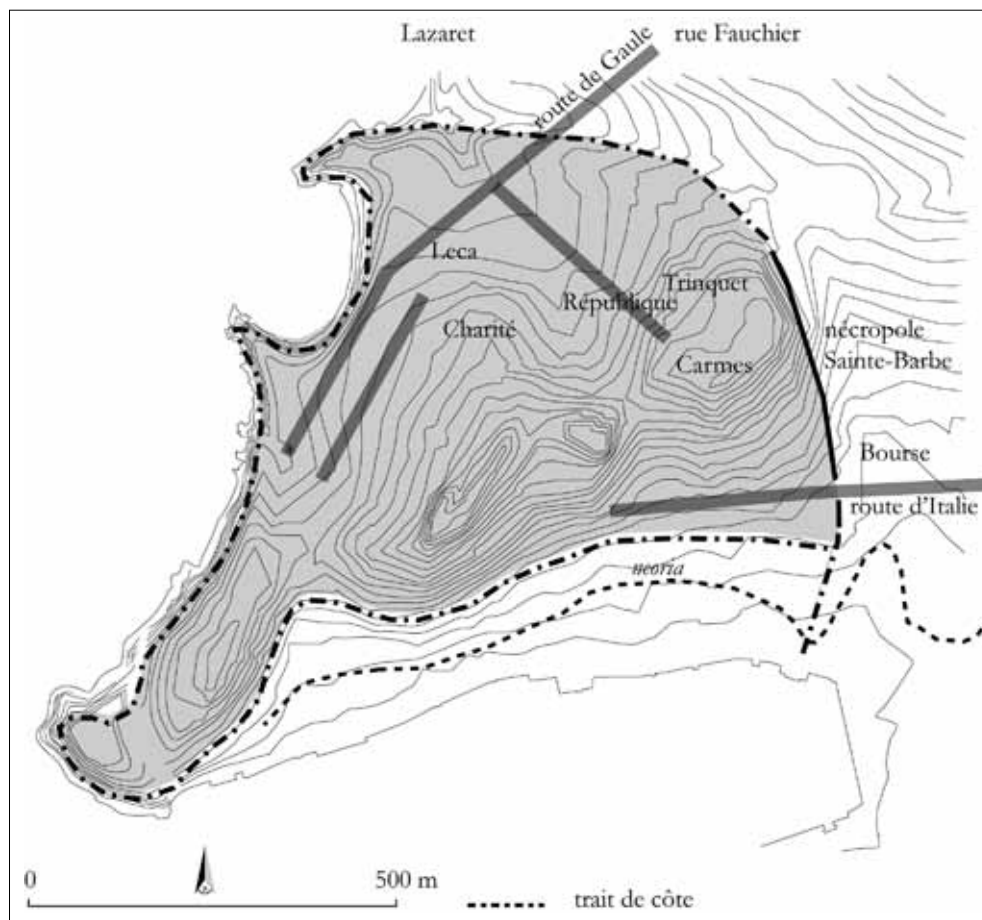

FIGURE 8. La ville hellénistique et romaine (Ier s. av. - Ier s. apr. J.-C.).

A l'époque impériale, la fortification tombant en désuétude, l'espace funéraire de Sainte-Barbe reprend sa fonction première. Dans le secteur de la Bourse, des installations portuaires prolongent la partie urbaine du port. Il s'agit de la construction (à l'époque flavienne) d'un quai en pierre de taille, qui prolonge le quai du port, de bassins pour recueillir de l'eau douce, d'entrepôts à *dolia*, d'un portique longeant la voie d'Italie (fig. 5d).

L'espace périurbain est alors marqué vers le Nord, le long de la route de Gaule, par des nécropoles très importantes (Lazaret, rue Fauchier) mais assez mal connues car fouillées pour l'essentiel au XIXe s. Les nécropoles se retrouvent également à l'Est, le long de la voie d'Italie. Des mausolées d'époque romaine devaient s'aligner le long des routes. On les connaît surtout par des remplois, sur le chantier de l'Alcazar, et surtout dans l'avant-mur tardif du chantier de la Bourse.

A l'époque tardive, le faubourg portuaire de la Bourse reprendra une fonction funéraire, puis redeviendra à nouveau un faubourg artisanal. Cette évolution est entrecoupée par des épisodes militaires, selon ce que j'ai appelé ailleurs les « pulsations de l'espace suburbain ».⁹

Le problème de l'eau

Le territoire de Marseille est riche en eau, grâce à la présence d'une importante nappe phréatique et de sources qui jaillissaient en milieu de pente des collines. Le principal problème rencontré par les Marseillais n'était donc pas de trouver de l'eau mais de s'en protéger. Cela est vrai à l'intérieur de la ville, très pentue, mais surtout dans l'espace périurbain. On a déjà évoqué la question de l'eau à propos des carrières d'argile de la Bourse. On sait que les divers fossés défensifs en avant des fortifications devaient avoir également un rôle de drainage des eaux de ruissellement, mais on ignore comment la route d'Italie franchissait ces ouvrages. Un certain nombre de canalisations devaient également apporter de l'eau à la ville, sans doute lorsque l'eau des puits était insuffisante ou impropre à certains usages. A l'époque hellénistique, un aqueduc enterré traversait le secteur de la Bourse et devait alimenter une fontaine intra-muros, sans doute dans le secteur des *navalia*. A l'époque romaine, un aqueduc amenait des collines voisines l'eau nécessaire au fonctionnement des thermes du Port. Mais, drainage et alimentation n'étaient pas obligatoirement dissociés. Une partie des bassins, nombreux sur le chantier de la

9. Sur l'histoire du secteur de la Bourse, *CAG Marseille* §116.

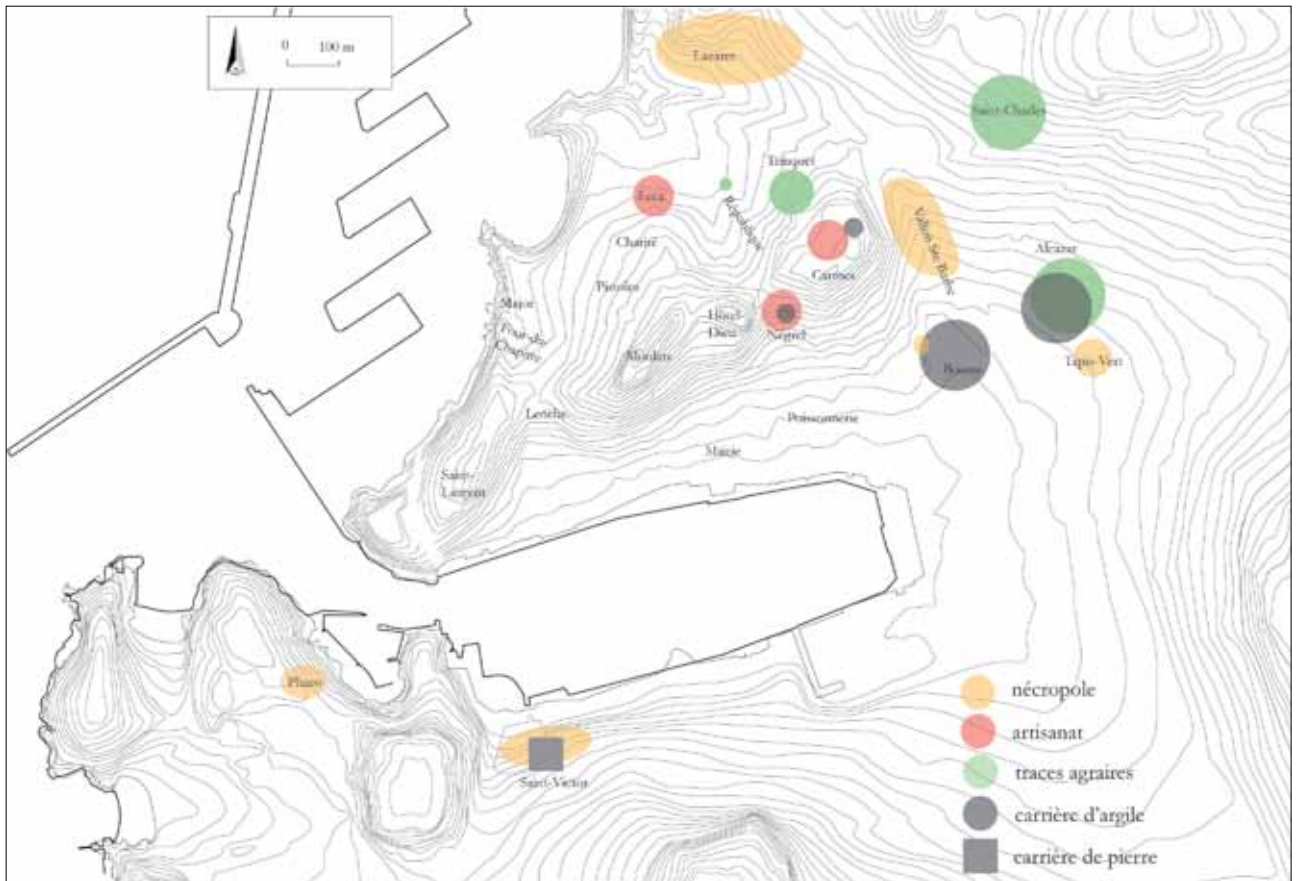

FIGURE 9. L'espace périurbain de Marseille, toutes périodes confondues.

Bourse, devaient avoir pour fonction de drainer et de décanter des eaux de ruissellement qui pouvaient être utilisées pour l'artisanat ou pour le ravitaillement des navires. Un grand aqueduc d'époque impériale, qui traverse la nécropole Sainte-Barbe, drainait les eaux de ruissellement de la butte des Carmes et de la colline Saint-Charles. Il paraît s'arrêter brutalement, peut-être sur un bassin disparu, mais doit être en liaison avec un autre aqueduc de même époque qui alimente le bassin d'eau douce de la Bourse une centaine de mètres plus au Sud.

Fonctions de l'espace périurbain (fig. 9)

L'espace périurbain de Marseille avait donc trois fonctions principales : agricole, artisanale et funéraire. Cet espace recule au fur et à mesure de l'extension de la ville. L'espace funéraire est encore très mal connu pour les périodes anciennes (archaïque et classique), sans doute en grande partie du fait de cette évolution topographique qui a dû entraîner la destruction des nécropoles anciennes, bien que ce soit difficile à démontrer. Certains objets isolés retrouvés dans la partie

Nord-Ouest du chantier de la Bourse pourraient être des vestiges de tombes terrassées lors de l'inclusion de la butte des Carmes dans l'habitat : c'est le cas d'un support de *dinos* attribué à Sophilos (vers 580-570 av. J.-C.). Mais il pourrait s'agir aussi bien d'un dépôt votif, sans valeur funéraire. Des vestiges humains signalés dans les niveaux de comblements anciens des anciennes carrières sont trop isolés et trop mal documentés pour qu'on puisse les interpréter sûrement en ce sens. Enfin l'inscription *Dionysos*- (ve s.) retrouvée hors contexte dans le port romain pourrait provenir d'un monument funéraire, mais aussi d'un autel à Dionysos. Il faut enfin évoquer un secteur des nécropoles dont nous n'avons pas parlé jusqu'à présent, la nécropole méridionale qui s'étend sur la rive Sud du port, « en face de la ville », ¹⁰ depuis la colline du Pharo jusqu'au bas de la rue Paradis. Pour l'époque qui nous intéresse, cette nécropole est surtout celle du bassin de carénage, au pied de l'abbaye de Saint-Victor. Elle réutilise à partir du ve s. av. J.-C. et jusqu'à l'époque paléochrétienne les carrières de calcaire blanc dit « de Saint-Victor », très largement utilisé dans la plupart des constructions de Marseille au moins jusqu'au IIIe s. av. J.-C. C'est un bon exemple d'utilisation funéraire

10. Bertucchi 1992, 128, n. 6 ; cf. M. Gras, Nécropole et histoire. Quelques réflexions à propos de Mégara Hyblaea, *Kokalos*, 21, 1975, 38 et n. 3.

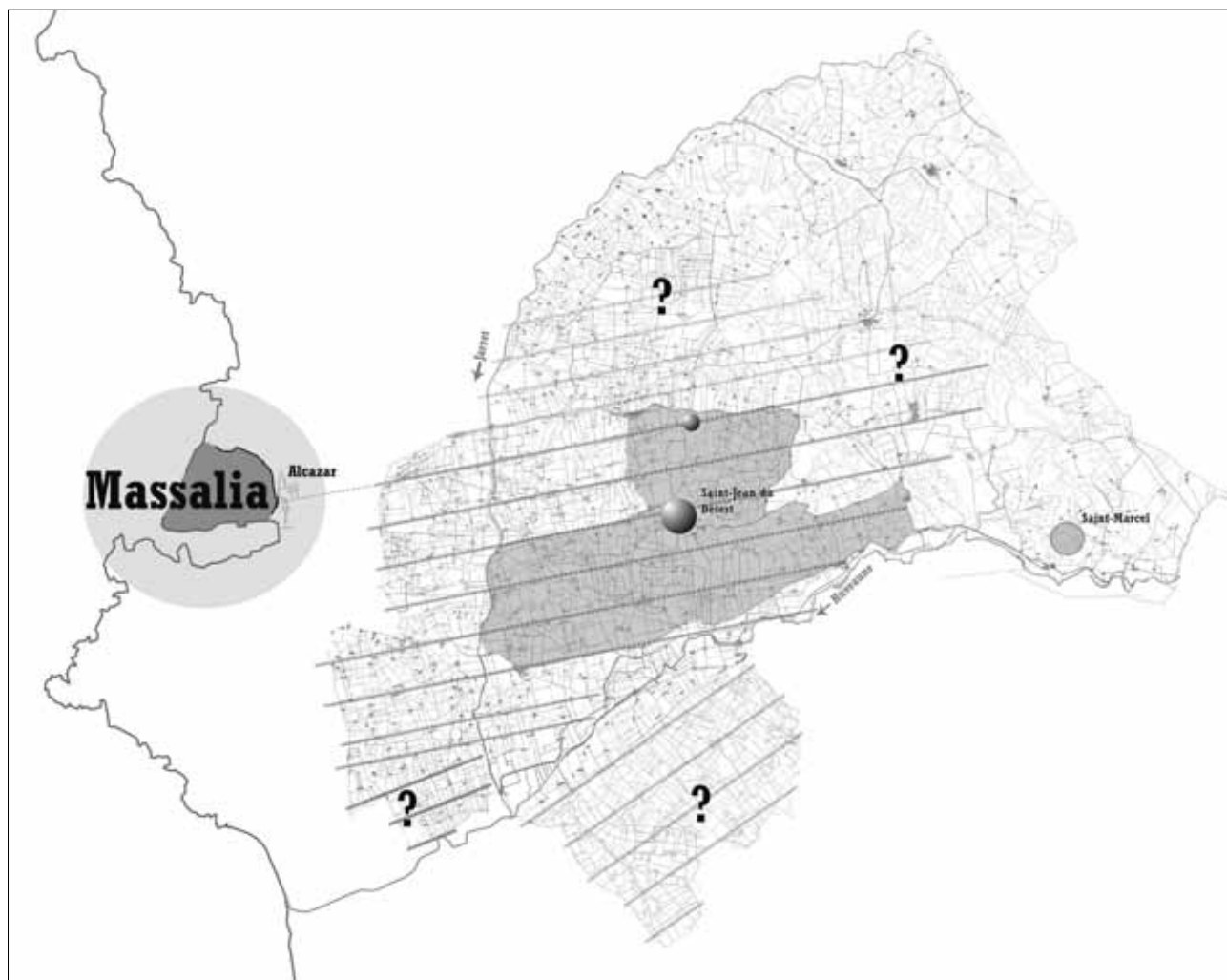

FIGURE 10. Les cadastres de la vallée de l'Huveaune (Boissinot 2010, fig. 103).

des *eschatiai*, espaces non utilisables pour l'agriculture.

Je voudrais revenir, pour conclure, sur ce qui me semble particulièrement original dans l'archéologie massaliète depuis quelques années. Il s'agit de l'apparition d'un espace rural, non seulement dans la *chora*, comme l'ont montré au Sud-Est de la ville les traces agraires de Saint-Jean du Désert (fig. 10), au Nord, la nécropole de Saint-Mauront, mais aussi aux portes de la ville antique, dans les fouilles de l'Alcazar (fig. 11) ou de la colline Saint-Charles, et même sous la ville antique rue de la République et rue Trinquet (fig. 12). Ces traces agraires, essentiellement des plantations de vignes, donnent des orientations, quelquefois des limites de champs, et donc des parcellaires. C'est sur la fouille de l'Alcazar que l'on a obtenu, pour le IIe siècle av. J.-C., les données les plus précises. Les champs, séparés quelquefois par des chemins ruraux, ont une forme carrée d'environ 44 m de côté. Les fouilleurs pensent que cette division de l'espace rural pourrait remonter à l'époque archaïque, puisque les limites des carrières d'argile d'époque archaïque semblent respecter les mêmes tracés.

Au Nord de la ville, dans le quartier qui s'étend au Nord de la Charité et de la butte des Carmes jusqu'au Boulevard des Dames, que nous appellerons généralement secteur de la Joliette, nous avons dit qu'un nouveau quartier se met en place entre le IVe et le IIe s. av. J.-C. Ce quartier est caractérisé par un système orthogonal appuyé sur la route de Gaule (du chantier de la rue Leca à la tour Sainte-Paule). Dans l'urbanisme moderne (avant le percement de la rue Impériale - de la République), il se retrouve surtout dans la rue Sainte-Claire, long axe Nord-Ouest - Sud-Est. Or les sondages auxquels on a fait allusion plus haut à l'angle de la rue de la République et de la rue François-Moisson ont mis au jour des restes de cette rue Sainte-Claire, et au-dessous, les vestiges d'une rue romaine qui démontrent archéologiquement ce que l'on supposait de longue date. Cet axe de circulation semble remonter à la fin de l'époque hellénistique, mais surtout il vient recouvrir des traces agraires qui paraissent avoir la même orientation. Cela permet d'envisager que le nouveau quartier urbain s'implante dans un parcellaire rural existant dont il reprend au moins l'orientation. Mais une fouille plus importante réalisée quelques

FIGURE 11. Traces agraires d'époque hellénistique sur la fouille de l'Alcazar (CAG Marseille, fig. 794).

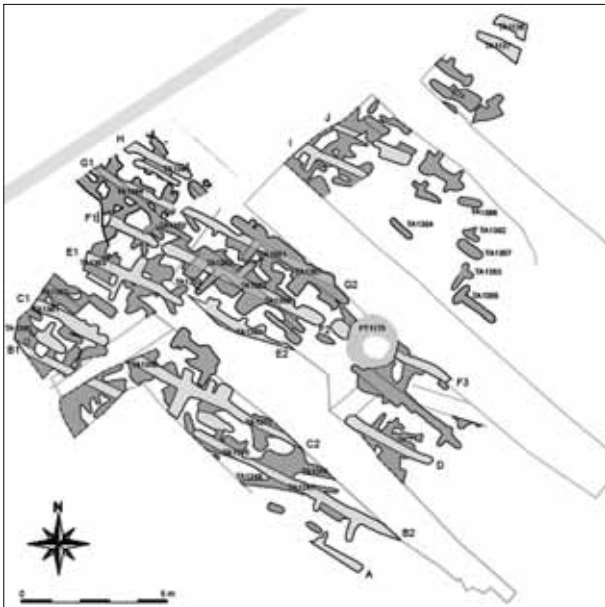

FIGURE 12. Traces de culture de la vigne sur le chantier de la rue Trinquet (Paone 2008, fig. 27).

dizaines de mètres au Nord, rue Trinquet, a montré une situation plus complexe. Ici, sous la même trame urbaine hellénistique, on a retrouvé deux systèmes de traces agraires, avec des orientations différentes, toutefois assez proches de celle des constructions urbaines. Il est encore trop tôt pour proposer une interprétation globale des parcelles marseillais et, plus encore pour bien comprendre comment les nouveaux quartiers d'une ville en expansion s'intégraient dans ces parcelles. Les grands axes de communication (route d'Italie vers l'Est, de Gaule et d'Espagne vers le Nord) ont sans doute servi de point d'appui d'abord au cadastre rural, puis aux nouveaux quartiers orthogonaux. Mais il faut tenir compte des ajustements nécessaires dus à la topographie, aux collines, aux torrents qui en dévalaient les pentes. Dans le secteur oriental de la ville, de la nécropole Sainte-Barbe à la place Général-de-

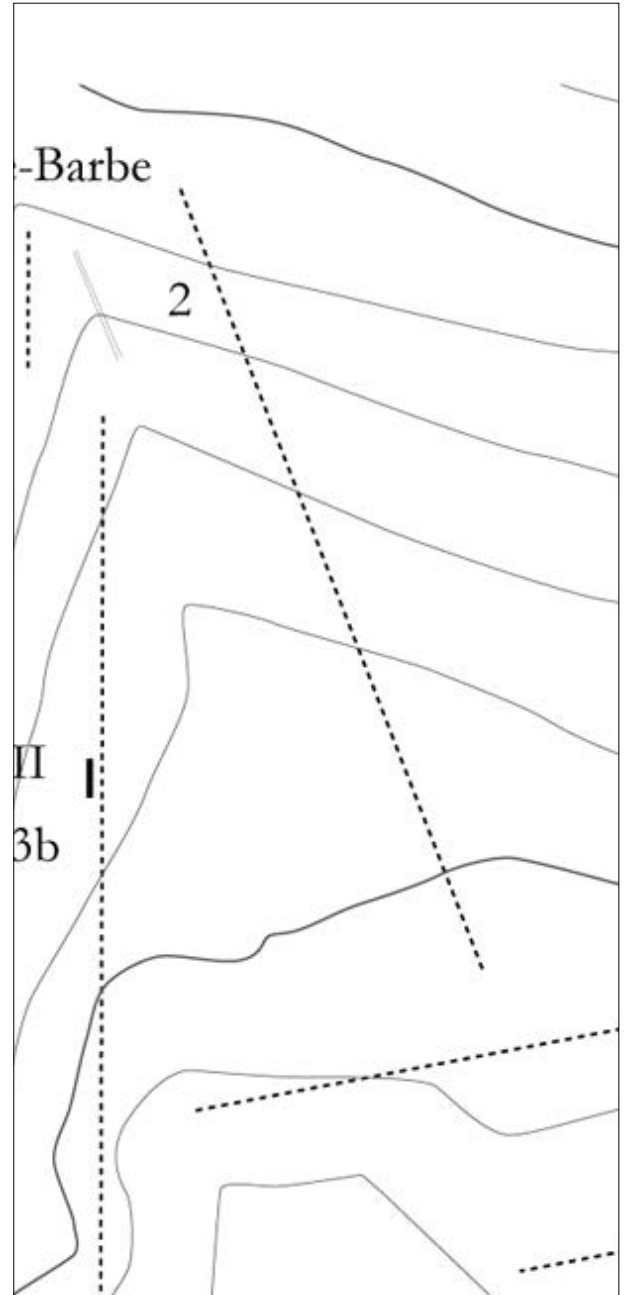

FIGURE 13. De la nécropole Sainte-Barbe à la place du Général de Gaulle, orientations et parcelles. 1 : Alcazar ; 2 : Sainte-Barbe est ; 3 : Sainte-Barbe Ouest, Puget III, terrasse funéraire au Nord de la Bourse ; 4 : terrasse funéraire aux triglyphes (IVe s. av. J.-C.), bassin d'eau douce (IIe s. apr. J.-C.), voirie ; 5 : aqueduc et portique romains, voirie ; 6 : entrepôts romains de la Bourse, et structures portuaires à la place du Général de Gaulle.

Gaulle, en passant par la Bourse et l'Alcazar (fig. 13), on croit reconnaître plusieurs parcelles et orientations, qui ne sont sans doute pas contemporains, mais dont il est difficile de démêler les imbrications. Marseille me semble en tout cas aujourd'hui l'une des rares cités grecques d'Occident dans lesquelles on puisse poser ce type de question.

Il nous faut, pour terminer, évoquer la zone portuaire dont nous avons parlé jusqu'ici seulement pour

son extension dans le secteur de la Bourse. A l'époque grecque archaïque, la zone portuaire semble réduite à une plage assez étroite entre la « rocade » de la grand-Rue et de la rue Caisserie et la mer. Les recherches récentes autour de la Mairie ont montré comment cette plage s'est très vite agrandie vers le Sud, se couvrant d'installations diverses comme des chantiers de réparation navale ou (au IIe s. av. J.-C.) de hangars pour la flotte de guerre massaliète. A l'époque romaine, elle constitue une véritable « ville basse », qui se couvre d'entrepôts, mais aussi de grands bâtiments dont la vocation portuaire est moins affirmée, comme les thermes de la place Villeneuve-Bargemon, ou les structures de la Poissonnerie-Vieille, qui en font peut-être également partie. Vers l'Ouest enfin, une grande place dallée (le forum ?) vient recouvrir l'ancienne plage. A l'époque romaine, il s'agit donc bien d'un espace urbain, et peut-être même du centre (d'un des centres ?) de la vie municipale. A l'époque grecque, il faut y voir plus probablement un espace périurbain, à l'extérieur de la fortification (si celle-ci existe en bord de mer, ce qui est encore très discuté).

Bibliographie

- BERTUCCHI, G. 1992 : « Nécropoles et terrasses funéraires à l'époque grecque. Bilan sommaire des recherches », dans : Bats, M. ; Bertucchi, G. ; Congès, G. ; Tréziny, H. (éd.), *Marseille grecque et la Gaule*, actes des Colloques de Marseille 1990, Études Massaliètes 3, Aix-en-Provence, 123-137.
- BERTUCCHI, G. ; GANTES, L.-F. ; TRÉZINY, H. « Un atelier de coupes ioniennes à Marseille », dans : Arcelin, P. et al., *Sur les pas des Grecs en Occident. Hommages à André Nickels*, Études Massaliètes 4, Aix-en-Provence, 367-371.
- BIZOT, B. et al. 2007 : *Marseille antique*, Guides Archéologiques de la France, Paris.
- BOISSINOT, Ph. 2010 : « Des vignobles de Saint-Jean-du-Désert aux cadastres antiques de Marseille », dans : Tréziny, H. (éd.), *Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noire. Actes des rencontres du programme européen Ramses 2 (2006-2008)*, Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 3, Aix-en-Provence - Paris, 147-154.
- BOUIRON, M. 2001 : « Les espaces suburbains », dans : Bouiron, M. et al., *Marseille. Trames et paysages urbains de Gyptis au Roi René*, Actes du colloque international d'archéologie (Marseille, 3-5 novembre 1999), Études Massaliètes 7, Aix-en-Provence, 319-335.
- CAG Marseille : Carte archéologique de la Gaule, 13/3. Marseille et ses alentours, sous la direction de M.-P. Rothé et H. Tréziny. Paris 2005.
- DELESTRE, X. et al. 2006 : « Marseille, de la grotte Cosquer à la grande peste, 27 000 ans d'histoire », *Archéologia* 435, 18-75.
- GANTÈS, L.-Fr. 2001 : « Les espaces artisanaux dans l'Antiquité », dans : Bouiron, M. et al., *Marseille. Trames et paysages urbains de Gyptis au Roi René*, actes du Colloque International d'Archéologie (Marseille, 3-5 novembre 1999), Études Massaliètes 7, Aix-en-Provence, 299-306.
- HERMARY, A. 2000 : « Les naïskoi votifs de Marseille », dans : Hermary, A. ; Tréziny, H. (éd.), *Les cultes des cités phocéennes*, actes du Colloque d'Aix-en-Provence et Marseille 1999, Études Massaliètes 6, Aix-en-Provence, 119-133.
- HESNARD, A. ; BERNARDI, Ph. ; MAUREL, Chr. 2001 : « La topographie du port de Marseille de la fondation de la cité à la fin du Moyen Âge », dans : Bouiron, M. et al., *Marseille. Trames et paysages urbains de Gyptis au Roi René*, actes du Colloque International d'Archéologie (Marseille, 3-5 novembre 1999), Études Massaliètes 7, Aix-en-Provence, 159-202.
- MELLINAND, Ph. ; GANTÈS, L.-Fr. 2006 : *Collège Vieux-Port, 2 rue des Martégaies à Marseille (Bouches-du-Rhône)*, Rapport Final d'Opération, Inrap Méditerranée, Nîmes.
- MELLINAND, Ph. et al. 2007 : « Marseille grecque. Découverte de nouveaux vestiges emblématiques », *Archéopages* 20 (octobre), 20-25.
- MOLINER, M. (éd.) 2003 : *La nécropole de la rue Sainte-Barbe à Marseille*, Études Massaliètes 8, Aix-en-Provence.
- ÖZYİĞİT, Ö. 2000 : « Les sanctuaires de Phocée à la lumière des dernières fouilles », dans : Hermary, A. ; Tréziny, H. (éd.), *Les cultes des cités phocéennes*, actes du Colloque d'Aix-en-Provence et Marseille 1999, Études Massaliètes 6, Aix-en-Provence, 11-23.
- PAONE, Fr. 2008 : *14, rue Trinquet à Marseille (Bouches-du-Rhône)*, Rapport Final d'Opération, Inrap Méditerranée, Nîmes.
- SILLANO, B. 2007 : *Rue de la République. Parking République, Bassin de stockage Sadi-Carnot et Surverse Vieux-Port à Marseille (B.-d.-Rh.)*, Rapport Final d'Opération, Inrap Méditerranée, Nîmes.
- TRÉZINY, H. 2001 : « Les fortifications de Marseille dans l'Antiquité », dans : Bouiron, M. et al., *Marseille. Trames et paysages urbains de Gyptis au Roi René*, actes du Colloque International d'Archéologie (Marseille, 3-5 novembre 1999), Études Massaliètes 7, Aix-en-Provence, 45-57.

AU PIED DU MUR. GENÈSE ET GESTION DE L'ESPACE PÉRIURBAIN EN CELTIQUE MÉDITERRANÉENNE (VIIIe-IIe S. AVANT J.-C.)

Dominique Garcia
Université d'Aix-Marseille

Résumé

En Gaule méridionale, l'espace « périurbain » peut être défini comme un espace d'interface extrêmement actif entre la ville et son territoire. C'est un lieu polysémique caractérisé par des activités extra-muros générées et induites par la ville, et parfois même, à l'origine des fonctions civiques : la religion (les sanctuaires en tant que lieux l'interface entre humains et dieux), le funéraire (du monde des vivants au monde des morts), la production et la consommation (le stockage, et la transformation des denrées et produits), et les contacts intercommunautaires (structures portuaires, voies et chemins). Quelques exemples issus de recherches récentes sont ici choisis et servent à analyser la genèse et la gestion de cet espace périurbain, et approfondir son approche conceptuelle. En effet, aux périodes pré- et protohistoriques, l'émergence du phénomène urbain est le plus souvent associé aux besoins de maîtrise des surplus des productions accumulées par les communautés agro-pastorales. Cette gestion a entraîné une spécialisation d'individus dans d'autres domaines que l'agriculture, et tout particulièrement dans les fonctions administratives, artisanales, religieuses ou militaires.

Mots clé: Celtique méditerranéenne, âge du Fer, ville, territoire, économie.

Abstract

In southern Gaul the «periurban» area can be defined as an extremely active interface between the town and its territory. It is a polysemous place characterised by extramural activities generated and induced by the town and sometimes even the site of civic functions: religious (shrines as interfaces between humans and gods), funerary (the worlds of the living and the dead), production and consumption (storage and processing of foodstuffs and products) and inter-community contacts (port structures, roads and paths). We have chosen some examples resulting from recent research that serve to analyse the origin and management of this periurban area and to go more deeply into its conceptual approach. Indeed, in the pre- and protohistoric periods the emergence of the urban phenomenon is most often associated with the need to control the production surpluses accumulated by the agro-pastoral communities. This management resulted in individual specialisation in other areas such as agriculture and especially administrative, artisanal, religious and military functions.

Keywords: Celtic Mediterranean, Iron Age, town, territory, economy.

1. Présentation

Aux périodes pré- et protohistoriques, l'émergence du phénomène urbain est le plus souvent associé aux besoins de maîtrise des surplus des productions accumulées par les communautés agro-pastorales. En effet, cette gestion a entraîné une spécialisation d'individus dans d'autres domaines que l'agriculture, et tout particulièrement dans les fonctions administratives, artisanales, religieuses ou militaires (Garcia 2004). C'est cette diversité d'activités qui associée à la densité de l'habitat définie, pour le Protohistoire méditerranéenne, la notion même de « ville » : un espace propice à l'émergence de liens sociaux, à la transformation des biens et à la prise de décision. Au-delà de l'enceinte, l'espace rural est quant à lui caractérisé par un développement régulier des activités agraires ; le terroir fournit une grande partie des ressources nécessaires à l'agglomération et génère des surplus destinés à l'échange.

Cette répartition spatiale de l'activité des communautés préromaines ne peut fonctionner qu'en s'appuyant sur une interface extrêmement active, que l'on peut désigner comme l'espace « périurbain » (fig. 1). Il s'agit d'un lieu polysémique caractérisé par des activités extra-muros variées et induites par la ville, et parfois même, à l'origine des fonctions civiques : la religion (les sanctuaires en tant que lieux d'interface entre humains et dieux), le funéraire (du monde des vivants au monde des morts), la production et la consommation (le stockage et la transformation des denrées et produits), et les contacts intercommunautaires (structures portuaires, voies et chemins)... Pour l'âge du Fer méridional, j'ai choisi quelques exemples issus de recherches récentes pour analyser la genèse et la gestion de cet espace périurbain, et approfondir son approche conceptuelle.

2. Un périurbain avant l'urbain ?

La ville, ceinte par son rempart et regroupant une grande partie de la population exploitant le territoire n'est que l'expression matérielle d'un processus social déclenché par des activités essentiellement économiques. A la charnière de l'âge du Bronze et de l'âge du Fer, les modèles de peuplement ne laissent pas entrevoir une emprise territoriale figée de façon stricte (Garcia 2000). Outre l'espace temporairement exploité à des fins agricoles, l'autorité des populations, communautés de personnes ou groupes culturels, devait d'avantage s'exercer sur un vaste ensemble de voies de communication jalonné de repères précis (points d'eau, lieux de culte, tombes, zones d'extraction de matières premières ...) que sur un espace délimité, englobant habitat, terroirs et confins. On peut donc émettre l'hypothèse que les territoires de ces communautés villageoises étaient discontinus et temporaires, inclus dans un paysage marqué par la présence de ces repères : un territoire plus senti que vécu, dont les expressions matérielles des éléments catalyseurs du phénomène urbain constitueront une partie de la parure périurbaine.

Le cas de nécropoles du Languedoc occidental et central est particulièrement évocateur (sur ces nécropoles, cf. Janin 2002). Leur utilisation débute au Bronze final IIIb ou au début de l'âge du Fer dans un contexte non urbanisé. Il s'agit vraisemblablement de nécropoles fédératives qui accueilleraient les morts d'une même communauté composée de différents groupes dispersés sur le territoire. Lors du processus d'urbanisation qui débutera à la fin du VIe s. avant J.-C. la nécropole deviendra alors un élément majeur de l'espace périurbain, lorsque l'habitat se développera à proximité ; c'est notamment le cas à Mailhac (Aude) et à Agde (Hérault). Sur ce dernier site, la né-

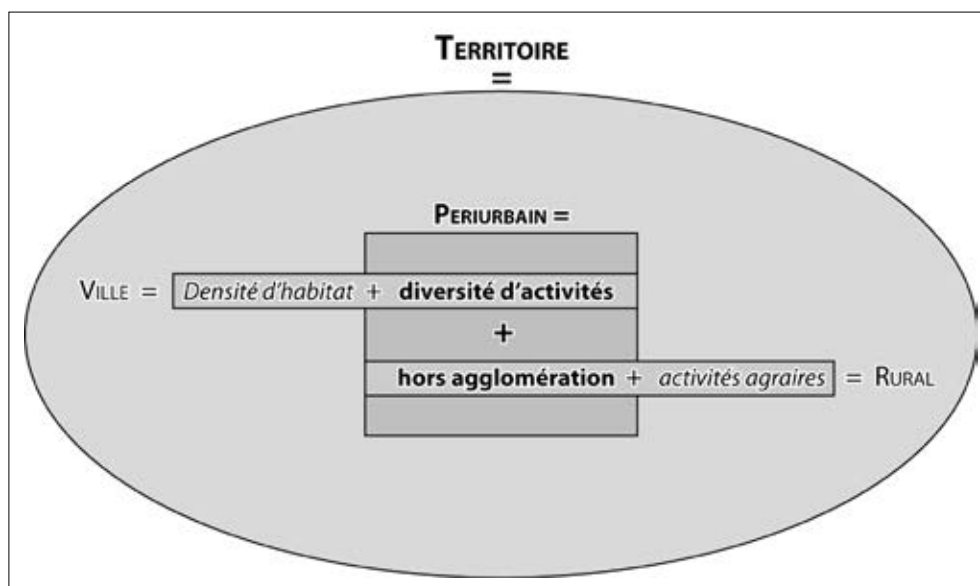

FIGURE 1. Schéma théorique des espaces urbains et périurbains.

cropole du premier âge du Fer (qui correspondrait à une population d'environ 220 à 280 personnes ; Nickels *et al.* 1989, 400) est située à environ 500 m au nord-est de la future ville antique, et occupe la partie sub-sommitale d'une petite colline (entre 12 et 14 m d'altitude). Sa situation « en face de la ville » n'est pas sans évoquer celle que les textes anciens assignaient traditionnellement aux nécropoles (Lucien de Samosate, *Charon*, 22) et qui a été reconnue dans d'autres cités coloniales comme Marseille ou *Emporion*. Ce cimetière pourrait se placer le long d'une piste vers le Nord-Est, actuellement évoquée par le « chemin du Peyrou » qui rejoint ensuite le « chemin de Saint-Michel » et le « chemin des Romains » via Marseillan. Ce type de voie menant jusqu'à une nécropole a pu être prolongé jusqu'à l'habitat et devenir, de fait, un autre marqueur de l'espace périurbain. Max Guy dans une étude parue en 1995 (Guy 1995, 441-443) avait bien mis en évidence un parcellaire en bandes orienté vers 34-37°, dans lequel la nécropole du VIIe siècle aurait été inclus, tout comme, bien entendu, la ville préromaine et la colonie grecque.

A Pézenas (Hérault), l'étude de la nécropole de Saint-Julien menée par A. Nickels (1990) montre qu'elle s'organise en secteurs. Les secteurs IIIa et IIIb s'agencent par rapport à une bande longitudinale, vierge de tombes, dans laquelle ce chercheur n'avait pas hésité à reconnaître un chemin, simple voie de dessert de la nécropole ou ancien chemin que les tombes ont respecté. La nécropole de Saint-Julien est définitivement abandonnée dans les toutes premières années du Ve s., au moment où se développe l'oppidum de Saint-Siméon auquel conduit cette voie de communication. Souvent, les agglomérations préromaines occupent un sanctuaire antérieur selon une proposition que j'ai avancé récemment (Garcia 2003). Ces sanctuaires, fréquentés par les populations locales disséminées antérieurement au processus d'urbanisation, auraient pu avoir un rôle important de cristallisation des groupes humains qui justifieraient l'ampleur des premières occupations. La fondation de la ville s'insérerait dans un réseau, notamment viaire, déjà existant et l'habitat aurait bénéficié d'une protection en réoccupant ces lieux sacrés.

A ce dossier sur les antécédents des structures périurbaines, il faudrait ajouter les points d'eau, en particulier les sources pérennes ou vauclusiennes. Dans un article novateur, S. Augusta-Boularot (2004) fait un bilan de la maîtrise de l'eau et des installations hydrauliques en Gaule du Sud du IVe au IIe s. av. J.-C., dans lequel est clairement établi un lien entre certains aménagements périurbains et les ressources intramuros. A *Glanon* (Bouches-du-Rhône), une étude précise (Augusta-Boularot *et al.* 2003) met en lumière toute la diversité et la monumentalité des moyens en œuvre pour amener de la résurgence du vallon Saint-Clerg (sis à plus de 500 m à l'est de l'agglomération) jusqu'au centre monumental de la cité glanique. Les cas des sources de Nages ou de Nîmes (Gard) ou des

points d'eau de Montlaurès (Aude) devraient être développés ; à des échelles différentes, ils constituent des éléments forts du paysage périurbain. Les fouilles récentes menées par Patrice Arcelin (2009, 44-46) sur le site de la Roque à Graveson (Bouches-du-Rhône) ont livré des vestiges culturels, antérieurs à l'établissement dans le dernier quart du VIe s. siècle avant J.-C. d'un habitat groupé et fortifié d'environ 5 hectares. En effet, plus d'une trentaine de stèles anépigraphes a été retrouvées à proximité d'un secteur marécageux résultant d'une source pérenne « lieu initial de leur implantation, sans doute lié à un culte des eaux. Le souvenir sous l'Empire d'un Belenos gaulois y contribue. [...] La renommée du lieu ne marque pas directement l'oppidum, mais comme à Glanum, un lieu topographique au sens large en bordure d'un carrefour de voies qui longent la chaîne de la Montagnette au sud et à l'est » (Arcelin 2009, 46). Ce carrefour de voies, la source et le lieu de culte sont autant d'éléments du futur espace périurbain (fig. 2).

Le cas des espaces de stockages de céréales pourrait également être évoqué. Sur le site de Carsac à Carcassonne (Aude), par exemple, un ensemble de silos du Bronze final IIIb pourrait témoigner d'une aire d'ensilage de céréales destinées à la consommation de la communauté mais aussi à la conservation des semences d'une année sur l'autre. Au premier âge du Fer cet espace ce trouvera inclus dans un contexte périurbain et deviendra un lieu de stockage adossé à la consommation urbaine et à la gestion des denrées destinées à l'exportation (Guilaine 1986).

3. A partir de 550 avant J.-C. le développement de l'espace périurbain

Aucun site ne connaît un aménagement conséquent (enceinte, quartier d'habitations...) et durable lors du VIIe s. Les premiers habitats sédentaires sont fondés dans le premier quart du VIe s., le phénomène ne se généralisant qu'à partir du milieu de ce siècle et surtout dans son dernier tiers. Le tracé de l'enceinte constitue alors un élément fondateur de l'agglomération extrêmement symbolique, voire sacré. Il délimite l'espace occupé par les habitations, il est le reflet d'une certaine autonomie politique et il est la démonstration que le groupe est capable de fournir un travail collectif important. Actuellement, on ne connaît pas d'agglomération ouverte de la fin du premier âge du Fer. Les constructions les plus anciennes datent du dernier tiers du VIe s. av. J.-C., certaines pouvant être rattachées au milieu du VIe s. (Lopez et Net 1996, 74). Ce rôle protecteur et symbolique de l'enceinte paraît assez fort pour que durant les VIe et Ve s. la ville ne connaisse pas de débordement extra-muros. Mais à partir du milieu de l'âge du Fer, la montée en puissance des fonctions urbaines va entraîner l'édification de constructions à fonctions économiques, voire des quartiers d'habitation au-delà de l'enceinte.

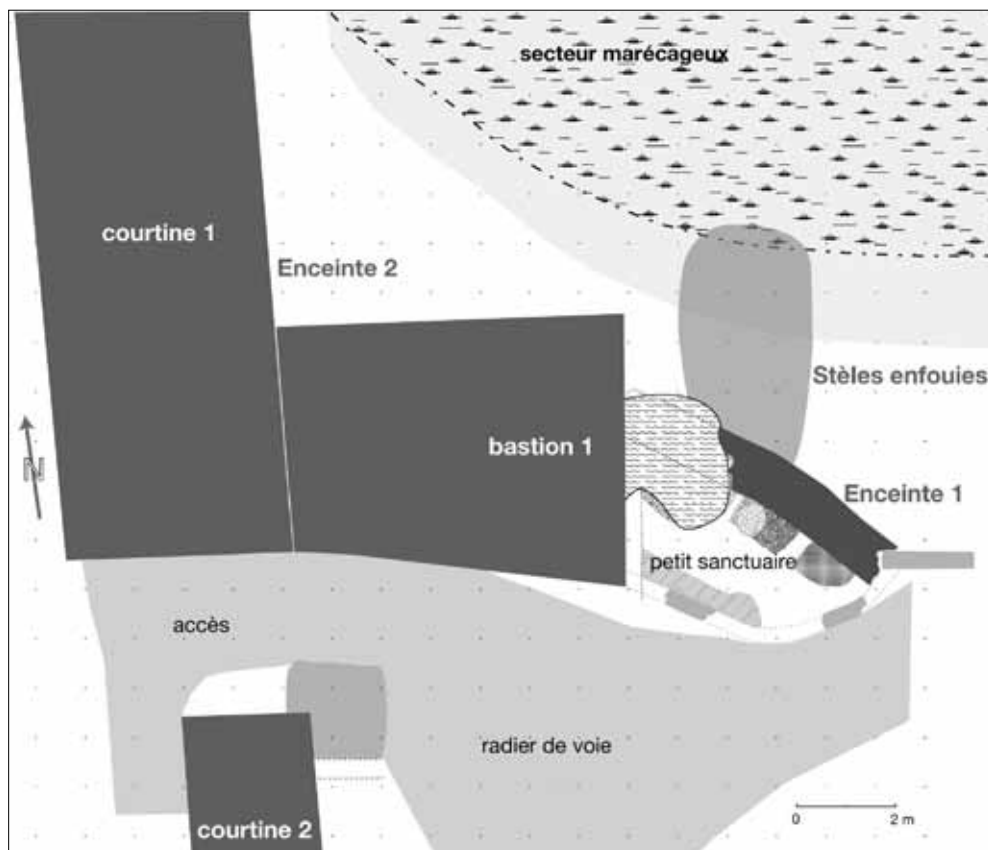

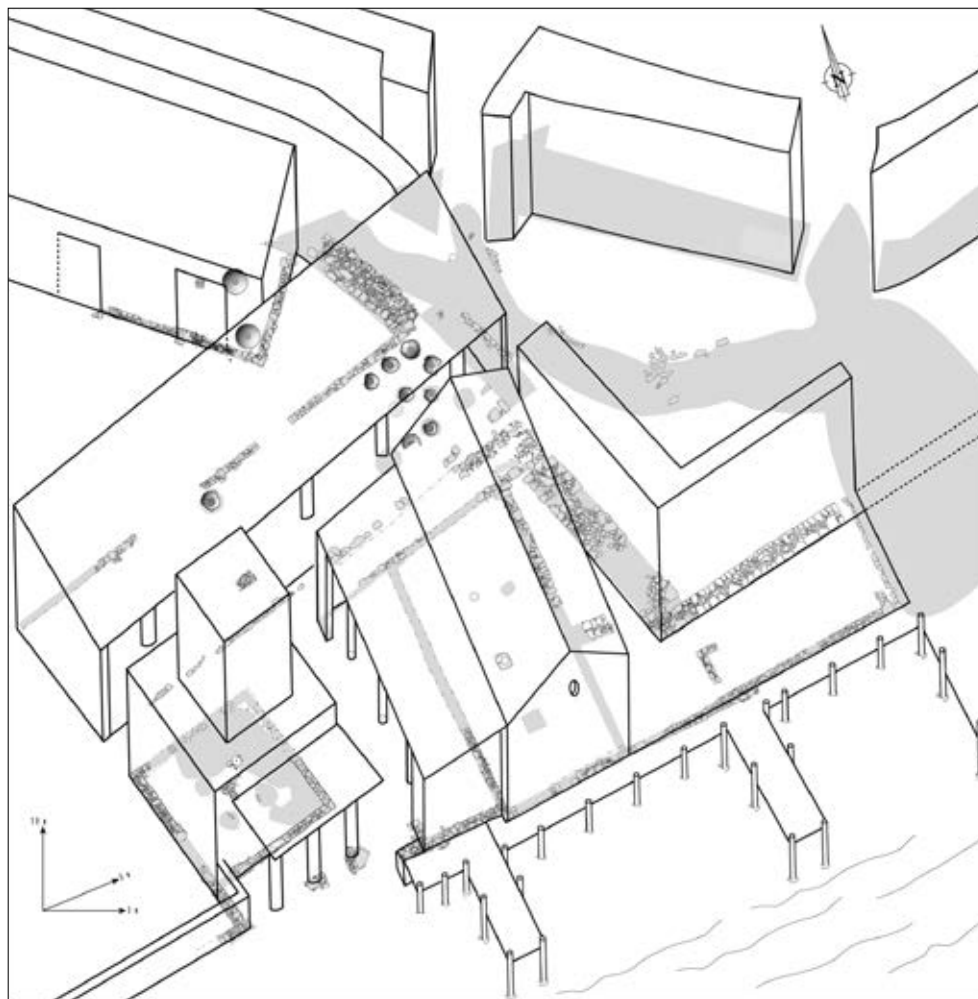
FIGURE 2. Graveson (Bouches-du-Rhône) : plan schématisé du secteur des stèles (d'après Arcelin 2009).

Le cas des aménagements périurbains liés aux activités portuaires fluviales, lagunaires ou/et maritimes reste encore mal connu. Dans la région de l'étang de Berre (Bouches-du-Rhône) par exemple, les sources archéologiques sont muettes pour l'Arquet, l'Île de Martigues ou Tamaris. En revanche, au pied de l'oppidum de Saint-Blaise, en bordure de l'étang de Lavalduc, plusieurs auteurs décrivent des vestiges architecturaux associés à du mobilier préromain (VIe s. avant J.-C. / Ier s. avant J.-C.). La présence de quais en gros blocs non taillés ou en grand appareil de type hellénistique ne semble pas faire de doute. Ils pourraient être associés à des entrepôts (Gateau 1996, 172-173) et constitueraient là un cas original. En effet, pour l'ensemble du littoral languedocien et provençal, à l'exception de Marseille, on note l'absence de vestiges portuaires antérieurs à 200 avant J.-C. On peut proposer que les caractéristiques topographiques des sites portuaires du littoral gaulois aient permis, moyennant des aménagements réduits (appontements...) et des pratiques simples (hallage des embarcations sur les plages...), un développement raisonné des activités portuaires. Les produits étaient embarqués ou débarqués directement : le port était plus un espace de manutention qu'un espace de stockage et de gestion. Dans l'état actuel de la recherche, le cas de Lattes (Hérault) reste donc l'un des mieux documentés (Garcia 2008). La structuration interne de la ville préromaine permettait le type d'organisation que nous venons d'évoquer : à Lattes, la voie 100, la grande rue charretière, orientée Nord-Sud,

aboutissait à la porte ouvrant sur le port ; les quelques greniers mis au jour donnaient préférentiellement sur cette artère (Garcia 1992a). La diffusion, vers l'arrière-pays, des produits déchargés devait se faire par voie terrestre, ce que les volumes estimés (Py 1999, fig. 4) rend parfaitement plausible. Ce comptoir lagunaire apparaît plus comme un centre de consommation dont la localisation profite largement du commerce avec les Etrusques et les Grecs que comme un centre de grande redistribution. Bien entendu, tout ceci doit être compris en termes de volume : l'intérêt des indigènes pour le vin devait être considérable et le statut de la ville ne devait pas pâtir (bien au contraire !) du volume, même réduit, des produits diffusés.

Sur ce site, ce n'est qu'à partir de la fin du IIIe s. avant J.-C. que les importations de Marseille cèdent progressivement le pas à celles en provenance d'Italie. Les bateaux des IIe et Ier avant J.-C. (Tchernia 1986) sont en moyenne de plus fort tonnage que les *akatia* des périodes archaïques et hellénistiques. À Lattes, les premiers aménagements portuaires qui ont été dégagés (Phase 1 : 175-125 avant J.-C.) peuvent être interprétés comme des constructions répondant, en particulier, à l'évolution du tonnage des navires (fig. 3). Les terre-pleins situés devant la porte méridionale de la ville gagnent sur l'espace sub-lagunaire : ils permettent de se rapprocher les zones plus profondes et facilitent ainsi les embarquements et les déchargements. Les constructions (hangars ?) reconnues pour la Phase 2 (125-25 avant J.-C.) traduisent elles aussi une évolu-

FIGURE 3. Lattes (Hérault).
Plan et évocation
volumétrique des structures
portuaires de la phase 3.

tion des pratiques portuaires. Elles peuvent avoir servi à protéger du matériel, voire des embarcations ou alors à stocker provisoirement des marchandises. Le port s'affirme alors comme un véritable espace périurbain de gestion et de transit. Les marchandises ne gagnent plus directement la ville, peut-être même ne font-elles que transiter vers d'autres débarcadères. La diffusion des amphores italiques, de type Dressel 1, en Languedoc, revêt un caractère beaucoup plus intense que ne l'avait été celle des amphores étrusques ou grecques. Le trafic commercial des sites portuaires, dont Lattes, connaît probablement un développement important. La ville consomme plus, mais elle redistribue plus encore grâce à cet espace périurbain; elle acquiert sans doute un statut de port régional.

Dans le domaine des productions agricoles, le cas des aires d'ensilages, particulièrement connues en Languedoc occidental et en Roussillon (Garcia 1987 et 1997) présente une forme d'aménagement périurbain très significatif. Le site le mieux documenté est sans doute celui d'Ensérune à Nissan (Hérault). Trois, voire quatre, batteries de silos extra muros sont documentées. La plus ancienne est probablement celle de la zone IV située au sud-ouest de l'oppidum. Il semble que cette aire se soit formée progressivement, et ce

dès la phase I (avant 450 avant J.-C.). La deuxième batterie est celle de la zone XII, elle fut longtemps nommée le « château d'eau » et le début de son installation date de la phase IIA (450-375 avant J.-C.). Au IIe s. avant J.-C., ce secteur verra la construction d'un bâtiment en grand appareil à joints vifs à décrochements (Garcia 1992b, 39-40 et fig. 15-16). Le mur ouest de cet édifice à portique (à deux ailes ?) peut être restitué sur une longueur initiale de 12,4 m. Il est en élévation sur quatre assises, soit environ 2 m de haut. Le mur nord est observé sur un peu plus de 3 m de long et a gardé quatre assises en élévation. Trois piliers en grand appareil placés dans les silos en aval de la plateforme entaillée dans le substratum et à 22 du mur nord pouvaient appartenir à cet édifice et peut-être fonder un stylobate. Sa fonction n'est pas connue, mais qui il pourrait bien être un grenier, comme il en est connu à cette période dans le monde méditerranéen classique.

Située en bordure d'une zone de circulation, la « terrasse est » (zone XVII) est, avec ses 73 exemplaires, la plus grande concentration de silos de cet oppidum. Sa mise en place date de la phase IIb (375-225 avant J.-C.), mais c'est aussi celle dont la date de fin utilisation (début Ier s. après J.-C.) est la plus récente. Enfin,

la zone xv –la plus mal documentée– regroupe un ensemble de silos dont la date de creusement est mal assurée (phase IIA). Ainsi on voit se mettre en place, progressivement, des espaces périurbains de stockage à vocation commerciale, du pied du rempart (zone IV) vers des endroits plus excentrés (zone XVII), en bordure d'espaces de circulation. Plus au nord, en bordure de l'étang de Montady et en d'autres endroits des zones basses de l'oppidum d'autres fosses ont été reconnues, elles pourraient marquer l'emplacement d'aire d'ensilage à vocation commerciale, où plus probablement, à usage de réserve de semences.

Il conviendrait d'aborder d'autres activités économiques, en particulier artisanales, comme les productions potières ou métallurgiques dont quelques

exemples témoignent de pratiques extra-muros, mais elles restent peu nombreuses et mal documentées. Enfin, on signalera, pour mémoire, les ateliers de taille de pierre, situés non loin de l'agglomération. Ils sont connus, par exemple, à Saint-Rémy-de-Provence (Bouches-du-Rhône) à *Glanon* (Gazenbeek 2000) ou aux Baux-de-Provence (Bouches-du-Rhône), au Col de la Vayède (Arcelin 1981) mais aussi en bordure du littoral, de Sausset à Fos-sur-Mer. Pour ce dernier exemple, il s'agit d'un cas original puisque nous trouvons là dans l'espace périurbain de sites comme Saint-Blaise ou Martigues, mais les carrières furent probablement exploitées par et au bénéfice des Grecs de Marseille.

Le cas des faubourgs, au sens strict du terme, c'est-à-dire les quartiers d'habitations qui se sont développés hors de l'enceinte, sont tardifs et relativement rares. Dans quelques cas on note la construction de maisons au plan plus développé et on pourrait imaginer que des populations répuignent à construire « moderne » à proximité des habitations intra muros traditionnelles. Parfois, on peut également penser qu'il s'agisse du résultat d'un essor démographique (ce que les travaux récents ne confirment pas pour ces périodes ; Garcia et Isoardi 2010), enfin, on peut proposer que certains centres urbains déjà actifs aient attiré des populations d'autres bourgades. C'est peut-être le cas à Arles dans les Bouches-du-Rhône, lors de l'abandon de certains sites des Alpilles (Arcelin 1999). Les difficultés de lectures et d'interprétation de ce type de faubourg apparaissent bien avec le dossier des sites de Martigues (Bouches-du-Rhône) explorés par Jean Chausserie-Laprée et son équipe (Chausserie-Laprée 2005, 92 et 96). A Saint-Pierre-les-Martigues, la ville déborde vers le sud, au-delà du rempart, près de la porte principale (fig. 4). C'est donc en bordure d'un axe de communication vers l'entrée de l'oppidum que sont implantés de nouveaux quartiers, dès le IVe s. avant J.-C. *Intra muros*, traditionnellement, les schémas d'implantation des îlots sont relativement élémentaires : îlots simples dont la largeur des pièces équivaux à leur largeur maximale, ou îlots doubles formés de deux alignements de pièces séparées par un mur axial. Hors les murs, les quartiers nouveaux sont beaucoup moins lanierés et sont constitués de maisons à pièces multiples. En revanche, les maisons repérées à l'extérieur du tronçon oriental de l'enceinte du premier village de Martigues, présentent une organisation spatiale en tous points semblables à celle explorées *intra-muros*. Au moins deux quartiers s'étendent de part et d'autre d'une ruelle, entre le parement externe de l'enceinte et le rivage. Au IIIe s. avant J.-C., le cas de Roquepertuse à Velaux (Bouches-du-Rhône) apparaît comme original (Boissinot et Gantès 2000). En effet, des habitations sont aménagées sur les pentes sud-orientales du sites, de part et d'autre d'une voie qui donne accès à la terrasse 1, zone enclose incluant le sanctuaire et de probables habitations sur le plateau sommital. Mais il n'est pas certain, qu'en bas de pente une nouvelle

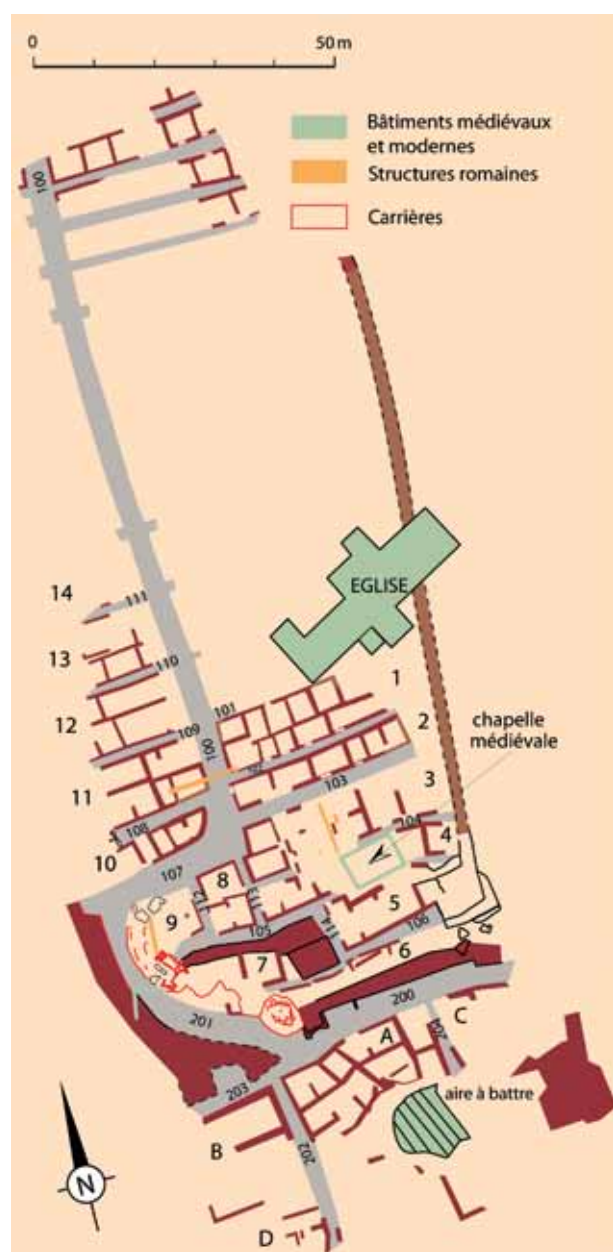

FIGURE 4. Plan général de l'habitat protohistorique de Saint-Pierre-les-Martigues (Bouches-du-Rhône) d'après Chausserie-Laprée 2005.

enceinte ou un fossé viennent limiter ces quartiers périphériques (fig. 5).

En Languedoc oriental, la création de faubourgs est attestée la fin du VIe s. avant J.-C. C'est bien entendu le cas à Nîmes (cf. dans ce volume l'étude de V. Bel, P. Séjalon *et al.*) mais aussi ailleurs dans le Gard, à Roquecourbe, le Marduel et Roche-de-Comps (Py 1990, 613). Dans ces cas les quartiers ne s'installent pas en lisière extérieure de l'enceinte mais constituent de véritables lotissements en bas de plaine, souvent en bordure de voies d'eau. Ces lotissements ne forment pas, stricto sensu, des aménagements périurbains, mais des quartiers sub- (« sous » ou « au pied ») -urbains (Agusta-Boularot 1998). Les recherches récentes menées à Beaucaire (Gard) par R. Roure (2002) confirment une importante occupation extra-muros dès le milieu du VIe s. avant J.-C., sur les pentes orientales de l'oppidum. Mais ces exemples anciens de faubourgs pourraient cacher une autre réalité, celle de conurbations : les fouilles récentes réalisées.

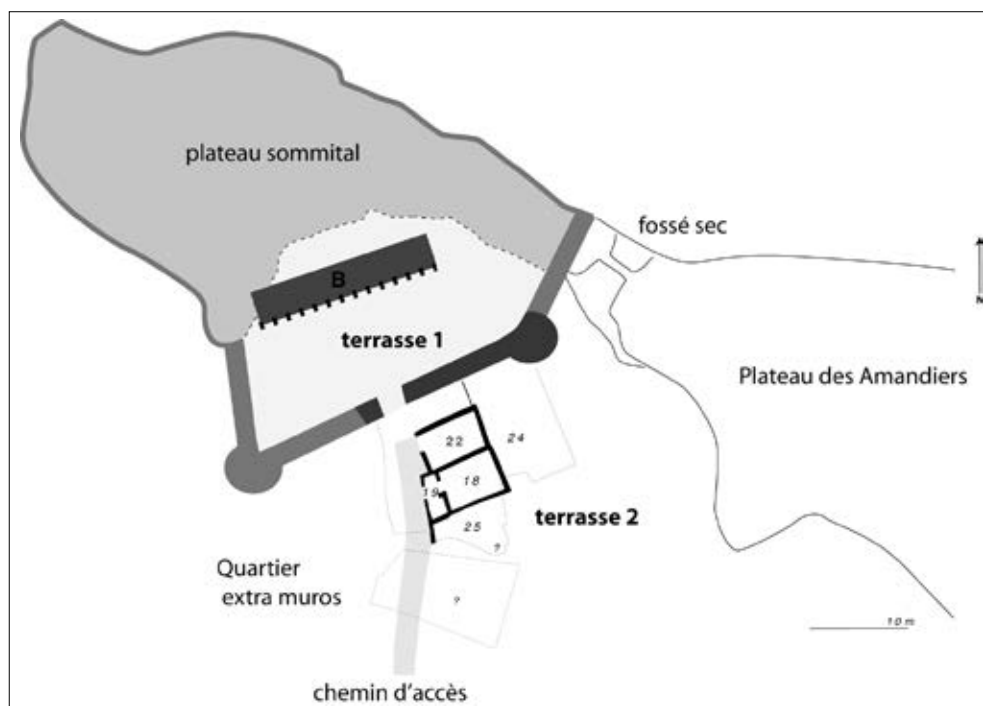
4. Conclusion

L'analyse des activités et des fonctions de l'espace périurbain est indispensable à la pleine compréhension du phénomène urbain préromain. En effet, comme je l'ai souligné, bon nombre des fonctions civiques (religieuses, politiques, économiques...) se développent de façon privilégiée en périphérie de la ville, et nous avons même vu que certaines pouvaient précéder le développement urbain. On notera, de même, que lorsque certaines agglomérations perdent progressivement ou brutalement leur rôle en tant que centre de peuplement certaines fonctions leur survivent.

C'est notamment le cas à Lattes (Hérault) où l'activité commerciale semble résister à l'abandon de la cité préromaine et impériale. En effet, l'habitat est déserté aux environs de 200 après J.-C. (Py et Garcia 1993, 21) mais l'analyse du mobilier contenu dans les *dolia* du bâtiment 28/9 de la zone portuaire montre que certains édifices de stockage étaient encore en fonction à la fin du IIIe s. (Phase 5 : 225 après J.-C./300 après J.-C.) : de *vicus* portuaire, *Lattara* est peut-être alors devenue un simple débarcadère, utilisé à des fins locales par les occupants des *villae* environnantes.

Cependant, à la différence de l'Empordan (cf. par exemple Plana, dans ce volume) l'espace périurbain des sites de Celtique méditerranéenne reste encore méconnu, notamment par manque d'une démarche d'archéologie extensive du proche environnement des agglomérations. Le territoire des sites pourrait révéler des gestions très diverses comme en témoigne un bilan récent dressé pour Mailhac (Aude) (Gaillardat *et al.* 2006/2007). Défenses avancées, fossés, parcellaire, faubourgs, bois sacrés, habitations dispersées... sont autant d'éléments qui plaident en faveur d'une étude systémique de l'espace périurbain. Mais l'on doit avouer que l'on fonctionne encore trop souvent par analogie avec l'organisation spatiale du monde classique (grec, étrusque ou romain), alors que l'archéologie préromaine commence à mettre en lumière une forme originale de conurbation réunissant plusieurs espaces spécialisés ou plusieurs agglomérations liées au sein d'un même territoire (Garcia 2013). Pour la fin de l'âge du Fer, le cas de Corent en Auvergne (Poux 2011) commence à être bien connu. Pour le Midi, et ce dès le premier âge du Fer, grâce à l'apport des fouilles préventives, les cas de Nîmes ou de Lattes devront utilement être réexaminés dans ce sens.

FIGURE 5. Plan du noyau central de l'agglomération de Roquepertuse, Velaux, (Bouches-du-Rhône) d'après Boissinot 2009.

Bibliographie

- AGUSTA-BOULAROT, S. 1998 : « Banlieue et faubourgs de Rome : approche linguistique et définition spatiale », dans : Bedon, R. (éd.), *Suburbia. Les faubourgs en Gaule romaine et dans les régions voisines, Caesarodunum xxxii*, Limoges, 35-62.
- 2004 : « Maîtrise de l'eau et installations hydrauliques en Gaule du Sud IVe-IIe s. av. J.-C. », dans : Agusta-Boularot, S. ; Lafon, X. (éd.), *Des Ibères aux Vénètes. Phénomènes proto-urbains et urbains de l'Espagne à l'Italie du Nord (IVe-IIe s. av. J.-C.)*, actes du Colloque International (École Française de Rome, 10-12 juin 1999), Collection de l'EFR 328, Rome, 177-225.
- AGUSTA-BOULAROT, S. ; GAZENBEEK, M. ; PAILLET, J.-L. 2003 : « Glanum (Saint-Rémy-de-Provence, Bouches-du-Rhône) : les installations hydrauliques du vallon Saint-Clerg de la fin de l'âge du Fer à nos jours », *Revue Archéologique de Narbonnaise* 36, Montpellier, 93-132.
- ARCELIN, P. 1981 : « Recherches archéologiques au col de La Vayède, Les Baux-de-Provence (B.-du-Rh.) », *Documents d'Archéologie Méridionale* 4, Aix-en-Provence - Montpellier, 83-136.
- 1999 : « Entre Salyens, Cavares et Volques: peuplement protohistorique et dynamique culturelle dans la région Alpilles-Montagnette », dans : Gateau, F. ; Gazenbeek, M. (dir.), *Les Alpilles et la Montagnette*, Carte Archéologique de la Gaule 13/2, Paris, 61-78.
- 2009 : « Les stèles du sanctuaire des eaux de Gravelson (B.-du-Rhône) dans leur contexte du Premier Âge du Fer », dans : *Stèles et statues des Celtes du midi de la France (VIIIe-IVe s. av. J.-C.)*, Rodez, 44-46.
- BEDON, R. (éd.) 1998 : *Suburbia. Les faubourgs en Gaule romaine et dans les régions voisines, Caesarodunum xxxii*, Limoges.
- BOISSINOT, Ph. 2009 : « Un lieu pour la statuaire de Roquepertuse. Approches historiographiques et archéologiques », dans : *Stèles et statues des Celtes du midi de la France (VIIIe-IVe s. av. J.-C.)*, Rodez, 47-49.
- BOISSINOT, Ph. ; GANTÈS, L.-F. 2000 : « La chronologie de Roquepertuse. Propositions préliminaires à l'issue des campagnes 1994-1997 », *Documents d'Archéologie Méridionale* 23, Aix-en-Provence - Montpellier, 84-89.
- CHAUSSEURIE-LAPRÉE, J. 2005 : *Martigues, Terre gauloise. Entre Celtique et Méditerranée*, Paris.
- GARCIA, D. 1987 : « Observations sur la production et le commerce des céréales en Languedoc méditerranéen durant l'âge du Fer : les formes de stockage des grains », *Revue Archéologique de Narbonnaise* 20, Montpellier, 43-98.
- 1992a : « Du grain et du vin, à propos des structures de stockage de l'agglomération portuaire de Lattes », *Lattara* 5, Lattes, 165-182.
- 1992b : « Eléments d'architecture publique à Ensérune (Nissan-lez-Ensérune, Hérault) », *Documents d'Archéologie Méridionale* 13, Aix-en-Provence - Montpellier, 31-43.
- 1995 : « Le territoire d'Agde grecque et l'occupation du sol en Languedoc central durant l'âge du Fer », dans : *Sur les pas des Grecs en Occident. Hommages à André Nickels*, Etudes Massaliètes 4, Aix-en-Provence 137-168.
- 1997 : « Les structures de conservation des céréales en méditerranée nord-occidentale au premier millénaire avant J.-C. : innovations techniques et rôle économique », dans : *Techniques et économie antiques et médiévales: le Temps de l'innovation*, actes du Colloque d'Aix-en-Provence (21-23 mai 1996), Paris, 88-95.
- 2000 : « Sistemas agrarios, cultivo de los cereales y urbanización en Galia meridional (s. VIII-IV a. C.) », dans : *Els productes alimentaris d'origen vegetal a l'edat del Ferro de l'Europa occidental : de la producció al consum*, actes du XXIIe Colloque International pour l'Étude de l'Âge du Fer (Girona, 2-3 mai 1998), Série Monográfica del Museu d'Arqueologia de Girona, Gérone, 189-196.
- 2003 : « Espaces sacrés et genèse urbaine chez les Gaulois du Midi », dans : *Peuples et territoires en Gaule méditerranéenne / Hommage à Guy Barruol*, Supplément 35 *Revue Archéologique de Narbonnaise*, Montpellier, 223-234.
- 2004 : *La Celtique méditerranéenne*, Paris.
- 2008 : « Le port de Lattara (Lattes, Hérault). Premiers acquis sur les phases préromaines et romaines », *Gallia* 65, Paris 131-150.
- 2013 : *L'habitat en Europe celtique et en Méditerranée préclassique*. Paris.
- GARCIA, D. ; ISOARDI, D. 2010 : « Variations démographiques et capacités de production des céréales en Celtique méditerranéenne : le rôle de Marseille grecque », dans : Tréziny, H. (éd.), *Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noire*, Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 3, Aix-en-Provence, 403-424.
- GATEAU, F. 1998 : *L'étang de Berre*, Carte Archéologique de la Gaule 13/1, Paris.
- GAZENBEEK, M. 2000 : « Prospections systématiques autour de Glanum (Bouches-du-rhône) : l'extension de l'agglomération », dans : Bedon, R. (éd.), *Suburbia. Les faubourgs en Gaule romaine et dans les régions voisines, Caesarodunum xxxii*, Limoges, 83-105.
- GUILAINE, J. et al. 1986 : *Carsac, une agglomération protohistorique en Languedoc*, Centre d'anthropologie rurale, Toulouse.
- GUY, M. 1995 : « Cadastres en bandes de Métaponte à Agde. Questions et méthodes », dans : *Sur les pas des Grecs en Occident*, Études Massaliètes 4, Aix-en-Provence, 427-444.
- HERMARY, A. ; HESNARD, A. ; TRÉZINY, H. 1999 : *Marseille grecque. La cité phocéenne (600-49 av. J.-C.)*, Paris.

- JANIN, Th. 2002 : « Nécropoles et espace ethnique en Languedoc occidental au premier âge du Fer : essai sur l'organisation territoriale et politique de la société élisique », dans : *Territoires celtiques. Espaces ethniques et territoires des agglomérations protohistoriques d'Europe occidentale*, Paris, 108-118.
- LOPEZ, J. ; NET, A. 1998 : « L'enceinte de la ville antique de Lattes », dans : Py, M. (dir.), *Urbanisme et architecture dans la ville antique de Lattes, Lattara* 9, Lattes, 25-82.
- NICKELS, A. 1990 : « Essai sur le développement topographique de la nécropole protohistorique de Pézenas (Hérault) », *Gallia* 47, Paris, 1-27.
- NICKELS, A., en collaboration avec MARCHAND, G. ; SCHWALLER, M. 1989 : *Agde. La nécropole du premier âge du Fer*, Supplément 19 *Revue Archéologique de Narbonnaise*, Montpellier.
- POUX, M. 2011 : *Corent, voyage au cœur d'une ville gauloise*, Paris.
- PY, M. 1990 : *Culture, économie et sociétés protohistoriques dans la région nîmoise*, Collection École Française de Rome 131, 2 vol., Paris-Rome.
- 1993 : *Les Gaulois du Midi*, Paris.
- (dir.) 1999 : *Recherches sur le quatrième siècle avant notre ère à Lattes, Lattara* 12, Lattes.
- PY, M. ; GARCIA, D. 1993 : « Bilan des recherches archéologiques sur la ville portuaire de Lattara (Lattes, Hérault) », *Gallia* 50, Paris, 1-93.
- ROURE, R. 2002 : « Nouvelles données sur l'occupation protohistorique de Beaucaire (Gard) », *Documents d'Archéologie Méridionale* 25, Aix-en-Provence - Montpellier, 215-223.
- TCHERNIA, A. 1986 : *Le vin de l'Italie romaine, essai d'histoire économique d'après les amphores*, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 261, Rome.

Trois jours « hors les murs ». Interrogeons nous sur ce colloque qui a réuni une bonne vingtaine de communicants venus d'Espagne et de France. Qui, il y a 25 ans, aurait osé envisager un colloque sur le paysage périurbain dans l'ensemble des mondes antiques, grec, romain, ibère, celte sans susciter scepticisme ? Que pouvait-il y avoir à trouver et à chercher de commun en dehors de tombes et de quelques sanctuaires ? Aujourd'hui, à l'issue de cette rencontre, nous savons que toute une vie s'est développée en dehors de la ville – et cela selon des modalités variées et sans envisager ici la vie des campagnes –, au-delà de l'enceinte – quand elle existait –. Tous les débats ont montré la complexité des questions neuves, qu'il s'agisse du préfixe le plus opportun à utiliser (péri-, para-, sub-, extra-) ou de mots bricolés comme « rurbain » (Oriol Nel-lo), ou de l'adjectif paradoxal « péri-rural ». Au-delà de ces nuances, il y a les difficultés à se situer dans l'espace. Celui-ci peut effectivement être flou, comme l'a montré Henri Tréziny à propos de Marseille : « para » désigne un espace à cheval à l'intérieur et à l'extérieur des murs ; un autre cas de figure est celui de Nîmes, où les interactions ville-campagne sont complexes, quand la ville compte des espaces non urbanisés dans ses limites (H. Pomarède *et al.*).

On est devant une difficulté de vocabulaire et, comme le soulignent tous les intervenants, une documentation très hétérogène, dispersée de site en site et sur chaque site même, car on a rarement fouillé les alentours immédiats d'une ville, alors que les travaux récents envisagent plutôt un environnement large. Difficulté encore, car on ne dispose presque jamais, voire jamais, d'une documentation d'une même ampleur pour chacune des étapes de la vie d'un site. Mais, en fait, cette réunion n'aurait pas pu se tenir plus tôt, car les acquis tiennent pour beaucoup à la place – récente – de l'archéologie préventive, qui a permis de vastes décapages. Il faut aussi savoir gré aux intervenants d'avoir, le plus souvent, évité de confondre l'environnement naturel, le territoire rural et les aménagements proches de la ville.

L'analyse des textes précède ici les dossiers archéologiques – comme il se doit –. Ces textes rapportent la perception que les auteurs anciens ont du *proasteion* et du *suburbium*, étant entendu que, lors de cette rencontre, le cas spécifique de Rome n'a pas été abordé et que la réflexion doit aborder ce qui concerne le lieu d'habitat et de vie ainsi que la participation à la vie publique. Les textes latins, juridiques, épigraphiques offrent un état des situations et rendent compte des fonctions assurées aux marges des villes : fonctions défensives, fonctions résidentielles (variées dans leur

forme), fonctions économiques (là aussi variées, de l'artisanat à l'agriculture), fonctions « socioculturelles », fonctions religieuses et funéraires (G. Fabre et I. Rodà).

Toutefois, rien dans ces textes ne concerne le processus de création, de naissance, de développement de cet ensemble complexe constitué par la ville et son espace alentour, étant donné que la dynamique de l'espace rural n'est pas non plus saisie par ces documents. L'archéologie est alors notre seule source, celle-là même qui nous permet de saisir les fonctions qui se développent à la périphérie des villes.

Bien de ces apports portent sur les processus de création, et de riches réflexions ont été suscitées par la confrontation de divers mondes : celtiques (celui proche de la Méditerranée et celui des espaces continentaux) ; grec et colonial grec : rappelons que, dans le monde colonial grec et romain, il existe un phénomène d'agglutinement quand un espace urbain défini fixe des limites, au moins au départ. Retenons les réflexions relatives aux agglomérations qui se sont construites dans un territoire discontinu au départ, et comprenant des sanctuaires, des tombes, des points d'eau, des croisements de voies, des espaces de stockage et des cultures bien sûr : tout cela s'est cristallisé avant d'être clos, au moins en Gaule méridionale, comme l'a montré Dominique Garcia, ou à Nîmes (H. Pomarède *et al.*). Organisé en « terre non gauloise », ce colloque a aussi permis une confrontation avec la situation de la Celtique continentale, ce qui malheureusement se produit trop rarement en France. Dans cette vaste région qui va, au moins, du centre de la Gaule aux rives du Danube, à côté de concentrations situées à des points stratégiques pour les échanges, des agglomérations existent hors remparts, autour de « résidences princières » du premier âge du Fer. Dans ces cas, de La Heunebourg à Bourges, on suivra Patrick Pion quand il montre l'inadaptation de l'expression « périurbain ».

D'autres réflexions portent sur les évolutions de la ville, à la fois dans l'espace et dans le temps. Ainsi voit-on différentes modalités d'extensions : selon des axes qui reprennent les orientations d'un parcellaire rural (ainsi, à Marseille : H. Tréziny) ; selon la facilité de déploiement (ainsi, à Ampurias, prolongée au sud par la construction de sanctuaires ensuite intégrés à l'établissement colonial : P. Castanyer *et al.*) ; selon un phénomène de bourgeonnement, qui consiste en la multiplication et l'emboîtement d'enceintes, sans que ces extensions signifient une occupation de l'ensemble clos : ceci vaut tant pour un *oppidum* celtique que pour certaines colonies grecques (P. Pion). Ainsi

peut-on suivre la réorganisation de l'*oppidum* de Burriac (D. Zamora), mais il s'agit plutôt de son territoire.

Un autre apport concerne les fonctions de telle ou telle agglomération, fût-elle fortifiée ; l'habitat n'y est pas forcément permanent et il ne réunit pas toutes les fonctions, politique, économique, religieuse ..., que l'on associe à la ville. Au contraire – et ceci a été une donnée perceptible tout au long de ce colloque –, la variété des fonctions identifiées dans les espaces périurbains peut être très grande. Dans le cas d'Ullastret, dans un rayon large de 300-500 m autour du noyau central de Puig de Sant Andreu, se mêlent habitat, artisanat, silos, ...

Les difficultés des enquêtes n'ont pas été occultées. Elles tiennent pour l'essentiel au fait que peu de fouilles ont été entreprises au-delà des murs d'enceinte. Nous-mêmes n'aurions pas mis au jour le système défensif complexe de La Picola (Santa Pola, Alicante) si notre regard s'était arrêté au mur d'enceinte. Cela tient souvent aux possibilités locales de travailler en ce sens. Les conditions favorables étaient réunies à Santa Pola, comme elles le sont au Puig de Sant Andreu. Souvent, le travail n'a pu dépasser un quartier d'habitation (ainsi à Rhode – Rosas) (A.M. Puig), ou l'espace habité d'un village, comme dans bien des cas dans la région contestane (Alicante) (F. Sala). Bien souvent, le regard a dépassé l'*oppidum* ou village immédiat pour se porter sur l'environnement et les espaces ruraux. L'archéologie préventive, avec ses décapages et ses sauvetages, montre alors tous ses apports, comme on peut le voir à Marseille (H. Tréziny) ou à Nîmes (H. Pomarèdes *et al.*).

Les apports sur les fonctions ne sont pas minces ; leur variété et leur reflet pourront être le point de départ de nouvelles enquêtes dans bien des sites. La première fonction, souvent évoquée – sans doute parce qu'elle est la plus familière, tant les études sur le territoire sont nombreuses –, est la fonction agricole. On le voit bien, par exemple dans l'étude de Kellin (Caudete de las Fuentes, Valence) (C. Mata *et al.*). Il faut relever son importance pour Nîmes (H. Pomarèdes *et al.*) et pour Marseille, avec cette nouveauté soulignée par Henri Tréziny, à savoir l'existence d'activités agricoles non seulement dans la *chora*, mais aussi aux portes de la ville. Les activités artisanales sont bien sûr nombreuses, car elles sont les plus visibles, comme dans le cas des espaces funéraires. Là, rien n'est simple car il faut finement cartographier ces espaces, inorganisés ou organisés, parfois le long des axes de circulation. La même remarque vaut pour le sacré. Comme on le voit, les exemples réunis dans ce volume suscitent et susciteront des études systémiques de l'espace périurbain. A côté de cela, les activités portuaires, souvent périurbaines, ne présentent pas de difficultés de lecture.

La question lancinante de la continuité dans l'espace et dans le temps est souvent posée notamment par Ghislain Bagan, à propos des agglomérations protohistoriques du Languedoc et du Roussillon. L'étude de Nîmes (H. Pomarèdes *et al.*) est la plus riche, car on peut suivre, au fil de huit siècles, l'évolution de l'ensemble urbain et périurbain, ainsi que des modes d'occupation de la plaine : d'abord, agricoles, puis plutôt funéraires, puis plus variées au Haut-Empire.

Face à ce dossier complexe, les écueils ne manquaient pas. L'étude du territoire pourrait être perçue comme un obstacle, mais elle est indispensable quand elle est envisagée dans la diachronie et qu'elle permet de saisir les transformations de l'environnement et son intégration dans un espace politique. Plusieurs exemples nous ont été offerts. Ainsi, à Ampurias, il s'agit d'aborder la question de l'habitat indigène – antérieur à l'établissement grec continental ou contemporain de l'installation des Grecs – que nos sources littéraires mentionnent et dont la recherche désespère les archéologues de terrain (P. Castanyer *et al.*). On peut aussi mentionner Ullastret et son établissement bipolaire, Illa d'en Reixac et Puig de Sant Andreu. D'autres cas sont ceux de la région du Haut Guadalquivir (A. Ruiz *et al.*) ou de la région bastetane (A. Adroher et A. Caballero), où le rôle des sanctuaires est essentiel, qu'ils soient spectaculaires, comme celui de El Pajarillo (Huelma, Jaen), ou plus modestes, à l'air libre, comme dans la région bastetane.

Finalement, deux grandes orientations, présentées par Henri Tréziny pour le monde colonial grec, mais que l'on peut étendre à d'autres régions, se dessinent pour identifier la place du périurbain, une fois la ville créée. Cet espace accueille ce qui est exclu de la ville même, la plupart des nécropoles, certains cultes, certaines activités artisanales et la plupart des activités portuaires. L'espace périurbain est aussi celui qui permet l'extension de nouveaux quartiers. Le cas de Syracuse est exceptionnel, quand cette cité doit accueillir des populations déportées au début du Ve siècle, mais il convient de mentionner les bourgeolements des grands *oppida* celtiques, où nous n'avons toutefois pas la certitude que tout le nouvel espace intégré à l'*oppidum* ait été occupé.

Pour finir, remercions nos collègues ampurdans. Les enquêtes qui sont menées dans cette région, et notamment à Ullastret, nous ont permis d'affronter un sujet neuf, et cette rencontre offre de nouvelles expériences de recherche que chacun pourra tester dans la région qu'il étudie. Les approches ont été multiples ; les faire converger est un défi pour chacun, et chacun tirera des leçons de l'autre.

Sovint l'arqueologia ha adoptat idees, conceptes i metodologies provinents d'altres disciplines i gairebé sempre l'efecte ha estat enriquidor, malgrat que en ocasions els nous vents arribaven quan, en realitat, havien deixat de bufar o ja ho feien clarament a la baixa en el lloc d'origen. Des de finals dels anys seixanta, i en el marc de la sacsejada que va significar entre nosaltres l'arqueologia processual durant les dècades següents dels vuitanta i noranta, les aproximacions metodològiques generades a partir de la geografia locacional dels cinquanta van il·luminar els estudis arqueològics sobre el territori, desplaçant-hi la tradicional fixació disciplinària en els objectes i en els assentaments. No és menys cert, però, que el territori clarkian en la dimensió macro, durant anys, es va convertir en una realitat buida, l'espai de geometria abstracta on s'analitzaven les relacions entre els assentaments, mentre que, en la dimensió més propera, *Site Catchment* i *Intrasite Spatial* eren l'espai proper, viscut i explotat per les comunitats. Des d'aleshores, progressivament, hem anat reconeixent la complexitat del territori com una realitat històrica concreta, visualitzada en cada moment en un paisatge més o menys antropitzat, però sempre ple de significats socioeconòmics, polítics i simbòlics, i l'espai proper comença a rebre una atenció preferencial.

Ara ens arriba de nou una perspectiva actualista, «l'espai periurbà», i ho fa quan entre els nostres col·legues geògrafs el debat centrat en la contraposició entre el món urbà i el rural s'ha anat esvainent gradualment, el concepte de periurbà ha perdut interès i, fins i tot, conceptes com camp o ciutat es consideren obsolets per analitzar realitats contemporànies. Però, i nosaltres?, parlariem del periurbà com l'espai de transició, més rural com més allunyat de la ciutat, o de l'espai intersticial dins de l'espai urbà? Tindria prou força el concepte per imposar-se a l'heterogeneïtat de les intervencions, per generar línies de debat transversal i obrir interrogants estimulants i compartits entre investigadors i investigadores, especialitzats en realitats històriques molt diferents i armats amb metodologies igualment distintes? En realitat, el que em preguntava era, senzillament, si no tornaríem a parlar d'assentaments i de territori, si no ens limitàriem –com sol ser habitual en les nostres reunions científiques– a presentar les corresponents novetats en la recerca, en aquesta ocasió i en el millor dels casos, produïda al voltant dels nostres respectius jaciments i guarnida amb la nova etiqueta.

Amb aquestes reflexions bullint al cap, encuriós i –ho reconec– un pèl escèptic, vaig acceptar agraït la invitació de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC) i del Col·loqui Internacional El Paisatge Pe-

riurbà Durant la Protohistòria i l'Antiguitat a la Mediterrània Occidental (Tarragona, del 6 al 8 de maig de 2009): tindria el privilegi de ser espectador de luxe presidint, amb Pierre Rouillard, les sessions i adquiriria el compromís de presentar unes reflexions finals –no m'atreveixo a considerar-les conclusions– que ara tengués a les mans.

Amb tota seguretat, la trentena llarga de ponents responsables de les vint-i-tres comunicacions presentades durant els tres dies dedicats al Col·loqui no tindria cap mena de dubtes sobre l'interès de l'estudi del paisatge periurbà. Per si de cas, Gonzálo Ruiz Zapatero, en la seva intervenció, ens va recordar que, d'una banda, no es podia considerar superada la «tirania» dels assentaments –*castros*, *oppida*, colònies o ciutats–, i que, de l'altra, el «periurbà» no apareixia com a objecte d'estudi a resultes de nous plantejaments teòrics de l'acadèmia, sinó, més aviat, com a resposta necessària a les noves formes de l'arqueologia de terreny, les excavacions extensives de les darreres dècades, l'arqueologia urbana, les intervencions preventives, els estudis d'impacte i els treballs provocats per infraestructures lineals de llarg recorregut com ara autopistes, gaseoductes o canals. En el mateix sentit, Josep Maria Macias es refereix a la gènesi pràcticament arqueològica del concepte de *suburbium* i Feliciano Sala destaca l'impacte sobre el coneixement dels espais periurbans contestans del litoral del País Valencià de les normatives de protecció dels PGOU. Resulta, efectivament, obvi que la recerca bàsica i aplicada, l'arqueologia de gestió, fan possible interessar-nos cada cop més pel que hi ha fora de les muralles dels nostres assentaments i ens obliguen a endinsar-nos més enllà en el seu entorn, sovint densament ocupat, escenari de moltes i diverses activitats i sempre clau per entendre'ls.

Aquesta unanimitat, però, no es fa extensiva al que cadascun dels participants entenia pel concepte bàsic que ens aplegava: el paisatge periurbà. De fet, en la ponència inaugural, Carles Miralles, amb el sentit de l'humor que el caracteritza, ja ens prevenia contra aquest monstre etimològic, mig grec/mig romà, però, tret d'algun tímid intent per teoritzar-lo, la coincidència s'ha cimentat més en la vaguetat, en la indefinició d'allò que s'entenia per periurbà: l'entorn, l'híbrid entre la ciutat i el camp, l'espai pròxim on es desenvolupen activitats diverses. La il·lustració del tríptic que ens convocava, una escena fora muralla, davant de les portes d'un *oppidum* o *ciuitas*, en què es mostren cases i persones desenvolupant activitats domèstiques i agrícoles, així com pagesos o comerciants de camí a la ciutat, i els títols de les intervencions, amb expressions com «sortir des *oppida*», «alrededor de los *oppida*», «au

pied du mur» o «construire au-delà des remparts», gairebé tots incloent en l'enunciat el terme periurbà, són prou reveladors: el periurbà entès com a espai proper i definit, més enllà, a partir de l'existència de límits en l'aglomeració urbana.

Sí que és cert que alguns ponents plantegen reflexions sobre si té o no sentit parlar del fet periurbà abans de l'urbà, encara que es tracti d'un interrogant poc punyent i més aviat retòric, en la mesura que els mateixos autors entenen l'urbanisme de forma molt comprensiva i el reconeixen en societats protohistòriques preromanes «urbanes» i, fins i tot, en tant que procés, entre les comunitats que les precedeixen (projecte de viure en comú, planificació, poblat tancat...). O, des de l'antropologia i la geografia, cas de la proposta d'Arturo Ruiz, Manolo Molinos i José Luis Serrano, s'introdueixen conceptes com naturalesa construïda (espai urbà), naturalesa modificada i naturalesa transformada (espais rurals) i naturalesa prístina (originària, intacta, no contaminada), entre els quals l'espai suburbà pertany a l'àmbit urbà, el periurbà és continuació de la ciutat i significa l'integració del rural a l'urbà, i el rururbà és l'espai híbrid, de projecció de l'*oppidum* o ciutat sobre el camp; conceptes que ajuden a modelitzar, per exemple, en el Guadiana mitjà, l'aparició després de la crisi tartèsia de xarxes de palaus i aristocracies rurals (Cancho Roano, La Mata) en detriment de les formes aglomerades o nucleades de poblament (Medellín), o, en l'alt Guadalquivir, la colonització de la vall del Jandulilla i la creació del santuari del Pajarillo per l'*oppidum* d'*Itiraka* (Úbeda la Vieja) o la lectura dels túmuls d'Hornos i Cerrillo Blanco com a límit del periurbà de *Tugia* i *Ipolca*. I també és el cas de la ponència dedicada a les colònies gregues de la Magna Grècia, on s'intenten definir categories espacials conceptualment més precises en relació amb altres de ja existents; així, per Henry Treziny l'espai periurbà, espai d'exclusió i de reserva d'expansió, és l'espai perifèric de la ciutat, generalment extramurs (suburbà), però també intramurs (urbà), ocupat per terrenys agrícoles, necròpolis, santuaris, ravals i activitats artesanals i portuàries, i diferenciat de l'extraurbà que es confon amb el territori. Però, més enllà d'aquests i altres matisos, la resposta pragmàtica de Pierre Moret: «la proximitat», a la pregunta del mateix Treziny sobre què feia «periurbanes» les torres, resumeix aquella concepció més simple que redueix allò periurbà a la part del territori propera a la ciutat.

La majoria de les aportacions consisteixen, efectivament, en el recull i anàlisi de les novetats produïdes per treballs d'arqueologia de gestió, prospeccions de superfície o geofísiques multisistema en l'estudi de l'entorn d'assentaments com *Lucentum* – Tossal de les Basses, Eivissa, *Kelin*, Molí de l'Espígol, Burriac, Ullastret, *Emporion*, *Rhode*, Pintia, Nîmes o *Massalia*; però altres s'ocupen de l'espai entre *castros* celts, *oppida* de l'Alta Andalusia o assentaments rossellonesos, languedocians o centreeuropeus o del territori d'alguns d'ells considerats com a principals. Resulta

evident la indefinició i el solapament dels conceptes d'urbà i periurbà i de periurbà i territori, i la promiscuïtat s'incrementa en afegir-s'hi un tercer, el paisatge. Aquest aporta la seva condició de palimpsest, la possibilitat de veure el territori com a reescrit, com a constituït per capes sobreposades i més o menys transparentades d'indícis corresponents als diferents usos i èpoques, i de captar-ne la dimensió simbòlica, és a dir, la materialització dels significats mentals que cada societat projecta sobre el territori. En general, es pot afirmar que no ha estat la perspectiva de la gran majoria de les comunicacions, més enllà de la caracterització del periurbà com a espai de producció i consum i de connexió morts-vius i homes-déus.

El conjunt de comunicacions és força divers. Aproximacions multidisciplinàries ens permeten reconstruir l'emplaçament en el paisatge antic, recuperar els entorns naturals originals, la línia de costa, els aiguamolls i el sistema fluviodeltaic de *Rhode*, o la badia, la paleoplatja, la dàrsena i les instal·lacions portuàries i la rampa d'accés a la ciutat grega d'*Emporion*. Prospeccions sistemàtiques de superfície, filtrades per una proposta metodològica basada en l'anàlisi d'una sèrie de variables i en l'estudi de l'edafologia, de la disponibilitat hídrica i en la consideració de les distàncies, ens aproximen a l'espai rural, a la condició permanent o estacional dels llocs, al sistema agrari i al SCA de *Kelin*. Prospeccions geofísiques multisistema obren finestres al futur del Molí d'Espígol de Tornabous, encara que les primeres dades –que se'ns oferien com a primícia pràcticament en brut– no vagin gaire més enllà de la descripció d'unitats estratigràfiques, fets i «anomalies». Excavacions preventives –conseqüència menys dolenta de la urbanització eixelebrada del litoral alacantí– ens mostren ambients portuaris, barris artesanals (forns terrissaires, foneria de plom, producció de sosa a partir de cendra de barrella...), recintes culturals i espais funeraris d'una complexitat i riquesa sorprenent, cas del Tossal de les Basses de l'Albufera; el creixement urbanístic de Jaén ha fet possible la investigació extensiva de la macroaldea calcolítica de Marroquíes Bajos i l'estudi de l'evolució del model agrari periurbà ibèric antic del segle VI aC al voltant d'*Auringis* (Cerro de Santa Catalina), amb complexos sistemes d'irrigació i estructures hidràuliques (emmagatzament i distribució), fins a la segona colonització dels segles II i I aC, caracteritzada pels grans treballs de dessecament i la intensificació de la producció. I, finalment, un altre exemple esplèndid del nou tipus d'informació que ofereix l'arqueologia preventiva: les intervencions –al voltant del 350, en una àrea de 80 km²– de l'Inrap a l'interior i la perifèria de Nîmes, que ens mostren l'evolució de la *forma urbis*, des de finals del segle VI aC fins a l'Alt Imperi, i l'espai periurbà en un radi de 3 km al voltant de la ciutat, un espai, tradicionalment buit, no «interessant per a la recerca», que ara apareix viu, ple d'activitats i usos diversos: camins, vies, espais funeraris, monuments, zones artesanals, poblament dispers, explotacions agrícoles...

Malgrat el diferent grau de coneixement dels respectius entorns, malgrat les distintes metodologies emprades i malgrat confirmar l'ús de l'espai periurbà com una categoria més descriptiva que analítica, el panorama que es desprèn del conjunt de ponències mostra ben clar i net fins a quin punt, avui, podem visionar la rodalia, abans «inexistent», dels assentaments i la multiplicitat d'activitats de tota mena que acull. No li falta raó a Feliciano Sala quan afirma que aquest paisatge, molt més profundament viscut i humanitzat del que imaginàvem fa una dècada, constitueix un dels descobriments més transcendents pels estudis del món ibèric dels darrers anys.

De vegades, les fonts escrites referides a una societat altament urbanitzada com la romana s'afegeixen a una informació arqueològica original i de molt bona qualitat i ens permeten visualitzar «paisatges de raval», veritables suburbis, barris artesanals, ports, necròpolis, espais que «deixen de ser ciutat» pel fet d'ubicar-se fora, a voltes a cavall del dins/fora, i passen a ser voltant, entorn, perifèria, on adquireixen funcions i significats que no són els propis de la ciutat ni del camp. És el cas del periurbà de les ciutats romanes, el *suburbium*, vist a través de les fonts literàries i epigràfiques i arqueològiques. El retrat de George Fabre és explícit: un espai explotat i residencial, de forts contrastos, ocupat per *villae* aristocràtiques i edificacions humils i travessat per aqüeductes, vies, camins i el trànsit comercial; un espai que acull activitats econòmiques, agrícoles, ramaderes i industrials expulsades de la ciutat, com les teuleries o els tancats de ramats, i que nodreix el mercat de proximitat d'horta i fruita; un espai on s'ubiquen els grans equipaments lúdics i els cementiris; un espai amb funcions militars específiques i fortes connotacions simbòliques i religioses i que manté una relació complexa amb la ciutat (com ara diferent estatus jurídic i límits jurisdiccionals, prescripcions, prohibicions, drets sobre l'aigua, etc.). En aquests casos, allò periurbà adquireix cos i ànima i es pot parlar d'usos i d'usuaris, funcions i significats diferenciats, sense oblidar, però, que es tracta d'un espai sotmès a la ciutat. Els *suburbia* de Tarraco il·lustren el que diem: són el resultat no planificat del seu desenvolupament, però no hi ha lectura possible al marge de la ciutat, ans al contrari, els *suburbia* de la ciutat altimperial expressen la consolidació urbana i els *suburbia* de la ciutat tardoantiga expressen la discontinuïtat urbana.

L'espai periurbà constitueix una categoria analítica aplicada a una realitat que podem dissecar, però que no és autònoma. Això limita el poder suggeridor de les lectures transversals, sincròniques i diacròniques dels espais periurbans, en arrossegant la contrastació de formacions socioeconòmiques i culturals, realitats històriques tan diferents i disperses, com societats preurbanes de l'edat del bronze o el primer ferro o tan plenament urbanitzades com la romana, amb el periurbà com protagonista. Mentre la lectura ahistòrica redueix el concepte a la mera condició d'entorn o ter-

ritori més proper, l'anàlisi de la realitat concreta l'omple d'usos, activitats i significats, si bé no sempre en la mateixa mesura. Així l'anàlisi d'una societat urbana i el grau de coneixement, a causa de la riquesa i varietat de fonts, del seu espai suburbial *extra urbem* ens permeten captar l'especificitat i justifiquen amb escreix focalitzar en el periurbà, però no resulta ni de bon tros tan enriquidor posar la lupa periurbana sobre llocs pre o protourbans, on l'espai extramurs perd definició i es converteix en la franja més propera del territori explotat. I el que és més greu, ens podem preguntar si té sentit aplicar els mateixos conceptes, urbà i periurbà, a realitats tan diferents com les identificades als voltants de les residències principesques del Hallstatt final, en la rodalia de les aglomeracions protourbanes de la primera edat del ferro o al voltant dels *oppida* gals del segle I aC? Com subratlla Patrick Pion, la dificultat de caracteritzar els espais periurbans protohistòrics centreeuropeus anteriors o contemporanis a la conquesta romana no rau tant en la feblesa de la informació arqueològica com en el despropòsit d'aplicar el mateix concepte d'urbanisme al món bàrbar i al món romà i l'absurd d'intentar formular com a contrapartida definicions rígides del terme ciutat.

El Col·loqui va incorporar dues aportacions diuem-ne «perifèriques» o «periurbanes» amb la intenció de remoure idees: la primera, presentada pel filòleg i hel·lenista Carles Miralles, «Percepció de l'espai periurbà en l'imaginari i la realitat dels grecs», i la segona, a càrrec del geògraf Oriol Nel·lo, «La ciutat i els seus límits des del punt de vista actual: una reflexió des de la geografia», aquesta darrera no recollida a les actes.

El concepte de polis, entès com l'antiga ciutat-estat mediterrània, que trenca la visió ciutat/camp com a realitats diferents i separades, ha estat especialment fecund en els estudis de les societats ibèriques i cel·tibèriques. La societat ibèrica com a societat poliada formulada per Guillermo Fatás a partir de la lectura del bronze de *Contrebia Belaisca* (Botorrita, Saragossa), fa més de trenta anys, va permetre qüestionar la visió primitivitzadora i localista dels assentaments ibers i, coincidint amb els plantejaments de l'arqueologia espacial, va facilitar la construcció dels nous models interpretatius del poblament i els territoris ibèrics, el paper dels seus *oppida* centrals i *ciuitates* i la diferenciació jeràrquica i funcional de pobles, aldees, fortificacions, granges, etc., amb resultats brillants per tots coneguts, especialment al País Valencià i l'Alta Andalusia. La introducció de la ponència de Rosa Plana i Aurora Martín sobre l'*oppidum* d'Ullastret és prou explícita sobre això.

Dins i fora, interior i exterior, intern i extern, urbà i periurbà són conceptes que fan referència a l'existència d'uns límits i resulten insuficients per analitzar el *continuum* urbà-rural, πόλις-χώρα a la ciutat grega, es tracti d'Atenes o d'Esparta. La πόλις era, per als grecs, un espai i una idea, una realitat urbana política i territorial, o una realitat política més territorial que urbana. Es podia viure *dins* i pertànyer *fora*, en el sentit d'estar

exclosos de la *cosa pública*, cas dels *metecs* atenesos i dels *periecs* («que viuen al voltant») espartans. Però el continuïum urbà-rural era el mateix per a *metecs*, vinculats a activitats industrials i comercials que tenien per escenari el territori més proper entre el nucli urbà i el port, que per a ciutadans atenesos, que van viure més fora que dins, a pagès arreu de l'Àtica. El límit més decisiu, la frontera, era el de la *χώρα*, el territori polític de cada polis.

A Atenes, ens recorda Carles Miralles, hi ha una idea de sinecisme, de «viure junts, en comú», una altra concepció de l'espai, urbà i polític, i es produeix una confluència política amb efectes urbanístics (temples, edificis públics i privats). A Lacedemònia, en canvi, no hi ha sinecisme en el mateix sentit. La ciutat dels espartans no té un centre comparable i és limitada, en sentit polític, als iguals o semblants entre ells; els altres, lliures o no, viuen al voltant d'ells. És impossible expressar-ho millor que Èsquil a *Els perses*, quan ens diu que han destruït l'Atenes de pedra, però han estat vençuts per la ciutat que són els seus ciutadans salvats dins les naus; o Tucídides (*Història* I, 10,2), quan afirma que la força de les πόλεις no sempre és possible deduir-la del centre urbà i si Esparta quedés despoblada, de les restes dels edificis fóra ben possible desconfiar de la força real dels espartans, perquè viuen encara «per caserius, a la manera com Grècia era antigament habitada».

Afirmada la major, també es poden reconèixer elements de singularitat en l'espai que rodejava la ciutat, particularment en l'imaginari grec. El territori de la πόλις anava de les fronteres amb les πόλεις veïnes al nucli urbà, de les pastures i el bosc, llocs de caça, salvatges, fins als conreus i l'horta propera. A les envistes de la ciutat, per cada accés, camí o porta que hi mení, s'escampaven llocs sagrats, altars i tombes de culte als herois, pedres i fites associades a Hermes, déu del pas, del llinar, del trànsit; és l'espai de Erinies, terribles de cara a fora, representants de la terra, la foscor i la mort, Eumènides de cara a dins, benèvols i protectores. Una espècie de ronda sagrada, poblada per déus, protegia la ciutat de tota mena de mal, pesta, malaltia o enemic armat.

A Oriol Nel·lo, geògraf i polític –va ser diputat al Parlament entre 1999 i 2004 i ha estat fins fa poc Secretari de Planificació Territorial del Departament de Política Territorial i Obres Públiques de la Generalitat de Catalunya amb el govern d'esquerres–, l'organització del Col·loqui li va demanar una reflexió des de la geografia sobre la ciutat actual i els seus límits. La conferència –com hem dit– no es recull entre les ponències, raó de més per referir-nos-hi. Pel geògraf, amb un discurs brillant i directe, amb capacitat de seducció i idees concloents (vegeu com les gasta a O. Nel·lo [ed.], *Aquí no! Els conflictes territorials a Catalunya*, Editorial Empúries 2003), conceptes com ciutat i camp, periurbà, suburbà, són cada cop menys útils i han esdevingut obsolets per llegir les realitats territorials contemporànies. Les raons són evidents i les exposà de manera contundent: avui en dia resulta impossible

identificar els límits de la ciutat; els processos actuals d'urbanització superen les nocions clàssiques de camp i ciutat; com es poden delimitar les realitats urbanes?, quins criteris es poden utilitzar? I, el que és tan o més evident, d'una banda, la vella ciutat, antiga, medieval, moderna, definida a l'*Encyclopédie* il·lustrada com espai contraposat al camp, com a recinte tancat per muralles i fossats, desapareix en el segle XIX escombrada pels canvis socioeconòmics com anunciaven Karl Marx al *Manifest comunista*, «la burgesia ha rendit el camp a la ciutat», i l'*a baix les muralles!* dels higienistes. De l'altra, avui, la suburbanització del territori és imparable; és un procés de «taca d'oli», el 70% de la població europea viu en ciutats unides en conurbacions que envaeixen el territori i el paisatge provocant l'escampadissa d'urbanitzacions i el consum accelerat de sòl, d'energia i de materials, la fallida del comerç de proximitat, la pèrdua de cohesió social i d'identitat, el deteriorament dels mosaics agroforestals i la biodiversitat. Alliberats els mercats i deslocalitzades les activitats productives, la dinàmica econòmica porta a la urbanització difusa desfermada a causa del dèficit de planificació i control públic.

A continuació apareix el teòric i el polític de l'ordenació del territori, l'ideòleg de la metropolització del territori, de la Catalunya com una ciutat de ciutats, del desenvolupament triomfant de la ciutat i els processos imparables d'urbanització sense límits, sobre els quals només podem aspirar a introduir elements de racionalització. No té sentit intentar reconèixer i posar límits en el continuïum, no té sentit un país on cada poble, cada racó vol veure reconeguts els seus límits i aspira a reproduir l'antiga dualitat; no és un tema científic, no hi ha criteris científics per fer-ho. El canvi, ens diu, es pot orientar, però no aturar i el que s'ha de fer és gestionar el paisatge, no pretendre conservar-lo congelat; el que cal és protegir-lo normativament i dotar-lo d'instruments de gestió. Hi ha en el discurs implacable un punt de sofisteria, quan comença en el reconeixement del paisatge com a pervivència, refugi i identitat i, en nom dels valors patrimonials, culturals, naturals i simbòlics, a continuació, es justifiquen el desenvolupament inevitable i transformacions profundes; quan es reconeix com a legítima la conflictivitat territorial i després es desqualifiquen els moviments socials com a reactius i defensius, locals i mancats de perspectiva i propostes.

Malgrat les profundes diferències de totes dues intervencions, Carles Miralles i Oriol Nel·lo ens porten cap a una mateixa idea: la relació ciutat-entorn sempre ha estat un fet complex. Mirant d'enllaçar les idees exposades i els nostres debats, s'ha de veure com, més enllà de la dualitat dins/fora, intramurs/extramurs, la complexitat de la realitat ciutat sempre ha superat les muralles i ha envaït el periurbà i el territori. La ciutat mai no ha estat solament la ciutat, tant si parlem d'Atenes o d'Esparta, d'Edeta com d'un *oppidum* basetà o vacceo, encara que sigui només perquè no és autosuficient. La ciutat, en cap època, per més altes i

potents que fossin les seves muralles, s'ha deixat encerclar per una definició únicament morfològica, perquè sempre ha estat una realitat social, política, ideològica, cultural, simbòlica, quelcom més que espai construït dins d'un recinte. Analitzar els límits de la ciutat actual des de la geografia urbana i analitzar els límits de les πόλεις, les *ciuitates* o els *oppida* ens mostra la complexitat dels espais periurbans, uns espais que –en expressió utilitzada per Dominique Garcia– actuen com una interfície extremadament activa, com uns espais polisèmics, que es confonen amb el territori, caracteritzats per activitats generades i induïdes per la ciutat. Els geògrafs també poden mirar enrere, veure que la realitat ha estat sempre complexa, que els marges, els *suburbia*, de la ciutat romana, per posar un exemple,

van ser espais d'exclusió, veritables contenidors on s'abocava la conflictivitat que el centre urbà no podia assimilar i, a la vegada, eren refugi de les classes altes, i veure que la ciutat, en definitiva, no ha estat mai producte de decisions tècniques i criteris objectius, sinó allò que el poder ha volgut.

Era la tarda del dimecres 6 de maig del 2009, les dues ponències havien inaugurat la primera jornada d'un dens col·loqui pel qual desfilaria una vintena de ponències signades per més de quaranta investigadors i investigadores; a continuació, visitàvem el circ i contemplàvem Tarraco des de la torre del Pretori. La crisi, oficialment, encara no havia començat. Poc després, en el minut 93 a Stamford Bridge, Iniesta marcava el gol que obria al Barça el camí a la Champions.

